

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով
որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություն-
ներ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասի-
րությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրություն-
ների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Եղիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

**Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2013**

Նվիրության և համար Գալերքին
Մինսկայանի պայմանագիրին

ՀՏՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(24)
Մ 710

Հայաստանի Հանրապետության և Երևանի
պետական համարադրամի պատմության
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

Գլխավոր խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հր. Ռ. Մինայան

Խմբագիրներ

Արթիկանը
Դոցենտ
Արտիկանը
Արթիկանը

Պ. Հ. Հովհաննեսյան
Բ. Լ. Ազիզբեկյան
Հ. Մ. Աբրահամյան
Վ. Հ. Վիրարյան

Մինայան Է. Գ.

Մ 710 Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն,
/ Է. Մինայան եռ.; ԵՊՀ հրատ., 2013թ., - 624 էջ:

Մինացրությունում քննարկվում է Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման և անքաղցրման գործընթացը, տցիալ-տնտեսական վերականգնումների և հասարակական-քաղաքական կյանքի, արտադրման բաղադրականության երկու տասնմասմեջ ավելի ամրութական պատմությունը։ Արխիվային փաստների և վիճակագրական տվյալների հիման վրա կառավագած է պատմաբնական վերլուծություն։

Առաջին անգամ փորձ է արվում գիտականության մերկայացմենտ հայկական անկախ երկու հանրապետությունների՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետություն և Էստոնիայի՝ Նարվաշի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական ու տցիալ-տնտեսական որոշությունները, բացրությունները ու թերությունները։

Նախառավագած է Հայաստանի նորագոյն պատմության, ճամանակակիցների, Հայաստանի Հանրապետության ու Արքայի ազատագրական պայքարի հարցերով զբաղվող ճանապարհումների, միջազգային գործությունների, ուսումնական և այլ համակարգերի մասնակիցների հայոց պատմությունը։

ՀՏՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(24)

ISBN 978-5-8084-1686-4

© ԵՊՀ հրատ., 2013

© Մինայան Է., 2013

ՄԻՆԱՅԱՆ ԷՊԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ

Պատուական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի դեկան

Նմկան է 1956 թ. ՀՀ Թալյանի շրջանի Ոսկերաս գյուղում։

1979 թ. գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը և անմիջապես աշխատանքի անցել Առյան ֆակուլտետում նախորդի պատճենում։ 1986-1990 թվականներում սովորել է ԽՊՀԿ պատմության ամբիոնի դասախոս, ապա՝ դոցենտ, իսկ 1986-94 թվականներում՝ ԵՊՀ արտասահմայան բաղադրագիրների ֆակուլտետի հասարակագիտական առարկաների ամբողջների վարիչ։ 1994-ից տեղափոխվել է ԵՊՀ հայոց պատմության ամբողջների, 1995 թվականից՝ պաշտպանել է թեկնածուական, 2003 թվականից՝ պատմական առենախոսությունների, իսկ 2005 թվականից՝ պատմության ամբողջության վերաբերյալ գործությունների։

Կազմակերպություն չունի 2009 թվականից մասնակիություն։

Է. Մինայանը երկար տարիներ ԵՊՀ իրավաբանական, միջազգային հարաբերությունների, տնտեսագիտական և այլ ֆակուլտետներում դասավանդել է «Հայոց պատմություն» և «Հայ դիվանագիտության պատմություն» առարկաները, իսկ պատմության ֆակուլտետում փառում է հայոց նորագոյն պատմության ընդհանուր և հայ դիվանագիտարքային ու Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության նախագիտական դասընթացները։

Է. Մինայանը դարձագլաւան և բռնական մի շաբաթ դասագրքերի, ուսումնական ծեռնարկների, ինչպես նաև 4 մենագրությունների ու 100-ից ավելի գիտական հոդվածների եթեղինակ է, որոնց մեծ մասը նվիրված է Հայաստանի նորագոյն պատմության ելմանախնդիրների լուսաբանմանը, հատկապես Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ներքին և արտաքին բաղադրականության բարդ ու վիճակարույց ելմանախարժեքին։ Դրանցում հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ քննության է ներարկել Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ամկախության բառնից ավելի տարիների ամրողական պատմությունը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 7

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԻՆ (1985-1991 թթ.) ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՇԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ա. Գորբաչովյան «Վերակառուցումը» և Հայաստանը Արցախի հարցի վերաբացումը	55
բ. Սումգայիթյան ողբերգությունը.....	79
գ. Համազգային պայքարի վերելքը	81
դ. Բռնագաղթը	85
ե. 1988թվականի երկրաշարժը.....	86
զ. Ժողովրդական հոգումների նոր ալիքը Հայաստանում Արցախահայության գոյամարտը (1989թ. հունվար-1991թ. օգոստոս).....	90

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

ա. Հայաստանի անկախության հոչակագիրը.....	113
բ. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն ԽՍՀՄ-ի փլուզումը.....	119
զ. Պետականության կայացման գործընթացի սկիզբը	134
դ. 1995թ. << Սահմանադրության ընդունումը	138
ե. Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը	141

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

ա. ԼՂՀ անկախության հոչակումը և պետականության ձևավորումը	146
բ. Արցախի ազատագրական մարտերը. Հայաստանի Հանրապետության ուազմա-քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը մարտնչող Արցախին.....	150
զ. Քարինտակի հերոսամարտը Շուշիի ազատագրում.....	151

դ.	Պատերազմի հայթական ավարտը	156
ե.	Սփյուռքահայության մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին ...	162
գ.	Բանակցային գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շորջ	165

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՈՐԴ

ԼԵՇՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1991-2012 թթ.):

ա.	Սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1990-ական թթ. սկզբին.....	168
բ.	ԼՂՀ տնտեսության վերականգնումն ու զարգացումը.....	171
գ.	Սոցիալական ոլորտը	182
դ.	Հասարակական-քաղաքական կյանքը.....	185
ե.	Կրթամշակութային կյանքը.....	188

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԴԺՎԱՐԻՆ ՌԻԴԻՆ (1991-2000 թթ.)

1. ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա.	Տնտեսության ճգնաժամային երևույթները Անցում շուկայական հարաբերություններին	191
բ.	Արյունաբերությունը.....	195
գ.	Գյուղատնտեսությունը.....	201
դ.	Ֆինանսավարկային և հարկային քաղաքականությունը	212
ե.	Արտահանումն ու ներմուծումը	224
գ.	Վերափոխությունները սոցիալական ոլորտում Բնակչության գրավածությունն ու սոցիալական վիճակը.....	237
է.	Առողջապահությունը.....	252

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՍԿԻՋԲԸ

ա.	Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը Կուսակցությունների գործունեությունը.....	258
բ.	Սահմանադրական և դատական բարեփոխումները	266
գ.	1995թ. խորհրդարանական և 1996թ. նախագահական ընտրությունները.....	269
դ.	Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը և 1998թ. իշխանակությունը.....	276
ե.	1999թ. խորհրդարանական ընտրությունները և ներքաղաքական զարգացումները 1998-2000 թթ.	284

3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

ա.	Գիտությունը	291
բ.	Կրթությունը	295
գ.	Գրականությունը	297
դ.	Նկարչությունը և քանդակագործությունը	299
ե.	Երաժշտությունը	302
զ.	Թատրոնը և կինոն	304
է.	Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը.....	306

4. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ .....

320

5. ՄԻԶԱՋԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա.	Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչումը	322
բ.	Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման նոր փուլը Հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ.....	332
գ.	ՀՀ փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ	342
դ.	Հայ - ամերիկյան հարաբերությունները.....	360
է.	ՀՀ փոխհարաբերությունները Եվրամիության հետ	365

ԳԼՈՒԽ ՎԵՏԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԹԵԼԻՔ-ՍՓՅՈՒՆՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա.	Կրթամշակութային կապերը	378
բ.	Փոխներթափանցումներ արվեստի ոլորտում.....	384
գ.	Գիտական կապերի ամրապնդումը	387
դ.	Մշակութային միջոցառումները	389
ե.	Սոցիալ-տնտեսական աջակցությունը Մայր Հայրենիքին	389
զ.	Հայկական համայնքները արդի փուլում	399

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅԱՄԱՅՅԻ

ՍԿՂԲԻՆ (2001-2012 թթ.)

1. ՀՀ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա.	Տնտեսական վիճակը	410
բ.	Տրանսպորտը և կապը	439

գ. Շինարարությունը.....	445
դ. Առևտուր և ծառայությունները	449
ե. Դրամավարկային և հարկային քաղաքականությունը	454
զ. Մաքսային և ֆինանսարանկային քաղաքականությունը	459
է. Համաշխարհային տնտեսական ճնշաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և ձեռնարկված միջոցառումները.....	464
ը. Բնակչության սոցիալական վիճակը.....	467
թ. Առողջապահությունը.....	479
Ժ. Կրթությունը	484
Ժա. Գիտությունը.....	492
Ժթ. Մշակույթը.....	497
2. ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ	
ա. Սահմանադրական և դատական նոր բարեփոխումներ	502
բ. Բարեփոխումներ պետական և հանրային կառավարման ոլորտում Ժողովրդավարության գործընթացը	510
զ. Ներքաղաքական զարգացումները.....	514
դ. Կուսակցությունները.....	526
ե. Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական բանակում.....	531
3. ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	546
ա. ՀՀ հարաբերությունները ՌԴ-ի հետ.....	547
բ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ	552
զ. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ	555
դ. Հարաբերությունները հարևան երկրների հետ	561
ե. Դարարայան բանակցությունների նոր փուլ	572
զ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ գործադրված ջանքերը	577
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	583
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	588
Մինասյան Էդիկ Գարեգինովիչ	
История третьей Республики Армения (Резюме)	591
Minasyan Edik Garegin	
The History of the third Republic of Armenia (Rezume)	593
Սկզբնադրյուրների և գրականության ցանկ.....	595

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անկախ պետականության հաստատումը կամ վերականգնումը ամեն մի ժողովոյի բաղձակի ցանկությունն է, երազանքը: Հայ ժողովուրդը իր քազմադարյա պատմության ընթացքում քազմից կորցրել ու վերականգնել է իր պետականությունը: Այդպես եղավ նաև 20-րդ դարավերջին, երբ Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից յորանասուն տարի անց ժողովուրդը իրավունք նվաճեց կերտելու իր անկախ պետականությունը: 20-րդ դարավերջին Հայաստանի ազգային անկախության վերականգնումը և հայկական գույզ հանրապետությունների (ՀՀ և ԼՂՀ) ստեղծումը շրջադարձային իրողություն եղան մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ստեղծվեց Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը, որը կյանք առավ Հայաստանի առաջին (1918-1920) և երկրորդ (1920-1991) հանրապետությունների հիմքի վրա, դարձավ նրանց ժառանգորդն ու իրավահաջորդը: Ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով 1918 թ. մայիսի 28-ին, հիմնդրայա ընդմիջումից հետո, Հայաստանը վերականգնեց իր անկախությունը: Հայոց ցեղապանությունից, Առաջին համաշխարհային պատերազմից ու հեղափոխությունից հետո Հայաստանը հայտնվեց ծանր կացության մեջ՝ քայլաված տնտեսությամբ, փախստականներով ու գաղթականներով, առանց դաշնակցների: Չնայած դրան՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, իբրև պետական կառույց, կատարեց պատմական իր կարևոր դերը: Գոյատևելով ընդամենը երկու և կես տարի՝ դրեց նորագույն շրջանի հայոց պետականության հիմքերը՝ փաստորեն ապահովելով նրա՝ թեկութ անկատար, գոյությունը, որին հաջորդեց Խորհրդային Հայաստանը, որը շատ չանցած մտավ Անդրֆեղերացիայի, իսկ մի փոքր անց՝ ԽՍՀՄ-ի մեջ:

ԽՍՀՄ-ի կազմում Խորհրդային Հայաստանը նշանակալից նվաճումներ ձեռք բերեց հասարակական և տնտեսական կյանքի գործեր բոլոր բնագավառներում, ունեցավ զարգացած արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն և մշակույթ, սակայն չուներ և չեր կարող ունենալ քաղաքականապես ու տնտեսապես անկախ, ազգային ազատ պետություն ու պետականություն:

Հայաստանի խորհրդային հանրապետությունում ձևավորված նյութական ու մտավոր ներուժի հիման վրա կրուտակվեց պետահասարակական կառավարման այնպիսի հարուստ փորձ, որը հետագայում օգտագործվեց նորանկախ պետականության հաստատման նախնական փուլում և նրա կայացման գործընթացում: Հարկ է նշել, որ արդեն 1918 թվականից ժողովրդական լայն զանգվածների գիտակցության մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր պետական մտածողություն, որը մեր նորանկախ հանրապետության հարատևության գլխավոր առհավատչյան էր:

1980-ական թվականների երկրորդ կեսին, հավատալով գորքաշովյան թվացյալ վերակառուցմանը, հայ ժողովրդը փորձեց հասնել Արցախի ազատագրման ազգային իղձերի իրականացմանը: Սակայն երկու տարվա ժանր փորձություններից հետո համոզվելով, որ ամբողջատիրական վարչակարգը և ժողովրդավարությունը անհամատեղելի են, նա համազգային պայքարը միաժամանակ ուղղեց անկախ պետականության հաստատմանը: Այս պայքարի ընթացքում մեծ դժվարությամբ հաղթահարելով իր դեմ ուղղված դավերն ու ծանր փորձությունները՝ մեր ժողովրդը վերստին նվաճեց իր անկախ պետականությունը:

1980-ական թթ. վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբներին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական բուռն զարգացումների արդյունքում կազմալրուծվեց այդ երկիրը, և Հայաստանը, ի թիվս նախկին խորհրդային մյուս հանրապետությունների, անկախացավ, որը իրավաբանորեն ձևակերպվեց 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքներով:

Անկախության հաստատման գործընթացը նորանկախ հանրապետության ներքին կյանքում նշանակում էր կառուցել ինքնիշխան ժողովրդավարական պետություն, ձևավորել ազգային ու համամարդկային արժեքների վրա հիմնված քաղաքացիական հասարակություն, սոցիալական կողմնորոշում ունեցող շուկայական տնտեսակարգ, իսկ արտաքին ոլորտում գլխավոր խնդիրը մնում էր ազգային շահերի պաշտպանությունը և համաշխարհային հանրության մեջ ինտեգրումը:

Անկախության հոչակումը և անցումը շուկայական հարաբերություններին 1990-ական թվականներին լուրջ և դժվար լուծելի խնդիրների առաջ կանգնեցրին գրեթե բոլոր հետխորհրդային հանրապետություններին: Հասկանալի է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը բացառություն չկազմեց, և տնտեսապես արդարացված ու դեպի ժողովրդավարություն տանող նրա ճանապարհին քիչ չէին բացքումներն ու չօգտագործված հնարավորությունները, ճախորումներն ու անհաջողությունները:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության քանից ավելի տարիների պատմությունը ունեցել է կտրուկ ելեկջներ: Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից դեռ ուշքի չեկած՝ ուազմաքաղաքական հակամարտությունների հետևանքով նորանկախ երկիրը կանգնեց հաղորդակցության ուղիների և տնտեսական շրջափակման ժանր իրողության առջև: Ավելին, տևական շրջափակման, սեփական էներգակիրների բացակայությամբ պայմանավորված էներգետիկ ճգնաժամի, արտաքին շուկային ինտեգրվելու տնտեսական քաղաքանության ուղենիշներով պարտադրված փոփոխությունների, նախկինում ձևավորված տնտեսական կապերի խզման հետևանքով խիստ վատքարացավ հանրապետության առանց այն էլ ծանր կացությունը, որն աստիճանաբար խորացավ սուր-յեկտիվ գործոնների ազդեցությամբ:

Հանգամանքների բերումով իշխանության դեկին հայտնված, մեծ մասմբ պետական կառավարման փորձ չունեցող քաղաքական ուժերն ու առանձին անձինք ստիպված էին հանրապետության համար դժվարին ժամանակներում կիրառել դառը փորձով ձեռք բերած կարողությունները: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ չնայած թույլ տված սխաներին ու թերություններին հատկապես անկախության հաստատման գործընթացում՝ Հայաստանի անկախության մասին հոչակագրի ընդունումից մինչև համաժողովրդական հանրաքենով փաստացի քաղաքական անկախության նվաճումը հայ հասարակությունն ու նրան դեկապարող ուժերը ընդիանուր առնամբ կարողացան դիմագրավել ժամանակահատվածի հիմնական մարտահրավերներին՝ գործունեության ճիշտ դիրքորոշում և գործելառ ընտրելով պետական ինքնիշխանության ուղին

որդեգրած Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի կոշտ ու անքարյացակամ վերաբերմունքի պայմաններում:

Հանրապետության բարոյաքաղաքական մքնոլորտը հիմնականում պահպանեց իր կայունությունը՝ շատ դեպքերում պայմանավորված լինելով բուրք-աղբյուրնեցանական հայացինց քաղաքականությամբ և Արցախի ազատագրական պայքարով, որոնք միավորեցին ամբողջ հայությանը: 1990-ական թվականների առաջին կեսը հանդիսացավ հայ հասարակության ներքին կայունության ու միասնության հիմնական ետնախորքը, որը հարկադրեց իշխանություններին վճռական միջոցների դիմելու: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ամրապնդել պետադրավական վարչակարգը, ինքնարուխ մարտական ջոկատներից ձևավորել մարտունակ քամակ, ձեռք բերել ուղղական անհրաժեշտ միջոցներ և այլն:

1990-ական թվականներին Հայաստանի Հանրապետությունը որդեգրեց տնտեսակարգի փոփոխության քաղաքականություն՝ ուղղված ազատական տնտեսական հարաբերությունների ձևափորմանը: Երկար սպասված անկախությունն ու տնտեսական կյանքի ազատականացումը անհրաժեշտորեն առաջ բերեցին քաղաքական ու տնտեսական համակարգերի կտրուկ փոփոխություններ՝ խոսքի ազատություն, քաղմակուսակցականություն, ժողովրդական հաստատությունների կայացում, հայոց ազգային բանակի ստեղծում, հոգևոր-մշակութային կյանքի գաղափարական սահմանափակումների վերացում, կառավարման համակարգի կայացում, հանրապետության ինտեգրում միջազգային կառույցներին ու գործընթացներին և այլն: Այս դրական փոփոխությունները ունեցան նաև բացասական հետևանքներ՝ բերելով աղքատություն և սոցիալական բեռնացում, գործազրկություն և արտագործ, օրինազանցություն, կոռուպցիա, կախվածություն արտաքին ֆինանսա-տնտեսական կենտրոններից և այլն: Բնակչության դժգոհությունը և արտագաղթը հստակ վկայում են, որ քաղաքական անկախության ձեռքբերումները ամբողջությամբ չեն հավասարակշռում տնտեսական ու սոցիալական կորուստները: Անցած տարիների ընթացքում առաջացած խնդիրները, թույլ տրված սխալներն ու բերությունները մասամբ և աստիճանաբար են համակարգվում ու լուծվում:

Սակայն այդ գործընթացը լիովին հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ է կենսագործել կարևոր սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, միջազգային ոլորտի մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց պատմաքննության հետազոտությունն ու արված առաջարկները կարևոր գիտագործնական նշանակություն ունեն պատմությունից դասեր առնելու առումով¹:

Գիտապատմական և գործնական առումներով պահանջվում է խորապես վերլուծել և իմաստավորել կատարված պատմական իրադարձություններն ու երևոյթները, գնահատել դրանք, գրել երրորդ հանրապետության ամբողջական պատմությունը:

Հայաստանի անկախ Հանրապետության հոչակման շեմին հայ քաղաքական միտքը ինքնիշխան պետությունը հիմնականում պատկերացնում էր որպես ազգային ժողովրդավարական գաղափարների և ներմուծված շուկայական ազատականության նեխանիկական համադրում: Սակայն շուտով պարզվեց, որ ազգային գաղափարախոսությունը գործնականում մշակված չէ, քաղաքական կառույցներն անկայուն են, իսկ տնտեսական վերափոխումների կտրուկ իրականացումը անշափ ծանր բեռ է շրջափակման ու պատերազմի մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետության համար:

Պատմական այս շրջադարձային ժամանակահատվածի՝ նորանկախ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության քանից ավելի տարիների պատմության հիմնախնդիրների համակողմանի լուսաբանման է նվիրված սույն աշխատությունը:

Ըստ էության առաջին անգամ է փորձ արվում հանգամանորեն և ամբողջական ներկայացնել հայկական երկու անկախ հանրա-

¹ Թեև թարմ հիմքերով պատմություն գրելը դժվարին գործ է, պարունակում է անխուսափելի սխալներ, սակայն դա չի նշանակում, թե այն չափությունը է ծեռնարկել: Ավելին, ժամանակակից պատմական հետազոտությունն ունի դրական շատ կողմեր: Ընթացիկ երևոյթների ու իրադարձությունների ականատեսը հնարավորություն ունի առավել ճիշտ արտացոլելու ժամանակի շունչն ու պատմական ոգին, ունի նաև գործնական մեծ արժեք: Ուստի զարմանալ կարելի է, թե ինչպես անտեսելով այս կարևոր հանգամանքը՝ ոնանք առաջարկում են հրաժարվել ժամանակակից պատմություն գրելուց, կամ գրել միայն 50, 100 տարի հետո:

պետությունների՝ ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի անցած քսանից ավելի տարիների պատմությունը: Հայտնի է, որ Հայոց նորանկախ պետականության հիմքերը և գործնքացի սկիզբը դրվեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990թ. նայիս-հունիսյան այլընտրանքային ընտրություններով և հատկապես օգոստոսի 23-ի Հայաստանի անկախության հռչակագրի ընդունումով: Այս ծրագրային փաստաթղթով դրվեց ոչ միայն ազգային օրենսդրության, նոր Սահմանադրության ստեղծման հիմքը, այլև կյանքի բոլոր բնագավառներում սկսվեց պետական ինքնիշխանության ծավալման, անկախ պետականության հաստատման գործնքացը: Այս կարևոր հանգամանքը հաշվի առնելով՝ մեր նախորդ աշխատությունը «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում» (1990-2003թթ., Երևան, 2003, 443 էջ) սկսել ենք հենց այդ թվականից: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Հանրապետության փաստացի անկախությունը ամրագրվեց 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրարվեստ և հաստատվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի սեպտեմբերի 23-ի որոշումով, սույն ուսումնասիրությունը սկսել ենք 1991 թվականից՝ միաժամանակ չմոռանալով առանձին ենթագլուխ նվիրել Անկախության գործնքացի սկզբի՝ 1990-1991թթ. պատմությանը, այն ժամանակահատվածին, երբ ծնունդ առավ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը:

Հարկ համարելով ամբողջացնելու Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության քսանից ավելի տարիների պատմությունը՝ որոշեցինք շարադրանքը հասցնել ներառյալ 2012 թվականը՝ նրանում ընդգրկելով ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական ոլորտներն ու հիմնահարցերը:

Աշխատությունում վերոնշյալ հիմնահարցերը լուսաբանվել են համապատասխան արխիվային նյութերի, տպագիր սկզբնադրյուրների, բազմաթիվ վիճակագրական, վերլուծական ժողովածուների, մամուլի հրապարակումների, գիտական գրականության և այլ նյութերի հիման վրա:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվել Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Արցախի Հան-

րապետության քսանից ավելի տարիների պատմության, անկախության գործնքացից սկսած մինչև մեր օրերը ընդգրկվող տարարնույթ խնդիրներին վերաբերող Հայաստանի Ազգային արխիվի (ՀԱԱ), Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստարդերի կենտրոնական պետական արխիվի (ՀՀՀՔ ԿՓԿՊԱ), ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության ընթացիկ արխիվի բազմաթիվ նյութեր և փաստագրական վերլուծական բնույթի ժողովածուներ:

Ծուրջ 22 տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետության փաստական անկախության օրվանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկա մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որն նվիրված լինի երրորդ հանրապետության ամբողջական պատմությանը, որը վերհանված ու վերլուծված լինեն հանրապետության 20-ից ավելի տարիների ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները, զարգացման պատմական փուլերն ու առանձնահատկությունները:

Իհարկե, դա չի նշանակում, թե ընդհանրապես ոչինչ չի արվել կատարվել են որոշակի աշխատանքներ այդ ուղղությամբ և առկա են արդյունքները, սակայն դրանք դեռևս քիչ են, մեծ մասամբ տնտեսագիտական բնույթի, որոնք առնչվում են ներքին քաղաքականությանը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին, որոնցով հնարավոր չէ պատկերացում կազմել երրորդ հանրապետության ամբողջական պատմության մասին: Ահա թե ինչո՞ւ խիստ անհրաժեշտ է սույն աշխատության հրապարակումը, որը կլրացնի պատմության ոլորտի այս կարևորագույն բացը: Երրորդ հանրապետության պատմության ուսումնասիրության վիճակը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է այն բաժանել մի քանի մասերի:

Առաջին՝ անկախ պետականության հաստատման գործնքացի վերաբերյալ հրապարակված փաստարդային նյութեր և ուսումնասիրություններ, ՀՀ ներքին քաղաքականության, հատկապես սոցիալ-տնտեսական ոլորտի վերաբերյալ կատարված հետազոտությունների հրապարակումներ և երկրորդ՝ ՀՀ արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ հրատարակված փաստարդեր ու ուսումնասիրություններ:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության անկախ պետականության հիմնահարցի վերաբերյալ գուտ պատմագիտական բնույթի տպագիր սկզբնաղբյուրներ, ինչպես և այլ բնույթի գրականություն չափազանց քիչ են: Այս առումով թերևս բացառություն են կազմում պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ.Ազիգբեկյանի և պատմական գիտությունների դոկտոր Է.Մինասյանի համապատասխան աշխատությունների² հավելվածներում զետեղված տպագիր սկզբնաղբյուրները՝ Հայաստանի անկախության մասին հոչակագրի, ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանճնաժողովի 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին կայացած ՀՀ հանրաքվեի արդյունքների, ՀԽՍՀ-ի վերանվանման, ՀՀ պետական դրոշի, զինանշանի մասին, ՀՀ հիմնական օրենքի, ՀՀ նախագահի, ՀՀ ԳԽ-ի, ՀՀ կառավարության կազմի և կառուցվածքի, Անկախ պետության հիմնաղբյուրների մասին և այլն:

Հատկապես տողերիս հեղինակի աշխատության հավելվածում 100 էջից ավելին կազմում են վերոնշյալ հիմնահարցի տպագիր սկզբնաղբյուրները: Հիմնահարցի հետազոտության առումով փաստագրական հարուստ նյութեր և գիտական լուրջ վերլուծություններ են պարունակում Հայաստանում ամենաբազմազան միջազգային կառույցների ծավալած գործունեությունն ու դրանց արդյունքները լուսաբանող ժողովածուները:³ Վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության տեսակետից սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն ՍԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի նախաձեռնությամբ ու անմի-

² Տե՛ս Ազիգբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համարուտ ակնարկ, Երևան, 1992, էջ 102-128: Մինասյան Է., Սոցալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003թ.), Երևան 2003, էջ 236-430:

³ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, գլոբալ մարդկային գեկույց 2001, Երևան, 2001: Ազգային գնահատման գեկույց, Հայաստանի Հանրապետություն (կայուն զարգացման համաշխարհային զարգանաժողով, Յոհաննեսբուրգ, 2002), Երևան, 2002: Հայաստանի Հանրապետության դատական հանակարգը (Ք.Ինքերնեշնել ԱՍՍ միջազգային զարգացման գործակալության Հայաստանի դատարիավական և տնտեսական օրենսդրության բարեփոխումների ծրագրը), Երևան, 2002, ՍԱԿ-ի հանրային տեղեկատվության վարչության Երևանյան գրասենյակը. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, 15 տարի, Երևան, 2007, Հայաստան-ՆԱՏՕ՝ առաջնարկ 10 տարիներ 1999-2008թ., Երևան, 2008:

ջական օգնությամբ հանրապետության անկախ փորձագետների կողմից մշակված և 1995 թվականից պարբերաբար հրապարակված «Մարդկային զարգացման ազգային գեկույցի» ամենամյա համարները⁴:

Բացի անկախ պետականության հաստատման գործընթացի առանձին հիմնահարցերի քննարկումից ու վերլուծությունից, վերոնշյալ ժողովածուներում ներկայացված են նաև ներքին քաղաքանության ոլորտի հիմնահարցերի, հատկապես հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացների ամփոփի վերլուծությունները: Սկզբնաղբյուրի նշանակություն են ձեռք բերում նաև հետազոտվող խնդրի համար օգտագործվող մամուլը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումների ժողովածուները (1990-1996թ.), ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրերը՝ հրատարակված 1997 թվականից, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածուները՝ սկսած 1995 թվականից, ինչպես նաև ՀԽՍՀ և ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագրերը 1990 թվականից սկսած⁵:

⁴ Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1995, Երևան, 1995, Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1996, Երևան: 1996, Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1997, Երևան, 1997, Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1998, Պետության դերը, Երևան, 1998, Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1999, Մարդկային զարգացման հիմնային տարրն Հայաստանում, Երևան: 1999, Մարդկային զարգացման ազգային գեկույց. Հայաստան 2000, Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը, գործողություն համուն առաջնարկ, Երևան, 2000, Մարդկային զարգացման ազգային գեկույց. Հայաստան 2001, Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում, Երևան, 2001: Մարդկային զարգացման հիմնություն, Երևան, 2004, Մարդկային զարգացման ազգային գեկույց 2006, Կրթությունը Հայաստանում, Երևան, 2006:

⁵ «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 1990թ. հունվարի մեկից դեկտեմբերի 30-ը, «Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ» 1991թ. հունվարի 10-ից մինչև 2012թ. դեկտեմբերի 30-ը, ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու N1, 1991թ.-ից մինչև 1996թ. դեկտեմբերի Մերարյալ, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրի 1997թ. հունիսի 1-ից սկսած, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թ.), Երևան, 1995, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թ.), գիրք Ա, Երևան, 1999, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թ.), գիրք Բ, Երևան, 1999, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թ.), գիրք Գ, Երևան, 2000, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2001թ.), գիրք Դ, Երևան, 2001, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2002թ.), գիրք Ե, Երևան, 2003, ՀԽՍՀ գերագույն խորհրդի տեղեկագրի N15 (971), 23 օգոստոսի 1990, ՀՀ գերագույն խորհրդի տեղեկագրի N2 (982), 31 հունվարի 1991:

Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման գործընթացի ուսումնասիրման ոլորտում մեծ կարևորություն և որոշ հարցերում սկզբաղեցրուի նշանակություն են ձեռք բերում այդ ժամանակահատվածում հանրապետությունում բարձրագույն պետական պաշտոններ գրադեցրած անձանց՝ Լ.Տեր-Պետրոսյանի, Վ.Մանուկյանի, Ս.Հարությունյանի, Ա.Կիրակոսյանի, Հ.Քաջրատյանի, Վ.Մովսիսյանի, Ֆ.Մարգարյանի հուշերն ու հրատարակված աշխատությունները⁶: Դրանք արժեքավոր են նաև ՀՀ ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերն ուսումնասիրելիս:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության, հատկապես անկախ պետականության հաստատման սկզբնական գործընթացի ու ներքաղաքական կյանքի հիմնախնդիրների քննարկումը հաջողությամբ է կատարված Ռուսաստանի ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի Ե.Կոժոկինի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստան. անկախության զարգացման հիմնախնդիրները» ուսուելն (Մ. 1998թ.) աշխատության մեջ⁷: Այստեղ ներկայացված են Հայաստանի անկախության գործընթացի սկզբնական շրջանի դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման ուղղությամբ իրականացված միջոցառումները:

Հայ պատմաբաններից առաջինը վերոնշյալ հիմնախնդիրն անդրադարձել է Ռ.Ազգիրեկյանը 1992թ. հրատարակած իր «Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն համառոտ ակնարկ» ուսումնասիրության մեջ: Այստեղ հեղինակին հաջողվել է

⁶ Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի (Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ), Երևան 2006, Հարությունյան Ս., Անցյալի և ներկայի մասին, Երևան, 2011, Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը գյուտական փակուղում, Երևան, 2002, Նույնի՝ Գնացքից թշելու ժամանակն է, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002, Բագրատյան Յ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանց դուրս գալու ելքերի մասին, Երևան, 2000, Նույնի՝ Հասարակությունը և պետությունը, Երևան, 1999, Եգրատյան Ր., “Земельная реформа в вопросах теории и практики”, Ереван, 2003, Մովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով, Երևան, 2001, Մարգարյան Ֆ., Կյանքի դասերը, Երևան, 2013, Նույնի՝ Հողվածներ, Երևան, 2013, Կիրակոսյան Ա., Մայրամուտի շենքն, Երևան, 2002:

⁷ Հայաստան: Առաջամանակական պատմություն, համար 1990-2003 թվականները, Երևան, 2003:

բազմաթիվ փաստերով հիմնավորել 20-րդ դարավերջի հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած բախտորոշ նշանակություն ունեցող անկախության հոչակմամբ սկիզբ առած անկախ պետականության հաստատման կարևորությունն ու նշանակությունը: Նա վերլուծել և ընդհանրացրել է երրորդ հանրապետության ստեղծման ու կայացման առաջին երեք տարիների փորձը և ներկայացրել Արցախյան ազատագրական պայքարի զուգակցումը անկախության համար պայքարի հետ՝ բացահայտելով Հայաստանի անկախացման օրենկութիվ և սուրյենկութիվ պատճառները:

Հայաստանի անկախության հաստատման գործընթացը լուսաբանվել է նաև պ.գ.թ. Ռ.Ազգիրեկյանի և պ.գ.դ. պրոֆեսոր Գ.Գեղամյանի հեղինակությամբ հրատարակված «Հայաստանը 1945-1990-ական թվականներին» հանրակրթական դպրոցի հայոց պատմություն առարկայի ուսումնասիրման նպատակով նախատեսված ուսումնաօժանդակ ձեռնարկում⁸: Նրանում հանրամատչելի ձևով ներկայացված են Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականության էությունն ու ձախողման պատճառները, դարաբաղյան շարժման պատճառներն ու սկիզբը, ԽՍՀՄ իշխանությունների վարած հակահայկական քաղաքականության պայմաններում ազատասեր հայ ժողովրդի նկատմամբ Աղբբեջանի իրագործած վայրագությունները: Ձեռնարկում վերլուծելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը՝ առաջին պլան է մղվում ազգային անկախ պետականություն ստեղծելու գաղափարը և այն կյանքի կոչելու միջոցառումները:

Այս հիմնահարցերին է անդրադարձել նաև պ.գ.դ., պրոֆեսոր Էդիկ Մինասյանը իր վերոնշյալ աշխատության մեջ⁹:

Նա առանձին գլուխ է նվիրել ՀՀ Անկախության հոչակմանը և պետականության կայացման գործընթացին, որտեղ քննարկվել են գործընթացի սկիզբը, Հայաստանի անկախության հոչակագիրը, ԽՍՀՄ փլուզման պատճառները, ՀՀ անկախության մասին հանրաքվեն, հայոց փաստացի ինքնիշխանության, քաղաքական ան-

⁸ Ազգիրեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., Հայաստանը 1945-1990-ական թվականներին, Երևան, 1994:

⁹ Տես Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի հանրապետությունում 1990-2003թթ., էջ 17-64:

կախության հոչակման և պետականության կայացման ընթացքը: Հեղինակը առաջիններից մեկն էր, որ ուսումնասիրելով անկախացման գործընթացի սկիզբը, կատարել է այն կարևոր եզրահանգումը, որ անկախացումը տեղի է ունեցել ԽՍՀՄ-ի կազմալուծման պայմաններում, որի պատճառներից մեկն էլ Խորհրդային Միությունում սկսված ազգային ազատագրական շարժումներն էին, այդ բվում արցախյան շարժումը: Հեղինակը առանձին ենթագլուխ է նվիրել պետականության կայացման գործընթացում պետական և վարչական բարեփոխումներին և անկախության ամենամեծ ձեռքբերումներից մեկին՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության գլխավոր երաշխավորը հանդիսացող Հայոց ազգային բանակի կազմավորմանը:

Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում հնարավորինս ամբողջական է փորձել ներկայացնել պ.գ.ք., դոցենտ Եղիուարդ Պողոսյանը «Անկախ պետականության հաստատման գործընթացն Հայաստանում (1990-2001թ.)» ծավալուն աշխատության մեջ:¹⁰ Այստեղ արխիվային փաստերի, հրատարակված սկզբնադրյուրների, համապատասխան գրականության, մամուլի հրապարակումների օգտագործմամբ Հայաստանի անկախ պետականության կայացման գործընթացը ուսումնասիրվել է որպես փոխկապակցված հասարակական-քաղաքական և տնտեսական բնույթի ձեռնարկումների համակարգ: Հեղինակը առավել հանգամանորեն է անդրադարձել Անկախության հոչակագրի ընդունման հանգամանքներին, Հայաստանի Հանրապետության փաստացի անկախացման գործընթացին և կատարել կարևոր ընդհանրացումներ: Սակայն հեղինակը սահմանափակվել է անկախության առաջին տասնամյակի քննարկումներով, այն դարձել է ավելի լընգրկուն՝ նրա մեջ ներառելով հատկապես արտաքին քաղաքականության և միջազգային ոլորտի բազմաթիվ հիմնահարցեր, որոնք ինչ-որ չափով շեղել են հետազոտվող հիմնախիրը բուն նպատակից:

ՀՀ ներքին քաղաքականության ուսումնասիրության ոլորտում ներառված են ՀՀ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղա-

քական, բանակաշինության հիմնահարցերը: Հարկ է ընդգծել, որ վերը նշված հիմնախնդիրների վերաբերյալ կան բազմաթիվ տպագիր սկզբնադրյուրներ, արխիվային նյութեր, վիճակագրական-վերլուծական տեղեկագրեր, գեկուցագրեր և բազմաթիվ այլ փաստարդեր:

Գործնականում ադրյուրագիտական նշանակություն են ձեռքբերում 1990-ական թվականներից հիմնախնդիր առանձին հարցերի շուրջ սոցիալական հարցումների միջոցով կատարված հետազոտությունները: Նման հետազոտություններ կատարվել ու շարունակում են կատարվել նաև ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայությունում, ՀՀ ԳԱԱ տնտեսագիտության, փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտներում, Էկոնոմիկայի և Ֆինանսների նախարարության տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտում, Երևանի պետական համալսարանի սոցիոլոգիայի և ազգագրության ամբիոններում, Երևանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում և մի շարք հասարակական կազմակերպություններում: Դրանք լույս են տեսել 1991-2013 թթ. շուրջ երկու տասնյակից ավելի ժողովածուներով, գրքերով, գրքույկներով, հոդվածներով և այլն: Աշխատանքը գրելիս օգտագործել ենք ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից հրատարակված և հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներն ընդգրկող բազմաթիվ վիճակագրական ժողովածուներ, ¹¹ 1991-2013թթ. հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակն արտացոլող տեղեկատվական-վերլուծական ամսական և տարեկան գեկուցներ,

¹⁰ Պատմություններ աղքատության մասին, գիրք առաջին, Երևան, 2001, Պատմություններ աղքատության մասին, գիրք Երկորոր, Երևան 2007: Արտագաղթը Հայաստանից, Երևան, 2003: Հայաստանի ժողովրդագրական և առողջության հարցերի հետազոտություններ - 2000, Երևան, 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 1999 թ., Վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, ՀՀ ազգ., վիճ. ծառայություն, Երևան 2001: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001: Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Վիճակագրական վերլուծական գեկույց, Երևան, 2002: Զեկույց հրական ակտիվիզմներում իրականացված ներդրումների, ընտրանքային հետազոտություն, Երևան, 2002: Հետազոտություն Հայաստանի Հանրապետությունը մասնավոր հատվածի զարգացման մասին, Վերջնական գեկույց (ամփոփագիր), Տոկիո, 1999:

¹¹ Տես Պողոսյան է., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001թ.), Երևան, 2013:

Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, հարավկովկասյան երկրների վիճակագրական տարեգրքեր և ՀՀ Կենտրոնական բանկի տարեկան հաշվետվությունները: Որպես պաշտոնական տվյալներ, օգտագործվել են Անկախ պետությունների համագործակցության վիճակագրական տնտեսական ժողովածուները և ՀՀ վիճակագրական ռեգիստրի ու վերլուծության նախարարության նյութերը, ինչպես նաև ԵՊՀ Սոցիոլոգիայի ամբիոնի պատրաստած ՀՀ սոցիալական ոլորտի իրավական նորմատիվ ակտերի ժողովածուն՝¹²:

¹² Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1991թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1992, 1992թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1993, 1993թ. հունվար-դեկտեմբեր, Երևան, 1994, 1994թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1995, 1995թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1996, 1996թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1997, 1997թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1998, 1998թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1999, 1999թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2000, 2000թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2001, 2001թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2002, 2002թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2003, 2003թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2004, 2004թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2005, 2005թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2006, 2009թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2010, 2010թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2011, 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012, 2012թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2013: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 1990թ., Երևան, 1991: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 1991թ., Երևան, 1994, Հայաստանը թվերով 1992թ., Երևան, 1994, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 1993-1994, Երևան, 1995, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 1995, 1996, Երևան, 1998, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը (1997, 1998), Երևան, 2001, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը (1999, 2000), Երևան, 2001: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 2005, Երևան, 2005, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 2010, Երևան, 2010, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 2011, Երևան, 2011, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 2012, Երևան, 2012, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը 2013, Երևան, 2013: Содружество независимых государств: Десять лет спустя. 1991-2001. (Исполнительный комитет СНГ), Минск, 2001, Содружество независимых государств в 2002 году, Статистический ежегодник /Межгосударственный статистический комитет СНГ, Москва 2003, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական ոլորտի իրավական ակտերի ժողովածու, Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2001, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ներդրության դիրքը 1997-2001 /Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2002, ՀՀ կենտրոնական բանկ Հայաստանի բանկային համակարգ: Հոդվածներ /խմբ., Լ. Դավթյան, Բ.Ասատրյան, Երևան 2002, Հայաստանը թվերով 2003,

Հանրապետության ներքին կյանքին վերաբերող վերոնշյալ տպագիր սկզբնաղբյուրների մեջ առանձնանում են այնպիսիները, որոնցում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակային վերլուծությունները անմիջականորեն կապվում են հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ: ՀՀ հասարակական հաստատություններից մեկի՝ «Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտի» կողմից իրականացված հետազոտությունների արդյունքում հրատարակված «Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում» (Միժի, Երևան, 2000) ուսումնասիրությունում հանրապետությունում ժողովրդական արժեքների անկումը, հասարակության առավել անապահով մասի քանակական աճը, անմիջականութեն կապված են ազգաբնակչության մեծ չափերի հասնող աղքատության հետ: «Պատմություններ աղքատության մասին» Երկիառությանի ազգաբնական հետազոտությունները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Հայաստանի Հանրապետության բնակչության 1994-2007թթ. հասարակական, տնտեսական և սոցիալ ու մշակութային հարաբերությունների առկա վիճակը վերլուծելու և գնահատելու առումով:

Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակն արտացոլող վիճակագրական ժողովածուները կարևոր տվյալներ են պարունակում կրթության, գիտության, առողջապահության, սոցիալական ապահովագրության, մանկատների, տարեցների և հաշմանդամների սոցիալական սպասարկման, գրադարանների գործունեության, մշակույթի, սպորտի, արխիվային, արտոնագրային, նոտարարական գործունեության և իրավական ոլորտի տարաբնույթ խնդիրների վերաբերյալ:¹³

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2003:

¹³ Զեկույց առողջապահական կազմակերպությունների և դեղատների ու տնային տնտեսությունների կողմից առողջապահական ծառայությունների վրա կատարված ծախսների ընտրանքային հետազոտության, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2002: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2001թ., Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2003: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2002թ. Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2003, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2004թ., ՀՀ Ազ-

Նրանցից յուրաքանչյորում առանձին ժամանակահատված ներկայացված են ոչ միայն հանրապետության բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշները, այլև նրանց զբաղվածությունը, աշխատանքային պայմանները, կրթության, առողջապահության վիճակը, կացությունը ապրանքների և ծառայությունների սպառողական շոկայում, գների մակարդակն ու դինամիկան, հանրապետության ներքին և արտաքին առևտուրը և այլն: Նրանցում ներկայացված են նաև հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքում նկատվող դժվարությունները, բացասական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են աղքատությունն ու գործազրկությունը, պետական բյուջեի պակասուրդն ու արտաքին պարտքի աճման միտումները, ցույց են տրված դրանց առաջացման պատճառները և այլն: Հանրապետության բնակչության սոցիալական վիճակի, այդ ոլորտում իրականացրած բարեփոխումների արդյունքների, ժողովրդագրական քաղաքականության վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են ՀՀ մարդահամարի արդյունքներն ու Աշխատանքի ու Սոցիալական հարցերի նախարարության ամփոփ հաշվետվությունները, ՀՀ ժողովրդագրական ժողովածուները¹⁴:

գային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2004, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2006թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2006, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2013: Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2004, Համաշխարհային ըանկ, Երևան 2006, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական ծառայություն, Երևան 2008, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2009, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2013: Առևտուր և նարդկային զարգացում, Միավորված ազգերի զարգացման ժրագիր, Երևան, 2011:
¹⁴ Հայաստանի Հանրապետության Աշխատանքի և Սոցիալական հարցերի նախարարություն 2003-2006թ. ամփոփ հաշվետվություն, Երևան, 2007:

Հանրապետության արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վիճակի մասին լայն պատկերացումներ են տալիս դրանց վերաբերող հրատարակած վիճակագրական ժողովածուները, որտեղ վերլուծված են առևակ վիճակն ու ցույց են տրված նրանցում տեղ գտած թերությունները, հանրապետության ազգաբնակչության զբաղվածությունն այդ ոլորտներում: Հանրապետության բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը արտացոլված է նաև ՀՀ մարզերին վերաբերող վիճակագրական ժողովածուներում, իսկ ներքին և արտաքին առևտուրի ցուցանիշները ներկայացված են դրանց նվիրված վիճակագրական ժողովածուներում:¹⁵

Սոցիալական բարեփոխումները Հայաստանում, Երևան, 2011: Սոցիալական պետության հայեցակարգեր, հայկական իրողություններ և հեռանկարներ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, փետրվար 2006թ., Երևան, 2007: Հայաստանի Հանրապետության պետական ժողովրդագրական քաղաքականության հայեցակարգ, Երևան, 2006, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2004, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009թ., Երևան, 2005, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009թ., Երևան, 2009: ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արագածոտնի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արարատի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Լոռու մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Շիրակի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Վայոցձորի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Կոտայքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Տավուշի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Սյունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Կոտայքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Տավուշի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003, ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արարատի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:

¹⁵ Արդյունաբերություն 1990-1997, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 1999: Արդյունաբերություն 1998-2003, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2004: Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-1999,

Երրորդ հանրապետության տնտեսական քաղաքականության առանձին հարցերին անդրադարձել են տնտեսագետներ Վ. Խոջաբեկյանը, Հ. Սարգսյանը, Ա. Մարկոսյանը, Մ. Մկրտչյանը, Գ. Ավագյանը, Մ. Գևորգյանը, Թ. Մանասերյանը, Ս. Մելքոնյանը, Գ. Կիրակոսյանը, Ս. Դավոյանը, Լ. Անանյանը և ուրիշներ։¹⁶

Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2001: Սպառողական շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում 1921-2000, Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2001: Հայաստանի Հանրապետության բնակչարանային ֆոնդը և կոռունալ տնտեսությունը 1999, Վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2001: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1999, Երևան, 2000: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000, Երևան, 2001: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը բվերով՝ 1998-2001, Երևան, 2002, Հայաստան 2001, Վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2001, Հայաստան 2002, Երևան, 2002, Տնտեսական աճն արդարացի բաշխման պայմաններում, Աղքատության կրծատմանն ուղղված տնտեսական քաղաքականության ընտրություն, Երևան, 2002: Տնտեսական աճը, անհավասարությունը և աղքատությունը Հայաստանում, Երևան, 2002: Կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, Իրավիճակային վերլուծության զեկույց, Երևան, 2002, Հայաստանի ազգային մրցունակության զեկույց 2010, բարձրագույն կրթության մատուարավերները, Երևան, 2010, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը բվերով՝ 1999-2003, Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը բվերով 2000-2004թթ. Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2005, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը բվերով 2001-2005թթ., Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2006, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը բվերով 2003-2007թթ. Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2008, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը բվերով 2005-2009թթ., Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010:

¹⁶ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերաբարադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, 21-րդ դարի շեմին, Երևան, 2001, նույնի Հայաստանի բնակչությունը և նրա գրադարձությունը (1828-1978), Երևան, 1979, Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերաբարադրության արդի հիմնախնդիրները, Երևան, 1976, Ազգարային քաղաքականությունը և բնակչության տեղաշարժերը, Երևան, 1989, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991: Խօճաբեկյան Վ., Ասատրյան Բ., Դեմոգրաֆիческие аспекты урбанизации в Армянской ССР, Ереван, 1991, Սալգոսյան Յ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, պետության դերը, Երևան, 2001: Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, տնտեսության և պարակտիկայի հարցեր, Երևան, 1995, նույնի Սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների մասին, Երևան, 1995, Պետությունը և շուկան, գ. 1-ին, Երևան, 2000, Տնտեսագիտություն բոլորի համար, Երևան, 2001, Հայաստանը 21-րդ դարի մարտահրավերների առօն,

Հատկապես արժեքավոր ուսումնասիրություն է ակադեմիկոս Ա. Աղանեզյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Տնտեսական վերափոխումներն անցումային շրջանում, տնտեսություն և արդյունքներ» ժողովածուն, որը հրատարակվել է ՀՀ տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի և ՀՀ Կառավարության առընթեր ժողովրդական տնտեսության ակադեմիայի համատեղ ջանքերով: Գրքում ամփոփված են Հայաստանի և Ռուսաստանի մի շարք տնտեսագետ-գիտնականների հետազոտությունների արդյունքները՝ նվիրված շուկայական տնտեսության անցման շրջանի տեսական, մեթոդական և գործնական առավել հրատապ ու արդիական հիմնախնդիրներին: Հատուկ ուշադրություն է դարձված Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսական վերափոխումների առանձնահատկություններին և այդ գործներացի արդյունքներին:

Անցումային երկրներում, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված տնտեսական քաղաքականության էության, առանձնահատկություններին ու բնորոշ գծերին է նվիրված Ս. Դավոյանի, Ա. Մարկոսյանի և Հ. Սարգսյանի հեղինակած «Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում» աշխատությունը: Այստեղ տնտեսության իրական հատվածի և այլ ոլորտների հիմնական արդյունքների վերլուծության հետ առաջարկվում են նաև իրավիճակի բարելավմանն ուղղված հայեցակարգային լուծումներ:

Երևան, 2004, Տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները, Երևան, 2005, Մարկոսյան Ա., Սաֆարյան Ռ., Շուկայական տնտեսության հիմունքները, Երևան, 2002, Մարկոսյան Ա., Մարկոսյան Է., Պետությունը և ծեռնարկատիրությունը, Երևան, 2005, Աналитический журнал, "Рынок капитала в Армении", № 7, 8 (65,66), Երևան, 2001: Կիրակոսյան Գ., Անցումային տնտեսության վերափոխումները, տեսության հարցեր, Երևան, 2002: Դավոյան Մ., Մարկոսյան Ս., Սարգսյան Յ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Երևան, 2003, Անանյան Լ., Տնտեսական պատության ուրվագծեր, Երևան, 2003, Ավագյան Գ., Հայաստանի տնտեսությունը, անցած ուղին, այսօր և զարգացման ուրվագծեր, Երևան, 1998: Սամասերյան Թ., նոր տնտեսական քաղաքականության ուրվագծեր, Երևան, 2000, Մելքոնյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002:

Արժեքավոր ուսումնափրություն է նաև Գ. Կիրակոսյանի «Անցումային տնտեսության վերափոխումները, տեսության հարցեր» ուսումնափրությունը, որտեղ նույնպես անցումային փոլիտմ գտնվող երկրների զարգացման արդյունքների վերլուծության հետ մեկտեղ ցույց է տրվում Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման ներկա վիճակը և նշվում հեռանկարային զարգացման միտումները:

Ուսումնափրությունը ներկայացնում է Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի կողմից հրատարակված «Հայաստան 2020. զարգացման և անվտանգության ուսումնավարություն» աշխատությունը, որտեղ փորձ է արվում ի մի բերելու հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտների վերաբերյալ տնտեսագիտական սկզբունքային մոտեցումները, որոնք կարող են դառնալ հանրապետության զարգացման ռազմավարության հիմքը: Ներկայացված են երկրի սոցիալ-տնտեսական անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ նախադրյալները: Ա. Մարկոսյանի աշխատությունների մի մասը վերաբերում են արդյունաբերության ոլորտի վերափոխումներին: Նրա «Հայաստանը 21-րդ դարի մարտահրավերների առջև» ստվարածավալ ուսումնափրության մեջ քննարկվում են ՀՀ անկախ պետականության կայացման նպատակով ձեռնարկված տնտեսական միջոցառումները, շուկայական վերափոխումների հիմնական ուղղություններն ու դրանց իրականացման գաղափարական ակունքները, քնակը ության սոցիալական վիճակն ու հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հ. Ֆահրիեյյանի, Հ. Մանկոսյանի, Ա. Մարկոսյանի, Ն. Գեղամյանի, Լ. Զաքարյանի, Ն. Մանասերյանի և Ս. Գաբրիելյանի աշխատություններում քննարկվում են ազգարային վերափոխումներին վերաբերող առանձին հարցեր: ¹⁷ Հայաստանի

երրորդ Հանրապետության ներքաղաքական կյանքին, հատկապես գիտակրթական և ազգարային վերափոխումներին են վերաբերվում պատմական գիտությունների թեկնածուներ՝ Ս. Չափարյանի, Մ. Գևորգյանի և Լ. Սկրտչյանի, Է. Մինասյանի ղեկավարությամբ պաշտպանած ատենախոսությունները¹⁸: Հանրապետության սոցիալական ոլորտին առնչվող մի խումբ հարցեր են արծարծված Ն. Մարգարյանի, Մ. Գաբրիելյանի, Ա. Մելքոնյանի, Հ. Խառասյանի հեղինակած աշխատություններում:¹⁹

Անցումային տնտեսության և Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումների հիմնահարցերին են նկիրված մի խումբ ուսումնականների հեղինակած աշխատությունները:²⁰

Կարգավորման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2006: Մանասերյան Ն., Ազգարային հարց Երեկ և այսօր, Երևան, 2005: Զաքարյան Լ., Խորհրդական գյուղի նայանություր, Երևան, 2007: Մարգարյան Յ., Հարությունյան Խ., Մանասյան Վ., Ազգարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Երևան, 2011:

¹⁸ Չափարյան Ս., Գիտությունը Հայաստանում 1990-ական թվականներին, Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան 2010, Գևորգյան Մ., Ազգարային վերափոխումները ՀՀ-ում 1991-2000թթ., Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2011, Սկրտչյան Լ., Կրթական վերափոխումների գործընթացը Հայաստանի Հանրապետությունում 1991-2005թթ., Ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2012:

¹⁹ Մարգարյան Ն., Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և ժողովրդական արժեքների դերը աղքատության հաղթահարման գործում, Երևան, 2001: Գաբրիելյան Ս., Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, Երևան, 2001: Թարեսյան Ա., Աղքատության հանակարգային հիմքերը և հաղթահարման ուղիները Հայաստանում, Երևան, 2001: Մելքոնյան Ա., Աշխատանքի շուկայի ծևավորման և զրադարձության հիմնախնդիրներն ու աղքատության հաղթահարման ՀՀ ռազմավարությունը, Երևան, 2002: Կրտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Յ. Խառասյանի), հեղինակային հրատարակություն, Երևան, 2003:

²⁰ Курс переходной экономики (под редакцией академика Л.И. Абалкина), Москва, 1997. Манов В., Реформы в пост-социалистическом обществе, Москва, 2000. Социальная политика: Учебник (под общ. ред. Н.А. Волгина), М., 2002. Серова Е., Хромова И., Карлова Н., Тихонова Т., Аграрная реформа в странах с переходной экономикой, Москва, 2000. Новая Евразия: Россия и страны ближнего зарубежья, сборник статей 11, (под редакцией Е.М. Кожокина), Москва, 2001. Иванов Э., Армения: особенности экономических отношений с Россией и перспективы их развития, Москва, 2001. Ильин С., Бабанов А.,

¹⁷ Ֆահրայյան Հ., Ազգարային արմատական վերակառուցումներ Հայաստանի Հանրապետությունում. անհրաժեշտություն, արդյունքներ, հիմնախնդիրներ, Երևան, 2003: Մանկոսյան Հ., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրներ, Երևան, 1997: Գաբրիելյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Երևան, 2001: Մարկոսյան Ա., Գեղամյան Ն., Սոցիալական քաղաքականության պետական

Հանրապետությունում հրատարակվել են Հայաստանի անկախ պետականության կայացման սկզբնական շրջանի գործընթացին վերաբերող առանձին ուսումնասիրություններ, որոնցից են Հ. Բագրատյանի, Ժ. Լիպարիտյանի և Կ. Սարդարյանի աշխատությունները²¹:

Երրորդ հանրապետության ներքաղաքական կյանքի վերաբերյալ քննադատական մոտեցումներ են պարունակում լրագրողական, հրապարակախոսական մի շարք աշխատությունները²²:

Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի լուսաբանման առումով որոշակի գիտական արժեք են ներկայացնում պետական և հասարակական տարբեր մակարդակների գիտահետազոտական հաստատությունների, կազմակերպությունների կողմից հրատարակված, գործնականում նաև արյուրագիտական նշանակություն ունեցող քազմարիվ ուսումնասիրություններ ու քաղաքական հրապարակումներ²³: Դրանցից կարելի է առանձ-

Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок, Москва, 1995. Аграрная политика в развивающихся странах Азии и Африки, Москва, 1975. Казакевич В., Аграрный вопрос в Южной Корее, Москва, 1964. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой (накопленный опыт и перспективы), Москва, 2002:

²¹ Քադրատյան Յ., Հայաստանը դարերի սահմանագծին, Երևան, 2003, Հայաստան 1998-2007, Խմբագիր՝ Վարդանյան Ա., Երևան, 2008, Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը, հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Երևան, 1999, Սարդարյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Երևան, 1999:

²² Գրիգորյան Վ., Իстория Армянского бесовства, Ереван, 2002: Չովսեփյան Ս., ՀՀԾ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Երևան, 2002, Ղոնոյան Լ., Երրորդ Հանրապետության ողբերգությունը և աստեղային ժամը, Երևան, 2002:

²³ 1992թ. Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, «Դեմքրատիա» միություն, Երևան, 1996, Հայաստանը կայուն մարդկային զարգացման հայեցակարգի տեսանկյունից: Հասարակական կազմակերպությունների գնահատականը «Հանուն մարդկային հասարակության կայուն զարգացման» ասոցիացիա «ՈՒԻ+5», Երևան, 1997: Հայաստանի զանգվածային լրատվության միջոցները: Գնահատականը և ինքնազմահատականներ «Թիֆ» հասարակական կազմակերպություն, Երևան, 1997: Հայաստանը և կենտրոնը, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 1999: Հայաստանի ազգությունները, Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոն, Հայաս-

նացնել քաղաքացիական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամի հրատարակած «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կուսակցությունները: 2007թ. տեղեկագիրը», «ՀՀ գերազույն խորհրդի 1990-1995 թթ.», և ՀՀ Ազգային ժողովի 1996 թվականից սկսած բոլոր գումարումներին նվիրված տեղեկատու գրքույկներ, ինչպես նաև ՀՀ հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների, զանգվածային լրատվամիջոցների գործունեություններկայացնող ուսումնասիրությունները:

Հանրապետության հասարակական քաղաքական կյանքը վերլուծված է մի շարք աշխատություններում, որոնցից կարևորվում են Գ. Պողոսյանի, Տ. Թորոսյանի, Գ. Քեոյանի, Հ. Արքահամյանի, Պ. Հայրիկյանի և այլոց աշխատությունները²⁴: Նրանցում վերլուծ-

տանի Ազգությունների միություն, Երևան, 2000: Հայաստանի զարգացման ուրվագծեր, Սեմինարի նյութեր, նոյեմբեր 2000թ.- մարտ 2002թ., «Գերազույն խորհրդի պատգամավորական ակունք», Երևան: 2002թ., Խորհրդարանական ընտրություններ, լրատվամիջոցների Կովկասյան ինստիտուտ, Հայաստան, 2003, Նախագահական ընտրություններ, լրատվամիջոցների Կովկասյան ինստիտուտ, Հայաստան 2003: Հայաստանի Հանրապետության գերազույն խորհրդություն 1990-1995, Երևան, 1995, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով 1996, Երևան, 1996, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով: Երրորդ գումարում, Երևան, 2001: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի Երրորդ գումարում, Երևան, 2004, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի չորրորդ գումարում, Երևան, 2007, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի հինգերորդ գումարում, Երևան, 2012, «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կուսակցությունները»: Տեղեկագիր, Քաղաքացիական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամ, իմբ. Ս. Միխթարյան, Ս. Անուշյան և ուրիշներ, Երևան, 2007: Հայաստան-Թուրքիա. բաց խոսակցություն, Հասարակական Երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005, Հայաստանը փոխակերպվող աշխարհում, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2006:

²⁴ Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին, Երևան, 2006: Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006: Քեոյան Գ., Հայաստանի Երրորդ հանրապետության կուսակցության համակարգը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 1996, նոյեմբերի Քաղաքական կուսակցությունների տիպարանությունը, Երևան, 2002: Հայրիկյան Պ., Անկախության ճանապարհի Երեք վավերագրեր, Երևան, 1997, նոյեմբերի Սեպտեմբեր, Երևան, 1997, ժողովրդավարությունը խոսքով և գործով, Երևան, 2002: Արքահամյան Յ., Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը, Երևան, 2011, նոյեմբերի ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2009:

Ված են նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները, դրանց արդյունքները, քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, արված են անհրաժեշտ եզրակացություններ:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության բանակաշինության հիմնախնդիրների ուսումնասիրության ոլորտում սկզբնադրյուրի նշանակություն ունեն ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների նյութերը, ՀՀ ռազմական դոկտրինի, ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության փաստաթղթերը, ՀՀ նախագահների և պաշտպանության նախարարների ելույթները, հրամանագրերը, պաշտպանության ոլորտի վերաբերյալ հարցազրույցները, ՀՀ գինված ուժերի անձնակազմին ուղղված պաշտպանության նախարարի ուղերձները, պաշտպանության ոլորտի օրենքներն ու օրենսդրական ակտերը, որոնք ներկայացված են նաև «Հայկական բանակ» ամսագրի՝ 1995 թվականից հրատարակված տարեկան չորս համարներում:²⁵

Այս ոլորտում իրականացրած բարեփոխումների և հայոց ազգային բանակի կազմավորման ու կայացման, նրա մարտական, հերոսական ուղին և բանակ-հասարակության կայի խնդիրներն են ներկայացված ՀՀ պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի «21-րդ դարի բանակը» (Երևան, 2007) և «Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը» (Երևան, 2012) արժեքավոր աշխատություններում: Աշխատությունները ընթերցողին անփոփ պատկերացում են տալիս հայկական բանակի այսօրվա նվաճումների հզրացման և հեռանկարի մասին:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության միջազգային դրության, արտերկրի հետ հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման, արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության առումով կարևոր սկզբնադրյուրներ են դիվանագիտական բնույթի փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնցից կարելի է առանձնացնել 2002թ. Երևանում հրատարակված ՀՀ միջազգային պայմանագրե-

րի ժողովածուների երեք հատորները, ինչպես նաև ԱՊՀ-ի և ՄԱԿ-ի շրջանակներում կնքված պայմանագրերի ժողովածուները, ՀՀ Արտգործնախարարության ամենամյա հաշվետվություններն ու նույն նախարարության 1999թ. հրապարակած «Հիվանագիտական ծառայությունը Հայաստանում» աշխատությունը, ինչպես նաև ՀՀ Ազգային ժողովի հրատարական հարաբերությունները։ հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լսումներ, 19-20 դեկտեմբերի, 2007թ. (Երևան, 2011) գիտական գեկուցումների և փաստաթղթերի ժողովածուն։²⁶ Հիմնախնդիրի ուսումնասիրնան տեսակետից արժեքավոր են ՀՀ արտգործնախարարներ Վ.Փափազյանի, Վ.Օսկանյանի, պատմաբան Ս.Մելիքյանի, արևելագետներ Վ.Քայրուրյանի, Ն.Հովհաննիսյանի, Ռ.Սաֆրաստյանի, Հ.Չաքրյանի, Գ.Բաղդալյանի և այլոց ուսումնասիրությունները։²⁷

²⁶ Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995թթ., Երևան, 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998թթ., Երևան, 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999-2001թթ., Երևան, 2002: Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004, «Դիվանագիտական բանբեր», Վենետիկ, 1993:

²⁷ Փափազյան Վ., ՀՅ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները, տես «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաբեր, 18 սեպտեմբերի, 1996, էջ 3-5: Օսկանյան Վ., Անվարտ տասնամյակ. Ելույթների ընտրանի, Երևան, 2009, նույնի Անկախության ճամապարհով, Երևան, 2013: Մելիքյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություններիկայի Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունները 1991-2000թթ., Երևան, 2010, Հովհաննիսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը Անդրկովկասյան-Սերգարեևսյան աշխարհաքաղաքան տարածաշրջանում, Երևան, 1998, Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չ 21-րդ դարում պատմեներ ստեղծել հարևանների միջև, Երևան, 2003, Չաքրյան Յ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-բուրքական հարաբերությունների համաժեքստում, Երևան, 1998: Բայրուրյան Վ., Իրան այսօր, Երևան, 1999: Բաղդալյան Գ., Հայաստան-Իրան հարաբերությունները 20 տարեկան են, Երևան-Թեհրան, 2012:

²⁵ Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին, Երևան, 2007, ՀՅ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, Հայկական բանակ, N1, Երևան, 2007, Հայկական բանակ, 1995թ., N1-ից մինչև 2012թ., N4 համարները:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության երկրորդ հիմնահարցին՝ ՀՀ արտաքին քաղաքականությանն ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտին են անդադարձել պ.գ.թեկնածուներ Վ.Ազլյանը, Տ. Բայյանը, Ա.Շահնազարյանը, Մ.Սորոմոնյանը, Ա.Կարապետյանը, Յ.Մալխասյանը, Ա.Անանյանը, Լ.Մալեքյանը, Տ.Մարտիրոսյանը, Ս.Մելիքյանը, Վ.Սարգսյանը, Հ.Սարգսյանը, Խ.Աղումյանը, Ա.Զաքարյանը, Է.Գևորգյանը, Ռ.Կարապետյանը, Ժ. Մանուկյանը և պ.գ.դ. Վ.Տողանյանը իրենց պաշտպանած ատենախոսություններում: Նրանցում քննարկվում են ՀՀ հարաբերությունները Ռուսաստանի Դաշնության, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, ԱՊՀ-ի, Հունաստանի հետ, ինչպես նաև Ղարաբաղյան հիմնահարցը միջազգային դիվանագիտության մեջ և Հայոց ցեղապանության գործոնը հայ-քուրքական հարաբերություններում:²⁸

²⁸ Ազյան Վ., Ղարաբաղյան ու տարածաշրջանային մյուս զինված հակամարտությունները Ամորկովկասում և Ռուսաստանի Դաշնությունը (1991-1994թ.) ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2001: Բայյան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2002: Չահնազարյան Ա., Հայ-վրացական հարաբերությունները հետխորհրդային շրջանում (1991-1999թ.). ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2002: Կարապետյան Ս., Հայ-հունական հարաբերությունները 1991-1998թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2004: Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության գործոնը հայ-քուրքական հարաբերություններում (1991-2004թ.), ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2005: Մալեքյան Լ., Հայ-իրանական պատմաշակութային կապերն արդի էտապում, ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2005: Մարտիրոսյան Տ., Հայաստանի Հանրապետության տարածաշրջանային քաղաքականության ու ռազմավարության ծևավորման գործնքացը 1991-2002թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2006: Մելիքյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն - Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունները 1991-2000 թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման

Այս վերջին հիմնահարցին, ինչպես նաև ՀՀ ժողովրդագրության և ներքին քաղաքականության այլ հիմնախնդիրներին է անդրադարձել նաև ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Մելքոնյանը իր «Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները» (Երևան 2013թ.) արժեքավոր ու արդիական աշխատության մեջ: ՀՀ արտաքին քաղաքականության որոշ հիմնահարցերի և հատկապես հայոց ցեղապանության հիմնախնդիրներին է անդրադարձել նաև Է.Մինասյանը իր մի շարք հոդվածներում և պատմական գիտությունների դրկտոր Լ.Քարսեղյանը իր աշխատություններում:²⁹

Իհամար, Երևան, 2007: Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը հարավային Կովկասում 1991-2001թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2008, Սարգսյան Վ., Սամցիշ-Զավախիր-Թուիսը Հայաստանի Հանրապետություն-Վրաստան հարաբերությունների հանատեքստում (1980-ական թթ. Վերջ - 2003թ.), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2010, Սողոմոնյան Մ., Հայ-բրիտանական հարաբերությունները 1991-2000թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2007, Սարգսյան Ր., Հայաստանի Հանրապետության և Մեծ Բրիտանիայի միջպետական հարաբերությունները 1991-2005թ., ատենախոսություն, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2010, Աղումյան Խ., Հայաստանը և Եվրոպական ու տարածաշրջանային հնտեգրումը (1992-2003թ.), ատենախոսություն, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2006, Զաքարյան Ա., Հայ-հնկական հարաբերությունները 1991-2008թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2010, Գևորգյան Է., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ուկրաինայի հետ 1991-2008թ., ատենախոսություն, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան 2012: Տողանյան Վ., ՄՊԴ կազմավորումը և հայ-ռուսական հարաբերությունները (1991-1995թ.), ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան 2012: Հայաստանի Հանրապետության հարաբերություններում ԱՊԴ ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում (1995-2001թ.), ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, 2006, Կարապետյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Վրաստանի հետ 1998-2008թ., ատենախոսություն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան 2012:

²⁹ Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները վերջին չորս տասնամյակում, Մեծ Եղեռն-90, Հանրապետական

Հայաստանի Հանրապետության ինչպես ներքին սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության շատ հիմնահարցերի ուսումնասիրության համար լավագույն սկզբա-աղյուր կարող է հանդիսանալ «ՀՀ պատմության ամփոփ ժամանակագրություն» (ներքին, սոցիալ-տնտեսական և արտաքին քա-ղաքականություն 1996, 1997, 1998, 1999, 2000թթ.), Երևան, 2002, 5 հատորամի գրքովյակները:

Արցախի ազատագրական պայքարի բազմակողմանի քննությունն ու ընդհանրացումը ևս կարևոր նշանակություն ունի նորան-կախ Հայաստանի պետականության հաստատման ու կայացման հետ կապված շատ խնդիրների լուսաբանման գործում:

Չորրորդ դար է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկան հատկապես օտարալեզու ամբողջական ուսումնասիրություններ, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձ-նահատկությունները, հաղթական ճակատամարտերի դերն ու նշանակությունները, ուզմական գործողությունները, հայերի հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. գինադադարի հա-ստատումը, համահայկական զորակցությունը Արցախին, ինչպես նաև՝ միջազգային հանրության ջանքերը արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչ այսօր չկա նաև օտարալեզու ամբողջական ուսումնասիրություն, որը

գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 66-74, նույնի Յայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, Յայոց մեծ եղեռն 90, հոդվածների ժողովածու, Երևան 2005, էջ 285-301, Յայոց ցեղասպա-նության ճանաչման միջազգային նոր փուլի առանձնահատկությունները, «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական համեմես, Ա, Երևան, 2011, էջ 323-331, Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001թթ.), «Պատմություն և մշակույթ», հայագի-տական համեմես, Ա, Երևան, 2011, էջ 3-22, Բարսեղյան Լ, Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998, նույնի Ֆրանսիան հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան, 2002, Տարեգրություն հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2000թ.), Երևան, 2004:

նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկա-խության հոչակնանը, պետականության ամրապնդմանը, ինչպես նաև ԼՂՀ կայացման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան (1988-2012 թթ.) հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը, ուսումնա-սիրությունները կարենի է բաժանել մի քանի մասերի. **առաջին** Արցախյան շարժման վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ, **երկրորդ՝ Ղարաբաղա-աղբբեջանական** 1991-94 թթ. պատերազմի ուզմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ, **երրորդ՝ Արցախյան հարցի միջազգայացման** ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ, **չորրորդ՝ Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ)** հոչակնան, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլու-ծության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ:

Առաջին մասի վերաբերյալ հրապարակի վրա կան Ղարա-բաղյան հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն, որոնք կարևոր դեր են խաղացել անհրաժեշտ եզ-րակացություններ անելու համար³⁰:

Ծարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբա-ղում տպագրվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածու-ներ³¹, որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին

³⁰ Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985և այլն: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաս-տաթղթեր, կազմող պատմ. գիտությունների դրկուոր Յանան Աբրահամյան, Երևան, 2011: Յայության պայքարը ԼՂԻՍ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ Կ. Խաչատրյան, Զ. Աբրահամյան, Երևան, 2011: Արզա-Կարաբախ, библиография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011.

³¹ Թովմասյան Վ., Աբրահամյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Երևան 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923 թ., Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы,

առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու համար, գերծ չեն մի շարք թերություններից: Այդ ժողովածուներից լրուս են մնացել Արցախի հիմնախնդիրն վերաբերող բազմաթիվ փաստաթորեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: 1988 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ. Գալյանի և Կ. Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը,³² որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիմն վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիմն վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն՝³³ որը բաղկացած է 6 մասից և նրանում ընդգրկված են 1988-1997 թթ. Արցախի հիմնախնդիր վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութեր ու մեկնարանություններ:

Արցախյան շարժման վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բագրատ Ռուբրայանը, ով զգալի ներդրում ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդիրի բարձրացման հարցում: Նրա «Արցախյան գոյապայքարը» (Երևան, 1994), «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» (Երևան, 1997) և մամուլում տպագրած տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակումները կարելու ու խիստ անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ են, նաև ականատես-

Եревան, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политico-правовых документах и материалах, Ереван, 1995: Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006, Составитель Агабабян А.С., Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.

³² Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

³³ Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.

ների վկայություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների վերլուծություններ, ընդհանրացումներ և գնահատականներ: Բ. Ուլուրաբյանի գրքերը սկզբնավորելով Արցախյան շարժման ուսումնասիրությունը՝ համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ են հաղորդում խնդրության մասին: Սակայն նրանցում հպանցիկ են ներկայացված պատերազմական գործողությունները: Մեծ է գրող-հրապարակախոս Զորի Բալայանի դերը, ում գրքերն ու հոդվածները, չնայած ունեն ավելի շատ քաղաքական-հրապարակախոսական, քան պատմագիտական ուղղվածություն, բայց օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու գծանկարների մի յուրօրինակ հավաքածու են, որոնք նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին ու էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրի միջազգայնացման գործում³⁴: Տարեգիր-հրապարակախոսների այս շարքը լրացնում է Բակուր Կարապետյանը ոչ միայն գրքով ու հոդվածներով, այլև փաստավագերագրական նկարահանումներով³⁵: Նա առաջիններից մնեն էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները: Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յու. Բարսեղովը³⁶: Նրա ուսումնասիրություններում բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիճելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման 1988-89թթ. շրջափուլի առաջին ուսումնասիրությունը է Վաղիմիր Գրիգորյանը: Սակայն նա ամեն կերպ փորձել է գերազնահատել Արցախյան ազատամարտում «Հայոց համազային շարժում» կազմակերպության դերը,

³⁴ Բալայան Զ., Դժոկը և դրախտ, Երևան, 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնուն», Երևան, 1999 և այլն:

³⁵ Կարապետյան Բ., Եվ նոր շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:

³⁶ Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субъект права на самоопределение, Москва, 1993. Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990:

ինչի հետ շնոր կարող համաձայնել³⁷: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը զիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է նաև ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանը³⁸: Նրա գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Աղբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթի ու սպանության հետ ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանը: Նա իր գրքում, որն, ըստ էության, արցախյան հիմնահարցին նվիրված նախկինում նրա իրատարակած տարարնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ցույց է տվել Աղբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրած բռնաճնշումների ընթացքը և դրանց բացասական հետևանքները³⁹: Վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռ. Ազգբեկյանի գիրքը⁴⁰, որում լրսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991 թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականություն տանող դժվարին ուղին: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձել արցախյան շարժման դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատությունը⁴¹ անդրադանում է ԼՂՄ մարզխորհության 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Խիլքար Բարսեղյանի գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա հոդվածները և փաս-

տաթորերը, վերլուծվել են 1988-1990 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները և գնահատվել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր՝⁴²:

Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծության, ինչպես նաև Արցախի ամբողջական կամ նրա առանձին ժամանակահատվածների պատմությանն են նվիրված Վահրամ Բալյայանի ու Հրանտ Արքահամյանի մի շարք աշխատություններ,⁴³ ինչպես նաև Ն. Սարումյանի «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960-1988 թվականներին», (Երևան, 2008), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.)», (Երևան, 2004) գրքերը: Նշված հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստարդերի, վիճակագրական տվյալների, պարբերական մանուկի, ժամանակակիցների իրատարակած և շրատարակած հուշագրությունների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդիհանրացնել Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյաների, դրա սկզբանավորման, այդ պայքարի շորոշ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի հայության համախմբման, ինչպես նաև պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսամարտի և ծանր պայմաններում տարած փայլուն հաղթանակների առաջին փուլի արդյունքները: Հրապարակի վրա են նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ՝⁴⁴ ու հուշագրություններ՝⁴⁵, որոնք աղբյու-

⁴² Բարսեգյան Խ., Իстина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992.

⁴³ Բալյայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002: Արքահամյան Յ., Արցախյան գոյանարտ, Երևան, 1991, նոյնի՝ Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, «Կրությունը և գիտությունը Արցախում», 1-2, Երևան, 2004, էջ 119-126, նոյնի՝ Սարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2007: Առուստամով Ս., ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999:

⁴⁴ Մելքոնյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Դանրապետությունը, Երևան, 1997, Սկրտյան Ը., Արցախ, Երևան, 1991, Դակոբացյան Ա., Արցախյան ազատագրամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001., Սկրտյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Արենք, 1988, Բեզլարյան Յ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006, Մանասյան Ա., Կարաբахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, Բաբаяն

³⁷ Գրիգորյան Վ., Արմենիա 1988-1989, Երևան, 1999:

³⁸ Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամկետ, Երևան, 1991:

³⁹ Ավագյան Ր., Հայոց Կարաբախ. Օտար ֆալքոնիկատօրամ, Երևան, 1991.

⁴⁰ Ազգբեկյան Ռ., Հայաստանը Վերակառուցումից մինչև անկախություն.

⁴¹ Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:

բազիտական արժեք ունեն: Ս. Չորանյանի կազմած փաստավագերագրական ժողովածուն ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարարնույթ դեպքերի բազմաթիվ ապացույցները⁴⁶:

Ադրբեջանահայության ցեղասպանությանը և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք գրքեր ու իրապարակումներ՝, որոնցում բացահայտվել են տեղի հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնությունները, դաժանություններն ու ջարդերը: Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր ու ժողովածուներ են իրատարակվել նաև Ադրբեջանում⁴⁸: Դրանց հեղինակները, առանց բացառության, նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով⁴⁹:

Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992, Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002.

⁴⁵ Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005, Պետույան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004:

⁴⁶ Չобանյան Հ., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.

⁴⁷ Սուետովս Ի., Յովնանյան Ա., Բարփի ջարդերը, Երևան, 1992, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ուազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988., Կոք Կերոլайн, Աйбнер Ջոն, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998., Սլубабян Գ., Զоляն Ս., Արշակյան Ա., Սумгайт... Геноцид...Гластьность, Ереван, 1989, Վերմիշևա Ս., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгайта, Степанакерт, 1998.

⁴⁸ Խրոնիկа НКАО февраль -1988- февраль 1990, Բակու, 1990, Конфликт в Нагорном Карабахе, Բակու, 1990, К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Բակու, 1989, Ալիև Ի., Նաղորնի Կարախ. Իстория, факты, события, Բակու, 1989 և այլն:

⁴⁹ Կազմող Ալվորյան Յ., Ընդդեմ՝ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007, Գալյան Ռ., Դորինված պատմություն, Ադրբեջան և

Երկրորդ մասի՝ 1991-94 թթ. ազատամարտի ուազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և անցած մարտական ուղու, պատերազմի առանձին դրվագները մի ամբողջության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել է Ս. Հարաբյանը իր «Գոյամարտը, ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց» (Ստեփանակերտ, 1998), «Ղարաբաղյան պատերազմ» (Երևան, 2001) և «ՊՄ գործության ներկայական պատերազմի գլխավոր ուազմագործողություններում» (Ստեփանակերտ, 2010) աշխատություններում: Վերը թվարկած առաջին երկու աշխատություններում պատերազմը ներկայացված է ընդիանուր գծերով: Խոշոր ուազմական գործողությունները վերլուծության շեն ենթարկվել, դրանց անցկացման անհրաժշտությունը, պատմական նշանակությունը և նման խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից: Հատկապես բանակի կազմավորման գործընթացը ներկայացված է դրվագներով, իսկ ԼՂՀ Գև նախագահության 1992 թ. փետրվարի 24-ի հրամանագիրը՝ ինքնապաշտպանական ուժերի մասին և Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ն ՊԲ-ի (Պաշտպանության բանակի) վերակազմավորելու մասին, Վրիհան են նրա ուշադրությունից: Նրա աշխատություններում չի զանազանվում Արցախյան շարժման քաղաքական փուլը պատերազմական փուլից, դեռ ավելին՝ չի ուրվագծում, թե երբ է սկսվել պատերազմը: Նրա հրատարակած վերջին աշխատության մեջ հանգանառեն ներկայացված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զինված ուժերի անցած մարտական ուղին:

Արցախյան պատերազմի ընթացքի ու Պաշտպանության բանակի կազմավորման, մարտական գործողությունների ու դրանց

Դայաստան. Կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010, Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009, Ղարաբաղյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013: Կարևոր նշանակություն ունեցավ ԼՂՀ Ազգային Ասլամը, որն իր մեջ ամփոփում է ամբողջության ԼՂՀ պատմությունը (ուսւերեն, հայերեն, անգլերեն լեզուներով, հրատ. 2009 և 2010 թթ.):

հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ծեռնարկումների մասին փաստական հարուստ նյութեր կան Վ. Հարությունյանի վերը նշած «Իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության 4-րդ և 5-րդ մասերում: Սակայն նրա տեղեկությունները ամբողջական չեն: Առանձին մարտական գործողությունների մասին տեղեկություններ է պարունակում Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշերի գիրքը⁵⁰, որը զերծ չէ թերություններից ու անճշտություններից, մասնավորապես բացակայում է Մարտակերտի ճակատամարտում մարտական գործողությունների ժամանակագրությունը: Շահումյանի շրջանում ընթացող ռազմական գործողությունների, նրա անկման վերլուծությանն ու Շահեն Մեղրյանի հերոսական գործունեությանն է նվիրված Աշոտ Պետրոսյանի «Մեծն Շահեն» (Երևան, 2011 թ.) գիրքը: Ուշագրավ են նաև Ս. Քամալյանի գրքերը⁵¹, մասնավանդ Մարտունու շրջանում ընթացած մարտական գործողությունների և այդ ուղղությամբ ստորաբաժանումների կազմակրոման ու մարտական ուղու լուսաբանման տեսակետից: Գանձակում 1988 թ. հայերի ինքնապաշտպանության մասին են ականատես Լ. Մելիք-Շահնազարյանի հուշերը⁵²: Փաստական հարուստ նյութեր է պարունակում նրա մյուս ծավալուն աշխատությունը⁵³, ուր դիտարկվում են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու՝ Աղրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու եղանակները: Հեղինակը Աղրբեջանի ազրեսիայի սկիզբը համարում է ԼՂՀ-ի հոչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբերի 2): Իրականում ԼՂՀ-ի հոչակումը Աղրբեջանի ազրեսիային դիմադրելու կարևորագույն ծեռնարկումներից էր: Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել են Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս հայկական

⁵⁰ Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997, Գրքի լրամշակված տարբերակը - Արցախ, պատերազմ, գինադադր, Երևան, 2001:

⁵¹ Կամալյան Ս., Կարابах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, նույնի՝ Ավոն մեր աշքերով, Երևան, 1994:

⁵² Մելիկ-Շահնազարյան Լ., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.

⁵³ Մելիկ-Շահնազարյան Լ., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992.

բնակավայրերի բռնատեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ներքին խնդիրները:

1991թ. ամռանը տխրահոչական «Կոլցո» ռազմական գործողության ընթացքում Հաղբուրի շրջանի սահմանամերձ զյուտերի հայաքավական անմիջական ու քարմ տպավորության տակ ԼՂՀ ԳԽ անդամիկ նախագահ ընտրված Ա. Մկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, ներկայացնել իրադարձությունների ճշտ պատկերը⁵⁴: «Կոլցո» ռազմական գործողության մասին է նաև Նվարդ Սողոմոնյանի փաստագրությունը («Կոլցո» I, II, III մասեր, Ստեփանակերտ, 1994-2000թ.): Նախկին խորհրդային սպա Դ. Բաղրամյանի հուշերի գիրքը, որը կոչվում է «Դիմակայություն. հուշագրություններ» (Երևան, 1998), ընդգրկում է միայն 1989-92թ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն է եղել հեղինակը: Նա փորձել է ցույց տալ Արցախյան ազատամարտի գլխավոր հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշխարհազրի դերը Արցախի ու Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում արտահայտել է իր մարտական փորձից ու աշխարհայացքից բխող անճնական տեսակետներ: Դ. Բաղրամյանի գրքում առաջին պլան է մղված ինքը՝ հեղինակը, որոշ դեպքերում գերազանցածական նրա դերակատարությունը:

Ռազմաքաղաքական ծառայության ստեղծման, պատերազմում բուժաշխատողների գործունեության ու մարտական ուղու մասին է Վ. Մարությանի գրառումների հիման վրա ստեղծված գիրքը⁵⁵: Հեղինակը լինելով ռազմաքաղաքական ծառայության հիմնադիրներից մեկը՝ ականատեսի քաջատեղյակությամբ ու հավաստի ներկայացնում է ինչպես պաշտպանության բանակի կազմակրոման, այնպես էլ պատերազմի առանձին դրվագներն ու մանրամասները: 1988-1995 թթ. Արցախյան ազատամարտում գրականության, մշակույթի, գիտության, սպորտի, գոհված գործիչների գործունեության մասին է պատճում ռազմական պատմաբան Սասուն Գրիգորյանն իր «Մուսաները չլուցին քեզ համար Արցախ» գրքի 3-րդ մասում:

⁵⁴ Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Շաղրություն, Երևան, 1992:

⁵⁵ Մարության Վ., Սառը աշխարհ, Երևան, 1996.

Վիրաբույժ-լրագրող Ա. Բունիաթյանի գիրքն⁵⁶ ընդգրկում է Արցախյան պատերազմի 1992 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր մանրամասնություններ կամ Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Արձակագիր Կ. Դանիելյանը, դրվագ առ դրվագ ներկայացնելով արցախահայության վեցամյա պայքարի պատկերը, անդրադարձել է նաև ՊԲ կազմավորմանը, հատկապես Ասկերանի, և շրջանի ինքնապաշտպանական կազմավորումների մղած մարտական գործողություններին: Ի. Բարանովը և Կ. Վոյեվոդսկին Արցախի ազատագրական պայքարին նվիրված իրենց աշխատություններում անաշառ են ներկայացրել Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ Գետաշենի ողբերգությունը՝ հիմնավորելով, որ խաղաղ բնակչության դեմ բռնությունները գործադրել են ԽՍՀՄ դեկավարության ցուցումով: Լրագրող Ս. Մարգարյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն⁵⁷, որ գետեղված է Մարտակերտի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, արժենորոշում է Արցախյան գոյամարտի մասնակից գորահրամանաւտարների հուշերով ու իրադարձությունների գնահատականներով:

Ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մեր Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» (Երևան, 2000) աշխատությունը, որտեղ ոչ միայն ներկայացրել է պատերազմի սկզբի ռազմական գործողությունները, այլև Արցախյան պատերազմի գլխավոր դերակատարի՝ պաշտպանության բանակի կազմավորման փուլերն ու մարտական ուղին, ինչպես նաև Շուշիի և Լաշինի ազատագրումն ու դրա նշանակությունը պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա: Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողությունների նկարագրության է վերաբերվում Փաշա Օհանջանյանի «Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը» (Երևան, 2000) աշխատությունը: Փաստավավերագրա-

⁵⁶ Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000:

⁵⁷ Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (Փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

կան նյութերի հիման վրա գրված «Հաղթանակներն ինչպես եղել են» գրքում (հեղինակներ Հ. Խաչատրյան, Գ. Ղազարյան, Ս. Մարգարյան, Երևան, 2008) արտացոլված է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի և նրա հրամանատար ԼՂՀ ազգային հերոս Սամվել Բարայանի (1991-94 թթ.) մարտական ուղին: Արցախյան ազատամարտի 1988-1994թթ. պատմությունը առանձին գլխով է ներկայացրել պատմաբան Ռ. Թաղեկոսյանը 2012թ. հրատարակած «Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX-XX դարեր» աշխատության մեջ:

Մի շարք հեղինակներ հուշագրեր, արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ են հրատարակել, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների հերոսապատումը⁵⁸: Պատմաբան Հ. Դեմոյանը իր աշխատություններում անդրադարձել է Արցախյան ռազմական գործողություններին և հատկապես 1992 թ. փետրվարի Խոջալուի դեպքերին⁵⁹:

⁵⁸ Դարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թիջը եր նա, Երևան, 1999, Արշակյան Ա., Սահ չխացյալ՝ մահ, մահ ինացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, Արրահամյան Ր., Սկրտչյան Ը., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000, Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, Արարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձեռ, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013, նույնի Սահյանստանն է, և Վերջ. Լեռնիդ Ազգաւոյան, Երևան, 2012, Նանագուլյան Ա., Արծիվները բարձունք են տենչուն, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993, նույնի Շահեն, Երևան, 1993, Եսայան Է., Բոյլ նահատակաց, Երևան, 1996, Սուսայիսյան Բ., Ջանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Առաքելյան Վ., Ազգայան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996., Արայիան Ի., Ծննդիշտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Միրզոյան Վ., Սարգսյան Տ., Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին N 9-12, Պեյրութ, 1993, N 1-6, Պեյրութ, 1996, Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ Երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004, 2011, Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011, Ղակորյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008:

⁵⁹ Դեմոյան Գ., Մելիկ-Շահնազարյան Լ., Խօջալինսкое дело: Особая папка, Ереван, 2003. Դեմոյան Գ., Карабахская драма: Скрытие действий, Ереван, 2003. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004, Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, ...prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004.

Արցախյան ազատագրական պայքարի և նրա մարտական գործողությունների մասին պաշտպանվել են նաև թեկնածուական և դրկտորական ատենախոսություններ: Դրանցից են Կ. Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)»՝ պատմական գիտությունների դրկտորի գիտական ասիճանի հայցման ատենախոսություն, (Երևան, 2000), Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին», 1991-1994 թթ. թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2001), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքարը 1985-1992 թթ.» թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2003), Մ. Չալյանի «Արցախյան շարժման լուսաբանումը Ամերիկակայ անգլալեզու մամուլում». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2005), Տ. Հակոբյանի «ԼՂՀ-ի հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991 թ. սեպտեմբեր-1994 թ. մայիս)». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2008), Ա. Առաջամյանի «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները ԼՂՀ-ում (1991-2002 թթ.)». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2010), Հայկ Դեմոյանի «Ղարաբաղյան հակամարտությունը և Թուրքիան, պատմահամեմատական վերլուծություն (ռուսերեն)» դրկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2012), Վահրամ Քալայանի «Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և զաղափարական դրսերումները Արցախում (17-րդ դարի երկրորդ կես-2007 թվական)», դրկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան 2013) և այլն: Հատկապես արժեքավոր ու ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պատերազմը 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը (Երևան, 2004 թ.), որտեղ ոչ միայն տրված են Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականները, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը: Նույնիսկ առանձին դրվագներով ներկայացված է թիշխների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Անշուշտ, աշխատությունն առաջին փորձն է և կարող է օգտակար լինել հետագա ամփոփ ուսումնասիրությունների համար, սակայն այն գերծ չէ թե-

բություններից, հատկապես բացակայում են մարտական գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրությունը, զինադադարի հաստատումը, շատ մասնակիցների անունները, չկա շարժման սկզբնավորման ամբողջական պատմությունը և այլն:

Երրորդ խմբի գրականությունը ավելի սակավ է: Արցախյան հարցի միջազգային քննարկումները ներկայացված են ավելի շատ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության հաշվետվություններում և ԵԱՀԿ և Մյուս միջազգային ատյաններում ու մամուլում: Արցախյան հարցի քննարկումներին արդրադարձել է ՀՀ-ում Ռուսաստանի նախակիցն դեսպան Վ. Սոռուախչինը⁶⁰: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի, մանականդ արտաքին գործերի նախարարության սխալ դիրքորոշմանը: Բացահայտել է մի շարք ռազմական գործողությունների քաղաքական-դիվանագիտական աստաղը: Ուշագրավ աշխատանք է ներկայացրել Արմեն Այվազյանը: Նա իր «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատության մեջ ներկայացնում է «Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման փուլերը և հարցի ուսումնասիրության վիճակը, ներկայացնում է հակամարտության ռազմավարությունը, Աղրբեջանի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի անվտանգության պատճառները, ԵԱՀԿ-ի բանակցությունների ընթացքը, Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության միջազգային երաշխիքները՝ ԵԱՀԿ-ի ծրագրի լույսով, վիխսգիջումային հնարավոր տարբերակները և այլն:

Հարցի քննարկումների ներկայացման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման ուղիները խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մայիսի 2005 թ.» (ՀՀ Ազգային ժողով, Երևան, 2006) հոդվածների ժողովածուի հրատարակումը: Այս հոդվածներում արտացոլված են ԼՂՀ հարցի քննարկումներն ու դրանց լուծման ուղիները: Արժեքավոր աշխատություն է նաև փիլիսոփա Ա. Մանասյանի «Ղարա-

⁶⁰ Ступишн В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.

բաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում» (Երևան, 2003) հոդվածների ժողովածուն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Արցախյան հարցի միջազգայնացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, նաև հարցի քննարկումները միջազգային ատյաններում և դրա լուծման օրինական ձևերը: Այդ հարցերին անդրադարձել է նաև պատմաբան Է. Մինասյանը իր մի շարք հոդվածներում՝ «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում» (հ. 5, 6 ... , էջ 120-125) և «Պատմություն և կրթություն» (հ. 1-2, 2005 թ., էջ 168-178) և այլն:

Չորրորդ մասի վերաբերյալ նույնպես գրականությունը սակավաբիկ է, չնայած գրվում են նոր գրքեր ու հոդվածներ, բայց մի ամբողջական աշխատություն այս ուղղությամբ դեռևս չկա: Լևոն Սելիք-Շահնազարյանը իր վերը նշված աշխատություններում անդրադարձել է ԼՂՀ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին, հատկապես 1991-96 թվականների ժամանակահատվածում:

Արցախի ներքին կյանքի հարցերի վերլուծությանն է վերաբերում «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են ԼՂՀ-ի արդի մշակութային արժեքները: Հ. Արքահամյանն ու Վ. Քալայանը իրենց վերը նշված աշխատություններում առանձին գլուխներ են նվիրել Արցախի 1991-2000 թթ. պատմությանը: ԼՂՀ-ի ներքին քաղաքականությանն է անդրադարձել պրոֆ. Է. Մինասյանը «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին՝ 1991-2008 թթ.» հոդվածում («Լրատու», գիտական հոդվածների ժողովածու, Մ. Մաշտոց համալսարան, Ստեփանակերտ, 1(8), 2010, էջ 3-19: Ա. Դարանյանի և Մ. Գարիկելյանի «Ծուշին 1992-2002 թթ. և հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք» (ազգագրական ակնարկ, Երևան, 2004) աշխատությունում արժեքավոր փաստագրական նյութեր են ամփոփված վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ: Այստեղ շարադրված են Ծուշիի բնակչության կենսապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքական մշակույթի

ձևավորման ընթացքի հիմնական առանձնահատկությունները: Բազմաթիվ հոդվածներ են հրատարակվել Հայաստանի Հանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի մամուլում և ամսագրերում, որոնք վերաբերում են ավելի շատ ԼՂՀ-ի ներքին կյանքի, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերլուծությանը: Սակայն դեռևս չի ստեղծվել մի ամբողջական աշխատություն ԼՂՀ-ի անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին, որն ընդգրկի մինչև մեր օրերը: Թերևս Տարոն Հակոբյանի «ԼՂՀ հոչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.)» (Երևան, 2011) աշխատությունը մասսմբ լրացնում է այս ասպարեզում եղած բացը:

ՀՀ-ում որոշակի աշխատանք է տարվել նաև աղբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարում: Այդ ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ «Պատմություն և մշակույթ» ընդեմ կեղծիքի և ուսնագության» հանրապետական գիտաժողովը, որի նյութերը հրատարակեցին հայերեն և ոռուերեն լեզվով 2011 թ.: Նրանում ընդգրկված հոդվածները պատասխան են աղբեջանական ամեն տեսակի կեղծարարության: Աղբեջանական պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարությունը արժանի հակահարված ստացավ հայ պատմաբաններ ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամներ Բ. Հարությունյանի, Ա. Մելքոնյանի, պ.գ.թ. Ա. Շահնազարյանի, պրոֆեսորներ Է. Մինասյանի, Է. Դանիելյանի և այլոց կողմից⁶¹:

⁶¹ Տե՛ս Ղարությունյան Բ., «Աղբեջանի նախագահի աշխատակազմի դեկավար Ո. Մեհրիկի «Գորիս, 2010. արտուրի բատրոնի տարեշրջանը». գիտաքաղաքական աճպարարությունը «Կեմ», 2010 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4(32), էջ 24-58», «Այսպես կոչված Աղվանքի երնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր», մաս առաջին, «Կեմ», ապրիլ-հունիս 2011, թիվ 2(34), էջ 30-65), նույնի մաս Երկրորդ, «Կեմ», 2011 հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3(35), էջ 34-74), Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը. Ո. Մեհրիկի «Գլուխգործոցի մասին», «Կեմ», 2011, թիվ 2 (34) էջ 164-184), Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը աղբեջանական դասագրքերում, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011, էջ 319-333, Մելքոնյան Ա., պատմության կեղծարարության թուրք-աղբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը, «Պատմություն և մշակույթ» ընդեմ կեղծիքի և ուսնագության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 11-13, Դանիելյան Է., Արցախյան հաղթանակի գաղափարական նշանակությունը տեղեկատվական պատերազմում ընդուն թուրք-աղբեջանական կեղծարա-

Նկատի ունենալով Արցախյան պատամարտի նորագույն շրջանի (1988-2012 թթ.) պատմության ողջ կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը անհրաժեշտություն համարեցինք շարադրել Արցախի անկախ հանրապետության ամբողջական պատմությունը Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության հետ միասին, որպես մեր ժողովրդի երկու անկախ պետություններ:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ուսումնասիրության համար սկզբանքյուրի նշանակություն ունեն ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կողմից հրատարակված «Հայկական Սփյուռք» հայրեն-անգլերեն երկեզու տարեգործ երեք հատորները (Երևան 2009, 2010 և 2011 թթ.): Այստեղ ներկայացված են համահայկական կազմակերպությունների հոգևոր կառույցների, հայ համայնքների, ՀՀ պետական կառավարման մարմինների, այդ թվում՝ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կողմից Հայաստանի Հանրապետությունում և Սփյուռքում 2008-2011 թթ. ընթացքում իրականացված ծրագրերը, միջոցառումները և հիշատակման արժանի իրագործությունները: Այստեղ տեղեկություններ կան ՀՀ նախագահի, վարչապետի և այլ պետական այրերի հայ համայնքներ կատարած այցելությունների մասին: «Սփյուռքահայ կազմակերպություններ» (Երևան, 2002) աշխատությունում ներկայացված են Սփյուռքում գործող խոչոր հասարակական-քաղաքական, մշակութային, բարեգործական, հայրենակցական ու եկեղեցական կազմակերպությունները, որոնք ամսախության տարիներին Հայաստանի գույզ հանրապետություններում հիմնելով իրենց մասնաճյուղերը՝ արդյունավետ աշխատանք ծավալեցին՝ ճեռ թերելով համահայկական նշանակություն: Ավելի քան 70 երկրների հայկական համայնքների պատմությունն է ներկայացված «Հայ Սփյուռք» (Երևան, 2003) հանրագիտարանում: Այստեղ համայնքային պատմությունները սկսվում են նրանց սկզբնավորումից մինչև 2003 թվականը: Ժամանակակից հայ սփյուռքի պատմությունն է ներկայացված Կ.Դալարյանի «Հայ Սփյուռքի պատմության, «Պատմություն և մշակույթ, ընդեմ կեղծիքի և ոտնձգության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 32-34:

յուն» (համառոտ ակնարկ, Երևան, 2004) աշխատության մեջ: ՀԲԸ-ի (Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն) Սփյուռքում իրագործած ծրագրերին է անդրադարձել Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի երկարամյա նախագահ Վ.Համազասպյանը իր «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը և Հայաստանը», Երևան, 2001, աշխատության մեջ: Մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի համար արժեքավոր ուսումնասիրություն է պ.գ.դ. Էդ.Մելքոնյանի «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն» (Երևան, 2005) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված է ՀԲԸ-ի հարյուրամյա ամբողջական պատմությունը, ցույց են տրված նաև անկախության տասնինգ տարիներին կազմակերպության գործունեության առանձնահատկությունները:

Ուսասատանի հայկական համայնքների ժամանակակից պատմությանն են անդրադարձել Ա.Տեր-Սարգսյանցն ու Վ.Խուդավերյանը, Ժ.Անանյանը, Վ.Խաչատրյանը, Յու.Հարությունյանը, Վ.Գրիգորյանցը, իսկ արաբական երկրների և Իրանի հայ համայնքներին՝ Ա.Փաշայանը, Լ.Հարությունյանը և Վ.Բայրությանը⁶²: Արևելյան Եվրոպայի ժամանակակից հայ համայնքներին է անդրադարձել Աննա Ժամկոչյանի ղեկավարությամբ ստեղծված հեղինակային խումբը «Արևելյան Եվրոպայի հայ համայնքների խնդիրները» Երևան 2011, աշխատության մեջ:

ՀՀ անկախության առաջին տասից ավելի տարիների հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ամբողջական պատմությունն է ներկայացված Զ.Պետրոսյանի «Հայրենիք - Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ.», Երևան, 2011, արժեքավոր աշխա-

⁶² Տես՝ Տեր-Սարգսյան Ա., Խաչատրյան Վ., Արմանական հայությունը Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 1993, Անանյան Ջ., Խաչատրյան Վ., Արմանական հայությունը Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 1993, Գրիգորյան Վ., Վահագան Վ., Հայությունը Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 2004, Գրիգորյան Վ., Արմենական հայությունը Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 1994, Արդյունաբերություն Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 2011, Բայրության Վ., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնքը, Արդյունաբերություն Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 2013, Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնքը, Արդյունաբերություն Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 2011, Առևանի, Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները, Արդյունաբերություն Հայաստանում և Հայությունը Արմենիայում, Երևան, 2012:

ՄԵԶ: Այստեղ լուսաբանված է Սփյուռքահայ կազմակերպությունների գործունեությունը Հայրենիք-Սփյուռք բազմակողմանի կապերի ամրապնդման ու զարգացման գործում: Վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության գործում առանձնակի կարևորություն ունի Է.Մինասյանի և Ա.Վարդանյանի համահեղինակությամբ հրատարակած «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները. ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009թ.)» աշխատությունը, որտեղ քննարկված են Սփյուռքի տարբեր կազմակերպությունների կողմից Հայաստանի Հանրապետության ու ԼՂՀ-ին ցույց տրվող բազմաբնույթ օգնությունն ու երկողմանի կապերի ամրապնդումը: ՀՀ անկախության շրջանի մշակութային կյանքի ներկայացման ու վերլուծության համար արժեքավոր աշխատություններ են Ա. Աղասյանի «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում», (Երևան, 2009), Ա. Ասատրյանի «ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ -50» (Երևան, 2010), և Ս. Գալստյանի «Հայացք մեր կինոյի պատմությանը և ներկան» (Երևան, 2011), ուսումնասիրությունները: Նրանցում քննարկված են արվեստի ճյուղերի ձեռքբերումները և նկատված թերություններն ու դժվարությունները: Գիտակրթական ոլորտում իրականացված բարեփոխումների, ձեռքբերումների և թերությունների մասին են պատմում Ս. Համբարձումյանի «Մտորումներ Հայաստանի գիտության մասին» (Երևան, 2005), «ՀՀ Գիտությունների ակադեմիան 70 տարում» (Երևան, 2013), աշխատությունները: ՀՀ ազգային կրթության ինստիտուտի հրատարակած «Բարձրագույն կրթության» տեղեկագիր 5 պրակտիկա (Երևան, 2012): Այստեղ տպագրված ՀՀ կրթության և գիտության վերաբերյալ օրենքները սկզբնառյուրի նշանակություն ունեն: ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հրատարակությունները և տեղեկատվական կայքը արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում հայագիտության զարգացման վերաբերյալ: Ֆիզկուլտուրայի և սպորտի ոլորտի ուսումնասիրնան համար կարևոր աշխատություն է Մ. Իսպիրյանի «Հայաստանի ֆիզկուլտուրայի և սպորտի պատմություն» (Երևան, 2002) գիրքը:

Հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության արդի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունն ու ազգային, գիտական ու քաղաքական նշանակությունը՝ մենք ձեռնամուխ եղանք սույն աշխատությունը գրելուն:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ արխիվային փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնադրյուրների, գիտական գրականության և մամուլի օգտագործմամբ հնարավորինս ամբողջական ու համակարգված պատմաքննական վերլուծության է ենթարկվում անկախություն ստացած հայկական գույզ հանրապետությունների (ՀՀ և ԼՂՀ) քանից ավելի տարիների ներքին և արտաքին քաղաքականության պատմությունը:

Աշխատությունը առաջին փորձն է ի մի բերելու հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտների վերաբերյալ սկզբունքային մոտեցումները, ցույց տալու հանրապետության անցումային տնտեսության զարգացման հիմնական գործընթացները: Աշխատության գլուխներում քննարկվում են Հայաստանի անկախության հոչակման և պետականության կայացման գործընթացը, պետական և վարչական բարեփոխումները, տնտեսական և սոցիալական վերափոխումները, շուկայական հարաբերություններին անցնելու գործընթացի առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել պետական և վարչական բարեփոխումներին, գյուղատնտեսության և արյունաբերության ոլորտներում կատարվող վերափոխումներին, մասնավորեցման գործընթացներին, դրանց առանձնահատկություններին և հետևանքներին: Կարևոր տեղ է հատկացվել նաև ֆինանսարանակային համակարգին, դրամավարկային և հարկային-բյուջետային քաղաքականությանը, անցումային տնտեսության ծնած առավել ցավագին սոցիալական հիմնախնդիրներին, սոցիալական բարեփոխումների տեղին ու դերին, սոցիալական առաջնությունների ընտրությանը, քննակազմության և գրադարձության գործազրկության, հասարակության սոցիալական շերտավորման հարցերին, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման մոտեցումներին, առողջապահության ոլորտին, մշակութային կյանքին և գիտակրթական բարեփոխում-

Առանձին գլխով ներկայացված է հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը, ՀՀ մշակութային կյանքը, ֆիզկուլտուրան և սպորտը անկախության տարիներին: Վերլուծվել են Հայկական գույզ հանրապետությունների հասարակական-քաղաքական կյանքը, նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները, կուսակցությունների գործունեությունը, ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները հարեւան երկրների, Ռուսաստանի և ԱՊՀ մյուս երկրների, Եվրամիության և ԱՄՆ-ի հետ: Ներկայացվել է հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործնքացը: Առանձին գլուխ է նվիրված հայրենիք-սիբյուռք կապերին ու առնչություններին: Նաև առանձին գլխով ներկայացվում է արցախյան շարժման, ազգային ազատագրական պայքարի սկիզբն ու ընթացքը, հայ ժողովրդի ռազմակիվանագիտական օգնությունը մարտնչող Արցախին, Արցախյան հերոսամարտի արդյունքները, ԼՂՀ հոչակումն ու կայացումը, ԼՂՀ հարցի քննարկումը միջազգային կառույցներում ու բանակցություններում:

Յուրաքանչյուր գլխում տրվում են գիտականորեն հիմնավորված և գործնական տեսանկյունից իրատեսական առաջարկներ, որոնք բխում են տվյալ քննագավառի կամ հիմնահարցի համակողմանի վերլուծությունից:

Աշխատության մեջ փորձ է արվում սոցիալ-տնտեսական գործնքացների վերլուծություններով և ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների քննարկմամբ, հիմնավորելու Հայաստանի տեղն ու դերը տարածաշրջանում, միջազգային կառույցներում:

Որպես առաջին փորձ, բնական է, որ աշխատությունը գերծ չէ թերություններից: Մենք շնորհակալությամբ կընդունենք դրանց վերաբերյալ ընթերցողների դիտողությունները և հաշվի կառնենք մեր հետագա աշխատանքներում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԻՆ

(1985-1991 թթ.)

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ

ա. Գորրաշովյան «Վերակառուցումը» և Հայաստանը Արցախի հարցի վերաբացումը

ԽՍՀՄ-ը 1980-ական թվականների երկրորդ կես թևակոխուց աստիճանաբար հասունացող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում: Արտադրանքի քանակական աճի միջոցով զարգացող խորհրդային տնտեսությունն աստիճանաբար սպառում էր իր առաջընթացի հնարավորությունները: Տնտեսության ոլորտում նվազում էին աշխատանքի արտադրողականության տեմպերը: Կառավարման վարչականացումը ուղղացած էր համակարգը, փաստորեն, սպառել էր իրեն: Այս չկարողանալով խթանել արտադրողական ուժերի զարգացումը, խոչընդոտում էր գիտատեխնիկական առաջընթացին: Բնակչության սոցիալական ապահովության ոլորտում ևս լուրջ դժվարություններ էին ստեղծվել, որը հանգեցնում էր նրա կենսամակարդակի անկմանը:

Դրա հետ միասին ընդլայնվում էին կուսակցական, պետական, տնտեսական դեկավար մարմինների, պաշտոնյանների արտոնությունները: Խախտվում էին օրենքները, ուսնահարկում էր սոցիալական արդարության սկզբունքները: Այս ամենի հետևանքով ԽՍՀՄ ազգաբնակչության շրջանում խորանում էր անվտահությունը երկրի դեկավարության նկատմամբ, նկատվում էր համընդիանության անտարբերություն: Պետական ունեցվածքի հավշտակումները դառնում էին համատարած: Աշխատանքն աստիճանաբար արժեգրկում էր, մարում էր հավատը սոցիալական արդարության նկատմամբ: Ներքին հիմնախնդիրներին ավելանում էր «սառը պատերազմի» թելադրանքով իրականացվող արտաքին քաղաքա-

կանության սխալները: Նման իրավիճակը պահանջում էր դրանից դուրս գալու ուղիներ որոնել:

⁶³

Ահա թե ինչու 1985 թ. մարտին ԽՍԿԿ Կենտկոմի գլխավորքարտուղար ընտրված Միխայիլ Գորբաչովը համեմատարար երիտասարդ լինելով՝ լավ էր հասկանում, որ երկիրը տնտեսական և քաղաքական լուրջ բարեփոխումների անհրաժեշտության առաջ է կանգնած, ուստի անմիջապես ձեռնամուխ եղավ տնտեսությունը վերափոխելուն և կառավարման ձևերը կատարելագործելուն:

⁶⁴

ԽՍԿԿ Կենտկոմի 1985 թ. ապրիլյան պլենումը հասարակության արմատական վերակառուցման քաղաքականություն ընդունեց, որն ամրապնդվեց կուսակցության 27-րդ համագումարի (1986 թ.) որոշումներով:

⁶⁵ Սակայն, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, «վերակառուցումը» փաստորեն առկա քաղաքական համակարգի գեղահարդարման, արտաքուստ նորացնան փորձ էր: Այն, ըստ էության, բարեփոխումների՝ «վերևից» կարգավորվող ծրագիր էր, որն իրականացվում էր կոմունիստական վերահսկողությամբ:⁶⁶ Ուստի, պատահական չէ, որ «վերակառուցման» սկզբնական շրջանում (1985-1986 թթ.) շեշտը դրվեց ոչ թե քաղաքական բարենորդումների իրականացման, այլ գիտատեխնիկական առաջընթացի և երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու վրա: Սակայն այս ուղղությամբ ձեռնարկված հիմնականում քարոզչական միջոցառումները շնպաստեցին և չէին կարող նպաստել տնտեսական ճգնաժամից երկրի դրւաբերմանը:

Չունենալով տնտեսական հստակ ծրագիր՝ «վերակառուցման» նախաձեռնողները «արագացման» ձախողություն հետո՝ 1987 թ., ձեռնամուխ եղան տնտեսական բարենորդումների իրագործմանը՝ որոշ ինքնուրույնություն տալով ձեռնարկություններին, որոնք անցան տնտեսական և ինքնաֆինանսավորման: Վերափոխվե-

⁶³ Ազգիգելյան Ռ., Գեղամյան Գ., Հայաստանը 1945-1990-ական թթ., Երևան, 1994, էջ 85

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁵ Խորհրդային Միության Կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը, Երևան, 1986թ.:

⁶⁶ Ազգիգելյան Ռ., Գեղամյան Գ., Աշված աշխ., էջ 86:

ցին տնտեսության կենտրոնացված կառավարման ու պլանավորման ձևերը, կիրառվեցին կառավարման համեմատարար ժողովրդական սկզբունքներ, լայն տարածում ստացավ ինքնակառավարումը: Սակայն դա համակարգի կառույցները կատարելագործելու թերև ու անհեռանկարային փորձ էր, քանի որ ընդունված նույնիսկ առաջադիմական օրենքներն ու որոշումները հնարավորություն չունեին կենսագործվելու, քանզի դրանք իրականացնելու էին իրենց անարդյունավետությամբ վաղուց հայտնի կառույցները: Բարենորդումների նախաձեռնողները, ձևավորվելով և աճելով կուսակցական բյուրոկրատական միջավայրում, չին կարող իրաժարվել տարիների ընթացքում արմատավորված տնտեսավարման վարչականացական գործելակերպից: Ուստի տնտեսական բարեփոխումները ձախողվեցին: Զեռնարկված միջոցառումները ոչ միայն չբարելավեցին ԽՍՀՄ-ի տնտեսական վիճակը, այլև 1980-ական թվականների վերջերին երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությունն ավելի վատքացացավ: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու նպատակով 1988թ. առաջ քաշվեց քաղաքական բարենորդումների՝ թվացյալ ժողովրդավարացման ծրագիրը, որը ևս շատ շուտով ձախողվեց: 1988 թ. ԽՍԿԿ 19-րդ համամիութենական համաժողովում հասարակության ժողովրդավարացման որոշումներ ընդունվեցին:

⁶⁷ Սակայն ժողովրդավարությունն անհամատելի էր ամբողջատիրության հետ, ուստի շրջանառվեցին «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարություն», կարգախոսները, որոնց ոգուն համապատասխան էլ որոշ քայլեր կատարվեցին: Մասնամբ դադարեցվեցին այլախոհների հետապնդումները, կալանավայրերից ազատ արձակվեցին մեծ թվով քաղբանտարկյալներ: Լայն քափ ստացավ երկրի պատմության մինչգործքաչովյան ժամանակաշրջանի «սպիտակ էջերի» լրացումը և համակողմանի լուսաբանումը: Որոշ ազատություններ տրվեցին զանգվածային լրատվյան միջոցներին:

1989 թ. սկզբներին, երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ, այլընտրանքային սկզբունքով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամա-

⁶⁷ Տե՛ս ԽՍԿԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի որոշումները (28 հունիս-1 հուլիսի, 1988թ.), Երևան, 1988:

Վորների ընտրություններ անցկացվեցին: 1989 թ. մայիսին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը Ս. Գորբաչովին ընտրեց Երկրի Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1990 թ. մարտին՝ Երրորդ արտահերթ համագումարում, նա ընտրվեց ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ⁶⁸:

Ըստ էության, իշխանության վերին օդակներում գտնվողների մեջ արմատավորված ամբողջատիրական մտածողությունը նրանց քոյլ չտվեց ամբողջությամբ իրականացնել բարենորդումներն ու հիմնովին վերափոխել կոմունիստական կուսակցության միջոցով ամրապնդված քաղաքական համակարգը:

Խորհրդային Միության տարբեր վայրերում պաշտոնական իշխանությունների կողքին առաջացան զանազան հասարակական կազմակերպություններ, միություններ ու ընկերություններ, որոնք, առանձին հանրապետություններում վերածվելով լայն սոցիալական շարժումների, դարձան եթե ոչ ընդդիմադիր, ապա առնվազն այլընտրական ժողովրդական իշխանություններ: Կարճ ժամանակահատվածում այդ շարժումները Երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ արձանագրեցին շատ ավելի նշանակալից նվաճումներ, քան ձեռք էին բերվել «վերակառուցման» շրջանի նախորդ տարիների ընթացքում: Այդ շարժումների առաջացման համար ազդակ հանդիսացան տվյալ հասարակական-քաղաքական միջավայրի առջև ծառացած ամենակենսական խնդիրները: Ժողովրդական շարժումներն աստիճանաբար խորացրին կայսրությունից ազատագրելու միտումները՝ ընդգրկելով նաև Արևելյան Եվլոպայի սոցիալիստական Երկրները, որտեղ մեկը մյուսի հետևից տապալվեց կոմունիստական վարչակարգը, և նրանք դրիւ Եկան ԽՍՀՄ ազդեցությունից: Դա հանգեցրեց սոցիալիստական Երկրների տնտեսական փոխօգնության համակարգի քայլացմանը, որի հետևանքով էլ ավելի վատքարացավ Խորհրդային Միության տնտեսական վիճակը:

Այնուհետև Մերձալիքյան հանրապետություններն առաջ քաշեցին տնտեսական ինքնիշխանության գաղափարը, որը շատ շո-

տով վերածվեց լիակատար անկախության գաղափարի՝ դառնալով նրանց պետական քաղաքականության հիմնական ուղենիշը: Վերջինս որդեգրեցին նաև մի շարք միութենական և ինքնավար հանրապետություններ, մարզեր, որոնք, մեկը մյուսի հետևից ընդունելով «ինքնիշխանության» կամ «անկախության» հոչակագրեր, սկսեցին վարել սեփական շահերից բխող քաղաքականություն: Ակսվեց ԽՍՀՄ-ի քաղաքական քայլացման գործընթացը, որն աստիճանաբար կազմալուծեց կենտրոնացված տնտեսական համակարգը⁶⁹:

Այսպիսով՝ կիսատ-պոատ բարենորոգումները ոչ միայն շնչառատեցին ԽՍՀՄ տնտեսության կայունացմանը, այլև հանգեցրին միության փլուզման գործընթացի ծավալմանը: Կենտրոնական իշխանությունների անկարողությունը՝ լրտելով սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտներում կուտակված հիմնախնդիրները, խորացրեց Խորհրդային Միության ժողովրդների անվտահությունը նրանց հանդեպ: Դրան հակառակ՝ մի շարք հանրապետություններում (Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա, Հայաստան, Մոլդովա, Ռուսաստան) ժողովրդի կողմից ընտրված նոր ժողովրդավարական իշխանությունները վայելում էին իրենց ազգաբնակչության մեծ մասի վստահությունը: ԽՍՀՄ-ում գրեթե համատարած բնույթ ընդունեց անկախության ձգտումը, որն էլ ավելի սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները: Երկրի մի շարք տարածաշրջաններում (ԼՂԻՄ, Արխազիա, Հարավային Օսիա, Սերմանիստր) բռնկվեցին իսկական միջերնիկական պատերազմներ: «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանում ազգամիջյան արյունալի ընդիմարումների լայն ժավալումը հիմնականում հետևանք էր տարիների ընթացքում իրականացված բոլշևիկյան ազգային արատավոր քաղաքականության՝ որի մի մասն էր կազմում վարչատարածքային կամայական բաժանումը: Զգտելով արդարացմել այդ քաղաքականությունը՝ շուրջ յոթանասուն տարի կոմունիստական կուսակցությունը փորձում էր ԽՍՀՄ-ում բնակվող հարյուրից ավել ազգություններին համոզել, թե Երկրում ազգային հարցը հաջողությամբ ու վերջնա-

⁶⁸ Ազիզբեկյան Ռ., Դայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992, էջ 8:

կանապես լուծված է: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով՝ իշխող վարչակազմը, առանց խորամուխ լինելու առկա հիմնախնդիրների մեջ, հետևողաբանորեն ճնշում էր ազգային ձգումներին նպատակառության մեջ փորձ: Այդ դիրքորոշմանը հավատարիմ մնացին նաև «Վերակառուցման» քաղաքականության «նախաձեռնողները», որոնց պատկերացմամբ այն հիմնվում էր չորս գլխավոր սկզբունքների վրա՝ տնտեսության արդիականացում, քաղաքականությունում, ժողովրդավարացում և հրապարակայնություն:

Ինչպես 1989 թ. սեպտեմբերին ազգային հարցին նվիրված ԽՄԿ կենտրոնի պետություն ընդունված կոմիտի «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը արդի պայմաններում» փաստաթուղթը, այնպես էլ ազգային հարցի մասին հետագայում ընդունված կուսակցական ու պետական քազմաթիվ փաստաթուղթեր հիմնականում հոչակագրային բնույթ ունեին, որոնցում ոչ միայն չեն հստակեցվում այս կարևոր խնդրի լուծման ուղիները, այլև առավել սրությամբ դրսարդվող ազգամիջյան հիմնահարցերը համահարեցվում կամ էլ մղվում էին երկրորդական պլան:

Նման մոտեցումները ավելի բորբոքեցին երկրում ծավալված ազգամիջյան հակամարտությունները:

Հայաստանի համար «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանը չափազանց բարդ էր ու դժվար: ԽՍՀՄ-ի տնտեսության և հասարակական-քաղաքական կյանքի ճգնաժամի հետևանքները դրսորվեցին նաև հանրապետությունում: Սակայն եղած դժվարություններին գումարվեցին նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, ավերիչ երկրաշարժի ծանր հետևանքները, շրջափակումները, քազմահազար փախստականների առկայությունը: Դրանք Հայաստանի՝ առանց այն էլ ծանր սոցիալ-տնտեսական կացությունը դարձրին աղետալի: Այդ իրավիճակի համար մեռքի իրենց բաժինն ունեին նաև հանրապետության դեկավար մարմինները, որոնք իրենց անվճռականությամբ և ոչ ճկուն քաղաքականությամբ նպաստեցին առկա ծանր կացության վատքարացմանը⁷⁰: Եվ բնավ էլ պատահական չէր, որ «Վերակառուցում» կարգախոսը հենց սկզբից Հայաստանում խոչընդուների հանդիպեց:

⁷⁰ Ազգիգեկյան Ռ., նշված աշխ., էջ 9:

Հանրապետության ուռնացած կուսակցական-պետական բյուրոկրատիան (եթե 1980-ականների կեսերին Ռուսաստանում հանրապետական նախարարությունների ենթակայության տակ գտնվող ծեռնարկություններում ու կազմակերպություններում աշխատող յուրաքանչյուր 10 հազար մարդուն ընկնում էր այդ նախարարությունների կառավարման ապարատի 9 աշխատակից, Ռուկրախնայում՝ 19, Ռոգենկաստանում՝ 30, իսկ Բելոռուսում՝ 31, ապա Հայաստանում՝ 68 աշխատակից), վախենալով իշխանության իր լծակները կորցնելուց, ամեն կերպ պայքարում էր թեկուզ թվացյալ ժողովրդավարության ու հրապարակայնության արմատավորման դեմ: Նա ջանում էր խնամքով քարցնել տնտեսության մեջ ու հասարակական կյանքում խորացնել օրույրական կյանքում և աստիճանաբար հասունացող ակնհայտ ճգնաժամը⁷¹:

Այսպես՝ 1986-1988 թթ. Հայաստանում ազգային եկամտի ածի և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման միջին տարեկան տեղաբերը՝ 1981-1985 թթ. համեմատությամբ, համապատասխանաբար իջան 2,4 և 2,1 անգամ, արդյունաբերական արտադրանքի 65 կարևորագույն տեսականիներից գրեթե յուրախանչյուր երկրորդի պլանը չէր կատարվում: 1987 թ. Վճարով փակեցին արդյունաբերական 74 միավորում ու ծեռնարկություն, 96 շինարարական կազմակերպություն, 170 կոլտնտեսություն ու սովորություն: Պայմանագրային մատակարարումներով հանրապետությունը 1988 թ. վերջին տեղն էր գրավում երկրում և մատակարարներին ու բանկերին պարտը էր ավելի քան 600 մլն ռուբլի⁷²: 1986-1987 թթ. արդյունաբերության մեջ խոտանի պատճառով առաջացած կորուստները 27 %-ով աճել էին 1981-1985 թթ. Ժամանակահատվածի տարեկան միջինի համեմատությամբ, նոր տեխնիկայի ներդրումից ստացված տարեկան տնտեսական արդյունքը կրճատվել էր 13 մլն ռուբլով, թեև այդ նպատակով կատարված ժամաներն աճել էին 238 մլն ռուբլով: 1980-ական թթ. ընթացքում

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

(մինչև 1989 թ.) նախատեսվածից պակաս էին իրացվել մոտ 440 մլն ռուբլի հիմնարար ներդրումներ: Պարենային ապրանքների արտադրությամբ հանրապետությունը միութենական միջին նակարդակին զիջում էր 1,8 անգամ, ընդհանուր միութենական հիմնադրամներից կատարվող հատկացումների հաշվին էր ապահովվում կարի պահանջարկի երկու երրորդը և մսի՝ ավելի քան 40 %-ը: 1987 թ. հանրապետությունում աշխատունակ բնակչության շուրջ 18 %-ը ընդգրկված չէր հանրային արտադրության մեջ, որը մեկուկես անգամ բարձր էր միութենական միջինից⁷³:

Աստիճանաբար վատրարանում էին Հայաստանի բնակչության սոցիալ-կենցաղային պայմանները: Հանրապետության իշխանությունները, զրկված լինելով ինքնուրույնությունից, հարկադրված կենսագործում էին կենտրոնի կողմից ահմանված բաշխման մնացորդային սկզբունքը, ըստ որի՝ սոցիալական կարիքների բավարարումը հիմնականում իրականացվում էր արտադրության միջոցների ավելացման համար նախատեսված հիմնարար ներդրումների հաշվին: Դրա հետևանքով հանրապետության պետական բյուջեից սոցիալ-մշակութային կարիքների համար նախատեսված ծախսերի տեսակարար կշիռն աստիճանաբար նվազում էր: 1980-ականների կեսերին, 1970-ականների կեսերի համեմատ, այն կրճատվել էր շուրջ 2 տոկոսով⁷⁴: Բարդություններ էին առաջանում բնակչության բնակարանային պայմանների բավարարման, մշակութային, կենցաղային և բուժսպասարկման ապահովման ասպարեզներում: Աստիճանաբար սկսեց զգացվել հիվանդանոցների, պոլիկլինիկաների, մանկապարտեզների և նման այլ հաստատությունների պակաս, իսկ գոյություն ունեցողների մեծ մասն էլ հարմարություններով ու տեխնիկական հագեցվածությամբ հեռու էր ժամանակի պահանջները բավարարելուց: Այսպիսով, հանրապետության բնակչության սոցիալական ապահովության ոլորտում զգալի դժվարություններ էին կրιտակավել որոնք հանգեցնում էին նրա կենսամակարդակի անկմանը:

Մրգել էին նաև բնապահպանական խնդիրները, որոնք հիմնականում քիմիական և լեռնամետալուրգիական արդյունաբերությունների զարգացման հետևանք էին:

Երկար տարիներ, ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում, առաջնորդվելով նվազագույն ծախսերով տնտեսական առաջընթաց ապահովելով և սոցիալական հիմնահարցեր լուծելու սկզբունքով, հաշվի չառնելով տեղական առանձնահատկությունները, միակողմանիորեն զարկ էր տրվել վերոնշյալ ճյուղերի զարգացմանը: Չնայած դրանք զգալիորեն նպաստել էին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին, սակայն անտեսվել էին այդ արտադրությունների էներգատարությունն ու նյութատարությունը, սահմանափակ հողային, բնակլիմայական պայմանները, ջրային պաշարների սակավությունը, ժողովրդագրական ու բնապահպանական գործոնները: Հայաստանում ծանր բնապահպանական իրավիճակ էր ստեղծվել, որը բացասարար էր անդրադառնում ազգաբնակչության առողջության վրա և լրջորեն սպառնում ոչնչացնել կենսական նշանակություն ունեցող բնական հարստությունները: Տագմապահ էր Սևանա լճի վիճակը: Տնտեսության կարիքների բավարարման նպատակով տարիներ շարունակ լճի ջրային պաշարների չիմնավորված ու անխնա շահագործման միջոցով հանրապետության ջրային պաշարների վերացման լուրջ սպառնալիք էր առաջացել, որը կարող էր խախտել առանց այն էլ սակավաջուր հանրապետության ջրային հաշվեկշիռն ու կլիման: Չնայած նախորդ տարիներին զգալի միջոցառումներ էին իրականացվել Սևանի մակարդակը պահպանելու համար (կառուցվել էին հզոր ջերմաէլեկտրակայաններ, հիդրոտեխնիկական կառուցմեր, Արփա-Սևան ջրատար բունելը, շահագործման էր հանձնվել հայկական ատոմակայանը, սահմանափակվել էին լճից ջրի բացքողումները և այլն), սակայն ակնհայտ էր դառնում, որ զուտ լճի մակարդակի պահպանմամբ անհնար էր այն փրկել, քանի դեռ լուծված չէր նրա աղտոտումը դադարեցնելու խնդիրը: Թեև Սևանա լճի մաքրության ու նրա բնական հարստությունների պահպանման վերաբերյալ կառավարական (այդ բվում միութենական) մի շարք որոշումներ էին ընդունվել, այնուամենայնիվ, դրանք թերի էին իրականացվում, և լճի աղտոտումը շա-

⁷³ Տես նույն տեղում:

⁷⁴ Տես նույն տեղում:

բունակվում էր: Ուստի Սևանի հիմնախնդիրը շարունակում էր մտահոգել հանրապետության ազգաքնակչությանը:

Չնայած հանրապետության ղեկավար մարմինների կողմից որոշակի քայլեր ձեռնարկվում էին բնապահպանական խնդիրների լուծման ուղղությամբ, ընդունվում էին բազմաթիվ որոշումներ, մշակվում տարաբնույթ ծրագրեր, սակայն հիմնականում դրանց ոչ լիարժեք իրականացնան և անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցներով ոչ բավարար հագեցվածության պատճառով բնապահպանական լարվածությունը չեր նվազում: Միայն 1987 թ. հանրապետության օդային ավազան էին արտանետվել 246 հազար տոննա վնասակար նյութեր: Գոյապահպանության վիճակը հատկապես անմիտքար էր Երևանում, որ կենտրոնացված էին հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի շուրջ 50 %-ը, ամբողջ ավտոմոբիլային շարժակազմի 40 %-ը (որը մբնյուրու էր արտանետում տարեկան 220 հազար տոննա վնասակար նյութեր):⁷⁵

Մայրաբաղարի մբնյուրու աղտոտման հիմնական աղբյուրներն էին Երևանի ջէկը, «Պոլիվինիլացետատ» արտադրական միավորումը, քիմոենակտիվների, ավտոբողերի, ձեթ-օճառի, ասֆալտ-բետոնի գործարանները, «Նաիրիտ» գիտարտադրական միավորումը և այլն:

Սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի խորացմանը գուգրներաց ընդլայնվում էին հանրապետության կուսակցական-պետական մարմինների ղեկավար պաշտոնյանների արտոնությունները: Իրենց դիրքն ու արտոնությունները պահպանելու համար նրանց մի մասը դառնում էր վերադաս իշխանակորմների կողմանակատարը և ջանում արժանանալ վերջիններիս բարեհանությանը: Ծաղկում էին կաշառակերությունը, հովանափրչությունն ու հավելագրումները: Զարգանում էր «ասովերային տնտեսությունը»: 1977-1987 թթ. Հայաստանում պետական ունեցվածքի հափշտակումներն աճեցին շորջ վեց անգամ:⁷⁶

Այսպիսի պայմաններում հանրապետության կուսակցական ղեկավարությունը հանդես էր բերում ոչնչով շարդարացված հանգատություն և չէր ընդունում իր հասցեին արված որևէ քննադատություն: Այդպես եղավ ՀԿԿ Կենտկոմի 1987 թվականի հուլիսին և ղեկտեմբերյան պլենումների ժամանակ, երբ որոշ կոմունիստներ «համարձակվեցին» քննադատել հանրապետության քարձրագույն ղկավարության գործելակերպը: Այս ամենը հանգեցնում էր իշխող կոմունիստական վարչակարգի հեղինակագրկմանը, նրա նկատմամբ հասարակայնության լայն խավերի անվատակության խորացմանը⁷⁷:

«Վերակառուցման» քաղաքականության հոչակման սկզբնական շրջանում Հայաստանի բնակչության համընդիանուր դժգոհությունը հիմնականում արտահայտվում էր աշխատավորական կողեւիվների և հասարակական կազմակերպությունների ժողովներում ու հավաքներում, որոնց ժամանակ ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրվում և քննադատվում էին հանրապետության ղեկավար մարմինները, շեշտվում էր սոցիալական արդարության հաստատման ու բնապահպանական խնդիրների լուծման հրատապությունը: Այդ ընդվզումներն աստիճանաբար վերաճեցին զանգվածային հանրահավաքների: Առաջին նման հանրահավաքը կազմակերպվեց «Բնապահպանություն» ընկերության ներկայացուցների կողմից 1987 թ. սեպտեմբերի 17-ին Երևանի Թատերական (այժմ՝ Ազատության) հրապարակում, որին բավականին հոծ բազմություն էր մասնակցում, այդ թվում՝ գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ, ուսանողներ: Հանրահավաքի նաև նակարագիրը մասնավորապես պահանջում էին փակել «Նաիրիտ» գիտարտադրական միավորումը (նման պահանջով պիկետներ էին կազմակերպվում նաև գործարանի մուտքերի մոտ), որի վերաբերյալ խնդիրների լուծմանը նպատակառությունը շարժումը հետզհետեւ ավելի էր ծավալվում⁷⁸: 1988 թ. փետրվարի 18-ին տեղի ունեցավ Արովյանի կենսաքիմիական այլապարատների գործա-

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11, նաև Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը, Երևան, 2013, էջ 156, 157:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

բանի բանվորների բողոքի ցույցը: Մի քանի հարյուր մարդ ոտքով ճանապարհ ընկան դեպի Երևան⁷⁹: Նրանք բողոքում էին գործարանում տեխնոլոգիական վատրար վիճակի համար՝ պահանջելով գործարանի փակումը: Ցուցարարները հավաքվեցին մայրաքաղաքի Թատերական հրապարակում և հանրապետության կառավարությունից պահանջեցին բանակցել: Մասնագիտական հանձնաժողովի եզրակացության հիման վրա հանրապետության կառավարությունը ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի առջև գործարանը վերապրոֆիլավորելու հարց բարձրացրեց:

Ծուտով միութենական կառավարությունը այդ մասին ընդունեց համապատասխան որոշում:

Այսպիսով, «Վերակառուցման» քաղաքականության իրականացման առաջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում զարգացող գործընթացները Հայաստանում հիմնականում դրսեռքեցին բնապահպանական խնդիրների լուծմանն ու սոցիալական արդարության հաստատմանը նպատակառուղված ժողովրդական շարժման սկզբանավորմամբ: Սակայն երբ արցախահայությունը, առաջնորդվելով «ժողովրդավարություն» և «հրապարակայնություն» կարգախոսներով, արտահայտեց ինքնորոշման իր իրավունքը, ծավալված շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման հասնելը: Հայ ժողովուրդը, առաջիններից մեկը վատահեկով գորբաշովյան ժողովրդավարությանը փորձեց իրականացնել իր ազգային ձգտումները: «Վերակառուցման» տարիները փաստորեն շրջադարձային եղան նրա պատմության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանն առաջին հերթին նշանավորվեց արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով: Այն ԽՍՀՄ քաղաքական կյանքում կատարվող փոփոխությունների անխուսափելի հետևանք էր, և ի տարբերություն նախորդ տարիների պայքարի, բացահայտ էր ու հստակ առաջդրում էր ազգային ու քաղաքական նպատակներ, հանդես էր բերում ինքնորոշման սեփական իրավունքը մինչև վերջ պաշտպանելու վճռականություն: Այդ պայքարի հիմնական առանձնահատ-

կությունը նրա աննախադեպ համաժողովրդական բնույթն էր ու միջազգային լայն արձագանքը: Այն, ըստ Էության, դարձավ խորհրդային կայսրության փլուզումն արագացնող գործոններից մեկը: Ն. Ռիմկովը գրում է. «.... Միության փլուզումն աստիճանաբար սկսվեց, երբ Կենտրոնը շցանկացավ կամ այնուամենայնիվ չկարողացավ լսել Ղարաբաղյան «զանգը»»⁸⁰:

Փաստորեն, «Վերակառուցման» շրջանում ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում լայն պայքար սկսվեց ազգային ինքնուրույնության համար: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ չին ձեռնարկվում միջոցառումներ՝ ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու, տեղական պահանջներն ու առանձնահատկությունները հաշվի առնելու միջոցով բարձրացված ցավոտ հարցերին ինչ-որ չափով լուծում տալու համար: Ուստի հանրապետություններում անխուսափելիորեն ձևավորվեցին ազգային ժողովրդական ճակատներ, որոնք սկզբնական շրջանում պայքարում էին ԽՍՀՄ կազմում ավելի շատ արտոնություններ ձեռք բերելու համար: Պայքարի բովում իր ուրույն ուղին անցավ Հայաստանը և նրա հետ՝ նենգությամբ իրենից բաժանված հայության հազարամյակների ոստան Արցախը:

Արցախը միշտ իր ուրույն տեղն է ունեցել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում: Դարեր շարունակ Արցախն ու Սյունիքը Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժումների հիմնական կենտրոններ են եղել: Մեր ժողովրդի պատմության բախտորոշ պահերին արցախցիները թշնամու դեմ պայքարի առաջին շարքերում՝ իրենց հայրենասիրությամբ ու արիությամբ նորանոր սիրանքների են կոչել սերունդներին:

Դեռևս անցած դարի 20-ական թթ. սկզբներին, խորհրդային իշխանության ջանքերով Արցախի լեռնային մասը, առանց նրա հիմնական բնակչության՝ հայության կամքը հաշվի առնելու, կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի անօրինական որոշմամբ, բռնակցվել էր Խորհրդային Ադրբեյջանին: Դրանից հե-

⁷⁹ Տես նոյն տեղում:

⁸⁰ Տես նոյն տեղում, նաև Рыжков Н., Перестройка, История предательства. Москва,, 1992, с. 197:

տո Արքեջանի խորհրդային իշխանությունները ծրագրված աշխատանքներ էին սկսել Արցախը հայաբափելու համար: Այդ քաղաքականությունը նրանք կարողացան իրականացնել հայկական Նախիջևանում, որը բոլշևիկյան դեկավարության որոշմամբ նույնպես մտցվել էր Խորհրդային Արքեջանի կազմի մեջ: Նախիջևանի այդ ինքնավար հանրապետությունը ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում լիովին հայաբափվեց և բնակեցվեց «արքեջանցի» անունը ստացած թուրքերով:

Լեռնային Արցախի բնակչությունը շուրջ 70 տարի անընդմեջ պայքարել էր արքեջանական իշխանությունների հայավեր քաղաքականության դեմ: Արցախն այդ երկարատև ու դաժան գոյանարտի տարիներին շատ անմեղ գոհեր է տվել, բայց կնճիռը մնացել էր անլուծելի:

Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների անտարերության և քողովության պայմաններում Արքեջանի դեկավարները սանձարձակորեն բռնադատում էին մարզի հայության մարդկային տարրական իրավունքները, բիրտ ճնշումներ էին կիրառում հայ դպրոցի ու մշակույթի նկատմամբ: Միաժամանակ, փորձված և խորանակ միջոցներով, դիմանագիտորեն վարում էին մարզը հայաբափելու, այն թուրքացնելու հետևողական քաղաքականություն, որի պատճառով բնակչության ընդհանուր թվաքանակում արագորեն իջնում էր հայության քածինը: Այդ ամենը չէր կարող առաջ չբերել ժողովրդի, մտավորականության, նույնիսկ կուսակցական աշխատողների և պետական ծառայողների մեծ մասի բացահայտ դժգոհությունը: Ինչ խոսք, կային նաև Բաքվի հլու կամակատարներ, որոնք ոչ միայն չէին միանում ընդհանուր դժգոհությանը, այլև դատապարտում էին իրենց հայրենակցիների ազնիվ պոռկումները: Եթե 1920-1950-ական թվականներին Արցախյան ընդգումները առանձին անհատների դժգոհության արտահայտությունն էին, ապա 1960-1970-ական թվականների պայքարն արդեն թևակոխել էր նոր հանգըն՝ զանգվածային ընդգումների շրջանը: Արցախահայության հետագա պայքարի շահերը հրամայար պահանջում էին հրապարակ բերել վստահելի ու աննկուն դեկավարի, զաղափարական առաջնորդի, որի նկատմամբ հավատածեին, բոլորը և որն ունակ լիներ կազմակերպելու ժողովրդի դի-

մադրական ուժն ընդդեմ արքեջանական տմարդի և ազրեսիվ իշխանությունների: Այդ դժվարին ու վտանգավոր դերակատարությունը վիճակված էր նշանավոր գրող, պատմաբան ու հրապարակախոս, Արցախի գրողների միության դեկավար Բագրատ Ուլությանին: Նա իր նորագույն ազատագրական պայքարի համախնիների հետ կազմակերպում էր զաղտնի ժողովներ, համախնություն մարզի մտավորականությանը, Մոսկվա՝ բարձրագույն ատյաններին էր ուղարկում բողոքագրեր:

Բ. Ուլությանի կազմած և մեծ աղմուկ հանած նամակի տակ հեղինակի անվան կողքին իրենց ստորագրություններ էին դրել նաև մարզի ուրիշ 12 գործիչներ՝ Ստեփանակերտի Քաղխորհրդի գործկոչի նախագահ Սերգեյ Շաքարյանը, «Խորհրդային Ղարաբաղ» մարզային թերթի խմբագիր Լազր Գասպարյանը, մարզային ուղինադրդումների խմբագիր Գրիգոր Ստեփանյանը, Ստեփանակերտի N 2 պետական տեսության տնօրեն Արամ Բաբայանը, Սուսի Ս. Շահումյանի անվան կոլտնտեսության նախագահ Արսեն Մուքանյանը, մշակույթի մարզային վարչության պետ Գուրգեն Գաբրիելյանը, բանաստեղծ Բոգդան Զանյանը, հանրապետության ժողովրդական դերասան Միքայել Կորգանյանը, Ստեփանակերտի N 59 շինվարչության պետ Արկադի Մանուչարյանը, Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի տնօրեն Ալբերտ Սեյրանյանը, Ստեփանակերտի ուղինադրդումների ավագ խմբագիր Մաքսիմ Ավանեսյանը և N 59 շինվարչության զիսավոր ինժեներ Սերգեյ Գրիգորյանը⁸¹:

Նանակի հեղինակները շեշտել էին, որ L-7 բնակչության 85%-ը հայեր են, որոնք այդտեղ ապրում են անհիշելի ժամանակներից և հույս էին հայտնել, որ ԽՍՀԿ Կենտկոմն ու խորհրդային կառավարությունը կաջակցեն մարզի միավորմանը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ:

1965 թ. հունիսին «13-ի նամակը» ուղարկվեց Մոսկվա՝ կուսակցական և պետական դեկավար մարմիններին: Այն երկրի դեկավարությանն անձամբ հանձնեց Բ. Ուլությանը: Նրան ընդունել և գրույցներ էին ունեցել ԽՍՀԿ Կենտկոմում:

⁸¹ Արրահանջան Դ., Մարտնչող Արցախ (1917-2000), գիրք Բ, Երևան, 2005, էջ 216:

Աղբեջանում կատարի թշնամանքով ընդունեցին Արցախից Սոսկվա ուղարկված դիմումներն ու բողոքները, դրանց հեղինակները մեղադրվեցին ահարելչական գործունեություն ծավալելու մեջ: Բարվից հետևեցին աննախադեպ սպառնալիքներ, բայց հայրենասերները չընկրկեցին: Բ. Ուլուբարյանը կազմում և ԽՄԿԿ Կենտկոմ է ուղարկում մի նոր բողոքագիր, որի տակ նրանից բացի, ստորագրել էին ևս երեք մարդ:

1966 թ. Երևանում հայտնվեց 150 էջանոց անստորագիր մի մեքնագիր տեքստ, որի հեղինակը դարձյալ Բ. Ուլուբարյանն էր: Այն բազմացվեց և տարածվեց: Տեքստում խոսք էր գնում Աղբեջանի տիրապետության տակ հեծող հայության դժվարին կյանքի մասին: Շուտով դրան հաջորդեցին դաժան հալածանքներ Արցախում: Տասնյակ մարդիկ բանտ նետվեցին, որտեղ մի քանիսը մեռան՝ շղիմանալով կտտանքներին, ծեծ ու ջարդին: Մարզի մի խումբ մտավորականներ ենթարկվեցին անողոք հետապնդումների և արտաքսվեցին հայրենի երկրամասից: Մյուս կողմից՝ Արցախի մի քանի ստրկամիտ պաշտոնյաներ (Կևորկով, Մելքոնով և նրանց աջակիցները) ամեն կերպ հաճոյանում և հյու-հնազանդ ծառայում էին Բաքվի իշխանություններին՝ հավատարմությամբ կատարելով նրանց հակահայ հրահանգները և կարգադրությունները:

Դետական մակարդակով Արցախում սկսված դաժան տեղող զայրույթի ուժգին ալիք առաջ բերեց Հայաստանում: Պատահական չէ, որ 1966 թ. օգոստոսին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Քոչինյանի ստորագրությամբ բողոքի նամակ ուղարկվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմ, որով պաշտպանվում էր Արցախը Հայաստանին միավորելու պահանջը:

Հետագա տարիներին Հայաստանից ու Արցախից շարունակվում էր նամակ-բողոքների հոսքը Սոսկվա: Երևանից հայ գրողների ու գիտնականների մի խումբ երկրի դեկավարությունից պահանջեց՝ վերջապես ուշադրություն դարձնել արցախահայության վիճակի վրա և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել: Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում մեծ արձագանք գտավ խորհրդային դեկավարությանն ուղղված մեծանուն գրող, սոցիալիստական աշ-

խատանքի հերոս Սերո Խանզայյանի նամակ-բողոքը, որով նա իր զայրույթն էր արտահայտել այն անտարբերության հանդեպ, որ կենտրոնը ցուցաբերում էր ամբողջ հայ ժողովրդին հուզող խնդրի, նրա արդարացի պահանջի նկատմամբ:

Հիշատակության են արժանի մոսկվաբնակ արցախցի նշանավոր գիտնական Հրանտ Եպիսկոպոսյանի, Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի դասախոս Սուրեն Բաղդասարյանի և այլոց բողոքներն ու կազմած տեղեկագրերը, որ նրանք ուղարկում էին կուսակցական և խորհրդային վերադաս մարմիններին՝ չստանալով որևէ հիմնավորված պատասխան:

Արցախյան ազատագրական ոգորումները նոր թափ ստացան 1970-ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների սկզբին: Այդ շրջանում աչքի ընկան պայքարի մի ամբողջ շարք նոր գործիչներ: Նրանց թվում էր գրող ու հրապարակախոս Զորի Բալայանը, որն իր գրեթե ու հողվածներով, հրապարակախոսական ելույթներով, ստորագրահավաքներ կազմակերպելով, Մոսկվայի մամուլի օրգաններում տպագրած ակնարկներով մեծապես նպաստում էր արցախահայության պայքարի վերելքին: Ռուս մտավորականության մի շարք լավագույն ներկայացուցիչների հետ նա հաստատել էր սերտ հարաբերություններ և նրանց ներգրավել արցախյան շարժման պաշտպանության գործին:

1986 թ. փետրվարին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 27-րդ համագումարի նախօրյակին Մ. Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա. Գրոմիկոյին Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ներկայացվել էր նամակ՝ հայ հինգ ակադեմիկոսների, երեք գեներալների և ԽՍՀՄ երեք ժողովրդական արտիստների ստորագրությամբ: Նրանց թվում էր Արել Աղանբեգյանը, որն այդ ժամանակ Մ. Գորբաչովի խորհրդականն էր: Բայց Մոսկվան շարունակում էր լուս մնալ, իսկ շարժումը գնալով արմատական բնույթ էր ստանում⁸²:

1986 թ. հուլիսին Արևադի Կարապետյանի ղեկավարությամբ Ստեփանակերտում հիմնվեց ընդհատակյա մի կազմակերպութ-

⁸² Ուլուբարյան Բ., Արցախյան գոյապայքար, Երևան, 1994, էջ 292:

յուն, որը ստացավ «Արցախյան միություն» անունը: 1987 թ. ամ-
ռան ու աշնանը «Միությունը» կատարեց իր ծրագրի նվազագույն
մասը՝ անցկացրեց ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ միավորելու ոչ
պաշտոնական հանրաքվե, որի արդյունքում հավաքվեց ավելի
քան 80 հազար ստորագրություն: Նույն թվականի նոյեմբերի վեր-
ջին Մոսկվա մեկնեց մի պատվիրակություն, որը ԽՍԿԿ Կենտկոմ
ներկայացրեց հավաքված ստորագրությունների փաթեթը: Դարձ-
յալ ոչ մի արձագանք⁸³:

Բայց արցախահայության պայքարի բափը չէր պակասում:
Որոշվեց ԼՂԻՄ-ից նոր պատվիրակություն ուղարկել Երևանից մեկնեց 1988 թ. հունվարի 5-ին՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վազգեն Բա-
լայանի գլխավորությամբ: Պատվիրակները Մոսկվա տարան Լեռ-
նային Ղարաբաղի բոլոր մակարդակների պատգամավորների և
դեկազր աշխատողների 260 ստորագրությամբ հանրագիր և
մարզի ստեղծման ու Ազրեջանի կազմում նրա բացարձակ մեծա-
մասնությունը կազմող հայ բնակչության անտանելի վիճակի վե-
րաբերյալ 80-ից ավելի փաստաբուղը⁸⁴: Մոսկվայում պատվիրա-
կության գործունեությանը աջակցում էին Չորի Բալայանը և Իգոր
Մուրայյանը: Հունվարի 8-ին պատվիրակությանն ընդունում է
ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առա-
ջին տեղակալ, ԽՍԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Պ. Շե-
միշև, որին էլ հանձնվում են տարած փաստաբղերն ու հանրա-
գիրը: Նա հուսադրում է պատվիրակության անդամներին՝ ասելով,
որ անպայման կատեղծվի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հատուկ
հանձնախումբ՝ հարցը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար:
Նաև հավաստիացումներ եղան, որ պատվիրակության անդամնե-
րը չեն ենթարկվի հետապնդումների ու հալածանքների: Ամբողջ
Արցախը անհամբեր բաղձակի լուրի էր սպասում Մոսկվայից, բայց
Կրեմլը շարունակում էր լրել: Արցախցիները ստիպված Մոսկվա
ուղարկեցին նոր պատվիրակություն՝ Վաշեն Սարուխանյանի և մի

քանի այլ գործիչների մասնակցությամբ: Պատվիրակությունն ըն-
դունվեց ԽՍԿԿ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկ-
տորի վարիչ Վ. Միխալկովի կողմից, որը նոյնպես հուսադրող,
բայց դատարկ խոստումներ տվեց⁸⁵:

Ոգեսրված Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականութ-
յունից և հավատալով Մոսկվայի խոստումներին՝ արցախցիները
1988 թ. սկզբներից դրւս նկան բացահայտ պայքարի՝ «Լենին-
կուսակցություն-Գորբաչով» լոգունգներով: Սկզբում շարժումը,
ըստ էության, չէր դեկավարվում որևէ կազմակերպության կամ
ընտրված որևէ պատասխանատու անձի կողմից: Այն ընթանում էր
տարերային հումկու պոռեկումներով: Արցախահայությունը վերջ-
նականապես համոզվել էր, որ ազատությունը կարող է ծեռք բե-
րվել ոչ թե վերադասին ուղղված խնդրանք-պաղատանքներով, այլ
միայն ու միայն հետագա անձնուրաց պայքարով ընդիմ աղքե-
ցանական դաժան գաղութատիրության: Ստեղծված ծայրահեղ
լարված իրավիճակում արցախահայությունը կա՞ն պետք է հեռա-
նար հայրենի երկրամասից, կա՞ն պայքարեր իր հողն ու պատիվը
պաշտպանելու համար: Արցախցին ընտրեց երկրորդ ուժին:

Ոտքի ելած մարզի բովանդակ հայության ազատագրական
շարժումն աստիճանաբար առաջ քաշեց մի ոչ պաշտոնական կո-
լեկտիվ դեկավարություն, որի մեջ էին Արկադի Մանուչարյանը,
Համլետ Գրիգորյանը, Վարդան Հակոբյանը, Ռոբերտ Քոչարյա-
նը, Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հրաչյա Բեգլարյանը, Մաքսիմ Միրզո-
յանը, Վահիկ Արաջանյանը, Մուրադ Պետրոսյանը, Ռուբեն Աղա-
ջանյանը, Արկադի Կարապետյանը, Բորիս Առուշանյանը և ուրիշ-
ներ⁸⁶: Նրանց կոչերով մարզի բոլոր ծեռնարկություններում,
կոլտնտեսություններում, ուսումնական հաստատություններում և
մշակույթի օջախներում տեղի էին ունենում ժողովներ, կոմերիտա-
կան և կուսակցական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղա-
կան, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների
նստաշրջաններ, որտեղ բննարկվում էին Լեռնային Ղարաբաղը

⁸³ «Դայոց աշխարհ», 22. 01. 1998:

⁸⁴ Ուլուրաբյան Բ., նշված աշխ., էջ 293:

⁸⁵ «ԼՂ Դամբապետություն», 22. 01. 1998:

⁸⁶ Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար (1985-1992), Երևան, 2004, էջ 18:

Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Ընդունված որոշումներն ու առաջարկություններն արժանացան Ստեփանակերտի կուսքաղկոմի և Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու ու Հաղորդի կուսքաղկոմների հավանությանը: Մովզան ու Բաքուն օրոքի կուսքաղկոմների հավանությանը: Մովզան ու Բաքուն օրոքի ուժեղացնում էին շարժման դեմ ճնշումը: Փետրվարի 15-ին ԼՂՄ Կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կոնրկովը, հանդիպելով շարժման ակտիվիստներին, ընթերցում է Մովզայից ստացված փաստաթուղթը, որտեղ «Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդները ճանաչվում են որպես էքստրեմիստներ և խստագույնս պիտի պատժվեն»: Շարժումը գլխատելու համար կազմվում է «էքստրեմիստների» ցուցակ, որի մեջ մտցվում են 27 հոգու անուն, որոնց նկատմամբ նախատեսվում էր կիրառել տարրեր քնույթի պատիճների⁸⁷: 1988 թ. փետրվարի 16-ից սկսած՝ ցուցարարներից շատերը օր ու գիշեր գտնվում էին Ստեփանակերտի քաղաքային հրապարակում մնալով վրանների տակ և վառելով խարույկներ: Գյուղերից ցուցարարների համար բերում էին փայտ, հաց, սննդամթերք: Զանի որ շարժումը ընթանում էր տարերայնորեն, և չկար ընդհանուր դեկավարություն, ուստի հրամայական պահանջ դարձավ ուսենալ դեկավար մարմին: Ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ Արկադի Մանուչարյանի դեկավարությամբ: Նախաձեռնող խմբի շտաբը դարձավ «Խորհրդային Ղարաբաղ» բերքի խմբագրությունը: Շուտով նախաձեռնողներին փոխարինեց մարտի 2-ին ստեղծված 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդը կամ կոմիտեն՝ «Կոռունկ» անունով: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Արկադի Մանուչարյանը, տեղակալ՝ Վարդան Հակոբյանը: Հենց առաջին նիստում ստեղծվեցին 10 հանձնաժողովներ, որոնցում ընդգրկվեցին մոտ 50 հոգի: Կոմիտեի քաղաքական գծով հանձնաժողովի կազմի մեջ ընգրկվեցին Ռոբերտ Ջոշարյանը (նախագահ), Սերժ Սարգսյանը և ուրիշներ⁸⁸: «Կոռունկ» կոմիտեն մեծ աշխատանք կատարեց շարժումը կազմակերպված հունով տանելու և բնակչության անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ:

⁸⁷ Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991, с. 77., «Եղիշի լույս», N5, 2000:

⁸⁸ Արշակյան Ա., նշված աշխ., էջ 21:

Որոշվեց իրավական բոլոր նորմերը պահպանելով՝ պաշտոնացնելու բարձրացնել Արցախի ժողովրդի համար բախտորոշ հարցը և այդ նպատակով գումարել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Հրավեր ստացած բոլոր, այդ թվում աղքածանցի, պատգամավորները: Բաքվի իշխանություններն ամեն ջանք գործադրեցին, բայց չկարողացան ճախողել նստաշրջանի հրավիրումը:

Աղքածանական իշխանությունների կողմից հարուցված մեծ դժվարությունները հաղթահարելով 1988 թ. փետրվարի 20-ին հրավիրվեց ԼՂՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը սկսվեց երեկոյան ժամը 20 անց 20 րոպեին, և հայտնի դարձավ, որ մարզխորհրդի 149 պատգամավորներից ներկայացել էին 110-ը: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանին հրաժարվեցին մասնակցել աղքածանի պատգամավորները⁸⁹: Հենվելով իր սահմանադրական իրավունքի վրա՝ Մարզային խորհուրդն ընդունեց պատմական որոշում, որի արձանագրային մասում ասված եր. «Եկել է վերակառուցման ու ժողովրդագրության ժամանակը: Մեր երկիրը լծվել է ստալինյան դաժան պատմաշրջանում կատարված հակածողովրդական ամեն տեսակ սխալների ու զանցանությունների վերացմանը: Վաղուց ժամանակն է, որ մարզի հայության ճակատագրի վրա դրված խարանը ևս ջնջվի, և մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերս, ձեռք բերենք մեր երկրամասը տնտեսապես զարգացնելու, մեր ազգային-մշակութային նվաճումներին լիիրավ տեր դառնալու հնարավորություններ»⁹⁰: Նստաշրջանի բոլոր մասնակիցները, Լեռնային Արցախի ամբողջ հայքականությունը խորապես համոզված էին, որ այլևս բացառվում է Աղքածանի կազմում մնալը և որ հարցի միակ և սահմանադրական լուծումը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորումն է: Ուստի Մարզխորհրդի նստաշրջանը որոշեց. «Ընդառաջելով ԼՂՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Աղքածանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Հայկական ԽՍՀ Գերա-

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

⁹⁰ Арутюняն В.Б., События в Нагорном Карабахе, Ереван, с. 37.

գույն խորհրդին՝ խորին ըմբռնման զգացում դրսւորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իջձերի նկատմամբ և լուծել ԼՂՄ-ը Աղրբեջանական ԽՍՀ կազմից ՀԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂՄ-ն Աղրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծման համար»⁹¹: Հաջորդ օրն այս որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» թերթում:

Աղրբեջանի իշխանությունները սփենճերով դիմավորեցին այդ որոշումը և բոնեցին արցախահայության բացահայտ մարտահրավերը բոնի ուժով խեղդելու ուղին:

Արցախահայության ազատագրական պայքարին զորավիճ լինելու վճռականությամբ հաջորդ օրը Հայաստանում սկսվեցին հանրահավաքներ: Փետրվարի 21-ին Երևանի Թատերական հրապարակում տեղի ունեցավ առաջին զանգվածային հանրահավաքը: Ծուտով միտինգների ու ցույցերի ալիքը տարածվեց հանրապետության բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում: Բազմամարդ ժողովներում աշխատավորներն իրենց համերաշխությունն էին հայտնում Արցախի ազատագրական շարժմանը, երդվում էին աջակից լինել իրենց եղբայրներին ու քույրերին, միաժամանակ կենտրոնական իշխանություններից պահանջում էին արդարացնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Աննախաղեա աճում էր հանրահավաքների մասնակիցների թիվը: Փաստորեն ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցան հարյուր հազարանց հանրահավաքներ ու ցույցեր: Երևանի Թատերական հրապարակում, Մատենադարանի առջև, գլխավոր պողոտաներում տեղի ունեցող հանրահավաքներում ու ցույցերում ելույթներ էին ունենում գիտության ու արվեստի նշանագործ գործիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, պատերազմի աշխատանքի վետերաններ: Դրանց թվում էին ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահ, աշխարհահոչակ աստղագետ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, ճանաչված արձակագիր Սերո Խանզադյանը, ժողովրդական դերասան Սու Սարգսյանը, սիրված երաժիշտ Հովհաննես Տերյանը, բանաստեղծ Ռազմիկ Դավոյանը և շատ ուրիշներ: Հայաստանում բնակվող ուսւանությունները, եզրիները, ասորիները, ուկրաինացիները, քրիստոնյաց և տարբեր ազգերի մարդիկ սատար կանգնեցին արցախիների արդար պահանջման, իրենց համայնքների, միությունների անունից պաշտպանեցին արցախահայության օրինական պահանջը, հրապարակեցին դիմումներ ու կոչեր:

ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները, չնայած իրենց կողմից վերակառուցման ու հրապարակայնության հոչակմանը, արցախայի արդարացի շարժման հանդեպ դրսւորեցին կատաղի անհանդուրժողականություն: Երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը աներկրա կանգնեց աղրբեջանական գաղութարարների կողքին: Ազգերի ինքնորշման սահմանադրական իրավունքի իրագործումը կարող էր լուրջ վտանգ սպառնալ կոնունիստական համապարփակ տիրապետությանը: Պատահական չեր, որ Աղրբեջանի ղեկավարության առաջարկությամբ վետրվարի 21-ին ԽՍՀԿ ԿԿ քաղբյուրոն հաաշտապ ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումը, որով արցախահայության ազատագրական շարժումը որակվեց որպես «ծայրահեղական», մի խումբ անջատողականների գործողությունների արդյունքը⁹²: Հարցն ըստ եռության լուծելու փոխարեն կենտրոնական իշխանությունները փորձում էին պայքարը դադարեցնել հայ անվանի մտավորականների միջոցով:

Փետրվարի 25-ին ԽՍՀԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ս. Գորբաչովը հանդիպեց Զ. Բալայանի և Ս. Կապուտիկյանի հետ: Նա կեղծ խոստումներով փորձեց հանգստացնել ալեկոծ հայ ժողովրդին, հետո սպառնաց, որ եթե շարժումը շարունակվի, ապա դա կործանարար կլինի Աղրբեջանում ապրող շուրջ կես միլիոն հայերի համար⁹³: Դրանով նա փաստորեն հուշեց աղրբեջանցի վանդալներին անել այն, ինչ արեցին հետազայում: Գորբաչովը նաև աղրբեջանցիներին հասկացնել տվեց, որ կարող են փակել Հայաստան տանող ճանապարհները, հանրապետությունը կտրել արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելուց և տնտեսական բոյ-

⁹¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 21.02.1988:

⁹² «Правда», 22. 02. 1988.

⁹³ Ուլութարյան Բ., նշանակած աշխ., էջ 72:

կոտի միջոցով բնակչությանը սովի մատնել: ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները շարժման առջև պատճեղ կանգնեցրին նրա սկսման առաջին օրերից և մինչև վերջ հավատարիմ մնացին արցախյան հարցի նկատմամբ որդեգրած անհանդուրժողական կարծատես քաղաքականությանը:

Արցախյան շարժման հենց սկզբից լիովին բացահայտվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից, նրանց զգուշավորությունն ու անկարողությունը: Հանրապետության դեկավարության ոչ մի օդակ չկարողացավ ազդեցություն գործել ծավալվող իրադարձությունների վրա: Հայաստանի կոմկուսի դեկավարությունը ոչ միայն չկարողացավ ուղղորդել զանգվածային շարժումը, այլև արգելափակեց ծավալվող իրադարձությունների ճիշտ լուսաբանումը: Տարիներ շարունակ իրեն հեռու պահելով արցախյան հիմնահարցերից և անտեսելով այդ մասին ստացված ահազանգերը՝ հանրապետության կուսակցական, պետական բյուրոկրատիան արցախյան շարժման նկատմամբ դրսւորեց ծայրահեղ զգուշավորություն և վախկոտություն: Դա թելադրված էր Արցախի մասին վերադաս մարմինների պաշտոնական դիրքորոշումն ամեն գնով պահպանելու ձգումամբ: Փետրվարի 21-ին շտապ իրավիրված ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի նիստը հավանություն տվեց ԽՍԿԿ կենտկոմի որոշմանը, որովհետև Հայաստանի մի շարք իշխանավորներ ձգտում էին հարաբերությունները չքարդացնել վերադասի հետ⁹⁴: Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստը, որը նպատակահարմար գտավ խնդրել ԽՍԿԿ կենտկոմին ապագայում ազգային հարցը քննարկելիս չմոռանալ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը⁹⁵: Հանրապետության դեկավարությունը չկարողացավ որևէ կերպ ազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: Եվ ժողովրդի ազգային ցավերի նկատմամբ անտարբերությունը Հայաստանի իշխանություններին, ի վերջո, հասցրեց ինքնամեկուսացման:

Արցախյան հարցի հետ մեկտեղ հանրահավաքներում բացա-

⁹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 82, գ.21, թ.2-3:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ.13:

հայտվում և քննարկվում էին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղ գտած թերություններն ու սխալները, որոնց մասին իշխանությունները լուս էին: Փաստորեն ժողովուրդն իր ձեռքն էր վերցրել շարժումը և ինքն էր տոն տալիս հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին:

Խոկ շարժումը գնալով ծավալվում էր: 1988 թ. փետրվարին ստեղծվեց շարժման կազմկոմիտե, որի մեջ մտան Իգոր Մուրադյանը, Վաչե Սարուխանյանը, Վազգեն Մանուկյանը, Աշոտ Մանուչարյանը, Համբարձում Գալստյանը, Ալեքսան Հակոբյանը, Սամսոն Ղազարյանը, Սամվել Գևորգյանը, Վան Սիրահեղյանը, Արմեն Հովհաննիսյանը, Հենրիկ Իգիրյանը և ուրիշներ⁹⁶: Սարտի սկզբներին Իգոր Մուրադյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Ղարաբաղ» անվանումով կոմիտե, որը դեկավարում էր բազմահազարնոց ցույցերն ու միտինգները: Բոլոր քաղաքներում և հիմնարկ-ձեռնարկություններում ստեղծվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեներ, որոնք քննարկում էին պայքարի հետագա զարգացման, շարժմանն օժանդակելու խնդիրներ:

բ. Սումգայիթյան ողբերգությունը

ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները և աղքածանական իշխանությունները համոզվելով, որ քաղաքական միջոցներով հնարավոր չէ կասեցնել հայերի օրըստօքն ծավալվող ազատազրական շարժումը, որոշեցին ուսնահարել համամարդկային իրավունքի բոլոր շափանիշները, ժողովրդական շարժմանը հակադրել բիրտումն ու բոնությունը:

1988 թ. փետրվարի 26-ին ԽՍԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը հատուկ կոչով դիմեց Ալյոքեցանի և Հայաստանի աշխատավորներին՝ հորդորելով դադարեցնել ցույցերն ու հանրահավաքները՝ խոստանալով առաջիկայում լուծել բարձրացված հարցերը: Նույն օրը տեղի ունեցավ ՀԿԿ կենտկոմի պլենում, որի աշ-

⁹⁶ Ազգիրեկյան Ռ., նշված աշխ., էջ 21:

խատանքներին մասնակցեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարներ Վ. Դոլգիխը և Ա. Լուկյանովը: Պլենումում ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանը պաշտպանեց Մ. Գորբաչովի կողմանը ավելացնելով, որ պետք է «Կարգ հաստատենք և իրազործենք Գորբաչովի առաջ քաշած պահանջները»⁹⁷: Հայ ժողովուրդը մեկ անգամ ևս հավատաց կենտրոնական իշխանություններին և դադարեցրեց գործադրությունները: Իսկ աղքածանցիներն ընդհակառակը, ոչ միայն չդադարեցրին, այլև նոր թափ հաղորդեցին հակահայկական եկույթներին և դիմեցին վայրագ գործողությունների:

Բաքվից 35 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սումգայիթ քաղաքում 1988 թ. փետրվարի 26-ից սկսած հակահայկական հանրահավաքներ կազմակերպվեցին, որոնց գլխավորում էին քաղաքի Կոմունիստական կուսակցության շրջկոմների քարտուղարները: Հետագայում Սումգայիթի պաշտոնանկ արված քաղկոմի քարտուղարը հայտարար հայտարարեց, որ այդ բոլորը կազմակերպվել է Աղքածանի կոմկուսի կենտկոմի և նրա առաջին քարտուղարի ցուցումով: Դրան հավանաբար տեղյակ էին նաև Մ. Գորբաչովը և նրա շրջապատը⁹⁸:

Փետրվարի 27-ին աղքածանական խուժանը «մա՞ հ հայերին» կոչով տեղական իշխանությունների աշքի առաջ կատարեց հայ ազգաբնակչության կոտորած, որը տևեց մինչև փետրվարի 29-ը: Պաշտոնական տվյալներով տաճամահ էին արվել 32 մարդ, խոշտանգվել ու ծանր վիրավորվել ավելի քան 200 հոգի⁹⁹: Ոչ Սումգայիթի հանրահավաքները, ոչ կոտորածները պատահական չեն եղել, ինչպես հետագայում փորձում էին ներկայացնել աղքածանական իշխանությունները: Նախօրոք կազմել էին հայերի բնակարանների ցուցաները, անջատել հեռախոսները, պահեստավորել ինքնաշեն գենքեր: Փետրվարի 26-29-ին Սումգայիթի միլիցիան չի գործել: Քաղաքը խուլ շրջափակված էր, ճանապարհներն ու եր-

կաթուղին գտնվում էին զինված ջոկատների հսկողության տակ: Գազազած խուժանը հայերին սպանում էր բնակարաններում, տաճամահ անում փողոցներում ու հրապարակներում, այրում կենդանի մնացած մարդկանց: Այդ հանցագործության նպատակն էր փակել Արցախի հիմնահարցի քննարկման հեռանկարները, նոր ջարդերի կազմակերպման սպառնալիքով ահարեկել հայերին և նրանց հարկադրել հրաժարվել ազատազրական պայքարից: Երեք օր տևած ջարդերից հետո միայն, փետրվարի 29-ի գիշերը խորհրդային գորքը մտավ Սումգայիթ, որին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրագությունները և քաղաքից դուրս հանել կենդանի մնացած հայերին: Ավելի քան երեք հազար սումգայիթաբնակ հայեր, կորցնելով իրենց բնակարանները և ունեցվածքը, հրաշքով փրկվելով սպանողից, պատսպարվեցին Հայաստանում, իսկ մնացածները Աղքածանից փախան տարբեր ուղղություններով: Ըստ որում նրանց բույլ չէին տալիս փոխադրվել Ղարաբաղ:

Կենտրոնական իշխանությունները ձգուում էին հասարակությունից քարցնել սումգայիթյան ողբերգությունը՝ այն ներկայացնելով որպես խուլգանական տարբերի գործողություն: Ավելին, կենտրոնական մամուլն ու հեռուստատեսությունը դատապարտում էին «այրուետարական միասնությունը խաթարող հայ անջատականներին», հակահայկական բույն սկսում անրող երկրով մեկ: Մոսկվայի աղքածանամետ քաղաքականության պատճառով սումգայիթյան ոճրագործները մնացին անպատիժ: Դա աղքածանական հայերի նկատմամբ լայնածավալ հալածանքների և բռնի տեղահանումների ազդակ հանդիսացավ: Ամբողջ Աղքածանում ծայր առավ վայրենի խրախնաճը: Ամենուր ջարդարանների գործողություններն ուղեցվում էին հայերի սպանություններով, բնակավայրերի ավերումով ու թալանով:

գ. Համազգային պայքարի վերելքը

Սումգայիթյան ոճրագործությունը ոչ միայն չընկեց հայ ժողովրդին, այլև ընդհակառակը, նրան ավելի համախմբեց համազ-

⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, թ. 4-5:

⁹⁸ Սլեբան Գ., Զօլյան Ս., Արշակյան Ա., Սոմգայիթ... Գեոցիդ... Գլաստոնիք, Երևան, 1989, ս. 55.

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18, 19:

գային նպատակների իրազործման գաղափարի շուրջ: 1988 թ. մարտին Արցախ-Հայաստանում ավելի մեծ քափով վերսկսվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Հիմնական պահանջներն էին. արդարացի լուծել դարաքայլան հիմնահարցը, քաղաքական գնահատական տալ սումգայիքյան եղեռնագործությանը և պատժել հանցագործներին: Բայց կենտրոնական իշխանությունները բացահայտորեն շարունակում էին վարել հայության արդարացի պայքարը բռնի ուժով ճնշելու քաղաքականություն: Նրանք փորձում էին նույնացնել Հայաստանում և Աղբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Մամուլի կենտրոնական օրգանները անհամար կեղծ նյութեր հրապարակելով փորձում էին ցույց տալ, որ, իբր, Հայաստանում բռնություններ են գործադրվում աղբեջանցիների նկատմամբ:

Շուտով Երևանի փողոցներում հայտնվեցին խորհրդային գործեր ու զրահատեխնիկա, որոնք իրենց հսկողության տակ վերցրեցին կառավարական շենքերը, ռադիոտունը, հեռուստակենտրոնը, փոստատունն ու հիմնական ճանապարհները: Ցույցերն ու հանրահավաքները արգելվեցին: Բայց ժողովուրդը վճռական էր և անկոտրում:

Այս պայմաններում կենտրոնը փորձեց արցախյան պայքարի իմաստը հանգեցնել գրատ տնտեսական պայքարի և ապակողմնորշել լայն հասարակայնությանը: Պատահական չէր, որ 1988 թ. մարտին ԽՍԿԿ կենտրոնի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ ԼՂՄ-ին հատկացվեց 400 միլիոն ռուբլի՝ մարզի սոցիալ-տնտեսական հրատապ հարցերը լուծելու համար¹⁰⁰: Աղբեջանի դեկավարությունն այդ գումարի մի մասը յուրացրեց, իսկ մյուս մասը տրամադրեց Արցախի աղբեջանարնակ գյուղերի քարեկարգմանը: Այդ բոլորին քաջատեղյակ Մոսկվան քավարար վում էր ժողովուրդների բարեկամության քարոզներով: Մայիսի վերջին «Ղարաբաղ» կոմիտեն հանալովնեց նոր անդամներով՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Բարեկեն Արարագյան, Դավիթ Վարդանյան և ուրիշներ: Աղբեջանի կոմկուսի կենտրոնի պատումը 1988թ.-ի մայիսի 21-ին իր գրադարած պաշտոնից ազատեց Ք. Բաղրամյան

և կենտրոնի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա. Վեզիրովին, իսկ Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի պլենումը Կ. Դեմիրճյանին ազատեց ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղարի պաշտոնից և նրա փոխարքն ընտրեց Ս. Հարուբյունյանին¹⁰¹:

Չնայած բռնաճշումներին՝ շարունակվում էին հանրահավաքները, որոնց մասնակիցներն այժմ պահանջում էին իրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և ընդունել Արցախը մայր հայրենիքին միավորելու մասին որոշում: Բայց նստաշրջանն անընդհատ հետաձգվում էր: Սկսվեցին նստացույցեր, հացարուներ, նույնիսկ կազմակերպվեցին անցանկախ գործադրումներ: Վերջապես, 1988 թ. հունիսի 15-ին Հայաստանի իշխանությունները հարկադրված հրավիրեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան, որը որոշեց համաձայնություն տալ մարզը Հայաստանի կազմի մեջ ներառելու մասին ԼՂՄ-ի Մարզի խորհրդի խնդրանքին: Միաժամանակ նստաշրջանը դիմեց ԽԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ հարցը քննարկելու և դրականորեն լուծելու խնդրանքով¹⁰²: Սա ԽԽՍՀ պատմության մեջ եզակի դեպք էր, եթք տեղական մարմինները տարածքային փոփոխություններ կատարելու մասին որոշում էին ընդունել առանց կենտրոնի նախնական հրահանգավորման: Ուստի զարմանալի չէ, որ մոսկովյան իշխանությունները հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը որակեցին վերակառուցման դեմ ուղղված ինքնազլուխ ներսահմանային վերածումներ կատարող քայլ և մերժեցին հարցի քննարկումը:

1988 թ. հունիսի 18-ին Արցախի իշխանությունների խնդրանքով ԽԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Հայաստանի, Աղբեջանի և ԼՂՄ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Հայաստանի ներկայացուցիչներ Վ. Համբարձումյանը, Ս. Համբարձումյանը, Վ. Պետրոսյանը, ԼՂՄ-ի ներկայացուցիչ Հ. Պողոսյանը և ուրիշներ իրենց ելույթներում դատապարտեցին սումգայիքյան ոճրազործությունը, ցույց տվեցին արցախյան շարժման օրինականությունն ու Լեռնային Ղարաբաղի՝ մայր հայրենիքին միանալու անհրա-

¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ.1, գ.87, գ.19, թ. 102, գ. 14, թ. 156, 157:

¹⁰² «Խորհրդային Հայաստան», 16. 06.1988:

ժեշտությունը¹⁰³: Բայց ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունը մերծեց ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի վերամիավորման մասին որոշումները: Ավելին, Մ. Գորբաչովի գլխավորած կուսակցական վերնախավը փորձեց հավասարության նշան դնել հակամարտող կողմերի միջև: Մերժելով արցախահայության օրինական պահանջը, վերնախավը ամեն կերպ պաշտպանում էր Աղբեջանի շահերը և դատապարտում շարժումը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերթական տարելիցի (1988 թ. նոյեմբերի 7) նշումը Հանրապետության հրապարակում վերածվեց բազմահազարանոց բողոքի ցույցի, որի մասնակիցները շարունակում էին համառորեն պահանջել Արցախի միացումը մայր հայրենիքին: 1988 թ. ԽՍՀՄ Գերազույն խորհրդի մասնակի ընտրությունների ժամանակ առաջին անգամ այլընտրանքային կարգով պատգամավորներ դարձան դարաբան դարաբանայան շարժման մի քանի դեկավարներ, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներ:

1988 թ. նոյեմբերին, հակառակ իշխանությունների համառ դիմադրությանը, ժողովրդի պահանջով գումարվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, որը որոշում ընդունեց այն մասին, որ Հայաստանում կարող են կենսագործվել կենտրոնական իշխանությունների միայն այն որոշումները, որոնք հանրապետության Գերազույն խորհուրդը կահամարի նպատակահարմար: Սուկովյան իշխանությունները հակասահմանադրական և ապօրինի համարեցին ինչպես այդ նստաշրջանի գումարումը, այնպես էլ նրա ընդունած որոշումը: Ինքնուրույնության ամենաքույլ արտահայտությունն անգամ զայրացնում էր կենտրոնին, ուստի 1988 թ. նոյեմբերի վերջերին Երևանում մտցվեց հատուկ դրույտն և պարետային ժամ¹⁰⁴: Արգելվեցին ցույցերն ու հանրահավաքները, իշխանությունը փաստորեն հանձնվեց գինվորականներին:

Դ. Թոնագաղթը

Հայաստանի վիճակն ավելի ծանրացավ 1988 թ. կեսերին Աղբեջանից հայերին զանգվածաբար արտաքսելու հետևանքով: Օգտվելով գորբաչովյան կենտրոնական իշխանության քուլությունից ու խրախուսանքից, վայրենի ձևեր ընդունած հակահայկական քարոզության պայմաններում, աղբեջանական իշխանությունների կազմակերպած զինված ավագակային բանդաները հարձակումներ սկսեցին Աղբեջանի հայկական բնակավայրերի վրա՝ կատարելով թալան, հրկիզումներ, սպանություններ: 1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կիրովարադից ու Բաքվից, Շամխորի, Խանլարի շրջաններից և այլ հայաշատ վայրերից սկսվեց հայ բնակչության արտաքսումը, որն ուղեկցվում էր բռնություններով ու խոշտանգումներով: Բոնագաղթվածները աղբեջանական հրոսակներին էին բողնում ամեն ինչ՝ տները, կայքը, անասունները: Դա ավելի էր ոգևորում անպատճեինության մթնոլորտում գործող խուժանին: Իրենց հանցագործությունները բողարկելու նպատակով Աղբեջանի իշխանությունները հայերին հարկադրում էին ստորագրել կեղծ պայմանագրեր, որ, իբր, նրանք կամավոր են մեկնում Հայաստան: Միաժամանակ, համաշխարհային հասարակությանը թյուրիմացության մեջ զցելով՝ Աղբեջանի իշխանությունները 1988 թ. դեկտեմբերին, կենտրոնի հավանությամբ և աղբեջանցի հրահրիների կոչերով կազմակերպեցին հայաստանաբնակ 120 հազար աղբեջանցիների արտազարք¹⁰⁵ (ըստ աղբեջանական կեղծ տվյալների՝ 160-200 հազար): Սոսկվան շտապեց «հավասարակշռել» արտազարքերը: Մ. Գորբաչովի մերձավորները հաշվի չեն առել մի «մանրությ»: Աղբեջանի հայերը քալանվել, խոշտանգվել և իրենց ունեցվածքը, բնակարաններն ու խնայողությունները բողել փախել էին, իսկ հայաստանաբնակ

¹⁰³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 24.07. 1988:

¹⁰⁴ Արշակյան Ա., նշված աշխ., էջ 70:

¹⁰⁵ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 358, Ազիգբեկյան Ռ., նշված աշխ., էջ 31: Խոջաբեկյան Վ., Դայաստանի բնակչության վերաբռնությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2001, էջ 289, 290, “ՀՀՓԲ Յ ցիֆրա”, ս. 4-7, 1989 թ. մարդահամարի նյութերը, “Բակինսկի рабочий”, 09.08, 1989, 07. 10. 1990, “Союз”, N 38, 09, 1990.

աղքեցանցիներին ոչ միայն հնարավորություն տրվեց վաճառելու կամ փոխանակելու իրենց բնակարանները, այլև նրանց ունեցվածքը փոխադրելու համար տրամադրվեցին մեքենաներ և նոյնիսկ ինքնարիոններ: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը կարողացան տեղափոխել ունեցվածքի հիմնական մասը: Հայաստանից արտագործած աղքեցանցիներն առանց դժվարությունների տեղափոխվեցին Աղքեցանից հեռացված հայերի բնակարաններում: Աղետի գոտում բնակվող աղքեցանցիներին, ըստ պաշտոնական վիճակագրության, տրվեց մոտավորապես 80 միլիոն ռուբլի փոխհատուցում: 1988 թ. սումգայիթյան եղենագործությունից հետո մինչև տարեվերջ շուրջ 200 հազար բնագարելան հայեր ապաստանեցին Հայաստանում և ԽՍՀՄ տարբեր վայրերում¹⁰⁶: Բնագարելան աղքեցանարնակ հայերը հանգրվանեցին Երևանում, Մասիսի, Արարատի, Վարդենիսի, Հրազդանի, Արովյանի, Կրասնոսելսկի շրջաններում, հանրապետության հյուրանոցներում, հանրակացարաններում, առողջարաններում, հանգստյան տներում և այլուր: Նրանց մի մասն ապաստանեց ԽՍՀՄ տարբեր տարածաշրջաններում, և հատկապես Հյուսիսային Կովկասում: Բնագարելաններին տեղափոխելը, նրանց կարիքները հոգալլ շատ ծանր էր ճգնաժամային պայմաններում գտնվող Հայաստանի համար, հատկապես այն պատճառով, որ Աղքեցանից Հայաստան ներգաղթածները հիմնականում քաղաքաբնակներ էին: Այդ վիճակը ավելի ծանրացավ աղետալի երկրաշարժի պատճառով, որը նոր զոհեր ու ավերումներ բերեց հայ ժողովրդին:

Ա. 1988 թվականի երկրաշարժը

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ ավելի քան 9 քալ հզորությամբ ավերիչ երկրաշարժ: Այն ընդգրկեց հանրապետության տարածքի 1/3 մասը՝ մեկ միլիոն 130 հազար բնակչությամբ: Ռոպեների ընթացքում լրիվ կամ մասնակի ավերվեցին

¹⁰⁶ Մինասյան Է., Սումգայիթյան և Բաքվի ջարդերի իրավաքաղաքական գնահատականը, «Մեծ Եղեռն, դատապարտումից հատուցում» հոդվածների ժողովածուն, Երևան 2011, էջ 40:

Լենինականը, Սպիտակը, Կիրովականը, Ստեփանավանը, հարյուրից ավելի ավաններ ու գյուղեր: Ավերվեց հանրապետության ամբողջ բնակչությի մոտ 17%-ը: Երկրաշարժի գոտում շարքից դրւու եկան ջերմամատակարարման, էներգամատակարարման բոլոր համակարգերը, կապի, տրանսպորտի և կենցաղսպասարկման ծառայությունները: Ավերվեց ավելի քան 170 արդյունարերական ձեռնարկություն: Ծանր վնաս կրեց գյուղատնտեսությունը, քանի վեցին անասնապահական շինությունները, ոչնչացավ անասնների մեծ մասը: Շարքից դրւու եկավ գյուղատնտեսական մրերքներ վերամշակող 80 ձեռնարկություն: Տարեային աղետը հանրապետության ժողովրդական տնտեսությանը հասցրեց ավելի քան 13 մլրդ ռուբլի վնաս: Պաշտոնական նվազեցված տվյալներով զոհվեց ավելի քան 25 հազար մարդ, 530 հազարը դարձավ անօրեան¹⁰⁷:

Աղետի լուրը Հայաստանի վրա բեկող համայն մարդկության ուղարկությունը: Դեկտեմբերի 8-ին Երևան ժամանեց ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիմկովը, իսկ երկու օր անց աղետի գոտի եկավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Ս. Գորբաչովը: Չխնայելով իրենց ուժերը՝ տևական ժամանակ աղետի գոտում էին գտնվում ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալներ Բորիս Շչերբինան, Յորի Բատալինը, Լև Վորոնինը, Իվան Սիլակը և ուրիշներ: Նրանք գիշեր ու գօր դադար չունենալով, մեկնում էին տեղեր, խորանուխ լինում բոլոր գործերի ու խնդիրների մեջ: Նրանցից յուրաքանչյուրն արժանի է հայ ժողովրդի երախտագիտությանը: Երկրաշարժի առաջին ժամերից Հայաստանում գտնվող Բորիս Շչերբինան գլխավորում էր Լենինական (Գյումրի) քաղաքի հատուկ շտաբը: Ավերված քաղաքում չեն գործում ջեռուցման, ջրամատակարարման, էլեկտրամատակարարման համակարգերը: Իր ողջ եռանդրով Շչերբինան ձեռնամուխ եղավ այդ առաջնահերթ խնդիրների լուծմանը: Չնայած 15 աստիճան սառնամանիքին, նա կարողացավ կազմակերպել շենասիճան:

¹⁰⁷ Տես Մանուկյան Ս., Երկրաշարժ, Երևան, 1989, էջ 3, 4, 5, 6, Ղայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, Խմբ. պրոֆ. Դ. Մինոնյանի, Երևան, 2012, էջ 722:

քերի փլատակների տակ մնացած մարդկանց փրկությունը: Ծերպինան շուտով ցրտից ժամը հիվանդացավ: Բժիշկները նրան առաջարկեցին շտապ մեկնել Մոսկվա՝ բուժվելու, բայց նա կտրականացես մերժեց՝ շարունակելով աջակից լինել կործանված քաղաքի աղետյալներին: Միայն մահամերձ վիճակում նա տեղափոխվեց Մոսկվա, որտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Երախտապարտ լենինականցիներն իրենց քաղաքում փողոցներից մեկը կոչեցին Բորիս Ծերբինայի անունով, ինչպես նաև կանգնեցրին նրա կիսանդրին¹⁰⁸:

Երկրաշարժից անմիջապես հետո տարբեր երկրներից հումանիտար օգնության բեռներով Հայաստան էին գալիս օդանավեր, գնացքներ, ավտոմեքենաների շարասյուններ: Համակողմանի օգնությանը մասնակցում էին աշխարհի 113 երկրներ, բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ: Վրաստանից, Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Ղազախստանից և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից Հայաստան ժամանեցին հազարավոր փրկարարներ, բժիշկներ, շինարարներ և այլ մասնագետներ: Նրանք աղետյալներին օգնելու համար բերում էին սննդամբերք, բժշկական սարքավորումներ, դեղորայք, վրաններ, շինարարական տեխնիկա և այլն: 1989 թ. սկզբում աղետի գոտում աշխատում էին այլ հանրապետություններից ժամանած ավելի քան 40 հազար մասնագետներ, զինծառայողներ, որոնք ԽՍՀՄ կառավարության ընդունած որոշման համաձայն մեծ աշխատանք ծավալեցին: Որոշվել էր ավերվածը վերականգնել երկու տարում: Աղետի գոտուց շուրջ 170 հազար մարդ տեղավորվեց Կովկասի առողջարաններում ու հանգստյան տներում: Հազարավոր խեղված երեխաներ բուժման նապատակով տեղափոխվեցին Խորհրդային Միության և արտասահմանի բուժարաններ:

Ողջ աշխարհը անշահախնդիր օգնություն էր ցույց տալիս ծանր կացության մեջ հայտնված հայ ժողովրդին: 1990 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Հայաստանի օգնության հիմնադրամ էր փոխանցվել արտասահմանյան երկրներում հանգանակված շուրջ 35

¹⁰⁸ Հարությունյան Ս., Անցյալի ու ներկայի մասին, Երևան, 2011, էջ 202, 203, 220:

մին դոլար¹⁰⁹: Ծատ պետություններ ու կազմակերպություններ աղետի գոտում ծեռնարկեցին կառուցելու բնակելի քաղամասեր, հիվանդանոցներ, դպրոցներ: 1989 թ. իտալացիները Սպիտակում կառուցեցին բնակելի քաղամաս՝ «Իտալական գյուղ», Գյումրիում քաղամաս կառուցեցին ավստրիացիները: Նորվեգացիների կողմից Սպիտակում կառուցված ժամանակակից հիվանդանոցը կրում է մեծ մարդասեր, հայ ժողովրդի բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենի անունը: Գյումրիում անգլիացիների հիմնադրամ դպրոցի հանդիսավոր բացմանը ներկա էր Անգլիայի վարչապետ Մարգարետ Թետչերը:

Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա աղետի գոտի օգնության շտապող հարավսարակացի 7 օդաչուներին, որոնք Երևանի մատուցներում զրկեցին օդային աղետից, ինչպես նաև Գյումրիի մոտակայքում ավիավարից զրկված խորհրդային զինծառայողներին: Հայ ժողովուրդը երախտագիտությամբ ընդունեց աշխարհի մարդասիրական օգնությունը:

Մայր հայրենիքին լայն աջակցության ծեռք մեկնեց սփյուռքահայությունը: Այդ ծանր օրերին նա համախմբվեց և ստեղծեց «ՍՕՍ Արմենիա», «Ազնավորը Հայաստանին» և տասնյակ այլ կազմակերպություններ, որոնք նյութական ու բարոյական մեծ օգնություն էին ցույց տալիս հայրենաբնակ իրենց եղբայրներին ու քոյրերին: Բազմաթիվ սփյուռքահայեր շտապեցին իրենց հետ մայր հայրենիք բերել դեղորայք, հազուտ, վրաններ, սննդամբերք և այլն: Նրանցից շատերը մնացին Հայաստանում և անմիջական մասնակցություն ունեցան փրկարարական ու վերականգնողական աշխատանքներին: Նրանց քվում էր նաև Շարլ Ազնավորը, որը հետագայում նույնպես մեծ եռանդով շարունակեց իր ազգանվեր գործունեությունը:

Աղետի գոտում ծավալված շինարարական աշխատանքներին մեծապես արգելակում էր Ադրբեյջանի կողմից իրականացվող տրանսպորտային ու տնտեսական շրջափակումը, որի հետևանքով անհրաժեշտ շատ շինանյութեր ու ապրանքներ տեղ չէին հաս-

¹⁰⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, նշված աշխ., էջ 723, Մանուկյան Ա., նշված աշխ., էջ 20:

նում: Աղետի գոտու վերականգնման գործում մեծ դեր խաղացին ԽՍՀՄ այլ հանրապետություննեց օգնության եկած շատ շինարարական կազմակերպություններ, որոնք 1990 թ.-ին մի շաբթ պատճառներով դադարեցրին իրենց աշխատանքները և հեռացան¹¹⁰: 1989-1990 թթ. ընթացքում աղետի գոտում իրականացվեց նախատեսված բնակելի շենքերի կառուցման միայն 14,8 %-ը և հանրակրական դպրոցների 5,5%-ը:

Չնայած դրսից եկած անշահխնդիր մեծ օգնությանը, բայց աղետի գոտու բնակչության մեծ մասը շարունակում էր մնալ անօրեն և առանց աշխատանքի: Դա ավելի էր սրում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը¹¹¹:

գ. Ժողովրդական հոգրումների նոր ալիքը Հայաստանում Արցախահայության գոյամարտը (1989 թ. հունվար - 1991թ. օգոստոս)

Թեպետ օրավոր ժանրացող վիճակին, հանրապետության բնակչությունը շարունակում էր իր արդարացի ազատագրական պայքարը: Աղետի գոտի ժամանած Մ. Գորբաչովից նա վճռականորեն պահանջեց լուծում տալ հարցին: Բայց ԽՍՀՄ դեկավարը ոչ միայն ընդառաջեց, այլև կարգադրեց հաշվեհարդար տեսնել շարժման կազմակերպիչների ու դեկավարների հետ: 1988 թ. դեկտեմբեր - 1989 թ. հունվար ամիսներին կալանավորվեցին և մուկովյան բանտերում արգելափակվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները և մի քանի տասնյակ երիտասարդներ՝ Հայաստանից ու Արցախից: Մոսկվայի աղբյուջանամետ իշխանությունները փորձում էին օգտագործել երկրաշարժի ծանր հետևանքները, զիսատել հայերի ազատագրական պայքարը և դաժան միջոցներով վերջնականապես ճնշել այն¹¹²: Բայց դա հակառակ արդյունք տվեց: Չնայած գործող հատուկ դրությանն ու պարետային ժա-

մին, թեև երկրաշարժի ավերումներին ու շրջափակումներին՝ Հայաստանում ու Արցախում նոր բափով բորբոքվեցին բազմահազարնոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Ղարաբաղյան հարցի արդարացի լուծման պահանջին ավելացավ նաև շարժման դեկավարներին ազատ արձակելու պահանջը: Այդ ճակատագրական օրերին հայ ժողովրդի արդարացի ընդկմանը պաշտպան կանգնեցին ուսուածավոր մտավիրականության փայլուն մի կոհորտա՝ Անդրեյ Սախարովը, նրա կինը՝ Ելենա Բոնները, Գալինա Ստարովյովան, Միխայիլ Դուինը, Անդրեյ Նույկինը, Վիկտոր Շենիսը, Լենինի Բատկինը, Անդրեյ Զուրովը, Յուրի Աֆանասևը, Անտոլի Պրիստավկինը, Բուլատ Օկուզավան, Տատյանա Լիխանյան, Ինեսա Բուտկովան, Վալենտին Օսկոցկին և ուրիշներ: Նրանք պարբերաբար դիմումներ էին հղում ԽՍՀՄ ժողովրդական պահանջերին և համաշխարհային հասարակայնությանը՝ հայ ժողովրդի արդարացի պայքարին պաշտպան կանգնելու կոչերով: Սանկտ-Պետերբուրգից ընտրված պատգամավորներ Ա. Սորչակը և Ա. Դեմիտրովը ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում (1989թ. մայիս) անգամ հայտարարեցին, որ իրենք իրածարվում են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում իրենց մանդատներից՝ հօգուտ Լենինյային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների:

Արցախյան ազատագրական պայքարի օրերից մեր ժողովրդի կողքին էր, նրա արդարացի պահանջի մշտական աջակիցն ու ցերմ պաշտպանը՝ Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Ջերոլայն Քոքսը: Նա 1991թ. մայիսից սկսած Արցախ է այցելել ավելի քան 50 անգամ: Լինելով ակադեմիկոս Ա. Սախարովի համախունը՝ Քոքսը մշտապես հետևել է նրա մարդասիրական սկզբունքներին՝ հայտարարելով. «Ես այնտեղ եմ, որտեղ ցավ կա»¹¹³: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ու դեկավարությամբ ԱՄՆ-ի, ճապոնիայի, Անգլիայի, Նորվեգիայի, Իտալիայի և այլ երկրների գիտնականներից, գրողներից, հասարակական գործիչներից կազմավորվեց 13 հոգանոց խումբ, որը 1991թ. մայիսին ուղևորվեց Հայաստանի Հանրապետություն: Գորիսի

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹¹ Աղետի գոտին երեկ և այսօր (շինարարական-վերականգնողական աշխատանքներ), 1989-2008, Երևան, 2008, էջ 11, 14:

¹¹² Տե՛ս Գալստյան Ռ., Չուղարկված նամակներ, Երևան, 2013, էջ 42, 43:

¹¹³ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 670:

շրջանի Տեղ գյուղում խումբը հանդիպելով հայ փախստականներին՝ արձանագրեց նրանց նկատմամբ աղքածանցիների կողմից գործադրված աննկարագրելի բռնությունների փաստերն ու ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին ու Պաշտպանության նախարարությանը: Նա բազմից ուզմական ուղղաթիռով շրջել ու նկարահանել է ԼՂՀ հրեհիվոր ու ավերված գյուղերը և դրանք ցուցադրել է Եվլուպայի ու Ամերիկայի տարրեր հեռուստաալիքներով: Քոքսը Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում ներկայացրել է Ղարաբաղյան հիմնախնդրի էությունը: Արցախյան պատերազմի ընթացքում նա նյութական ու քարոյական անգնահատելի օգնություն է ցույց տվել շրջափակման մեջ գտնվող արցախսահայությանը: Զինադադարից հետո նրա ակտիվ աջակցությամբ և գերմանացի մասնագետների համագործակցությամբ Ստեփանակերտում ստեղծվեց պրոբեզավորման մասնագիտացված կյինիկա, իր իսկ միջոցներով նույն քաղաքում ողնաշարի վնասվածքներով հիվանդների համար հիմնադրվեց վերականգնողական կյինիկա: Ամենայն Հայոց կարողիկոս Վազգեն Սուշինը գնահատելով Քոքսի ծառայությունները հայ ժողովրդի հանդեպ՝ նրան անվանել է «հրեշտակ՝ իշած մեր ազգի համար»¹¹⁴: Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ ընդմիշտ կմնա բուլար ժողովրդի ազնիվ զավակ, կինովագերագող Ֆվետանա Պասկալեայի պայծառ անունը: Նա առաջին արտասահմանցի լրագրողն էր, որը 1991-1994քք. լինելով Լեռնային Ղարաբաղում, լայնորեն լուսաբանել է Ղարաբաղի հիմնախնդիրը և այն ներկայացրել միջազգային հանրությանը: «Օղակ» գրության ժամանակ լինելով Գետաշենի Ենթաշրջանում և Շահումյանի շրջանում՝ նա հայ բնակչության դեմ կատարվող բռնարարքներն ու տեղահանությունը ուղղորտածներով ներկայացնում էր միջազգային հանրությանը: Ուզմական թեժ կետը ից նա բազմից հեռուստահաղորդումներ է պատրաստել CNN, NBC, բոլղարական ազգային, ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական հեռուստաղմկերությունների, Ռոյթեր գործակալության համար: Լինելով ուզմական կետերում՝ «Ղարաբաղի վերքերը» ընդհանուր խորագրով Յ. Պասկալեան նկարահանել է պատերազ-

մական իրադարձություններին և Արցախյան ազատագրական պատերազմին նվիրված 6 վավերագրական ֆիլմ (հայերեն, ռուսերեն ու անգլերեն)¹¹⁵: 1993-99 թթ. ԱՍԴ-ի կոնզեռնում, Կանադայի խորհրդարանում, ՍԱԿ-ում, «Միջազգային համաներում» և այլ կազմակերպություններում նա ցուցադրել է իր ֆիլմերը, ելույթներ է ունեցել ի պաշտպանություն արցախսահայության ազատագրական պայքարի: Պատերազմից հետո երկար տարիներ ՀՀ ազգային հեռուստատեսությամբ վարել է «Իմ բանկագին ողջեր ու մահացածներ» և Արցախի անցյալին և ներկային վերաբերող հեղինակային հրապարակախոսական ու վերլուծական հաղորդումներ՝ նվիրված Ծուշի ազատագրմանը, ԼՂՀ խնդիրներին:

1989 թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդուր որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղում կառավարման նոր ձև մտցնելու մասին: Նախատեսվում էր ստեղծել 8 հոգու (մեծ մասը Մոսկվայից) կազմված Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ ԽՍԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ¹¹⁶: Կոմիտեն անմիջականորեն ենթարկվելու էր կենտրոնին: Նույն որոշմամբ դադարեցվեց Արցախի աշխատավորների կողմից ընտրված ԼՂՄ ժողովրդական պատգմագործների 20-րդ գումարման Մարզխորհի գործունեությունը: Վերացվեց մարզի կուսակցական մարմինը՝ մարզկոմը: Այս վերջինն արվում էր նաև մարզկոմի առաջին քարտուղար, ազատագրական շարժման նշանավոր դեկանացներից մեկը՝ Հ. Պողոսյանից ազատվելու համար: Ծուսով Ա. Վոլսկու գլխավորած կոմիտեն սկսեց աշխատանքները:

Հայ ժողովուրդը ի սկզբանե մեծ հույսեր չկապեց այդ որոշման հետ, որտեղ հատուկ ընդգծված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը Աղբեջանի մի մասն է: Այդ կոմիտեի գոյության մի քանի ամիսները ցույց տվեցին, որ մի շարք օրյենտիվ և սուրբեկտիվ պատճառներով և, առաջին հերթին, Աղբեջանի սարլանքների հետևանքով այն ի վիճակի չէ կատարելու իր առաջելությունը: Հայաստանի ու Արցախի միջև տնտեսական կապեր ստեղծելու նրա ջանքերն ապահովություն անցան: Փոխարենը Հատուկ կոմիտեի լուր համաձայն՝

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 557:

¹¹⁶ «Правда», 15.01.1989.

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նուրիամբ Աղքեցանի իշխանությունները ուժեղացրին Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը և խորացրին բռնությունները հայերի նկատմամբ: Գնալով Արցախի և Հայաստանի հայության մեջ խորացակ անվտահությունը Հատուկ կոմիտեի և ընդհանրապես կենտրոնական իշխանությունների նկատմամբ:

Հայ բնակչության հետևողական պայքարի շնորհիվ և ԽՍՀՄ առաջադեմ մտավորականության օժանդակությամբ դարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամները 1989 թ. մայիսին ազատ արձակվեցին, որոնք նոր բափով շարունակեցին դեկավարել ազատազրական շարժումը: Այժմ հանրահավաքներում առաջ էին քաշվում դեմոկրատական ազատությունների, հանրապետության ինքնուրույնության ընդլայնման, կենսուրայի բարեկավման, պատմական անցյալի վերագնահատման և այլ հարցեր:

1989 թ. ամռանը Աղքեցանում հակահայկական իիստերիան հասավ իր զագարնակետին: Դրա համար առիթ ծառայեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում հայ պատգամավորների ելույթները, որոնք, ապացուցելով դարաբաղյան պայքարի արդարացի լինելը, կրկին պահանջեցին մարզը Վերամիավորել Հայաստանին: Աղքեցանական մամուլ վայնատուն բարձրացրեց, իսկ հանրապետության իշխանությունները դիմեցին նոր զինված վայրագույն նոր զինված վայրագույնների: Ամենուր սկսեցին լայնածավալ բռնություններ: Հայաշատ վայրերում նոր ուժով բորբոքվեցին հալածանքները, խոշտանգումներն ու սպանությունները: Տասմյակ հայկական բնակավայրեր քալանվեցին ու կրկիգվեցին: Հովհաննես-օգրստոսին սկսվեց նոր, էլ ավելի ծավալուն՝ երրոր մեծ բռնազարդը, որի հետևանքով լիովին հայաբափվեցին Կիրավարադը, Մինգեշառը, Խանլարը, Շահումյանը և այլ շրջաններ: Հովհաննես Աղքեցանի կողմից փակվեցին Հայաստան և Արցախ տանող երկարուղիներն ու ավտոճանապարհները:

Իրենց բնակավայրերը լրեցին քալանված աղքեցանարնակ շուրջ 30 հազար հայեր, որոնցից 20 հազարը պատսպարվեց Հայաստանում, ուր փախստականների ընդհանուր բվարանակը հասավ 220 հազարից ավելի¹¹⁷:

1989 թ. հովհաննես Բաքվում կազմակերպվեց Աղքեցանի ժողովրդական ճակատը: Ծուտով ճակատը զինված զոկատներ ստեղծեց և առանձին շրջաններում զավթեց իշխանությունը: Դեկտեմբերին աղքեցանները ավերեցին իրանի և Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանային կառույցները՝ դրսից Նախջանան առատորեն գենք և զինամթերք ներկրելու համար: Դաժան շրջափակումը սոցիալական ծանր հետևանքներ ունեցավ: 1989 թ. ամռանից Հայաստանում դադարեց գործելուց արդյունաբերական ծեռնարկությունների մեծ մասը, ծախողվեցին աղետի գոտու վերականգնման և զյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքահավաքի աշխատանքները: Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի շրջափակումն Աղքեցանը փատորեն չհայտարարված պատերազմի սկիզբը դրեց: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նատաշրջանը դատապարտեց Աղքեցանի կողմից Հայաստանի և ԼՂՄՀ-ի շրջափակումը և կենտրոնական իշխանություններից պահանջեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերք համագումար հրավիրել՝ հարցը քննարկելու համար, բայց դա տեղի չունեցավ: Իսկ ավելի ուշ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների երկրորդ համագումարն անդրադառնալով հարցին՝ նոյնիսկ խուսափեց շրջափակում բառը արձանագրության մեջ նացնելուց և հավասարապես մեղադրեց երկու հանրապետությունների դեկսավարությանը: Դա, անշուշտ, ոգևորեց աղքեցանացիներին և շրջափակումը կազմակերպված ու մշտական բնույթ ընդունեց: Ծուտով Աղքեցանի իշխանությունները փակեցին նաև ՌՍՖՍՀ-ից Հայաստան եկող գազատարը: Դա մեծ վնաս հացրեց Հայաստանին և շուրջ երկու տարի շրջափակման մեջ գտնվող Արցախի տնտեսությանը: Զնորան դաժան պայմաններում նվազեցին եներգիա արտադրելու հնարավորությունները, խարարվեցին կենսագրծունեություն ապահովող օրյեկտների աշխատանքները, փակվեցին դպրոցները և բուհերը: Սկսեցին եներգիայի մատակարաման հովհարային անջատումները:

Շրջափակումը ծանր անդրադարձակ Արցախի վրա, որը լիովին կղզիացել, կտրվել էր արտաքին աշխարհից, ուր զգացվում էր անդամթերքի, դեղորայքի և առաջին անհրաժեշտ այլ ապրանք:

¹¹⁷ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, էջ 119-126:

ների խիստ կարիքը: Մարզի տնտեսական ու բարոյահոգերանական վիճակը կարգավորելու նպատակով 1989 թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում հրավիրվեց ԼՂԻՄ լիազոր ներկայացուցիչների համագումար: Այն գտավ, որ մարզի կառավարման հատուկ ձևը ոչնչով չի օգնում հրատապ հարցերի լուծմանը, որ Հատուկ կոմիտեի գոյության ամիսներին ոտնահարվել են մարզի ինքնավարության շնչին մնացորդները, ուստի նպատակահարմար է ընտրությունների միջոցով վերականգնել ապօրինաբար վերացված կուսակցության մարզկոմն ու մարզխորհուրդը: Միաժամանակ որոշվեց՝ մինչև իշխանության սահմանադրական գործառույթների վերականգնումը, մարզը կառավարելու համար ընտրել Ազգային խորհուրդ: Համագումարը հավանություն տվեց նաև Շահումյանի շրջխորհրի նստաշրջանի որոշմանը՝ շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ և հանձն առավ վերջնական լուծուալ այդ հարցին: Նորընտիր Ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց ժողովրդին՝ դադարեցնելու մի քանի ամիս տևած գործադրությունը¹¹⁸:

Աղբեջանի և Մոսկվայի իշխանությունների կողմից Ազգային խորհուրդը անօրինական համարվեց, որի բնական հետևանքը հանդիսացավ Արցախի դեմ ահարեկչական քաղաքականության ուժեղացումը: Զենք որոնելու նպատակով Արցախի հայկական քանակավայրերում գինվորականներն ամենուրեք խուզարկություններ էին կատարում: ԽՍՀՄ Ներքին գործերի նախարարության գինվորները 1989 թ. սեպտեմբերին Ստեփանակերտում գենք գործադրեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Եղան գրիեր և վիրավորներ: Բացի այդ գորքից, հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ էին գործում աղբեջանական գինված հրոսակախմբերը: 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրության կարգավորման միջոցառումների մասին» որոշումով աննապատակահարմար համարեց Հատուկ կառավարման կոմիտեի գոյությունը: Նախատեսվեց մար-

¹¹⁸ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 17.08.1989, Արահամյան Դ., Արցախի գոյամարտ, Երևան, 1991, էջ 165-167:

զը կառավարելու համար ԼՂԻՄ-ի հետ հավասարության հիմունքներով ստեղծել Հանրապետական կազմովիտն, հիմնել վերատուգիշ-դիտորդ հանձնաժողով, մարզում շարունակել պահել ԽՍՀՄ ՆԳՆ գորքերը և այլն: Միաժամանակ, հանձնարարվեց վերականգնել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն՝ վերջիններիս ենթակա բոլոր մարզային մարմիններով հանդերձ, որն Աղբեջանի իշխանությունների կողմից այդպես էլ չկատարվեց¹¹⁹:

Ազատագրական պայքարին նվիրված բոլոր ուժերը Հայաստանում համախմբելու համար ծևավորվեց Հայոց համազգային շարժում (ՀՀԸ) կազմակերպությունը, որի հիմնադիր համագումարը տեղի ունեցավ 1989 թ. նոյեմբերին: Սակայն ՀՀԸ-ն չկարողացավ ամբողջությամբ իր շուրջը համախմբել ազգային շարժման բոլոր ուժերը և երբեք համազգային չդարձավ, քանզի գործնականում անհնար էր միավորել հասարակության բոլոր խավերի շահերն ու ձգտումները: Միաժամանակ առաջադրված խնդիրների իրականացման ճանապարհին ՀՀԸ-ի կողմից քույլ տրվեցին նաև վրիպումներ ու սխալներ, որոնք ուղեկցվում էին հաճախ դրսերվող անհանդուրժողականությամբ: Վերջիններս թերևս պայմանագրված էին ամեն գնով իշխանության գալու ՀՀԸ դեկավարների բուռն ձգտումով: Առաջնորդվելով քաղաքական նկատառումներով՝ նրանք իրենց գործելակերպով, կամա թե ակամա, փաստուեն, նպաստեցին հանրապետությունում տնտեսական ճգնաժամի խորացմանը: Մասնավորապես միակողմանի ու անհեռատես մոտեցում ցուցաբերվեց կենսոլորտը աղստոտող արդյունաբերական ծեռնարկությունների փակման խնդրում: ՀՀԸ-ի՝ մեկը մյուսին հետևող ծեռնարկումները ծանր հետևանքներ ունեցան ժողովրդական տնտեսության և լայն առումով ժողովրդի համար: Այսպես, ՀՀԸ-ի համար ջանքերով շրջակա միջավայրի մաքրությունը հոգալու պատճառաբանությամբ 1989 թ. դեկտեմբերի 30-ին փակվեց «Նախրիտ» գիտարտադրական միավորումը: «Նախրիտը» ոչ միայն քանկարժեք կառուցուկ էր արտադրում, որի պահանջարկը

¹¹⁹Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 30.11. 1989:

մեծ էր միջազգային շուկայում, այլև հումք էր մատակարարում Հայաստանի շուրջ 350 ձեռնարկությունների¹²⁰: Փակվելուց հետո նրա հետ սերտորեն կապված բոլոր գործարանները դադարեցին աշխատելուց, իսկ հազարավոր մարդիկ մնացին առանց աշխատանքի: Հանրապետության տնտեսությունը ծանր հարված ստացավ: Իշխանությունը վերցնելուց հետո նույն ՀՀ-ի դեկավարությունը 1991 թ. հուլիսի 1-ից հարկադրաբար վերագրործարկեց «Նաիրիտը»՝ մոռանալով նրա «Վճառակար հետևանքները»: Նույն ճակատագրին արժանացան Ալավերդու լեռնարիմիական կոմբինատը, որը փակվեց 1989 թ. հուլիսին, իսկ Վանաձորի քիմիական կոմբինատը, նույն թվականի սեպտեմբերին: Հայկական աստոմակայանի փակումը, որի առաջին բլոկը կանգնեցվել էր նույն թվականի փետրվարի 25-ին, իսկ երկրորդը մարտի 18-ին, աղետաբեր եղակ հանրապետության տնտեսության համար և ծանր անդրադարձակ բնակչության սոցիալական պայմանների վրա¹²¹:

Արցախահայության ազատագրական պայքարին նոր ուժով սատար կանգնելու նպատակով 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստում հոչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության վերամիավորումը¹²²: Մեկ ամիս անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի շեյյալ հայտարարեց այդ որոշումը՝ այն որպես հակասահմանադրական: Մոսկվան մեկ անգամ և հաստատեց իր նպատակը՝ բոլոր միջոցներով հայ ժողովրդին հետ պահել ազատագրական պայքարից: Որքան կենտրոնը ուժեղացնում էր ճնշումը արցախյան շարժման դեմ, այնքան համարձակ էր դառնում աղբեջանական հրոսակները:

Օգտվելով իր համար կենտրոնի խիստ նպաստավոր քաղաքականությունից՝ Աղբեջանի ժողովրդական ճակատը 1990 թ. հունվարին Բաքվում սանձազերծեց հայերի զանգվածային ջարդեր: Հունվարի 13-ի բազմահազարանոց հանրահավաքից հետո «հա-

յությունը ոչնչացնելու» կոչ արվեց: Մոտ 5 հազար մարդուց քաղաքած գինված ամբոխը, նախօրոր մշակված ծրագրով և նախապես կազմված հասցեներով, հարձակվեց հայերի բնակարանների վրա՝ նրանց սպանելու և ունեցվածքը քալանելու նպատակով: Հայերը ենթարկվեցին անմարդկային խոշտանգումների: Այդ օրը վայրագություններին զոհ գնաց մոտ 400 մարդ¹²³: Թաղից քաղաքացման մեջ յոր օր անընդհատ խուժանը հայերի նոր ջարդեր էր կատարում: Կազմակերպված համատարած կոտորածների պատճառով մեկ շաբաթվա ընթացքում Բաքուն, որի կառուցման ու զարգացման համար հայերը հսկայական ներդրում էին ունեցել, լիովին հայարափեց: Գազազած ամբոխը բռնություններ էր գործադրում նաև ոուսների և մյուս ազգերի ներկայացուցիչների նկատմամբ: Ի վերջո, հայերի արյամբ արբեցած Աղբեջանի ժողովրդական ճակատը բացահայտորեն անցավ խորհրդային կարգերի տապալմանը: Միայն այդ ժամանակ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդը Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարեց և մեծ ուշացումով զորք մտցրեց քաղաք: Զինվորականներին դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրենի սպանելը:

1990 թ. հունվարյան վանդալիզմի հետևանքով հարյուր հազարվոր հայեր, հազիվ փրկվելով աղբեջանական յարադանից, հեռացան Բաքվից և Աղբեջանի մյուս հայաբնակ բնակավայրերից: Աղբեջանից փախստ և միայն Հայաստանում ապաստանած հայերի թիվը հասավ 300 հազարի¹²⁴:

1990 թ. հունվարի 15-ին, երբ Բաքվում մոլեգնում էին հակահայկական բռնությունները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնակար մարզի տարածքում արտակարգ դրություն հայտարարելու մասին: Դրանից երեք օր առաջ՝ հունվարի 12-ին, Աղբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ելնելով 1989 թ. ԽՍՀՄ Գև նոյեմբերի 28-ի որոշումից, ստեղծեց Հանրապետական կազմկոմիտե՝ օժտված լայն լիազորություններով: Այն գլխավորում էր Աղբեջանի

¹²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 185, թ. 1-2, 12-14:

¹²¹ Տես նույն տեղում, ց. 164, գ. 669, թ. 1, 4, գ. 717, թ. 1, 2, գ. 323, թ. 1, 4:

¹²² «Խորհրդային Հայաստան», 03.12.1989:

¹²⁴ Տես Մոտեսովա Ի., Յովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 15:

Կոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար հայատյաց Վ. Պոլյանիշկոն: Կազմկոմիտեի գործունեությամբ Լեռնային Արցախում սկսվեց հակահայկական հիստերիայի նոր փուլ: Այն իր գործողություններով հսկայական չարիքներ պատճառեց Արցախի ժողովրդին: Պոլյանիշկոյի գլխավորած կազմկոմիտեի խնդիրը մարզի ժողովրդագրական իրավիճակը հօգուտ աղբեջանցիների փոխելն էր:

Հայկական բնակավայրերը մեկուսացնելու նպատակով Կազմկոմիտեի ցուցումով քանդկում էին միջջրջանային և գյուղամիջյան առանց այն էլ անմիտքար վիճակում գտնվող ճանապարհները. նոր ջարդերի սպառնալիքով կատարվում էին աներևակայելի քոնածնչումներ, գործադրվում էին հարկադրանքի այնպիսի տնարդի ձևեր, որոնց հետևանքով աշխարհից կտրված գյուղերի հայ բնակչներին ոչինչ չեր մնում անելու, քան բողնել իրենց բնակավայրերը և հեռանալ անվտանգ վայրեր: 1990 թ. փետրվարի վերջին լիովին հայքափեցին Շահումյանի շրջանի Ազատ և Կամո գյուղերը: Նույն բվականին Աղբեջանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ լուծարվեցին մարզի բոլոր չորս հայկական վարչական շրջանները: Փաստորեն ստեղծված իրավիճակը մեծ նահանջեր Ա. Վոլսկու գլխավորած Հատուկ կոմիտեի համեմատությամբ: Աղբեջանի ժողովրդական ճակատը, օգտվելով հանրապետության իշխանությունների հովանավորությունից, կենծ լուրեր տարածելով, ամեն ինչ արեց, որպեսզի հակահայկական մոլուցքը տարածվի նաև Կենտրոնական Ասիայում, Հյուսիսային Կովկասում: Այս ամենի հետևանքով նշված վայրերից սկսվեց հայ բնակչության որոշ մասի արտագաղթ: 1990 թ. Հայաստանում փախստականների թիվն արեն հասնում էր ավելի քան 450 հազարի, որից 217 հազարը միայն Բաքվից¹²⁵: Չնայած սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությանը՝ հանրապետության իշխանություններն ու ող հայ ժողովուրդը հնարավոր ամեն ինչ արեցին փախստականների օրիհասական վիճակը թեթևացնելու համար: Մինչդեռ կենտրոնական մարմիններն ոչ մի աջակցություն չցուցաբերեցին: Նրանք

հրաժարվեցին նաև երկրում մտցնել ողջ աշխարհում ընդունված «Փախստականի կարգավիճակ», ինչը բռնագաղրվածներին հնարավորություն կընձեռեր օգտվելու որոշակի արտոնություններից:

Հունվար-փետրվար ամիսներին աղբեջանական զինված քանդաները հարձակումներ սկսեցին նաև Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկայնքով: Ինքնապաշտպանական աշխարհազորային ջոկատներն արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Այդպիսի ջոկատներից էին «Սասունի Դավիթը», «Սուչը», «Սասունը», «Սալարիան», «Արարոն», «Սեծն Տիգրանը», «Զորավար Անդրանիկը», «Սիսիրար սպարապետը», «Սասնա ծոերը», «Հայոց ազգային բանակը» (ՀԱԲ), «Անկախության բանակը» և այլն: Նրանք անձնվիրաբար կասեցրին Երասխավանի, Վայքի, Սեղու, Գորիսի, Կապանի, Նոյեմբերյանի, Տավոչի, Իջևանի, Վարդենիսի և սահմանամերձ այլ շրջանների վրա կատարված հարձակումները: Այդ մարտերում թշնամու գնդակից ընկան հայ ժողովրդի արժանավոր զավակներ Մովսես Գորգիսյանը, Յուրի Խասապետյանը, Երվանդ Սաղումյանը, Էղիկ Մնացականյանը, Կամո Արովյանը և ուրիշներ: Հենց ինքնապաշտպանական ջոկատների անձնազորության, նրանց խիզախ հրամանատար Վազգեն Սարգսյանի քաջագրության շնորհիվ էր, որ թշնամին նշված շրջաններում չկարողացավ դեպքերին Սումգայիթի կամ էլ Բաքվի նման ընթացք տալ¹²⁶: Հավատարիմ իր դիրքորոշմանը՝ կենտրոնը միանման գնահատական տվեց աղբեջանցի գրոհայիններին և ինքնապաշտպանության դրւս եկած հայ կամավորներին՝ երկուստեք անվանելով անօրինական զինված կազմավորումներ: Թերևս հենց այդ կենծ տեսակետը հիմնավորելու նպատակով էր, որ 1990 թ. մայիսի 27-ին Երևանի երկարուղային կայարանում և Նուրարաշենում կազմակերպվեց նոր սաղրանք: Այդ օրը զինված ընդիարումներ տեղի ունեցան հայկական ինքնապաշտպանական որոշ ջոկատների և խորհրդային զինվորական ստորաբաժանումների միջև: Թեև մայրաքաղաքի իշխանությունների, աշխարհազորային ջոկատների և հասարակական կազմակերպությունների ներկայա-

¹²⁵ Տե՛ս Սովորության Վ., Դոդի ճակատագրով, Երևան, 2001, էջ 115-116:

ցուցիչների ջանքերով հաջողվեց կասեցնել միջադեպը, սակայն այն հանգեցրեց մարդային զոհերի: Այդ սաղբանքի կազմակերպմանը փաստորեն փորձ էր արվում ներկայացնել, թե իր Հայաստանում գործում են խորհրդային իշխանության դեմ տրամադրված «ահարեկչական» խմբեր: Վերջինիս հավաստմանն էին նպատակառողված նաև կենտրոնական ՉԼՄ-ների կողմից այդ դեարերի միակողմանի մատուցումն ու հակահայկական մեկնարանությունները: Ըստ եռթյան, կենտրոնն այդ քայլով նպատակ ուներ ծնկի բերել հայ ժողովրդին և նրան հետ կանգնեցնել իր սահմանադրական արդար պահանջներից, իսկ ծախողման դեպքում նրան ներքաշել քաղաքացիական պատերազմի մեջ՝ պատրվակ ստեղծելով շատ ավելի լուրջ բռնությունների դիմելու համար¹²⁷: Սակայն հայ ժողովրդն, ավելի քան երկու տարվա փորձություններով լի ազգային-ազատագրական ծանր պայքարի ընթացքում, չկորցրեց իր ողջամտությունը և դուրս չեկավ պայքարի սահմանադրական շրջանակներից: Նա համախմբվեց դաճնալով ավելի միասնական, սեփական քախտը կոելու վճռականությամբ:

Աղբեջանն ուժեղացրեց մեկուսացման մեջ հայտնված Հայաստանի շրջափակումը, որի պատճառով ավելի խորացավ տնտեսական ճգնաժամը: Հայ ժողովրդի քաղում բռնորդներն այս անգամ էլ Սոսկայի կողմից մնացին անպատասխան:

Աղբեջանի կազմկոմիտեի և ԼԴԻՄ-ի ու Աղբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետ, դահիճ-գեներալ Վ. Սաֆոնովի ամօրեն գործողությունների դեմ պայքարը հետզիտ լայն բնույթ էր ստանում: Չնայած 1990 թ. մայիսի 15-ից հետո գեներալ Վ. Սաֆոնովը նոր զորամասեր էր մտցրել մարզի տարածք և ամեն կերպ փորձում էր ծախողել Լեռնային Ղարաբաղից ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունը, բայց դա նրան շհաջողվեց: Արցախի 100 հազար ընտրողների 94%-ը մասնակցեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններին: Մարզից ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններին Սերժ Սարգսյանը,

գեղրգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը և ուրիշներ¹²⁸: ՀԽՍՀ Զարենցավան քաղաքի 143-րդ ընտրատարածքից պատգամավոր ընտրվեց դեռևս աղբեջանական բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարյանը, իսկ Կիրովականի 199-րդ ընտրատարածքից՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Կենտրոնական իշխանություններն անվավեր համարեցին մայիսի 20-ին Արցախում անցկացված ընտրությունները: Բաքուն որոշեց ավելի խիստ պատժի ենթարկել արցախահայությանը: Մայիսի Վերջերին աղբեջանցիները մի շարք նոր վայրագ գործողություններ կատարեցին Մաճկալաշեն, Քարինտակ և տասնյակ այլ գյուղերում: Ուժիմի ստուգման և գենք առցուակելու պատրվակով 1990 թ. գարնանն ու ամռանը ավելեցին բազմաթիվ բնակարաններ, պետական ու հասարակական շինություններ, շատ կոլտնտեսություններ գրկեցին հազարավոր հեկտար տարածություններ մշակելու հնարավորությունից, տասնյակ հազարավոր գլուխ անասուններից:

Հայաստանի և Արցախի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով գեներալ Սաֆոնովի հրամանով հրկիվ Սարտակերտի օդանավակայանը, որպեսզի այնտեղ վայրէջք չկատարի Հայաստանից եկող որևէ ինքնարիո:

Արցախի հարցում, մի կողմից, ԽՍՀՄ դեկավարության միտումնավոր քաղաքականության, մյուս կողմից, հանրապետության կուսակցական դեկավարության ազգային շահերը անտեսող, շափից ավելի զգուշակող գործունեության հետևանքով հայ ժողովրդը կորցրեց հավատը կոմունիստական կուսակցության հանդեպ: Դրա հետ մեկտեղ լայն քափ ստացած, ազգային շահերի իրականացմանն ուղղված ժողովրդագարական շարժումը վայելում էր ժողովրդի լայն զանգվածների վստահությունը: Այդ ամենը հանգեցրեց հանրապետության քաղաքական կյանքի արմատական ու շրջադարձային փոփոխությունների: Դրանք սկսվեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսի 20-ի և հունիսի 3-ի ընտրություններով, որոնք տեղի ունեցան մեծամասնական ընտրակարգով: Ավելի քան 70 տարիների ընթացքում հանրապետութ-

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

յունում առաջին անգամ անցկացվեցին ժողովրդավարական, այլ լրնտրանքային ընտրություններ Արցախի հայ բնակչության մասնակցությամբ: Ընտրական պայքարը հիմնականում ընթացավ ՀՀ-ի և ՀԿ-ի միջև: Վերջինիս պատգամավորների թեկնածուների ցուցակներում, նախկինի պես, նախապատվությունը տրված էր կուսակցական նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչներին: ՀՀ-ի առաջադրած և պաշտպանած թեկնածուների ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի գրեթե բոլոր անդամներն ընտրվեցին հանրապետության Գերագույն խորհրդի կազմում: Նորընտիր պատգամավորների թվում էր նաև ԱԻՄ-ի հիմնադիր-նախագահ, Հայաստանի անկախացման գաղափարի քարոզության համար երկար տարիներ խորհրդային բանտերում արգելափակված և վերակառուցման ժամանակաշրջանում ԽՍՀՄ-ից վտարված Պարույր Հայրիկյանը, որը վերադարձավ հայրենիք: Խորհրդարանի անդամ դարձավ նաև անկախության գաղափարի մեկ այն նվիրյալ, կոմունիստական վարչակարգի կողմից այլախոհության մեջադրանքով բազմից ազատազրկման դատապարտված, Հայաստանի հանրապետական կուսակցության հիմնադիր Աշոտ Նավասարդյանը: Պատգամավորներ ընտրվեցին նաև մի շարք այլ նախկին քաղբանտարկյալներ՝¹²⁹:

Նորընտիր խորհրդարանը, որը կազմված էր 260 պատգամավորներից, սկսեց գործել 1990 թ. հուլիսի 20-ից¹³⁰: Թեև այստեղ կոմունիստները թվային գերակշռություն ունեին (պատգամավորների 60%-ը կոմկուսի անդամ էր), սակայն նրանք հիմնականում ՀՀ-ական պատգամավորների ազդեցության ներքո հենց սկզբից տարածատվեցին և չկարողացան մեծամասնություն կազմել: Դա մասնավորապես դրսևորվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրությունների ժամանակ, երբ քվեարկության դրվեցին ՀՀ վարչության նախագահ, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և ՀԿԿ

¹²⁹ Տե՛ս Ազիգբեկյան Ռ., նշված աշխ., էջ 38:

¹³⁰ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, 1990-1995, Երևան, 1995, էջ 115:

կենտկոմի առաջին քարտուղար Վլադիմիր Մովսիսյանի թեկնածությունները: Երկար վիճաբանություններից, մի քանի փոլ քվեարկությունից հետո, խորհրդարանը 1990 թ. օգոստոսի 4-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Օգոստոսի 13-ին հանրապետության նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց ՀՀ վարչության և Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Վազգեն Մանուկյանը: Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի մյուս անդամներն ու ՀՀ-ի այլ ներկայացուցիչներ աստիճանաբար գրադեցրին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գրեթե բոլոր կարևորագույն պաշտոնները: Դրանով փաստորեն Հայաստանում վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության ավելի քան 70-ամյա մենատիրությանը, և իշխանությունն անցավ Հայոց համագօյին շարժման ձեռքը:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան անկախ պետականության կերտմանը:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նատաշրջանն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով դրվեց հանրապետության անկախության գործընթացի սկիզբը: «Հռչակագրով» ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն:

Իսկ արցախահության վրա ճնշումները գնալով ուժեղանում էին: 1990թ. սեպտեմբերի 4-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում ԽՍՀՄ ներքին գործերը բռնագրավեցին Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիային պատկանող իններ «Յակ-40» տիպի ինքնարիո, իսկ հաջորդ օրը՝ ևս վեցը¹³¹:

Ելմելով Լեռնային Ղարաբաղում տիրող լարված իրադրությունից՝ սեպտեմբերի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության նորընտիր խորհրդարանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով իրադրությունը կայունացնելու նպատակով կենտրոնին առաջարկվում էր ԽՍՀՄ ՆԳՆ գործերի և խորհրդային բանակի ստորաբաժնումները տեղակայել ԼԱԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և

¹³¹ Արշակյան Ա., նշված աշխ., էջ 135:

Գետաշենի ենթաշրջանի վարչական սահմանների երկայնքով, վերացնել Աղբբեջանի կազմկոմիտեն և վերականգնել Լեռնային Ղարաբաղի մարզային ու տեղական խորհուրդները, վճռական միջոցներ ձեռնարկել ԼՂՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի շրջափակումը վերացնելու համար: Բայց, ի պատասխան այդ առաջարկի, միութենական իշխանությունները ոչ միայն դրականորեն չարձագանքեցին, այլև լիովին սատարեցին Ղարաբաղի ու նրա վարչական սահմաններից դուրս գտնվող, բայց Աղբբեջանին ենթակա հայաբնակ տարածքները հայաբարձրվելու Բարձր տեղորդեն շարունակվող քաղաքականությանը:

Կենտրոնի ննան վերաբերմունքը հայ ժողովրդի մի շարք նվիրյալների հարկադրեց դիմել բողոքի ծայրահեռ միջոցի: 1990 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայի «Մոսկվա» հյուրանոցում քաղաքական հացադրու հայտարարեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ՝ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Վիկոնտ Համբարձումյանը, իրապարակախոս Զորի Բալայանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանը, Լեռնային Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Վաչագան Գրիգորյանը, ԼՂՄ լուծարված մարզի խորհրդի նախագահ Սեմյոն Բարյայանը: Ինչպես նաև տաջիկ և ուզբեկ գիտնականներ Ռուսաստանում Շուշի գիտությունների Ռուսական Ակադեմիայի գլուխական գիտական հասարակական կազմակերպություններ և այլն: 1990 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախաշրջանին, ՍԱԿ-ի Մարդու իրավունքների համաժողովին, աշխարհի երկրների և միութենական հանրապետությունների խորհրդարաններին, որում ներկայացվում էր Լեռնային Արցախում կենտրոն կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականությունը և հացադրությունների պահանջը: Սեպտեմբերի 21-ին Ռուսաստանի խորհրդարանում իրապարակվեց նրա 30 անդամների դիմումը՝

հասցեագրված ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին, որով ՌԽՖՍՀ ժողովրդական պատգամավորներն անհանգստություն հայտնելով հացադրությունների առողջական վիճակի համար՝ պահանջում էին ապահովել ԼՂՄ-ի հայ ազգաբնակչության անվտանգությունը, վերականգնել մարզի իրավունքներն ու ազատությունները: Բայց երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը, ցուցաբերելով քար անտարբերություն, հետևողականորեն շարունակում էր որդեգրած քաղաքականությունը:

Համաշխարհային հասարակայնության ներկայացուցիչների և հատկապես Ամենայն Հայոց կարողիկոս Վազգեն Ա-ի հորդորներից հետո միայն երեք շաբաթ անց՝ սեպտեմբերի 29-ին, հացադրությունները դադարեցրին բողոքի ցնցող ակտը: Թեև այն ոչ մի ազդեցություն չունեցավ կենտրոնի դիրքորոշման վրա, բայց երկրի և աշխարհի հասարակայնության ուշադրությունը քենուց Արցախի հիմնախնդրի վրա, նպաստեց նրա միջազգայնացմանը:

Հրաժարակման մեջ գտնվող Լեռնային Ղարաբաղում իրադրությունը գնալով ավելի էր սրբում: Աղբբեջանի ղեկավարությունը միութենական իշխանությունների աջակցությամբ հետևողականորեն շարունակում էր փոխել տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը: 1991 թ. հունվարին Աղբբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց ԼՂՄ-ին հարակից ավելի քան 80%-ով հայաբնակ Շահումյանի անվան շրջանը աղբբեջանաբնակ Կասում-Խսմայիլի շրջանին միավորելու մասին: Նախատակը մեկն էր՝ վերացնելով Աղբբեջանի հանրապետական կազմկոմիտեին, փասորը նույնականացնելով պատմական դեր՝ բռնի տեղահանելով հայ ազգաբնակչության իր պատմական հայրենիքից: Զանգվածային բռնությունների ալիքը իր գագաթնակետին հասավ 1991 թ. ապրիլին, երբ խորհրդային և աղբբեջանական գինված ուժերը սկսեցին Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային մասի հայաբնակ գյուղերի երնիկ գտումները, որով հակամարտությունը, ըստ էության, մտավ պատերազմական փուլ:

Օգտվելով Մոսկվայի բացարձակ աջակցությունից՝ աղբբեջա-

¹³² Նույն տեղում, էջ 137:

նական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական նորանոր գյուղեր և բնակիչներին արտաքսել իրենց հազարամյա քննակավայրերից: 1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին աղբեջանական օննող (միլիոնայի հատուկ նշանակության ջոկատներ) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեց Հյուսիսային Արցախի գուտ հայաբնակ Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ՝ իրականացնելով նախօրոք մշակված «Կոլցո» («Օղակ») օպերացիան: Այդ գործողությունը սկսվեց ապրիլի 30-ին, որին մասնակցում էին խորհրդային «Վիրաժ» և «Օրբիկ» ռազմական նիշավորությունները¹³³, աղբեջանական օմոնի «Դոգոր» ստորաբաժանումը, ինչպես նաև տասնյակ ավարառու հրոսակախմբեր: Նրանք նախապես գրավել էին Գետաշենի շրջակա բարձունքները, շրջափակել գյուղը: Հրաման ստանալուն պես այդ բազմաքանակ զորախումը զրահամերենաներով, հրասայերով և գեներերի տարբեր տեսակներով հարձակում սկսեց հայկական գյուղերի վրա: Կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, որտեղ քաջարար գրիվեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նորագործ շրջանի հերոսներ Թարու Կրպեյանը, Սիմոն Աշխազյանը, Արքուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Զարզանդ Դամիելյանը և ուրիշ խիզախները¹³⁴: Ուժերը խիստ անհավասար էին, և զավթիչները գրավեցին ու հիմնովին ավերեցին նշված երկու գյուղերը: Ոգերքված այդ «հաղթանակով»՝ աղբեջանցիները համատարած հարձակումներ սկսեցին Հայոցութիւն և Շահումյանի հայկական գյուղերի վրա: Մայիսի կեսերին բռնազարթվեցին 24 հայկական գյուղերի բնակիչներ, սպանվեցին ավելի քան 100 հայեր, մի քանի հարյուր մարդ պատանդ վերցվեց¹³⁵: Փաստորեն 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներից Աղբեջանը սկսեց ազգամիջյան պատերազմ, որն աստիճանաբար ավելի ծավալվեց:

Պատերազմն ընդունակ մոտեցավ Հյուսիսային սահմաններին:

¹³³ Ղակարամանյան Կ., Յյուսիսային Արցախ. գյուղության պայքար, գիրք Բերևան, 1993, էջ 66-69:

¹³⁴ Քաղաքասարյան Դ., Ղիմակայություն, Երևան, 1998, էջ 58:

¹³⁵ «Հյայսատանի Ղանրապետություն», 21.05.1991, «Գոլոս Արմենիա» 30.04.2005:

Հանրապետության սահմանամերձ բնակավայրերն անընդհատ գնդակոծվում էին Աղբեջանի տարածքում տեղակայված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների և տեղի հատուկ նշանակության ջոկատայինների կողմից: Դրանով չքավարարվելով՝ պատժիչները հաճախ ներխուժում էին հայկական բնակավայրեր, ավերում և քալանում դրանք, բռնություններ կիրառում խաղաղ բնակչության հանդեպ: Բարբարոսության ցայտուն դրսուրում էին մայիսին Հայաստանի Նոյեմբերյանի շրջանի Ռսկեպար գյուղում կատարված դեպքերը, երբ խորհրդային գինծառայողները գնդակահարեցին սահմանը հսկող 15 հայ միլիոններների¹³⁶:

1991 թ. հունիսին ԼՂՀ ժողովրդական պատգամագործների խորհրդի նիստում մշակվեց արցախահայության գոյապահպանան ծրագիր: Մուկայի կողմից նարզային և տեղական իշխանությունների կազմակուծման պատճառով բնակչությունը չէր կարողանում ինչպես հարկն է դիմադրություն ցույց տալ աղբեջանական հրոսակախմբերին, որոնք սպառնում էին մեկ անսում բռնի տեղահանել Արցախի հայությանը: Նատաշրջանը պահանջեց վերականգնել մարզային և տեղական իշխանությունները, գլխավորել բնակչության ազատագրական պայքարը: Հովհանի Վերջերին ստեղծվեց ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Դրանք մարզի բոլոր շրջաններում կազմակերպեցին զինված ջոկատներ:

Նոյն ժամանակաշրջանում՝ 1991 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, խորհրդային զինված ուժերի հետ համագործակցությամբ Արցախում շարունակվում էր աղբեջանական գրոհայինների կողմից հայկական խաղաղ գյուղերի տեղահանությունը, բնակչության կողրապուտն ու գերենվարումը: Օգոստոսի 13-ին անօրինակ սիրագործությամբ աշքի ընկալվ Մարտակերտի շրջանի Հաքերք գյուղի կանանց «Փառանձեմ» ջոկատը, որը գերի վերցրեց ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին գործերի 30 հոգանոց մի դասակ, որը գյուրում գրադաւում էր քալանով ու բնակիչների գերենվարությամբ: Կենտրոնի հետ տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո (ան-

¹³⁶ Տես Ազգաբեկյան Ռ., նշված ախ., էջ 77:

ձամբ ԽՍՀՄ ՆԳ նախարար Բ. Պուղոյի հետ), դասակը փոխա-
նակվեց հայ պատաճաների հետ¹³⁷:

Այս օրհասական պայմաններում էլ ավելի հուժկու էր հնչում երկ-
րի մարդասեր հասարակայնության բողոքի ծայնը ի պաշտպանութ-
յուն ծանրագույն վիճակում հայունված Արցախի հայության ազա-
տագրական պայքարի: Դարձյալ հայության կողքին էին նրա ջերմ
քարեկամները՝ ակադեմիկոս Անդրեյ Սահմարովի գլխավորությամբ:
Բայց հայ ժողովրդի ազնիվ քարեկամների տագնապները հանդի-
պում էին ոչ միայն բարձրագույն իշխանությունների, այլև մեծապե-
տական գաղափարներով սննուցված քազմարիվ գործիչների արհա-
մարհանքին, որոնք շարունակում էին բացահայտ թշնամանք տա-
ծել հայության ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Դրանց
թվում էին աղբեջանական մարդասպան ռհմակների ջերմ պաշտ-
պան, հայության ազատագրական գործի նպատակամնետ հակառա-
կորդ Վիկտոր Ինուկինը, մեծ ու փոքր ուրիշ պաշտոնյաներ՝ Անա-
կորդ Լուկյանովը, Սերգեյ Բարուրինը, Անագելի Խմանովը, Եվգե-
նի Պրիմակովը, գեներալ Լև Ռոխլինը և այլոք:

Այսպիսով, 1988 թ. սումգայիթյան ցեղասպանությամբ սկիզբ ա-
ռած բռնագաղթը ժամանակի ընթացքում ընդունեց ավելի ու ավելի
ահազանցող չափեր: Դրանով սկսվեց բռնագաղթի առաջին փուլը:
Աղբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանությունն ու զանգվա-
ծային բռնագաղթը շարունակվեց իրար հաջորդող քազմարիվ
փուլերով¹³⁸: Ցեղասպանության բռնկման ամեն մի նոր փող
սկսվում էր զանգվածային ջարդերով ու մեծ բռնագաղթով: Եվ եթ-
ք բռնկման ամեն մի նոր փուլի համար բնորոշը կարմիր ջարդն էր,
ապա հարաբերական դադարի փուլերում բռնագաղթը ջարդով կ-
ուղեկցվում մերք ընտ մերք:

1988 թ. նոյեմբերի 21-22-ին սկսվեց Աղբեջանում հայ բնակ-
չության ցեղասպանության երկրորդ փուլը: Ցեղասպանության
ալիքը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց Աղբեջանի գրեթե ամբողջ
հայ բնակչությանը:

¹³⁷ Արշակյան Ա., նշանակած աշխ., էջ 165:

¹³⁸ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ. Յայստանի բնակչության վերաբերությունը և
տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, էջ 274, 283, 284:

1989 թ. հուլիս-օգոստոսյան օրերից սկսած սկիզբ առավ երրորդ
մեծ բռնագաղթը:

1990 թ. հունվարին Բաքվում ժողովրդական ճակատի և Աղբե-
ջանի կառավարող իշխանությունների ծեռնարկած ցեղասպա-
նությունը դարձավ Աղբեջանից հայերի արտաքսման չորրորդ՝
ամենավճռական փուլը:

Աղբեջանից հայ բնակչության բռնագաղթի և ցեղասպանութ-
յան հինգերորդ փուլը սկսվեց 1991 թ. գարնանը: Աղբեջանի և
խորհրդային զինված միավորումների բացահայտ համատեղ գոր-
ծողությունները սկսվեցին «Օղակ» օպերացիայով: Ուստի 1991 թ.
գարնանը, գրեթե ավարտին է հասցվում Աղբեջանի տարածքում
բոլոր հայաշատ վայրերից հայ բնակչության հայաբափության
ընթացքը և ուժգնորեն ոլորապտույտի մեջ է ներքաշվում Լեռնա-
յին Ղարաբաղի տարածաշրջանը:

Փաստորեն, 1988 թ. սկիզբ առած ցեղասպանությունն Աղբե-
ջանում վերջնականացես դարձավ բացահայտ պետական քաղա-
քականություն: 1991 թ. Աղբեջանը ձեռնարկեց լայնամասշտար
պատերազմ՝ Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածաշրջանի եր-
կայմբով: 1991 թ. ամռանը սկիզբ դրվեց ցեղասպանության և
բռնագաղթի վեցերորդ փուլին: Այս փուլի բնորոշ կողմը ոչ միայն
թշնամի կողմերի միջև մղվող իսկական պատերազմն էր, այլ բուն
Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ցեղասպանության ու
զանգվածային բռնագաղթի կազմակերպումը: Բոնագաղթը ոլո-
րապտույտի մեջ ներքաշեց փախստականների նորանոր քարա-
վաններ Մարդակերտի, Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Հաղորդի,
Մարտունու շրջանների մի քանի տասնյակ բնակավայրերից:

Ընդհանուր առմամբ, 1988-1995 թթ. Աղբեջանից բնակեր եղան
419 հազար փախստականներ և հարկադիր վերաբնակեցվածներ,
որոնցից 360 հազարը՝ Աղբեջանական ԽՍՀ-ից, 48 հազարը՝ Լեռ-
նային Ղարաբաղից, 8 հազարը՝ Արևագիայից, 1,5 հազարը՝ Չե-
նիայից, 900-ը՝ Ուզբեկստանից, 600-ը՝ Տաջիկաստանից և այլ վա-
յերից: Նրանցից Հայաստանում ապաստանեցին 381,5 հազարը,

այդ թվում՝ Աղբեջանի հետ սահմանակից տարածքներից հարկադրաբար վերաբնակեցվածները կազմեցին 72 հազար մարդ¹³⁹:

1992 թ. փախստականներից և բռնագաղթվածներից 72 հազարը մշտապես գնացել էին այլ երկրներ:

1998 թ. Հայաստանում հաշվում էր 316 հազար փախստական ու բռնագաղթված Աղբեջանից և Լեռնային Ղարաբաղից (18 հազար): Դրանից 64 հազարը ժամանակավորապես արտագաղթել էր այլ երկրներ. այսինքն՝ Հայաստանում մնացել էին 252 հազարը¹⁴⁰:

Այդուհանդերձ, սեփական տունը, ունեցվածքն ու կայքը հարկադրաբար քողած, սպանդից նազապործ հարյուր հազարավոր բռնագաղթված տնավեր հայեր, դեռ այսօր էլ, վերջնական հաճորվան չեն գտել, չունեն տուն, աշխատանք, ապրուստի կայուն և հուսալի աղբյուր:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՌՋԱԿՈՒՄԸ

ա. Հայաստանի անկախության հոչակագիրը

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը հանգամանալի քննարկումներից հետո, ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության նասին», փաստաթուղթը, որով դրվեց Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկիզբը¹⁴¹:

ՀԽԱՀ Գերագույն խորհրդի օգոստոսի 4-ի որոշմամբ պատգամավորներից ստեղծվեց Հայաստանի անկախության հոչակագրի նախապատրաստման 15 մարդուց բաղկացած հանձնաժողով:¹⁴² Հռչակագրի մշակման հանձնաժողովի գործունեության առաջին օրերից սկսած Հայաստանի տարբեր քաղաքական ուժերից Գերագույն խորհրդին ներկայացվեց հոչակագրի 5 տարբերակ: Հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ փաստաթորի կազմնան աշխատանքներին ներգրավվեցին հումանիտար ոլորտի մասնագետներ: Ծուտով քաղաքական տարբեր ուժերի կողմից ներկայացված տարբերակների թիվը հասավ մեկ տասնյակի¹⁴³: Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացվեցին ՀԿԿ կենտրոնի, «Սահմանադրական իրավունք» միության խորհրդի, Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության և մի շարք այլ քաղաքական կազմակերպությունների մշակած հոչակագրի նախագծերը¹⁴⁴: Ներկայացված բոլոր նախագծերն էլ ունեին որոշակի ընդհանրություններ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի:

¹³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴¹ «Խորհրդային Հայաստան», 25 օգոստոսի, 1990:

¹⁴² «Հայաստանի Հանրապետություն», 9.10. 1990:

¹⁴³ Պողոսյան Է., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստան (1990-2001թթ.), Երևան, 2013, էջ 31, «Խորհրդային Հայաստան», 3,5,9 08. 1990:

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Առաջին խմբի տարբերակները մեծամասամբ կազմված էին հուզական հենքով, անցյալի հրապարակախոսական վերլուծության հիման վրա և առաջարկում էին պետական բնույթի միջոցառումներ:

Երկրորդ խմբի տարբերակները աչքի էին ընկնում իրավագիտական նկատելի մակարդակով, քաղաքական կոռեկտությամբ և առաջարկող վերափոխումների հիմնավորվածությամբ ու արմատական բնույթով¹⁴⁵:

Հանրապետության հանրության լայն շրջաններում ավելի մեծ հեղինակություն էին վայելում Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի մասին ավելի իրատեսական ու ժամանակակից պահանջներին ավելի համապատասխանող երկրորդ խմբի տարբերակները, որոնք այնպես էին կազմված, որ ԽՍՀՄ-ում քաղաքական իրավիճակի ցանկացած կտրուկ ու անկանխատեսելի փոփոխության դեպքում անգամ հանրապետության իշխանություններին հնարավորություն կտային վարելու անկախացման գծից շեղվող ծկուն քաղաքականություն¹⁴⁶:

Հայաստանի լիակատար քաղաքական ինքնորոշումը հիմնականում պաշտպանում էր Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արմատական ժողովրդավարական թկը՝ իշխանության համար պայքարում արդեն առաջին հաղթանակները տարած ՀՀ-ի գլխավորությամբ: Նրանք բացառում էին ամենաչնշին զիջումներն անգամ կենտրոնին:

1990թ. օգոստոսի 7-ին հոչակագիրը կազմող Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը հիմք ընդունելով հիմնական խնդիրների շուրջ, առանձին դեպքերում նույնիսկ իրար հակասող 8 տարբերակները, մշակեց, ամրողացրեց ու Գերագույն խորհրդի ըննարկմանը ներկայացրեց հոչակագրի երեք նոր տարբերակ¹⁴⁷: Դրա հիման վրա էլ կազմվեց հոչակագրի վերջնական տարբերակը:

1990թ. օգոստոսի 20-ին հանձնաժողովը Գերագույն խորհրդին

ներկայացրեց միասնական տարբերակը¹⁴⁸: Զննարկման ընթացքում բանավեճ ծավալվեց Հայաստանի անկախ պետականության հոչակման փաստի իրավաբանական ձևակերպման շուրջ: Տեսակետների բախումն այն խնդրի վերաբերյալ էր, արդյոք Գերագույն խորհրդը հոչակում է անկախ պետականության հաստատման, թե՝ վերականգնման գործընթացի սկիզբը, կամ թե ճանաչո՞ւմ է Հայաստանի հնքնիշխանությունը նորացված ֆեդերացիայի կազմում, թե՝ ոչ, և այլն¹⁴⁹:

Գերագույն խորհրդի 1990թ. օգոստոսի 23-ի նիստում, երբ ընդամենը հաշված ժամեր էր մնացել հոչակագրի պաշտոնական ընդունմանը, բանավեճեր էին ընթանում փաստաթղթի վերջնական անվանման հարցի շուրջ: Ծրջանառում էր վերնագրի 5 տարբերակ, որոնց քվեարկության արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ (159 կողմ) հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ փաստաթուղթը անվանվեց «Հոչակագրի Հայաստանի անկախության մասին»¹⁵⁰:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հոչակագրի քննարկումների ընթացքում բավական վիճակարույց հարց էր համաշխարհային հանրությանը հասցեագրված փաստաթղթում հայերի ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին դրույթը ներառելու խնդիրը: Պատգամավորները տարակարծիք էին որոշ ձևակերպումների կապակցությամբ: Կային ուժեր՝ ՀՀ-ն ներկայացնող պատգամավորները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի դեկապարությամբ, որոնք ելնելով իրենց քաղաքական սկզբունքներից, ընդհանրապես դեմ էին հոչակագրում ցեղասպանության հարցը որևէ կերպ արծարծելուն: Սակայն մի ստվար պատգամավորների խումբ՝ Ա. Նավասարյան, Ի. Մուրադյան, Հ. Բաբոխյան, Ռ. Համբարձումյան և այլն՝ Հ. Սիմոնյանի դեկապարությամբ պահանջում էին բացառիկ պատմական նշանակության այդ փաստաթղթում անպայման արձանագրել ցեղասպանության փաստը:¹⁵¹

¹⁴⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 22.08.1990:

¹⁴⁹ Տես նույն տեղում, «Պողոսյան Է., նշված աշխ., էջ 37:

¹⁵⁰ Պողոսյան Է., նշված աշխ., էջ 38, «Խորհրդային Հայաստան», 24.08.1990:

¹⁵¹ Տես նույն տեղում, 21.08.1990:

¹⁴⁵ Տես նույն տեղում, «Խորհրդային Հայաստան», 10.08.1990:

¹⁴⁶ Տես Պողոսյան Է., նշված աշխ., էջ 33:

¹⁴⁷ Տես նույն տեղում, էջ 35:

Ի վերջո, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նիստում հայոց ազգային արժեքներին հավատարիմ քաղաքական ուժերի ճնշման տակ, դրոշվեց ցեղասպանության մասին դրույթն ընդգրկել հոչակառում: Զայների մեծամասնությամբ հավանության արժանակագրում: Զայների մեծամասնությամբ հավանության արժանացած այս դրույթն իր տեղը գտավ հոչակագրի 11-րդ կետում, որտեղ արձանագրված է. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևնոյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»¹⁵²: Այս փաստը հանրապետությունում իշխանության եկած ՀՀ-ի դեմ Գերագույն խորհրդում ընդդիմության առաջին դրսումն էր:

1990թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի հերթական նիստում հոչակագիրը վերջնական տեսքով դրվեց քվեարկության, որի արդյունքում 183 կողմ, 2 դեմ, 2 ձեռնպահ ձայներով այն ընդունվեց¹⁵³:

Հայաստանի Գերագույն խորհրդի քարտուղար Ա. Սահակյանը հոչակագրի ընդունումից անմիջապես հետո արտահայտելով իր տեսակետը՝ նշեց, որ «հոչակագիրը, իրոք, պատմական, քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող փաստաքուղք է, որն ընդունվեց սուր բանավեճի պայմաններում»¹⁵⁴:

Հաջորդ օրը ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի նիստում պատգամավորները կրկին անդրադառնալով հոչակագրին, վերջնական խմբագրումից հետո դրեցին նոր քվեարկության, որն ընդունվեց 192 կողմ, 2 ձեռնպահ ձայներով: Հենց այդ նիստում տեղի ունեցավ խորհրդանշական հայտնի իրադարձություն, եթե Հայաստանի անկախության մասին հոչակագրի վերջնական տեքստը մեծ հանդիսավորությամբ հրապարակեց Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Արամ Մանուկյանը՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմնադրի անվանակիցը: Խորհրդարանը արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը, եւ-

ներով Մարդու իրավունքների համընդիանուր հոչակագրի սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմներից, կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, հիմնվելով 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայաստանի Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա, զարգացնելով 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները և խնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակագիր ստեղծումը, հոչակում եր անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը:

Հոչակագիրը, որ կարևոր իրավական փաստաքուղք էր դեպի անկախություն տանող ճանապարհին և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները, բաղկացած էր 12 կետից:

Հոչակագրի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն (կրճատ՝ Հայաստան, այսինքն այնպես, ինչպես հանրապետությունը կոչվել էր 1918 թվականին): Այսպիսով, Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր երրորդ հանրապետության շրջանը (առաջինը՝ 1918-1920, երկրորդը՝ 1920-1991): Կարևոր է նշել, որ թեև Խորհրդային Հայաստանը դեռևս ԽՍՀՄ կազմում էր և չէր օգտվում իրական պետական անկախությունից, բայց այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիմքի վրա էր, որ հնարավոր եղավ կյանքի կողմել երրորդ հանրապետությունը:

Հոչակագրի հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ տվյալ օրենքը չէր հաստատված Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից, ապա այն չէր կարող գործել հանրապետությունում:

Փաստաթղթում ամրագրվում էր, որ Հայաստանն ինքնիշխան պետություն էր՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ: Նրա ամբողջ տարածքում գործելու էին միայն Հայաստանի Հանրապետության Սահմանա-

¹⁵² «Խորհրդային Հայաստան», 24.08.1990:

¹⁵³ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 16 (972), 31.08.1990, էջ 5-6:

¹⁵⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 24.08.1990:

դրույթունը և օրենքները: Այստեղ բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն, որի իրավունքը պետք է ունենար նաև արտերկրի հայությունը: Պետությունն ապահովելու էր իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից:

Պետական խորհրդանշներ հաստատվեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության դրույթունը ու զինանշանը: Հայաստանը պետք է վարեր անկախ ու ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում:

Փաստարդի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, նրա ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և այլ բնական պաշարները համարվում են հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում պետք է ընկած լինեն մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները: Հողը, իրեւ մասնավոր սեփականություն պետք է տրվեր գյուղացուն: Զենոնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաշնորհման:

Հայաստանը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշելու էր իր տնտեսավարման սկզբունքները և կարգը, հիմնելու էր սեփական դրամ, ազգային բանկ, ֆինանսավարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայությունները:

Հասուն կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծելու էր սեփական զինված ուժեր, ներքին գործեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Նա պետք է ունենար ԽՍՀՄ սպառագինության իր մասնաբաժնի իրավունքը, և ինքն էր որոշելու իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը:

Մշակութային բաժնում հասուն ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի, իրեւ պետական լեզվի կիրառման հարցին: Հանրապետությունն ներքին ամբողջ գործավարությունը պետք է կատարվեր միայն հայերենով:

Հոչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների հարգում, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, մամուլի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ Առաքելական եկեղեցու իրավունքները: Հոչակագիրը հաստատում էր Հայաստանի վճռականությունը՝ Արցախն իր տարածքի անքածաննելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ: Մինչև նոր սահմանադրության (հիմնական օրենքի) ընդունումը հոչակագիրը ծառայելու էր իրեւ ծրագրային փաստաթուրը:

Հոչակագիրը միաժամանակ հիմք էր նոր օրենսդրության, ՀՀ Սահմանադրության մշակման, ինչպես նաև խորհրդային Հայաստանի գործող Սահմանադրության մեջ փոփոխությունների ու լրացումների կատարման համար:

Բ. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն ԽՍՀՄ-ի փլուզումը

1989-91 թվականներին խորհրդային Սիուրյան ծայրանասերում առաջացան ճգնաժամի, ազգամիջյան հակասությունների, լարվածության մի շարք օջախներ, որոնք գնալով վերածվեցին անկախության համար պայքարի կենտրոնների: Դրանցից առաջիններից մեկը Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև առաջացած հակասություններն էին՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրի հետ: Մյուսները Մերձբակրյան հանրապետություններն էին՝ Ղատվիան, Լիտվան և Էստոնիան, ինչպես նաև Հարավկովկասյան տարածաշրջանը՝ զիսավորապես Վրաստանի, Արբակիայի ու Հարավային Օսերիայի միջև եղած հակասություններով: Այս ամենի և մի շարք այլ պատճառներով 1991 թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը գտնվում էր փլուզման եզրին: Երկրի դեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Միությունը փրկելու համար:

Կանխազգալով ԽՍՀՄ մոտալուս փլուզման վտանգը՝ Խորհրդային Սիուրյան առաջին նախագահ Մ. Գորբաչովը դեռևս 1990թ. ապրիլի 3-ին ստորագրեց «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքը¹⁵⁵, որը միութենական հանրապետությունների

¹⁵⁵ «Известия» советов Народных депутатов СССР, 7, 04. 1990.

հնարավոր անկախացումը կանխելու փորձ էր, քանզի ԽՍՀՄ-սահմանադրության 72-րդ հոդվածով, թեկուզ անորոշ, տեսականորեն ընդունելով միութենական հանրապետությունների անջատման իրավունքը,¹⁵⁶ չսահմանելով դրա գործնականում կիրառման մեխանիզմներ, ավելի մեծ հնարավորություններ էր ընձեռում անկախանալու ձգտող հանրապետություններին, քան գորբաշովյան օրենքը: Դրա գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ ժամանակային առումով հնարավորինս ձգձգվում էր անկախացման գործնքացը: Նախատեսվում էր անկախացման հարցով հանրաքվեի մասին որոշումն ընդունելուց ոչ շուտ քան վեց ամիս հետո իրականացնել հանրաքվեն, որի ընթացքը գտնվելու էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի վերահսկողության տակ: Ըստ օրենքի 9-րդ հոդվածի ԽՍՀՄ-ից անջատվող հանրապետությունը կարող էր անկախանալու բոլոր ակնկալել միայն հանրաքվեից 5 տարի անց: Այդ հճամայա անցման շրջանում պետք է լուծվեին ԽՍՀՄ-ից անկախանալու հանդինություն ունեցող հանրապետության միությունից դրիւ գալու հետ կապված հարցերը: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, որ դա մի տևական ժամանակահատված էր, եթե անկախության ձգտող կողմը ստիպված էր լինելու հաղթահարել կենտրոնի կողմից հարուցած բազմաթիվ խոչընդոտները, այդ թվում ֆինանսա-տնտեսական հսկայական սանկցիաներ, եթե ընդիհանրապես դրանք հնարավոր էր հաղթահարել:¹⁵⁷ Հայաստանը առաջիններից մեկն էր, որ պատրաստակամություն հայտնեց անկախացման գործնքացում դեկավարվել բացառապես վերոնշյալ օրենքով: Հանրապետությունների անկախացումը բույլ շտալու, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը կանխելու նպատակով Մ. Գորբաշովի դեկավարությամբ մշակվեցին և կիրառության մեջ մտան մի շարք այսպես կոչված «հականկախացման» օրենքներ՝ «Հասարակական կարգ պահպանելիս ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին գորքերի պարտականությունների մասին»¹⁵⁸,

¹⁵⁶ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, Ташкент, 1978., с. 63.

¹⁵⁷ Պողոսյան Է., Նշված աշխ., էջ 48, 49:

¹⁵⁸ «Известия» советов Народных депутатов СССР, 31.03.1990.

«Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին»¹⁵⁹ և այլն: Կենտրոնի կամայականությունների դեմ պայքարող ազգերի և մասնավորապես հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ էր ուղղված, անկախության մասին հոչակագրի ընդունումից ընդամենը օրեր անց, ԽՍՀՄ նախագահի «ԽՍՀՄ օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառազեն կազմավորումների ստեղծում արգելելու և անօրինական զենք պահելու դեպքում այն առգրավելու մասին» հրամանագիրը:¹⁶⁰ Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Գերագույն խորհրդը կայացրեց բացառապես Հայաստանի շահերից բխող ինքնիշխան վճիռ, որով կասեցվում էր ԽՍՀՄ նախագահի հրամանագրի կիրարկումը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում¹⁶¹:

Այդ կապակցությամբ ընդունվեց Հայաստանի իշխանությունների ինքնուրույն գործելառն արտահայտող «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի հայտարարության մասին» որոշումը, որում մասնավորապես ընդունվում էր, «Հայաստանի իշխանությունները ի վիճակի են կարծ ժամանակի ընթացքում սեփական ուժերով լուծելու հանրապետության ներքին կյանքին վերաբերող, նրա բաղաքական-հասարակական վիճակի կայունացմանն ուղղված բոլոր խնդիրները, պայմանով, որ բացառված լինի արտաքին միջամտությունը»¹⁶²:

Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի ճնշումները առանձնապես ուժեղացան անկախության մասին հոչակագրի ընդունումից հետո: Հայաստանին անկախացման ուղուց շենելու նպատակով ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները դիմում էին ամեն տեսակի միջոցների, գործի էին դրվում իշխանական լծակները, սաղրիչ քայլերի էին դիմում Լեռնային Ղարաբաղի հարցում և այլն: Ուժեղացել էին Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում անձնագրային ռեժիմի ստուգման անվան տակ ԽՍՀՄ գինված ուժերի

¹⁵⁹ Նոյն տեղում, 10. 04. 1990ր.

¹⁶⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 27.07. 1990, Պողոսյան Է., նշված աշխ., էջ 52:

¹⁶¹ Նոյն տեղում, 2.08. 1990:

¹⁶² ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 15(971), 23. 08.1990, էջ 13:

և աղբբեջանական միլիցիայի հատուկ ստորաբաժանումների, հատկապես ՕՍՈՆ-ի կողմից իրականացվող պատճից գործողությունները: Կենտրոնը ԽՍՀՄ փլուզումը կանխելու նպատակով բռնաճնշումներ էր գործադրում նաև անկախության ձգտող մյուս հանրապետությունների նկատմամբ: Այդ ուղղությամբ 1990-1991թ. կենտրոնական իշխանությունների կողմից շարունակվում էին ընդունվել օրենքներ ու որոշումներ ուղղված ԽՍՀՄ-ի ժողովրդավարական ազատական շարժումների ճնշմանը: Սակայն այս շրջանում ազատական սկզբունքներ որդեգրած քաղաքական ուժերը, հատկապես անկախության ձգտող ազգային հանրապետություններում, սկսել էին ավելի ու ավելի վճռականորեն ընդիմանալ միութենական կենտրոնի կողմից իրամցվող այդ անկենդան փաստաթրեթին: Միութենական կենտրոնի նման վճիռ-որոշումների դեմ ընդգումները տեղերում հանուն ինքնիշխանության պայքարի առաջին դրսւորումներն էին: Արդեն այդ փուլում ժողովրդավարական ուժերի պայքարը դարձել էր ավելի կազմակերպված, հագեցել ներքին տրամաբանությամբ, գործողությունները դարձել էին ավելի կանոնակարգված հաջորդական ու նպատակամղված:¹⁶³ Անկախացող հանրապետությունների, բնույթով արդեն ժողովրդավարականացած իշխանությունները վարում էին ազգային ինքնիշխանության հաստատմանը միտված կանխատածված, ծրագրավորված քաղաքական կուրս: Նրանցից առավել հետևողականները, արդեն, աստիճանաբար անցում էին կատարում կենտրոնի նկատմամբ, իրավական առումով, հարձակողական գործելառմին:¹⁶⁴

Դրա լավագույն վկայությունն են այդ շրջանում հատկապես Հայաստանում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները: Այսպես, ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը՝ 1991թ. հունվարի 31-ի որոշմամբ, ուղղակիորեն, կասեցրեց Հայաստանի Հնրապետության տարածքում ԽՍՀՄ պաշտպանության և ներքին գործերի նախարարների 1990թ. դեկտեմբերի 29-ի «Ներքին գոր-

երի մարմինների աշխատակիցների, խորհրդային բանակի ու ուղմածովային նավատորմի գլխառողյութերի համատեղ պարեկություն կազմակերպելու մասին» հրամանի գործունեությունը, այն որակելով որպես հակասահմանադրական և ստեղծված իրավիճակում սաղրիչ փաստաբույր:¹⁶⁵ Հենց նոյն օրը՝ հունվարի 31-ին, Հայաստանում փաստորեն բարձրագույն իշխանական կարգավիճակ վայելող, ՀՀ Գերագույն խորհրդին իր ընդունած մեկ այլ որոշմամբ կասեցրեց Հայաստանի տարածքում ԽՍՀՄ նախագահի 1991թ. հունվարի 26-ի մեկ այլ «Տնտեսական սարութածի և տնտեսական հանցագործություններին» վերաբերվող իրամանագրերի գործողությունը:

ԽՍՀՄ կործանման և Խորհրդային հանրապետությունների անկախացման օրակուր ահազնացող գործընթացները կանգնեցնելուն էր միտված նաև ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ 1991թ. մարտի 17-ին անցկացվելիք հանրաքվեն, որի մասին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումն ընդունվել էր 1991թ. հունվարի 16-ին:¹⁶⁶

Խորհրդային Հայաստանը անկախացման ուղին ընտրած միութենական վեց հանրապետությունների քվում էր: Դրանք էին Վրաստանը, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, Մոլդովան և Հայաստանը, որոնց տարածքում նշված հանրաքվեն չանցկացվեց: Կենտրոնի այդ նախաձեռնության դեմ ՀՀ Գերագույն խորհրդը նախ 1991թ. հունվարի 30-ին հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ¹⁶⁷, իսկ ապա մարտի 1-ին ընդունեց հանրաքվեն Հայաստանի տարածքում արգելելու մասին որոշում, որում մասնավորապես արձանագրված էր. «Հաշվի առնելով, որ ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991թ. մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեն հակառակ է ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին, Հայաստանի Հնրապետության Գերագույն խորհրդը որոշում է.

1. Հայաստանի Հնրապետության տարածքում չանցկացնել

¹⁶⁵ Հայաստանի Հնրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 2 (982), 31.01.1991, էջ 72-73:

¹⁶⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 52:

¹⁶⁷ Նոյն տեղում:

¹⁶³ Տե՛ս Պողոսյան Ե., նշված աշխ., էջ 54:

¹⁶⁴ Տե՛ս նոյն տեղում:

ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991 թվականի մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեն:

2. Համարելու որ ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991 թվականի մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեի արդյունքները Հայաստանի Հանրապետության համար իրավական ուժ չունեն»:¹⁶⁸

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991թ. մարտի 1-ին ընդունեց մեկ այլ որոշում «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դրւու գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու նաև սին»: Այդ պատմական կարևոր որոշման մեջ մասնավորապես ասված էր. «Ելենկով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից և հիմնվելով Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության 98 հոդվածի 5 կետի վրա, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե ԽՍՀՄ-ի կազմից դրւու գալու վերաբերյալ, քենարկության դնելով հետևյալ հարցը «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետության ԽՍՀՄ-ի կազմից դրւու»:

2. Հանրաքվեն անցկացնել 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին:

3. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք տալ իրադրության կտրուկ փոփոխության դեպքում որոշում կայացնել հանրաքվեն ավելի վաղ ժամկետում անցկացնելու մասին:

4. Հանրաքվեի անցկացման հետ կապված ծախսերը կատարել Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից»¹⁶⁹:

Հարկավոր է նշել, որ անկախության հանրաքվեի մասին որոշման ընդունմանը նախորդել էին Գերագույն խորհրդում այդ հարցի հանգամանալի քննարկումները, որոնցից հատկանշական է ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որտեղ երրորդ ունեցակ ՀՀԳԽ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Նա նշեց.

«ԽՍՀՄ-ը և նրա տիպի ցանկացած նոր միությունը դատապարտված է լինելու ոչնչացման: Ցանկալի և հնարավոր է, որ Միության քայլայումը կատարվի բնական, անարյուն, քաղաքակիր ձևով, և սա վերածվի ժողովուրդների մի համերաշխ համագործակցության, ինչպիսին է, օրինակ, Եվրոպական Երկրների համերաշխ համագործակցությունը, - ապա հատուկ շեշտեց միութենական հանրաքվեի մերժման անհրաժեշտությունը և անկախացման հանրաքվեի անցկացման անխոսափելիությունը, շպետք է բացառել, որ Հայաստանը անկախության հանրաքվեից հետո էլ, կենտրոնի հարկադրանքի պարագայում, ստիպված կլինի կնքել միութենական պայմանագիրը, որքան էլ ստրկական լինի այն»:¹⁷⁰ Փաստումն, քաղաքական չափանիշներով ինքնիշխանություն վայելող Հայաստանի ղեկավարության վարած դիվանագիտական ճկուն քաղաքականությունը, ըստ եռթյան, նպատակ ուներ հնարավորինս ապահովագրել հանրապետությունում անկախացման հանրաքվեի գործընթացը կենտրոնի պահպանողական ուժերի հնարավոր արգելափակման փորձերից: Հայաստանի ինքնիշխանության ճանապարհին կարևոր քայլ էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1991թ. ապրիլի 2-ին «Հանրաքվեի մասին» օրենքի ընդունումը,¹⁷¹ որտեղ արձանագրված էր, որ համաժողովրդական հանրաքվեով պետք է լուծվեին նաև Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի փոփոխման վերաբերյալ հարցերը:¹⁷²

1991թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահության և նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշմամբ հավանություն տրվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի անկախ պետականության հաստատման և տեղական ինքնակառավարման հարցերի մշտական հանձնաժողովների կողմից հանրաքվեի հանձնաժողովի կազմի վերաբերյալ ներկայացված առաջարկությանը: 1991թ. մայիսի 23-ին Հայաստանի

¹⁶⁸ Տես Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի (Ելույթներ, հոդվածներ, հարցագրույցներ), Երևան, 2006, էջ 176, 177:

¹⁶⁹ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995թթ.), Երևան, 1995, էջ 119-130:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 120:

¹⁶⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 5 (985), 15.03.1991, էջ 3:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 4:

Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողով կազմելու մասին որոշում, որով հաստատվեց հանձնաժողովի կազմը: Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ դարձավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Բ. Արարցյանը¹⁷³: Սայսի 25-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվեի անցկացման կենտրոնական հանձնաժողովի անդրանիկ նիստը, որում քննարկվեցին և համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին կազմակերպական բնույթի միջազգային մասին¹⁷⁴:

Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի օգոստոսի 16-ի հերթական նիստում ընդունվեց սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեի Ռ. Արուտչյանի և Կ. Փաշայանի հետինակած խորհրդանիշը¹⁷⁵, հաստատվեց քետարերթիկների նմուշը¹⁷⁶:

ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991թ. հունիսի 24-ի որոշմամբ նախատեսվեց հանրաքվեի անցկացման նպատակներով ՀՀ պետական բյուջեից հատկացնել 1,8 մլն ռուբի:¹⁷⁷

1991թ. խորհրդային Միության ներքին քաղաքական բոլոր կարգի իրադարձություններն ու երևույթները այսպես թե այնպես ծավալվում էին միութենական նոր դաշնագրի վավերացման և նորոգված ֆեդերացիայի ստեղծման հարցի շուրջը: Սի կողմից քափ էր առնում կենտրոնի կողմից դաշնագրի նոր տարրերակների մշակման գործընթացը (միայն 1991թ. հունիսի 14-ին և 18-ին հապճեապրեն կազմել և հանրության էին ներկայացվել դաշնագրի երկու տարրերակ), մյուս կողմից էլ ուժեղանում էր միութենական նոր դաշնագրի գաղափարը ընդհանրապես մերժող և արդեն խոռվարի պիտակավորում ստացած Հայաստանի, Վրաստանի, Մոլդովայի, Լիտվայի, Լատվիայի ու Էստոնիայի նկատմամբ

կենտրոնի բիրտ ճնշումների քաղաքականությունը՝ նրանց ապագա ֆեդերացիայի մեջ մտցնելու նպատակով:¹⁷⁸ Ընդունին, եթե Լատվիայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի նկատմամբ այդ ճնշումը դեռևս դրսություն էր միայն պաշտոնական հայտարարությունների ձևով¹⁷⁹, ապա Լիտվան, Հայաստանն ու Վրաստանը վաղուց էին վերածվել խորհրդային գործերի տարրեր պատժի օպերացիաների մշակման դաշտի: Կենտրոնական իշխանությունները շատ լավ էին հասկանում, որ միայն նոր դաշնագրի ստորագրմամբ կարելի կլիներ պահպանել խորհրդային կայսրությունը: Եվ ահա 1991թ. հունիսի 18-ին ԽՍՀՄ իշխանությունները ընթացակարգ շատ լավ էին հասկանում, որ միայն նոր դաշնագրի ստորագրմամբ կարելի կլիներ պահպանել խորհրդային կայսրությունը: Եվ ահա 1991թ. հունիսի 18-ին ԽՍՀՄ իշխանությունները ընթացակարգ շատ լավ էին հասկանում, որ միայն նոր դաշնագրի ստորագրմամբ կարելի կլիներ պահպանել խորհրդային կայսրությունը:

Խոսելով իշխատակված դաշնագրի, որպես ԽՍՀՄ-ը փրկելու վերջին փորձերից մեկի մասին, հարկ է նշել, որ այն աչքի էր ընկնում խորհրդային շրջանի քաղաքական բնույթի բոլոր փաստաթրթերին հատուկ դեկլարատիվ բնույթով: Դաշնագրի այնպես էր կազմված, որ իրավական առումով նախկին ԽՍՀՄ-ի կազմից ինչոր կերպ դրս գալու միակ տարրերակը դա նոր միության մեջ մտնելու համաձայնագրի ստորագրելու էր: Պարզապես նոր դաշնագրի նախագծում ևս նախատեսվում էր, որ ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին 1922 թ. պայմանագրը դադարում էր գործել միայն այն հանրապետությունների համար, որոնք կստորագրեին միութենական նոր դաշնագրիը:¹⁸²

1991թ. գարնանից կենտրոնական իշխանությունների գործունեությունը ուղղված էր Նովո-Օգարյովյում միութենական նոր

¹⁷³ Տես Պողոսյան Ե., նշված աշխ., էջ 59:

¹⁷⁴ «Известия советов Народных депутатов СССР», 1, 2, 3, 15. 04, 7, 16, 21 мая, 1990г.

¹⁷⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 2.07.1991:

¹⁷⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 9.07.1991:

¹⁷⁷ Տես Պողոսյան Ե., նշված աշխ., էջ 61:

¹⁷⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 10(990), 31.05.1991, էջ 12-13:

¹⁷⁹ Նույն տեղում:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, N 16 (996), 31.08.1991, էջ 8:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 27-28:

¹⁸² ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (996), 31.08.1991, էջ 11:

պայմանագրի վերջնական մշակման խնդրի կենսագործմանը, որի համար Մերձմուսկովյան այդ բնակավայր պետք է ժամանեին արագորեն փլուզվող ԽՍՀՄ-ի հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները հնարավորին խոսափում էին նոր պայմանագրի նախապատրաստական կոմիտեի աշխատանքներին մասնակցելուց և այդպես էլ չներկայացան ապրիլ և նայիս ամիսներին Նովր-Օգարյովյում կայացած երկու հանդիպումներին:¹⁸³ Նոյեմբերի 23-ին նախատեսված էր դաշնային նոր պայմանագրի վերջնական մշակման նպատակով նախապատրաստական կոմիտեի հերթական նիստը, որին մասնակցելուն հրավիրված էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը:¹⁸⁴ Ելնելով ստեղծված կացությունից, ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը մասնակցեց Նովր-Օգարյովյան հույսին: Սակայն դա ավելի շուտ դիվանագիտական բարեկրթության այց էր և ոչ երրեք նոր միության «կերտման» մտահոգությամբ իրականացված գործնական ուղղություն: ¹⁸⁵ Հայաստանը այլևս անդառնալիորեն ընտրել էր իր ուղին:

Փաստորեն, Հայաստանը մինչև սեպտեմբերի 21-ը շմանակցեց նաև կենտրոնի և հանրաքենան մասնակցած ինը հանրապետությունների (Ուկրաինա, Բելառուս, Ղազախստան, Ռուբեկստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Աղդամ) (9+1) կողմից մշակվող միութենական նոր պայմանագրի նախապատրաստման աշխատանքներին, որի ստորագրմամբ Կրեմլ հույս ուներ անկախացող հանրապետությունները պահպանել միության կազմում: Չնայած տվյալ հարցում կենտրոնի ակնհայտ շտապողականությանը՝ առանձին հանրապետություններ, մասնավորապես Ռուսաստանն ու Ուկրաինան, լրջորեն խոշընդուռ էին այդ պայմանագրի ստորագրմանը, որի հետևանքով այս հետաձգվեց մինչև 1991թ. սեպտեմբերի կեսերը: Միութենական նոր

դաշնագրի ստորագրման փակուղի մտնելը էլ ավելի քույացրեց կենտրոնի դիրքերը, որոնց ամրապնդման միակ ուղին խորհրդային դեկավարության պահպանողական թիվ ներկայացուցիչները տեսնում էին երկրում ուղղական բռնապետություն հաստատելու մեջ:

Հայաստանի անկախացման և ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ի վերջնական փլուզման գործում վճռորոշ դերակատարություն ունեցավ 1991թ. օգոստոսի 19-ին ԽՍՀՄ-ում հետադիմական ուժերի նախաձեռնած հեղաշրջման անհաջող փորձը:¹⁸⁶

Մ. Գորբաչովի նախաձեռնությամբ խորհրդային իմքնիշխան Հանրապետությունների նորացված Միություն ստեղծելու համար նախատեսված պայմանագրի ստորագրումը նշանակվեց օգոստոսի 20-ին:

1991թ. օգոստոսի 19-ին ԽՍՀՄ-ի հետադիմական ուժերը կազմակերպեցին խոռվություն՝ երկիրը կանգնեցնելով ուղղական բռնապետություն հաստատելու սպառնալիքի առջև: Օգոստոսի 19-ի առավոտյան օգտվելով այն հանգամանքից, որ երկրի նախագահը արձակուրդը անցկացնում էր Ղրիմում, հայտարարվեց, թե Մ. Գորբաչովը վատառողջության պատճառով չի կարող կատարել երկրի նախագահի պարտականությունները, և դրանք անցնում են փոխնախագահ Գ. Զանակին: Երկրի կառավարման համար ստեղծվեց Արտակարգ դրության պետական կոմիտե (ԱԴՊԿ): Օգոստոսի 19-ին զորքը նտավ Մոսկվա: Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բորիս Ելցինը երկրի քաղաքացիներին ուղղված դիմումի մեջ կատարված համարեց «հակասահմանադրական հեղաշրջում»: Օգոստոսի 21-ին խոռվարաբները ձերբակալվեցին: Մ. Գորբաչովը Ղրիմից վերադարձավ Մոսկվա:

Փաստորեն ժողովրդավարների վճռականության շնորհիվ պահպանողական ուժերի հեղաշրջման փորձը ձախողվեց: Մոսկվայում ժողովրդավարական ուժերի հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ՝ արագացնելով կումունիստական կուսակցության միանձնյա իշխանության և խորհրդային կայսրության փլուզմը: Օգոստոսյան դեպքերից հետո ՌԽՍՖՀ նախագահ Բ. Ել-

¹⁸³ Տե՛ս Պողոսյան Է., նշված աշխ., էջ 62:

¹⁸⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 19.07. 1991:

¹⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.08.1991, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 14 (994), 31.07.1991, էջ 13:

¹⁸⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20 օգոստոսի, 1991:

ցինի հրամանագրով արգելվեց ԽՄԿԿ-ի գործունեությունը Ռուսաստանի տարածքում: 1991 թ. սեպտեմբերի 7-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XXIX համագումարը որոշեց դադարեցնել ՀԿԿ-ի գործունեությունը¹⁸⁷:

Ելեւով Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագիր դրույթներից ու նպատակներից, ինչպես նաև բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն վարող կենտրոնից ձերքագատվելու և ազգի շահերից բխող քաղաքականություն վարելու համար հայոց խորհրդարանը որոշեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դրւու գալու և անկախանալու հարցով:

Սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեին մասնակցեց քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող Հայաստանի Հանրապետության քաղաքցիների 95,05 տոկոսը: Հայաստանի անկախության օգինի իր ճայնը տվեց 2 մլն 43 հազար մարդ կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94,39 տոկոսը¹⁸⁸: Համապատասխանաբար անկախությանը դեմ էին քվեարկել մոտ 0,47 տոկոսը և անվավեր ճանաչված քվեարերթիկների քանակը կազմում էր քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքցիների 0,19 տոկոսը¹⁸⁹: Հանրաքվեի ընթացքին հետևեցին աշխարհի 25 երկրներից՝ Սեծ Բրիտանիայից, Շվեյցարիայից, Բելգիայից և այլն ժամանած 117 դիտորդներ: ¹⁹⁰ Հանրաքվեի նախօրյակին դիտորդական առաքելությամբ Հայաստան էին ժամանել ԱՍԴ-ի 10 կոնգրեսականներից քաղկացած պաշտոնական պատվիրակությունը՝ կոնգրեսական Վ. Օուենի գլխավորությամբ:¹⁹¹ Սեպտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի անկախության հանրաքվեի արդյունքների ամփոփիչ նիստում արձանագրվեց, որ բոլոր

դիտորդները միահամուռ էին իրենց տեսակետում, որ հանրաքվեն իրականացվել էր նորմալ մթնոլորտում և այդ ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» օրենքի խախտման վերաբերյալ ոչ մի բողոք չէր արձանագրվել:¹⁹² Հանրաքվեի ընթացքում Հայաստանում գտնված ԱՍԴ-ի կոնգրեսականների կողմից Միացյալ Նահանգների նախագահին ներկայացրած գեկուցագրում մասնավորապես ասվում էր. «Մենք կարող ենք հավատել, որ Հայաստանի ժողովրդին հնարապերություն էր ընձեռվել դրսորելու իր ազատ ընտրության իրավունքը, և բացարձակ մեծամասնությունը քվեարկեց Խորհրդային Միության կազմից դրւու գալու օգտին»:

Մենք միասնաբար պահանջում ենք, որպեսզի Միացյալ Նահանգները ճանաչեն Հայաստանի նոր Հանրապետությունը»¹⁹³, - վերջում ավելացրել էին գեկուցագրի հեղինակները:

1991թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀԳԽ-ի հատուկ նիստը նվիրված էր հայ ժողովրդի համար կարևորագույն հարցի՝ անկախության հանրաքվեի արդյունքների հաստատմանը, որը վարեց Խորհրդարանի նախագահի տեղակալ Գ. Հարությունյանը:

1991թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդը հիմնվելով համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների վրա ընդունեց Հայաստանը անկախ պետություն հոչակելու մասին պատմական որոշումը¹⁹⁴: Հայ ժողովրդի համար մեծ կարևորություն ունեցող որոշման մեջ ասված էր. «Հավատարիս մնալով Հայաստանի անկախության մասին հոչակագրին, հենվելով մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, ինք ընդունելով 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի՝ ԽՍՀՄ կազմից դրւու գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները, Հայաստանի Հանրապետության»

¹⁸⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ1, ց 84, գ 1, թ. 68, 69, ց 128, գ. 3, թ. 1

¹⁸⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, Ն 18(998), 30.09.1991, էջ 21:

¹⁸⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 սեպտեմբերի, 1991թ.:

¹⁹⁰ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, Ն 18(998), 30.09.1991, էջ 15:

¹⁹¹ Նույն տեղում, Ն 17(997), 15.09.1991, էջ 25: «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 սեպտեմբերի, էջ 29:

¹⁹² Նույն տեղում, Ն 18(998), 30.09.1991, էջ 29:

¹⁹³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 2. 10, 1991թ.:

¹⁹⁴ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, Ն 18(998), 30.09.1991, էջ 21:

Գերագույն խորհուրդը հոչակում է Հայաստանի Հանրապետությունը անկախ պետություն»:¹⁹⁵

Որոշման ընդունմանը հաջորդած Հայաստանի օրիներգն ու Ամենայն Հայոց կարողիկոս Վազգեն Առաջինի տերունական օրինությունը մի առանձնակի հանդիսավորություն հաղորդեցին ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին որոշման պահպանմամբ իրականացված գործնթացի տրամաբանական ավարտին¹⁹⁶: Փաստորեն, Հայաստանը ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն ու ըստ էության միակն էր, որը անկախացման հանրաքվեն անցկացրեց Խորհրդային Միության սահմանադրության և «ԽՍՀՄ-ի կազմից միունական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքին լիակատար համապատասխանությամբ. այն է՝ հանրաքվե իրականացնելու որոշման ընդունումից 6 ամիս անց և անկախացման մասին որոշումը կայացրեց հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող ազգարկացության ոչ պակաս քան երկու երրորդի համաձայնությամբ:¹⁹⁷

Սեպտեմբերի 24-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ սեպտեմբերի 21-ը հայտարարվեց տոնական, ոչ աշխատանքային օր:¹⁹⁸

Այսպիսով, 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց Հայաստանի ազգային անկախությունը:

Նախկին խորհրդային հանրապետությունների օրինակով Հայաստանում ևս նոցվեց նախագահական կառավարման համակարգ: 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ՝ վեց թեկնածուների մասնակցությամբ: Արդյունքում ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, իսկ փոխնախագահ՝ Գագիկ Հարությունյանը:¹⁹⁹

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

¹⁹⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 2.10. 1991թ.:

¹⁹⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18(998), 30.09.1991, էջ 5:

¹⁹⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 12. 11. 1991թ.:

Անկախության ուղին բռնած հանրապետությանը ծանր փորձություններ էին սպասում: Այն փաստորեն կտրվել էր նախկին միունքերին տնտեսական համակարգի բոլոր օղակներից: 1991 թ. նոյեմբերին հերթական անգամ փակվեց Աղբեջանից Եղող գաղամուղը: Հայաստանի Էներգետիկ շրջափակումը գնալով ավելի մեծ շափեր ընդունեց: Կանգ առան հանրապետության գրեթե բոլոր ծեռնարկությունները, ուսումնական հաստատություններում դադարեցին պարապմունքները, բնակչությունը գրկվեց ջեռուցումից: Գազամուղի փակումից բացի ընդհատվեց նաև երկարուղային կապը: Հայաստանի տնտեսությունը կանգնեց կազմալուծման լուրջ վտանգի առաջ: Օրստօր ծանրանում էր ազգաբնակչության սոցիալական վիճակը: Իսկ տարածաշրջանում լարվածությունը գնալով ավելի էր սրբում:

Հանրապետության համար այսպիսի ծանր պայմաններում, 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Սինակի մոտակայքի Բելովեժսկ բնակավայրում երեք ալավոնական հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելոռուսի դեկավարները ստորագրեցին համաձայնագիր՝ ԽՍՀՄ-ի գոյությունը դադարեցնելու մասին՝ որպես միջազգային սուրբեկու և աշխարհաքաղաքական իրողություն: Դրանով իրականացավ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Միաժամանակ հայտարարվեց միջազգային համագործակցության նոր սուրբեկությ՝ Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) կազմավորման մասին²⁰⁰: Միունական նախկին հանրապետություններից Սինակի համաձայնագրին առաջինն արձագանքեց Հայաստանի Հանրապետությունը, որը ողջունեց ԱՊՀ-ի ստեղծումը՝ հայտնելով նրան միանալու իր պատրաստակամությունը:

1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ղազախստանի նախկին մայրաքաղաք Ալմա-Արայում 11 ինքնիշխան պետություններ՝ Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Բելոռուսը, Ղազախստանը, Ուզբեկստանը, Տաջիկստանը, Ղրղզստանը, Թուրքմենստանը, Աղբեջանը, Մոլդովան և Հայաստանը ստորագրեցին համաձայնագիր ԱՊՀ ստեղծման մասին²⁰¹: Այլևս գոյություն չունեցող երկի նախագահ Ս.

²⁰⁰ Հայաստանի Հանրապետություն, 24.12. 1991թ.:

²⁰¹ Տես նույն տեղում:

գորրաշովին մնում էր հրաժարական տալ: Հրաժարականից մեկ օր անց, դեկտեմբերի 26-ին, նորաստեղծ ԱՊՀ-ի անդամ երկրներից առաջիններից մեկը ՀՀ Գլուխ վավերացրեց ՀՀ-ն ԱՊՀ-ին անդամակցելու մասին արձանագրությունը: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ալբրեթանը ԱՊՀ-ին անդամագրվեց միայն 1993թ. սեպտեմբերին, իսկ Հայաստանի Հանրապետության մյուս հարեւանը՝ Վրաստանը, միայն 1994թ. մարտին վավերացրեց հանրապետության անդամակցությունը ԱՊՀ-ին:²⁰²

գ. Պետականության կայացման գործընթացի սկիզբը

Անցումային դժվարին փուլում գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունն իր անկախության հաստատման համար պետական շինարարությունն իրականացրեց ըստ էության պատերազմական պայմաններում: Մինչեռ պետական կառավարման խորհրդային համակարգից անցումը նրանից էապես տարրերվող միանագամայն նոր համակարգի՝ զգալի նյութական և ֆինանսական միջոցներ էր պահանջում: Իշխանության նոր մարմինների ձևավորման գործընթացը սկսվել էր 1990 թ. մայիս-հունիսին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո, երբ խորհրդիներից անցում կատարվեց դեպի խորհրդարանական հանրապետություն: Ընդ որում, եթե Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր իշխանությունը կենտրոնացած էր խորհրդարանի ձեռքում, ապա գործադիր իշխանությունը բաժանված էր վարչապետի, նրա կարինետի և Գերագույն խորհրդի նախագահության միջև: Փաստորեն, հանրապետությունում առկա էր պետական կառավարման համակարգի նախկին և նոր կառույցների գուգորդում՝ կառավարման մարմինների անարդյունավետ կառուցվածքներով և հնից ժառանգած ավանդույթներով: Իշխանության բների տարրեր մարմիններին բնորոշ էին միմյանց գործառույթների կրկնությունը, անհրաժեշտ տեղեկատվության փոխանակման բացակայությունը և այլն:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերա-

²⁰² «Հայաստանի Հանրապետություն», 2.03. 1994:

գույն խորհուրդը անկախ պետականության գործընթացի ու հանրապետության ինքնիշխանության ամրապնդման ուղղությամբ առաջին քայլերն իրականացրեց ՀՀ պետականության խորհրդանշների մասին օրենքների ընդունումով:

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1990թ. օգոստոսի 24-ին ընդունեց ՀՀ պետական դրոշի մասին օրենքը, որով ի լուր բոլորի հայտարարվեց, որ այսուհետ «Հայաստանի Հանրապետության դրոշը եռագույնն է»²⁰³: Նույն օրը Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հայտարարվեց նորանկախ Հայաստանի պետական զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի կազմակերպումն ու ղեկավարումը հանձնարարվեց ՀՀ Մինիստրների խորհրդին և խորհրդարանի համապատասխան մշտական հանձնաժողովներին:²⁰⁴

Այդ պատմական որոշումներով սկիզբ դրվեց Հայաստանի անկախության հոչակագրով սահմանված անկախացման գործընթացին:

1990թ. օգոստոսի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի շենքի (այժմ ՀՀ կառավարության շենք) վրա հանդիսավոր կերպով բարձրացրեց հայոց եռագույնը: Այս արարողությանը ներկա էին հազարավոր մարդիկ: ՀՀ Գլուխ նախագահի ելույթից հետո դրոշակածողից իջեցվեց հայ ժողովրդի անցած 70-ամյա ուղու ժամանակաշինուածը խորհրդանշող Խորհրդային Հայաստանի դրոշը և Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվազախմբի կողմից կատարվող «Սեր հայրենիք»-ի հանդիսավոր հնչյունների ներքո բարձրացրեց Հայոց անկախ պետության խորհրդանշիչը՝ հայոց եռագույնը: Նույն օրը կառավարական տան (այժմ ՀՀ նախագահի նստավայր) վրա ևս ծածանվեց ինքնիշխան Հայաստանի խորհրդանշիչը²⁰⁵: Սակայն ՀՀ մյուս խորհրդանշների՝ հիմնի ու զինանշանի ընդունման գործընթացը երկարաձգվեց:

²⁰³ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 16 (972), 31.08.1990, էջ 6:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁰⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 26.08.1990:

ՀՀ կառավարության 1990թ. սեպտեմբերի 28-ի որոշմամբ հայտարարվեց ՀՀ զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի համաձայն, ստեղծվեց բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, գիտության, արվեստի, գրականության բնագավառի հեղինակավոր ներկայացուցիչներից կազմված 15 հոգանոց կազմկոմիտե՝ հանրապետության Մինիստրուների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանի գլխավորությամբ:²⁰⁶ ՀՀ կառավարության 1990թ. հոկտեմբերի 10-ի որոշմամբ էլ ստեղծվեցին Հայաստանի պետական զինանշանի մրցութային հանձնաժողով ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամ Հր. Ռ. Մինոնյանի նախագահությամբ և պետական օրիներգի մրցութային հանձնաժողով՝ Հայաստանի կոմպոզիտորների միության վարչության նախագահ, երգահան Է.Մ. Միրզոյանի ղեկավարությամբ:²⁰⁷

Խորհրդարանի 1991թ. հուլիսի 1-ի նիստում քննարկման դրվեցին օրիներգի երկու տարբերակներ՝ հանրահայտ «Մեր հայրենիքը» և 1944 թվականին կոմպոզիտորներ Ս. Բարաջանյանի ու Ա. Հարույնյանի կողմից գրված օրիներգը: ՀՀ Գև նիստերի դայլինում հնչեցին այդ երկու ստեղծագործությունների ծայնագրությունները: Քվեարկությանը մասնակցած 158 պատգամավորներից 146-ը նախապատվորյունը տվեցին «Մեր հայրենիքին»: Որոշվեց ՀՀ օրիներգի հիմք ընդունել «Մեր հայրենիք» ստեղծագործությունը՝ երգի խոսքերը հետազայում հանձնաժողովում վերջնականացնելու հետո:²⁰⁸ Նոյն օրը քննարկման դրվեց նաև զինանշանի ընդունման հարցը: ՀՀ վարչապետի տեղակալ Վ. Սարգյանը կազմկոմիտեի անունից քննարկման ներկայացրեց Ս. Սարյանի ստեղծած ՀԽՍՀ պետական զինանշանի նորոգված տարբերակները և 1918-1920թթ. ՀՀ պետական զինանշանը: Զինանշանի հարցը հանվեց օրակարգից այն բանից հետո, եթե զինանշանի ստեղծման մրցութային հանձնաժողովի նախագահ Հր. Ռ. Մինոնյանը տեղեկացրեց, որ իր ղեկավարած օդակում հավա-

²⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 163, զ. 418, թ. 1-3:

²⁰⁷ Նոյն տեղում, զ. 417, թ. 1-5:

²⁰⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 13 (993), 15.07. 1991, թ 7:

նույրյան չի արժանացել ներկայացված 150 տարբերակներից և ոչ մեկը:²⁰⁹ Այդ հարցը իր վերջնական լուծումը ստացավ միայն հաջորդ տարում՝ ՀՀ Գև 1992թ. մարտի 25-ին կայացրած հերթական նիստի որոշմամբ: Հայաստանի պետական զինանշան ընդունվեց 1920 թվականի հուլիսին հաստատված Հայաստանի առաջին Հանրապետության հերալդիկան²¹⁰:

Անկախության հոչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդիանուր միջազգային ճանաչում: Ակսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը: «Անկախ պետության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական նոր օրենքով սահմանվում էր իշխանության պետական կարգը, ապահովում էր օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը:

Ելենկով պետական կառավարման նոր՝ արդյունավետ համակարգի ձևավորման անհրաժեշտությունից և առաջնորդվելով օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունների տարանջատման վերաբերյալ Անկախության հոչակագրի դրույթներով՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդը 1991 թ. հունիսի 25-ին հիմնեց հանրապետության նախագահի պաշտոնը, որով հաստատեց նախագահական կառավարման համակարգ՝ վերջինիս գիծելով իր լիազորությունների մի մասը²¹¹: Նոյն թվականի օգոստոսի մեկին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքը, համաձայն որի՝ ՀՀ նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է և զինագրություն է հանրապետության գործադիր իշխանությունը²¹²: Դրանով, ըստ Եության, ուրվագծվեց անկախության ուղիով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության պետական կարգը:

1991 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին «ՀՀ Գերագույն խորհրդի» և «Կառավարության կառուցվածքի մասին» օրենքնե-

²⁰⁹ Նոյն տեղում 13 (993), 15.07. 1991, թ 75-76:

²¹⁰ Նոյն տեղում, 8 (1012), 30.04.. 1992, թ 3:

²¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 165, զ. 415, թ. 42:

²¹² Տե՛ս Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու, 1990-1995թթ., թ 158, 162:

բով սահմանվել էին իշխանության պետական բարձրագույն մարմինների գործունեության շրջանակները²¹³:

Հանրապետությունում պետական կառավարման համակարգը ներառում էր պետական գործադիր մարմինները, իսկ ՀՀ գործադիր իշխանությունն իրականացվում էր ՀՀ կառավարության կողմից, որը կազմված էր վարչապետից ու նախարարներից: Կառավարությունը 1991-1992 թթ. գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր 22 նախարարությունների, 8 պետական վարչությունների և վարչապետի ու փոխվարչապետի միջոցով²¹⁴: Հետագայում կառավարության կառուցվածքային կազմը բազմից փոփոխությունների ներք էլեմենտեց: Այսպիսով, Հայաստանի անկախության մասին հոչակագրի ընդունումից մեկ տարի հետո հանրապետության իշխանությունների կողմից տնտեսական, քաղաքական, պետական և վարչական ոլորտներում հետևողականորեն իրականացված արմատական վերափոխումների շնորհիվ հայոց Անկախ պետականության կայացման գործընթացի սկիզբը դրվեց:

Դ. 1995թ. ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը

Հանրապետության պետական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր պետության հիմնական օրենքի՝ ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը: Քանի որ գործող սահմանադրությունը հակասում էր Անկախության մասին հոչակագրի սկզբունքներին, ուստի ՀՀ խորհրդարանը ստիպված էր այնող անընդհատ կատարել սահմանադրական փոփոխություններ ու շտկումներ: Օրենսդրական փակուղուց դուրս գալու նպատակով խորհրդարանը 1990 թ. դեկտեմբերին ընդունեց «Հայաստանի անկախության մասին» առաջին սահմանադրական օրենքը, որի համաձայն մինչև նոր Սահմանադրության ընդունումը դադարեցվում էր սահմանադրական այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին Հոչակագրի հիմնա վրա ընդունված օրենքներին:

²¹³ Տես նույն տեղում, էջ 189-196:

²¹⁴ Տես նույն տեղում, էջ 195:

Ակնհայտ էր, որ միայն փոփոխություններով հնարավոր չեր լիովին բարեփոխել նախորդ սահմանադրությունը: Ուստի անհրաժեշտ էր ունենալ նոր Սահմանադրություն: Այդ նպատակով 1990 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց սահմանադրական հանձնախումբ՝ 20 մարդուց բաղկացած, նոր Սահմանադրության նախագծի մշակման համար: 1993թ. հունիսի 24-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց ՀՀ սահմանադրության նախագծի առաջին տարբերակին և այն ներկայացրեց համաժողովրդական քննարկման, որը տևեց ինը ամիս: Նախագծի վերաբերյալ մտցվեց ավելի քան 1000 դիտողություն և առաջարկ: Հատկանշական է, որ 6 կուսակցությունների ներկայացրած նախագծի վերաբերյալ ստացվեց 72 առաջարկություն և դիտողություն, որոնցից 17-ը ընդհանուր բնույթի էին:²¹⁵ 1994թ. ապրիլի 20-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց նախագծի լրամշակված տարբերակին և այն ներկայացրեց ՀՀԳԽ-ին: Ներկայացեցին նաև ՀՀ սահմանադրության այլնուրանքային նախագծեր: 1994թ. մայիսի 1-ին Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց սահմանադրական հանձնաժողովի կազմի ընդլայնման մասին: ՀՀԳԽ նախագահ Բ. Արարցյանը ընտրվեց հանձնաժողովի համանախագահ: 1995թ. մայիսի 12-ին ՀՀԳԽ-ն ընդունեց հիրավի պատմական որոշում «ՀՀ Սահմանադրության նախագծի մասին», որով ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց:

1. Հավանություն տալ ՀՀ ԳԽ սահմանադրական հանձնաժողովի ներկայացրած ՀՀ սահմանադրության նախագծին.
2. ՀՀ սահմանադրության ընդունման նպատակով 1995թ. հունիսի 5-ին անցկացնել հանրաքվե, քվեարկության դմելով հետևյալ հարցը. «Համաձայն էք արդյոք, ընդունել ՀՀ ԳԽ-ի հավանության արժանացած ՀՀ սահմանադրությունը»:

ՀՀ պատմության ողջ ընթացքում առաջին անգամ 1995թ. հունիսի 5-ին անցկացվեց սահմանադրական հանրաքվե:²¹⁶ Հան-

²¹⁵ Խաչատրյան Յ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1997, էջ 23:

²¹⁶ Տես Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հոդված 13-14, Երևան, 1995:

բարվեին մասնակցեցին մեկ մլն. 217 հազար 531 քաղաքացի, այսինքն՝ քվեարկության իրավունք ունեցողվերի 55,66 %-ը: ՀՀ Հիմնական օրենքի (սահմանադրության) օգտին կողմ արտահայտվեց ընտրողների ճնշող մեծամասնությունը՝ 68,04 %-ը.²¹⁷

Նոր Սահմանադրությունը, իր թերություններով հանդերձ, կարևոր երևույթ էր: ՀՀ սահմանադրությունը կազմված էր ներածությունից և 117 հոդվածներից, որոնք շարադրված էին ինը գլուխներում: Սահմանադրությունը դրեց ամրողատիրական համակարգից դեպի ժողովրդավար պետություն անցնելու իրավական հիմքը: Սկսեցին ձևավորվել պետականական նոր կառույցներ: ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում էր նախագահական հանրապետության մոդել՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանությունների տարանջատումով: Բարձրագույն օրենսդիր մարմնը՝ Գերազույն խորհուրդը, վերանվանվեց Ազգային ժողով:

Սահմանադրությունը իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, հոչակեց սեփականության բոլոր ձևերի հավասարություն, սահմանեց Հայաստանի քաղաքացիների իրավունքն ու պարտականությունները: Նա հոչակում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է:

ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ Հանրապետության խորհրդանշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրենքը: Պետական դրոշ ճանաչվեց եռագույնը՝ կարմիր, կապույտ և նարնջագույն՝ հորիզոնական հավասար շերտով, որն առաջին հանրապետության դրոշն էր: Այնուհետև ընդունվեց ՀՀ զինանշանը, որի կենտրոնում վահանը պահող արծիվն ու առյուծն են. պատկերված է Արարատ լեռը՝ Նոյյան տապանով և պատմական Հայաստանի շորս քագավորությունների զինանշաններով, սուր, ծյուղ, հասկերի խորձ, շղթա և ծապավեն: Որպես օրիներգ ընդունվեց առաջին հանրապետության պետական հիմնը՝ «Մեր Հայրենիքը»: 2010 թ. հունիսի 15-ին, երիտասարդության նախաձեռնությամբ, ՀՀ-ում առաջին անգամ նշվեց ՀՀ պետական խորհրդանշների օրը:

Հետագայում հանրապետության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացումն առաջացրեց Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն:

ե. Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը

Առաջնահերթ նշանակություն ստացավ ազգային պետության անվտանգության և անկախության պահպանման հարցը, որի երաշխիքը կարող էր լինել մարտունակ բանակը: Իր կարճատև պատմության ընթացքում հաղթահարելով պատերազմի ու բանակաշխնության ծանրազույն փորձությունները՝ հայոց բանակը կոփվեց և դարձավ մեր անկախ պետականության կարևորագույն երաշխիքը: Իր կայացման ճանապարհին այն անցավ երեք դժվարին ու կարևոր փուլեր:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1988 թվականի փետրվարից մինչև 1992թ. մայիսը, երբ Ղարաբաղյան շարժման ակտիվացման և հայ-աղյոքնական հարաբերությունների ծայրաստիճան սրման պայմաններում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ուղղական անվտանգության ապահովումը դարձավ հրատապ խնդիքը:

Երկրորդ փուլը ներառում է 1992թ. հունիսից մինչև 1994թ. մայիսն ընկած ժամանակահատվածը, երբ անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ միասին, գտնվելով շայտարարված, բայց փաստացի պատերազմի մեջ, ձեռնամուխ եղավ Ազգային բանակի ստեղծմանը:

Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1994թ. հունիսից մինչև օրս ընկած ժամանակահատվածը: Այս փուլն անվանվում է բանակաշխնության, զորքերի մարտունակության բարձրացման, անհրաժեշտ ստորարաժանումների ստեղծման, խաղաղ պայմաններում բանակի, որպես ուղղականական համակարգի, վերջնական ձևավորման շրջան: Առաջին փուլի առանձնահատկությունն այն էր, որ հայ հասարակության մտածողության մեջ հասունացավ այն գիտակցությունը, որ միայն սեփական զինված ուժերը կարող են լինել ժողովրդի ու հասարակության անվանգության երաշխիքը: Այս ժամանակահատվածում «բանակ» էին համարվում իրարից

²¹⁷ Տես Խաչատրյան Յ., նշված աշխ., էջ 22:

անջատ գործող շուրջ 80 կամավորական ջոկատները, որոնք ուղամականացված հիմնարկություններից, հակալարկութային հրետանու կրակակետերից, ուղղմագիտության դասարաններից ու բոլոր հնարավոր այլ վայրերից զենք հայրայթելով, կամավոր, հայրենասիրական ու բարոյական մղումներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ պաշտպանելու հաճարապետության սահմանները: Այդպիսի ջոկատներից էին «Վրիժառուներ»-ը, «Սասունցի Դավիթ»-ը, «Սասուն ծուեր»-ը, «Մուշ»-ը և այլը²¹⁸: Չնայած հայ կամավորական ջոկատների գործողությունները տարերային էին, չկորդինացված և տեղի էին ունենում ՀՀ ու Արցախի պաշտպանությունը համակարգող միասնական կենտրոնականությունիցի բացակայության պայմաններում, դրանք այն կենսունակ սաղմերն էին, որոնցից անկախության հոչակումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանծ բանակի ստորաբաժանումները²¹⁹:

Հայկական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով ստեղծված կամավորական ջոկատները պետական կառույցում ընդգրկելու համար ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը 1990 թ. օգոստոսի 21-ին ընդունեց «ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր հատուկ ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին» որոշումը²²⁰: Իրավական այս հիմքի վրա է 1990 թվականի սեպտեմբերին կազմավորվեց ՀՀ ներքին գործերի նախարարությանը կից Հատուկ գումարը, որի կազմի մեջ ընդգրկվեցին Արարատի, Գորիսի, Վարդենիսի, Իջևանի, Մեղրու և այլ շրջանների 26 ինքնապաշտպանական վաշտերը²²¹: Այդ վաշտերը կովեցին ՀՀ և ԼՂՀ գործեր բոլոր ուղղմածակատներում: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում գրիվեցին 159 մարտիկներ, այդ թվում նաև գումարտակի հրամանա-

տար, Հայաստանի ազգային հերոս Զիվան Աբրահամյանը²²²: Կամավորական ջոկատների տարերայնորեն կազմավորման և բնակչության ձեռքին մեծաքանակ զենք հայտնվելու արդյունքում ի հայտ եկան նաև չվերահսկվող զինված խմբավորումներ, որոնց գործունեությունն ապակայունացնում էր Հայաստանի ներքին դրույթունը: Այդպիսի մի զինված անհնագանդության ժամանակ դեպքերի հետագա սրում արգելելու նպատակով բանակցությունների մեկնելիս, օգոստոսի 29-ին զոհվեցին Վիտյա Այվազյանն ու Գեղազնիկ Սիրայելյանը՝ իրենց կյանքի գնով սրափեցնելով բոլորին ու կանխելով հնարավոր արյունահեռությունը: Նրանց հետմահու շնորհվեց Ազգային հերոսի կոչում²²³: 1991 թ. ապրիլի 26-ին ՀՀ նախարարների խորհրդուր հաստատեց «ՀՀ երկրապահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը», որը տարածվում էր մինչև 50 տարեկան, կամավորական սկզբունքով հաճարապետության պաշտպանության գործին մասնակցել ցանկացող ՀՀ քաղաքացիների վրա: ՀՀ կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության պետական կոմիտեն, որի հիմքի վրա էլ ավելի ուշ ստեղծվեց պաշտպանության նախարարությունը²²⁴:

1992-1993 թթ. երկրապահ կամավորական ջոկատների և բանակ գորակոչված զինակոչիկների միավորումով ստեղծվեց շարժունակ և կարգապահ բանակ²²⁵: 1992 թվականի հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշումը, որով ազդարարեց ազգային բանակի ստեղծման սկիզբը: Նորաստեղծ նախարարության ենթակայությանը հանձնվեցին ընդամենը զինվորական չորս միավորներ՝ ՆԳՆ պարեկապահակային գունդը, հատուկ նշանակութ-

²¹⁸ Տես ՀՅ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՀՅ գինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստում, «Հայկական բանակ», 1, 2 (31-32), Երևան, 2002, էջ 12:

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ Տես ՐԱԱ, ֆ. 113, գ. 165, գ. 298, թ. 1:

²²¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, 2012, էջ 40, ՐԱԱ, ֆ. 113, գ. 163, գ. 406, թ. 8, 9:

²²² Տես ՀՅ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՀՅ գինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստում, «Հայկական բանակ», 1, 2 (31-32), էջ 13-14:

²²³ Տես Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 41:

²²⁴ Տես ՐԱԱ, ֆ. 113, գ. 165, գ. 317, թ. 1, 2:

²²⁵ Սանրաման տես Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 54-64:

յան գունդը և հանրապետական զինվոմիսարիատը²²⁶: Պաշտամանության նախարարության կենտրոնական ապարատը՝ զիսավոր շտաբը, վարչություններն ու առանձին բաժինները ստեղծվեցին ավելի ուշ: Դեռևս 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության առաջին նախարար էր նշանակվել Վազգեն Սարգսյանը (1959-1999)²²⁷, որն արդեն լինելով խորհրդարանի պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ՝ կանագործության մեջ մասի սիրված հրամանատարն էր: Ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ էր նրա ներդրումը: «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային հերոս Վազգեն Սարգսյանը կանգնած է եղել հայոց պետականության և հատկապես հայոց բանակի որպես պետության առանցքային բաղադրիչի ստեղծման ակունքներում: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպիսին կլիներ հայոց բանակը, եթե այն չունենար Վազգենի հաղթելու կամքը, վճռականությունը, ամենադժվարին պահերին ամենաբարդ տեղում հայտնվելու քաջությունը, անսահման սերը հայրենիքի ու զինվորի նկատմամբ», - ընդգծել է ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը: Վ. Սարգսյանի անմիջական նախաձեռնությամբ հայոց բանակաշինության գործում զգալի աշխատանք կատարվեց: 1992 թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Զինապարտության մասին» օրենքով հիմք դրեց բանակը ժամկետային զինծառայությունով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված գորամասերի անձնակազմը 1992 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին գինվորական երդումը:

Անկախ Հայաստանի զորամիավորումներն ու զորատեսակները, ինչպես նաև սպայական կազմը ձևավորվեցին գերազանցապես խորհրդային բանակի կազմակերպական հիմքի վրա: Նոռատեղծ հայկական բանակի սպառազինությունը և ուղղական ժառանգությունը տեխնիկան ժառանգավոր էր մնացել նույն խորհրդային բանակից: Աստիճանաբար աճեց բանակի թվաքանակը: Հաշվի առնելով

Հայաստանի տարածքում ձևավորված ուազմաարդյունաբերական համակիրի զիտատեխնիկական և տեխնոլոգիական բարձր մակարդակը՝ աշխատանքներ ծավալվեցին դրա պահպանման ու զարգացման ուղղությունը: Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում բանակի մարտական պատրաստականության կատարելագործմանը: Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայագիտ սպաներ, որոնք մինչ այդ ժառայում էին խորհրդային բանակի տարրեր զորամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ Գ. Դալիբարայանը, Մ. Հարությունյանը, Ն. Տեր-Գրիգորյանցը, Ջ. Իվանյանը, Յու. Խաչատրովը, Ա. Տեր-Թաղլույանը (Կոմանդոս) և շատ ուրիշներ²²⁸: Հետագայում կազմակերպվեց նաև սպայական կարերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցը, ամրապնդվեց նյութատեխնիկական բազան: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ եղավ պաշտպանության նախարարներ Վ. Սարգսյանի, Վ. Մանուկյանի և Ս. Սարգսյանի դերը: Բանակը աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ուղղական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում: Հայոց բանակը կազմավորվեց մեր անկախ պետականության վերականգնման գործընթացում և հանդիսացավ նրա ամենամեծ ձեռքբերումը: Լավ կազմակերպված հայոց բանակում ժառանգելը դարձավ յուրաքանչյուր հայ երիտասարդի պատվի գործը:

1994թ. զինադադարից հետո աղբեջանական իշխանությունների կողմից բազմից հնչեցրած ուազմատենչ հայտարարությունները, ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ուազմական գործողությունները վերսկելու սպառնալիքներն ու ազրեսիվ նկրտումները ՀՀ զինված ուժերից պահանջում են մշտապես ապահովել բարձր մարտական պատրաստվածություն, մարտունակություն և զգնություն:

²²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 163, գ. 406, թ. 6-9:

²²⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, ֆ. 113, գ. 165, գ. 298, թ. 1:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՇՋԱԿՈՒՄԸ

ա. ԼՂՀ Անկախության հոչակումը և պետականության
ձևավորումը

Սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունն իր ունեցած բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում էր Արցախին Աղրբեջանի դեմ մղվող ազատագրական պայքարում:

Օգտվելով ԽՍՀՄ դեկավարության բացարձակ աջակցությունից՝ աղրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական գյուղերը և բնակչության արտաքսել իրենց բուն հայրենիքից:

1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին աղրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները (ռուս.՝ ՕՍՕՆ) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ:

Փաստորեն 1991 թ. մայիսին Աղրբեջանի կողմից հրահրվեց դարարադա-աղրբեջանական պատերազմ:

1991 թ. հուլիսին ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Սարգի բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին զինված ջոկատներ, որոնք հետագայում համախմբվեցին մեկ միասնական հրամանատարության ներքո:

Երբ ակնհայտ դարձավ ԽՍՀՄ փլուզման անխուսափելիությունը, 1991 թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում հրավիրված Աղրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց անկախության վերականգնման մասին հոչակագիր²²⁹: Դա նշանակում էր, որ Աղրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ կազմից, նպատակ

ունենալով իր հետ տանել նաև Լեռնային Ղարաբաղին: Հռչակագրում ասված էր, որ Աղրբեջանի Հանրապետությունը ընդգրկված է լինելու 1918-1920 թթ. մուսավարական Աղրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն Բաքվում հրաժարվում էր Խորհրդային Աղրբեջանի իրավահաջորդը լինելուց: Դա նշանակում էր, որ նրա կազմում չէին կարող լինել ոչ Նախիջևանը, ոչ և Լեռնային Ղարաբաղը: Ուստի անհրաժեշտ էր շտապել և ձեռքից բաց չըռղնել հարմար պատմական պահը, հատկապես որ 1990 թ. ապրիլի 3-ից գործող «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին»²³⁰ ԽՍՀՄ օրենքով Խորհրդային Սիությունից դուրս եկող հանրապետության սահմանների մեջ գտնվող ինքնավար հանրապետություններին ու ինքնավար կազմավորումներին և տվյալ տարածքում բնակչության մեծամասնությունը կազմող համահավաք բնակվող ազգային խմբերին իրավունք էր տրվում ինքնուրույնարար վճռելու իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի խնդիրը: Ուստի այդ օրենքը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը բույլ էր տալիս օրինական ճանապարհով բաժանվել Աղրբեջանից և դառնալ սեփական ճակատագրի տերը, մասնավանդ որ 1918-1920 թթ. Ղարաբաղը երբեք այդ պետության մաս չի կազմել:

Առաջնորդվելով ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ և նշված օրենքով՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային, բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ համատեղ նստաշրջանը: Ընդունվեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հոչակնան մասին» որոշումը: Նախկին ԼՂՄ և Շահումյանի շրջանի տարածքում հոչակագիր անկախ հայկական պետություն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ)²³¹:

Նրա տարածքում մինչև ԼՂՀ սահմանադրության և օրենքների ընդունումը գործելու էին ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն ու օրենս-

²²⁹ Տե՛ս Յօլյա Ս., Հայութ Կարաբախ: Պրօբլեմա և կոնֆլիկտ, Երևան, 2001, ս 111.

²³¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի, 1991:

դրույթունը, ինչպես նաև նշյալ Հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին չհակասող գործող մյուս օրենքները:

Փաստորեն Աղքադանի անկախության հոչակումից հետո ԼՂԻՄ-ը որպես ինքնավար կազմավորում, և Շահումյանի շրջանը՝ իրեն ազգային փորբամանությամբ համահավաք բնակեցված տարածք, մինչև ԽՍՀՄ իրավաբանական գոյության ավարտն իրականացրին իրենց պետա-իրավական կարգավիճակների որոշմանը նպատակառողությած Խորհրդային Սիության գործող օրենսդրությամբ սահմանված իրավական քայլեր: Հետևաբար, Աղքադանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ԽՍՀՄ օրենսդրության շրջանակներում գործի են իրավական հիմքերից:

Սիցազգային իրավունքի տեսանկյունից ևս նման հիմքեր գոյություն չունեն, քանի որ Աղքադանը, անկախություն հոչակելով, իրեն հայտարարել է 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած Աղքադանական Հանրապետության իրավահաջորդը, որը չի ճանաչվել Ազգերի լիգայի կողմից այդ հանրապետության մեջ մտնող տարածքների հստակ սահմանների որոշման դժվարության պատճառով:

Աղքադանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ գործի են նաև պատմական հիմքերից, քանի վերջինս անկախ Աղքադանի մաս երբեւ չի եղել:

Տասնամյակներ շարունակ ազգերի ինքնորոշման իրավունքից օգտվելու՝ արցախահայության բոլոր խաղաղ նախաձեռնություններին ի պատասխան՝ Աղքադանը կիրառել է բռնություններ, ուժնահարել հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Ուստի Աղքադանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ չունեն նաև բարոյական հիմքեր:

Այսպիսով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշումը իրականացվում է մի տարածքի վրա, որի նկատմամբ Աղքադանն իրավական, պատմական և բարոյական հավակնություններ ունեալ չի կարող:

Սակայն Աղքադանը ոչ մի կերպ չի ցանկանում ընդունել այս իրողությունը: Ուստի պատահական չեր, որ Լեռնային Ղարաբաղի

Հանրապետության հոչակումից անմիջապես հետո Աղքադանի գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց որոշում, որով տեղի ունեցած համարեց դավադրություն Աղքադանի ամբողջականության ու անկախության դեմ և հանրապետության ուժային գերատեսչություններին հանձնարարեց խափանել այդ Հռչակագրի իրականացման ցանկացած փորձ՝ պատասխանատվության ենթարկելով դրա հեղինակներին: Միաժամանակ հանրապետական Կազմկումիտեին հանձնարարվեց լրացուցիչ միջոցառումներ ձեռնարկել ԼՂԻՄ-ի բնակչության գինաթափումն արագացնելու ուղղությամբ: Սակայն այս հանձնարարականները գործնականում անհնար էր իրականացնել, քանի որ մարզի մեծ մասը, գտնվելով հայկական ուժերի վերահսկողության ներքո, անհասանելի էր Աղքադանի պաշտոնական անձանց: Ուստի Աղքադանը սաստկացրեց ուղղմական գործողությունները Լեռնային Ղարաբաղում:

1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ անկախության հանրաքետ, որը հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը: Այդ օրը, չնայած պատերազմական դժվարին վիճակին, ԼՂՀ-ի բնակչության ծայնի իրավունք ունեցողների 80 %-ը մասնակցեց հանրաքետին, իսկ ընտարկողների 99 %-ից ավելին ծայն տվեց անկախության օգտիմ²³²:

1991 թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի (հետազոյմ՝ Ազգային ժողով) պատգամավորների ընտրությունները: 1992 թ. հունվարի 6-ին կայացավ հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի առաջին նատաշրջանը, որն ընդունեց ԼՂՀ անկախության հոչակագիրը:

Հունվարի 8-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց 33-ամյա պատմաբան Արթուր Մկրտչյանը: Ստեղծվեց ԼՂՀ նախարարների խորհուրդ՝ Օլեգ Եսայանի վարչապետությամբ²³³:

1992 թ. հունիսի 2-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց պետական դրոշը, իսկ նոյեմբերի 17-ին՝ երկրի գինանշանն ու օրի-

²³² Արշակյան Ա., նշված աշխ., էջ 209:

²³³ Արքահամյան Յ., ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, էջ 151:

Անդրգլ: ԼՂՀ դրոշը եռագույն է՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն՝ սպիտակ գույնի հճագատամ սանդղանման զարդանախշով։ Աստիճանաբար կազմավորվեց դատական համակարգը՝ Հայաստանի Հանրապետության օրինակով։ Մարտերի բովում կազմավորվեց ԼՂՀ բանակը, որն ազատազրական պայքարում իրեն պսակեց հաղթանակների փառքով։ Առաջնային համարվեց դարարադանականարտության գրուում խաղաղ բանակցությունների գործընթացը։ Վերջինս դարձավ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա։ Բայց Աղքադանի իշխանությունները մերժում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական մերողներով կարգավորմանն ուղղված ամեն մի առաջարկ՝ առաջ քաշելով Արցախը կրկին իրենց ենթարկելու անիրական պահանջներ։ Ավելին, Թուրքիայի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ աղքադանցիներն իրենց ուղակավայրերը՝ Խոջալուից, Շուշիից և Աղդամից ամեն օր ոմբակում էր Ստեփանակերտը՝ պատճառելով ավերածություններ և բազում մարդկային զրհեր։ Համապարփակ շրջափակումն ու շորջօրյա հրետակություններն ավերում ու կարվածահար էին անում Արցախի տնտեսությունը։ Առանց հակառակորդի ռազմական հենակետերի ու կրակակետերի վերացման հնարավոր չէր ապահովել բնակչության անվտանգությունը։

բ. Արցախի ազատազրական մարտերը.

Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը մարտնչող Արցախին

Կազմակերպական լուրջ աշխատանքներ տանելուց հետո ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը 1992 թ. հունվարից ձեռնամուխ եղան Ստեփանակերտի քաղաքամերձ աղքեցանական կրակակետերի ոչնչացմանը։ Փետրվարին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդը հատուկ որոշում ընդունեց ինքնապաշտպանության ուժերի մասին և հանձնարեց զինված զոկատները դիտել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժեր և դրանք համախմբել մեկ միասնա-

կան հրամանատարության ներքո։ Զինված ուժերի ընդիանուր հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արկադի Տեր-Թաղիսոսյանը (Կոմանդրոս)²³⁴։ Կազմակերպվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ՝ Արքուր Մկրտչյանի նախագահությամբ։ Այդ կարևոր ձեռնարկումը անմիջապես ունեցավ դրական մեծ արդյունքներ։ Ակսեց գրվել ազգային բանակին մարտական փայլուն կենսագրությունը, որի առաջին էջը դարձավ Ստեփանակերտը շրջապատող կրակակետերի վերացման ռազմական գործողությունների հաջող իրականացումը։

1992 թ. հունվարի 11-ին հայկական մարտական ուժերը լուրջ հարված հասցրին Մալիբեյլուին և Ղուչչուլարին, որտեղի կրակակետերից ոչ միայն Ստեփանակերտն էին ոմբակոծում, այլև Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղեր։ Ստեփանակերտը ոմբակոծվում էր հատկապես Կրկժան քաղամասից, որտեղի կրակակետը լրեցնելու համար կենտրոնացվեցին մի քանի կամավորական զոկատներ։ Հայ մարտիկները փոքրաթիվ ուժերով 1992 թ. հունվարի 19-20-ը լիովին ազատագրեցին Կրկժանը։ Այդ հաղթանակը քաղաքական և հոգեբանական կարևոր նշանակություն ունեցավ։

գ. Քարինտակի հերոսամարտը

Շուշիի ազատազրումը

1992 թ. հունվարին թեժ մարտեր տեղի ունեցան Քարինտակի մատուցներում։ Շուշիի բարձունքից աղքեցանցիները գրոհում էին, բայց ներքեւում գտնվող հերոսական գյուղը մնում էր անառիկ։ Կարծես կրկնվում էր 1905-1906 թթ. պատմությունը, երբ աղքեցանցիները, չնայած մեծ զանքեր գործադրելուն, չկարողացան գրավել Քարինտակը։ Այդ գյուղի ինքնապաշտպանական զոկատի հրամանատարն էր ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ. Առուշանյանը։ Աղքեցանի ազգային բանակն այդ ուղղությամբ նոր լայնածավալ հարձակում սկսեց 1992 թ. հունվարի 25-ի լույս 26-ի զիշերը։ Երբ մինչև ատամները զինված 250 աղքեցանցիներ գրահամերե-

²³⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 58։

նաներով մոտեցան բնակավայրի նասույցներին, գյուղի պաշտպանները ստիպված նահանջեցին առաջավոր դիրքերից²³⁵: Քարինտակին օգնության հասավ Շոշի ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ Ս. Հայրյանի հրամանատարությամբ: Ի վերջո, աղբբեջանցիները 12-ժամյա արյունահեղ մարտում պարտություն կրեցին և մարտադաշտում թողնելով 74 սպանված ու 70 վիրավոր՝ նահանջեցին: Քարինտակում հայերի հաղթանակը ահ ու սարսափ առաջ բերեց աղբբեջանցիների շրջանում: Քարինտակը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շոշիի կրակակետերը լուցնելու գործում:

ԼՂՀ պաշտպանական ուժերը փետրվարի 11-ին և 12-ին անցնելով հարձակման՝ վճասազերծեցին Ստեփանակերտի մոտակա աղբբեջանական հենակետերը: Կրակակետերի ոչնչացմանը ակտիվունը մասնակցեցին նաև Երևանի, Պոռշյան գյուղի և Արովյանի ազատամարտիկները:

Թշնամին շարունակում էր ոմբակոծել Ստեփանակերտը հրթիռային կայանքներից: Միայն 1992 թ. փետրվարի 19-ին ԼՂՀ մայրաքաղաքի վրա արձակվեց 300 հրթիռ²³⁶:

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը Խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան մայրուղին: ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ջոկատները 1992 թ. փետրվարի 15-ին դիրքավորվելով Խոջալուի արևմտյան մասի երկարությամբ՝ աղբբեջանական կողմից պահանջեցին թողնել և հեռանալ: Ի պատասխան աղբբեջանցիները սկսեցին ոմբակոծել Ստեփանակերտը:

Աղբբեջանում ներքին քաղաքական անկայունություն էր տիրում: Ժողովրդական ճակատը, ծգտելով տապալել Ա. Մուրախրովի իշխանությունը, գործում էր հաշվենկատ ու նպատակալաց: Նա մտածում էր Խոջալուն հանձնել, դրա համար մեղադրել Ա. Մուրախրովին ու գրկել իշխանությունից:

Խոջալուի կրակակետերը լուցնելու համար ԼՂՀ ռազմական ուժերը որոշեցին առաջին հերթին հսկողության տակ վերցնել օդական եղել են. «Ազդական 44», Երևան, 2008, էջ 23-24:

նավակայանը, որտեղ վաղուց իշխում էին հատուկ ջոկատայինները: 1992 թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հայկական ջոկատները Աշուտ Ղույանի (Բեկոր) գլխավորությամբ հասան առաջավոր դիրքերին: Անակնկալի եկած հակառակորդը նահանջեց²³⁷:

Առանց զոհերի հայ ազատամարտիկներն առաջացան նեպի օդանավակայան: Նրանք գլխավոր ճանապարհի կողմից միջանցք էին բռել, որպեսզի Խոջալուի բնակիչները հեռանային Աղյամ: Փետրվարի 26-ին մի քանի ժամվա ընթացքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, տալով 8 զոհ և 20 վիրավոր, լիովին զախցախեցին Խոջալուում տեղակայված աղբբեջանական ուժերը և լուցըին նրանց կրակակետերը: Աղբբեջանի Ազգային ճակատի կողմից իշխանությունը գրավելու նպատակով կազմակերպվեց և իրականացվեց Խոջալուի խաղաղ բնակչության կոտորածը: Իրենց իսկ ձեռքով իրականացրած այդ գործողության մեջըն աղբբեջանական իշխանությունները փորձեցին բարդել հայկական կողմի վրա: Խոջալուն աղբբեջանցիների առաջին խոշոր պարտությունն էր: Հաջորդը Շոշին էր: 1992 թ. ապրիլին Ստեփանակերտի մատույցներում տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ: Հակառակորդը խոշոր համալրում ստանալով, գրահատեխնիկայի առաջակցությամբ ապրիլի 29-ին գրոհեց Ստեփանակերտի հարավարևմտյան դիրքերը, բայց հակահարված ստանալով՝ նահանջեց:

Այդ օրերին՝ 1992 թ. ապրիլի 14-ին, շրացահայտված հանգամանքներում ողբերգական մահով կյանքից հեռացավ Արցախի Գերագույն խորհրդի նախագահ Արքուր Մկրտչյանը:

1992 թ. մայիսի սկզբին ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում օրհասական դրություն էր: Մայրաքաղաքը սովոր եզրին էր: Բնակչիներից յուրաքանչյուրը միջին հաշվով օրական ստանում էր 11 գ ալյուր և 2,5 գ շաքարավագ: Զաղաքում չկար հեղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրաէներգիան: Ստեփանակերտի և հարավից բնակավայրերի անվտանգության ապահովման համար Շոշին պետք է ազատազրվեր²³⁸:

²³⁵ Թարևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից, XIX-XX դարեր, Երևան, 2012, էջ 232, 234, 236:

²³⁶ Խաչատրյան Յ., Ղազարյան Գ., Սարգսյան Ա., Հաղթանակներն ինչպես եղել են. «Ազդական 44», Երևան, 2008, էջ 23-24:

²³⁷ Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 51:

²³⁸ Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 54-55:

Մեծ դեր ուներ ոգու ուժը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրելու Շուշին: Շուշիի ազատագրման գործողությունների ծրագիրը մշակվել էր խստ գաղտնի պայմաններում: Ծրագիրը կազմելու և իրագործելու պատասխանատվությունը դրված էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի (Կոմանդոս) վրա: Նրա գերխսնդիրն էր Շուշիի ազատագրման միջոցով ՀՀ-ի հետ ճանապարհային ուղիղ կապ ապահովելը:

1992 թ. մայիսի 4-ին որոշվեց իրագործել Շուշիի գրավման «Հարսանիք լեռներում» գործողությունը: Ռազմական գործողությունները ղեկավարում էր գնդապետ Ա. Տեր-Թադևոսյանը, նրա կողքին էին գեներալ Գ. Դալիբարթայանը, շտաբի պետ Ֆ. Գօռլյանը և ուրիշները²³⁹:

Թշնամին ուներ 2300 զինյալ, իսկ գրոհող հայկական ուժերի թիվը հասնում էր 1700-ի: Շուշիի ազատագրման գործողություններին մասնակցում էր մոտ 60 ջոկատ: Մանրամասն հաշվի էին առնվել յուրաքանչյուր ջոկատի հնարավորությունները: Գլխավոր ուղղությունների պատասխանատուններ էին նշանակվել քաջարի հրամանատարներ Սեյրան Օհանյանը, Վիտալի Չիբյանը, Արկադի Կարապետյանը, Աշոտ Ղուլյանը, Դուշմանը (Վարդան), Սամվել Բաբայանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Վալերի Բալայանը, Նվեր Չախոյանը և ուրիշներ: Հարձակումը կազմակերպվեց չորս ուղղություններով²⁴⁰:

Մայիսի 8-ի գիշերը՝ 2-ն անց 30-ին, հրետանային կրակի ներք բռնը չորս ուղղություններով սկսվեց ընդհանուր գրոհը: Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շոշի կամրջին ոչ հեռու: Աշոտ Ղուլյանը վիրավոր էր, բայց մնում էր առաջին գծում: Առավտոյան Ժամը 6-ն անց 30-ին նա Ա. Տեր-Թադևոսյանին հաղորդեց, որ նստած է Շոշի բերդի պատին և շուտով կմտնի քաղաք²⁴¹:

Մայիսի 8-ի կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքված էր

հյուսիսից և արևելքից: Քաղաք մտած ջոկատները կովում էին շուկայի շրջակայրում և կենտրոնական քաղամասերում: Ժամը 18-ին հայ ազատամարտիկներն ազատագրեցին քաղաքի կենտրոնը և աղքատական միայն հարավային հատվածը: Նրանք փողոցային մարտերով մոտենում էին Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցուն, որը թշնամու կողմից վերածվել էր զինապահեստի: Մայիսի 9-ի կեսօրին մարտերը մղվում էին միայն հենակենտրոնի մոտ: Թշնամին դիմեց խուճապահար փախուստի: Շուշիում կոփվների ժամանակ հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600-700 վիրավոր, 13 գերի: Թշնամուց առգրավվեցին կամ ոչնչացվեցին մոտ 10 զրահատեխնիկա, հարյուրավոր հրթիներ ու արկեր: Հայկական կողմն ունեցավ 70 զոհ և 120 վիրավոր²⁴²: Երկու օրում թշնամու դիմադրությունը կոտրվեց: Շուշիի ազատագրումով և հակառակորդի մյուս կրակակետերի լուցումով Ստեփանակերտը և հարեւան բնակավայրերը շունչ առան:

Շուշիի ազատագրումից հետո ուղմական գործողություններն ընդունեցին ԼՂՀ-ի և Աղքադանի միջև սահմանային պատերազմի բնույթ, իսկ ԼՂՀ անկախությունը դարձավ ամբողջական ու անշրջելի: Շուշիի ուղմական գործողությունները լուրջ մարտական մկրտություն էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության տարեգրությունում:

Արցախի հինավորուց մայրաքաղաքի ազատագրումն ամրապնեց հայ ժողովրդի հավատը հաղթանակի հանդեպ, բարոյահոգերանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետագայում չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգերանությունից: Խոսելով Շուշիի հաղթանակի կարևորության մասին՝ Ա. Տեր-Թադևոսյանը հայրատությամբ նշում է, որ դա հնարավոր եղավ մեր մարտիկների սիրանքների ու ոգու արիության շնորհիվ:

²³⁹ Խաչատրյան Յ. և ուրիշներ, նշված աշխ., էջ 25-44:

²⁴⁰ Դարությունյան Ս., Չիբյան Վ., Ղաղթական հրամանատարը, Երևան, 2012, էջ 33-34:

²⁴¹ Թադևոսյան Ռ., նշված աշխ., էջ 552-553:

դ. Պատերազմի հաղթական ավարտը

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի առջև խնդիր դրվեց միքանի օրվա ընթացքում բացելու կենսական հոլոյժ կարևորություն ունեցող Շուշի-Լաշին-Գորիս ճանապարհը, որը հնարավորություն կտար վերացնելու Արցախի շրջափակումը և ապահովելու հանրապետության բնակչության նորմալ կենսագործունեությունը: Հայագատամարտիկները մայիսի 15-ին ազատազրեցին Լիսագորսկը, իսկ մայիսի 17-ին՝ Բերդաձորի ենթաշրջանը²⁴³:

Հետապնդելով խուճապահար հակառակորդին ու զարգացնելով ռազմական գործողությունները՝ դարձայան ուժերն առաջ շարժվեցին և մայիսի 18-ին մտան Լաշին: Դրանով իսկ ճեղքեց շրջափակման օրակը, և Արցախը ցամաքային ճանապարհով միացավ Հայաստանի Հանրապետությանը: Լաշինի հումանիտար միջանցքով սկսվեց Արցախին սննդամբերքի, վառելանյութի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների առաքումը: Բացվեց «կյանքի ճանապարհը», և Արցախը հավերժ կապվեց մայր հայրենիքին: Այս հաղթանակները խթանեցին ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը:

1992 թ. ամռանը՝ հունիսի 12-ից աղբեջանական բանակը օտարերկրյա վարձկանների աջակցությամբ և թալանշիական ջուտարեկը լայնածավալ հարձակում սկսեց ԼՂ կատների ուղեկցությամբ լայնածավալ հարձակում սկսեց ԼՂ հյուսիսային մասում և գրավեց Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Ասկերանի շրջանի մի քանի գյուղերը: Մարտունու շրջանի Մարաղա գյուղում բուրք բարբարոսները զարդար սպանեցին 57 մարդ: Խազմակալված տարածքներում սկսվեցին հայ բնակչության կորուստը, խոշտանգումները, սպանությունները, բնակավայրերի ավերումները²⁴⁴:

Այս շրջաններից մազապործ փախստականների նոր հոսք ուղղվեց դեպի Հայաստանի Հանրապետություն: Աղբեջանցիների գրաված տարածքներում սկսվեց պարտիզանական շարժում: 1992

թ. օգոստոսի 13-ից ուազմական դրություն և զորահավաք հայտարարվեց ԼՂՀ ողջ տարածքում: Օգոստոսի 15-ին ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե՝ Ռոբերտ Ջոշարյանի գլխավորությամբ, որին վերապահվեց ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլ նաև տնտեսական իշխանությունը²⁴⁵: Սկսեց կարգավորվել տնտեսական վիճակը: Զենոնարկված միջոցառումները շուտով տվեցին դրական արդյունքներ: Վերամիավորելով ուժերը՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական բանակը կարողացավ կանգնեցնել քշնամու բազմահազարանց ուժերը կիշան գյուղի ռազմական բնագծում և անցնել կտրուկ հակահարձակման: 1992 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ազատազրվեցին Ասկերանի և Մարտունու մի շարք գյուղեր²⁴⁶: 1993 թ. ապրիլին հայկական զորքերն ազատազրվեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Քենթազարի (Քարվաճառ) շրջանը, իսկ մայիս-հունիս ամիսներին՝ Մարտակերտի շրջանի՝ գրավված տարածքները: Աղբեջանական Լաշին-Քենթազար խմբավորման զախցախման շնորհիվ ապահովվեց անվտանգ երթևեկություն «կյանքի ճանապարհ»²⁴⁷: Հունիսի 12-ին Աղդամի ուղղությամբ Մարգիլուի մարտերում զոհվեց Մարտունու պաշտպանական շրջանի հրամանատար, Հայաստանի ազգային հերոս, Արցախի հերոս, փոխգնդապետ Մոնթե (Ավո) Մելքոնյանը²⁴⁸:

1993 թ. առաջին կիսամյակի մարտական գործողությունների եզրափակիչ փուլը Մարտակերտ քաղաքի ազատազրումն էր: 1993 թ. հուլիսի 23-ին հայկական ուժերին հաջողվեց քշնամուն պարտության մատնել Աղդամի մոտ: Աղդամի խմբավորման զախցախումից հետո քշնամին ուժ ու միջոցներ կուտակեց Ֆիզուկի (Դիգակ) և Զարբաղի շրջաններում: Հակահարձակման անցնելով՝ ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները 5-րդ կամավորական բրիգադի (հրամանատար, այժմ գեներալ-լեյտենանտ Մանվել Գրիգորյան)

²⁴³ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 368:

²⁴⁴ Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995, էջ 134:

²⁴⁵ Օհանյան Ս., Նշված աշխ., էջ 119-121:

²⁴⁶ Օհանյան Ս., Նշված աշխ., էջ 109-110, 132, 133:

²⁴⁷ Օհանյան Ս., Նշված աշխ., էջ 135:

հետ միասին ջախչախեցին թշնամուն և ազատագրեցին Ֆիզովիք (օգոստոսի 22), Զարրախիլ (օգոստոսի 23), Կուրաքիլի (օգոստոսի 31) և Զանգելանի (Կովսական) (նոյեմբերի 1) շրջանները²⁴⁹: Իսկ նոյն թվականի հոկտեմբերի 24-ին մի քանի ուղղություններով սկսված հարձակման արդյունքում ոչնչացվեցին Հորադիզի երկարուղային հանգույցի կրակակետերը, և ազատագրվեց Հորադիզի շրջանը: Աղբեջանական ստորաբաժանումները խուճապահը փախչում էին ռազմական գործողությունների շրջաններից՝ մեծ թվով զրիեր տալով և ռազմադաշտում թողնելով բազմաքանակ տեխնիկա: Ազատագրական այդ հաղորդական երթի ժամանակ հերոսարար զրիվեցին հայ քաջորդիներ Լեռնիդ Ազգալոյանը, Սամվել Շահմուրադյանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Աշոտ Ղույանը (Բեկոր), Վարդան Բախչյանը, Մոնիք Մելքոնյանը (Ավո), Շահեն Մեղրյանը և շատ որիշներ²⁵⁰: ԼՂՀ ռազմական հաջողությունները Աղբեջանում հանգեցրին հերթական իշխանափոխության: Աղբեջանի նախագահ դարձավ Հ. Ալիևը: Նա սաստկացրեց հակահայկական քարոզությունը, արտասահմանից նոր վարձկաններ հավաքագրեց: 1993 թ. դեկտեմբերի կեսերին Աղբեջանը լայնածավալ հարձակում սկսեց ռազմաճակատի ամրող երկայնքով՝ փորձելով վերադարձնել կորցրած տարածքները, բեկում մտցնել պատերազմում: Աղբեջանական բանակը համալրվեց օտարերկրյա ժամանակակից տեխնիկայով: Նրանց բանակի շարքերում կովում էին աֆղան, թուրք, ուկրաինացի, չեչեն և հյուսիսկովկացի այլ վարձկաններ:

1993-ի ամռանը ԱՀ ներքին գործերի փոխնախարար Ռ. Զավադյանը բանակցել էր Աֆղանստանի վարչապետ Գ. Հեքմարիարի հետ և վարձկաններ հավաքագրելու համար ստացել նրա համաձայնությունը: Հավաստի տվյալներով՝ Արցախում տեղաբաշխվել էին 1000-1500 վարձկաններ հիմնականում «Հեղք ի Էլամի» (Գ. Հեքմարիարի ենթակայության) խմբավորումից: Վարձկանները

գործել են Ֆիզովիքի, Զարրախիլի և Ալի Բայրամլիի շրջաններում²⁵¹: Վարձկանների կազմում մեծ թիվ են կազմել «արար աֆղանները», որոնց մեջ է եղել հետագայում Զենիհայս կովող հայտնի ահարելիչ Խարարը: Վարձկանները դեկավարել են խարը կազմ ունեցող գորամիավորումներ, ստեղծել նաև արգելափակիչ ջոկատներ: Նրանց մեջ է եղել նաև չեչենական գումարտակը (Իրամանատար՝ Շ. Բասան), որը մտել է աղբեջանական «Դ» խումբ կոչվող դիվերսիոն գորամիավորման մեջ: Ուկրաինայի վարձկանները հայտնի էին կրիվիչներ անունով: Վերսկսվեց Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Բելոռուսից և ԱՊՀ այլ պետություններից աղբեջանցի (ոչ միայն) կաղյային սպանների Աղբեջան տեղափոխման գործներացը: Մեծ թվով սպաններ ու ռազմական հրահանգիչներ հրավիրվեցին Թուրքիայից: Դեռևս 1993-ի նոյեմբերի 2-ին ձեռնարկվել էր վարձկանների հավաքագրում: Միայն 1993-ի հոկտեմբերից մինչև 1994-ի մայիսը անցկացվել էր չորս զինակոչ: Արտասահմանում գնվել էին ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության մեծ խմբաքանակներ: Միայն 1993-ի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ԱՆ-124 «Ռուսլան» տրանսպորտային ինքնարթոռով Ուկրաինայից 40 միավոր S-55 տանկ է տեղափոխվել Աղբեջան²⁵²: Ընդլայնվել է ազգային զինվորական կաղըրերի պատրաստումը Թուրքիայի ռազմառուսումնական հաստատություններում: Այս ամենը հիմք է հանդիսացել Աղբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարության համար մշակելու ԼՂՀ-ի վրա լայնածավալ հարձակողական գործողությունների նոր պլան: Ակսած 1993-ի դեկտեմբերի 15-ից՝ աղբեջանական գորքերը հարձակումներ գործեցին Ֆիզովիքի, Մարտունիի, Աղդամի, Մարտակերտի, Ջելբաջարի ուղղություններով: Խախտելով Ռուսաստանի միջնորդությանը մինչ այդ հաստատված տասնօրյա երկկողմ զինադադարը՝ հակառակորդը մեկորյա հրետանային նախապատրաստությունից հետո, դեկտեմբերի 22-ին, տանկերի ՀՄՏ-ների աջակցությամբ, 30 կմ ճակատային

²⁴⁹ Տես նոյն տեղում, էջ 126-128, 139, 143:

²⁵⁰ Մարտիկյան Գ., Սա Դայաստան է և կերջ. Լեռնիդ Ազգալոյան, Երևան, 2012, էջ 111, Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 135:

²⁵¹ Խաչատրյան Գ. և ուրիշներ, նշված աշխ., էջ 148-149, Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 145, Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, համբագիտարան, էջ 464:

²⁵² Տես Արքահամյան Ր., նշված աշխ., էջ 469, 470, 482

գծով վերսկսեց հարձակումը Ֆիզուլի շրջանի ուղղությամբ²⁵³:

Ազատատենչ արցախցիները կարողացան կասեցնել հակառակորդի բոլոր հարձակումները և առանձին վայրերում հակահարձակման անցնելով՝ հսկողության տակ վերցնել նոր տարածքներ: Ավելի քան մեկամսյա համառ մարտերի ընթացքում հակառակորդը չկարողացավ որևէ հաջողության հասնել:

1994 թ. փետրվարի 18-ին Զելքաջարի (Քարավաճառ) շրջանի հյուսիսային մասի և Օմարի բարձրադիր լեռնանցքի ազատազրումով, երբ մարտական գործողություններն ընթանում էին 3000 մ և ավելի բարձրենային շրջաններում՝ -30° սառնամանիքի պայմաններում, ապահովվեց Մարտակերտի շրջանում ազատազրական մարտեր մղող պաշտպանական ուժերի թիկունքը: Աղդամի շրջանի և Միրբաշիքի (Թարթառի) ուղղությամբ ճեղնարկված լայնածավալ գործողությունները լիակատար խուճապի մատնեցին ազրբեջանցիներին: Ազատազրվեցին Մարտակերտի և Ասկերանի շրջանների բնակավայրերը: Ծուրջ երեքամսյա թեժ մարտերի ընթացքում թշնամին կորցրեց 5 հազարից ավելի զինվոր և սպա, 72 միավոր տեխնիկա՝²⁵⁴.

Չկարողանալով ռազմական ուժի օգնությամբ իր օգտին լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը և հետագա խայտառակությունից խուսափելու համար՝ այրբեջանական իշխանությունները հարկադրված էին Ռուսաստանի միջնորդությամբ և Սինակի խմբի օգնությամբ 1994 թ. մայիսին հրադադար խնդրել: Մայիսի 5-ին Բիշբեկում Ռուսաստանի, Ղրղզստանի և ԱՊՀ միջնորդական խորհրդատողով միջնորդությամբ Աղրբեջանի, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանների ղեկավարները (Յ. Մամեդով, Կ. Բարուրյան և Բ. Արարցյան) ստորագրեցին արձանագրություն կրակի դադարեցման վերաբերյալ: Բիշբեկյան արձանագրությանը Աղրբեջանը միացել է ավելի ուշ, մայիսի 8-ին՝²⁵⁵: Ո՞ւ պաշտպանության նա-

խարար, բանակի գեներալ Պավել Գրաշովի միջնորդական ջանքերով ՀՀ, ԱՀ պաշտպանության նախարարները (Ս. Սարգսյան, Մ. Մամեդով և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատար Ս. Բարյայան) մայիսի 11-ին համաձայնագիր ստորագրեցին կրակը դադարեցնելու վերաբերյալ՝²⁵⁶ 1994 թ. մայիսի 12-ին համաձայնագիրը ուժի մեջ մտավ: Հաջորդ օրը աղբեջանական բանակն այն խախտեց: Վերջապես մայիսի 16-ին Պավել Գրաշովի նախաձեռնությամբ ու առաջարկությամբ ՀՀ պետնախարար Վ. Սարգսյանը, ՀՀ ԱՀ պաշտպանության նախարարները և ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարը Մոսկվայում համաձայնության եկան մայիսի 17-ի 00 ժամից դադարեցնել կրակը, որին Աղրբեջանը մեկ ամիս անց տվեց իր համաձայնությունը՝²⁵⁷

Դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները, և սկսվեց ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման բանակցային փուլը, որը 2012 թ. դրույթամբ դեռ շարունակվում էր:

ԼՂՀ նախագահի հրամանագրով 1996 թ. սահմանվեց պետական բարձրագույն պարզեցությունը՝ Արցախի հերոսի կոչում: Հերոսներին հանձննվեց «Ռուկ արծիվ» շքանշանը:

Արցախի հերոսի կոչմանն են արժանացել՝ Սամվել Բարյայանը, Զորի Բալայանը, Վիտալի Բալասանյանը, Ջրիստափոր Իվանյանը, Սամվել Կարապետյանը, Ժորա Գասպարյանը, Մանվել Գրիգորյանը, Մովսես Հակոբյանը, Արշավիր Ղարամյանը, Աշոտ Ղուլյանը, Պետրոս Աւոնյանը (հետմահու), Մոնիք Մելքոնյանը (հետմահու), Յուրի Պողոսյանը (հետմահու), Սերժ Սարգսյանը, Վագգեն Սարգսյանը, Վահագն Վարդենյանը, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս), Ռոբերտ Զոչարյանը, Սեյրան Օհանյանը:

ԼՂՀ Կառավարության որոշմամբ ինքնապաշտպանական ուժերի 197 մարտիկներ ու սպաներ հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած ակնառու խիզախության և արիության համար պարզեցվեցին «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով, իսկ 705 մարտիկներ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստի-

²⁵³ Տես նույն տեղում, էջ 497, 499:

²⁵⁴ Բալայան Վ., նշված աշխ., էջ 403-404:

²⁵⁵ Տես Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 28:

²⁵⁶ Տես նույն տեղում:

²⁵⁷ Տես նույն տեղում:

ճանի շքանշանով: Շուրջ 4500 ազատամարտիկներ պարզեատրվել են «ՀՀ Արդության», ԼՂՀ «Արդության համար», «Շուշիի ազատագրման համար» և այլ մեղալներով²⁵⁸: 1996 թ. սեպտեմբերի 20-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով հետմահու Հայաստանի ազգային հերոսի կոչում շնորհվեց 7 ազատամարտիկների: Նրանց հարազատներին հանձնվեց «Հայրենիքի» շքանշան և ՀՀ նախագահի պատվողիր: ՀՀ ազգային հերոսին կոչման արժանացան՝ Զիվան Արքահամյանը, Գեղազնիկ Միքայելյանը, Վիտյա Այվազյանը, Մովսես Գորգիսյանը, Թարուլ Կրպեյյանը, Մոնթե Մելքոնյանը և Յուրի Պողոսյանը:

Պատերազմում զոհվեցին շուրջ 6500 ազատամարտիկ²⁵⁹:

Հայ ժողովուրդը խորին երախտագիտությամբ և ակնածանքով է հիշում Արցախյան ազատամարտի բոլոր զոհվածներին ու մասնակիցներին:

Ե. Սփյուռքահայության մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին

Արցախյան ազատագրական պատերազմին մասնակցից նաև սփյուռքահայությունը: Նրանց օգնությունը դրսևորվեց ուազական, տնտեսական ու բարոյական բնագավառներում: Սփյուռքի մեր հայրենակիցների ավանդը մեծ էր նաև ազատամարտիկների մարտավարական ու բարոյահոգեքանական մակարդակը բարձրացնելու առումով:

Սփյուռքահայերից ոմանք ոչ միայն մասնակցեցին ուազմական գործողություններին, այլև ծանրակշիռ ներդրում ունեցան զինվորական կազմերի պատրաստման, մարտական ջոկատների և պաշտպանական շրջանների ձևավորման գործում: Սփյուռքահայ քաջերի մի մասը՝ Վիզեն Զաքարյանը, Մելքոն Չուլիանյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Կարո Քահբեցյանը և այլք, զոհվեցին:

Զոկատի քաջարի հրամանատար Կարապետ Քահբեցյանը

²⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 701:

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ծնվել է Հալեպում 1962 թ.-ին: Ավարտել է Ֆրանկֆուրտի ճարտարագիտական համալսարանը, մասնակցել Բեյրութի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությանը: 1991-1993 թվականներին եղել է ՀՀ Արարատի (Երասխ), Տավուշի և ԼՂՀ Ավելիանի, Մարտակերտի ու Քելբաջարի պաշտպանական մարտերի գործուն մասնակիցը: 1992 թ. մայիսին կազմավորվել է խաչակիրների ջոկատը, որի հրամանատարն էր Կարո Քահբեցյանը: Խաչակիրների ջոկատը հաղթական մարտեր է մեղել Դրմբոնում, Քելբաջարում, Ավելիանի և Մարտակերտի շրջաններում:

Զոհվել է 1993 թ. հունիսի 26-ին Մարտակերտի շրջանի «Պուշկենյալ» բարձունքի վրա²⁶⁰:

Հայ ազատամարտի նվիրյալ, ՀՀ Ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանը (Ավոն) ծնվել է 1957 թ. Վայսիլիայում՝ Ֆրեզնոյի մոտ (Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ): Նա ավարտել է Բերկլիի (Կալիֆոռնիա) համալսարանի հին ասիական ժողովուրդների պատմության և հնագիտության բաժինը (1978 թ): Նույն թվականին ընդունվել է Օքսֆորդի համալսարան, սակայն չէր ավարտել, մեկնել է Լիբանան, 3 տարի մասնակցել քաղաքացիական պատերազմին, Բեյրութի հայկական թաղամասի պաշտպանությանը²⁶¹:

1990 թ. հոկտեմբերից զինվորագրվել է Արցախի պաշտպանությանը: 1991 թ. սկզբին հիմնել է «Հայրենասիրական» ջոկատը: Մոնթեն մասնակցել է ՀՀ Իջևանի, Ծամբարակի, ԼՂՀ Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանությանը և ազատագրական մարտերին: 1992 թ. սեպտեմբերին, 1993 թ. դեկավարել է Մարտունու ուղղությամբ մարտնչող հայկական զրահամասերը: 1993 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է Մարգիլու գյուղում (Աղդամի մոտ)²⁶²:

Սփյուռքահայ ազատամարտիկներից մուսալեոցի Լևոն Թաշճ-

²⁶⁰ Մինասյան Ե., Արցախյան ազատագրական շարժումը և «ղեղի երկիր» կարգախոսը, ՀՅԴ հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 159:

²⁶¹ «Ղեղի երկիր»-ի զաղափարապաշտը, ՀՅԴ, Զավարյան ուս. միության մատենաշար, թ. շրջան, թիվ 7, մարտ, 2001, էջ 8-11:

²⁶² Մինասյան Ե., Ծաղկած աշխ., էջ 159:

յանը 1993 թվականի սեպտեմբերից մինչև 1994 թ. հունվար մասնակցել է Ֆիզուլիի, Չանգելանի, Չաբրախի, Մարտակերտի, Կորպրլիի շրջանների ազատագրական մարտերին:

Շուշիի առանձնակի գումարտակը միավորում էր Արցախից ու Սփյուռքի տարբեր օջախներից, աշխարհի տարբեր մասերից եկած հայության քաջակորով զավակներին: Գումարտակը ճանաչվել է լավագույններից մեկը Արցախի բանակի հրամանատարության կողմից:

Գումարտակը ստեղծվել էր 1992 թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ մինչ այդ կազմավորված ՀՅԴ կուսակցության կամավորական ջոկատների հիմքի վրա: Գումարտակը պարբերաբար համալրվել է կամավորներով (շուրջ 1600 ազատամարտիկ), որոնցից 11-ը ԱՄՆ-ից, 7-ը Կանադայից, 6-ը՝ Սիրիայից, 23-ը՝ Լիբանանից, 1-ը՝ Իտալիայից, 7-ը՝ Ֆրանսիայից, 9-ը՝ Իրանից, 6-ը՝ Վրաստանից, 3-ը՝ Ռուսաստանից, 45-ը՝ Զավախիրից և այլն: Գումարտակի ընդհանուր հրամանատարը եղել է Ժիրայր Սեֆիլյանը, որը ծնվել է 1967 թ. Բեյրութում: 1986 թ. ավարտել է Բեյրութի «Գևորգ Չաբալբաշյան» հայկական քոլեջը, մասնակցել է Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին (1983-1990 թ.), Բեյրութի հայկական քաղանափինքնապաշտպանությանը: 1991 թվականից կամավորական ջոկատի, 1992 թ.՝ վաշտի, նույն թվականի սեպտեմբերից Շուշիի առանձնակի գումարտակի հրամանատարն էր²⁶³:

Արցախյան հերոսամարտի տարիներին ցուցաբերած քաջության համար պարզբարվել է ԼՂՀ «Մարտական Խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով: 1991-1994 թթ. Շուշիի գումարտակը աշխի ընկել ԼՂՀ Շահումյանի, Ստեփանակերտի (Կրկժան), Շուշի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Աղդամի, Մարտունու, Չանգելանի, Չաբրախի, Ֆիզուլու շրջանների ինքնապաշտպանական մարտերին: Գումարտակի մարտական գործողությունների ժամանակ հրամանատարներ են եղել ընդհանուր հրամանատար՝ Ժիրայր հրամանատարներ են եղել ընդհանուր հրամանատար՝ Ժիրայր

Սեֆիլյանից բացի, Պետրոս Ղևոնյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ա. Մշիքարյանը, Ս. Կիրակոսյանը, Ա. Եղյանը, իսկ շտարի պետեր՝ Ռոմիկ Մարգարյանն ու Կ. Ավետյանը: Զորամիավորումից զոհվել են 56 ազատամարտիկներ, որոնցից 2-ը՝ սփյուռքահայ, վիրավորվել են 157-ը՝ որից 6-ը՝ սփյուռքահայ, անհայտ կորել է 3 ազատամարտիկ: Ցուցաբերած քաջության համար ԼՂՀ «Մարտական Խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով պարզեցվել են բացի Ժ. Սեֆիլյանից և Հ. Հովհաննիյանից, Ա. Ղարիբյանը՝ հետմահու (նաև ՀՀ 1-ին աստիճան), Վ. Ստեփանյանը, Պ. Ղևոնյանը (նաև «Ուկեարծիվ»), արժանացել է Արցախի հերոսի կոչման: Մարտական խաչ 2-րդ աստիճանի մեդալով պարզեցվել են Ռ. Մարգարյանը, Մ. Ավոչյանը, Մ. Կալոյանը, Բ. Դուկասյանը, Պ. Մանուկյանը և ուրիշներ, ԼՂՀ «Արդիության համար» մեդալով՝ 168-ը՝ 12-ը՝ հետմահու: «Մարտական ծառայության համար»՝ 40 (13-ը՝ հետմահու), «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով՝ 168 (12-ը՝ հետմահու), «Մայրական երախտագիտություն Արցախի քաջորդիներին» հուշամեդալով՝ 46 (31-ը՝ հետմահու) ազատամարտիկ²⁶⁴:

Այսպիսով, հայ ժողովուրդն իր միասնության և աննկուն ոգու շնորհիվ իրեն պարտադրված պատերազմից հաղթականորեն դուրս եկավ և ստեղծեց ազգային երկրորդ պետությունը Հայաստանի ազատագրված հատվածում:

գ. Բանակցային գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ

Զինադադարի կնքումից հետո շարունակվեցին բանակցային գործընթացները, որոնք դարձան Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա: Սակայն Աղբեջանի իշխանությունները մերժում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական կարգավորմանն ուղղված ամեն մի առաջարկ՝ առաջ քաշելով Արցախը կրկին իրենց ներքարկելու անհրական պահանջներ:

²⁶³ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, համրագիտուն, էջ 591:

ԵԱՀԿ Միանկի խմբի հովանու ներքո ընթացող բանակցություն-ներում Հայաստանը որդեգրել էր հետևյալ սկզբունքը. «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթությ, որն ընդունելի կիմի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված ԼՂՀ ղեկավարության կողմից»²⁶⁵: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը բացառում էր որևէ ուղղակի ենթակայություն Աղբեջանին և կախվածություն նրանից: ԼՂՀ-ն հանես էր գալիս միմյանց նախապայմաններ շրելաղբելու դիրքերից՝ առաջարկելով բանակցություններ սկսել կարգավիճակի սկզբունքային հիմքերի ճշումից հետո: Միայն Աղբեջան-Ղարաբաղ ուղղակի բանակցությունների միջոցով կարելի էր սահմանել հակամարտող կողմերի փոխգիշումների շրջանակը և քննել խնդրի քաղաքական կարգավորման երկուստեղ ընդունելի տարրերակ: Հակառակ սրան՝ Աղբեջանը համարորեն չէր ճանաչում ԼՂՀ-ն որպես հակամարտող կողմ:

ԵԱՀԿ Միանկի խմբի համանախագահներին ներկայացվեցին հայկական կողմի հայեցակարգային նոր սկզբունքները, որոնցով նախապատվությունը տրվում էր հակամարտության կարգավորման փաթեթային տարրերակին՝ Վերջինիս հիմքում դնելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը, նրա ոչ անկախավիճակը, անվտանգության միջազգային երաշխիքները: Նոյն քականի նոյեմբերին ԵԱՀԿ Միանկի խմբի համանախագահները կողմերի քննարկմանը ներկայացրեցին «Լեռնային Ղարաբաղի զինված հակամարտության համապարփակ կարգավորման սկզբունքները» փաստաթութը, որի հիմքում ընկած էր ընդիանոր պետության գաղափարը²⁶⁶:

Փաստորեն 1995-1996 թթ. որոշակի ձեռքբերումներ չեղան: 1996 թ. վերջին Լիսաբոնի ԵԱՀԿ-ի գագաթնաժողովում փորձ արվեց Արցախյան խնդրի լուծումը կապել Աղբեջանի տարածքային ամբողջականության հետ, որը չընդունվեց և բանակցությունները

²⁶⁵ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն, պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, Երևան 2006, էջ 58, 62, 63:

²⁶⁶ Տե՛ս նոյն տեղում:

մտան փակուղի: 1997թ. մի քանի անգամ գումարված ԵԱՀԿ-ի համաժողովներում քննարկումները արդյունք չտվեցին²⁶⁷:

1998 թ. սկսվեց դարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը: Այս փուլում ԵԱՀԿ Միանկի խումբն ակտիվացրեց գործունեությունը՝ նոր առաջարկներ ներկայացնելով կողմերին: Փաստորեն միջնորդները եկան, այսպես կոչված, «ընդիանոր պետության» գաղափարին: Նոր՝ «ընդիանոր պետությունը», ըստ համանախագահների պետք է ստեղծվեր նախկին Աղբեջանական ԽՍՀ սահմաններում, ինչը բոլոր էր տալու, ըստ նրանց, համատեղել սահմանների անձեռնմխելությունը և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը²⁶⁸:

Հայաստանն ու Ղարաբաղը սկզբունքորեն համաձայնվեցին «ընդիանոր պետության» գաղափարն ընդունել որպես բանակցությունների հիմք, իսկ Աղբեջանը մերժեց այն: Բանակցությունների գործընթացը դարձյալ հայտնվեց փակուղում:

Աղբեջանի ղեկավարությունը համառորեն իրաժարվում էր բանակցությունների վերսկսումից: Սակայն ԵԱՀԿ Միանկի խմբի համանախագահների ջանքերով, այնուամենայինիվ, 1999 թ. սկսվեցին Հայաստանի և Աղբեջանի նախագահների ուղղակի շփումները: Դրանք որոշակի ընդիանումներով շարունակվում են մինչև այժմ, սակայն շոշափելի արդյունք չեն տալիս: Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի ղեկավարները բոլոր միջոցներն օգտագործում են նորանոր ուղիներ փնտրելով տարածաշրջանում կայուն վիճակ ստեղծելու, հակամարտությունը կարգավորելու համար:

²⁶⁷ Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, փոքր երկրի մեծ մարտակրավերները, նախարարի օրագրից, Երևան, 2013, էջ 169, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 183:

²⁶⁸ Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 180, 183, 184, 187:

ԳԼՈՒԽ ՀՈՐԻՇՈՐԴ
ԼԵՌԱՎԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ
ՆԵՐՁԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1991-2012 թթ.)

ա. Սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1990-ական թթ. սկզբին

Արցախահայությունը դժվարին իրավիճակում պետք է ձեռնամուխ լիներ հանրապետության տնտեսության վերականգնման ու զարգացման, սոցիալական և հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաթիվ խնդիրների լուծման գործին: Խորհրդային տարիներին Աղրբեջանի կողմից Ղարաբաղում տարփող կրղմնակալ վերաբերմունքը արտահայտվում էր առաջին հերթին տնտեսության ոլորտում:

Աղրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությունը զրկված էր համաշափ զարգացման հնարավորությունից և լիովին կախված էր Քարվի քմահաճույքից: Կապիտալ ներդրումները մարզում երկու անգամ պակաս էին Աղրբեջանական ԽՍՀ մնացած տարածքներում կատարվող համանման ներդրումներից:

Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության զարգացման արգելակումը Աղրբեջանի կազմում նրա գտնվելու տարիներին արտացոլվել է բնակչության սոցիալ-կենցաղային կացության մեջ և եղել է հայքնակչության արտագաղթը խթանող հիմնական գործուներից մեջ: 1913-1973 թթ. Աղրբեջանում արդյունաբերությունը աճել էր 40, իսկ ԼՂԻՄ-ում՝ հազիվ 15 անգամ: 12 տարվա ընթացքում (1968-1979) պետական կապիտալ ներդրումները ԼՂԻՄ-ում մնացել էին նույն մակարդակին (տարեկան 24-ից 26 մլն ռուբլի), այն պարզացում, երբ Աղրբեջանում ընդհանուր առմամբ աճել էր երկու անգամ²⁶⁹: Թեև Սարսանգի ջրամբարը կառուցվել էր ԼՂԻՄ-ի և Աղրբեջանի սահմանագլխին, բայց ինքնավար մարզին բաժին էր ընկ-

²⁶⁹ Սարումյան Ն., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960-1988 թթ. Երևան, 2008, էջ 21-25:

նում ջրամբարի միջոցով ոռոգվող 130 հազար հեկտար հողատարածությունների մոտ 1,5%-ը²⁷⁰: Պատահական չէ, որ ԼՂԻՄ-ում 1926-1976 թթ. բնակչության արտագաղթի հետևանքով հայկական բնակչությունը 85-ով պակասել էին, իսկ աղրբեջանականը 17%-ով ավելացել²⁷¹: Այդ նույն ժամանակահատվածում ԼՂԻՄ-ից միջին հաշվով արտագաղթում էր շուրջ 2 հազար հայ, որի հետևանքով հայերի քաքանակը նշյալ ժամանակահատվածում 111.7 հազարից հասել էր միայն 123.1 հազարի (աճել էր ընդհանուր 10.2%-ով), իսկ աղրբեջանցիները՝ 12.8 հազարից՝ 37.2 հազարի, ավելացել էր գրեթե 3 անգամ²⁷²: Արդյունքում, եթե 1923 թ. մարզի բնակչության ընդհանուր քաքանակում հայերի մասնաբաժինը կազմում էր 94.4%, ապա 1979 թ. այն նվազեց՝ կազմելով 75.9%, դրան հակառակ՝ աճում էր աղրբեջանցիների մասնաբաժինը՝ 1923 թ. 3%-ից հասնելով 1988 թ. 24%-ի²⁷³: Այս ամենին քաջատեղյակ լինելով՝ Մոսկվան փաստորեն ոչինչ չարեց իրավիճակը շտկելու համար: Աղրբեջանը կտրուկ ուժեղացրել էր տնտեսական ճնշումը ինքնավար մարզի վրա:

Արդեն 1988 թ. Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվել էր Աղրբեջանի քշնամական օդակում: Հափշտակվում էին Լեռնային Ղարաբաղ ուղղվող ժողովրդատնտեսական ապրանքներով բեռնված գնացքները: Շրջափակման նպատակով կատարված հանցագործ գործողություններով Աղրբեջանը տիրացավ Լեռնային Ղարաբաղի համար նախատեսված բեռներով տասնյակ հազարավոր վագոնների: Մարզի հայկական գյուղերից կատարված բոնագաղթի հետևանքով նա յուրացրեց մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական տեխնիկա, ցանքատարածություններ, ընտանի կենդանիներ:

ԼՂ անկախության հոչակումից հետո Աղրբեջանի սանձազերծած ռազմական գործողությունների հետևանքով ավերվել էին մի

²⁷⁰ Ստեփանակերտ Հայաստանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1998, էջ 123:

²⁷¹ Տես Ստեփանակերտ Հայաստանի ռազմական հանցագործությունները ԼՂ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991-2008, «Լրատու» 1, (8), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 123:

²⁷² Տես նույն տեղում:

²⁷³ Տես նույն տեղում:

քանի տասնյակ գյուղեր, գրեթե բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրթամշակութային բազմաթիվ հիմնարկներ: Նորաստեղծ հանրապետությունը ենթարկվել էր տրանսպորտային շրջափակման, որը շարունակվում է առ այսօր: Տնտեսությունը գրեթե ամբողջությամբ կազմալուծվել էր, բնակչության զգայի մասը՝ արտագաղթել: Առավելապես գյուղատնտեսական բնույթը ունեցող Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության վրա հատկապես ծանր անդրադան անասունների՝ պետական մակարդակով կազմակերպված գողությունն ու հացահատիկային դաշտերի հրկիզումները: 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Հաղորդի շրջանի բնագաղթի ենթարկված 13 հայկական գյուղեր հարկադրաբար թշնամուն քողել էին ընթիանուր հաշվով 2716 հա աշնանացանի արտեր, իսկ շրջանի ամբողջ բնակչությունը զրկվել էր 4055 հա հացահատիկային կուտուրաների ցանքատարածությունների բերքը հավաքելու հնարավորությունից: Պատերազմի ընթացքում Մարտունու շրջանում այրվել էին 3279, իսկ Շահումյանի շրջանում՝ 4091 հա հացահատիկային արտեր²⁷⁴:

Չրջափակումը, բնագաղթերը, հողահանդակների անօրինական առօքաբումները, հացահատիկային դաշտերի հրդեհումները, էլեկտրաէներգիայի անջատումները, ջրատար խողովակների պայթեցումներն ու քունավորումները, անասունների հափշտակությունները վիրխարի վնաս հացրին երկրամասի տնտեսությանը: 1991 թ. ջրահավաք կայանների պայթեցումներից և նույն թվականի դեկտեմբերից էլեկտրաէներգիայի լրիվ անջատումից հետո մայրաքաղաք Ստեփանակերտը զրկվեց նաև ջրամատակարարումից, որը սպառնալիք էր ստեղծել տարափոխիկ հիվանդությունների բռնկման համար: 1992 թ. մայիսից դադարեցվեց ԼՂՀ բնական գազի մատակարարումը:

թ. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսության վերականգնումն ու զարգացումը

Պատերազմի ընթացքում ԼՂՀ տնտեսությունը վերակառուցվել էր ուղղական պահանջներին համապատասխան:

Տնտեսական կյանքի վերականգնումն սկսվեց 1994 թ. հրադադարից հետո:

Չինադարարի կնքումը հնարավորություն տվեց գրադկելու տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հարցերով: Լաշին-Գորիս մայրուղով միանալով Հայաստանի հետ՝ Արցախը փաստորեն ճեղքեց շրջափակումը և զգալիորեն կարգավորեց անկախության գոյատևման գործընթացը:

Արցախյան պատերազմի տարիներին ավելի քան 80 տոկոսով ավերվել էր հանրապետության տնտեսությունը: Ներկայիս դրույթամբ ԼՂՀ տարածքի ավելի քան 15 տոկոսը մնում է հակառակորդի տիրապետության տակ:

Այրբեջանի ուժակոծությունների և հրետակոծությունների հետևանքով ավերվել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծամասնությունը, հազարավոր բնակարաններ, մեծ թվով ճանապարհներ և այլն: 1994 թ. մայիսին կնքված հրադադարից հետո հանրապետությունում շատ թե քիչ հզրությամբ գործում էին 26 ձեռնարկություն, որոնց համախառն արտադրանքի ծավալը 1996-ին կազմել է ընդամենը 1.4 մլրդ դրամ²⁷⁵: Մարտական գործողությունների տարիներին հակառակորդի կողմից Արցախ-Ղարաբաղին հասցել էր 2.5 մլրդ ամերիկյան դրամի վնաս, ըստ որում պայթեցվել և ոչնչացվել էր 167 եկեղեցի, 8 վանքային համալիր, 123 պատմական գերեզմանոց, 47 բնակավայր, ջարդվել և շինանյութի էին վերածվել գեղարվեստական բարձր արժեք ունեցող 2500 խաչքար և վիմագիր, ավելի քան 10 հազար տապանաքար: Հանրապետության 18 հազար հեկտար խաղողի այգիներից 16 հազար 700 հեկտարը լիովին ոչնչացվել էր: Ավերվել էին գրեթե 8000 արդյունաբերա-

²⁷⁴ Տես Մելիք-Շահնազարյան Լ., նշված աշխ., էջ 176:

²⁷⁵ Տես նույն տեղում, էջ 186:

կան, գյուղատնտեսական, սոցիալական օբյեկտներ, շուրջ 7000 բնակելի շինություն, 172 կրթօջախ, 47 բուժիմնարկ²⁷⁶:

1994 թ. վերջին մշակվեցին հանրապետության տնտեսական քարեփոխումների իմնադրույթները: Առաջ քաշվեց Հայաստանի և Արցախի տնտեսությունների միասնականացման հարցը, որը բխում էր Արցախի հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, նրա ռեսուրսները համալիր ու արդյունավետ օգտագործելու, արտադրական ուժերը ռացիոնալ տեղաբաշխելու և զարգացնելու, խոշոր տնտեսական ու սոցիալական հիմնահարցերը համատեղ լուծելու, ԼՂՀ պաշտպանության և լայն առումով, հայկական պետականությունը ամրապնդելու ու ազգային անվտանգությունը ապահովելու խնդիրների կենսագործման շահերից:

Շուտով կառուցվեց էլեկտրահաղորդման նոր գիծ, որով Սարսանգի ջրեկ-ը ուղիղ գծով կապվեց հանրապետության էներգասպառողների հետ: Բացի այդ, ԼՂՀ-ու էլեկտրահաղորդման բարձրարման գծով միացավ Հայաստանի էներգահամակարգին: Դրանով վերականգնվեց ԼՂՀ էներգետիկ համակարգը:

Ավելացավ էլեկտրահաներգիայի թողարկումը: Վերագործարկվեցին արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ: Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանը ընդգրկվեց ՀՀ «Հայէլեկտրալույս» արտադրական միավորման, գյուղմեքենաշինական գործարանը՝ «Հայգյուղմեքենայացում» գիտատեխնիկական միավորման մեջ: Համագործակցության շնորհիվ ավելացավ այդ ձեռնարկությունների աշխատանքի արտադրողականությունը, բողոքված արտադրանքը: Մեքենաշինության արտադրանքը 1995 թ., 1991 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 4,1 անգամ, էլեկտրոնային արդյունաբերության արտադրանքը՝ 3,5 անգամ, թերև արդյունաբերությանը՝ 9,3, սննդի արդյունաբերությանը՝ 3,6 անգամ: Արդյունաբերության ողջ արտադրանքը, 1990 թ. համեմատ, 1995 թ. աճել էր շուրջ 115 տոկոսով, իսկ 2005 թ.՝ 150 տոկոսով²⁷⁷:

Կարևոր էր այն, որ ԼՂՀ դեկավարությունը շիրապուրվեց սեփականաշնորհման արագ կենսագործմամբ, որի ժամանակ սխալներն անխուսափելի կլինեին: Պետությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների ունեցվածքի հաշվառման ու պահպանման վրա, որի շնորհիվ դրանք սեփականաշնորհվեցին, բայց ավերումների չենքարկվեցին: Եթե 1995 թ. անհատական ձեռնարկությունների քանակը 74-ն էր, ապա 2000 թ. դրանց թիվը հասավ 253-ի²⁷⁸:

Համաձայն ԼՂՀ-ի ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների՝ վերջին տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում արձանագրվել է շարունակական տնտեսական աճ՝ միջինը 10 տոկոս, որը բարելավել է երկրի կայուն զարգացումը և բնակչության կենսապայմանները:

2010 թվականին, եթե համաշխարհային տնտեսությունը ապրում էր հետճանաժամային, մասամբ վերականգնողական ժամանակաշրջան, ԼՂՀ-ում նախորդ տարվա՝ 13.1 տոկոս աճի բազայի վրա հաջողվեց պահպանել տնտեսական աճի 5.5 տոկոս ցուցանիշ²⁷⁹:

Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմել է 2203.1 ԱՄՆ դոլար կամ 1659.6 եվրո: Տնտեսական աճն ապահովվել է տարբեր ոլորտներում արձանագրված աճի հաշվին, մասնավորապես շինարարության ոլորտում այն կազմել է 24%, արդյունաբերության ոլորտում՝ 5.3% և ծառայությունների ոլորտում՝ 7.4%: 2010 թվականին սպառյական գների ինդեքսը կազմել է 110.6 տոկոս²⁸⁰:

2008 թ. տարեվերջին նկատելի եղավ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ԼՂՀ-ի տնտեսության վրա: Այն հատկապես նկատելի էր հանքագործական արդյունաբերությունում, որի արդյունքում, 2007 թ. համեմատ, այդ ճյուղի արտադրության ծավալը նվազել է 2.2 տոկոսով, որը հիմնականում կապված էր համաշխարհային շուկաներում թանկարժեք մետաղ-

²⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192, 193:

²⁷⁷ Տե՛ս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 25(34), 18.10.2006, 13, 15:

²⁷⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 18:

²⁷⁹ ԼՂՀ վիճակագրական տարենքիրը. 2002-2010, Երևան 2010, էջ 18:

ների գմբերի անկման հետ: 2009 թ. նկատմամբ արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծախսի ինդեքսը հանքագործության ոլորտում 2010 թ. կազմել է 99.3 տոկոս²⁸¹:

Տնտեսական ոլորտում առաջնահերթությունը տրվում էր ԼՂՀի փոքր և միջին ծեռնարկատիրության զարգացմանը: Հաշվի էր առնվում նման ծեռնարկությունների նշանակալի դերը նոր աշխատատեղերի ստեղծման, բնակչության միջին խավի ձևակորման և երկրում կայունության ապահովման գործում: Տնտեսության զարգացման պլանի համաձայն՝ նախատեսվեց բարեփոխումներն իրագործել երեք փուլով՝ 2000-2002 թթ., ակտիվ բարեփոխումների տարիներ, 2003-2005 թթ., տնտեսական կտրուկ աճի տարիներ և 2006-2011 թթ., տնտեսության հետագա զարգացման տարիներ:

Հանրապետության իշխանությունների կողմից ծեռնարկված միշտը միջոցառումների հետևանքով հաջողվեց բարեփոխումների առաջին փուլում հաղթահարել ճգնաժամային երևոյթները և արձանագրվեց համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) 11,3 տոկոս աճ, ընդ որում՝ արդյունաբերության գծով՝ 36,2, գյուղատնտեսության՝ 15 տոկոս, իսկ արտահանման գծով՝ 2,5 անգամ: Առաջընթաց արձանագրվեց հատկապես արդյունաբերության բնագավառում: Օրինակ՝ 2001 թ. հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը կազմել է 5903.8 մլն դրամ, կամ 2000 թ. համեմատ աճը կազմել է 20.6 տոկոս, իսկ գյուղատնտեսության արտադրանքը կազմել է 13905.6 մլն դրամ, կամ 2.3 տոկոս աճ: Սեփականաշնորհման արդյունքում առկա գյուղական բնակչության մեկ շնչին ընկավ 3,1 հա գյուղատնտեսական նշանակության, այդ թվում՝ շուրջ 1,5 հա մշակելի հող, այսինքն՝ վարելահող և այզի: Մեկ ընտանիքի հաշվով այդ թիվը կազմեց 3,5-5 հեկտար: Հայաստանի ցուցանիշի հետ համեմատած այն առնվազն 3 անգամ բարձր է Արցախում:

Ի տարբերություն Հայաստանի՝ սկզբնական շրջանում Արցախում նպատակահարմար համարվեց կոլեկտիվ տնտեսությունները չքայլայել, չսեփականաշնորհել գյուղատնտեսական տեխնիկան և անասնապահական ֆերմաները: Դրանք նպաստեցին Ար-

ցախի տնտեսական կյանքի և պաշտպանունակության բարեկավմանը: ԼՂՀ-ում իրականացվող ազգարային վերափոխումների շնորհիվ գյուղատնտեսությունը բռնեց վերելքի ուղին: Եթե 1995-1999 թթ. տարեկան միջին խավով արտադրվել է մոտ 29 հազար տոննա ցորեն, ապա 2000-2008 թվականներին այդ թիվը հասել է 63 հազարի: Առաջին դեպքում 5 տարվա միջին բերքատվությունն հեկտարից կազմել է 11,1, իսկ երկրորդ դեպքում 9 տարում՝ 15.5 ցենտներ, ասել է թե երկրորդ դեպքում միջին բերքատվությունը հեկտարից բարձրացել է 4.4 ցենտներով²⁸²: Նման առաջընթաց նկատվում է նաև բուսաբուծության մյուս բնագավառներում: Օրինակ՝ կարտոֆիլի արտադրության ոլորտում 1995-1999 թվականներին միջին բերքատվությունը մեկ հեկտարից կազմել է 69.5 գ, իսկ հաջորդ 9 տարում 94.5 գ, որը 25 ցենտներով բարձր է նախորդ 5 տարիների միջինից²⁸³:

ԼՂՀ-ում գյուղատնտեսության ոլորտը 2010 թ. ապահովել է ՀՆԱ-ի ավելի քան 27 տոկոսը: Գյուղատնտեսական արտադրանքի 60 տոկոսը բաժին է ընկնում բուսաբուծությանը, 40 տոկոսը՝ անասնապահությանը: 2010 թ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում գերակշռող բաժինը պատկանում է հացահատիկի (23 տոկոս), կաթի (20 տոկոս) և մսի (15 տոկոս) արտադրությանը: ԼՂՀ տնտեսության համար շինարարությունը հանդիսանում է տնտեսական աճի հիմնական շարժիչ ուժերից մեկը: Ուստի պատահական չէ, որ 2008-2010 թթ. ընթացքում այդ ճյուղում միջին տարեկան աճը կազմել է 27 տոկոս²⁸⁴:

Բնակչության օրենգոր աճող պահանջարկը նոր շունչ է հաղորդում շինարարության ոլորտին՝ ընդլայնելով նրա ծավալները, ինչը լայն հնարավորություններ է ստեղծում շինարարական նյութերի արտադրության կազմակերպման, մասնավորապես՝ տեղական քարերի արդյունահանման և վերամշակման համար, ինչպես նաև

²⁸² Արքահամյան Ր., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը (2000-2008), Երևան, 2013, էջ 51:

²⁸³ ԼՂՀ Վիճակագրական տարեգիրք. 1995-1999, Երևան 1999, էջ 123:

²⁸⁴ Արքահամյան Ր., նշված աշխ., էջ 63:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

առևտրային նպատակով հասարակական շինությունների կառուցապատման, հատկապես բնակարանաշինարարության զարգացման համար:

2010 թ. իրականացված շինարարության ծավալը կազմել է 42.8 մլրդ դրամ՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով 24 տոկոսով:

Մանրածախ ապրանքաշրջանառության ծավալը կազմել է 81.3 մլրդ դրամ նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի համեմատ աճելով 8.2 տոկոսով:

2010 թվականներին արտահանման ծավալի աճը կազմել է 30.5%, իսկ ներմուծմանը՝ 15.5%: ԱՊՀ երկրների հետ արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալը 2010 թ. կազմել է ընդհանուրի 94.7%-ը:²⁸⁵

ԼՂՀ-ի համար կենսական նշանակություն ունի հուսափ տրանսպորտային հաղորդակցությունը Հայաստանի Հանրապետության և արտաքին աշխարհի հետ, հատկապես Գորիս-Բերձոր (Նախկին Լաշին-Ստեփանակերտ) ավտոխճուղին, որը հիմնովին վերակառուցվեց և բարեկարգվեց սփյուռքահայության ֆինանսվորման միջոցներով: Այսօր մեծ ծավալի շինարարական աշխատանքներ են ընթանում Արցախի հյուսիսը հարավի հետ կապոված մայրուղում:

Արցախի հանրապետությունում անկախության տարիներին թափ առան լեռնարդյունաբերությունը, էլեկտրաարդյունաբերությունը, շինարարությունը, մեծացան մասնավոր կապիտալ ներդրումները, որոշ առաջնորդաց գրանցվեց բնակչության սոցիալական կյանքում և այլն: Այդ տարիներին հանրապետությունում ՀՆԱ-ն հասավ 51379.4 մլն դրամի, կամ գրանցվեց 114.1 տոկոս աճ: Չնայած դրան, հանրապետությունում 2005 թ. 2004 թ. համեմատ 806.1 մլն դրամով պակաս արտադրանք արտադրվեց: Դա հիմնականում բաժին էր ընկել գյուղատնտեսությանը, որը բնական անբարենպաստ պայմանների հետևանք էր: 2003 թ. առաջնազրկել էր սեփական եկամուտների 41.5 % աճ, որը աննախադեպ ցուցանիշ էր: ԼՂՀ կառավարության 2003-2005 թթ. ծրագրե-

րում նախանշվել էր մակրոտնտեսական ցուցանիշների բարձրացում, որը ոչ միայն կատարվել է, այլև իրագործվել գրեթե բոլոր ուղղություններով²⁸⁶:

ԼՂՀ Հանրապետությունում դրական տեղաշարժ է արձանագրվել նաև հետագա տարիներին: Օրինակ՝ 2007 թ. հանրապետությունում ՀՆԱ-ն կազմել է 70791.0, իսկ 2008-ին՝ 87148.1 մլն դրամ: 2006 թ. ԼՂՀ-ում ստեղծվել է 1800 նոր աշխատատեղ, իսկ մեկ աշխատողի միջին ամսական աշխատավարձը կազմել է 56 հազար 683 դրամ, ինչը նախորդ տարվա համեմատ աճել է 109 տոկոսով: Գյուղատնտեսական արտադրանքը 2007 թվին 3077.0 մլն-ով գերազանցել է 2006 թ. մակարդակը: 2008 թ. հանրապետությունում արտադրվել է 25345.5 մլն-ի արդյունաբերական և 31157.2 մլն-ի գյուղատնտեսական արտադրանք, որոնք, մանաւագանդ գյուղատնտեսական արտադրանքը, բավականին գերազանցել են նախորդ տարվա մակարդակը²⁸⁷:

Հայաստանի օրինակով 1995 թ. փետրվարի 14-ին ԼՂՀ Գև ընդունեց «Պետական ծեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման նախին» օրենքը, որի հիման վրա էլ սկսվեցին մասնավորեցնել առանձին ծեռնարկություններ²⁸⁸:

Վերոհիշյալ օրենքի պահանջների համաձայն ստեղծվեց ԼՂՀ կառավարության առընթեր պետական ունեցվածքի հաշվառման և ապապետականացման վարչություն, որի վրա էլ դրվեց սեփականաշնորհում իրականացնող մարմնի լիազորությունները: Նույն թվականի օգոստոսի 10-11-ին Գև-ն ընդունեց ԼՂՀ առևտրի, հասարակական սննդի, բնակչության կենցաղային սպասարկման, վարձակալված տարածքների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման 1995-1996 թվականների ծրագրեր: Փաստորեն՝ 1995 թ. Արցախի հանրապետությունում կատարվել են սեփականաշնորհման առաջին քայլերը:

²⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

²⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

²⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ԼՂՀ-ում մասնավորեցման գործընթացը կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջինն ընդգրկում է 1995-1998 թվականները: Այդ շրջանում սեփականաշնորհվել են փոքր՝ առևտուի, հասարակական սննդի, կենցաղային սպասարկման ձեռնարկությունները, ինչպես և վարձակալված տարածքներն ու անավարտ շինությունները: 1997 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հանրապետությունում սեփականաշնորհվել էր 230 ձեռնարկություն: ԼՂՀ կառավարության 1997 թ. դեկտեմբերի որոշմամբ՝ ստեղծվել է ԼՂՀ սեփականաշնորհնան և ներդրումների պետական վարչություն, որը պետք է Արցախի հանրապետությունում վերահսկեր ապավետականացման գործընթացը: 1998 թ. ընդունվեց «Պետական գույքի մասնավորեցման մասին» ԼՂՀ օրենքը, ըստ որի սկսվեց սեփականաշնորհնան երկրորդ փուլը: Համաձայն այդ որոշման՝ 1998-2000 թվականներին պետք է սկսվեր խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցումը: Նախատեսվեց այդ փուլում սեփականաշնորհել էներգետիկայի, արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի, կապի, կոմունալ տնտեսության և այլ ճյուղերի 107 ձեռնարկություն, որից 48-ը բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրության ձևով, իսկ մնացածները կառավարության կողմից սահմանված կարգով: Այդ շրջանում հանրապետությունում գրանցված 721 փոքր ձեռնարկություններից մասնավորեցվեց 578-ը, որից 168-ը աշխատավորական կոլեկտիվների անդամների կողմից, 146-ը՝ աճուրդով, 264-ը՝ վարձակալների, երկուսը՝ ուղղակի վաճառքի, իսկ 4-ն է՝ անհատույց տրանսպորտային ձևով: Այդ ընթացքում սեփականաշնորհումից պետական բյուջեի մուտքերը կազմեց 266.2 մլն դրամ: Մինչև 2006 թ. հունվարի 1-ը հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 905 ձեռնարկություն²⁸⁹:

Արցախի հանրապետությունում խոշոր ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը կատարվել է աստիճանաբար, քայլ առ քայլ, ոչ քե հախտուն: Ըստ վիճակագրական տվյալների 2006 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով՝ Արցախում պետական գույքի մասնավորեցումից ստացվել է 1մլրդ 385 մլն դրամ: Բացվել են նոր աշխա-

տատեղեր: Նոր սեփականատերերը պարտավոր են կատարել պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները: Հակառակ դեպքում տվյալ սեփականատիրոջ նկատմամբ ծեղորդ են առնվում օրենքով նախատեսված միջոցներ՝ ընդհուած մինչև սեփականաշնորհված օբյեկտի բոնագանձումը դատարանի միջոցով: Օրինակ՝ 1995-1996 թթ. Արցախում գրանցվել են 2.5 տասնյակից ավելի նման դեպքեր: Գոյություն ունի վերահսկիչ պալատ, որը գրադարձում է այդ հարցերով²⁹⁰:

2008-2011 թթ. արդյունաբերության ճյուղի աճի ցուցանիշը միջին հաշվով կազմել է 17.6 տոկոս: Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի գերակշռող մասն են կազմում հանքագործության և մշակող արդյունաբերության ծավալները, որոնց տեսակարար կշիռները միջինը կազմում են համապատասխանաբար 45.7 տոկոս և 33.1 տոկոս:

2010 թ. արդյունաբերությունը հանրապետությունում, փաստացի գներով, իրացրել է 42.5 մլրդ դրամի պատրաստի արտադրանքը: 2009 թ. նկատմամբ արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսը կազմել է 105.3 տոկոս, ընդ որում՝ մշակող արդյունաբերության ծավալը աճել է 13.7 տոկոսով, էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի արտադրության և բաշխման ճյուղի ծավալը՝ 7.0 տոկոսով, իսկ հանքագործական արդյունաբերության ոլորտում արծանագրվել է ամենու 0.7 տոկոս²⁹¹:

Հետպատերագմյան շրջանում և հատկապես 21-րդ դարասկզբն արդյունաբերության ոլորտում նոր ձեռնարկություններ հիմնվեցին: Դրանցից կարելի է առանձնացնել 2000 թ. երկրորդ կեսին Ստեփանակերտում գործարկված Երևանի կարելի գործարանի մասնաճյուղը: Դեռևս 2000 թ. հունիսին ստեղծվեց «Հավկիր» պետական փակ բաժնետիրական ընկերությունը (ՊՓԲԸ): Մարտակերտի շրջանի Վանքի «Արքա-Վանքլես» կոմբինատի արտադրության պահանջարկի աճը ստիպում էր օր օրի մեծացնել արտադրության ծավալը: Նույն շրջանի «Էրա» ՍՊԸ-ի ուժերով գործարկվեց ժամանակակից սարքավորումներով հագեցված՝ տեսա-

²⁸⁹ Արքահամյան Ր., Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, էջ 698:

²⁹⁰ Արքահամյան Ր., նշված աշխ., էջ 24:

²⁹¹ Տե՛ս Մինասյան Ե., նշված աշխ., էջ 9

կավոր այուրի և հացամթերքների արտադրության ձեռնարկությունը: Ըսդհանրապես նկատվում էր Մարտակերտի շրջանի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի աճ: Շրջանի արդյունաբերական արտադրության մեջ ներգրավվել էր 150 մարդ: 2001 թ. Արցախում բացվեց Հայաստանում գործող «Մաքսվուր» կոնցեռնի մի ճյուղը, որը զբաղվում է փայտամշակմամբ: Ստեփանակերտում բացվեց «Միկա Ղարաբաղ» ՓԲԸ ոսկերչական իրերի արտադրանա: 2000-ական թթ. Արցախում կառուցվեց ժամացույցի գործարան, սկսվեց սննդամթերքների վերամշակում, խմիչքների արտադրություն, հիմնվեցին ալրադաշներ, տպագրական արտադրանաեր և այլն²⁹²:

«Մանեքս-Վալեքս» ընկերությունների խմբի մեջ մտնող «Քեյզ Մեթրլս» փակ բաժնետիրական ընկերությունը (ՓԲԸ) 2002 թ. օգոստոսին նախաձեռնեց Դրմբոնի ոսկու և պղնձի հանքավայրի շահագործումը²⁹³: Ընկերությունը գործում էր այն հաշվարկով, որ 2003 թ. ապրիլին արդյունահանվի առաջին ապրանքային հանքաքարը: Այն առարվեց Ալավերդի՝ «Վալեքս» ընկերությունների խմբի հարստացուցիչ ֆաբրիկայի հզորությունների վրա արտադրական փորձարկման: Մի քանի ամիս անց՝ 2003 թ. հոկտեմբերի 1-ին, գործարկվեց լեռնահարստացուցիչ կոմբինատը՝ ունենալով աշխատող ստորգետնյա հանք ու հարստացուցիչ ֆաբրիկա:

Այսպիսով՝ լեռնամետալորգիական արդյունաբերություն չունեցող Արցախ-Ղարաբաղում բացվելով այդ ճյուղը՝ ներկայում տարեկան միջին հաշվով արդյունահանվում է ավելի քան 250 հազար տոննա ապրանքային հանքաքար, որից ստացվում է 17 հազար տոննա պատրաստի խտանյութ: Միայն 2005 թվականին «Քեյզ Մեթրլս» կողմից մշակվել է ավելի քան 13 մլն ԱՄՆ դրամ արժողությամբ արտադրանը²⁹⁴:

Հանրում աշխատում են մոտ 1200 մարդ, որից 150-ը Հայաստանի Հանրապետությունից, իսկ մնացածը՝ Ստեփանակերտ քաղաքից և հարևան 9 գյուղերից, 25 կմ շառավիղով:

²⁹² Արքահամյան Յ., նշված աշխ., էջ 35, 36:

²⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹⁴ Արքահամյան Յ., նշված աշխ., էջ 35:

ԼՂՀ արդյունաբերության ամենակարևոր հատվածը մնում է էներգետիկան, որը տնտեսության կայուն զարգացման համար ունի մեծագույն նշանակություն: Էներգետիկայի բնագավառում իրագործված բարեփոխումները հնարավորություն տվեցին արտադրության և մատակարարման ոլորտներում կրծատել էլեկտրականացման աշխատավայրին կորուստները:

Արցախի հանրապետությունում էլեկտրականացման իրերի արտադրանա: 2000-ական թթ. Արցախում կառուցվեց ժամացույցի գործարան, սկսվեց սննդամթերքների վերամշակում, խմիչքների արտադրություն, հիմնվեցին ալրադաշներ, տպագրական արտադրանաեր և այլն²⁹⁵:

2000 թ. հոկտեմբերի 21-ին ԼՂՀ կառավարությունում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, քննարկելով հանրապետության ջրային և էներգետիկ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման խնդիրները, առաջ քաշվեց նոր հիդրոկայաններ կառուցելու հարցը: Այստեղ խոսակցություն գնաց Թարթառ գետի վրա 11.5 կՎտ/ժ հզորությամբ նոր հեկի կառուցման մասին: Քննարկվեց նաև Թրղե գետի վրա հեկ կառուցելու հարցը: Զննարկման ժամանակ անհրաժեշտ գտան վերագործարկել Մատաղիսի էլեկտրակայանը: Խոսվեց նաև Կարկառ, Խաչենագետ, Իշխանագետ, Բաղարա գետերի ջրերը ոռողման նպատակով կիրառելուց բացի, օգտագործել նաև էլեկտրականացման ստանալու համար: 840 մլն դրամ հավաքելով՝ 2008 թ. սկսվեց «Թրղե-1» հեկի շինարարությունը, որը 3 մվտ հզորություն ունի և տարեկան ավելի քան 15 մլն կՎտ/ժ ժամանակամատներում է արտադրել: 2009 թ. 1 մլրդ - 400 մլն դրամ ներդնելով սկսվեց 6 մվտ հզորությամբ «Թրղե-2» հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը: Այն գործարկվեց 2011 թ.: Հիշյալ հեկերը Սարսանգի հետ մեկտեղ տարեկան կթողարկեն 150-160 մլն կՎտ ժամ էներգիա, որը երկրի պահանջարկի գրեթե 70%-ն է կազ-

²⁹⁵ Արքահամյան Յ., նշված աշխ., էջ 34:

մում: 2012 թ. գարնանը «Արցախ հեկ»-ը ծեռնամուխ եղավ «Մատադիս-1»-ի և «Մատադիս-2»-ի շահագործմանը, որոնցից առաջինը 4.8, իսկ երկրորդը՝ 3 մվտ հզրություն կունենա²⁹⁶: Դրան կհաջորդի «Թրդե-3»-ի շինարարությունը:

Դեռևս 2001 թ. մարտի 6-ին ԼՂՀ կառավարությունը հաստատեց 2001-2010 թվականների ԼՂՀ Եներգահամակարգի ծրագիրը²⁹⁷: ԼՂՀ-ն ՀՀ-ից Եներգիա է ստանում «Շինուհայր-Մտեփանակերտ» 110 կմ օդային գծով: 1977 թ. սկսեց Եներգիա արտադրել Սարսանիք հեկը: Այն գործում է տարեկան 6 ամիս (հոկտեմբեր-մարտ): Արցախի Եներգետիկ ոլորտում ստեղծվել են գործարարների համար ամենաշահավետ և գրավիչ պայմաններ: Եներգետիկան հեռանկարային ոլորտ է լայնածավալ ներդրումների համար, որոնց հավանական ծավալները կազմում են մոտ 100 մլն դրամ: Պատահական չէ, որ ԼՂՀ վարչապետը հայտարարել է. «Հեռու չէ այն օրը, երբ Լեռնային Ղարաբաղը էլեկտրաէներգիա ներկրող երկրից կվերածվի արտահանող երկրի»: Ըստ վարչապետի հայտարարության՝ 2012 թվականին հանրապետությունում արտադրվել է 300 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա, Արցախում ամեն ինչ արկում է ստանալու այլնոտրանքային Եներգիա: Նա նաև այն կարծիքն է հայտնել, որ հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի սակագինը 30 դրամից շատեր է բարձրանա²⁹⁸:

գ. Սոցիալական ոլորտը

ԼՂՀ-ում իրականացվում են նաև սոցիալական բարեփոխումներ: Սոցիալական հիմնախնդիրները լուծելու նպատակով մշակվել ու ընդունվել են մի շարք օրենքներ սոցիալական ապահովագրության, սոցիալական աջակցության, կենսաթոշակային, բնակչության գրադարձության ապահովման, աշխատանքի և աշխատավարձերի համակարգերի կատարելագործման վերաբերյալ:

ԼՂՀ սոցիալական քաղաքանությունը նպատակառությած է

գրադարձության ապահովմանը, նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, բնակչության եկամուտների ավելացմանը:

ԼՂՀ կառավարությունը որոշակի միջոցառումներ է իրականացնում նաև առողջապահության ոլորտի խնդիրները կարգավորելու ուղղությամբ: Այստեղ մասնավոր բուժօգնության հետ միասին պետության աջակցությամբ իրականացվում է անվճար բուժօգնություն:

Պետական նպատակների համակարգը ԼՂՀ-ում գործում է 1997 թվականից: Վերջին երկու տարիներին ԼՂՀ պետական բյուջեում հավելում է կատարվել՝ պայմանավորված նպատառումների թվաքանակի ավելացման և նպատակների չափի բարձրացման հետ: Երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստի չափը 2004 թվականի հունվարի 1-ից բարձրացել է՝ 2008 թվականին հասնելով 35000 դրամի՝ 2003 թվականի 10 հազար դրամի փոխարեն²⁹⁹: ԼՂՀ գրադարձության քաղաքականությունը նպատակառությած է լրիվ և արդյունավետ գրադարձության ապահովմանը, աշխատանքի խթանմանը, նոր աշխատատեղերի ստեղծման ու բնակչության եկամուտների ավելացմանը: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքները հանրապետությունում դեռևս գոհացուցիչ չեն: Գործազրկությունների թվաքանակը հանրապետությունում անցնում է 5 հազարից³⁰⁰: Գործազրկությունների թվի 92 տոկոսը կանայք են: Աշխատանք է տարվում բարեկարգելու պետական և նասնակոր հատվածների աշխատանքի վարձատրության համակարգը: Հանրապետությունում պատերազմական գործողությունները դադարեցվելուց հետո ընդունվեցին մի շարք օրենքներ բնակչությանը սոցիալական ծանր վիճակից դրւու բերելու համար:

1995-ի հունիսի 19-ին ԼՂՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում աշխատանքի վարցատրության նվազագույն չափի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների աշխատավարձի, կենսաթոշականների, նպատակների և կրթարշակների չափերի բարձրացնան մասին»: Նոյն թվականի նոյեմբերի 21-ին՝ «Միայնակ մայրերի պետական նպաստի

²⁹⁶ «Դայաստանի Հանրապետություն», 12.12.2013:

²⁹⁷ Արքահաման Հ., նշված աշխ., էջ 32:

²⁹⁸ Տես «Դայաստանի Հանրապետություն», 12.12.2012:

²⁹⁹ Տես Մինասյան Ե., նշված աշխ., էջ 9:

³⁰⁰ Նոյն տեղում:

նշանակման և վճարման կարգի մասին», 1996թ. փետրվարի 6-ին՝ «ԼՂՀ աշխատանքային վարձատրության նվազագույն չափի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների աշխատավարձի, նապաստների և կրթարոշակների չափերի բարձրացման մասին» և այլն որոշումներով բարձրացվեցին կենսարոշակների, նպաստների, կրթարոշակների, աշխատավարձերի չափերը: Հանրապետությունում 1998թ. հունվարի 1-ից սկսեց գործել պետական նպաստների համակարգը, ըստ որի, ամենամյա նպաստներ նշանակվեցին հաշմանդամ երեխաներին՝ 4000 դրամ, երկկողմանի ծնողազորկ երեխաներին՝ 3000 դրամ, չորս և ավելի անշափահաս երեխաներ ունեցող ընտանիքների երեխաներին՝ 2000-ական դրամ: Նպաստներ սահմանվեցին նաև միայնակ մայրերին և գործազորկի կարգավիճակ ունեցող անձանց: Մինչ այդ՝ 1996թ. նոյեմբերի 6-ին, ընդունվել էր «ԼՂՀ քաղաքացիների պետական կենսարոշակային ապահովության մասին» օրենքը, ըստ որի, հինգ տարվա աշխատանքային ստաժի առկայության դեպքում, իսկ կանայք՝ 63 տարեկանը լրացած, հիմնական կենսարոշակային չափը սահմանվեց 2860 դրամ, ապահովագրական ստաժի մեկ տարվա արժեքը՝ 30-60 դրամ:³⁰¹ 1999 թ.-ի հունիսի 1-ին կենսարոշակներին սահմանվեց հավելում 2000 դրամի չափով: Արդեն 2001թ. հանրապետությունում վճարվող կենսարոշակները միշտ չափով հավելավճարի հետ միասին կազմել են ավելի քան 9000 դրամ³⁰²:

2005 թվականի հունվարի 1-ից ԼՂՀ օրենքով նվազագույն աշխատավարձը սահմանվեց 15 հազար դրամ, իսկ 2009 թվականից՝ 30 հազար դրամ³⁰³: Սոցիալական հիմնախնդիրների լուծման գործում ԼՂՀ-ին էական աջակցություն են ցուցաբերում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, տարբեր մարդասիրական կազմակերպություններ՝ Լիբանանի «Արցախի օգնության մարմինը», «Վիտա» ընկերությունը, Համաշխարհային քրիստոնեական կազմակերպությունը և այլն:

Դ. Հասարակական-քաղաքական կյանքը

Ազատագրական պատերազմից հետո աշխուժացավ ԼՂՀ հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1991-1994 թթ. Արցախյան ազատագրական պատերազմի տարիներին հանրապետությունում գործող բոլոր կուսակցությունները միակամ էին հաղթանակի հասնելու գործում, ուստի, անկախ գաղափարական տարածայնություններից, գործեցին միասնարար և հաղթանակի հասնելու վճռականությամբ:

Անցում կատարվեց բազմակուսակցական համակարգին: Ակսեղին գործել Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Արցախի արմենական կուսակցությունները: Առաջացան նոր կուսակցություններ ու քաղաքական միավորումներ՝ «Ազատ հայրենիք», «Սոցիալական արդարություն», «Մեր տունը Հայաստանն է», «ՀՀԴ Շարժում-88 դաշինք», «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցություն»:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ ԼՂՀ ազգային ժողովի պատգամավորների երկրորդ ընտրությունների ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 1995 թ. հունիսի 23-ին՝ մեծամասնական ընտրակարգով՝ 33 ընտրատարածքներում: Ընտրություններն անցան ընտրողների ակտիվ մասնակցությամբ՝ 80 տոկոս մասնակցության ցուցանիշով: ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր ընտրվեց 33 նարդ՝³⁰⁴

1996 թ. նոյեմբերին կայացան ԼՂՀ առաջին նախագահական ընտրությունները: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Հաջորդ տարի Ռ. Քոչարյանը նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ, ուստի 1997 թ. սեպտեմբերին ԼՂՀ-ում տեղի ունեցան արտահերթ նախագահական ընտրություններ, և ԼՂՀ նախագահ ընտրվեց Արկադի Չուկայանը:

Աննախաղեա ակտիվությամբ ընթացան նաև ԼՂՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունները, որոնք տեղի ունեցան 2000 թ. հունիսի 18-ին՝ 33 ընտրատարածքներում: Այս ընտրություններին մասնակցեցին 51267 ընտրողներ,

³⁰¹ «ԼՂՀ Հանրապետություն», թիվ 27, 12.03.1998:

³⁰² Տես Մինասյան Ե., նշված աշխ., էջ 9:

³⁰³ Նույն տեղում:

³⁰⁴ Տես նույն տեղում, էջ 10, Մինասյան Ե., ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընտրությունները, «ԼՂՀ ատլաս», Երևան, 2009, էջ 74-75:

որոնք կազմեցին ընտրողների ընդհանուր թվի 60%-ը: Ազգային ժողովի պատգամավորության թեկնածուներ գրանցվեցին 113 հոգի, որոնցից 88-ը առաջարկվել էին քաղաքացիական նախաձեռնությամբ, իսկ 25-ը կուսակցությունների կողմից³⁰⁵: ԼՂՀ տարածում գործող կուսակցությունները և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները Ազգային ժողովում ներկայացված էին հետևյալ կերպ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը՝ 9 պատգամավոր, Արցախի Արմենական կուսակցությանը՝ 1 պատգամավոր, Արցախի Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը՝ 1 պատգամավոր, իսկ ժողովրդավարական Արցախ միությունը ստացավ ավելի շատ մասնատ՝ 20 պատգամավոր:

2002 թ. օգոստոսի 11-ին կայացած նախագահական երրորդ ընտրությունների արդյունքում ԼՂՀ նախագահ վերընտրվեց Ա. Նուկասյանը: Ընտրություններին մասնակցած միջազգային դիտորդներից շատերը նշեցին ընտրությունների ազատ և բափանցիկ լինելու հանգամանքը. ընդգծելով, որ «Ժողովրդավարական գործնարար բոլորի կողմից չճանաչված ԼՂՀ-ում անցկացված ընտրությունների ժամանակ պահպանված ու պաշտպանված էր: Արևմտյան երկրները կարող են հետևել Ղարաբաղի օրինակին»³⁰⁶:

ԼՂՀ չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունները տեղի ունեցան 2005 թ. հունիսի 19-ին՝ 22 ընտրատարածքներում մեծամասնական և համամասնական ընտրակարգերով: Մեծամասնական ընտրակարգով ընտրվեց 22 պատգամավոր, 10-ը՝ անկուսակցականներ, 7-ը՝ «Ազատ հայրենիք» կուսակցության, 5-ը՝ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցության» անդամներ: Համամասնական ընտրակարգով անցկացված ընտրություններում առաջին անգամ ամենաշատ ձայներ ստացավ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը՝ 37,4 %, որին հետևում էին «Ազատ հայրենիքը»՝ 26,9 %, «ՀՀԴ-Շարժում-88 դաշներ» կուսակցությունը՝ 24,6 %, ԼՂՀ կոմունիստական կուսակցությունը՝ 4,1 % և այլն³⁰⁷:

³⁰⁵ Տես նույն տեղում, էջ 11:

³⁰⁶ Տես նույն տեղում, էջ 12:

³⁰⁷ Տես նույն տեղում:

2007 թ. հուլիսի 20-ին տեղի ունեցան ԼՂՀ նախագահական հերթական ընտրությունները: Առաջարյագած էին չորս թեկնածուներ: ԼՂՀ նախագահ ընտրվեց Բակո Սահակյանը: Այս ընտրությունները ևս վկայեցին ԼՂՀ-ում ժողովրդավարության սկզբունքների վրա խարսխված պետականության կայացման նախին:

2010 թ. մայիսի 23-ին տեղի ունեցան ԼՂՀ հինգերորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները 33 ընտրատարածքներում³⁰⁸: համամասնական և մեծամասնական ընտրակարգով: Մեծամասնական 16 տեղի համար հավակնել են 44 թեկնածուներ, իսկ համամասնական 17 տեղի համար պայքարել են 4 կուսակցություններ³⁰⁹:

Մեծամասնական և համամասնական ընտրակարգերում հաղթեց վարչապետ Արա Հարությունյանի դեկավարած «Ազատ հայրենիք» կուսակցությունը (46.4%), որին հաջորդեցին Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը (28.6%) և Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (20.2%): Համամասնական ընտրակարգով առաջարյագած 4 կուսակցություններից Արցախի կոմկուսը (ստացավ 4.8%) չհաղթահարեց 6 տոկոսի շեմը³¹⁰:

Մեծամասնական ընտրակարգով ընտրվեցին «Ազատ հայրենիք» կուսակցության 6 անդամներ, Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունից՝ 3 հոգի, ՀՅԴ-ից 2 հոգի, իսկ 5 հոգին անկուսակցականներ: Աշխարհի 16 երկրներից ժամանած միջազգային դիտորդները ԼՂՀ խորհրդարանական ընտրությունները համարեցին միջազգային չափանիշներին համապատասխան:

2012 թ. հունիսի 19-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ նախագահական հերթական ընտրություններում նախագահ վերընտրվեց Բակո Սահակյանը:

Խորհրդարանական ընտրությունների նմանությամբ նախագահական բոլոր ընտրությունները ևս համարվել են միջազգային չափանիշներին համապատասխան:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հասարակական-

³⁰⁸ Տես նույն տեղում:

³⁰⁹ Տես նույն տեղում:

³¹⁰ Աբրահամյան Յ., նշված աշխ., էջ 169:

բաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր Սահմանադրության ընդունումը, որը հաստատվեց 2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին հանձնողվիդական հանրաքվեի միջոցով: Դեռևս միջազգային ճանաչում չստացած, սակայն փաստացի անկախ հանրապետության հիմնական օրենքը իրավական ձևակերպում տվեց հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում կատարված փոփոխություններին, սահմանեց ԼՂՀ քաղաքացիների իրավունքները, ազատություններն ու պարտականությունները: Սահմանադրության առաջին հոդվածն ազդարարում է, որ ԼՂՀ-ն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն է, որ ԼՂՀ և Արցախի Հանրապետություն անվանումները նույնական են: ԼՂՀ Սահմանադրությունն ամրագրեց հայկական երկրորդ պետության իրավական հիմքերը:

Ե. Կրթամշակութային կյանքը

Ենոնային Նարարարում ստեղծվեց կրթական ու մշակութային նոր համակարգ: ԼՂՀ հոչակումից հետո սկսվեցին հանրակրթության ոլորտի բարեփոխումները: Մշակվեցին ազգային դպրոցի ստեղծման սկզբունքները, կազմվեցին ուսումնական նոր ծրագրեր ու դասագրքեր: ԼՂՀ ԱԺ-ն օրենք ընդունեց, որով հայ երեխաների ուսումնառությունը պետք է կատարվի հայկական դպրոցներում: 2005-2006 ուսումնական տարում ԼՂՀ-ում գործում էր 182 հանրական դպրոց³¹¹: Առաջնահերթ նշանակություն է տրվում սպորտողների ազգային դաստիարակությանը, հասարակական ակտիվությանը, գիտելիքների, կարողությունների, ստեղծագործական ունակությունների ձևավորմանը ու զարգացմանը:

2004-2005 ուսումնական տարվանից ԼՂՀ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ուսուցումն իրավանացվում է երկաստիճան համակարգով՝ բակալավրի և մագիստրոսական ծրագրերով: 1992 թ. վերակազմավորվեց Լեռնային Նարարարության պետական համալսարանը (1995 թ-ից՝ Արցախի պետա-

կան համալսարան), որը հանրապետության կրթության և գիտության մայր հաստատությունն է: Արցախում գործում են մեկ տասնյակից ավելի մասնավոր բուհեր³¹²:

Բնակչության կրթվածության մակարդակը բարձր է: 2010/2011 ուսումնական տարվա սկզբի դրությամբ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների թիվը հասնում է յոթի, որոնցից երկուսը՝ պետական, իննոր՝ ոչ պետական: Ուսանողների թիվը բուհերում կազմում էր 6096: Պետական միջին մասնագիտական հաստատությունների թիվը կազմում էր 5, որում սովորողների քանակը 2010/2011 ուսումնական տարվա սկզբի դրությամբ հասնում էր 1619-ի:

ԼՂՀ-ում զարգանում են նաև գրահրատարակչությունը և մանուլը: «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը վերանվանվեց «Արցախ», «ԼՂ Հանրապետություն», այնուհետև «Ազատ Արցախ»: Հանրապետությունում սկսեցին լույս տեսնել նոր թերթեր: Հրատարակում են «Արցախ», «Գիտությունը և կրթությունը ԼՂՀ-ում», «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր» հանդեսները: Հրատարակչական գործի զարգացման հետ ընդլայնվում է գրադարանների ցանցը, ավելանում՝ գրքային ֆոնդը: Լուրջ ուշադրություն է դարձվում քանզարանների ստեղծմանը, արվեստի՝ թատերարվեստի, երաժշտության և պարարվեստի զարգացմանը, ինչպես նաև պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության գործիմ³¹³:

ԼՂՀ-ում գործում են 18 քատերահամերգային կազմակերպություններ: Արցախի արվեստի վարպետները երույթներով հանդես են գալիս ԱՊՀ և արտասահմանյան բազմաթիվ այլ երկրներում՝ Հռանդիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Հունաստանում և այլուր:

Միջազգային մշակութային համագործակցության կարևոր մասն են կազմում Հայաստանի Հանրապետություն-Սփյուռք-Արցախ մշակութային կապերը, որոնք իրականացվում են, օրինակ, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական փառատոնի և շատ այլ ծրագրերի շրջանակներում:

³¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 15:

³¹¹ Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 14:

Ստեփանակերտին առանձին վեհություն է հաղորդում հայտիքանդակործ Սարգիս Բաղդասարյանի «Մենք ենք, մեր սարերը» կորողը, որը դարձել է Արցախ աշխարհի խորհրդանիշը:

Հանրապետության տարածքում հաշվվում են բազմահազար հուշարձաններ, որոնց զգալի մասը եկեղեցիներ ու խաչքարեր են: Վերջին տարիներին հայ հնագետների կատարած պեղումների շնորհիվ բացվեց Տիգրան Մեծի հիմնադրած Տիգրանակերտը (Արցախի Տիգրանակերտ), որը մեկ անգամ ևս փաստեց հայերի վաղնջական ներկայությունը, բնիկությունը Արցախում:

Անկախ Արցախի մշակույթը զարգացման փուլում է՝ արձանագրելով նորանոր ձեռքբերումներ, որոնք նրա պետականության կայացման լավագույն վկայություններն են:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒՍՏՐԱՊՆԴՄԱՆ ԴԺՎԱՐԻՆ ՈՒՂԻՆ (1991-2000 թթ.)

1. ՆԵՐՁԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Տնտեսության ճգնաժամային երևույթները
Անցում շուկայական հարաբերություններին

Խորհրդային պետության վիլուգումից հետո նախկին հանրապետությունները ներքաշվեցին հակամարտությունների մեջ, և Հայաստանը, բացի առանձին երկրներից շարունակվող ոչ մեծ օգնությանը, մնաց միայնակ իր ծանրագույն հոգսերի հետ: Եթե սրան ավելացնենք հանրապետության լիակատար շրջափակումը, որին 1990-ական թվականների սկզբներից փաստորեն մասնակցում էր նաև Թուրքիան, ինչպես նաև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում և 1990 թվականից Հայաստան բռնագաղթված փախստականների օրիհասական դրությունն ու էներգետիկ ճգնաժամը, ապա հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական անմիտքար վիճակի պատկերը կամբողջանան:

Սկզբնական շրջանում, տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում, կարևորագույն խնդիրը տնտեսության արտադրական ներուժի առավելացույն օգտագործումն էր և այս ճանապարհով բնակչության կենսաապահովման նվազագույն պայմանների ստեղծումը: Խնդրի լուծումն ավելի էին դժվարացնում տնտեսական ճգնաժամը խորացնող արտաքին գործոնները, հատկապես նախկին տնտեսական կապերի խզումը, նորանկախ պետությունների կողմից հովանավորչական առևտրային պայմանների սահմանափակումը, ֆինանսական հաշվանցումների վատրարացումը, պայմանագրային պարտավորությունների զանգվածային խախտումները, միջայտական տնտեսական հարաբերությունների կանոնակարգման օրենսդրական դաշտի բացակայությունը:

Նման իրավիճակում Հայաստանի ղեկավարության առջև ծառացած հիմնական հարցը մնում էր շրջափակման վերացման միջոցով տնտեսական դրության բարելավումը: Այս ժամանակից դուրս գալու նպատակով հանրապետությունում մի շարք բարեփոխումներ իրագործվեցին: Հայաստանի անկախության Հռչակագրի դրույթներից ելնելով՝ ծրագրվեց տնտեսությունը ենթարկել արմատական վերափոխումների: Հիմնականում նախատեսվում էր, հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական նոր պահանջներին համապատասխան, անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերությունները: Հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների և անկախության աստիճանական կայացման գործընթացը հայտարարվեց «անցումային ժամանակաշրջան»:

1990-1991 թթ. Հայաստանի Գերազույն խորհուրդը մի շարք որոշումներ ընդունեց, որոնք ուղղված էին տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելուն: Այս առումով կարևոր նշանակություն ուներ խորհրդարանի 1990 թ. սեպտեմբերի 10-ին ընդունած «Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականության մասին» օրենքը, ըստ որի հանրապետության տարածքում գտնվող բոլոր պետական ձեռնարկությունների, միավորումների, հիմնարկների և կազմակերպությունների ունեցվածքը հայտարարվեց Հայաստանի Հանրապետության սեփականություն: Հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը: Սրանք պետական մենատիրության վերացմանը շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված առաջին քայլերն էին³¹⁴:

Հարկ է նշել, որ հանրապետության շուկայական տնտեսության հետևողական անցումն ապահովելու, ձեռներեցության հիմքը ստեղծելու համար ՀՀ առաջին կառավարությունը 1990 թ. հոկտեմբերին որոշում ընդունեց՝ ստեղծել «ՀՀ կառավարության տնտեսական բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գծով պետական

հանձնաժողով»³¹⁵: Այդ հանձնաժողովի նախագահն էր հանրապետության վարչապետ Վազգեն Մանուկյանը, իսկ տեղակալը՝ ՀՀ էկոնոմիկայի պետական կոմիտեի նախագահ Հրանտ Բագրատյանը: Հանձնաժողովի գլխավոր խնդիրը տնտեսական արմատական վերափոխումների գիտական հիմունքների ու սկզբունքների մշակումն էր, բազմակացության անցնելու, ձեռներեցության և սեփականության բոլոր ձևերը զարգացնելու, մոնուպությունները վերացնելու մեխանիզմների ապահովումը: 1992 թ. հունիսին Վ. Մանուկյանի հրաժարականից հետո նրան փոխարինած Խ. Հարությունյանը 1993 թ. փետրվարին նույնպես հրաժարվեց այդ պաշտոնից՝ չհամաձայնելով տնտեսական արմատական վերափոխումների ծրագրի իրագործման հետ: Նրան փոխարինած Հ. Բագրատյանն իր վրա վերցրեց շուկայական տնտեսական բարեփոխումները կենսագործելու պատասխանատվությունը՝ ստանալով համաշխարհային միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օգնությունը: Այդ ծրագիրը, սակայն, լայն մասշտարով կենսագործվեց միայն 1994 թ. դեկտեմբերին, ԼՂՀ-ում պատերազմը դադարելուց 7 ամիս անց:

Տնտեսական բարեփոխումների ամենասկզբից պետությունը ձգուում էր կտրուկ կրծատել արտադրության մեջ իր դերը և մասնավոր բաժինը դարձնել տնտեսական զարգացման հիմնական աղբյուրը: Այս բնագավառում իրականացվող հետևողական քաղաքանությունը հանգեցրեց նրան, որ արդեն 1995 թ. համախառն ներքին արտադրանքի կեսից ավելին անցավ մասնավոր անձանց ձեռքը: Դա կատարվեց ի հաշիվ ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհման և մասնավոր գործարարության շուկա բափանցելով:

Հանրապետությունում վարվող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մշակման ժամանակ քույլ տրվեցին կոպիտ սխալներ: Շուկայական տնտեսությանն անցնելու հիմնական բաղադրիչը հանրապետության դեկավարությունը համարեց գների ազատականացումը: Բայց այդ գործընթացը հանգեցրեց ապրանքների

³¹⁴ ԴԱԱ, ֆ 113, գ 165, գ. 259, թ. 1, 2:

³¹⁵ ԴԱԱ, ֆ 113, գ 163, գ. 426, թ. 12, 13:

զների կտրուկ աճին, հետևապես՝ բնակչության սոցիալական դրության խիստ վատքարացմանը: Խորհրդային Միությունում հաստատված զների գործող համակարգը Հայաստանի համար ապահովում էր արտաքին առևտորի բարենպատ պայմաններ: Խորհրդային կարգերի պայմաններում հանրապետությունը հնարավորություն ուներ ծեռք բերել վառելիքակներգետիկ և հումքային էժան պաշարներ և փոխարենը ավելի քանի գներով արտահանել պատրաստի արտադրանք: Բայց անկախությունից հետո նախկին միութենական հանրապետությունները սկսեցին արտահանվող արտադրանքի գներն արագորեն մուտքանել միջազգային գներին: Այս պայմաններում էապես կրծատվեցին հանրապետություն ներմուծվող ապրանքների ծավալները: Ներմուծվող էներգակիրների և կարևորագույն հումքատեսակների գների կտրուկ աճի պայմաններում խիստ նվազեցին հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի մրցակցության հնարավորությունները ավանդական շուկաներում և առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում: Գների և առաջարկի անհամապատասխանության հետևանքով պետական ծեռնարկությունների գգալի մասը հայտնվեց կարգածահար վիճակում և կանգնեց փակման եզրին: Ապրանքների և ծառայությունների մեծ մասի գների ու սակագների ազատ արձակման պատճառով, օրինակ՝ 1992 թ. դեկտեմբերին, 1991 թ. դեկտեմբերի համեմատությամբ, սպառողական ապրանքների գներն աճեցին 13,4 անգամ³¹⁶: 1991-1995 թթ. աստիճանաբար բարձրացան նաև հեղուկ գազի, օդային փոխադրումների, արտաքին հեռախոսային և փոստային կապի ծառայությունների, հացի և էլեկտրաէներգիայի ազատ արձակված սակագները: Ազատ գների՝ վերևից վարչական ռեժիմով ներդրումը փոխեց բոլոր մակարդակներում գործընկերների միջև փոխհարաբերությունների և վճարումների սկզբունքները: Գների ազատականացումը համահունչ չէր տնտեսության նախկինում գոյություն ունեցող պետական-մենաշնորհային համակարգին, ինչը հանգեցրեց ոչ թարեփոխման, այլ գործող համակարգի կործանման:

³¹⁶ Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003թթ.), էջ 73:

Եթե 1988-1990 թթ. ՀՆԱ-ում պետական ծեռնարկությունների բաժինը գերակշռող էր (ավելի քան 90%), ապա 1993 թվականից մասնավոր ոլորտի արտադրանքի ծավալը սկսեց գերազանցել պետականին: ՀՀ-ում շուկայական, ազատական տնտեսությանն անցնան սկզբնական էտապում տեղի ունեցան կառուցվածքային էական տեղաշարժեր: Ժամանակագրական առումով այն բաժանվեց երկու փուլի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1990-1993 թվականները: Այն կարելի է անվանել վաղ անցումային ժամանակաշրջան, որը բնութագրվում է տնտեսական խոր ճգնաժամով՝ էներգետիկ տագնապ, արդյունաբերության ճյուղերի կտրուկ անկում, բնակչության եկամուտների և խնայողությունների նվազում, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ: Երկրորդ փուլը ընդգրկում է 1994-1997 թվականները, որը կայունության հաստատման և մասնավոր հատվածի ձևավորման ժամանակաշրջան էր և աչքի էր ընկնում կոչտ դրամավարկային, հարկաբյուջետային քաղաքականության իրականացումով, բանկային համակարգի ձևավորումով, գների ազատականացումով, արտադրական միջոցների լայնածավալ մասնավորեցումով կամ սեփականաշնորհման գործընթացներով:

բ. Արդյունաբերությունը

Ծանր վիճակ ստեղծվեց Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության արդյունաբերության բնագավառում: Խորհրդային Միության պայմաններում Հայաստանի արդյունաբերությունը հանդիսանում էր ԽԱՀՀ ընդհանուր արդյունաբերական համակիրի մի մասը և հիմնականում մասնագիտացված էր էլեկտրամեքենաշինության, քմիայի, էլեկտրոնիկայի, բերք ու սննդի արդյունաբերության բնագավառներում: Թողարկվող արտադրանքը զիսավորապես արտահանվում էր խորհրդային տնտեսական տարածք և մեծապես կախված էր Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող վառելիքից, հումքից և կիսապատրաստուկներից: Փաստուն մինչև անկախացումը երկրի ամբողջ արդյունաբերությունը հանդիսանալով պետական սեփականություն՝ աչքի էր ընկնում իր հա-

մակենտրոնացման բարձր աստիճանով և ներկայացված էր միութենական ու հանրապետական ենթակայության 109 արտադրական ու գիտաարտադրական հզոր միավորումներով, ինքնուրույն հաշվեկշռով աշխատող հազարավոր ձեռնարկություններով: Արդյունաբերության ճյուղի ապրանքային արտադրության ծավալի 62%-ը և արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի 70%-ը բաժին էր ընկնում արտադրական ու գիտաարտադրական միավորումներին, որոնք իհմնականում բաղկացած էին խոշոր և գերխոշոր ձեռնարկություններից: Փոքր և միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները համեմատաբար փոքր թիվ էին կազմում և համեստ բաժին ունեին արտադրության ծավալում³¹⁷:

Խզվեցին միջիանքապետական տնտեսական ավանդական կապերը, դադարեց հումքի ստացումը: ԽՍՀՄ հումքային մատակարարման, արտաքին առևտրական և տնտեսական այլ ենթակառուցվածքների կենտրոնացված համակարգի կազմալրումնան հետևանքով Հայաստանի տնտեսությունը, հատկապես արդյունաբերությունը, որն անհամենատ մեծ կախվածության մեջ էր այլ հանրապետություններից, հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում: ԽՍՀՄ փլուզման, շրջափակման և այլ պատճառներով Հայաստանի արդյունաբերությունը հայտնվեց խոր ճգնաժամի մեջ: Զրկվելով հումքից և էլեկտրաէներգիայից, արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր դադարեցին գործելուց: Մեծ տերության մի մասը կազմող և նրա հարստություններից ու առավելություններից լիովի օգտվող հանրապետությունից Հայաստանը դարձավ սեփական վառելիքաներգետիկ պաշարներից գորկ, հանքահումքային սուլ պաշարներ ու ոչ մեծ տարածք ունեցող անկախ երկիր: 1992 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմեց նախորդ տարվա 51,8%-ը: Անկում ապրեցին հատկապես մետալուրգիան, շինանյութերի արտադրությունն ու մեքենաշինությունը: Անկախ պետությունը այժմ արդեն ինքնուրույն պետք է լուծեր ծառացած սոցիալ-տնտեսական խնդիրները:

Մեծ դժվարություններ առաջացան արդյունաբերական արտադրանքի իրացման գործում: Օրինակ՝ 1994 թ. իրացվեց ամրող արդյունաբերական արտադրանքի միայն 50%-ը³¹⁸: Դա, անշուշտ, պայմանավորված էր նրանով, որ հայկական արտադրանքը միջազգային շուկայում դեռևս մրցունակ չէր: Լավագույն դեպքում հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը կարող էր սպառվել ԱՊՀ երկրներում, որին, սակայն, խանգարում էր շրջափակումը:

Անբավարար էր օգտագործվում արդյունաբերական, գիտահետազոտական և նախագծային-փորձարարական ներուժը: ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի մի խումբ գիտնականներ, որոնք անմիջականորեն կապված էին արդյունաբերական արտադրության հետ, ՀՀ կառավարությանն առաջարկ արեցին վերագործարկել սեփականաշնորհված ռազմական խոշոր նշանակության ավելի քան 700 գործարանների գոնե մի մասը, որոնք չեն աշխատում, և դրանով իսկ հնարապորտում չեն ստեղծում գիտական նորարարությունները ներդնել արտադրության մեջ: Բայց, ինչպես մյուս, այս առաջարկը նույնական անպատճախան մնաց: Այդ ամենի հետևանքով արդյունաբերական արտադրության կեսից ավելին արդեն բաժին էր ընկնում ոչ թե գիտատար ճյուղերին, այլ սննդի արդյունաբերությանը:

Արդյունաբերության և ամրող ժողովրդական տնտեսության անկման հիմնական պատճառներից մեկը էներգետիկ ճգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկական ատոմակայանի փակման, շրջափակման հետևանքով մագրուի ու բնական գազի մատակարարման ընդհատումների: Ճգնաժամի առաջին ծմեռվա ընթացքում (1991-1992 թթ.) խափանվեց բնակչության ջերմամատակարարումը, հատկապես՝ բնակարանային ջեռուցումը: Որպես հետևանք՝ անտառների և գրոսայգիների ամրող զանգվածներ անհսկելիորեն հատվեցին ու օգտագործվեցին իբրև վառելափայտ: Տրանսպորտը փաստորեն դադարեց գործելուց: 1992-1993 թթ. կենցաղային կարիքների համար միայն 2-3 ժամ էր էներգիա տրվում: Ազգաքանակչության նկատմամբ, ըստ էության, իրականացվեց էներ-

³¹⁷ Տե՛ս Սարգսյան Ֆ., հոդվածներ, հ. 2, Երևան, 2013, էջ 11:

³¹⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 106:

գետիկ տեռոր: Անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ չինելու պատճառով բազմաթիվ ենթակայաներ և բաշխիչ ցանցեր են-թարկվեցին քայլայման: Էլեկտրաէներգիայի դեֆիցիտի պայման-ներում էներգիայի գողությունը դարձավ համատարած երևոյք:

Անկախ պետականության հաստատումը տեսականորեն պետք է նախադրյալներ ստեղծեր Հայաստանի տնտեսության վերականգնման, հասարակական հարաբերությունների դեմոկրատաց-ման ու զարգացման համար; Բայց հակառակը կատարվեց: Գնալով դանդաղեցին ժողովրդավարական գործընթացները, քանի որ հանրապետության կառավարող քաղաքական ուժը՝ ՀՀ-ն, հետևապես նաև երկրի դեկավար մարմիններն աստիճանաբար հեռացան ժողովրդական շարժման իդեալներից: Կարճ ժամանակում կառավարման տարբեր օդակներում ընդգրկվեցին կրթական և մասնագիտական պատրաստություն և աշխատանքային փորձ չունեցող պաշտոնատենչներ, մարդիկ, որոնք հայրենիքին, ժո-ղովրդական շահերին ազնվորեն ծառայելու փոխարեն տոգորված էին հարստանալու կրոպ³¹⁹: Կառավարման համակարգում տիրապետող դարձավ շահամոլությունը, զլուխ բարձրացրին նաև այլ բացասական երևոյթներ: Ակսվեց հասարակության մի փոքր մասի մոտ երկրի հարստությունների կենտրոնացման և ժողովրդի վիրխարի զանգվածների սեփականազրկման, առլատացման ու քաղաքացման գործընթացը:

1992 թ. օգոստոսին ընդունվեց «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օրենտների սեփականաշնորհման և ապահովականացման մասին» օրենքը, որով սկիզբ դրվեց հանրապետությունում արդյունարերական ոլորտի սեփականա-շնորհման գործընթացին³²⁰: Օրենքն ամեն տարի լրացվում էր նոր որոշումներով: Համաձայն այդ օրենքի սահմանված կարգի ՀՀ քաղաքացիներին տրվելու էին այսպես կոչված սեփականաշնորհման սերտիֆիկատներ (վառչերներ), իսկ պետական ձեռնար-կության գույքի արժեքի 20 տոկոսը անհատույց տալով՝ սեփակա-

նաշնորհվելու էր տվյալ ձեռնարկության աշխատակիցներին:

Արդյունարերական ձեռնարկությունների սեփականաշնոր-հումն իրականացվեց երկու փուլով: 1992-1993 թթ. սկսվեց փոքր ձեռնարկությունների, իսկ 1995 թվականից միջին ու խոշոր ձեռ-նարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհումը: Այդ գոր-ծընթացները գիտակորելու նպատակով 1996 թ. նոյեմբերին կառա-վարության կազմում ստեղծվեց սեփականաշնորհման և օտա-րերկրյան ներդրությունների նախարարություն, որը 2000 թ. փետրվա-րից անվանվեց Պետական գույքի կառավարման նախարարութ-յուն:³²¹ Նշված օրենքի հիման վրա 1993 թ. հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 500 ձեռնարկություն, իսկ 1994-1995 թթ.՝ մոտ 800³²²:

Երտիֆիկատների (վառչերների) միջոցով արդյունարերա-կան ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհման արդյունքում նախկին պետական ձեռնարկությունները հիմնակա-նում վերածվեցին բաց և փակ բաժնետիրական ընկերությունների: Իրականացվեցին վաճառքի տարբեր սխեմաներ՝ բաժնետոմսերի բաժանորդագրություն, աճուրդ, մրցույթով վաճառք, ունեցվածքի վաճառք վարձակալին, բաժնեմասերի հատկացում կողեւկտիվի անդամներին:

Սեփականաշնորհման գործընթացում շեշտը դրված էր շտա-պողականության վրա, որը հանգեցրեց բազմաթիվ բացասական երևոյթների: Եկամուտների կտրուկ անկման պայմաններում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը իր սերտիֆիկատները վա-ճառեց շատ ցածր գներով՝ ընթացիկ կենցաղային հոգսերը հոգա-լու համար: Գործընթացին մասնակցեց ազգաբնակչության միայն 7%-ը: Պետությունը փաստորեն ինքնակամ հեռացավ սեփակա-նաշնորհման գործընթացի խելացի, ծրագրավորված կառավարու-մից: Բնակչության շրջանում շիրականացվեց բացատրական աշ-խատանք, չստեղծվեցին ներդրումային հիմնադրամներ, բացակա-յում էր սերտիֆիկատների՝ որպես արժեքերի շուկան, նոր տնօ-

³¹⁹ Տե՛ս Հովսեփյան Ս., ՀՀ-ը և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Երևան, 2002, էջ 32, 58, 89, 94, 116, 888:

³²⁰ ՀԱԱ, ֆ 113, գ 165, գ. 41, թ. 1, 3:

բինողներից չեր պահանջվում ոչ երաշխիքներ, ոչ էլ գործառույթի ծրագրեր, ինչը տեղի տվեց նոր խախտումների: Չարդարացան նաև սեփականաշնորհումից բյուջեի մուտքերն ապահովելու հոյսերը, պետության իրական դրամական եկամուտները սպասվածից առնվազն 10 անգամ ցածր էին: Այս բոլորի հետևանքով խիստ սահմանափակվեցին ՀՀ տնտեսության զարգացման հնարավորությունները:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ապագետականացումը, որը շարունակվեց նաև հետագա մի քանի տարիներին, ուղեկցվեց օրենսդիր դժվարություններով և հատկապես սուրեկտիվ քնույթի սխալներով ու շարաշահումներով: Առաջացած քասի և ձեռնարկությունների փաստացի սնանկացման պայմաններում սկսված արդյունաբերական օրենսդիր զանգվածային «սեփականաշնորհումը» գործնականում մարդկանց մի փոքր խմբի օգտին պետական սեփականության վերաբաժանում հանդիսացավ: Սեփականաշնորհնան անվան տակ իրականացվեց համաժողովրդական ունեցվածքի կողոպուտ³²³:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ինչպես և առողջապահական, կրթական ու այլ հաստատություններ հապճեաւ սեփականաշնորհվեցին և աներևակայելի ցածր գներով «վաճառվեցին» երկրի նորագույն կառավարողներից շատերին ու նրանց բարեկամներին³²⁴:

Սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների մեծագույն մասը դադարեց աշխատելուց: Հազարավոր բանվորներ և մասնագետներ դարձան գործազորուկ: Ապագետականացման գործընթացում ամեն ինչ բռնվեց մասնավորի ձեռներեցությանը, իսկ պետությունը շատ դեպքերում մնաց դիտողի դերում³²⁵:

Ձեռնարկությունների արտադրական հիմնական ու շրջանառու միջոցների յուրացումը հասցրեց արդյունաբերության քայլայմանը, գործազրկության աճին ու արտագաղթին: Գործարանների մե-

ծագույն մասը դադարեց աշխատելուց: Փոխվեց արդյունաբերության նախկին ծրագրավորված կառուցվածքը: Այդպիսով, երբեմնի հզոր համապետական, համաժողովրդական ունեցվածքը, բաժանաբաժան արվելով՝ յուրացվեց³²⁶:

Եվ դա այն դեպքում, եթե արցախյան ռազմաճակատներում իրենց արյան գնով ու թափած ջանքերով ազգի պատիվն ու հպարտությունը վերականգնած տասնյակ հազարավոր իսկական հերոս-հայորդիների գլխավոր հոգսը շարունակում է մնալ հայրենիքի պաշտպանությունը:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները սեփականաշնորհելուց հետո դրանց ունեցվածքի պահպանման ուղղությամբ գոնե բավարար շափով հոգ շտարվեց, չսահմանվեց անհրաժեշտ վերահսկողություն, որի հետևանքով մետաղյա քանիարժեք, այդ քվում նորագույն, սարքավորումները ջարդոնի անվան տակ վաճառվեցին արտասահմանյան երկրներում, հստակես Իրանում և Թուրքիայում: Դրանով մի նոր ծանր հարված հասցեց արդյունաբերությանն ու ամբողջ տնտեսությանը:

գ. Գյուղատնտեսությունը

Որպես շուկայական հարաբերություններին անցնելու գլխավոր պայման Հայաստանի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ գյուղատնտեսական հողերի, պետական կամ հանրային բնակարանային ֆոնդի, պետական ձեռնարկությունների ու անավարտ շինարարական օբյեկտների մասնավորեցման ծրագրի իրականացմանը: Հարկ է ընդգծել, որ 1993-1996 թթ. ՀՀ վարչապետ Հ. Բագրատյանը ազրարային վերափոխումներ սկսելու անմիջական պատճառ էր համարում ներքին և արտաքին մի շաբթ հիմնախնդիրներ, որոնցից մասնավորապես նշում էր 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը, որի հետևանքները, ըստ նրա, դրսնորվեցին ոչ միայն և ոչ այնքան նրանում, որ արտադրության ծավալները զգալիորեն նվազեցին, այլ նաև նրանում, որ տնտեսական նախկին

³²³ Տե՛ս Հովսեփիյան Ս., նշված աշխ., էջ 53:

³²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³²⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 113-226:

³²⁶ Տե՛ս Հովսեփիյան Ս., նշված աշխ., էջ 54:

կառույցները 1989-1990 թթ. գյուղատնտեսական արտադրության վերականգնման հարցում հայտնվեցին լիակատար անգործունյա վեհակում: Դրանով էլ, ուղղակի սրբեց գյուղում արմատական վերափոխումներ կատարելու հասարակական պահանջը:

Խորհրդային տնտեսական համակարգի ճգնաժամը, արտաքին աշխարհի հետ կապող ճանապարհների շրջափակումը, գործազուրկների հսկայական բանակը, էներգետիկ ճգնաժամը և գազի անջատումները զգալի վնասեցին բնակչության գյուղմթերքների պահանջնունքի բավարարմանը ու գյուղատնտեսական արտադրանքի արդյունավետ մշակմանը:³²⁷

Հետխորհրդային շատ պետություններում տնտեսական քաղաքանության բաղկացուցիչ մասը կազմում էին ագրարային վերափոխումները: Այդպիսի վերափոխումների անհրաժեշտությունը բացատրվում էր երկու հիմնական պատճառով. նախ ժողովրդական տնտեսության մեջ ազդուարդյունաբերական համալիրի ունեցած կարևոր դերով և նախկինում ծևավորված համակարգի անհամապատասխանությամբ նոր մակրոտնտեսական իրավիճակին, ինպես նաև արտադրության անարդյունավետությամբ, ապա սպառման շուկաների կորուստով սոցիալիստական ճամբարի երկրներում, առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ-ում:

Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր, որ 1991 թ., կարճ ժամանակամիջոցում, սեփականաշնորհեց հողը:

ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1991 թ. հունվարի 22-ի N 43 որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդի հողային վերափոխման և սեփականաշնորհման պետական հանձնաժողով, որի կազմում էր 37 պաշտոնյա: Հանձնաժողովի նախագահն էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանը, իսկ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալները չորսն էին՝ ՀՀ Գերագույն նախագահի տեղակալ Գ. Հարությունյանը, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Հ. Հարությունյանը, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, ՀՀ էկոնոմի-

կայի պետական խորհրդի նախագահ Հ. Բագրատյանը, ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Մ. Գրիգորյանը, ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Տեր-Հովսիկ Լազարյանը³²⁸:

ՀՀ Նախարարների խորհրդի հողային վերափոխման և սեփականաշնորհման պետական հանձնաժողովն ուներ կանոնադրություն, որը սահմանում էր հանձնաժողովի աշխատանքի ընդիանուր դրույթները, նրա հիմնական խնդիրները, իրավունքները, աշխատակարգը, նաև հստակեցնում էր կենտրոնական և շրջանային հանձնաժողովների անելիքները:

Փաստաթղթում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության հողային ռեֆորմի և սեփականաշնորհման պետական կենտրոնական հանձնաժողովը հանդիսանում էր Հայաստանի Հանրապետություն հողային ռեֆորմը և գյուղատնտեսության (ագրարային) ոլորտում սեփականաշնորհումը կազմակերպող և վերահսկող նարմին³²⁹:

Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականաշնորհությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղական կողեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքը, որով 1991-1992 թթ. լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 865 կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները, որոնք թողարկում էին ճյուղի արտադրանքի ավելի քան 90%-ը³³⁰: Դրանց փոխարեն ծևավորվեցին 320 հազարից ավելի անհատական տնտեսություններ: Իբրև սեփականաշնորհություն դրանց փոխանցվեց հողերի 66%-ը, անասունների 80%-ը, ինչպես նաև մնացած հիմնական միջոցները՝ գրեթե ամբողջությամբ³³¹:

1991 թ. հորի սեփականաշնորհումը ՀՀ-ում իրականացվեց՝ ելնելով հետևյալ սկզբունքներից:

1. Հողը բաժանվեց գյուղի մշտական բնակչներին՝ ելնելով առկա ընտանիքների քանակից և գյուղի հողային ռեսուրսներից: Այս-

³²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 163, գ. 426, թ. 12-13, գ. 165, գ. 42, թ. 4:

³²⁹ Տես նույն տեղում, թ. 59-64:

³³⁰ Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995թթ.), էջ 80-96:

³³¹ Տես Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 81:

տեղ նկատենք, որ խոսքը մշակելի հողատարածությունների մասին է, հետևաբար պարզ է դառնում, որ մեկ հողաբաժնի չափը յուրաքանչյուր գյուղի համար տարրեր մեծություն կարող էր ունենալ: Հայաստանի յուրաքանչյուր գյուղական ընտանիք սեփականաշնորհնան արդյունքում ստացավ միջին հաշվով 1.5 հեկտար գյուղատնտեսական հողատարածք, այդ թվում 1.1 հեկտար վարելահող:

2. Հողամասերի բաժանումը կատարվեց վիճակահանության սկզբունքով՝ ելնելով յուրաքանչյուր ընտանիքում ընդգրկված ծխերի քանակից: Ցանկության դեպքում մի քանի ընտանիք կարող էր հող ստանալ միևնույն դաշտից, որը հետագայում կը յուրացներ նրանց համատեղ աշխատանքների կազմակերպումը:

3. Հողը տրվեց գյուղացուն վճարովի, փոխհատուցումը սահմանվեց երկու տարում, այսպես կոչված կադաստրային գրանցումուն 70%-ի չափով, որը հաշվարկված էր ըստ հողերի տեսակների (ոռոգելի, անօրդի, այգի և այլն): Այս փոխհատուցման գումարն այնքան չնշին էր, որ կարելի է ասել՝ հողը գյուղացուն տրվեց անվճար կամ խորհրդանշական վճարով:

4. Գյուղատնտեսական մշակովի հողերի 20%-ը միջին հաշվով չսեփականաշնորհվեց՝ նկատի ունենալով գյուղի հետագա զարգացումը: Այդ տարածքները կարող էին տրվել վարձակալությամբ օգտագործելու կամ այլ հանրային կարիքների համար: Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում այդ հողերի արդյունավետ օգտագործումը պահանջում էր աճուրդային սկզբունքով դրանց վարձակալում:

5. Նոր օրենսդրությունը թույլատրում էր սեփականաշնորհված հողի ազատ տնօրինում նրա տիրոջ կողմից, այդ թվում՝ օտարում, վաճառք, ժառանգելու իրավունք, վարձակալությամբ տալ կամ վերցնել, օրինական այլ գործարքներ կատարել, որոնք նախկինում արգելված էին:

Վերջապես, օրենքով նախատեսվում էր տեղական իշխանության կողմից հողը հետ վերցնելու իրավունք, հատկապես այն դեպքում, երբ մի քանի տարվա ընթացքում այն չէր օգտագործվում կամ

նրա տերը չէր վճարում օրենքով սահմանված հողային հարկը³³²: Այս կապակցությամբ նշենք, որ իրականում այս դրույթը չէր գործում, քանի որ գյուղացիների մեծ մասը անվճարունակ էր, չէր վճարում հարկը:

Հողի սեփականատեր դարձան բոլոր գյուղաբնակները և այլ վայրերում ապրող նախկին գյուղացիները, որոնք նման ցանկություն էին հայտնել:

Հողի սեփականաշնորհմամբ հաղթահարվեց հողի սեփականության պետական մենաշնորհը և սկիզբ դրվեց հողային նոր համակարգի ձևավորմանը:

Հողի սեփականաշնորհման հետևանքով հանրապետության բնակչության զգալի մասը դարձավ հողի սեփականատեր³³³:

Հողի սեփականաշնորհումը նպաստում էր նաև գյուղական բնակչության զրադաշտության աճին: Օրինակ, 1980-ական թթ. վերջին Հայաստանում գյուղատնտեսության մեջ զրադաշտ էր 275 հազար մարդ, իսկ 1990-ական թթ. սկզբներին, սեփականաշնորհումից հետո, այդ թիվը սկսեց աճել: 1991-1998 թթ. գյուղատնտեսության մեջ ներգրավված էին 567,8 հազար մարդ³³⁴: Կարելի է եզրակացնել, որ հողային վերափոխումները նպաստեցին շրջանառության մեջ ազատ աշխատուժի հոսքին:

Հողի սեփականաշնորհման մասին օրենքը, որն ընդունվեց տնտեսական ճգնաժամի ծանր պայմաններում, գյուղական բնակչության ապահովեց աշխատանքով և նպաստեց նրա գոյության պահպաննանը, մեղմեց սովոր վտանգը: Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգուվածությունը: Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները փոփոխությունների ենթարկեցին ցանքերի կառուցվածքը, սկսեցին տվյալ պայմաններին համապատասխան բույսեր մշակել և անասուններ պահել: Հողով բավա-

³³² Տե՛ս ԴԱԱ, ֆ 123, ց 77, գ.2, թ. 52, 54:

³³³ Տե՛ս Սկրտյան Յ., Հողային հարաբերությունները և արդի ագրարային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ՀՀ-ում, Երևան, 1997, էջ 18:

³³⁴ Տե՛ս Գևորգյան Ա., Ագրարային վերափոխումները ՀՀ-ում, 1991-2000 թթ., է. 00. 01. Հայոց պատմություն մասնագիտությամբ, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2011, էջ 20:

բարվեց նաև փախստականների մի մասը: Այդ ամենի շնորհիվ գյուղատնտեսական արտադրությունը սկզբնական շրջանում թեև զգալիորեն նվազեց, բայց այնպիսի խոր ճգնաժամ չապրեց, ինչպես արդյունաբերությունը՝ կամ շինարարությունը³³⁵:

Տնտեսական վերափոխումների սկզբնական փուլում թվում էր, թե գյուղատնտեսությունը հեշտությամբ կհարմարվի շուկայական հարաբերություններին, և փոփոխությունները կարող են զյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի արագացման կարևոր կովան դառնալ: Բայց փաստորեն այդպես չեղավ՝ թույլ տրված մի շարք սխալների պատճառով:

Առաջին, մասնավոր սեփականատիրական հողօգտագործման անցնելը բարդ և տևական գործընթաց լինելով՝ չեր կարելի լուծել մեկ հարվածով: Բայց գործընթացը կատարվեց առանց հողի անհատական մշակման պայմանների, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և նրա օգտագործման հնարավորությունների ու այլ խնդիրների խոր քննության: Պատահական չէ, որ մեծ կորուստներ եղան: Հանրապետությունում արձանագրվեց գյուղատնտեսական արտադրանքի, մասնավորապես հացահատիկի և պտղի արտադրության ծավալների կտրուկ նվազում: Ազդարային արմատական վերակառուցումների գործընթացը հանրապետությունում սկսվել էր ոչ թե գյուղացիների պահանջով, այլ իշխանության բարձրագույն նարմինների որոշումներով: Դա ըստ էության գյուղատնտեսության նամենկալատուրային «քարեփոխում» էր: Իշխանությունները ժամանակ ունեին վերափոխումների գործընթացին ըստ հարկի նախապատրաստվելու, անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու, մեխանիզմներ մշակելու, որոնք ուղղված լինեին գյուղատնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը: Գործնականում, սակայն, ազդարային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին գարնանային աշխատանքներին զուգահեռ, որն անգամ թույլ շտվեց կոլեկտիվ և պետական գյուղատնտեսական ծեռնարկությունների ունեցվածքը, ինչպես հարկն է, գույքագրել և վերագնահատել: Կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների

համատարած լուծարումն իրականացվեց հապշտապ, շատ սեղմ ժամանակահատվածում, անկազմակերպ ու վարչահրամայական եղանակով: Գյուղատնտեսական բոլոր գոտիններում տնտեսությունների լուծարումը և հողի սեփականաշնորհումը իրականացվեցին միևնույն ձևով, առանց որևէ տարբերակման, հաշվի չառնվեցին տարբեր գոտինների առանձնահատկությունները:

Երկրորդ, սեփականաշնորհին ընթացքում թույլ տրվեցին աղաղակող անարդարություններ: Համաժողովրդական և կոլտնտեսային ունեցվածքը չնշին գներով հաճախ անցնում էր մարդկանց ծեռքը, որոնք քիչ կամ ընդհանրապես մասնակցություն չեին ունեցել դրա ստեղծմանը: Մեծ շարաշակումներ եղան հատկապես կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների անասնագլխաքանակը «քաշխելիս»: Ստեղծված իրադրության մեջ հնարավոր դարձավ նաև հանրային ունեցվածքի մի մասի յուրացումը ֆերմաններում, պահեստներում և այլն:

Վերափոխումների 10 տարվա ընթացքում (1991-2000 թթ.) խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 690 հազարից նվազել էր 211,3 հազարով կամ 31,2 %-ով: Առանձնապես վատրար վիճակում հայտնվեցին հանրապետության խոզաբուծությունն ու թոշնաբուծությունը: Խոզերի գլխաքանակը այդ նույն ժամանակահատվածում 329,3 հազարից իջավ մինչև 67,9 հազարի, իսկ թոշուններին՝ 11244,7 հազարից իջավ մինչև 2907,4 հազարի կամ նվազեց 3,9 անգամ: Միայն պետական թոշնաբուծական տնտեսություններում 1992 թ. թոշունների գլխաքանակը կրճատվեց մոտ 18 անգամ³³⁶: Շգնաժամային իրավիճակը անասնաբուծության բնագավառում գնալով խորանում էր:

Չատ տեղերում օրենքի լուրջ խախտումներով և պաշտոնական դիրքի շարաշակումներով էր տեղի ունենում անասնապահական շեմքերի, գյուղմերենաների սեփականաշնորհումը, որն «օրինականացվում» էր համապատասխան ակտերով: Ինչ խոսք, նման սեփականաշնորհումը, որը շատ դեպքերում ծառայում էր առան-

³³⁵ Տե՛ս Ֆակտուայան Յ., Ազդարային արմատական վերակառուցումներ Հայաստանի Հանրապետությունում. անհրաժեշտություն. արդյունքներ-հիմնախնդիրներ, Երևան 2003, էջ 165:

³³⁶ Մանրամասն տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 79-106:

ձին մարդկանց, այդ թվում նախկին կուսակցական և խորհրդային ղեկավար գործիչների հարատացմանը, ամենահին ձեռներեցության խթանում չեր:

Երրորդ, կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների լուծարման հետևանքով հանրապետությունում մշակվող, առանց այն էլ փոքր մակերես ունեցող հողակտորներն էլ ավելի մասնաշտվեցին: Ցուրաքանչյուր անհատական տնտեսությանը միջին հաշվով հատկացվեց 1,3-1,5 հեկտար հողաբաժին, ըստ որում առավել բնակեցված և պտղաբեր շրջաններում (Արարատյան դաշտ) տնտեսության միջին հողատարածքը կազմում էր մինչև 0,75 հեկտար, երկրի հյուսիս-արևելքում և հարավ-արևելքում՝ 2,5 հեկտարից մի քիչ ավելի: Հող ստանալով՝ գյուղացիությունը սկզբում ոգևորվեց, բայց հետագայում հանդիպելով մեծ դժվարությունների, հրաժարվեց մշակել հողային շատ տարածքներ: Դրան նպաստում էր գյուղացիական տնտեսություններին հատկացված առանձին հողակտորների միջև հեռավորությունը, որ հաճախ հասնում էր 15-20 կիլոմետրի: Այդ պայմաններում մեծապես ընկավ հողային, ջրային և նյութական մյուս միջոցների օգտագործման, ինչպես նաև գյուղատնտեսական վնասատուների և հիվանդությունների դեմ պայքարի արդյունավետությունը, նվազեցին հողերի բերդիության վերականգնման ու բազմապատկման, աճեցրած բերդի փոխադրման, պահպանման և իրացման տնտեսական հնարավորությունները: Տնտեսությունների մասնատման պատճողության մեջ գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումները ներդնելու գործընթացը: Չկարգավորված շուկայական հարաբերություններին անցնելիս, խիստ բարձր գների պայմաններում, գյուղացիական տնտեսությունների զգայի մասը վերածվեց ծերքի աշխատանքի վրա հիմնված բնատնտեսության և սկսեց առաջնորդվել սեփական սպառման համար մերքներ արտադրելու պահանջով: Գյուղացիության մեջ մասը զրկվեց գյուղտեխնիկա օգտագործելու հնարավորությունից՝ դրա բազայի փոշիացման պատճառով: Գյուղատնտեսության մեջ շահագործվող մերենատրակտորային հավաքակազմի շուրջ 90 տոկոսն էլ օգտագործվում էր նորմատիվային ժամկետից 10-15

տարով ավելի³³⁷: Գյուղում տեխնիկան կենտրոնացվեց առանձին մարդկանց ձեռքում, որոնք այնպիսի գներ էին առաջարկում, որ գյուղացին հնարավորություն չէր ունենում նշակել իր հողը: Հանրապետությունում չկար նույնիսկ պարզունակ գյուղգործիքների արտադրություն:

Չորրորդ, հողը գյուղացուն բաժանելուց հետո պետությունն իր գործը համարեց ավարտված ու մի կողմ քաշվեց՝ բռնիւթյուն նրան մեն-մենակ իր հոգեւրի հետ: Պետության սուր միջոցները, արտաքին աշխարհի նյութական ու ֆինանսական օգնությունը հիմնականում օգտագործվում էին ոչ թե գյուղատնտեսության զարգացման, մասնավոր տնտեսությունների արտադրական հնարավորությունների խթանման, այլ պարենի ներմուծման վրա: Ագրարային ճգնաժամի հաղթահարումը պահանջում էր պետության գործուն աջակցությունը (ֆինանսների ու վարկերի տրամադրում, պարարտանյութերի ու վնասատունների դեմ պայքարելու միջոցների հատկացում և այլն), որը չկար: Իսկ առանց դրա գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը չէր կարողանում կազմակերպել ապահովային արտադրություն:

Հինգերորդ, հողի սեփականաշնորհումը կենսագործվեց համատարած, այլ ոչ թե մաս առ մաս: Ծրջափակման ու պատերազմի պայմաններում ժամանակավորապես կարելի էր պահպանել միայն այն կոլեկտիվ տնտեսությունները, որոնք շահութաբեր էին ու դեռևս կարող էին ապահովել բարձր արտադրողականություն:

Հանրապետության տնտեսական կյանքում իրականացվող կառուցվածքային բուռն փոփոխությունների հետևանքով լրջորեն փոխեցին գյուղատնտեսությանը ներկայացվող պահանջները: Հողի սեփականաշնորհումից հետո թվում էր, թե գյուղնքներների արտադրությունը կավելանա կամ գոնե կմնա նույն մակարդակին: Բայց ստացվեց հակառակը:

Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունն այն կարծիքն էր, որ հողը գյուղացուն վերադրենելով՝ կլուծեն բոլոր հարցերը և սեղմ ժամկետում ֆերմերային տնտեսություններ

³³⁷ Տե՛ս Մովսիսյան Վ., Յողի ճակատագրով, Մտորումներ տքնության, էջ 248:

կստեղծվեն: Այդ կանխատեսումը շիրականացավ: Գյուղատնտեսությունն ընկավ դժվարին դրության մեջ: Անասնագլխաքանակի խիստ անկման, գյուղատնտեսական մերենայական բազայի փոշիացման հետ շարքից դուրս եկավ նաև ոռոգման համակարգը, որը հայտնվեց կատարյալ վիրոգման եզրին, կտրուկ նվազեց պարարտանյութերի օգտագործումը: Այդ ամենի հետևանքով 1990-ական թվականների երկրորդ կեսին գյուղացիներից շատերն սկսեցին հրաժարվել իրենց տրված հողերից: Հայաստանի Հանրապետության սակավահողության պայմաններում չեր մշակվում 50-60 հազար հեկտար հողատարածություն³³⁸:

Այդ ամենով հանդերձ, այնուամենայնիվ, գյուղատնտեսության ոլորտում կատարվեցին որոշ շինարարական աշխատանքներ: 1995 թ. վերակառուցվեցին Հերեհերի և Երևանի ջրանցքները, իսկ 1999-2000 թթ.՝ Արգիշ-Շամիրամի, Կոտայքի, Արտաշատի, Հրազդանի մայր և Արմավիրի ու Նալբանդյանի երկրորդ կարգ ջրանցքները, ինչպես նաև ներտնտեսային ոռոգման ցանցերը մի շարք բնակավայրերում³³⁹:

Մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության ջրային ռեսուրսների համապարփակ կառավարման ծրագիր, որի շրջանակներում գնահատվեցին ջրային պաշարները, մշակվեցին ջրային քաղաքանական հիմնքները, ուրվագծվեցին ջրի առաջարկի և պահանջարկի կառավարման սկզբունքները: Լուրջ կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին ոռոգման համակարգում: Հողերի արենտական ոռոգման կազմակերպումը դարձավ տնտեսական գործունեության ինքնուրույն բնագավառ, որով գրադարձ էին հատուկ ստեղծված «Հայ ոռոգում» միավորման մեկ տասնյակ փակ բաժնետիրական ընկերություններ (ՓԲԸ) և 15 ջրօգտագործողների միություններ (ԶՕՍ):

Այսպիսի պայմաններում անխուսափելի էր Հայկական ասոմային էլեկտրակայանի (ԱԷԿ) վերագործարկումը 1996 թ. և Հրազդանի ջեկի 5-րդ բլոկի շահագործումը: ԱԷԿ-ի վերագործարկումը տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսատեխնիկա-

կան օգնությամբ: Բարեկավվեց էլեկտրամատակարարումը, բայց բնակչության անվճարումակության պատճառով նրա մեծ մասը ի վիճակի չեր վճարել էլեկտրավարձը:

Այսպիսով, չնայած ՀՀ-ում 1991-2000 թթ. իրականացված ազրարային վերափոխումները դրական արդյունքների հետ մեկտեղ թողեցին բացասական հետևանքներ ոչ միայն տնտեսության, այլ նաև սոցիալական ու քաղաքական ոլորտներում, սակայն դրանց իրականացումը պատմական անհրաժեշտություն էր՝ պայմանագործած ժամանակի քաղաքական և տնտեսական առանձնահատկություններով: Ազգարային վերափոխումների հեղինակ Հրանտ Բագրատյանը այն կարծիքին է, որ հողային վերափոխումները միանցանակ դրական էն: Իր «Земельная реформа: вопросы теории и практики» աշխատության մեջ նա գրում է, որ «քարեփոխումների հայկական ուղին ավելի արդյունավետ եղավ, քան ուսաստանյանը»³⁴⁰: Այն լայն ճանաչում ստացավ ոչ միայն հետխորհրդային երկրներում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Այն այցեքարտ դարձավ ԱՊՀ երկրների և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների համար: Բարեփոխումների նկատմամբ հետաքրքրությունը այնքան մեծ էր, որ ազրությունաբերական հարցերին նվիրված միջկառավարական Խորհրդի մասնակից երկների ներկայացուցիչների հանդիպումներից մեկը տեղի ունեցավ 1995 թ. ամռանը Երևանում, որտեղ ընդունված որոշման մեջ ընդգծվեց այդ փորձի փոխանակման կարևորությունը, «որը ՀՀ-ում կենսագործվելով տանում էր գյուղատնտեսական ֆերմերային տնտեսության զարգացմանը: Այդ փորձի կիրառումը կարևորվում է նաև Բնելոռուսիայի, Վրաստանի, Ղազախստանի, Մոլդովայի, Ռուսաստանի Ֆեներացիայի, Ուկրաինայի հանրապետությունների համար, նրանց ներկայացուցիչների հավաստմամբ և փորձի փոխանակման փաստաթղթերի ստորագրմամբ»³⁴¹:

³³⁸ Տես Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 99:

³³⁹ Նույն տեղում:

Դ. Ֆինանսավարկային և հարկային քաղաքականությունը

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ակնման հետևանքով ծանր կացության մեջ էր հայտնվել նաև Հայաստանի ֆինանսավարկային համակարգը: Միասնական դրամական համակարգի առկայության պայմաններում մինչև 1993 թ. հանրապետությունը կրում էր Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունը: Դա հատկապես արտահայտվում էր գների համընդհանուր ազատականացման, դրամավարկային և հարկային քաղաքանության բնագավառներում: Չնայած այս ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների գործադրած ջանքերին՝ Հայաստանն այդպես էլ ամբողջությամբ շրջադրվեց ռուսական ռուբլով գոտու մեջ: 1993 թ. նոյեմբերին հանրապետության կառավարությունը շրջանառության մեջ դրեց հայկական ազգային դրամը: Ազգային արժույթի կիրարկումից հետո Հայաստանը հնարավորություն ձեռք բերեց ինքնուրույն տնօրինելու տնտեսական բոլոր լծակները: Ազգային դրամի գործածումը անկախ պետականության դրսերման ձևերից մեկն է: Բայց համապատասխան երաշխիքների բացակայության պայմաններում դրամն արագ արժեզրկվեց: Սղածի մակարդակն արագորեն աճեց, տեղի ունեցավ ժողովրդի խնայողությունների և ավանդների յուրացում: Ժողովրդի ներդրած գումարները խնայորամարկեներում փոշիացան: Մինավոր ոուրիշներ կազմող գումարների փոխարեն ազգաբնակչությունը ստացավ դրամց նախկին արժեքից շատ ավելի չնշն արժեզրկված դրամներ, որոնց գների աճի պայմաններում հնարավոր չեր հոգալ անզամ ամենատարրական կարիքները:

Սեփական դրամը շրջանառության մեջ դնելը կառուցվածքային լուրջ տեղաշարժեր առաջ բերեց հանրապետության ֆինանսական համակարգում: Ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկ, ձևավորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամատներ ու մասնավոր բանկեր: Բանկային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին 1993 թ. և 1996 թ. ՀՀ «Կենտրոնական բանկի մասին», ՀՀ «Քանակե-

րի և բանկային գործունեության մասին» օրենքների ընդունմամբ³⁴² ու կիրառմամբ և ազգային արժույթը շրջանառության մեջ մտցնելով:

Բայց զնալով մեծացավ բնակչության անվտահությունը բանկերի հանդեպ: Տասնյակ հազարավոր ավանդատուններին խարելը, ֆինանսական շուկայում տեղի ունեցող տատանումները բանկերին զրկեցին ազգաբնակչության միջոցները առավելագույնս ներգրավելու հնարավորությունից:

Տնտեսության վրա բացասական խոր ազդեցություն էին գործում նաև արտաքին ցնցումները և հատկապես Ռուսաստանի 1998 թ. ֆինանսական ճգնաժամը, որոնց հետևանքով մի կողմից՝ կրծատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ծեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը, մյուս կողմից՝ նկազեցին մասնավոր դրամական փոխանցումները:

Հանրապետությունում ֆինանսավարկային քաղաքականությունը իրականացվում էր միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օժանդակությամբ: 1993-1994 թթ. հանրապետությանը տրամադրված արտասահմանյան վարկերի պայմանագրային գումարը կազմեց 1250 մլն դրամ, որի հիմնական մասը հատկացվեց բյուջեի դեֆիցիտի փակմանը, իսկ մի մասը՝ ազգային արժույթի ամրապնդմանը և ուրիշ ոչ արտադրական նպատակների: Փոխանակ վարկերը օգտագործվեին արտադրական ենթակառուցվածքների, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման համար, սակայն տեղի ունեցավ դրամց ոչ նպատակային օգտագործում ու փոշիացում: Արդյունքում զարգացավ ստվերային տնտեսությունը և կլանային համակարգը:

Պատահական չէ, որ Ազգային ժողովը ստեղծեց օտարերկրյա վարկերի և փոխառությունների օգտագործման արդյունավետությունն ուսումնասիրող հանձնաժողով, որը 1999 թ. իրապարակեց իր պաշտոնական եզրակացությունը՝ բացահայտելով հսկայական շափերի հասնող գումարների անարդյունավետ օգտագործման, փոշիացման և մսխման աղաղակող փաստեր:

³⁴² Տես Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածուն (1990-1995 թթ.), էջ 480-504:

Հայաստանի վարկավորումը հիմնականում կատարվում էր Համաշխարհային բանկից և Արժույթի միջազգային հիմնադրամից: Այս կազմակերպությունները շատ հաճախ հանդես էին գալիս քելադրողի դերում և իրենք էին որոշում հանրապետության այս կամ այն ճյուղի զարգացումը: Այսպես, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի դեկավարությունը հայտարարում էր, որ Հայաստանը ծանր արդյունաբերություն չախոր է ունենա: Նրան ծեռնոտու էր ոչ թե մերենաշինության զարգացումը, որն ավելի մեծ կապիտալ ներդրում է պահանջում, այլ՝ թերև և սանդի արդյունաբերության զարգացումը, որը կարող էր կարծ ժամանակում մեծ շահույթ ապահովել:

Հայաստանի արտաքին պարտքը 1991 թ. գրոյական մակարդակից 5 տարի անց կազմեց 850 մլն ԱՄՆ դրամ: Արտասահմանյան վարկերից որոշակի գումարներ հանգրվանեցին կոռուպացված պաշտոնյաների գրպաններում: Հանրապետության արտաքին հիմնական պարտատերերն էին միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները, իսկ երկկողմանի վարկային պայմանագրերով՝ նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը, Եվրոպական միունիտյունը, Թուրքմենստանը: Գնալով հանրապետության արտաքին պարտքը ձեռք բերեց ինքնահաճանան միտում. երբ պետությունը ստիպված վերցնում էր նոր վարկեր՝ հետք մարելու համար³⁴³:

Պետությունն իր ֆինանսական-տնտեսական վիճակի կայունացումը իրականացնում էր ունեցրկվածներին ևս մեկ անգամ ունեցրկելու, մանր ու միջին առևտուրը խեղդելու հաշվին: Նման քաղաքանական արդյունքում բնակչության հսկայական մեծամասնության համար ստեղծվել էր ծանրագույն կացություն:

Ֆինանսավարկային ոլորտում վճռորոշ տեղ է գրադեցնում հարկային քաղաքականությունը, որը հիմնականում ուղղված է բյուջեի համալրմանը և մասնավոր հատվածի զարգացմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը սկսել էր իրականացնել իր անկախ հարկային քաղաքականությունը՝ 1992 թվականից, սկզբում նմանօրինակերպ Ռուսաստանին, հետագայում վարելով ավելի ինք-

նուրույն քաղաքականություն: ՀՀ-ում հարկային հարաբերությունները կարգավորվում են հարկերի, շահութահարկի, եկամտահարկի, գույքահարկի, հողի հարկի (ուղղակի հարկեր), ավելացված արժեքի հարկի, ակցիզային հարկի, պարզեցված հարկի մասին օրենքներով, ինչպես նաև հաստատված վճարների մասին օրենքներով, որը հանդիսանում է շահութահարկը և ավելացված արժեքի հարկը փոխարինող վճար:

Հանրապետության անկախության առաջին տարիներին հարկային քաղաքականությունն ուղղված է եղել հարկային բազայի ընդլայնմանն ու հարկային բեռի հավասարաշափ բաշխմանը, սակայն հաշվի չի առնվել հարկային բեռի ազդեցությունը տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության վրա: Ծիշու է 1997-2000թ. վերանայվեց հարկային քաղաքականությունը. հարկային օրենսդրությունն էական բարեփոխումների ենթարկվեց, երբ ընդունվեցին հարկային հիմնական նոր օրենքները՝ հիմնված առավելապես միջազգային շափանիշների վրա: Բայց դա չբերեացրեց հարկային բեռը եկամտահարկի և սոցիալական պարտադիր վճարումների գծով, այն հարկատեսակների, որոնք ուղղակիորեն կապված են արտադրողների և բնակչության եկամուտների հետ: 1997թ. ընդունվեցին «Շահութահարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին», «Սոցիալական ապահովման պարտադիր վճարների մասին», իսկ 1998թ.՝ «Տեղական տուրքերի մասին», «Մաքսատուրքերի մասին», 2000թ.՝ «Պարզեցված հարկի մասին» և այլ օրենքները³⁴⁴:

Չնայած այս օրենքներով որոշակի փոփոխություն մտցվեց նախկինում բացառապես ծևական բնույթ ունեցող հարկային օրենսդրության մեջ և գործող համակարգում տեղի ունեցավ հարկային բեռի բերեացում ի հաշիվ շահութահարկի դրույքաշփերի բացարձակ նվազեցման, այնուամենայնիվ օրենսդրական ոլորտում մնում էին բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ. մասնավորապես օրենքով բոլորովին կարգավորված չէին սոցիալական նպաստե-

³⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999) գ. Բ, էջ 202-232, 359-380, 761-790, 304-310, (1999-2000) գ. Գ, էջ 223-229, ՂՂ Սոցիալական ոլորտի իրավական նորմատիվ ակտերի ժողովածու, Երևան 2001, էջ 270, 271:

³⁴³ Մանրամասն տես Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 133-144:

ի ոլորտը, ոչ բանկային ֆինանսական հաստատությունների գործունեությունը և այլն:

Դեռևս տնտեսության կայուն ու բարձր տեմպերով աճի խրանումը չէր վերածվել այնպիսի հարկային քաղաքականության, որը լուծում կտար ընթացիկ խնդիրներին: Եթե 1998թ. հունվարի 1-ից ավելացված արժեքի հարկի շիարկվող շեմը 1 մլն. դրամի փոխարեն սահմանվեց 2 մլն. դրամ, իսկ 1999թ. հունվարի 1-ից՝ 3 մլն. դրամ, ապա 2001թ. հունվարի 1-ից սահմանվեց 10 մլն. դրամ, իսկ 2002թ. հունվարի 1-ից՝ 30 մլն. դրամ: Նշված շեմից ցածր շրջանառություն ունեցողները համարվեցին պարզեցված հարկ վճարողներ՝³⁴⁵: 1999թ. հունվարից շիարկվող եկամտի ամսական նվազագույն շեմը կազմեց 17 հազար դրամ, իսկ 2001թ.՝ 20 հազար դրամ՝³⁴⁶: Հարկային համակարգը դեռևս ուներ ազատականացման և տնտեսության ստվերայնության կրծատման հնարավորություններ: Մասնավորապես, ավելացված արժեքի հարկի դրույքաչափը բավականաչափ բարձր էր (20%)³⁴⁷: Հարկման հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2000թ. օգոստոսին ՀՀ «Ակցիզային հարկի մասին» նոր օրենքի ընդունումը՝³⁴⁸, որով այս հարկատեսակի գծով կատարվեցին սկզբունքային մի շարք փոփխություններ: Մասնավորապես, ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկից հանվեցին այն ապրանքները, որոնք այս հարկատեսակի եկամուտների կազմում էական նշանակություն չունեին (ոսկերչական իրեր, մորթեղեն, կաշվե արտադրանք և այլն):

Հարկային օրենսդրության փոփխությունների արդյունքում 2000թ. վերջում հաջողվեց տնտեսավարողներին տրոհել հարկման երկու խոշոր խմբերի՝ հաստատագրված և պարզեցված հարկ վճարողների ու շահութահարկը նախընտրող խոշոր հարկատուներին:

³⁴⁵ «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», Հայաստան 1(21), հունվար, 2003, էջ 66:

³⁴⁶ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2001, էջ 100-102: Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 1999, էջ 27, 107:

³⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 107:

³⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000) գ. 9, էջ 343-347:

թի: Ընդ որում, հարկատուի՝ նշված խմբերից որևէ մեկում հայտնվել կախված էր նաև նրա կամքից:

Վերը նշված գործընթացը հանգեցրեց անողակակի հարկերի փաստացի գերակայությանը: Հարկային մուտքերի կառուցվածքում անողակակի հարկերի տեսակարար կշիռը 2000թ., 1994թ. համեմատ, եռապատկեց և կազմեց շուրջ 70 տոկոս³⁴⁹: Նշված գերակայությունը ի վերջո նշանակում էր, որ հարկման ծանրությունը տեղափոխվում է վերջնական սպառողների, այսինքն, առաջին հերթին, քաղաքացիների վրա: Այս երևույթը նպաստում էր շնչին ներդրումներով մասնավորեցված ընկերությունների կապիտալացմանը և ներքին մերժումների աճին:

1999-2000թթ. հարկային քաղաքականության խստացումը և դրա միջոցով տնտեսության ստվերայնության հաղթահարմանն ուղղված միջոցառումները կրեցին տարերային և անհետևողական բնույթ, ինչպես անկախության առաջին հիմք տարիներին կատարվող պարզունակ հարկահանությունը, որից ստվերային տնտեսությունը գրեթե շտուժեց, այլ փոխարենը կազմալուծվեց գործարար ակտիվության հիմքը հանդիսացող մանր ու միջին առևտուրը: Ուղղակի և անողակակի տարարնույթ հարկերն այնպես խեղճեցին մանր ու միջին արտադրողներին, որ վերջիններս, զանգվածարար սնննականալով, հեռացան հանրապետությունից: Փակվեցին սննդի, սպասարկման, շինարարության և այլ ոլորտներում գործող հսկայական քանակությամբ ձեռնարկություններ: Ուժեղացավ դրամագլխի արտահոսքը առանց այդ էլ ֆինանսական և նյութական աղքատ պաշարներ ունեցող հանրապետությունից: Դրա փոխարեն մեծացավ ծայրահետ ունեարեներին ծայրաստիճան շքավորներից բաժանող հսկայական անդունդը: Տնտեսական կյանքը հանրապետությունում սկսեց կանգ առնել, և աղքատացած ժողովրդից նորանոր հարկեր հավաքելը դարձավ մշտական գրադաւոնք: Հարկային այս ծանր բեռը ավելի ծանրացրեց քնակչության սոցիալական վիճակը:

³⁴⁹ ՀՀ ԿԲ 2000 թ. տարեկան հաշվեկշիռը, Բանկային լրատու, ՀՀ ԿԲ, Երևան 2000, էջ 15:

1998թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտավ ՀՀ «Գույքահարկի մասին» օրենքը³⁵⁰, որով հարկվող օրյեկտի կազմից հանվեցին իիմնական միջոցների մի զգալի խումբ մեքենաներ ու սարքավորումներ: 2003թ. սկզբից «Գույքահարկի մասին» օրենքով վերանայվեց հատկապես քանի արկման կարգը՝ առանձնատերի և շքեղություն համարվող ավտոմեքենաների համար սահմանելով հարկման ավելի բարձր դրույքաշափեր: Դեռևս 1991թ. օգոստոսի 1-ից գործողության մեջ մտավ ՀՀ «Հաստատագրված վճարների մասին» օրենքը³⁵¹, որով օրենսդրական կարգավորում ստացան մինչ այդ ՀՀ կառավարության որոշումներով կանոնակարգվող գործունեության առանձին տեսակների համար հաստատագրված վճարների գանձման հարաբերությունները, և միասնականացվեց մինչ այդ կիրառվող բոլոր հաստատագրված վճարների հաշվարկման ու վճարման կարգը:

Հարկ է նշել, որ հարկային բեռի հաշվեկշռվածության առումով հարկային եկամուտների կառուցվածքում ընդունելի չէ գույքահարկի խիստ նվազ տեսակարար կշիռը (այն դասկում է ուղղակի հարկերի թվին), քանի այդ հարկի արդյունավետությունը չնշին է, միևնույն ժամանակ տնտեսական ներգործության արդյունավետությունը՝ զրոյական: Մինչդեռ այս պարագայում այն պետք է ունենար հստակ տնտեսական խթանիչ դեր:

Հարկային քաղաքականության արդյունավետության առանցքային հիմնախնդիրներից էր կարգավանց հարկատուների եկամուտամբ տույժերի ու տուգանքների կիրառումը բացառապես դատարանների իրավատությանը փոխանցելու հարցը, որով վերջապես կվերականգնվեր գործող Սահմանադրության պահանջը, ըստ որի անձը սեփականության իրավունքից կարող էր գրկվել միայն դատարանի վճռով: Այդ հարաբերությունների կարգավորման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ստուգումների մասին համապատասխան օրենքի ընդունումը, որով խստիվ սահմանափակվեցին

կրկնակի ստուգումները, բացի դրանից արգելվեց կազմակերպության համալիր ստուգումը որևէ պետական մարմնի կողմից:

1990-ական թթ. հարկային ոլորտում կիրառվող տուգանքային կարգը շատ հաճախ հանգեցնում էր հարկատուի համար ֆինանսական ծանր ու անելանելի վիճակների: Եթզ հաճախ հանգեցնում էր պետության կողմից համաներումների կիրառմանը, որն ստեղծելով արդարության պատրանք՝ միաժամանակ օրինականցում էր երկակի ստանդարտների կիրառումը: Արդյունքում՝ հարկային պարտքեր կուտակած անձինք, ըստ էության, պետությունից ստացել են անուղղակի վարկավորում, իսկ օրինապահ հարկատուները, չօգտվելով մնացած հարկային արտոնություններից, օրենքի շրջանակներից դուրս պարտադրվող կանխավճարների հաշվին ստիպված էին փակելու անբարեխիղ հարկատուների ապարքների կուտակումից առաջացող բյուջեի մուտքերի չնախատեսված ճեղքածքի մի մասը՝ փաստորեն իրականացնելով բյուջեի անտոկոս վարկավորում: 1997թ. վերջում և ամբողջ 1998թ. ընթացքում կիրառված համաներումը նախ, հանգեցրեց ապարքների նվազած գումարի նկատմամբ հաշվանցումների կրկնապատկմանը, իսկ 1998թ. վերջում գրեթե կրկնապատկեց ապարքների գումարը: 2001թ. հունվարին պետական բյուջեի ապարքները կազմել են 134 մլն դրամ, որը հավասար է 2000թ. բյուջեի հարկային եկամուտներին³⁵²:

2000թ. հարկային օրենսդրության մեջ կատարված փոփոխություններն առավելապես վերաբերում էին շահութահարկի և եկամտահարկի սկզբունքներին: Շահութահարկի միասնական սանդղակի սահմանումը հավասար պայմաններ ստեղծեց ներդրողների համար և նպաստեց մրցունակ ձեռնարկությունների կապիտալացման մակարդակի բարձրացմանը: Եկամտահարկի հարկման մեխանիզմում պարզեսիվ հարկման սկզբունքից հրաժարվելը նպաստեց տնտեսության ստվերայնացման ամենատարածված դրսերումներից մեկի՝ աշխատանքի վարձատրությանն ուղղվող միջոցների ոչ լրիվ հայտարարագրման նվազեցմանը: 1998-2002թթ. ՀՀ-ում իրականացված հարկային քաղաքականությունը

³⁵⁰ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999) գ. Բ, էջ 429-440:

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 648-677:

³⁵² ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), գ. Գ, էջ 128, 130:

հիմնականում բնորոշվեց հարկային խոչընդուների առավելագույն վերացմանը: Տնտեսության սովերային հատվածի, ինչպես նաև հարկման փաստացի բազայի ընդլայնման շնորհիվ ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարկման մակարդակը, 1997թ. համեմատությամբ, 2002 թվականին աճեց ավելի քան 1,8 տոկոսով³⁵³: Այդ ժամանակահատվածում ներդրումների և գրաղվածության խրախուսան պատակով շարունակաբար նվազեցվում էին հարկային դրույքաշխերը:

Հարկային հարաբերություններում վերջնականապես պարզություն մտցնելու նպատակով անհրաժեշտ էր ընդունել այն իրությունը, որ ապահովագրության պարտադիր վճարներն իրենց տնտեսական բովանդակությամբ առնչություն չունեին սոցիալական ապահովագրության հետ: Աշխատող կամ նրա գործատուն, փաստացի, առանց որևէ պայմանագրային հարաբերության և կոնկրետ շահի վճարում էր ոչ թե ապահովագրավճար, այլ՝ սոցիալական հարկ: Այս դեպքում աշխատողի համար միևնույն էր, թե որքան կվճարի գործատուն իր համար, քանի որ այդ վճարն իր հետագա կենսարշակի հետ որևէ կապ չուներ և կոչված էր լուծելու կենսարշակառությունը և սոցիալական այլ անպաշտապան խմբերի սոցիալական նվազագույն ապահովման խնդիրը: Նպատակահարմար էր նշված վճարը փոխարինել սոցիալական հարկով և դրա զանձման վարձատրությունը ամբողջովին փոխանցել հարկային մարմիններին, որը կնպաստեր զանձումների մակարդակի բարձրացմանը, պետական ապարատի զգալի կրճատմանը և միաժամանակ կայապահներ սոցիալական հարկի վճարումը գործատունների կողմից: Դրա ներդրմամբ երկրում տարանջատվեցին սոցիալական ապահովագրության համակարգերը:

1998թ. սկսած դրական ծերքերումներ նկատվեցին հանրապետությունում իրականացվող մաքսային քաղաքականության բնագավառում: Այն նպատակ ուներ ապահովելու մաքսային սահմանով և տարածքում ապրանքաշրջանառության նկատմամբ մաքսային արդյունավետ հսկողությունը, արտաքին տնտեսական գործառությունների մեջ տեղադրությունը և առաջարկությունների առաջարկությունը ապահովագրության համակարգերը:

³⁵³ Յինգ տարի անց, նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003, էջ 5:

ծունեությամբ գրաղվող տնտեսավարող սուբյեկտների համար միասնական և մրցակցային պայմանների ձևավորումը, ներքին շուկայի պաշտպանությունը:

1998-2002թթ. հանրապետությունում իրականացված տնտեսական բարեփոխուսների շրջանակներում մաքսային օրենսդրությունը բազմից ենթարկվեց լրամշակումների, մաքսային հարաբերությունների և հիմնախնդիրների օրենսդրական կարգավիրման՝ Առևտի համաշխարհային կազմակերպությանը ՀՀ անդամակցության շրջանակներում ստանձնած պարտավորությունները կատարելու, մաքսային քաղաքականությունը տնտեսական դինամիկ աճին ներդաշնակելու, միջազգային ինտերակտիվությունը գործընթացներին ՀՀ մասնակցությունն ապահովելու նպատակով:

1999թ. հունվարի 1-ից գործողության մեջ մտած «Մաքսատուրքերի մասին» ՀՀ օրենքով սակագնային կարգավորման համակարգում պահպանվեց վերջնական սպառման ապրանքների համար արժեքային մերորդ հաշվարկվող ներմուծման մաքսատուրքերի 10 տոկոսը, իսկ արտադրական նշանակության ապրանքների և արտահանվող ապրանքների մաքսատուրքերի 0 տոկոս դրույքաշերի համակարգը:

2001թ. հունվարի 1-ից գործողության մեջ մտավ ՀՀ նոր մաքսային օրենսգիրքը, որով լուծում ստացան մի շարք կարևորագույն հիմնահարցեր՝ մաքսային գործի կատարելագործման և արտադրման տնտեսական գործունեությամբ գրաղվող սուբյեկտների արդյունավետ աշխատանքի կազմակերպման համար: Օրենսգրքով հստակեցվում էին մաքսային արժեքի որոշման կարգը, ապրանքների ծագման երկրի որոշման կանոնները, մտավոր սեփականության իրավունքի պաշտանության գործում մաքսային մարմինների գործառույթները կանոնակարգող նորմերը և այլ հիմնահարցեր: Առավելագույնս կարգավորվեցին և հստակեցվեցին հայտարարագրման, մաքսային ծևակերպումների, հսկողության և մի շարք այլ գործառույթների ու մաքսային գործի բաղադրիչների դրույքերն ու ընթացակարգերը: Օրենսդրությամբ ամրագրվել են մաքսային սահմանով ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխող անձանց իրավունքներն ու դրանց սահմանափա-

կումների հիմքերը: Սակագնային կարգավորման արդյունավետության բարձրացման նպատակով, մաքսատուրքերի 0 և 10 տոկոս դրույքաշափերի համակարգին զուգահեռ, որոշ ապրանքների համար սահմանվեցին մաքսատուրքերի հաստատագրված դրույքաշափեր, որոնք կազմեցին այդ ապրանքների մաքսային արժեքի 10-12 տոկոսը: Ոչ սակագնային կարգավորման համակարգում հստակ սահմանվեցին մաքսային սահմանով որոշ ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխման արգելքներ և սահմանափակումներ, որոնք հիմնականում վերաբերում էին այն դեպքերին, երբ ապրանքներն ու տրանսպորտային միջոցները վտանգ էին ներկայացնում պետական և ազգային անվտանգության, հասարակական կարգի, մարդու կյանքի և առողջության, կենացական և բուսական աշխարհի, ներքին սպառողական շուկայի պաշտպանության համար և այլն: Մաքսային քաղաքականության շրջանակներում կատարվեցին նաև տարածաշրջանում ազատ առևտուրի պայմանագրերի կնքմանն ու կավերացմանն ուղղված միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր եղավ ընդլայնել արտաքին շուկան և կարգավորել արտաքին առևտուրի կառուցվածքը:

Չնայած ձեռք բերված դրական տեղաշարժերին՝ հանրապետությունում դեռևս բույլ էր ֆինանսավարկային և հարկային համակարգը: Անցման շրջանի սկզբում հանրապետությունում առանց սահմանափակման ֆինանսական շուկա նույտը գործելու հնարավորությունն ու բույլ վերահսկողությունը վտանգեցին որոշ բանկերի հուսալիությունը և տեղի տվեցին տարբեր շարաշահումների՝ մեծ վնաս հասցնելով ֆինանսական կառույցի նկատմամբ երկար ժամանակ գոյություն ունեցող վստահությանը:

Խոշոր բանկերը գտնվում էին վերակառուցման գործընթացում: Ֆինանսական համակարգի կարևոր հիմնախնդիրներից էին կապիտալի շուկայի բերզարգացածությունը, երկարաժամկետ վարկավորման համար անհրաժեշտ ինստիտուտների բացակայությունը (ապահովագրական ընկերություններ, կենսաբոշակային և ներդրումային մասնավոր հիմնադրամներ և այլն): Այդ առումով ռազմավարական լուրջ բացքողում էր դրամատնային համակարգի նկատմամբ բնակչության և զանազան կազմակերպությունների

անվտահության մթնոլորտի ձևավորումը, ինչը նախկին ԽՍՀՄ խնայքրամատան և այնուհետև 1990-ական թթ. սկզբում սննդի պես առող ֆինանսադրամատնային կազմակերպություններում ավանդների փոշիացման ու կորստի հետևանք էր:

Այդ երևույթի անուղղակի դրսերումներից էր ստվերային դրամատնային տնտեսությունը, երբ բնակչության առանձին խավերի բարձր տոկոսադրույքներով տրամադրեցին ավանդավարկեր, որոնք չեն արտացոլվում վարկերի վերաբերյալ վիճակագրական հաշվետվություններում, բայց սպասարկում էին ազգաբնակչության գգալի մասին:

ՀՀ բանկային համակարգի զարգացման աստիճանը չեր համապատասխանում տնտեսական աճի պահանջներին: Հաշվարկված է, որ երկրում եղած խնայողությունների 10-20%-ն է մտնում բանկային ոլորտ: Ընդհանուր բանկային ակտիվները ՀՀ-ում կազմում էին ՀՆԱ-ի 22%-ը (Վրաստանում՝ 13,5%, Աղրբեջանում՝ 28%), իսկ բանկային համակարգի կողմից տրամադրված վարկերի հարաբերությունը ՀՆԱ-ին 11,2% էր (Վրաստանում՝ 7,5%, Աղրբեջանում՝ 10%): ՀՀ բանկային համակարգը բնութագրվում էր արտասահմանյան կապիտալի համեմատարար մեծ տեսակարար կշռով՝ 41,5% (Վրաստանում՝ 32%, Աղրբեջանում 10%): Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ Աղրբեջանում, ի տարբերություն Հայաստանի ու Վրաստանի, կան պետական երկու խոշոր բանկեր: Դեպոզիտներ/ՀՆԱ հարաբերակցությունում ՀՀ-ն առջևում էր՝ 9,3% (այդ թվում բնակչության մասնաբաժինը՝ 4,7%: Վրաստանում այն կազմում էր 5% (1,7%), իսկ Աղրբեջանում՝ 6,4% (1,9%)³⁵⁴: 1990-ական թթ. ՀՀ բանկային համակարգի զարգացման՝ վերը բերված ցուցանիշները հայրեան երկրների համեմատությամբ ավելի բարենպաստ էին, սակայն տնօրինած պաշարամիջոցներով դեռևս չեն ապահովում տնտեսության իրական հատվածի անհրաժեշտ վարկավորումը: Երկրի ընդհանուր բյուջեի հարկային եկամուտների տեսակարար կշիռը 1994 թվականից սկսած ՀՆԱ-ի

³⁵⁴ 10 лет содружества независимых государств (1991-2000), стат. сборник, Москва, 2001, ст. 39-43, 150, 199, 200, 301:

նկատմամբ շարունակում էր նվազել մինչև 1996թ. ներառյալ՝ 1994թ.-11,5%, 1995թ.-10,7%, 1996թ.-10,6% (երբ գրեթե չէր փոխվել ՀՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքը, տեղի էր ունեցել հարկային բազայի ընդլայնում) և հետագայում, մինչև 2001թվականը աստիճանաբար բարձրացել էր 3%-ով: Սակայն մտահոգիչ էր, որ այդ տարիներին անընդհատ նվազել է շահութահարկը՝ 1995թ.- 4,6%-ից մինչև 2000թ.- 2,0%, բացառություն է 1999թ.- 2,2%, իսկ եկամուտը 1995թ.-1,3%-ից հաջորդ տարիներին չէր հասել 2%-ի³⁵⁵:

Այսպիսով, պետությունն իր ֆինանսատնտեսական վիճակի կայունացումն իրականացնում էր մանր ու միջին առևտուրը սահմանափակելու հաշվին: Չստեղծվեց միջին խավը: Բնակչության մեծամասնության համար ստեղծվել էր ծանր կացություն:

Ե. Արտահանումն ու ներմուծումը

Խորհրդային համակարգի վիլոգումով հանրապետությունը կորցրեց խորհրդային վիրխարի շուկան, որտեղ նա բնութագրվում էր տնտեսական հզորությամբ, քանի որ ներմուծվող ունուրսների մի զգալի մասը ՀՀ-ում վերամշակվում էր, և ստեղծված նոր ապրանքները աճած արժեքներով, հակադարձ հոսանքով բափանցում էին Սրբության այլ վայրեր: Նման պայմաններում հանրապետության հանքահումքային ռեսուրսների ներմուծման և արտահանման հաշվեկշռում 1980-ական թվականներին գերակշռում էր ներմուծումը, մինչդեռ ներմուծման ու արտահանման ընդհանուր հաշվեկշռում արժեքային արտահայտությամբ գերակշռում էր արտահանման բաժինը: Հանրապետության մեքենաշինության, թերև և մասամբ սննդի արդյունաբերության վերամշակող շատ ճյուղեր, շինարարության մեջ օգտագործվող մետաղե կոնստրուկցիաներ խարսխված էին ներկրովի հումքի վրա: Արդյունաբերության այդ ճյուղերի կենսագործունեությունն ապահովելու համար, սկսած 1980-ական թթ. յուրաքանչյուր տարի, միջին հաշվով, ԽՍՀ

տնտեսական շրջաններից, մասնավորապես Ռուսաստանից և Ուկրաինայից, հանրապետություն է ներկրվել շուրջ 1մլն տոննա և մետաղ: Հանրապետությունում մշակվող գունավոր և հազվագյուտ մետաղների մի զգալի մասը, ամրող պողպատն և գունավոր մետաղների գլանվածքը, խողովակները,, թերև արդյունաբերության ճյուղերի մեծ մասը՝ տեքստիլ, կաշվի, կոշիկի և այլն, հիմնաված էին ներկրովի հումքի վերամշակման և դրանից պատրաստի արտադրանք ստանալու վրա: Ամբողջությամբ ներմուծվել են բնական գազն ու նավթամքերըները: Տարեկան ներկրվել է մեծ քանակությամբ պարենային և ոչ պարենային արտադրանք. այդ թվում հանրապետությունում սպառվող ալյուրը, շաքարը, թեյը՝ ամբողջությամբ, կաթնամքերի 80 և մսամքերի 60 տոկոսը³⁵⁶:

1990-ական թվականների սկզբներին արտաքին աշխարհի հետ ապրանքաշրջանառությունը հիմնականում ընդգրկում էր բնակչության սպառման ապրանքներ՝ հացահատիկ ու հացամքերը, կաթնամքերը, մսամքերը, շաքարավագ և այլն, ինչպես նաև էներգակիրներ՝ նավթամքերը ու գազը: Այդ ներմուծումն ուղեկցվում էր պարբերական ընդհատումներով: Խստորեն փոխվեց ներմուծվող ու արտահանվող ապրանքների տեսականուն: Այլև անհնար էր արտաքին աշխարհ արտահանել առավել խոշոր արդյունաբերության և Հայաստանին բնորոշ՝ մեքենաշինության, քիմիական, գունավոր մետաղածովության, մասամբ նաև շինանյութերի և թերև արդյունաբերության բազմազան արտադրատեսակներ, որոնք նախկինում մեծ ծավալներով արտահանվում էին աշխարհի շատ երկրներ, մասնավորապես խորհրդային հանրապետություններ³⁵⁷: Պատճառը ոչ միայն վերամշակվող հումքի գների տասնապատիկ աճն էր, արտաքին աշխարհի կողմից մեր արտադրատեսակների նկատմամբ պահանջարկի բացակայությունը, այլև բեռնափոխադրումների անհնարինությունը՝ պայմանավորված դրանց բարձր քաշի, ծավալների մեծության, անբցունակության, փոխադրման բարձր գների հանգամանքներով և այլ: Առ այսօր էլ

³⁵⁶ Տես Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, էջ 392:

³⁵⁷ Տես ԴԱԱ, ֆ. 113, գ. 165, թ. 2, թ. 2, 3:

³⁵⁵ Սարգսյան Յ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, պետության դերը, Երևան, 2001, էջ 47:

շրջափակված ՀՀ-ն իր բեռնափոխադրումները նշանակալից շափով իրականացնում է օդային ուղիներով։ Ծառ թանկ է նատուրանական տեսակներում պրաստանի տարածքով բեռները Բարումից Հայաստան տեղափոխելը։

1995-2000թթ. արտաքին աշխարհի հետ ապրանքաշրջանառության ծավալը կայունացնան միտում էր դրսնորել, բայց դա տեղի էր ունենում արտահանվող ապրանքների ծավալների համեմատությամբ ներմուծվող ապրանքների ծավալների ավելացնան պայմաններում։ Դիտարկվող ժամանակահատվածում հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառությունը ավելացել էր շուրջ 2,5 անգամ։ Արտահանման 2000թ. մակարդակը՝ 297,5 մլն ԱՄՆ դրամով, մոտ 13 անգամ զիջում էր 1988թ. մակարդակը (եթե այդ տարում 1 ոուրին հավասարեցվում էր 1 դրամի) և կազմում ՀՆԱ-ի 15,5%-ը³⁵⁸։ Ինչ վերաբերում է արտահանման և ներմուծման կառուցվածքներին, ապա դրանք արդյունավետ համարել չեն կարելի, քանի որ արտահանման հիմնական մասը ավելացված փոքր արժեք ունեցող ապրանքներն էին։ 2000թ. արտահանվող ապրանքների երկու երրորդը կազմել են քանակարժեք քարերը և մետաղները (40,8%), ոչ քանակարժեք մետաղները (14,9%), հանքահումքային արտադրանքը (11,5%)³⁵⁹։

Ներմուծվում էին եներգակիրներ, սննդամթերք, կիսաֆարբիկատներ և այլն։ Ներմուծմանը փոխարինող արտադրանքի դրական միտումներ են զգացվում զյուղատեսական մթերքներ վերամշակող որոշ արտադրություններում։ Այդ մասին են վկայութիվ 6 աղյուսակի տվյալները։

Հայաստանի Հանրապետության արտահանման և ներմուծման ծավալները 1997-2000թթ.

Ըստ արտադրանքի խոշոր խմբերի (մլն ԱՄՆ դրամ)³⁶⁰

Արտադրանքի խմբեր	1997	տես. կշիռ %	1998	տես. կշիռ %	1999	տես. կշիռ %	2000	տես. կշիռ %
I. ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ								
Սննդամթերք՝ խմիչք	27.9	12	15.7	7.1	15.9	5.6	26.2	8.9
Արդ. պաշար, հումք, կիսաֆ. պատր. արտ.տրանսպորտ. միջոց.	136.2	58.53	173.5	78.7	171.3	76.2	219.5	74.7
Վառելիք, վառելամյութ	0.17	0.07	10.2	4.9	19.2	8.5	20.6	7
Լայն սպառման ապրանքներ	68.3	29.4	20.3	9.2	24.1	9.8	27.7	9.4
ԸՆԴԱՄԵՆԸ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ	232.5	100	220.5	100	231.7	100	300.5	100
II. ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ								
Սննդամթերք՝ խմիչք	245.1	31.1	201.2	22.3	128.7	15.9	175.2	20.9
Արդ. պաշար, հումք, կիսաֆ. պատր. արտ.տրանսպորտ. միջոց.	222.3	42.5	286.1	31.7	338.7	41.8	373.6	44.5
Վառելիք, վառելամյութ	208.3	23.3	223.8	24.8	170.2	21	172.6	20.5
Լայն սպառման ապրանքներ	215.3	26.4	173.3	19.2	165.9	20.4	118.7	14.1
ԸՆԴԱՄԵՆԸ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ	892.3	100	902.4	100	811.2	100	840.2	100

³⁵⁸ Տես Հայաստանի Հարապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 121։

³⁵⁹ Տես նույն տեղում, էջ 124։

³⁶⁰ Տես «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», հ. 6, Երևան, 2001, էջ 26։

Հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության պատկերն ավելի է պարզորոշվում, եթե այն դիտարկվում է մեզ սահմանակից մի շարք երկրների շարքում: Տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության և մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշով՝ 2000թ. մենք դեռևս զիջող դիրքերում էինք:

Արտաքին աշխարհի հետ առևտրաշրջանառությունը մեծ մասմբ կատարվում էր հեռավոր արտասահմանի հետ:

Արտասահմանյան երկրների բաժինն ավելացել է թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման ընդհանուր ծավալում, իսկ ԱՊՀ երկրների բաժինը խստորեն նվազել է: Եթե 1995թ. հեռավոր արտասահման է առաքվել ՀՀ արտահանության 37,4%-ը, ապա 2000թ.՝ սահման է առաքվել ՀՀ արտահանության 37,4%-ը, ապա 2000թ.՝ 75,5%-ը, իսկ ՀՀ ընդհանուր ներմուծման մեջ դրա բաժինը 50,4%-ից բարձրանալով դարձել էր 80,9%³⁶¹: Բավական է նշել, որ արտաքին առևտրաշրջանառության հաշվեկշռի բացասական մնացորդը արագ թափ էր հավաքել և 1995 թ. 403 մլն դրամից 2000թ. դարձել էր 587,6 մլն դրամ: 1995թ. հեռավոր արտասահմանին բաժին էր ընկնում այդ մնացորդի 59,2%-ը, իսկ 2000թ.՝ 83,7%-ը: Այսինքն՝ դրա մեջ չեն մտնում ներգակիրների, մասամբ նաև հացահատիկի և այլորի ծախսերը, որոնք հիմնականում ներմուծվում էին ԱՊՀ երկրներից³⁶²: Այդ նույն ժամանակահատվածում ԱՊՀ երկրներից ներմուծումը նվազել է 50,4%-ով: ԱՊՀ երկրների բաժինն արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ կազմում էր արտահանման 24,46 և ներմուծման 19,01%-ը³⁶³: ԱՊՀ երկրներից, արտահանման և ներմուծման ամենամեծ բաժինն ընկնում էր Ռուսաստանի՝ Դաշնության՝ 15-ական տոկոսու, Վրաստանին համապատասխանաբար՝ 5,19 և 2,21, Ուկրաինային՝ 1,10 և 1,39, Թուրքմենստանին՝ 1,86 և 0,12%-ը և մնացած հանրապետություններին՝ 1,31 և 0,29%³⁶⁴:

Հայաստանի Հանրապետությունն առևտրական կապեր ուներ աշխարհի 55 երկրների հետ: Հանրապետությունից արտադրանք էր արտահանվում 36 երկիր, իսկ ներմուծվում էր 55 երկրներից: Այդ հա-

³⁶¹ ՀՀ Սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1996 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1997, էջ 29-30, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հոկտեմբերին, էջ 121:

³⁶² Նույն տեղում:

³⁶³ ՀՀ արտաքին առևտուրը 2000 թ., Երևան, 2001, էջ 13:

³⁶⁴ Նույն տեղում:

մակարդում ծավալի տեսակետից 10 երկրներ ունեին բարձր տեսակարար կշիռ: Այդ են վկայում թիվ 7 աղյուսակի տվյալները:

Աղյուսակ 7

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալում համեմատաբար խոշոր տեղ գրաղեցնող 10 երկրների 1997-2000 թթ. ցուցանիշները (հազ. ԱՄՆ դրամ)³⁶⁵

Երկիր (Կազմակերպություն)	Արտահանում				Ներմուծում			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
Ռուսաստան	63000.0	40000.0	33855.5	44559.9	196749.1	191403	149877.7	137157.5
Իրան	42601.8	31392.3	34160.8	30089.0	88671.4	63912.5	78450.4	82324.4
ԱՄՆ	7110.0	11566.9	16008.4	37861.1	116145.5	96301.2	85669.3	102675.1
Բելազար	46966.1	49838.9	84226.8	75051.4	49673.2	54631	85192.1	84372.2
ԱՍՏ	2938.4	3696.2	2612.4	5479.1	71731.4	54480.7	40195.8	41728.2
Թուրքմենստան	13751.9	22726.4	6068.5	5544.2	48512.3	553.5	777.4	1109.3
Վրաստան	10726.9	9573.3	11100.1	15989.3	38248.3	26830.2	26855.7	19801.1
Թուրքիա	7152.7	2987.8	1128.49	1527.9	38396	56779.8	40152.15	40462.4
Իրավայիշ	368.7	421.6	1442.8	2683.2	36244.2	34583.1	23725.1	25710.6
Գերմանիա	9281.6	9303.1	10200.8	12917.9	26221.1	34037	34244.2	36486.9

Ինչ վերաբերում է հեռավոր արտասահմանյան այլ երկրներին, ապա նրանց արտահանության բաժինը կազմում էր 75,54%, իսկ ներմուծմանը՝ 80,99%: Ընդ որում, բավականին մեծ էր Եվրոպական միության բաժինը, որը կազմում է արտահանման 35,97% և ներմուծման 34,19%-ը³⁶⁶: Հիմնականում արտահանվում էին բանկային մետաղներ, աղամանդ և այլն: Բելազարին բաժին էր ընկնում համապատասխանաբար 25,23 և 9,53, ԱՄՆ-ին՝ 12,73 և 11,6, Չինաստանին՝ 2,97 և 2,59, Իրանին՝ 9,32 և 9,37, Սեն Բրիտանիային՝ 3,39 և 6,72, Գերմանիային՝ 4,34 և 4,10, Հունաստանին՝ 1,84 և 4,7, Իտալիային՝ 0,9 և 2,9, Թուրքիային՝ 0,51 և 4,46%³⁶⁷ (Աղյուսակ 8):

³⁶⁵ «Ֆինանսներ և էկոնոմիկկա», հ. 6, էջ 24:

³⁶⁶ Նույն տեղում:

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 13, 14, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ., էջ 122-123:

Աղյուսակ 8

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1997-2000թթ. -
ուստ երկրների (հազ. ԱՄՆ դոլար) ³⁶⁸

Երկրի ան- վահանակ	Արտահանման			Ներմուծման			Արտա- գումար	
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Հնդկաստան, այդ թվում	223495,4	220516,0	231669,1	300487,4	892321,5	902389,2	811267,7	884733,3
ԱՊՀ երկրներ, ներառյալ	94671,7	80536,3	56359,5	73363,2	299136,7	230204,9	187154,8	173613,0
Ադրբեյչան	-	-	-	-	62,7	1,5	-	-
Եվրոպա	1147,7	820,6	1060,9	903,2	3320,7	1754,6	641,9	624,5
Վրաստան	10726,9	9573,3	11100,1	15989,3	38248,3	26830,2	26855,7	19801,1
Ղազախստան	856,0	366,5	518,9	1268,8	2073,5	456,0	572,1	872,7
Դրդգոստան	44,8	37,3	44,4	13,9	7,2	7,1	1,3	1,5
Ռուսաստան	62898,5	39986,3	33855,5	44559,9	215862,0	191403,2	149877,7	137131,5
Տաջիկստան	41,1	-	-	0,1	3,0	16,2	-	-
Թուրքիա	13751,9	22726,4	6068,5	5544,2	27671,4	553,5	777,4	1109,3
Ուգրիա	152,4	444,2	242,9	157,5	202,8	70,2	362,6	207,6
Ուկրաինա	3491,8	3971,8	2096,3	3271,0	11560,2	8932,3	7926,3	12341,9
Մոլդուվա	150,3	36,6	207,4	131,6	84,2	68,1	70,5	927,9
Արցախ	1410,3	2573,3	1164,5	1523,9	13,4	111,9	69,2	69,9
Ոչ ԱՊՀ երկրներ, ներառյալ	137823,6	139979,7	175309,7	227124,2	593184,8	672184,3	624112,9	711202
ԵՄ երկրներ, այդ թվում	66370,1	76276,3	106542,6	107014,4	176763,8	259090,9	252843,6	302829,7
Ավստրիա	765,9	50,0	4,1	8,6	2263,7	2755,6	2891,2	2554,7
Բելգիա	46966,1	49838,9	84226,8	75051,4	49673,1	54631,0	85192,1	84372,2
Ֆրանսիա	-	0,1	32,6	9,0	2096,4	1756,2	2024,9	1599,6
Ֆրանչիա	42,4	66,2	520,9	466,3	19460,7	27413,5	12339,8	1758,7
Գերմանիա	9281,6	9303,1	10200,8	12917,9	26222,2	34037,0	34244,2	36486,9
Խմբություն- ներ	6236,5	7912,3	438,1	2632,0	15437,8	9647,8	5122,6	12469
Իռանիա	75,8	322,0	0,8	0,3	801,7	8054,0	1256,7	1026,9
Մանամա	1160,9	8097,8	9443,9	1099,2	1450,5	69136,0	6703,3	59480,7
Խորհրդա- ական	368,3	421,6	1442,8	2683,2	36244,3	34583,6	27725,1	25710,6
ՀՀ անսատան	157,9	249,0	167,8	2963,2	10223,2	9131,3	13029,0	54003,0
Հայաստան	0,5	-	5,8	94,6	662,2	521,2	1926,6	1551,0
Դամիա	0,9	0,3	23,2	-	2488,1	4360,1	1718,8	1416,5
Լյուցենզրուզ	56,2	-	-	-	177,1	800,1	212,8	2366,0
Խոպհանիա	1256,1	0,2	34,4	79,5	471,7	1814,4	1709,8	2035,4
Պուրուզա- ստան	1,0	4,8	0,5	9,2	91,1	448,9	418,8	280,6
Արևելյան եվրոպայի երկրներ, ներառյալ	525,1	1349,3	1318,5	1839,3	34720,9	29331,3	20139,1	19206,2
Ֆեյճիա	24,1	3,1	16,0	73,0	1250,5	3756,6	2476,8	1850,0
Սիրիա	10,2	216,4	181,1	3,1	2105,0	1481,2	223,7	527,3

368 Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000թ., էջ 5-42:

Սյովենիա	-	-	0,4	12,8	354,4	620,1	630,9	981,5
Բուրժարիա	464,4	1028,5	881,8	655,9	25443,3	16186,1	12081,8	7216,4
Լիսաստամ	-	24,2	36,4	34,7	1634,1	3154,3	2722,8	2068,1
Շոմբիլիա	-	-	0,5	399,9	1224,0	981,3	451,7	266,7
Հոնգարիա	-	47,9	104,4	391,3	2470,2	2961,9	1480,9	1848,9
Մակեդոնիա	26,5	29,2	-	-	-	-	63,6	0,2
Հարավսլա- վիա	-	-	98,0	268,5	39,5	129,1	70,4	153,6
Խովհարիա	-	-	-	-	-	-	-	80,6
Մեծքարյան երկրներ, ներառյալ	522	707,2	485,5	596,0	1399,2	3995,2	2433,9	1741,1
Լավիա	143,2	435,7	311,9	346,6	448,1	1660,0	1028,4	913,5
Լիսվա	318,0	269,1	50,6	89,1	777,7	2102,7	1317,7	598,4
Էստոնիա	60,8	2,4	113,1	160,4	173,4	232,5	87,8	229,2
Այ երկրներ, ներառյալ	70406,3	61646,9	66973,0	117674,4	380300,9	379767,0	348696,3	391523,2
Նորվեգիա	5,8	-	0,2	1,1	578,77	1556,6	642,3	108,9
Ընթացարիա	1572,0	2481,8	3748,8	8829,9	22635,9	25634,9	16415,2	22920,3
Կապու	449,3	223,5	349,7	1640,9	2966,6	5240,8	5730,7	5797,8
Իսրայել	42583,6	31392,2	34160,8	30089,0	88671,4	63912,5	78450,4	82328,4
ԱՄՆ	7110,0	11569,9	16008,4	17861,1	116086,6	96301,2	85669,3	102675,1
Թուրքիա	7152,7	2987,5	1128,5	1527,9	38395,9	56779,8	40152,2	40462,4
Սիրիա	2754,1	1295,5	112,1	145,1	4981,9	3925,3	1755,5	1752,5
ԱԱՀ	2938,4	3696,2	2612,4	5479,1	71731,5	54480,7	40195,8	41728,2
Լիբանան	4219,0	1345,4	223,2	287,0	1993,3	8237,9	9355,3	4572,2
Հարավային Կորեա	2,0	2,8	20,9	2,0	690,3	807,0	1412,2	669,7
Հնդկաստան	21,8	264,2	3,8	361,2	1333,4	3672,8	3896,9	5474,9
ճապոնիա	-	61,1	61,6	211,9	2988,6	6189,3	2349,7	3822,2
Ճինաստան	-	123,9	66,9	573,1	7296,3	9960,4	4888,2	5413,3
Կամացա	73,2	367,7	1129,5	983,6	6585,1	5629,3	10023,5	5396,0
ՀՀԱՀ	-	4,5	0,5	5,0	1130,0	85,6	105,5	56,7
Եղիսաբոս	30,6	0,1	71,5	11,7	13,5	124,8	0,7	2,1
Նոր Զելանդիա	-	-	1,8	21,4	21,2	94,8	-	202,3
Պանամա	187,2	-	-	-	302225,6	22083,1	23580,7	20957,1
Մինասարու	-	-	-	0,1	534,0	848,7	594,8	352,3
Հորդանան	-	-	-	41,8	147,9	-	1,7	13,1
Այ երկրներ	1306,7	5833,5	7272,5	29601,5	3284,3	13801,3	23475,6	46817,6

Ըստ որում, Արարական Էմիրություններից և այլ երկրներից ներմուծվող ապրանքների մեջ հաճախ մեծ բաժին է ին կազմում ենան, անորակ ապրանքները: Հարկավոր էր այդ ներմուծումը փոխարինել տեղական ապրանքների արտադրությամբ, որը կրարձրացներ բնակչության զրադշատությունը, կենսամակարդակը և կիշեցներ արտագաղթը: Այսպես, օրինակ, Իրանում պատրաստված արդյունաբերական էժանագին և անորակ շատ ապրանքներ՝ սոսինձ, ներկեր, պլաստմասսայից պատրաստված բազմաթիվ տարաներ վաճառվում էին ՀՀ-ում: Իրանից անարգել

ներմուծվող ճակնդեղի սպիրտի, չամիչի, բանջարաբուտանային մշակաբույսերի՝ ձմեռուկ, սեխ, վարունգ, լոլիկ, կարտոֆիլ, սխտոր և այլն, մրգերից՝ խնձոր, նոյն, տանձ, կեռաս և այլն, այլ երկրներից՝ Ֆրանսիայից, Հոլանդիայից հավի մսի, իր ժամանակին թուրքիայից ու Իրանից հավի ձվի ներմուծումը հանգեցրել էր հանրապետությունում այդ մթերքների արտադրության ոլորտում գրադադարյան կրճատմանը:

Գյուղացին ի վիճակի շինելով վերականգնել նույնիսկ գյուղատնտեսական մթերքների ինքնարժեքը՝ դադարել էր դրանք մշակելուց: Վերջիններս իմնականում էժան զներով վաճառում էին բարձր վերավաճառողներին, որոնք քաղաքներում վաճառում էին բարձր գներով: Նույնիսկ այս պայմաններում 2000թ. ընթացքում կարտոֆիլը, կաղամքը և որոշ մթերքներ ամրողությամբ չվաճառվեցին: Դրանց մեծ մասը փշացավ և զօգտագործվեց: Դա վճառում էր ներքին շուկայի զարգացմանը: Բանն այն է, որ ներմուծվող այդ մթերքներն ավելի էժան էին, քան հանրապետությունում արտադրվող որոշ համանուն արտադրատեսակները: Երկրի գլխավոր շարժիչ ուժը պետական ազգային շահերն էին, հայրենական արտադրության շահերի պաշտպանությունը: Պետության ակտիվ միջամտությամբ ապրանքաշրջանառության ոլորտը պետք է զարգանար ոչ միայն ներկրովի պատրաստի արդյունքների, այլև առաջին հերթին, սեփական արտադրության հիման վրա:

Շուկան իր հակադարձ ազդեցությունն էր ունենում արտադրության զարգացման ընթացքի և ուղղությունների ձևափորման վրա: Մեծ մասամբ դրսից բերվող ապրանքներով բնակչության ապրանքաշրջանառության ոլորտի կեղծ աշխուժացումը միայն օժանդակ դեր կարող էր խաղալ: Այդ ճանապարհով շուկան մշտապես գործել, իսկ ժողովուրդը կերակրվել չէր կարող: Ինչպես մասնակիր, այնպես էլ պետական միջոցներով արտասահմանյան երկրներից ներմուծվող ապրանքատեսակների ներհոսքը պետք է ուղեկցվեր հանրապետությունում այդ պահին ստեղծված սեփական արտադրության ապրանքատեսակների արտահանության ընդլայնմամբ՝ հիմքում ունենալով աշխատանքի միջազգային բաժանմանը ՀՀ մասնակցությունը: Այդ պայմաններում արտաքանակության վեհական աշխատանքային շուկայում տեղեր էին գրադադարյան նաև Իրանի և այլ երկրների քաղաքացիներ: Նրանք գրադադարյան էին առևտրական կետերը, խանութները, պահեստները, այն դեպքում, երբ շրջապատը լեցուն էր որևէ զբաղմունք ակնկալող Հայաստանի քաղաքացիներով: Դրանց մի մասը,

հոսում էին նախորդ տասնամյակներում ստեղծված և արդեն կուտակված պատրաստի արժեքները՝ ուսկին, արդուզարդը, պղինձը, մետաղյա զանգվածը և այլն՝ աղքատացնելով երկիրն ու հասարակությանը:

Ի տարբերություն ՀՀ-ի՝ զարգացող երկրներում առևտրի ոլորտում զբաղվածության աճն ուղեկցվում էր առևտրի ձեռնարկությունների կտրուկ աճով: Խոչոր առևտրական ֆիրմաներն իրենց ուժերը կենտրոնացնում էին արտաքին առևտրի մեջ: Ներքին շուկայում իշխում էր մանրավաճառությունը: Մինչդեռ ՀՀ-ում մանրավաճառներն արտամղեցին առևտրի կենտրոնացված օրյեկտները: Մանրավաճառների ձեռքին էր սննդի արդյունաբերության ապրանքների մեծ մասը: Սննդի ապրանքատեսակների վաճառքով էին զբաղված փողոցներում, մայթերի վրա, ուր պատահեր: Չեխն ապահովում անհրաժեշտ հիգիենիկ պայմանները: Սննդի մասնավոր վաճառքի շատ ապրանքատեսակներ՝ պանիր, միս, մսամթերք, թխվածքներ, ամառվա ընթացքում՝ բանջարեղենը և մրգերը հիվանդությունների տարածման աղբյուր էին: Ուստի այն պետք էր վերցնել խիստ հսկողության տակ:

Հանրապետության շուկայում բազմաթիվ մթերքների, ապրանքների վաճառքով զբաղված էին նաև օտարերկրյա քաղաքացիներ: Շատ երկրներում, այդ բվում ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, նապոլիայում, Ֆրանսիայում, Խոտալիայում, Սկանդինավյան երկրներում ազատ աշխատատեղերում առաջին հերթին ընդգրկում էին իրենց քաղաքացիներին³⁶⁹: Դա ամրագրված էր օրենսդրությամբ: Այլ երկրների քաղաքացիներին աշխատանքի էին ընդունում միայն այն ժամանակ, երբ ազատ տեղերի համար իրենց քաղաքացիները հայտ չէին ներկայացրել:

Հանրապետության աշխատանքային շուկայում տեղեր էին գրադադարյան նաև Իրանի և այլ երկրների քաղաքացիներ: Նրանք գրադադարյան էին առևտրական կետերը, խանութները, պահեստները, այն դեպքում, երբ շրջապատը լեցուն էր որևէ զբաղմունք ակնկալող Հայաստանի քաղաքացիներով: Դրանց մի մասը,

³⁶⁹ Խոջաբեկյան Վ., նշված աշխ., էջ 397:

թերևս վերավաճառողների էին: Այս հարցադրումը չի հակասում այլ երկրների հետ բարիդրացիական տնտեսական կապերի սկզբունքներին: ՀՀ-ում մասնավոր ձեռներեցության միջոցներով արտահանության համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ ապահովելու, դրա նկատմամբ պետական հովանավորչություն իրականացնելու հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էր ընդլայնել երկկողմանի պետական համաձայնագրերի մակարդակով առևտրական շրջանառության ծավալները, որոնք իրական պայմաններ կստեղծեին երկու երկրների տնտեսության առանձին ճյուղերի փոխսերտաճման համար:

Անկախ Հայաստանի պատմության ընթացքում տնտեսական ամենամեծ հաջողություններից էր հանրապետության անդամակցությունը Արևորի համաշխարհային կազմակերպությանը, որը տեղի ունեցավ 2002թ. դեկտեմբերի 10-ին: ՀՀ-ն դարձավ ԱՀԿ-ի 145-րդ լիիրավ անդամը: Սա վկայում էր, որ երկրի օրենսդրությունը համապատասխանել էր միջազգային նորմերին: ԱՀԿ-ին ՀՀ անդամակցությամբ միջազգային կորպորացիաների համար բացվում էր հանրապետությունում ներդրումներ կատարելու համապարհ: Այն իրական երաշխիք էր ատենդում աշխարհում ընդունված կանոններով գործել մեր երկրում, անսակարկ ներդրումներ անել՝ վստահ լինելով կապիտալ զարգացման, շահույթի ապահովման առումով: Միջազգային այդ կազմակերպությանն անդամակցելու հաջորդ կարևոր երաշխիքն այն էր, որ հայաստանյան արտադրողը երրորդ երկրների արտադրողների պես նույն պայմաններով կարող էր ազատ նույնել այդ երկրների շուկա: Այս ինքն՝ հանրապետությունում ներդրվել էր մի համակարգ, որտեղ գործում էին բոլորի համար նույն օրենքները: Սա ապահովում էր և արտահանման, և ներքին արտադրողի, և ներդրումների շահավետությունը, միաժամանակ ստեղծելով քաղաքական կայունության երաշխիքներ, քանի որ ԱՀԿ պահանջների շրջանակներում ընդունված օրենքների, օրենսդրության փոփոխությունը շատ դժվար գործ էր: Կազմակերպության անդամ բոլոր երկրները հենց սկզբից պարտավոր էին պահպանել գոյություն ունեցող բոլոր ուժինները:

ԱՀԿ-ին ՀՀ անդամակցությունը տրամաբանական շարունակությունն էր լճացման ու ճգնաժամային տնտեսությունից զարգացմանը միտված տնտեսության հիմքերի ստեղծման: Հանրապետությունն աստիճանաբար լուծում էր իր համար բարդ խնդիր՝ մուտք է գործում նոր տնտեսական կառուցվածք՝ համաշխարհային տնտեսություն և միջազգային շուկա: Ընդհանուր առմամբ ազգային տնտեսական կապերի աշխուժացման համար Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված էր բարենպաստ մքնողրոտ: ՀՀ-ն զգալիորեն բարելավել է իր դիրքերը գործարար աշխարհում: Աշխարհահոչակ «Հորիթիջ» հիմնադրամի և «Ուոլ Սթրիթ Չորնալ» թիրթի հրապարակած 2002թ. «Տնտեսական ազատականության ինդեքսի» համաձայն նորանկախ հանրապետություններից ամենաբաց տնտեսությունն ուներ Հայաստանը, որը 1996թ. զբաղեցրած 115-րդ տեղից 2002թ. գեկույցում բարձրացել էր 44-րդ տեղը՝ այն կիսելով Հունգարիայի և Հարավային Կորեայի հետ և նկատելիորեն առաջ էր անցել անմիջական հարևան երկրներից³⁷⁰: Նույն գեկույցի համաձայն 156 երկրների շարքում թուրքիան զբաղեցնում էր 119-րդ, Վրաստանը՝ 113-րդ, Ադրբեյջանը՝ 104-րդ, Իրանը՝ 146-րդ, իսկ Ռուսաստանը՝ 135-րդ տեղը: Իսկ զուտ միջազգային առևտրային քաղաքականության առումով, ըստ նույն գեկույցի, ՀՀ-ն Հռնկոնգի, Սինգապուրի և Էստոնիայի հետ միասին գնահատվում էր որպես աշխարհի ամենաբաց տնտեսություն ունեցող երկրի մեկը:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը անկախություն հռչակելուց հետո դարձավ ինքնուրույն, արտաքին լիիրավ տնտեսական սուբյեկտ, իսկ միջազգային տնտեսական հարաբերությունները դարձան հանրապետության զարգացման կարևորագույն գործուներից մեկը:

ԱՊՀ երկրներից վճռական դերը պատկանում էր Ռուսաստանին, որը բնական գազից բացի, ապահովում էր Հայկական ատոմակայանը միջուկային անհրաժեշտ վառելիքով: Անկախության հռչակումից հետո Ռուսաստանի Դաշնության հետ Հայաստանի

³⁷⁰ «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 1(21) հունվար, 2003, էջ 60, 61:

Հանրապետությունը կնքել էր 40-ից ավելի պայմանագրեր տնտեսության տարրեր բնագավառներում համագործակցելու համար: Հայաստանը բնական գազ ներմուծում էր Ռուսաստանից՝ օրական 5,2 մմ³: 2001թ. վերջերին գազի ներմուծման դիմաց կուտակված ՀՀ պարտքը կազմում էր մոտ 100 մլն. դրամ: 2002թ. հոկտեմբերին հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ՝ Երևանի «Մարս», «Էլեկտրոն» և այլ խոշոր մերժանաշխական համալիրների բաժնետոմսերի մեծ մասը, Հրազդանի ջեղվարքությունը նույսաստանին: Այս ձեռնարկություններում նույսական կողմը պարտավորվել էր իրականացնել ներդրումներ, ստեղծել մեծ քվով աշխատատեղեր: Համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման նպատակով համաձայնագրեր էին ստորագրվել նաև Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի, Իրանի և այլ երկրների հետ, պայմանագիր էր կնքվել Երևանի «Նախիթ-1» ՓԲԸ-ի և բրիտանական «Ռանտա» ընկերության միջև: Ըստ այդ պայմանագրի՝ բրիտանական կողմը պետք է կատարեր ներդրումներ, տեղադրեր ժամանակակից սարքավորումներ, զգայի միջոցներ հատկացներ այս խոշոր ձեռնարկության տեխնիկական վերազիման համար, մարեր նրա պարտքերն ու ապահովեր անխափան աշխատանքը: Բրիտանական կողմն արդեն 2001թ. այդ նպատակներով ներդրել էր 30 մլն. դրամ: 2002թ. Երևանի «Նախիթ» ձեռնարկության տեխնոլոգիայով կառուցվի արտադրության համատեղ ձեռնարկություն ստեղծվեց նաև Չինաստանում: Չինաստանի մասնագետները վերակառուցել, մոնտաժել և շահագործման էին հանձնել Հրազդանի ջեղի 5-րդ էներգաբլոկը:

Գյուղատնտեսության բնագավառում ևս համագործակցությունն ակնհայտ էր: Հայ մասնագետների ջանքերով Չինաստանում Հայաստանից տարված տնկիններով հիմնադրվել էին հայկական անուշահամ ծիրանի այգիներ, որոնք բերքատու էին դարձել:

Տնտեսական լայն համագործակցության պայմանագրեր էին կնքվել նաև Իրանի հետ: Հայաստանում և Իրանում գործում էին հայ-իրանական բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Միայն 2001թ.

երկու երկրների ապրանքաշրջանառությունը հասել էր 80 մլն. դրամի³⁷¹:

Փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերի ուղղմավարական հիմնական ուղղությունը նրա տնտեսական բազմակողմանի ինտեգրացումն էր համաշխարհային տնտեսությանը:

Այսիսկ էին հանրապետության տնտեսական վերափոխումների արդյունքներն անցած տասից ավելի տարիների ընթացքում:

գ. Վերափոխումները սոցիալական ոլորտում

Բնակչության զբաղվածությունն ու սոցիալական վիճակը

ՀՀ սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է: Այս դրույքը ներադրում է, որ պետությունը ժողովրդի առջև պարտավորություն է ստանձնում պայմաններ ստեղծել անհատի համար՝ կազմակերպելու նրա կենսագործունեությունը ընտանիքում, աշխատանքային կոլեկտիվում և հասրակության մեջ:

Սոցիալական ոլորտում բարեփոխումների իրականացումն անհնար է առանց հասարակական լյանքի բոլոր կողմերի արմատական փոփոխությունների, իսկ հաջողությունների մասին հնարավոր է դատել բնակչության կենսամակարդակի աստիճանով և գործընթացի նկատմամբ բնակչության տարբեր խավերի ունեցած վերաբերմունքով:

Անկախության տասից ավելի տարիներին ՀՀ-ում վարկող սոցիալական բաղաքականությունը վերլուծելու նպատակով պայմանականորեն այն կարելի է բաժնել երկու փուլի:

Առաջին փուլը (1990-1995 թթ.) հանրապետությունում շուկայական նոր հարաբերությունների ձևավորման սկիզբն էր: Այս փուլում Հայաստանում սոցիալական բաղաքականությունն իրակա-

³⁷¹ Մելքոնյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002, էջ 261:

նում դիտվում էր որպես ընդհանուր տնտեսական ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս:

Անկախության հոչակումից հետո Հայաստանի իշխանությունների առջև ծառացան բազմարիկ խնդիրներ, որոնց թվում էին կարիքավորների և գործազուրկների պաշտպանությունը, որոնք բնակչության գերակշիռ մասն էին կազմում, նաև հասարակության բոլոր խավերի շահերը և նախասիրությունները հաշվի առնող ամբողջական սոցիալական քաղաքականության մշակումը: Դա Հայաստանի համար բավական բարդ խնդիր էր՝ անկախ պետության սոցիալական քաղաքականության իրականացման մեխանիզմների և սովորույթների բացակայության պատճառով: Խորհրդային Հայաստանի սոցիալական քաղաքականությունը համապատասխանում էր այն երկրի (ԽՍՀՄ) սկզբունքներին, որի կազմի մեջ էր նաև գտնվում: Միաժամանակ, Հայաստանում գործում էին սոցիալական պաշտպանության սեփական մեխանիզմներ, որոնք հիմնված էին ազգային սովորույթների վրա:

Խորհրդային պետության սոցիալական հզոր քաղաքականությունը գործ էր հարուստների, միջին խավի և կարիքավորների շահերի պաշտպանությունն ապահովելու գաղափարախոսությունից, նորմերից և մեխանիզմներից այն պարզ պատճառով, որ նման բաժանումը խորթ էր այդ հասարակարգին: Սոցիալստական հասարակարգը, բոլոր թերություններով հանդերձ, իր սոցիալական քաղաքականությունը հիմնում էր համընդհանուր սոցիալական ապահովման և առավելագույն սոցիալական երաշխիքների սկզբունքների վրա: Պետությունն ապահովում էր անվճար կրթություն, բուժում, կացարան, հանգիստ, ծերության կենսարշակ, հաշմանդամության բոշակներ, անշափահաս երեխաների նպաստ, միաժամանակ իրագործում էր երկրում համընդհանուր զբաղվածության խնդիրը: Սոցիալական քաղաքականության կարևորագույն տարր էր նաև առաջին անհրաժեշտության ապրանքների դրացիան, սպառողական գների կայունությունը, որոնք անփոփոխ էին մնում տասնամյակների ընթացքում: Սոցիալիզմի իրական նվաճումների թվին կարելի է դասել աշ-

խատանքի և հասարակական ֆոնդերի միջոցով սպառման ու բաշխման հարաբերությունների համակարգի ստեղծումը, որն ապահովագրում էր աղքատությունից և երաշխավորում բնակչության լայն շերտերի համար անձնական սպառման բավական բարձր մակարդակ:

Իր բոլոր թերություններով հանդերձ արտադրության կառավարման և պլանավորման կենտրոնացված մեթոդների շնորհիվ ստեղծվել էին պայմաններ, որոնք թույլ էին տալիս տևական ժամանակամիջոցում իրականացնել խոշոր բյուջետային հատկացումներ սոցիալական ոլորտի զարգացման համար: Սոցիալական կարիքների համար զգալի միջոցներ էին հատկացվում արդյունաբերական ճենարկությունների և այլ կազմակերպությունների ֆոնդերից, ինչպես նաև արիեստակցական միությունների միջոցներից: Խորհրդային հասարակության էական, բնութագրիչ կողմերից մեկն էր նաև բնեուացման ցածր աստիճանը:

Այսպես, 1976 թ. բարձր վարձատրությամբ աշխատողների 10%-ի եկամուտների հարաբերակցությունը ցածր վարձատրությամբ աշխատողների 10%-ի եկամուտների նկատմամբ կազմում էր 3,35, իսկ 1986 թվին՝ 3,38³⁷²: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո իրադրությունը սոցիալական ոլորտում կտրուկ փոխվեց: Ակնհայտ դարձավ, որ

Առաջին, կրթության, գիտության և մշակույթի, ինչպես նաև բնակչության անապահով խավերի նկատմամբ հավասարաշափ պետական աջակցության քաղաքականությունը, ըստ էության չլուծելով ոչ մի սոցիալական խնդիր, բերում էր բյուջետային սուլ միջոցների փոշիացում:

Երկրորդ, ապրուստի համար անհրաժեշտ նվազագույն սահմանից (մոտ 50-60 ԱՄՆ դրամ, ըստ փորձագետների հաշվարկների) կրկնակի ցածր միջին աշխատավարձի պայմաններում քաղաքացիները չեն կարող լուրջ հատկացներ կատարել սոցիալական ապահովագրության ֆոնդերին, այդ թվում մաս-

³⁷² Տե՛ս Տруд в СССР. Финансы и статистика. 1988, էջ 146:

Խավոր: Նույնը վերաբերում էր նաև գործատութերի հնարավորություններին: Այս փաստը քիչ հավանական էր դարձնում գործազրկության, հիվանդությունների ապահովագրման գործուն համակարգի կազմակերպումը, արդյունավետ կենսաթոշակային ֆոնդերի ստեղծումը:

Երրորդ, սոցիալական լարվածության տեսակետից դրությունը արդարացնում էր նաև այն հանգանանքը, որ պետությունը շարունակում էր հավակնել սոցիալական դաշտում զիսավոր գործող անձի դերին, իսկ բնակչությունն առաջվա նման պետությունից անձինքին կատարում էր համբարձանությունների կատարում, սպասում էր համբարձանությունների կատարում, որն իրական չէր:

Չորրորդ, արդյունավետ սոցիալական քաղաքականություն իրականացնելու տնտեսական հնարավորությունների կտրուկ անկումը տեղի էր ունենում այն պայմաններում, եթե սոցիալական աջակցության կարիք ուներ բնակչության մոտ մեկ երրորդը: Չարդարացվեցին նաև սեփականաշնորհումից բյուջեի մուտքերն ապահովելու հույսերը, պետության իրական դրամական եկամուտները սպասվածից առնվազն 10 անգամ ցածր էին: Այս սխալ ներք խիստ սահմանափակեցին հանրապետության տնտեսական զարգացման հնարավորությունները, որոնք բացասաբար անդրադան բնակչության սոցիալական վիճակի վրա: Պետք է ընդգծել, որ դրանք նաև անցման շրջանի դժվարությունների բնական հետևանքներ էին:

Հիմքերորդ, պարզորդ երևաց, որ մասնավոր հատվածում աշխատանքային հարաբերությունները դեռևս կանոնակարգված չեն, արհմիություններն անզործության էին մատնվել: Տեղի էր ունեցել մարդկային կապիտալի փոշիացում, փասորեն լրջորեն վտանգվել էր միջին խավը՝ ժողովրդավարության, քաղաքացիական հասարակության և կայուն զարգացման խթանից ուժը:

Վեցերորդ, դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ դժուարություններ էին պահանջում բազմաթիվ փախստականների և երկրաշարժի գոտու բնակչության հիմնահարցերը:

Երկրորդ փուլը (1996 թվից հետո, ցայսօր) կազմակերպական առումով սոցիալական ապահովության, համակարգը ինքնուրույն և ֆինանսավորման տարրեր աղբյուրներ ունեցող, այսինքն սոցիալական աջակցության և սոցիալական ապահովագրության համակարգի տարանջատման սկիզբն էր: Անկախության տար տարիներին ՀՀ-ում իրական սոցիալական քաղաքականության ցուցանիշների դիմամիկայի վերլուծությունը ցույց է տրված թիվ 9 աղյուսակում³⁷³:

Աղյուսակից երևում է, որ սոցիալական ոլորտի բարեփոխումները չեն բխել հստակ մշակված սոցիալական քաղաքականությունից և ունեցել են ավելի շատ մարտավարական, քան ուղղական բնույթը: ՀՀ-ում իրականացվող սոցիալական բարեփոխումները համարժեք չեն բնակչության կենսական հիմնախնդիրներին: Հանրապետության բնակչության 68,3%-ը բավարարված չէր ստեղծված իրավիճակով, իսկ 74,3%-ը անբավարար էր գնահատում իրականացվող տնտեսական բարեփոխումների ընթացքը³⁷⁴: Կենսամակարդակի և կյանքի որակի խիստ անկման հետևանքով նկատվում էր հանցագործությունների, հիվանդությունների, հաշմանդամության, մահացության աճ: Ինչ վերաբռում էր սոցիալական զարգացման որոշ ցուցանիշներում նկատվող դրական տեղաշարժներին, ապա դրանք այդպես էլ զարգացման կայուն միտումներ չունեցան:

³⁷³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 89-103: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 56-86:

³⁷⁴ Տե՛ս Պողոսյան Գ., Բնակչության վերաբերմունքը Հայաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումների նկատմամբ: «Հայաստանի տնտեսությունը» 2000 թ., 20 մարտի, էջ 7:

Ցուցանիշը/ժամանակ	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Տնտեսաքաղաքական մեջ գրանցվածը՝ բնակչություն (հազ. մարդ)	1672	1578	1543	1488	1476	1436	1372	1337	1288	1283
Դրամագույքը (%)	1.0	5.3	6.6	6.7	9.3	10.8	9.4	11.2	10.9	9.9
Բնակչության դրամագույքը (%)	14.7	41.7	306.0	53.7	269.3	434.3	514.4	861.3	627.1	627.4
Աճացնելություն. Գ.դ. Պրամ	12.8	27.5	250.1	84.9	274.5	423.6	519.8	578.9	631.7	632.0
Բնակչություն. (Վհ. Պրամ)	337	1395	12173	174.8	7800	9469	13581	18000	20157	21330
Միջին աճառնություն անձամբարձու (դրամ)	130-140	1200	7350	375	540	830	1000	1000	5000	5000
Նկազգույն աշխատավորություն	167	1497	9024	1500	2584	3114	3673	3733	4821	4461
Միջին աճառնություն նորմային (օրովայրացած)	2111	2284	10300	146	952	2148	3124	5524	8073	12282

*Տն Մարդկային զարգացման ազային գելույց, Հայաստան, 2001, էջ 93:

Սոցիալական ոլորտում որպես դրական տեղաշարժ կարելի էր նշել իրականացված կառուցվածքային բարեփոխումները, բնակչության սոցիալական ապահովության նոր կառուցվակարգերի ստեղծումը, ոլորտը կանոնակարգող բազմաթիվ իրավական ակտերի առկայությունը, սոցիալական աշխատողների պատրաստման և վերապատրաստման ծրագրերը, կայուն համագործակցությունը միջազգային կառույցների հետ, սոցիալական ոլորտի կառավարման համակարգի որոշակի տեխնիկական գիմումը և, իհարկե, ոլորտի բարեփոխումներին ուղղված բազմաթիվ ծրագրերի առկայությունը: Ոլորտի հետագա զարգացումը հիմնականում կախված էր այդ ծրագրերի հետևողական իրագործումից:

ՀՀ սոցիալական քաղաքականությունը դեռևս կայացման փուլում էր, իսկ առկա բացքողումները պայմանավորված էին ՀՀ-ում տնտեսական իրական հնարավորությունների վրա հիմնված սոցիալական քաղաքականության միասնական հայեցակարգի բացակայությամբ, սոցիալական ապահովության, ինչպես նաև սոցիալական գործընթացների համակարգերի անկատարությամբ:

Կառավարության տնտեսական բարեփոխումների ձեռնարկումներում, հատկապես 1992 թվականին, անտեսվեցին սոցիալական կողմնորոշումների հիմնահարցերը:

Հանրապետությունում ընթացող սոցիալ-տնտեսական քաղաքական իրավիճակում խոսք լինել չէր կարող հասարակության ամենալայն շրջանների կենսապայմանների բարելավման մասին: Չնայած տարեցտարի պաշտոնապես արձանագրվող 5-6%-անոց տնտեսական աճին, չէր հաջողվել այն ուղղել բնակչության լայն շերտերի վիճակի բարելավմանը: Ծովայական բարեփոխումների պատումներից օգտվում էր բնակչության շնչին փոքրամասնություն կազմող ունկնդիրի խավը: Կարելի էր պնդել, որ տնտեսական աճը հիմնված է երկրի արտաքին պարտքի անընդհատ աճի և եկանուտների ու հարստության անբույլատրելի բևեռացման վրա: ՄԱԿ-ի ազգային փորձագետների դիտարկումներով հայուսն ու հապճեա սեփականաշնորհման արդյունքում հանրապետության ընտանիքների միայն 8%-ը տիրացավ մասնավորեցված գույքի

ավելի քան 90%-ին³⁷⁵: Առավել հարուստ և առավել աղքատ բնակչության 20%-ի ծախսերի տարրերությունը կազմեց 6,6 անգամ, իսկ եկամուտը՝ 32,2 անգամ: Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի հարավ-արևելյան երկրների շարքում Հայաստանը դեռևս առաջին տեղում էր եկամուտների անհավասար բաշխվածության առումով³⁷⁶:

Ավելին, առավել հարուստ ընտանիքների 4-5%-ը տնօրինում էր ընդ ազգային հարստության առնվազն կեսից ավելիին: Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվաքանակում տարեցտարի նվազելով՝ 1998 թ. կազմել էր ընդհանուր 35,6%: Միևնույն ժամանակ, 1992 թ. համեմատ, ավելի քան 220 հազարով կրճատվել էր տնտեսության մեջ զբաղվածների թվաքանակը³⁷⁷: Տնտեսական վերափոխումները որոշակի փոփոխություններ առաջացրին աշխատուժի վերաբաշխման բնագավառում: Եթե 1991 թ. զբաղվածությունը մասնավոր հատվածում կազմել էր տնտեսության մեջ զբաղվածների 30,1 %-ը, իսկ պետական հատվածում՝ 67,2%-ը, ապա 1998 թ. այն կազմում էր համական հատվածում՝ 66,2% և 32,6%, իսկ 1999 թ.՝ 70,6% և 28,9%³⁷⁸: պատասխանաբար՝ 66,2% և 32,6%, իսկ 1999 թ.՝ 70,6% և 28,9%³⁷⁸:

Տնտեսության ճյուղային կառուցվածքում նույնպես կատարվեցին փոփոխություններ, որոնք հանգեցրին զբաղվածության կրճատմանը արդյունաբերության, շինարարության, առողջապահության, կրթության ու զիտության բնագավառներում և միաժամանակ նպաստեցին դրա ավելացմանը գյուղատնտեսության և առևտորի ոլորտում: Տնտեսության մասնավոր հատվածում զբաղվածության մի զգայի մասը բաժին էր ընկնում գյուղացիական տնտեսություններին, որոնցում աշխատում էր տնտեսության մեջ զբաղվածների մեկ երրորդը:

Տնտեսության մեջ նման վերափոխումները, սեփականության գանձվածային մասնավորեցումը, անկայուն տնտեսական իրավադաշտը և, ի վերջո, ընթացիկ տնտեսական հաճախ չիմնավորված ու սխալ քաղաքականությունը ու այլ գործոններ պատճառ դարձան, որ բազմաթիվ ձեռնարկություններ փակվեն կամ աշխատեն խիստ թերթեռնված: Աշխատողների մեծ մասն անցավ հարկադիր պարապուրդների, ծևական զբաղվածության ու ցածր արտադրողական աշխատանքի: Աճեց գործազրկությունը: Աննշան աշխատավարձը և անարդյունավետ զբաղվածությունը փոխառուցվում էին պետության բողոքվությամբ անլեզար զբաղվածություն ունենալու և սև շուկայում ձեռներեցությամբ զբաղվելու հնարավորությամբ:

Տասնյակ տարիների ընթացքում երաշխավորված աշխատատեղին և աշխատավարձին սովոր, աշխատասերի համբավ ունեցող մեր ժողովրդի մի գործուն մասը հանկարծակի հայտնվեց գործազրկի կարգավիճակում: Տնտեսության ազատականացման գործընթացի հետևանքով տեղի ունեցավ նաև աշխատուժի տեղաշարժ պետական սեկտորից դեպի մասնավորը: Հայաստանի իշխանությունների կողմից աշխատանքային պայմանագրերի կարգավորում և գործարար-վարձու աշխատող հարաբերությունների վերահսկում գրեթե գոյություն չուներ: Այս ամենի հետևանքով հանրապետությունում տարեցտարի ավելանում էր գործազրկների թիվը: Ըստ ՀՀ վիճակագրության, պետական ուղղություն և վերլուծության նախարարության տվյալների 1992 թ. հանրապետության տնտեսության մեջ զբաղվածների թիվը կազմել էր 1.550 հազար մարդ, գործազրկներինը՝ 54,5 հազար, 1996 թ. համապատասխանաբար՝ 1.436 հազար և 1.159 հազար 254, 1999 թ.՝ 1.320.1 հազար և 164,2 հազար, իսկ 2000 թ.՝ 1.283 հազար և 169,5 հազար:³⁷⁹ Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գործազրկության մակարդակը 1992 թ. 1,6%-ից աճել և 1999 թ. հասել էր 11,1%-ի, իսկ

³⁷⁵ Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 1999, էջ 39, 176:

³⁷⁶ Տե՛ս 10 լեռ սույնության համար աշխատավարձության առաջնային գործություններ (1991-2000), ստուգական տեղական համար 101-149: Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2001, էջ 95:

³⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 119, գ. 15, գ. 80, թ. 2, 3, 20:

³⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 82, թ. 1, 3, 12:

³⁷⁹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Երևան, 2001, էջ 42, 43, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 84:

2000 թ.՝ 11, 7%-ի³⁸⁰: ՀՀ-ում գրանցված գործազրկությունը բնութագրող տվյալները ըստ տարածաշրջանների ցույց են տալիս, որ 2000 թ. գործազրկության ամենաբարձր մակարդակը գրանցվել է Երևանի գոտում՝ Շիրակում (23,3%), Լոռիում (17%), ինչպես նաև Սյունիքի մարզում (20,8%): Գրանցված գործազրկության մակարդակը Երևանում եղել է 12,2%³⁸¹:

Եթե հաշվի առնենք այն հաևգամանքը, որ գրադադարթյան ծառայություններում գրանցված չեր փախստականների մեծ մասը, որոնք քաղաքաբնակ լինելով հաճախ հրաժարվում էին զյուղաբնակ կյանքից՝ համալրելով գործազրկությունների շարքերը, ինչպես նաև պաշտոնապես գործազրկի կարգավիճակ չին կարող ստանալ (իիմնականում աշխատանք չունենալու պատճառով) Հայաստանը լրած հարյուր հազարավոր քաղաքացիները, ապա պատկերն առավել ամբողջական կդառնա: Հանրապետությունում Երևար ժամանակ աշխատանք չունենալով՝ գործազրկությունները 2000 թ. կազմեցին ամրող գործազրկությունների թվի 75%-ը, որոնց մեծ մասը մինչև 50 տարեկան էր և չեր աշխատում 1992 թվից ի վեր՝³⁸²: Ըստ գործազրկություններ չին գրանցվում: Ավելի դժվար էր կանաց աշխատանքի տեղափորման խնդիրը: Գործազրկ կանաց 85%-ը չեր աշխատում վեց տարուց ավելի: Առաջին անգամ աշխատանք փնտրողները կազմում էին գործազրկությունների թվի 23%-ը, որոնց 54%-ը ուներ միջնակարգ կրթություն՝³⁸³: Հատկապես դժվար էր այս կարգի գործազրկություններին աշխատանքի տեղափորելու հարցը, քանի որ, որպես կանոն, գործատուները խոսափում էին նրանցից փորձ և հմտություն չունենալու պատճառով: Զրադադարթյան վրա ազդող գործոններից վճռորոշը, իհարկե, տնտեսականն էր: Նախկինում գործող, իսկ այժմ չգործող բազմաթիվ խոշոր ու միջին ձեռնարկությունները չձևավորեցին աշխատանքի իրական շուկա: Նման պայմաններում չձևավորվեց սոցիալական ապահովագրության (այդ թվում և գործազրկության) համակար-

գը³⁸⁴: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ աշխատութիւնկայում շարունակվում է առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանության խորացումը: Հաճախ գործազրկությունները հրաժարվում էին ցածր աշխատավարձով աշխատելուց, իրենց մասնագիտությանը և որակավորմանը չհամապատասխանող աշխատանքից:

Հատկապես ծանր էր գրադադարթյան խնդիրը հանրապետության այն տարածքներում և քաղաքներում, որտեղ մարդը հողի սեփականատեր չէր, և չին գործում նախկին միջին և մեծ ձեռնարկությունները: Խոսքը Գյումրիի, Վանաձորի, Արքիլի, Չարենցավանի, Հրազդանի, Կապանի և այլ քաղաքների մասին է: Այս վայրերում գործազրկության մակարդակը միջինից 2-3 անգամ բարձր էր:

Իրավիճակի վրա դեռևս ազդեցություն չին գործում փոքր և միջին առևտրի զարգացմանն ուղղված միջոցառումները: Ինքնագրադադարթյունը խրախուսելու համար պետության կողմից գործազրկին տրվող անհատույց դրամական միջոցները սպասվելիք արդյունքներ չին տալիս: Նոր ստեղծվող աշխատատեղերն արագ դառնում էին անարդյունավետ, տնտեսության մեջ «անհանիկ»-ի մակարդակի առևտուրը և սպասարկումը մնում էին իիմնական եկամուտի միջոցը: Եկին մշակվել գրադադարթյան հանրապետական և տարածքային ծրագրեր, չկար աշխատութիւն տեղաշարժի մասին հստակ տեղեկատվություն, չին հաշվարկվել և համալրվել ազատ աշխատատեղերը, չին մշակվել միջին և փոքր գործարարության խրախուսման միջոցները, չկային անհրաժեշտ լծակներ գործազրկությունների վերամասնագիտացման և որակավորման բարձրացման համար: Նոր աշխատատեղերի ստեղծումը մնացել էր լոկ թրի վրա, չին մշակվել սեփականաշնորհիվող ձեռնարկություններում զանգվածային ազատումները զապող աշխատակարգեր, չեր սահմանվել նվազագույն աշխատատեղերի բանակը նման ձեռնարկություններում:

³⁸⁰ Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 2000, էջ 7:

³⁸¹ Հայաստան, 2001, վիճակագրական գրքույկ, էջ 16:

³⁸² Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 2000, էջ 78:

³⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸⁴ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու, (1999-2000) գ. Բ, էջ 414:

Գործազրկներին օգնելու նպատակով հանրապետությունում 1996 թ. ստեղծվեց «Փարոս» համակարգը, որտեղ ընդգրկվեց 735.000 ընտանիք (բնակչության շուրջ 86%-ը): 1997 թվականին, այսպես կոչված, «մաքրումների» շնորհիվ այդ թիվը դարձավ 450.000³⁸⁵: Ավելին, 1999 թ. անցում կատարվեց ընտանեկան նպաստի համակարգին, որի մեջ 2000 թ. դրույթամբ ներառվեց շուրջ 190.000 ընտանիք, և նպաստը բարձրացավ 3500-ից մինչև 7500 դրամի՝ ելեկով կարիքավորությունից, ու անապահովվածությունից:³⁸⁶ Այսպիսի նպաստը չէր բավարարում նույնիսկ ամենատարրական պահանջնունքները: Նպաստների հատկացման նման համակարգը չէր բխում ոչ պետության, ոչ էլ նպաստառուների շահերից և սկզբունքային բարեփոխումների կարիք ուներ:

Աշխատանքային շուրջայում առաջացած անհավասարակշիռ վիճակը հանգեցրեց այնպիսի իրողության, եթե աշխատավարձի միջին մակարդակը չէր ապահովում նույնիսկ նվազագույն կենսապայմանները: Համաձայն ՀՀ վիճակագրության նախարարության տվյալների, միջին աշխատավարձի իրական մակարդակը (շնայծ վերջին տարիների աճին) շարունակում էր մնալ շատ ցածր: Օրինակ, դոլարային արտահայտությամբ 1997 թ. անվանական միջին աշխատավարձը կազմում էր 28 դոլար, 1998 թ.՝ 34 դոլար, իսկ 2000 թ. 40 դոլար³⁸⁷, այն դեպքում, որ նվազագույն սպառողական զամբյուղը ՀՀ-ում մեկ շնչի հաշվով 2000 թ. կազմում էր շուրջ 66 դոլար³⁸⁸:

Փաստորեն անհամապատասխանությունը սպառողական ապրանքների գների և աշխատավարձի միջև բավական մեծ էր: Ընդ որում, բյուջետային և ոչ բյուջետային հիմնարկներում այն էականորեն տարբերվում էր: 1999 թ. արդյունաբերությունում գրաղաժների աշխատանքային վաստակը գերազանցում էր ազգային տնտեսության միջինը 40%-ով, իսկ գյուղատնտեսության մեջ 23%-ով պակաս էր եղել: Ամենացածր վաստակը (միջինի 50-55%)

³⁸⁵ Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 1997, էջ 52:

³⁸⁶ Մարդկային զարգացման գեկույց, «Հայաստան», 2000, էջ 77-180

³⁸⁷ Տե՛ս «Հայաստան», 2001, վիճակագրական գրքույկ, էջ 21:

³⁸⁸ Տես Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2000, էջ 77:

կրթության, առողջապահության և մշակույթի ոլորտում էր. միջինից 2,9 անգամ ավելի ցածր³⁸⁹:

2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին բյուջետային կազմակերպություններում գրաղաժների աշխատավարձը (գնահատումը կատարվել է մոտ 4 հազար բյուջետային կազմակերպություններից ստացվող եռամսակային հաշվետվությունների օպերատիվ տվյալների հիման վրա) կազմում էր 14007 դրամ և 1999 թ. համեմատությամբ ավելացել էր 14 տոկոսով, իսկ ոչ բյուջետային կազմակերպություններում գրաղաժներինը համապատասխանաբար՝ 26524 դրամ և ավելացել էր 16,1 տոկոսով³⁹⁰: Կառավարության ձեռնարկած որոշ միջոցառումների շնորհիվ թեև նվազում, բայց իսպառ չէին վերանում աշխատավարձի ապարդները: 2000 թ. սեպտեմբերին հաշվարկված աշխատավարձների մեջ դրանց բաժնը կազմում էր մոտ 37%:

Աշխատաշուկայում գների մակարդակի վրա ազդելու՝ պետության հիմնական միջոցը նվազագույն աշխատավարձը, շարունակում էր մնալ խիստ ցածր: Եթե 1992-94 թթ. ընթացքում պետականորեն երաշխավորված նվազագույն աշխատավարձը վերանայվում էր յուրաքանչյուր եռամսյակը մեկ, 1997 թ.-ի ընթացքում մնում էր անփոփոխ և միայն 1999 թ. ավելացավ հնգապատիկ՝ հասնելով 5000 դրամի: Դրան զուգահեռ 2-3 անգամ ավելացան պարենային և ոչ պարենային ապրանքների գները: Հանրապետության մեկ շնչի հաշվով նվազագույն պարենային զամբյուղը կազմում էր 18 հազար դրամ³⁹¹: Միավորված ազգերի կազմակերպության հետազությունն ակնառու ցույց է տալիս, որ հարցման մասնակցած բնակչության 60%-ը չէր կարողանում ապահովել նույնիսկ սննդի համար անհրաժեշտ միջոցներ³⁹²: Հայաստանը

³⁸⁹ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 92:

³⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

³⁹¹ Տես Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան, 1998, էջ 69: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 93:

³⁹² Տե՛ս նույն տեղում, Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան, 1999, էջ 38: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 1999, էջ 29:

աղքատության մեջ գտնվող, աղքատացող երկրներից էր, որտեղ առկա էին այդ երկույթին ուղեկցող բոլոր բացասական հետևանքները: Քանակապես ավելացել էր նվազագույն սպառողական գամբույլի հնարավորություն չունեցողների թիվը: Գնալով նվազում էին կրթություն ստանալու և առողջապահության համակարգից օգտվողները: Հայաստանի շափանիշներով բարձր աշխատավարձն անգամ մարդուն չեր փրկում աղքատությունից, ուղղակի կապ չկար նաև աղքատության և տարիքի, սեռի, ընտանիքի շափի միջև:

1988 թ. երկրաշարժից տուժած աղետի գոտին և Աղբեջանին սահմանակից շրջանները տնտեսապես առավել պասիվ էին, իսկ աղքատների թվով՝ խոցելի: Աղքատության հեռանկարները երկրում, ցավոր, ունեին աճրակայման միտումներ: Աղքատությունն ակսում էր ծևակորվել որպես ապրելակերպ և ուրվագծվում էր նրան հարմարվելու մեխանիզմը՝ սոցիալական հավասարության, արդարության, կրթության և առողջապահության հավասար նատչելիությունից հրաժարվելու ուղին, որն ի վերջո տանում էր դեպի անձի սոցիալական նշանակության կորուստ: Ըստ հաշվարկման նոր ցուցանիշների Հայաստանի Հանրապետության մակարդակով աղքատության պարենային գամբույլի արժեքը համարվեց 6112 դրամը (ԱՄՆ 13 դոլար), իսկ սպառողական նվազագույն գամբույլի արժեքը մեկ շնչի հաշվով ընդունվեց 10784 դրամ³⁹³: Այս ուսումնասիրությունների և համաշխարհային բանկի մասնագետների վելուծումներով աղքատները Հայաստանում բաժանվեցին սովորական և շատ կամ ծայրահեղ աղքատների, որոնց 1 շնչի հաշվով միջին ընթացիկ ծախսերը ցածր են եղել աղքատության սահմանված գծից: Մեկ շնչի հաշվով աղքատության ընդիանուր մակարդակից բարձր լինելու դեպքում հաշվել են ոչ աղքատ: Այս հաշվարկումով ըստ 1996 թ. ՍԱԿ-ի տվյալների հանրապետության բնակչության 23,9%-ը ապրում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ, իսկ 82,4%-ը՝ վատ, միայն 13,2%-ը՝ բավարար և 4,4%-ը լավ կամ շատ լավ:

³⁹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001, էջ 28:

2001 թ., անցած տարիների ընթացքում փոխվեց աղքատների և շատ աղքատների միջև հարաբերակցությունը: Ծատ աղքատ բնակչության տեսակարար կշիռը ըստ պաշտոնական տվյալների, 1996 թ. համեմատ, կրծատվեց 4,79%-ով: Աղքատները կազմում էին 32,14%, շատ աղքատները՝ 22,91%, իսկ ոչ աղքատները՝ 44,95%³⁹⁴: Այստեղ ակնհայտորեն իր դրական ազդեցությունն ունեցավ ընտանեկան նպաստների համակարգի կիրառումը, քանի որ այն նպատակառությամբ էր շափազանց աղքատ տնային տնտեսությունների վիճակի բարելավմանը: Ընտանեկան նպաստի շափը խիստ փոքր էր համարել հարցման ենթարկվածների 56%-ը³⁹⁵: Այսպես, եթե մեկ անձից բաղկացած ընտանիքի նպաստի շափը կազմում էր 4800 դրամ, ապա միայն կոմունալ-կենցաղային պարտադիր վճարումները այդպիսի ընտանիքներում կազմում էին 5500 դրամ: 2001 թ. նպաստի շափը շարունակում էր մնալ նույնը, քանզի բյուջետային հնարավորությունները թույլ չեն տալիս ավելացնելու նպաստներին հատկացվող միջոցները: Ծարունակում էր վատանալ նաև բյուջետային ոլորտի աշխատողների կացությունը, որոնց, հատկապես ուսուցիչների, գիտնականների և բուժաշխատողների աշխատավարձերի վճարումները կատարվուն էին ուշացումներով:

Փորձագիտական գնահատումները ցույց են տալիս, որ բնակչության առավել հարուստ խավի եկամուտների 20%-ը գերազանցում էր առավել անապահով ընտանիքների 20 տոկոսի եկամուտները ավելի քան 30 անգամ: Եվ այս միտումները շարունակում էին խորանալ: Փաստորեն, հանրապետության ավելի քան 830 հազար ընտանիքների քառորդ մասը, ՍԱԿ-ի շափանիշներով, կամ բացարձակ աղքատ էր, կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ չքավոր: Եվս 200 հազար ընտանիք, այսպես ասած, հարաբերական աղքատ էր: Ընտանիքի այս խմբի օրական եկամուտը կամ ծախսը

³⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

³⁹⁵ Հայաստանի մարդկային զարգացման գեկույց 1996, էջ 11: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001, էջ 50:

մը, դեղորայքի շափազանց բարձր գները, ինչպես նաև բարձր որակավորման աշխատողների, հատկապես թժիշկների մեծ մասի ցածր վարձատրությունը ունեցան անդառնալի հետևանքներ: Բարձր որակավորում ունեցող թժիշկների մի զգալի մասն ընդգրկվեց առևտրական կառույցներում, մեկնեց այլ երկրներ: Հիվանդները բուժվելու համար անհրաժեշտ միջոցներ չունեին, ուստի ավելացան հիվանդությունները, մահցությունը, խիստ նվազեցին պոլիկլինիկաներ հաճախողները, հիվանդանոցում բուժվում էին միայն ծայրահեղ անհրաժեշտությունից դրդված: Հիվանդանոցներում հիվանդները չէին ապահովվում անհրաժեշտ դեղամիջոցներով, վիրակապերով, սննդով, սպիտակեղենով և առաջին անհրաժեշտության այլ առարկաներով: Այս համակարգում բարեփոխումների հիմք հանդիսացավ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1996 թ. մարտի 4-ին ընդունված «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքը³⁹⁹: Այդ օրենքով որոշ ծառայություններ, ինչպես օրինակ, ատամնաբուժությունը և պլաստիկ ու կոսմետիկ վիրաբուժությունը դարձան վճարովի: Բուժանձնակազմի որակավորումը և բուժառաջությունների որակը պետք է բարձրանար արտոնագրման համակարգի ներմուծման միջոցով: Հանրապետության կառավարությունը 1997 թ. մայիսին որոշում ընդունեց առողջապահության համակարգի ֆինանսավորման նոր ձևի անցնելու մասին՝ հիմնական բուժապասարկումը, որոշ բացառություններով, դարձնելով վճարովի: Այդ նույն որոշմամբ պետք է ֆինանսավորվեին միայն տորերկուլյոգային, նարկոլոգիական, մաշկավեներոլոգիական, ուռուցքաբանական հիվանդությունների բուժումը, շտապ օգնության, վերակենդանացման ծառայությունները: Պետական պատվերով բուժառաջություններից կարող էին օգտվել բնակչության որոշ, սոցիալապես առավել խոցելի խավերը, հաշմանդամները, մինչև յոթ տարեկան երեխաները և այլն: Սակայն պետական բյուջեն շարունակում էր չկատարել ստանձնած պարտավորությունները, և դրտացիոն բուժապասարկումը փաստում մնում էր վճարովի: Բնակչության համար պետության կողմից

ֆինանսավորված և երաշխավորված անվճար բուժօգնությունը և ծառայությունները իրականացվում էին առողջապահական նպատակային ծրագրերին համապատասխան՝ ընդգրկելով համարյա ամբողջ բնակչության տարբեր հիվանդություններ, ինչպես նաև բնակչության որոշ խավերի համարյա բոլոր հիվանդությունները: Մինչդեռ ակնհայտ էր, որ նույնիսկ, այսպես կոչված, «անապահով» խավերի ցուցակը չէր ընդգրկում բնակչության սոցիալական աջակցության իրական կարիք ունեցողների ցանկը: Բուժօգնության մատչելիությունը հատկապես բնակչության սոցիալապես առվել խոցելի խավերի համար դարձել էր կարևորագույն խնդիր: Առողջապահական ծառայությունների գերակշիռ մասը պաշտոնապես համարվում էր անվճար, սակայն հիվանդների կողմից կատարվող ոչ պաշտոնական վճարումների պատճառով լուրջ արգելվում էին ստեղծվում բնակչության մի զգալի մասի համար, որի անմիջական հետևանքը հիվանդությունների աճող տեմպերի պայմաններում բուժիմնարկներ դիմող քաղաքացիների թվի նվազումն էր: Որոշ փորձագիտական գնահատումներով հիվանդ մարդկանց 59,4%-ը գերադասում էր ինքնախտորոշվել: Բուժիմնարկներ չդիմելու հետևանքով արիեստականորեն նվազում էր հիվանդների թիվը: Առողջապահական համակարգը աշխատում էր իր հնարավորությունների կեսի չափով⁴⁰⁰:

2000 թվականին հիվանդանոցներում մահճակալների գրադաժությունը կազմում էր ընդամենը 35%, մարզերում՝ 10-15%: 1990 թվականի համեմատ, 2000 թ. պոլիկլինիկաներում հաճախումները նվազել էին 45%-ով, տնային կաների թիվը՝ 53%-ով, իսկ շտապ օգնության կանչերը՝ 60%-ով⁴⁰¹:

Անկասկած, այս ամենը հետևանք էր բարձր գների, բուժառաջությունների որակի զգալի անկման և բնակչության անվճարունակության: Միևնույն ժամանակ աճի միտում ունեին սոցիալական վիճակի հետ առնչվող վարակիչ, մանկական, արյան և արյունատեղծ օրգանների հիվանդությունները: Ամել էին նաև սրտանորա-

³⁹⁹ Դայաստանի Դանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999), Երևան, 1999, էջ 140-148:

⁴⁰⁰ Տես Դայաստանի Դանրապետության սոցիալական վիճակը 1999 թվականին, Երևան, 2001, էջ 54, 65:

⁴⁰¹ Տես Դայաստանի վիճակագրական տարեգիրը (1999, 2000), էջ 140, 141:

յին համակարգի հիվանդությունները, որոնք կազմում էին ընդհանուր մահացության 54%-ը, և այդ ցուցանիշը շարունակում էր ամել:

1997 թ.-ից առողջապահական համակարգի բարեփոխումներն ընթանում էին չորս ուղղություններով՝ համակարգի կազմակերպական կառուցվածք և կառավարում, ցանցի կառուցվածք և կառավարում, առողջապահության ֆինանսավորում և բժշկական կրթություն։ Առողջապահության համակարգի կառավարման բարեփոխումը ենթադրում էր երկու ուղղություն՝ ապակենտրոնացում և մի շարք գրքառույթների կենտրոնացում։ Ապակենտրոնացման արդյունքում ուղրտի պետական կառավարման լիազոր մարմինը՝ ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը, որոշում է երկրում առողջապահական քաղաքականության խնդիրներն ու ուղղությունները, համապետական չափորոշիչներն ու չափանիշները։ Ապակենտրոնացման ուղղությամբ կարևոր քայլ էր նաև պետական առողջապահական գործակալության ստեղծումը, որի միջոցով տարածատվում էին բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող ու դրանց դիմաց վճարումներ կատարող մարմինները։

ՀՀ առողջապահության ֆինանսական համակարգի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առողջապահական պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում իրականացված աշխատանքների ծավալները գերազանցնում են պետական բյուջեով կատարված ծախսները։ Ուստի անխուսափելի փուլ է դառնում վճարովի ծառայությունների ներդրումը՝ իր բոլոր բացասական հետևանքներով։ Այս գործնքացը բնակչության համար պակաս ցավագին դարձնելու համար փորձ էր արկում իրականացնել առողջապահության ֆինանսավորման բազմաձևության՝ պետական պատվերի, համավճարի, բժշկական ապահովագրության, ինչպես նաև ուղղակի վճարումների համակարգի ներդրումը։ Առողջապահության պետական վերափոխումների շրջանակում 1998 թ. գարնանից սկսեց իրագործվել Համաշխարհային բանկի հետ համատեղ մշակված ծրագիրը՝ 10 մլն ԱՄՆ դոլարի անտոկոս վարկի հաշվին⁴⁰²։ Նախատեսվում էր անցնել պարտադիր բժշկական ապա-

հովագրության՝ սկզբնական փուլում հիվանդությունների մի շարք տեսակների համար պահպանելով անվճար առողջապահությունը։ Սակայն պարտադիր առողջապահական ապահովագրությունը ոչ մի խնդիր չէր կարող լուծել բնակչության մեծամասնության ցածր աշխատավարձի և լայնածավալ ստվերային տնտեսության պատճառով։

Առողջապահության ֆինանսավորման համակարգում 2000 թ. հունիսի 1-ից ներդրված հիվանդանոցային հաստատությունների ծառայությունների դիմաց վճարման գլոբալ բյուջեի մերժող նպատակ ուներ ավելի կառավարելի դարձնելու համակարգում ծախսերի վերահսկումը, հստակեցնելու պետության պարտավորությունները բուժօգնության բնագավառում։

Բարեփոխումների կարիք ուներ նաև առողջապահության կրթական համակարգը։ Բժիշկների և բուժքույրերի նախկինում առաջացած «ավելցուկը» հուշում էր, որ կաղը երի պատրաստումը պետք է համապատասխանեցնել իրական պահանջարկին։ 2001թ. անվճար ընդունելությունը պետական բժշկական համալսարան 1992թ. 1400 տեղից կրճատվեց մինչև 300-ի, բույրական գործի բազային կրթությունը դարձավ 3 տարի՝ 2-ի փոխարեն, ընդլայնվեցին մասնագիտական կրթական ծրագրերը՝ հետովալումային մասնագիտացումը հասցվեց 4 տարվա⁴⁰³։

Կաղը երի պատրաստման կարգավորմանը զուգընթաց կրթական բարեփոխումներն ուղղվեցին նաև դրանց մասնագիտական որակի բարեկավմանը։ 1996 թվականից բոլոր բժիշկները, բուժքույրերը և դեղագործները 5 տարին մեկ ենթարկվում են լիցենզավորման։

Առողջապահության համակարգում իրականացվում էր արմատական վերափոխումներ ընտանեկան բժշկի ինստիտուտի ստեղծման ուղղությամբ, որի նպատակն էր ընտանիքի անդամներին առաջնային բժշկական օգնություն ցույց տալու իրավունք ունեցող բազմապրոֆիլ ընտանեկան բժիշկների պատրաստումը, որն, ըստ առողջապահության բարեփոխումների ծրագրի, 15 տարիների ընթացքում կփոխարիներ ամրությունը պղիկինիկական համակարգին։ ՀՀ առողջապահության համակարգի բուժիմ-

⁴⁰² Տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 194։

⁴⁰³ Տե՛ս Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 195։

նարկների զարգացման ճանապարհին կարևոր քայլ էր 2001 թ. հունվարին ՀՀ նախագահի կողմից հաստատված «2001 թ. առողջապահական պետական նպատակային ծրագիրը հաստատելու մասին» օրենքը⁴⁰⁴: Այն ուղղված էր բնակչության առողջության պահպանմանը: Նրանում սահմանվում էին բնակչության անենական մատուցվող, պետության կողմից երաշխավորված անվճար տարի մատուցվող, պետության կողմից երաշխավորված անվճար բուժօգնություն ու ծառայություններ, որոնք ֆինանսավորվում էին ՀՀ պետական բյուջեից:

2. ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՄԿԻՉՔԸ

ա. Քազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը Կուսակցությունների գործունեությունը

Հայաստանի անկախության գործընթացում քայլեր ծեռնարկվեցին հասարակական կյանքի դեմոկրատացման և նոր հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ: 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները, ծեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և գիմնազիական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ⁴⁰⁵: 1991 թ. փետրվարի 26-ին խորհրդարանի կողմից ընդունվեց «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքը⁴⁰⁶, որով հանրապետությունում ստեղծվում էր քաղմակուսակցական համակարգ:

Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում վերստին ազատորեն գործելու իրավունք ստացան ազգային ավանդական Հայ

հեղափոխական դաշնակցություն, Ռամկավար-ազատական և Հնչակյան կուսակցությունները:

Աստիճանաբար հանրապետությունում առաջացան նոր կուսակցություններ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ. Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ), Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), Հայաստանի Քրիստոնեադեմոկրատական միությունը (ՀՔԴՄ), Սահմանադրական իրավունք միությունը (ՍԻՄ), Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը (ՀԴԿ) և այլն⁴⁰⁷: Չարունակում էր գործել իշխանությունից զրկված Հայաստանի կոմոնիստական կուսակցությունը, որը, սակայն, չուներ նախկին միասնությունը և խոր ճգնաժամ էր ապրում ներքին երկպառակություններից: Ավելի ուշ հիմնվեցին Հայաստանի սոցիալիստական կուսակցությունը (ՀՍԿ), Հայաստանի սոցիալիստական ուժերի միությունը (ՀՍՈՒ), Հզոր Հայրենիք (ՀՀ), Միավորված աշխատանքային կուսակցություն (ՄԱԿ) Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ), «Օրինաց երկիր» (ՕԵԿ), «Քարգավաճ Հայաստան» (ՔՀԿ) «Ժառանգություն» կուսակցությունները և այլն: Հետզինետե կուսակցությունների թիվը խիստ աճեց՝ հասնելով մի քանի տասնյակի⁴⁰⁸:

Այս կուսակցությունների մի մասի կազմավորումը սկսվել էր 1980-ական թթ. Վերջերից և հիմնականում կապված էր ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացների, հատկապես Արցախյան շարժման ծավալման հետ: Կուսակցություններին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին իրավունք տրվեց օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: Թեև նոր գրանցված կուսակցությունները տարբեր խնդիրներ ու նպատակներ էին հետապնդում, սակայն ակտիվութեան ներգրավվեցին անկախ պետականության հաստատման գործընթացում:

Բոլորը հավասար իրավունք ստացան օրենքի սահմաններում

⁴⁰⁴ Տե՛ս ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր N3 (135), 31.01.2001, էջ 5:

⁴⁰⁵ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N16 (972), 31.08.1990, էջ 9

⁴⁰⁶ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), էջ 115-118:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կուսակցություններ, տեղեկագիր 2007, Երևան, 2007, էջ 20, 30, 45, 174:

⁴⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72, 87, 154, 236, 278:

ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: 1991 թվականի ապրիլի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և Հայաստանի լենինյան երիտասարդական միության ունեցվածքը ազգայնացնելու մասին⁴⁰⁹: Միաժամանակ գործող մյուս կուսակցություններն ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները ձեռք բերեցին գույք ու տարածքներ:

Նոր փոփոխված պայմաններում, երբ հանրապետությունը դուրս էր եկել ճգնաժամային պայմաններից, անհրաժեշտություն առաջացավ նորից անդրադասնալու հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին, և դրա համար Ազգային ժողովը 1996 թ. նոյեմբերի 1-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը հասարակական կազմակերպությունների մասին»⁴¹⁰: Այս օրենքում, որը բաղկացած է 8 գլուխներից, ընդունվեց հասարակական կազմակերպությունների կարևոր դերը Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացման գործում, շարադրվեցին նրանց գործունեության հիմնական սկզբունքները:

Օրենքը նպաստեց հայ հասարակության մեջ ժողովրդավարության կարևորագույն տարրերից մեկի՝ քաղաքական կուսակցությունների և տարրեր տիպի հասարակական կազմակերպությունների ծեավորման համար: Այսպես, եթե 1991թ. Հայաստանի Հանրապետությունում գործել են հասարակական-քաղաքական 226 միավորումներ, 1993թ. ամունը հանրապետությունում պաշտոնապես գրանցված էին 32 կուսակցություններ և հասարակական-քաղաքական միավորումներ, 431 հասարակական կազմակերպություններ⁴¹¹, ապա 1998թ. ՀՀ-ում գրանցվել և գործում էին արդեն 70 կուսակցություններ ու հասարակական-քաղաքական միավորումներ, ինչպես նաև փախստականների, ՁԼՄ-ների մարմարումներ:

⁴⁰⁹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 98 (1988), 30.04.1991, էջ 6-7

⁴¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, N 21-22 (1121-1122), նոյեմբեր, 1996, էջ 4-12:

⁴¹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.06.1993:

դասիրական օգնության, գիտության ու կրթության, մշակույթի ու սպորտի և այլ բնագավառների 2579 հասարակական կազմակերպություններ⁴¹²: Դրանց մեծ մասը բղի վրա էր, իրականում չեր գործում կամ ակտիվ գործունեություն չեր ծավալում:

Դեռևս 1990-ական թվականների սկզբին նորաստեղծ կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների մեջ ամենախոշորն ու ազդեցիկը արցախյան շարժումը կոորդինացնելու նպատակով 1988 թ. նարտին ստեղծված «Ղարաբաղ» կոմիտեն էր՝ իր կենտրոնական և տեղական կազմակերպություններով (հանրապետական «Ղարաբաղ» կոմիտեն կոչվեց «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե»), որի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց Հայոց համագօյին շարժումը (ՀՀԸ):

Մյուս նորաստեղծ կուսակցություններից ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Ազգային ինքնորոշում միավորումը, Սահմանադրական իրավունք միությունը, Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը և այլն:

1991 թ. Հայաստանում նոր աշխուժացում ապրեց քաղաքական կյանքը, Գերագույն խորհրդի շրջանակից ավելի պատգամավորներ հայտարարեցին ՀՅԴ-ին և ՀՌԱԿ-ին անդամակցելու իրենց որշաման մասին, որի հետևանքով խորհրդարանում ձևավորվեցին երկու նոր կուսակցական-պատգամավորական խմբեր: Հետխորհրդարանական Հայաստանի առաջին բազմակուսակցական խորհրդարանում ամենամեծ կուսակցական խումբը՝ Հայոց համագօյին շարժումն էր՝ (ՀՀԸ-ն), նրան հաջորդում էին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը՝ (ՀՅԴ), Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը՝ (ՀԿԿ) և Հայաստանի ռամկավար-ազատական կուսակցությունը՝ (ՀՌԱԿ): Նրանց մեջ ընդգրկված պատգամավորների թիվը հաստատում չեր և հաճախ փոփոխվում էր՝ կապված պատգամավորների կուսակցական պատկանելության փոփոխությունների հետ: Ընդդիմադիր կուսակցությունները (ՀՅԴ, ՀՌԱԿ, ԱԺՄ, ՀԴԿ, ՀԿԿ և այլն) չկարողացան միավորվել և

⁴¹² Տե՛ս Մարդկային զարգացման ազգային գեկույց, անկախության և անցունային 10 տարիները Հայաստանում, Երևան, 2001, էջ 46, ՀՀ արդարադատության նախարարության ընթացիկ արխիվ:

վճռական ուժ դառնալ: Իսկ ՀՀԸ-ն իր շուրջ համախմբելով մեծ թվով պատգամավորներ՝ խորհրդարանում վճռորոշ դեր սկսեց խաղալ՝⁴¹³:

Ազգային ինքնորոշում միավորման և մյուս կուսակցությունների խորհրդարանական խմբակցությունները բավականին փոքր էին: Ներքին և արտաքին քաղաքականության ակզերոնքային հարցերի շուրջը խորհրդարանական խմբակցությունների միջև բավականին սուր պայքար էր գնում, որն առավել խորացավ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հոչակումից հետո: Դա կապված էր այն բանի հետ, որ Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունները միաձայն քվեարկելով անկախության հոչակման օգտին՝ բավականին տարբեր մոտեցումներ ունեին երկրի հետագա զարգացման ուղիների և արցախյան խնդրի լուծման միջոցների նկատմամբ: Քաղաքական պայքարն անընդիատ սրվում էր տնտեսական ծանր կացության, էներգետիկ ճգնաժամի, շրջափակումների և Արցախյում ընթացող պատերազմի հետևանքով: Հարկավոր է նշել, որ հենց միասնության բացակայությունը ընդդիմադիր կուսակցությունների միջև մեծապես նպաստեց ՀՀ-ի դիրքերի ամրապնդմանը: Անկախության հաստատմանը հաջորդած տարիների ընթացքում, մինչև 1995 թ. նոր խորհրդարանական ընտրությունները, քաղաքական կուսակցությունների կազմավորման գործնքացը հանրապետությունում շարունակվում էր: Անժխտելի էր, որ հանրապետությունում անդառնալիորեն հաստատվել էր ընտրական բազմակուսակցական համակարգ, որը չնայած ամենաբազմազան խոշնորություններին, հնարավորություն էր տալիս Հայաստանի քաղաքացիներին մասնակցելու պետական կառավարման գործնքացին: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցող կուսակցությունների և այլ հասարակական-քաղաքական հաստատությունների թվի աճը: Այսպես. եթե համեմատաբար արդարացի ընտրությունների արդյունքում ձևավորված ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն

խորհրդում ներկայացված էին 12 կուսակցություններ ու խմբակցություններ, ապա 1995թ. համանասնական ընտրություններին մասնակցեցին 13 կուսակցություններ, միավորումներ ու հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններ, իսկ 1999թ.՝ կայացած ԱԺ պատգամավորների ընտրություններին արդեն մասնակցում էին 21 կուսակցություններ ու այլ հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ՝⁴¹⁴:

Հանրապետության քաղաքական դեկավար ՀՀ կազմակերպության ներսում առաջացած ռազմավարական և մարտավարական բնույթի տարածայնությունները հանգեցրին նրա պառակտմանը և նոր կուսակցությունների ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների առաջացմանը: ՀՀ-ից անջատվեցին Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), «Ժողովրդավարական հայրենիք» և այլ կուսակցությունների կազմակերպություններ:

1991 թ. Գերագույն խորհրդի մի խումբ պատգամավորներ, որոնք հեռացել էին ՀՀ-ից, կազմեցին իրենց առանձին պատգամավորական խմբակցություն, որի անդամները իրենց կոչեցին ազգային-ժողովրդավարներ: Այս խմբակցության հիմնան վրա 1991 թ. սեպտեմբերին ձևավորվեց Ազգային ժողովրդավարական միություն (ԱԺՄ) կուսակցությունը, որի նախագահ ընտրվեց Վազգեն Սանուկյանը⁴¹⁵:

1991 թ. մայիսին տեղի ունեցավ ՀԿԿ (Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցություն) հիմնադիր համագումարը: Երկու նոր կուսակցություններ հիմնադրեցին ՀՌԱԿ-ի պատգամավորական խմբակցությունից հեռացած մի խումբ գործիչներ: Դրանցից մեկը կոչվեց Ռամկավար-ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական) կուսակցություն, մյուսը՝ ժողովրդական կազմակերպություն, որը շուտով իրեն հոչակեց արևելահայ լիբերալների կուսակցություն՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսության ժառանգորդը: «Առաքելություն» կոչվող կուսակցությունը հիմնադրեցին

⁴¹³ Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրամադրության մասին, Երևան, 2006, էջ 149, 154, 155:

⁴¹⁴ Մարդկային զարգացման գեկույց. Հայաստան 1999. Մարդկային զարգացման 5 տարին Հայաստանում, Երևան, 1999, էջ 66:

⁴¹⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 19.10.1991:

«Ղարաբաղ» կոմիտեի Գյումրիի կազմակերպությունների գործիքները: 1994 թ. գրանցվեցին «Ազգային պետություն», «Հայաստանի գիտա-արդյունաբենական և քաղաքացիական միություն» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: 1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններից առաջ գրանցվեց նաև «Շամիրամ» կանանց միավորումը, որը դարձավ հայ կանանց առաջին քաղաքական կազմակերպությունը: Նոր հիմնադրված կուսակցություններից էին նաև «Հայաստանի ազգարային ժողովրդավարական» կուսակցությունը, «Հայաստանի Քրիստոնեադեմոկրատական միությունը», իսկ 1998-1999 թթ.՝ «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը», «Հզոր հայրենիք», «Օրինաց երկիր» կուսակցությունները և այլն⁴¹⁶:

Սակայն պետք է նշել, որ Հայաստանի նորաստեղծ կուսակցությունների մեծ մասը դեռևս չուներ կազմակերպական ամուր կառույցների լայն ցանց, փոքրարիկ էին և դրանցից շատերը ձևական բնույթ ունեին:

Հայաստանի Հանարապետության քաղաքական կուսակցությունների ուժերի փոխհարաբերության պատմերը որոշակի տեսք ընդունեց 1995 թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Հայաստանի նոր խորհրդարանի՝ Ազգային ժողովի ընտրություններին մասնակցում էին 13 կուսակցություններ և կուսակցությունների նախընտրական դաշինքներ: Հակասահմանադրական գործունեության մեղադրանքով ՀՀ իշխանությունները 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ից հետո կասեցրին Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության գործունեությունը, և նա չկարողացավ մասնակցել ընտրություններին. ՀՅԴ-ն խորհրդարանում քավական ակտիվ և ազդեցիկ գործունեություն էր ծավալել: Հասարակական կյանքից նրա մեկուսացումը բացասաբար անդրադապ դեմոկրատական վերափոխումների վրա: Կուսակցությունը մեղադրվեց զաղտնի հակապետական գործունեություն ծավալելու մեջ, իսկ պաշտոնապես կասեցվեց դեկավար կազ-

մում արտասահմանցի անդամներ ունենալու և կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբատանությամբ: Կասեցումից անմիջապես հետո սկսվեց «Դրո» այսպես կոչված գաղտնի կառույցի դատավարությունը, որը շարունակվեց շուրջ երկու տարի⁴¹⁷:

ՀՅԴ կասեցումը և ընտրություններին չմասնակցելը մեծապես ազդեցին Հայաստանում ժողովրդավարության հետագա ծավալման գործընթացի վրա՝ երկրում ստեղծելով քաղաքական լարված իրավիճակ:

Անկախացումից հետո Հայաստանի բազմակուսակցականության պատմություններ կրում է ոչ միանշանակ և անհամաշափ բնույթ և ունի երկու արտահայտված փուլ: Առաջին փուլն անվանվում է ժողովրդավարության զարգացման շրջան և ընդգրկում է 1990-1994 թթ., երբ կուսակցությունների, ինչպես և քաղաքացիական հասարակության մյուս հաստատությունների (այդ թվում ընդդմադիր) կայացումն ու զարգացումը չեր կասեցվում, սկզբում նոյնիսկ խրախուսվում էր պետության կողմից: Ծատ կուսակցություններ պետական օգնություն ստացան գրասենյակային և այլ պայմանների ապահովման համար, հնարավորություն ունեցան կուսակցական մամուլ հրատարակելու:

Երկրորդ փուլը կարելի է անվանել ժողովրդավարության ճգնաժամի շրջան, որը ընդգրկում է 1994 թ. դեկտեմբերից 1998 թ. փետրվարը, երբ անօրինաբար կասեցվեց դաշնակցության գործունեությունը և սկսվեց ընդդմադիր մյուս կուսակցությունների հալածանքները: Երկրի նախագահն օգտագործեց ամանորյա շնորհավորանքի առիթը ընդդմադիր կուսակցության արգելման քաղաքական ու քրեական ծանր մեղադրանքների ու համընդհանուր անհարդութեղականության մքնուրոտ ստեղծելու նպատակը: Ընտրություններն ընդգրկող շրջանում տեղի ունեցան ժողովրդի և իշխանությունների միջև զանգվածային ընդհարումներ և խորացավ ժողովրդավարության ճգնաժամը:

⁴¹⁶ Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին, Երևան, 2006, էջ 142, 143:

բ. Սահմանադրական և դատական բարեփոխումները

Սահմանադրության ընդունումից հետո իրականացվեցին պետական և վարչական բարեփոխումներ:

ՀՀ-ի տարածքային կառավարման կառուցվածքի բարելավման և տեղական ինքնակառավարման խորացման նպատակին էին ծառայում 1995թ. դեկտեմբերին կատարված վարչատարածքային փոփոխությունները և վարչական նոր միավորումների՝ մարզերի ու համայնքների հիմնումը: 1995թ. նոյեմբերի 7-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքը⁴¹⁸, որի համաձայն հանրապետության 37 վարչական շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին 10 մարզեր՝ Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց Ձորի, Տավուշի: Մարզի կարգավիճակ ստացավ քաղաքամայր Երևանը: Մարզերը բաժանվեցին 930 համայնքների, որոնցից 47-ը քաղաքային, 12-ը՝ քաղային և 871-ը՝ գյուղական:⁴¹⁹ ՀՀ վարչատարածքային բաժանման արդյունքում գոյացած համայնքները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից՝ բնակչության թվով, աշխարհագրական դիրքով, զարգացածության աստիճանով և այլ հատկանիշներով⁴²⁰:

1996թ. հունիսի 30-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքը, որին հաջորդեց «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության մասին» օրենքը⁴²¹: Հստակ չեն տարանջատվում մարզպետների ու համայնքապետների միջև իշխանության գործառույթների, տարածքի, գույքի, սեփականության հաստատման հարցերը:

Տեղական կառավարման համակարգի վերափոխման նպատակը լիազորությունների և պատասխանատվության ոլորտների սահմանադրությունն էր մի կողմից պետության՝ ի դեմս կառավա-

րության նշանակած մարզպետների, մյուս կողմից՝ տեղական համայնքների միջև՝ ի դեմս նրանց ընտրովի մարմինների ու ղեկավարների: Մարզպետն օրենսդրությամբ իրեն վերապահված իրավասության սահմաններում պետք է իրականացներ կառավարության տարածքային քաղաքականությունը: Նախագահի հրամանագրով նրան վերապահվեցին ֆինանսների, քաղաքաշինության, բնակարանային և կոմունալ տնտեսության, տրանսպորտի և ճանապարհաշինության, գյուղատնտեսության, կրթության, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, մշակույթի և սպորտի, բնության ու շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտները:

1997թ. մայիսի 6-ին ընդունվեցին ՀՀ նախագահի «Հայաստանի Հանրապետության մարզերում պետական կառավարման մասին» և «Երևան քաղաքում պետական կառավարման մասին»⁴²² հրամանագրերը: Այս հրամանագրերին նախորդել էին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումները հանրապետական, մարզային, քաղաքային և գյուղական համայնքների գույքերի ցանկերը հաստատելու վերաբերյալ⁴²³:

Հայաստանի Հանրապետությունում դատահրավական բարեփոխումների հայեցակարգը ձևավորվեց 1995թ. ընդունված Սահմանադրությամբ: Հանրապետության հիմնական օրենքում ամրագրվեցին դատական նոր համակարգը, դատավարության սկզբունքները, արդարադատության կազմակերպման և կառավարման համակարգային մոտեցումները, դրանց կազմն ու գործունեության կարգը:

Սկսեց նոր դատական համակարգի կազմավորումը, որի առաջին փուլն ավարտվեց 1999 թվականին: Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլեր էին առաջին ատյանի, վերաբննիշ, վճռաբեկ դատարանների, ինչպես նաև սահմանադրական, տնտեսական, վարչական դատարանների հիմնումը, դատախազության համակարգի վերա-

⁴¹⁸ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թ.), գիրք Ա, Երևան, 1999, էջ 51-73:

⁴¹⁹ Նույն տեղում:

⁴²⁰ Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում, քաղաքականության տարբերակներ ու ուղիներ, գիրք 1, Երևան, 2004, էջ 6:

⁴²¹ Նույն տեղում, էջ 423-443:

⁴²² Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, հ. 11, 20 մայիսի, 1997, էջ 21-42:

⁴²³ ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու, հ. 7-8, հուլիս, օգոստոս, Երևան, 1996, էջ 38, 39. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, հ. 6, 31 մարտի, 1997, էջ 78-90:

փոխմանն ուղղված միջոցառումները: Դատական բարեփոխումների առաջին փուլի շրջանակներում ընդունվեցին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական և քաղաքացիական դատավարության, ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքերը, Դատարանակազմության, Դատավորի կարգավիճակի, Արդարադատության խորհրդի, Դատախազության, Փաստաբանական ծառայության և այլ օրենքները⁴²⁴: Դատաիրավական բարեփոխումների իրականացման համար անհրաժեշտ օրենսգրքերի և օրենքների ընդունումը նպաստեց դատական համակարգի կայացմանը⁴²⁵:

Դատաիրավական վերափոխումները կոչված են ամրագրելու լիարժեք հարաբերություններ պետական իշխանության և հասարակության միջև և ստեղծելու անկախություն գործող, մարդու իրավունքների պատշտանությունն ապահովող դատական համակարգ: Այս գործում մեծ էր ՀՀ Սահմանադրական դատարանի դերը, որը ձևավորվեց 1996թ. փետրվարի 6-ին: Նրա նախագահ նշանակվեց Գ. Հարուրյունյանը⁴²⁶: ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իրավասու է որոշելու օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, ՀՀ նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների, ինչպես նաև միջազգային պայմանագրերում ամրագրված պարտավորությունների համապատասխանությունը ՀՀ Սահմանադրությանը, լուծելու հանրաքենների, ՀՀ նախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը, որոշում կայացնելու կուսակցությունը գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին: Հա-

⁴²⁴ «Դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրություն» (ՀՀ օրենքը միջնորդ դատարանների և դատավարության մասին, ՀՀ դատախազության մասին, ՀՀ դատարանակազմության մասին, Վճարեկ դատարանի գործունեության մասին, Փաստաբանական գործունեության մասին), Երևան, 1998., էջ 43-134:

⁴²⁵ ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրը» հ. 17 (50), 10 օգոստոսի, 1998, «ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրը» հ. 20(53), 9 սեպտեմբերի, 1998, «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրը» հ. 22(55), 21 սեպտեմբերի, 1998, «Դատավորի կարգավիճակի մասին», «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքները:
⁴²⁶ Խաչատրյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1977, էջ 283:

մածայն Սահմանադրության, Սահմանադրական դատարանում նորմատիվ ակտերի սահմանադրականությունը վիճարկելու իրավունքը վերապահվում է միայն հանրապետության նախագահին և Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն 1/3-ին: Սահմանադրական դատարան դիմելու հնարավորությունից զրկված են ընդիանության դատարանները և այն քաղաքացիները, որոնք հակասահմանադրական նորմատիվ ակտերի առկայությունն ահազանգող առավել հավանական սուրյեկտներն են:

Այս իրավական ակտերը ուժի մեջ մտնելուց հետո 1999 թ. հունիսի 12-ին ներդրվեց եռաստիճան դատական համակարգը, սկսեց գործել վերաբենության ինստիտուտը, որպիսին չեր եղել խորհրդային ժամանակաշրջանում: Սակայն դատական համակարգն, ըստ էության, ամբողջությամբ չդարձավ օրինապաշտ ու անկախ:

Կատարվեցին սահմանադրության և ժողովրդավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխությունները ևս:

գ. 1995թ. խորհրդարանական և 1996թ. նախագահական ընտրությունները

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ 1995 թ. հուլիսի 5-ի խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ընտրություններն անցկացվեցին ինչպես համամասնական, այնպես էլ մեծամասնական ընտրական համակարգով: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցություններն առաջադրեցին իրենց թեկնածուներին, իսկ ՀՀ Ը-ն իր շուրջ համախմբելով մի շարք կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ՝ ձևավորեց «Հանրապետական միավորումը»: Նախընտրական պայքարը հիմնականում ընդդիմության և «Հանրապետություն» միավորնան միջև էր ընթանում: Տեղի ունեցած ընտրությունների արդյունքների վերջնական ամփոփումից հետո Ազգային ժողովում կուսակցական ուժերի փոխհարաբերությունը ընդունեց հետևյալ տեսքը⁴²⁷.

⁴²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 8.06.1995:

- «Հանրապետություն» միավորումը (ՀՀ-ից բացի նրա մեջ մտնում էին Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը, Հայաստանի Քրիստոնեադոմնկրատական միությունը, Սուցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունը, «Մտավորական Հայաստան» միությունը և Ռամկավար-Ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը) ստացավ 20 մանդատ:
- «Չամիրամ» - 8 մանդատ:
- Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն - 6 մանդատ:
- Ազգային ժողովրդավարական միություն - 3 մանդատ:
- Ազգային ինքնորոշում միավորում - 3 մանդատ:

Մեծամասամբ անկուսակցական պատգամավորների միավորման հետևանքով կազմվեց «Քարեփիխումներ» անունը կրող խումբ, որը խորհրդարանում ուներ 35 տեղ՝⁴²⁸: Ինչպես ցույց են տալիս այս տվյալները, կառավարող Հայոց համազգային շարժման կողմից գլխավորվող «Հանրապետություն» միավորումը բացարձակ մեծամասնություն ուներ բարձրագույն օրենսդիր իշխանության մեջ (191 պատգամավորներից 114-ը): Նրանցից 65-ը՝ ՀՀ անդամներ էին, 6-ը՝ ՌԱ(ԼԴ)Կ, 4-ը՝ ՀՀԿ, 3-ը՝ ՀՔԴՄ, 3-ը՝ Մտավորական Հայաստան (ՄՀ) և 2-ը՝ ՍՊՀԿ Խմբակցության, մնացյալ 31 անդամներն անկուսակցականներ էին՝⁴²⁹: Արտաքին և ներքին քաղաքականության սկզբունքքային հարցերում նրան էին պաշտպանում «Քարեփիխումներ» պատգամավորական խումբը և «Չամիրամ» խմբակցությունը, ինչպես նաև մի քանի անկախ պատգամավորներ՝⁴³⁰: Երեք ընդիմադիր կուսակցություններ (ՀՀԿ, ԱԺՄ, ԱԻՄ) միասին ունեին ընդամենը 15 տեղ, որը նրանց գրկում էր խորհրդարանի գործունեության վրա որևէ ազդեցությունություն ունենալու հնարավորությունից: Սակայն նրանց գործունեությունը խորհրդարանում զգալիորեն նախատում էր բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվության բարձրացմանը և համապետական հարցերին մասնակից դարձնելուն՝⁴³¹:

⁴²⁸ ՅԱԱ, ֆ. 113, գ. 166, գ.456, թ. 1:

⁴²⁹ Տես Պողոսյան Գ., նշված աշխ., էջ 148:

⁴³⁰ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996, Երևան, 1996, էջ 223, 224:

⁴³¹ Նույն տեղում:

1995 թ. խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքների հիման վրա կարելի է եղակացնել, որ այն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության առաջատար և առավել ազդեցիկ կուսակցություններն էին Հայոց համազգային շարժումը, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, Ազգային ժողովրդավարական միությունն ու Ազգային ինքնորոշման միավորումը:

Խորհրդարանական այդ ընտրություններն անցան աննախադեպ խախտումների, անարդարության և բռնությունների մթնոլորտում: Խորհրդարանում անհրաժեշտ թվով տեղեր նվաճելու նպատակով իշխող ՀՀ կուսակցությունը դիմեց քեարեքիների բացահայտ կեղծման կատարեց ժողովրդավարության գաղափարները վարկաբեկող ամենատարբեր գործողությունները, ինչպես, օրինակ, «զուգահեռ» կազմակերպությունների ստեղծումը, կուսակցությունները մեկը մյուսին հակադրելը՝⁴³²: Այսպես, հակառակ ՀՅ դաշնակցության ստեղծվեց Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, ՌԱԿ-ի դեմ՝ Ռամկավար-ազատական (լիբերալ-ժողովրդավարական) կուսակցությունը, կանանց բազմաթիվ կազմակերպությունների կողքին «Չամիրամը» և այլն: Խորհրդարանական այդ «ընտրություններով» Հայաստանում հիմք դրվեց զանգվածային ընտրակեղծիքների ավանդույթին:

Այդ ընտրությունները, որոնք պետք է ապահովեին հանրապետությունում քաղաքական ուժերի դասավորության իրական պատկերը խորհրդարանում, ինչպես տեղական, այնպես էլ աշխարհի 18 երկրներից ժամանած դիտորդների մեծամասնության հանգմամբ անցան օրենքի աննախադեպ խախտումների, անարդարությունների ու բռնությունների մթնոլորտում՝⁴³³:

Հետագայում հանրապետությունում բոլոր մակարդակներով անցկացվող ընտրությունները վերածվում էին ձևական միջոցառումների՝ նախապես հայտնի արդյունքներով:

Այսպիսով, խորհրդարանում առավել շատ տեղեր ստանալու գոտումով իշխող կուսակցությունները, որպես կամոն (ՀՀ-ն

⁴³² Տես նույն տեղում:

⁴³³ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 8.07.1995, Մարդկային զարգացման գեկուց, Հայաստան, 1998, Պետության դեր, Երևան, 1998, էջ 21, 22:

սկզբում, իսկ ապա մյուսները՝ հետագայում), խախտում էին օրինականությունը, կատարում անարդար ու անբոլուատրելի գործողություններ, որով ժողովրդի աշքում կորցնում էին վատահությունն ու հեղինակությունը: Ազգային, լայն ծավալներ ընդունեցին քաղաքան հակառակորդների դեմ կատարվող բռնաճնշումները:

1995թ. հուլիսի 5-ին խորհրդարանական նոր ընտրությունների շնորհիվ ձևավորվեց ՀՀ առաջին գումարման Ազգային ժողովը, որը կազմված էր 190 պատգամավորից, որից 150-ը ընտրված էին մեծամասնական ընտրական համակարգով՝ միամանդատ ընտրատարածքներից, իսկ 40-ը՝ համանասնական ընտրական համակարգով՝ հանրապետության ողջ տարածքն ընդգրկող մեկ քազմամանդատ ընտրատարածքից: Սահմանադրությամբ ամրագրվեց, որ խորհրդարանն ընտրվում է չորս տարի ժամկետով: Հայաստանի Ազգային ժողովի առաջին գումարման նատաշրջանի աշխատանքներն սկսվեցին 1995թ. հուլիսի 27-ին: Այն ուներ վեց նշտական հանձնաժողով, վեց խմբակցություն ու պատգամավորական խումբ: Ընտրությունների արդյունքներով համամասնական ընտրակարգով օրենքով սահմանված հինգ տոկոսի սահմանագիծը հարփակարեցին հինգ կուսակցություններ, որոնց միջև պատգամավորական տեղերը բաշխվեցին հետևյալ կերպ՝ 1. «Հանրապետություն» միավորում-114 պատգամավոր, որից 68-ը՝ ընտրված են մեծամասնական ընտրակարգով, «Չամբիրամ» կանանց միավորում-8, 3. ՀԿԿ-7, որից 1-ը՝ մեծամասնական ընտրակարգով 4. ԱԺՄ-5, որից 2-ը՝ մեծամասնական ընտրակարգով 5. ԱԻՄ-3⁴³⁴: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Քարեն Արարտյանը: Այս խորհրդարանը զիսավոր ուշադրությունը նվիրեց դատական համակարգի բարեփոխումներին, վավերացրեց միջազգային քաղում պայմանագրեր, փորձեց կարգավորել հարկային վարչարարությունը:

Առաջին անգամ անկախության շրջանում հայ հասարակությունը քաղաքական, տնտեսական, գաղափարակախոսական տեսակետից պառակտվեց: Մյուս կողմից, պետության օտարացումը

⁴³⁴ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996թ., էջ 205-206:

հանգեցրեց հասարակության դիմադրության, որը ավելի խիստ ձևով արտահայտվեց 1996 թ. հերթական նախագահական ընտրություններում:

Բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվության բարձրացմանը նպաստող կարևոր իրադարձություններից էր 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունները, որոնք անցան ակտիվ քաղաքական պայքարի պայմաններում:

Հայաստանում սկսվեց ժողովրդավարության նոր փուլ, երրորդականունը, ի դեմս ընդդիմադիր կուսակցությունների, համախմբվեց իր քաղաքացիական ազատությունները պաշտպանելու համար:

Ժողովրդավարության գոհարերությունը հանուն «պետական շահերի», ինչը շարունակում էր պահանջել իշխանությունը, այսուհետ մերժում էր հասարակության կողմից:

Ենելով առաջին նախագահական ընտրությունների փորձից՝ ընդդիմադիր 5 քաղաքական կուսակցությունները (ԱԺՄ-ն, ԱԻՄ-ը, ՀԿԿ-ն, ՀՅԴ-ն և ՍԻՄ-ը) միավորվեցին «Ազգային համաձայնություն» դաշինքի մեջ և առաջարկեցին Վազգեն Սահմուկյանի թեկնածությունը⁴³⁵: Ընդդիմադիր կուսակցությունների դաշինքի ստեղծումը և 4 թեկնածուների միանալը ԱԺՄ-ի առաջնորդ Վազգեն Սահմուկյանի հետ, ստեղծեց նոր իրավիճակ, կտրուկ աճեց ընտրողների ակտիվությունը: ՀԿԿ-ն առաջարկեց Սերգեյ Բաղդյանի, Գիւլյալ-Ջան Աշոտ Սամուչարյանի, իսկ «Հանրապետություն» միավորումը (ՀՀԾ-ն, ՀՀԿ-ն, ՀԴՄ-ն, ՌԱ(ՂԴ)Կ, ՍԴՀԿ «Մտավորական Հայաստանը»)՝ հանրապետության նախագահ Լևոն ՏերՊետրոսյանի թեկնածությունը⁴³⁶: Չափազանց մարդաշատ պայմաններում (հանրահավաքներ և ցույցեր) ընթացան նախընտրական քարոզությունները:

Ընտրությունները անցկացնելու համար ձևավորվեց 1598 ընտր

⁴³⁵ Սարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան, 1997, Երևան, 1997, էջ 28, Սահմուկյան Վ., Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան, 2002, էջ 345:

⁴³⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1.10.1996:

բական տեղամաս: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի բական տեղամաս: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հանրապետության նախագահի ընտրության նախապատրաստման և անցկացման, արդյունքների ամփոփման գործնքացին դիտողի կարգավիճակով մասնակցեցին ԱՊՀ, Միջնորդարանական վեհաժողովի խորհրդի, ԵԱՀԿ-ի ժողովրդական օրենքների և մարդու իրավունքների գրասենյակի, ինչպես նաև Վրաստանի խորհրդարանի ավելի քան 100 դիտորդներ: Սեպտեմբերի 22-ին կայացան նախագահական ընտրությունները: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կողմից 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ին պաշտոնապես հրապարակված՝ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի ընտրության արդյունքներով ընտրություններին մասնակցել է ընտրողների 60%-ը՝ 1 մլն 333 հազար 204 ընտրող: Թեկնածուների օգտին տրված ձայների թիվը կազմել է 1 մլն 249 հազար 893, որից 79.347-ը քվեարկել է հանրապետության նախագահի թեկնածուներ Սերգեյ Բադալյանի օգտին (6,34%), Աշոտ Մանուչարյանի օգտին 7.529 (0,6%), Լևոն Տեր-Պետրոսյանի օգտին 646.888-ը՝ (51.75%), իսկ Վազգեն Մանուկյանի օգտին 516.129-ը՝ (41.29%)⁴³⁷:

Այսպիսով, կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի անդամների ձայների մեծամասնությամբ (16 կողմ, 2 դեմ) 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Երկրորդ անգամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Նոյեմբերի 11-ին Ազգային ժողովի հատուկ նիստում տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի երրորդական արարողությունը:

Դժգոհելով նախագահական ընտրությունների սեպտեմբերի 25-ի արդյունքներից՝ «Ազգային համաձայնություն» դաշինքը և նրան հարող կուսակցությունները կազմակերպեցին հանրահավաքներ ու ցույցեր, որտեղ պահանջեցին անցկացնել կրկնակի քվեարկություններ՝ գտնելով, որ նախագահական ընտրությունների արդյունքները կեղծվել են: 1996 թ. նախագահական ընտրությունները հասարակության կողմից ընդունվեցին որպես անօրինա-

գոր: Շուտով 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանրահավաքը վերածվեց հանրապետության Ազգային ժողովի շենքի վրա ցուցարարների կողմից կազմակերպված գրոհի, որի արդյունքում ԱԺ նախագահն ու փոխնախագահը կրեցին մարմնական վճասվածքներ և շենքին հասցվեց նյութական վճառք⁴³⁸: Այս առիթն օգտագործելով՝ հանրապետության իշխանությունները վճռական գրոհի անցան ընդդմության դեմ: Հանրապետությունում արգելվեց հանրահավաքներ ու ցույցեր կազմակերպելը: Սկսվեցին ընդդմության առաջնորդների ու ակտիվիստների անօրինական ձերբակալություններն ու բռնությունները, ապա նրանց նկատմամբ եղան պատվիրված քաղաքական դատավարություններ:

1996 թ. սեպտեմբերի 26-ին գումարված ԱԺ արտահերթ նիստը լսեց «Հանրապետության զիսավոր դատախազի միջնորդությունների մասին» հարցը, դատապարտեց կատարված միջադեպը և որոշեց մի խումբ ընդդմադիր ակտիվիստների հետ միասին ԱԺ պատգամավորների, ընդդմադիր կուսակցությունների 8 ներկայացուցիչների և ներարկել քրեական պատասխանատվության⁴³⁹:

Որոշակի ժամանակով արգելվեցին հանրահավաքներ և ցույցեր կազմակերպելը հանրապետությունում: Չնայած այս ամենին՝ ընդդմության ներկայացուցիչները դիմեցին հարցի լուծման օրինական ճանապարհին: 1996 թ. սեպտեմբերի 26-ին հանրապետության նախագահի թեկնածուներ Վազգեն Մանուկյանն ու Աշոտ Մանուչարյանը հայց ներկայացրին ՀՀ Սահմանադրական դատարան՝ 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին կայացած Հայաստանի Հանրապետության նախագահի ընտրական արդյունքները վիճարկելու վերաբերյալ: Ընտրությունների արդյունքների իրավագորությունը քննության առնելով՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը՝ ըստ եռթյան կատարեց իշխանության կամքը և մերժեց ընդդմության լրջորեն փաստարկված հարցը: Դրանով ավելի խորացավ ներքարարական ճգնաժամը⁴⁴⁰:

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³⁹ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, N17-18, սեպտեմբեր 1996, էջ 10-12:

⁴⁴⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 27.09.1996:

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

1990-ական թվականների սկզբում իշխանության փոփոխման և ընդհանուր ոգևորության մթնոլորտում ընդդիմության գործունեության համար ասպարեզ չկար: Սակայն հետագայում, երբ ձևավորվեցին պետական հիմնական հաստատությունները, և սկսեց տնտեսական վերափոխումների գործընթացը, բնականորեն, որոշ շափով ընդլայնվեց նաև ընդդիմության դաշտը: Պետք է նշել, որ հետագայում Հայաստանում ընդդիմությունը բռույլ էր և քաղաքական ասպարեզում չկարողացավ ստեղծել անհրաժեշտ հիմքեր: Լավագույն դեպքում բավարարվեց խորհրդարանում խմբակցություններ ստեղծելով և իշխանությունների քաղաքականության այս կամ այն բնագավառը քննադատելով:

Դ. Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը և 1998թ. իշխանափոխությունը

Փաստորեն 1995 թվականի խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների ժամանակ բռույլ տրված խախտումներից և կեղծիքներից հետո ընտրական գործընթացի նկատմամբ ընտրողների վստահության աստիճանը շեշտակի նվազեց: 1996 թ. նոյեմբերին ընտրողների միայն 12%-ն էր օբյեկտիվ համարում գործող ընտրական համակարգը: 1996 թ. ընտրություններից մինչև 1998 թ. փետրվարը տեղի ունեցավ Հայաստանի իշխանությունների և հասարակության լիակատար օտարացում:

1996 թ. նախագահական «ազատ, բայց անարդար» ընտրություններից հետո ժողովրդի և պետության տևական առճակատումն ավելի խորացավ: Մեկուկես տարվա ժամանակահատվածը անշափ ծանր անդրադարձավ ինչպես հասարակության ներքաղաքական և հոգեբանական վիճակի, այնպես էլ երկրի միջազգային հեղինակության վրա: Անարդար ընտրությունները զգալիորեն թուլացրին Հայաստանի դիրքերը նաև դարարայան բանակցություններում՝ զրկելով երկիրը «Կովկասում ժողովրդավարության և կայունության հենակետի» համբավից: Մյուս կողմից՝ անօրինականության ստվերն ընկապ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ողջ գործունեության վրա՝ նրան դնելով քիմակիցներից կախվածության

մեջ: Երկրի իշխանությունները շարունակում էին վարկերի միջոցով ապահովել տնտեսության կենսունակությունը՝ հետզհետև ընկելով պարտքի բակարդը: Երկրի ներսում ստեղծվեց ամենաքողության ու անպատճելիության մթնոլորտ:

Արտադրության որոշ հատվածներ անցան ստվերային տնտեսության հսկողության տակ՝ հովանավորվելով իշխանությունների որոշ «անձեռնմխելի» ներկայացուցիչների կողմից: Կորցնելով քաղաքական, տնտեսական և զաղափարախոսական հեղինակությունն ու համբավը՝ նրանք շահագործեցին իրենց քաղաքական զինանոցի վերջին միջոցը՝ դարարայան խնդիրը⁴⁴¹:

1997 թ. նոյեմբերին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրավերով Երևան տեղափոխվեց Արցախի հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ:

Ի վերջո տևական առճակատումը հանգեցրեց գործող նախագահի հրաժարականին:

Տնտեսական զրկանքներից, սոցիալական անարդարությունից, մասնիվ ու ընդդիմության վրա գրրադարձ ճնշումներից զայրացած ժողովուրդը դեռևս հանդուրժում ու տոկում էր միայն հանուն Ղարաբաղի անվտանգության: Այս շրջանում Ղարաբաղը դարձավ Հայաստանի ներքին կայունության գրեթե միակ ու փիլրուն երաշխիքը: Ղարաբաղյան հարցում Լ. Տեր-Պետրոսյանի զիջողական, պարտվողական քաղաքականությամբ ստեղծվեց քաղաքական այն զարգացումը, որը երկու ամսվա ընթացքում հանգեցրեց համազգային շարժման կարգախոսներով ստեղծված կուսակցության՝ ՀՀ-ի տասնամյա իշխանության վիլուգնանը: Զիջելով 1988-91 թթ. ձեռք բերված ժողովրդավարական նվաճումները հանուն «պետական շահերի»՝ հայ հասարակությունը վճարեց 1994-1998 թվականների քաղաքական, տնտեսական և զաղափարախոսական ճգնաժամով: Մյուս կողմից՝ ՀՀ վարչակարգի հիմնական վխալը ոչ թե «ազգային շահերի դավաճանության», այլ ժողովր

⁴⁴¹ Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1998, Պետության դերը, Երևան, 1998, էջ 22:

դավարության սկզբունքներից հրաժարման, հասարակությունից պետության օտարացման և մեկուսացման մեջ էր:

Իշխանության անօրինազորության ճգնաժամը՝ Ղարաբաղի հարցում նախագահի դիրքորոշման հետ ժողովրդի անհամաձայնությանը զրկահեռ, դարձավ 1998 թ. փետրվարի 3-ին ՀՀ առաջին նախագահի հրաժարականի լուրջ նախադրյալներից մեկը:

Նախագահական երկրորդ ընտրություններում պարտություն կրելով, կեղծիքով՝ իշխանությունը պահելու ջանքերը չէին կարող արդյունավետ ավարտ ունենալ, եթե արդեն մարել էր նրա նկատմամբ ժողովրդի ունեցած հավատի վերջին նշույլը:

1998 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի հրաժարականից հետո հետևեցին նաև Ազգային ժողովի նախագահ Բարեկեն Արարքյանի և նրա երկու տեղակալների հրաժարականները: Ընտրվեց ԱԺ-ի նոր նախագահ՝ Խոսրով Հարությունյանը երկու տեղակալներով⁴⁴²:

ՀՀ նախագահի հրաժարականին նախորդեց նաև պատգամավորական խմբակությունների և խմբերի կտրուկ փոփոխություն, որն արտացոլվեց առաջին հերթին «Երկրապահ» պատգամավորական խմբի զգալի աճով (մինչև 70 անդամ՝ 1998 թվականին 1996 թվականի մկանամբ աճելով 37,6%-ով, «Հանրապետություն» խմբակազմի նվազմամբ՝ 1996 թ. 60%-ից իջնելով 1998 թ. 26,9%-ի: Նվազեցին նաև «Բարեփոխումներ» խումբը՝ համապատասխանաբար 16,60%-ից՝ 5,40%-ի, ՀԿԿ-ի կազմը՝ 3,80%-ից 3,70%-ի, ԱԻՄ-ը՝ 1,60%-ից 1,10%-ի: Ամեց անկախ պատգամավորների խումբը՝ 10,60%-ից դառնալով 12,90%, իսկ ԱԺՄ-ի կազմը մնաց անփոփոխ՝ 2,70%⁴⁴³:

1998 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի պաշտոնակատար Ռոբերտ Քոչարյանի նախաձեռնությամբ վերականգնվեց Դաշնակցության պաշտոնական կարգավիճակը, և ազատ արձակեցին քաղբանարկելու, արգելված նամուլը վերսկսեց գործել:

Հայաստանում 1998 թվականի արտահերթ նախագահական

ընտրությունները նշանակվեցին մարտի 16-ին: Կարգախոսը դարձավ. «Կարևոր չէ՝ ով է հաղթելու, կարևոր է՝ ինչպես»: Այդ ընտրություններին մասնակցեցին 12 թեկնածուներ: Այն ընթացավ երկու փուլով և ավարտվեց մարտի 30-ի քվեարկությամբ⁴⁴⁴:

Տեղական և միջազգային դիտողների վկայությամբ այդ ընտրությունները կարելի է բնութագրել ազատ ու արդար՝ չնայած ընթացան խախտումներով, որոնք, ըստ ԵԱՀԿ փորձագետների, «չաղղեցին վերջնական արդյունքների վրա»: Որոշ բարդություններ գործեց անխուսափելի էին գործող սահմանադրության շրջանակներում, կարծես հարմարեցված էին նախորդ վարչակարգի շահերին: Բավական է ասել, որ ըստ գործող ընտրական օրենքի, նախագահի թեկնածուները պետք է ունենային Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության տարր տարվա ժամկետ, այն դեպքում, եթե երկրի անկախությունը հռչակվել էր ընդամենը յոթ տարի առաջ:

1998թ. արտահերթ նախագահական ընտրությունները բեկանացան խախտումներով, սակայն կասկածներ չառաջացրին վերջնական արդյունքի տեսակետից և լուրջ քայլ էին ժողովրդավարության ճանապարհին: Ընտրություններից հետո շեղան բողոքի զանգվածային միջոցառումներ կամ արդյունքների փաստարկված հերթումներ: ՀՀ նախագահի ընտրության առաջին փուլի վերջնական տվյալներով ընտրությունների ընդիմանուր թվի՝ 2 մլն 293 հազար 636-ից ընտրություններին մասնակցեց 1մլն 455 հազար 605 հոգի: Թեկնածուների միջև ճայները բաժանվեցին հետևյալ ձևով՝ Ռոբերտ Քոչարյան՝ 38,76%, Կարեն Դեմիրճյան՝ 30,67%, Վազգեն Սանուկյան՝ 12,24%, Սերգեյ Բարյալյան՝ 11,01%, Պարույր Հայրիկյան՝ 5,4%, Դավիթ Չահնազարյան՝ 0,48%, Արտաշես Գեղամյան՝ 0,45%, Վիգեն Խաչատրյան՝ 0,28%, Հրանտ Խաչատրյան՝ 0,21%, Արամ Սարգսյան՝ 0,19%, Յուրի Մկրտչյան՝ 0,18%, Աշոտ Բեյյան՝ 0,11%⁴⁴⁵:

Այսպիսով, երկրորդ փուլ դրւու եկան Ռ. Քոչարյանն ու Կ. Դե-

⁴⁴² ՀՅ պաշտոնական տեղեկագիր, N4 (37), 24.02.1998, էջ 33:

⁴⁴³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 7.04.1998, Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1998, էջ 36:

⁴⁴⁴ Տես նույն տեղում:

⁴⁴⁵ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N10 (43), 15.05.1998, էջ 22: «Հայաստանի Հանրապետություն», 7.04, 1998:

միրճյանը: ՀՀԴ-ն, ՀՀԿ-ն, «Երկրապահ» կամավորների միությունը, ՀԴԿ-ն, ԱԻՄ-ը, ՍԻՄ-ը և այլ կուսակցություններ որոշումներ ընդունեցին Ռ. Քոչարյանի թեկնածությունը նախագահական ընտրություններում պաշտպանելու վերաբերյալ: Սակայն պետք է նշել, որ ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղարը՝ Կ. Դեմիրճյանը նույնպես ուներ իր սոցիալական հենարանը ժողովրդի և կուսակցությունների մեջ, որոնցից էին՝ «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը», «Հայաստանի Սոցիալիստական կուսակցությունը» (ՀԱԿ), «Հայաստանի Միացյալ առաջադիմական կուսակցությունը» (ՀԱԿ), Լիբերալ-ժողովրդավարական կուսակցությունը (ԼԺԿ) և այլն:

Ռ. Քոչարյանից բացի, որը ՀՀ վարչապետն էր 1997 թ. մարտից, 1998 թ. փետրվարից ՀՀ նախագահի պաշտոնակատարը և ուներ իր ձեռքին իշխանության լծակներ, մյուս թեկնածուն՝ Կարեն Դեմիրճյանը նույնպես հաջողությամբ վարեց ընտրարաշավը, խոստումներ տալով՝ ժողովրդի մեջ մտնելով, նրա հետ խոսելով, իր ասելիքը բացատրելու կարողությամբ՝ լավ տիրապետելով այսպես կոչված «իշխանության մեխանիզմին»: Հատկանշական է, որ ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին քարտուղարը, որ ընտրության վերջին փուլում ստացավ ծայների 40,5%-ը, հանդես էր գալիս ոչ թե կոմունիստական կամ սոցիալիստական, այլ պրազմատիկ ցենտրիստական գաղափարախոսության դիրքերից: Անշուշտ, նրա ստացած քվեները խոսուն էին և վկայում էին ժողովրդի մեջ նրա հեղինակության ածի և անցյալի բարփոր կյանքը վերադարձնելու կարուտախոհ մասին: Ի տարբերություն համարյա բոլոր հետխորհրդային և անգամ որոշ արևելաեվրոպական երկրների, որտեղ ԽՀՀՄ-ի վկուզումից անմիջապես հետո կամ որոշ ժամանակ անց իշխանության վերադարձան նախկին համայնավար առաջնորդները, Հայաստանում դա տեղի չունեցավ անգամ տասը տարի անց՝ երրորդ նախագահական ընտրությունների ընթացքում: Նոյնիսկ երկրի տնտեսական անկման պայմաններում քաղաքական ազատությունները ջատագովող հայ հասարակությունը այդ տարիներին, որպես բնական և անխուսափելի ընթացք, ազատականությունը ընդունեց նաև տնտեսության ոլորտում՝ «ազատ շուկայական հարաբերությունների» կարգախոսների ներքո: Այսպիսվ,

նախկին խորհրդային համարյա բոլոր պետություններում հաջողված «սոցիալական կարոտախատ»-ի հնարքը նոյն արդյունքը չտվեց Հայաստանի Հանրապետությունում: Հայ հասարակության մեծամասնությունը մերժեց պետության առաջնորդի՝ որպես «քարի հովանավորի» կերպարը հօգուտ Ռ. Քոչարյանի առաջարկած «պետություն որպես գործընկեր» գաղափարի: Երկրորդ փուլում ստանալով ծայների 59,49%-ը՝ հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը⁴⁴⁶:

Ռ. Քոչարյանի հաղթանակը շեշտեց հայկական ժողովրդավարության ազգային խոր բնույթը, քանի որ նախագահի պաշտոնը հանձնելով Ղարաբաղյան պատերազմի հերոսին՝ հասարակությունը ակնկալում էր պետության հետևողական աջակցության երաշխիքը ազգային հիմնախնդիր հանդիսացող դարաբաղյան հարցում:

Հայաստանում ընտրությունները կատարվեցին ոչ միայն ժողովրդավարության աստիճանը գնահատելու, այլ նաև պետության ժողովրդավարացումը խթանելու առաքելությամբ՝ ներգրավելով կուսակցությունները, զանգվածային լրատվության միջոցները, ՀԿ-ները, ինչպես նաև անհատներին քաղաքացիական հասարակության կերտման գործընթացի մեջ: Վերանալով ընտրությունների անձնավորված արդյունքներից՝ հարկավոր է նշել, որ թեկնածուների մեծ մասը՝ ազգային ժողովրդավարներից մինչև համայնքարները, հանդես էին գալիս երկրի անհետաձգելի ժողովրդավարացման անհրաժեշտության դիրքերից: Բոլորն էլ համամիտ էին քաղաքանտարկյալների ազատման, արգելված կուսակցությունների վերահաստատման, փակված թերթերի վերաբացման, երկրադաշտության ընդունման, խորհրդարանական նոր ընտրությունների և սահմանադրության մեջ փոփոխությունների անհրաժեշտության հարցում: Թեկնածուների ծրագրային տարբերությունները հիմնականում վերաբերում էին տնտեսավարման եղանակներին՝ պետական պլանավորումից մինչև ազատականացում: Այսպիսվ, Հայաստանում ժողովրդավարացման գործընթացը, որը բավական երկար ժամանակ պետության և հասարակության միջև հակամարտություն էր առաջացնում, ազգային անկախ պե-

⁴⁴⁶ Տե՛ս նոյն տեղում:

տակամության պայմաններում միտում ուներ վերածվելու հասարակության և պետության համագործակցության:

Հայաստանի նորընտիր իշխանության գործունեության սկիզբն նշանավորվեց քաղաքացիական ազատությունների վերականգնմամբ, քաղաքական դատավարությունները կարճելով: Նախագահ Քոչարյանի առաջին քայլերը վկայում էին հասարակության համախմբման և ազգային համաձայնության հասնելու իր յուրովի ծրագրի մասին: «Արիեստավարժների կառավարություն» ստեղծելու կարգախոսով նոր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ընդդության լայն ընդգրկմանը երկրի կառավարման գործընթացում: Նրանց հիմնական հենարանը դարձավ «Երկրապահ» և դրա հիմքի վրա ձևավորված Հանրապետական կուսակցությունը: ՀՀ նախագահին առընթեր ստեղծված Քաղաքական խորհուրդը մեծ դեր կատարեց բազմակուսակցական կատերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Խորհուրդը մերժեց նախորդ իշխանություններին օրենքի ուժով դատապարտելու և երկրին հասցրած նյութական ու բարոյական վնասները փոխհատուցելու իրավական գործը, որն իր արտահայտությունը գտավ Քաղաքական խորհրդի անդամ երեք կուսակցությունների՝ ԳիԱրքՄի, ՍԻՄ, ՀՀԴԿ միացյալ կարծիքում: Ընտրություններում Ռ. Քոչարյանին աջակցություն ցույց տված նախկին ընդդիմադիրները բազմից հայտարարում էին, որ նախորդ վարչակարգի ներկայացուցիչները պետք է պատասխան տան օրենքի առաջ: Միաժամանակ ակնհայտ էր դառնում, որ փակուսի էին մտել Սահմանադրության բարեփոխման, նախորդ վարչակարգի ժամանակ տեղի ունեցած աղմկալի սպանությունների հետաքննության և էներգետիկայի բնագավառում իրականացված խոշորամասշտար հափշտակումների բացահայտման խնդիրները:

Սակայն եթե առաջին նախագահը ջանում էր ջլատել ընդդությանը բիրտ ճնշումների կամ խաղարկումների «մտրակով», ապա երկրորդ նախագահը կամա թե ակամա բոլացնում էր ընդդության՝ որպես ժողովրդավարական հակակշորի դերը: Այսպա, քիչ թե շատ աշխի ընկած կուսակցությունների դեկապարները՝ ինչպես ՍԻՄ-ի նախագահ Հրանտ Խաչատրյանը, ՀԴԿ-ի նախագահ Արամ Սարգսյանը նշանակվեցին նախագահի խորհրդականներ,

իսկ ԱԻՄ-ի նախագահ Պ. Հայրիկյանը՝ Սահմանադրության վերափոխման հանձնաժողովի նախագահ, ապա՝ Սարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ: Նախագահի և ընդդիմության այս փխրուն համախոհությունը շուտով փորձության ենթարկվեց ազգային տնտեսության շարունակվող ապագետականացման ընթացքում, որը տարակուսանք առաջացրեց բնակչության շրջանում, ինչպես օրինակ կոնյակի գործարանի կամ կապի համակարգի սեփականացնորման դեպքերը և այլն:

Մյուս կողմից՝ նախկին վարչակազմի օրոք կատարված քաղաքական ու տնտեսական հանցագործությունների ընթացքան առաջին իսկ փորձները հանդիպեցին կոչտ դիմադրության, ինչի ապացույցը դարձավ Հայաստանի գլխավոր դատախազի սպանությունը: Հայաստանի ներքաղաքական զարգացումների համար կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև ընտրական օրենսգրքի ըննարկման ու ընդունման համար ընթացող պայքարը: 1996 թվականից ի վեր ՀՀ ԱԺ-ում սկսվեց ընտրությունների մասին նոր օրենսդրության նախապատրաստման աշխատանքը, որն առանձնապես թափ առաջ 1998 թ. նախագահական ընտրություններից հետո: 1995 թ. խորհրդարանական և 1998 թ. նախագահական ընտրությունները ցուցադրեցին ՀՀ ընտրական օրենսդրության փոփոխության կենսական անհրաժեշտությունը, ինչը նշվեց գործնականորեն միջազգային բոլոր դիտորդների կողմից⁴⁴⁷: Հիմնականում բանավեճի առիթը ԱԺ-ում մեծամասնական և համամասնական տեղերի հարաբերակցության հարցն էր: Քաղաքական կուսակցությունները պնդում էին, որ ըստ կուսակցական ցուցակների տեղերի քանակի նշումը զգալիորեն կրացառի տեղայնության և ընտրողներին կաշառելու դրակորումները ընտրությունների ընթացքում: Դրական միտում կարելի է համարել 1998 թ. ընտրություններին ընտրողների մասնակցության որոշ աճը՝ 1998 թ. տվյալներով քաղաքացիների 42%-ը մինչև ընտրությունները վատահություն էր հայտնում առաջին ընտրությունների արդյունքների նկատմամբ⁴⁴⁸:

⁴⁴⁷Տե՛ս Սարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1998, էջ 37:

⁴⁴⁸Տե՛ս նույն տեղում:

1999 թ. փետրվարին, Երկարատև քննարկումից հետո, Երկրորդ ընթրցմամբ ընդունվեց ընտրական օրենսգիրքը, որը ևս գերծ չէր թրություններից: Նրա ընդունումից անմիջապես հետո, 1999 թ. հունվարի 25-ին, ՀՀ գլխավոր դատախազը Ազգային ժողովում միջնորդություն ներկայացրեց Վան Սիրադեյանին անձեռնմխելությունից գրելու և կալանավորելու բոլոր վուրանական առաջնային առաջնորդությունների կազմակերպելու մեջ, սակայն հունվարի 26-ին խորհրդարանը մերժեց այդ պահանջը: Միայն նախագահի բացահայտ նախազգուշացումից հետո փետրվարի 17-ին Ազգային ժողովը բավարարեց գլխավոր դատախազի Երկրորդ միջնորդությունը (թեև մերժեց կալանավորման թույլտվություն տալու կետը): Սակայն Վ. Սիրադեյանն արդեն հեռացել էր հանրապետությունից և մինչև մայիս մնաց արտասահմանում, որտեղից վերադարձավ մեկ ամիս անց և, մասնակցելով Ազգային ժողովի ընտրություններին՝ դարձավ պատգամավոր: Սակայն 1999 թ. նոյեմբերին նորից սկսվեց նրա դատավարությունը: Այն բանից հետո, եթե 2000 թ. ապրիլի 3-ին Մալարիա-Սերասիա համայնքի առաջին ատյանի դատարանը ԱԺ պատգամավոր Վ. Սիրադեյանի նկատմամբ կալանքը որպես խափանման միջոց ընտրելու վերաբերյալ կայացրեց համապատասխան որոշում, իսկ ապրիլի 4-ին գլխավոր դատախազը նման միջնորդությամբ մտավ Ազգային ժողով և ԱԺ-ն տվեց իր համաձայնությունը նրան կալանավորելու վերաբերյալ, եթե Վ. Սիրադեյանն արդեն հեռացել էր հանրապետությունից:

Ե. 1999թ. խորհրդարանական ընտրությունները և ներքաղաքական զարգացումները 1998-2000 թթ.

1998 թ. նախագահական նոր ընտրություններից հետո Երկրության ընթացող ժողովրդավարացման մասին վկայում են որոշ կարևոր գործընթացների արդյունքները: Դրանք են՝ բազմակուսակցական քաղաքական խորհրդի և սահմանադրական փոփոխությունների խնդրով գրադադարի հանձնաժողովի անաշառությունն ու արդյունահանդիպությունը, դատախրավական համակարգի բարեփոխումների վետությունը, դատախրավական համակարգի բարեփոխումների

իրականացումը և այդ համակարգի անկախացումը գործադիր իշխանություններից, խորհրդարանական նոր ընտրությունները, որոնց ընթացքն ու արդյունքները մեծապես ազդեցին պետության և հասարակության նոր հարաբերությունների, այսինքն Հայաստանում ժողովրդավարության մակարդակի վրա:

1999 թ. սկսվեցին ներքաղաքական զարգացումներին նպաստող փոփոխությունները: Հայաստանն այդ տարի թևակոխից անավարտ իշխանափոխության գործընթացին բնորոշ ներքաղաքական պայքարի, տնտեսական բարդ կացության և դրանով պայմանավորված սոցիալ-հոգեբանական ակնհայտ ձևակերպումների ու քաղաքականությունից բնակչության հիմնական զանգվածի աստիճանական խորբացման մթնոլորտ: Այս պայմաններում խորհրդարանի պահպանման կամ ժամանակից շուտ լուծարելու խնդիրը ծեռք էր բերում առանցքային նշանակություն: Սակայն այս հարցում ՀՀ նախագահը չէր շտապում, ուստի նոր խորհրդարանական ընտրություններ նշանակվեցին մայիսի 30-ին: Մինչ այդ սկսվեց քաղաքական ուժերի վերախմբավորման եզրափակիչ փուլը, որի հետևանքով միմյանցից հեռացան նախագահի քաղաքական հետարանները:

Ընտրություններից հետո հիմնական քաղաքական ուժերը դաշնակցությունն ու Երկրապահներն էին: Ընդդիմադիր պայքարի հարուստ փորձից հրաժարվելով՝ ՀՅԴ-ն դաշնակցեց նախագահի հետ: Երկրապահներն իրենց շուրջը համախմբելով խորհրդարանի այլ պատգամավորների՝ մեծամասնություն կազմեցին: Բավական ակտիվ քաղաքական պայքարի մթնոլորտում անցան 1999 թ. մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Նախընտրական շրջանում ձևավորվեց «Միասնություն» դաշինքը, որի մեջ մտան Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ), Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) և Երկրապահների միությունը: Ընդդիմադիր կուսակցությունները չկարողացան միավորվել և լուրջ ուժ ստեղծել:

1999 թ. հունվարի 29-30-ին ավարտվեց հանրապետականների և «Երկրապահների» քաղաքականացված մասի միաձուլման գործընթացը պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի

գլխավորությամբ: Դրանից հետո ակնհայտ դարձավ, որ սկսում է ուրվագծել Հանրապետական կուսակցության (ՀՀԿ) և 1998թ. նախագահական ընտրություններում Ռ. Քոչարյանի գլխավոր նրան կից Կարեն Դեմիրճյանի գլխավորած Հայաստանի ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) դաշինքը, որը վերջնականապես ձևավորվեց խորհրդարանի պատգամավորության թեկնածուների առաջդրման վերջին օրը՝ մարտի 30-ին, և կոչվեց «Միասնություն»:

Սեծամասնական ընտրակարգով վիճարկվող 75 պատգամավորական մանդատների համար հայտ էին ներկայացրել 808 թեկնածուներ, որոնցից 243-ը՝ նայրաքաղաք Երևանում, մնացածը՝ հանրապետության տարբեր մարզերում: Այս ընտրակարգով առավել շատ պատգամավորության թեկնածուներ էր առաջարկել ՀՀԿ-ն՝ 63, ՀՀԿ-ն՝ 62, ԱԺՄ-ն՝ 45, ՀՅԴ-ն՝ 41, ՀԺԿ-ն՝ 39, ԻՄ-ը՝ 36, ՀՀԸ-ն՝ 12 և այլն⁴⁴⁹:

Մայիսի 30-ի քվեարկության արդյունքները գերազանցեցին «Միասնություն» դաշինքի բոլոր սպասելիքները և պարզեց, որ նա լիակատար հաղթանակ է տարել: Երբ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը անփոփեց քվեարկության արդյունքները, պարզեց, որ համամասնական ընտրակարգով ԱԺ ընտրություններին մասնակցած 21 կուսակցություններին, դաշինքներին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին արված ձայները բաշխվեցին հետևյալ կերպ: «Միասնություն» դաշինքը ստացավ ձայների 41,69%-ը, ՀՀԿ-ն՝ 12,09%-ը, «Իրավունք և միաբանություն» դաշինքը՝ 7,96%-ը, ՀՅԴ-ն՝ 7,84%-ը, «Օրինաց երկիրը»՝ 5,28%-ը, ԱԺՄ-ն՝ 5,17%-ը, «Արժանապատիվ ապագան»՝ 3,27%-ը, «Հզոր հայրենիքը»՝ 2,31%-ը, «Կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունների միություն» դաշինքը՝ 2,49%-ը, «ԱԻՄ+» դաշինքը՝ 2,29%-ը, «Հայրենիք» դաշինքը՝ 1,23%-ը, ՀՀԸ-ն՝ 1,17%-ը, «Ազատություն» կուսակցությունը՝ 1,03%-ը, իսկ մնացած կուսակցությունները և դաշինքները՝ Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը, Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը, «Ազատ Հայք առաքելությունը», «Ազգային պետություն»:

⁴⁴⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 12.05.1999:

«Առաքելություն», «Համիրամ» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները «Սոցիալիստական ուժերի և մտավորականների միություն» դաշինքը՝ 1%-ից էլ պակաս ձայներ⁴⁵⁰:

Այսպիսով, խորհրդարանի 56 պատգամավորական տեղերից ավելի շատ տեղեր ստացավ «Միասնությունը»՝ 29, Հայկումկուսը՝ 8, «Իրավունք և միաբանությունը»՝ 6, ՀՅԴ-ն՝ 5, «Օրինաց երկիրը»՝ 4, ԱԺՄ-ն՝ 4 տեղեր: Մեծամասնական ընտրակարգով 75 պատգամավորական տեղերից՝ ըստ կուսակցությունների հիմնականում անցան և շատ ձայներ ստացան «Միասնության» ներկայացուցիչները՝ 28%, ՀՅԴ-ն՝ 4%, «Օրինաց երկիրը»՝ 2,7%, ԱԺՄ-ն՝ 2,7%, ՀՀԿ-ն, «Իրավունք և միաբանությունը»՝ ՀՀԸ-ն և «Առաքելությունը»՝ յուրաքանչյուրը՝ 1,3%, իսկ անկուսակցականները՝ 57,4%-ը⁴⁵¹:

Ըստ մասնագիտական գործունեության մեծամասնական ընտրակարգով ընտրված պատգամավորներից գործարարներն ու պաշտոնյաները կազմում են 84%, հասարական-քաղաքական գործիչները՝ 14,7%, մշակույթի և արվեստի գործիչները՝ 1,3%⁴⁵²:

1999 թ. ընտրված Ազգային ժողովն առաջին անգամ աշխատելու էր պրոֆեսիոնալ (արհեստավարժ) սկզբունքով: Նորընտիր ԱԺ-ում որոշակի մաս էին կազմում քաղաքականության և օրինաստեղծ աշխատանքի հետ բացարձակ կապ չունեցող պատգամավորները, որոնք ներկայացնում էին իրենց անձնական կամ որևէ գործարար խմբի շահերը, իսկ քաղաքական հարցերում ենթարկվում էին գործադիր իշխանությանը: Որպես այս խմբի լուծում կարելի է դիտարկել անցումը ամբողջությամբ համամասնական ընտրակարգին, ինչը կրացառեր ընտրողներին և հանձնաժողովներին կաշառելու, տեղայնության, սպառնալիքների դեպքերը, միաժամանակ կնպաստեր բազմակուսակցականության ինստիտուտի ամրապնդմանը:

⁴⁵⁰ Տես Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, երկրորդ գումարում, Երևան, 2001, էջ 28, 29, 42, 43, 44, Մինայան Ե., ՀՀ, ԼՂՀ Ազգային ժողովի և նախագահական ընտրությունները, Հայաստանի Ազգային Ատլաս, հատոր Բ, Երևան, 2008, էջ 129:

⁴⁵¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 2.06.1999:
⁴⁵² Տես նույն տեղում:

Ազգային ժողովի ընտրությունների արդյունքները վկայում են, որ հաղթանակ տարան կենտրոնամետ «Միասնություն», «Հրավունք և միաբանություն» դաշինքները և ճախ ուժերը՝ Հայկումկուսը և ՀՅԴ-ն: Սա բացատրվում էր հիմնականում նրանով, որ պետության դերը տնտեսական ոլորտում հասցված էր նվազագույնի, ինչը համապատասխանում էր ծայրահեռ լիբերալիզմի կողմնակիցների ծրագրերին: Դրանց ծախողումը հասարակության մեջ առաջարեց պետության տնտեսական ակտիվ միջամտությանը կողմնակից ուժերի հաղթանակին:

Պատահական չէ, որ Ազգային ժողովի ընտրություններում բացարձակ մեծամասնություն ստացած ուժը՝ «Միասնությունը», որպես ռազմավարական նպատակ հայտարարեց արդյունաբերության վերականգնումը՝ շեշտը դնելով պետության ավելի գործուն միջամտության վրա:

Այսպիսով, «Միասնությունն» իր համար ապահովելով որակյալ մեծամասնություն ԱԺ-ում, ինքնաբերաբար պատասխանատվություն էր ստանձնում երկրի ապագայի համար: Պատասխանատվության ընթացակարգը հստակեցրեց նախագահ Ռ. Քոչարյանը՝ կամ սատարել գործող կառավարությանը, կամ ձևավորել նոր կառավարություն: Հունիսի 10-ին տեղի ունեցավ Ազգային ժողովի դեկապարության ընտրությունը: Նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեկապարության ընտրությունը: Նախագահ ընտրվեց Վարեն Դեմիրճյանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Բագելյանն ու Ռ. Միրոյանը: Հաջորդ օրը ընտրվեցին ԱԺ մշտական 6 հանձնաժողովների նախագահները: Ռ. Քոչարյանն ընդունեց Ա. Դարբինյանի հրաժարականը և նույն օրը՝ հունիսի 11-ին, նոր վարչապետ նշանակեց պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանին: Կառավարության կազմը նախագահի կողմից հաստատվեց հունիսի 15-ին: Նրանում գերիշխող դիրքեր գրավեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի ժամանակներից հայտնի նախարարները: Փոփոխության ենթակվեց նաև ուժային նախարարությունների համակարգը՝ ներքին գործերի նախարարությունը առանձնացվեց Ազգային անվտանգության նախարարությունից: Միաժամանակ իր ձեռքը վերցնելով տնտեսությունը վերահսկելու առումով կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ներքին գործերի նախարարությունը, հարկային ու մաքս-

յին համակարգերը միավորելով մեկ նախարարության մեջ՝ վարչապետը ստացավ ձեռքերի լիակատար ազատություն՝ տնտեսության մենաշնորհային բնույթ ունեցող և գերշահույթներ ապահովող ոլորտներում որոշ անձանց դերակատարությունը սահամանափակելու համար:

Մայիսի 30-ից մինչև հոկտեմբերի 27-ն ընկած հինգ ամիսների ընթացքում Հայաստանն ապրում էր ներքաղաքական կյանքի բարդ ու հակասական մի շրջան:

Իր ձեռքում հսկայական իշխանություն կենտրոնացրած Վ. Սարգսյանի հետևողականությունն ու պահանջկուտությունը հույս էին ներշնչում, որ կարվեն անհրաժեշտ քայլեր երկիրը սոցիալ-տնտեսական և բարոյաքաղաքական ծանր վիճակից դրուս բերելու համար: Կտրուկ ակտիվացավ հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը՝ Նարաբաղյան հիմնահարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների աշխուժացման պատճառով: Բայց զարգացումները հետ շրջվեցին 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի նախադեպը չունեցող ահարեկչությամբ: Այդ օրը ահարեկիչների խումբը Նախիք Հովհաննյանի գլխավորությամբ մուտք գործեց խորհրդարան և հրագենով «զլիատեց» օրենսդրի ու գործադրի իշխանությունների դեկավարությանը: Սպանվեցին Ազգային ժողովի նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, նրա տեղակալներ Յուրի Բախչյանը և Ռուբեն Միրոյանը, պատգանավորներ Արմենակ Արմենակյանը, Հենրիկ Աբրահամյանը, Միքայել Ջոբանջյանը, նախարար Լեռնարդ Պետրոսյանը: Ոճրագործների գնդակների զոհ դարձավ գործադրի իշխանության դեկավար, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը: Ծուրջ երեք տարի տևեց «հոկտեմբերի 27»-ի քրեական գործի դատարնությունը: Երևանի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ համայնքների առաջին առյանի դատարանի 2003թ. դեկտեմբերի 2-ի դատավճռով ահարեկիչները դատապարտվեցին ցմահ ազատազրկման⁴⁵³:

Ահարեկչությունը հանգեցրեց հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման: Անմիջապես բացվեց իշխանության թերի միջև նախորդ շրջանում առկա հակասությունների ողջ

⁴⁵³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21.02.2008:

թճուկը: Հնդրիմադիր ուժերը սկսեցին հետևողականորեն օգտվել դրանից: Նրանք խնդիր էին դրել օգտագործելով խառը կացությունը՝ հետ բերել իշխանությունը: Հիմնական դիմակայությունն ընթանում էր ոչ թե քաղաքական տարբեր ուժերի, այլ իշխանության թերթ ներկայացնող պաշտոնյաների միջև:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի ոճրագործությունից հետո Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Արմեն Խաչատրյանը:

Հոկտեմբերի 27-ի ողբերգությամբ Հայաստանում սկիզբ առած քաղաքական գործընթացները տևական ժամանակ լարվածության մեջ պահեցին ամբողջ հանրապետությունը: Դիմակայության մեջ էին ընդգրկված մի կողմից՝ հանրապետության նախագահը և նրա շրջապատը, մյուս կողմից՝ կառավարության անդամների ու քարտահանության մի նասը, «Երկրապահ» կամավորների միությունը: Երկրապահները պահանջում էին հանրապետության նախագահի հրաժարականը՝ առաջ քաշելով տարբեր մեղադրանքներ, այդ թվում՝ հոկտեմբերի 27-ի դատավարությանը խոչընդոտելու մեղադրանքը: Նախագահին ընդդիմադիր ուժերի հետ էր նոր նշանակված վարչապետ Վազգեն Սարգսյանի եղբայր Արամ Սարգսյանը: Այնուամենայնիվ, հանրապետության դեկապությունը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ աստիճանաբար կայունացնել իրավիճակը: ՀՀ նախագահի հրամանագրով 2000 թ. մայիսին Ա. Սարգսյանն ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից, վարչապետ նշանակվեց Հանրապետական կուսակցության նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը (1950-2007):

Այսպիսով, քարեբախտաբար, հաջողվեց ներքաղաքական առակատումը շեղել կոչտ քախում տանող ուղուց դեպի համերաշխության ճանապարհ: Հասարակությունը խուսափեց անկանխատեսելի հետևանքներով վտանգավոր դիմակայությունից:

3. ԱՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

ա. Գիտությունը

Առկա սոցիալ-տնտեսական ծանր իրադրությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ հոգևոր կյանքի վրա: Պետական անհրաժեշտ օգնության ու հոգածության բացակայության պատճառով հայոց մշակույթը մեծ անկում ապրեց: Խիստ ճգնաժամ ապրեցին հայ քատրոնը և կինոն, կրծատվեց գրքերի տպագրությունը, խարարվեցին մշակութային կապերը: Ունենալով գգալի ազատություն՝ այնուամենայնիվ ազատ մամուլի զարգացման հնարավորությունները հանրապետությունում սահմանափակ էին. թերթերի մեծամասնությունն ուներ ընդամենը 2-3 հազար տպաքանակ և տարածվում էր հիմնականում մայրաքաղաքում:

Արվեստի բազմաթիվ կոթողներ, ճարտարապետական հուշարձաններ, քատրոնի և կինոյի շենքեր հայտնվեցին անմիտիքար վիճակում: Մշակութային շատ հիմնարկների սեփականաշնորհման հետևանքով ստեղծագործական բազմաթիվ կոլեկտիվներ, գրկելով ստեղծագործելու հնարավորությունից, անգործության մատնեցին: Բայց, չնայած շարունակվող սոցիալ-տնտեսական ծանր ճգնաժամին և շատ ցածր վարձատրությանը, արվեստի աշխատողներն ամեն կերպ ձգտում էին համընթաց քայլել ժամանակի հետ: Հաջողություններ են արձանագրում Հայաստանի քատրոնները, երգի և պարի համույթները, ստեղծագործող բազմաթիվ կոլեկտիվներ:

ԽՍՀՄ-ի գոյության պայմաններում Հայաստանի գիտությունը և կրթությունը հանդիսանում էին միության երեմնի հզոր ու միասնական գիտական համալիրի օրգանական բաղադրիչը: Այստեղ, ըստ էության, գոյություն չունեին ֆինանսավորման կամ նյութատեխնիկական ապահովման խնդիրներ:

Մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը Հայաստանը գիտության զարգացման ցուցանիշներով առաջնակարգ դիրքեր էր զբաղեցնում նախկին միութենական հանրապետությունների գիտական հանրությունների շրջանում:

Հայաստանի անկախացումից հետո ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը, նյութական և ֆինանսական միջոցների անբավարությունը, գիտական կապերի խզումը, գիտական տեղեկատվության սղությունը հանգեցրին հանրապետությունում գիտական գործունեության լացմանը: Քանդվեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը, փուլզվեցին ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները, խաթարվեց գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի վերարտադրության՝ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգը, կազմալուծվեց գիտական արդյունավետ հետազոտությունների նյութատեխնիկական հիմքը: Հանրապետությունում վարկող արմատական-ազատական բարեփոխումների քաղաքականության ընդհանուր հայեցակետում գիտությունը դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսարար և անբույլատրելի ճոխություն և, որպես կանոն, պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր մնացորդային սկզբունքով:

Պետության ոչ հոգատար վերաբերմունքի հետևանքով Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը՝ մոտ 80%-ը, որ նախկինում կուտակել էր նյութատեխնիկական զգալի պաշարներ, գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր, քայլայվեց, իսկ այդ ինստիտուտներում մնացողները, նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ, հազիվ կարողացան գոյատենել:

Հանրապետության գիտական համալիրի քայլայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքի: Միայն ՀՀ ԳԱԱ-ի համակարգից 1991-1995 թթ. հեռացել էր 800 գիտաշխտող, որոնցից 200-ը մշտական բնակության էր մեկնել արտասահմանյան երկրներ⁴⁵⁴: Երկրից մեկնածների թվում գերակշռում էին ազգային գիտության առավել օժտված և կարողունակ ներկայացգային գիտության առավել օժտված և կարողունակ ներկայաց-

կաններ, որոնք ակնառու հաջողությունների էին հասել իրենց ընտրած գիտական ասպարեզում:

Հայաստանի գիտության ոլորտին բնորոշ կադրային տեղաշարժ էր կատարվում նաև ներքին արտահոսքի միջոցով: Գիտնականներից շատերը, որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու, թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության այլ ասպարեզներ, որտեղ հնարավոր էր քիչ թե շատ վաստակ ունենալ և մի կերպ ապահովել իրենց ընտանիքների գոյությունը:

Անկախության պայմաններում հնարավորություն էր ստեղծվել օգտակար կապ հաստատել աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ, ուսումնասիրել և կիրառել գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի գիտական ներուժի հսկայական հնարավորությունների օգտագործման մեջ մեծ հետաքրքրություններ էին դրսերում ոչ միայն Արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները, այլև ուսումնական բնույթի, մասնավորապես՝ Հյուսիսաւողանույան դաշինքի (ՆԱՏՕ) կառույցները: Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուրությունների մեծ մասը ֆինանսավորում էին «Հումբոլդտի» (ԳՖՀ), «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՍՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները, INTAS-ը (ԱՄՆ), TACIS-ը (Եվրոպիություն) և այլը⁴⁵⁵:

Հայաստանի գիտության համար լրաց ձեռքբերում եղավ ակադեմիական համակարգային տեղեկատվական ցանցի ստեղծումը⁴⁵⁶: 1994 թ. ՀՀ ԳԱԱ Խնֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտի աշխատանքները թույլ տվեցին ստեղծել Հայաստանում առաջին ռադիոմոդելային ցանցը և «Հայաստան» հիմնադրամի աջակցությամբ պատրաստված վերգետնյա արքանյակային հանգույցի միջոցով ապահովել ինստիտուտների ելքը դեպի ինտերնետ: Առաջին ինտերնետային կապի միջոցով կառավարության, հայկական քարեզմական կազմակերպութ-

⁴⁵⁴ Դայոց պատմություն, Դասագիրք բուհերի համար, Նշվ. աշխ., էջ 783:

⁴⁵⁵ ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013, էջ 17:

454 Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 126:

յունների և միջազգային դրամաշնորհների օժանդակությամբ հաջողվեց մի քանի տարվա ընթացքում ստեղծել ՀՀ ԳԱԱ տեղեկատվական ցանց: Հայ գիտնականները սկսեցին ավելի շատ դրամաշնորհներ շահել միջազգային գիտական ծրագրերի, տեղեկատվական աջակցության, գիտական աշխատությունների հրապարակման, նոր գիտական սարքավորումների ձեռքբերման և այլ ասպարեզներում:

Անկախության պայմաններում գիտական համակարգի վերափոխմանը նպաստեցին այն կանոնակարգող մի շարք օրենքներն ու որոշումները, որոնցից իր կարևոր նշանակությամբ հատկապես անհրաժեշտ է առանձնացնել 2000թ. Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» օրենքը⁴⁵⁷:

Զգալի աշխատանքներ էին տարվում հայագիտության զարգացման ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր հաղթահարել խորհրդային դարաշրջանի զաղափարական կապանքները: Հայոց պատմության մի շարք թեմաներ ենթարկվեցին ավելի խոր ու համակողմանի ուսումնասիրության, հայ պատմաբանները հնարավորություն ստացան անաշառ լրացանուն պատմական իրողությունները: Կարևոր էր հայոց պետականության վերականգնման, հայ ժողովրդի անկախության համար մղվող պայքարի պատմության ուսումնասիրությունը, որն իր մեջ ներառում էր նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, Հայկական հարցը, Հայ դատը: Հրատարակվեցին ֆիդայական շարժման նշանավոր գործիչներին, ազատագրական պայքարի ազատամարտիկներին, ազգային հերոս Անդրանիկին, տաղանդավոր զորավարներ Նժդեհին, Դրոյին և ուրիշներին նվիրված աշխատություններ, փաստարդերի ժողովածուներ: Լայն ծավալ ստացավ Հայաստանի նոր և նորագույն շրջանի պատմության, Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի, Հայոց ցեղապանության և մի շարք այլ թեմաների ուսումնասիրությունը: Միաժամանակ զարգանում էին հնագիտությունը, ազ-

գագրությունը, տնտեսագիտությունը, գրականագիտությունը և հումանիտար այլ ուղղություններ:

Նոր խնդիրներ դրվեցին բնական, ճշգրիտ գիտությունների առջև: Անհրաժեշտություն էր հանրապետությունում, որքան հնարավոր էր, նախ պահպանել եղած գիտական ներուժը, ապա նպաստել Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, ներքին բնական ուսուրսների հայտնաբերմանը և խելացի օգտագործմանը:

բ. Կրթությունը

Սկսվեցին կրթամշակութային ոլորտի կատարելագործման ուղիների որոնումները: Խորհրդային իշխանության օրոք հայ ժողովուրդը ձեռք էր բերել բարձր կրթական մակարդակ: Բայց ակնախությունից հետո այն էապես վտանգվել էր: 1991-1995 թթ. այս ուղրությունից էր որպես պետական ու տնտեսական գերակայությունից դուրս գտնվող բնագավառ, ուստի նրա հոգսերը դրվեցին տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա:

Հետագա տարիներին փոփոխություններ կատարվեցին կրթական համակարգում, որոնք ամրագրվեցին 1999 թ. «Կրթության մասին» Ազգային ժողովի կողմից ընդունած օրենքում⁴⁵⁸:

Պետությունը չէր խոչընդոտում տարբեր տիպի դպրոցների, այդ բվում մասնակի դպրոցների ստեղծմանը: 2000 թ. նման դպրոցների թիվը հասավ 40-ի:

Ընդունված որոշումների համաձայն՝ Հայաստանում հայ երեխաները պետք է սովորեին միայն հայկական դպրոցներում: Հրատարակվեցին ուսումնական նոր ծրագրերով դասագրքեր, որոնց մեջ մասը անորակ կինելու պատճառով չէր համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին: Ուսուցիչների արտահոսքը (բարձրագույն կրթությամբ շատ ուսուցիչներ, հիմնա-

⁴⁵⁷ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000 թթ.), գիրք Գ, Երևան 2001, էջ 624:

կանում տղամարդիկ, սոցիալական ծանր վիճակից ելնելով՝ հեռանում էին դպրոցից), դասագրքերի, մեթոդական և օժանդակ գրականութան պակասը, գրենական պիտույքների բանկությունը և այլն խոշունդութում էին ժողովրդական կրթության զարգացմանը: Ծանր վիճակում էր գտնվում նյութատեխնիկական բազան, դպրոցական շինությունները չին վերանորոգվում և դրանց հետագա շահագրդումը դառնում էր վտանգավոր: Այս երևույթներն առկա էին նաև նախադպրոցական հիմնարկներում:

Փոխիտություններ կատարվեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության ոլորտում: Բուհերի ուսումնական ծրագրերից հանվեցին անցյալում բոլոր բուհերի համար պարտադիր առարկաները՝ Կոմունիստական կուսակցության պատմությունը, մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը, գիտական կոմունիզմը, գիտական արեիզմը:

Համաշխարհային հանրության մեջ ինտեգրվելուն էր միտված ՀՀ կառավարության 1995 թ. հունիսի 12-ի որոշումը բուհերում ուսուցման նոր՝ եռաստիճան համակարգին անցնելու մասին⁴⁵⁹: Այդ համակարգը բաղկացած էր բակալավրիատից՝ 4 տարի (որը տալիս է բարձրագույն կրթություն), մագիստրատուրայից՝ 2 տարի (բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստում) և ասվիրանությանց (կաղըերի պատրաստում բուհերի և գիտահետազոտական հիմնարկների համար): 1995-ից ԵՊՀ-ն և Երևանի գյուղատնտեսական ակադեմիան անցան այդ համակարգին, որը, սակայն, շատ կրղմերով զիջում էր ուսուցման նախկին համակարգին:

Փորձեր ձեռնարկվեցին բուհերի ինքնուրույնությունն ընդլայնելու ուղղությամբ, ընդարձակվեց դրանց համագրծակցությունն արտասահմանյան ուսումնական և գիտական հաստատությունների հետ:

Որոշ ինստիտուտներ (բժշկական, պոլիտեխնիկական և այլն) ոչ համոզի պատճառաբանություններով վերանվանվեցին համալսարաններ կամ ակադեմիաներ: 1991 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի

Ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ)՝ որպես Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի մասնաճյուղ: Ավելի ուշ բացվեցին Ֆրանսիական և Եվրոպական համալսարանները, իսկ 1998 թ.՝ Սլավոնական (Ռուսական) համալսարանը:

Եթե 1990-1991 ուս.տարում Հայաստանում գործում էր պետական 14 բուհ՝ 68,4 հազար ուսանողներով, որտեղ կաղըեր էին պատրաստվում 103 մասնագիտությունների գծով, ապա 2000-2001 ուս.տարում՝ 19 պետական բուհ՝ ավելի քան 158 մասնագիտությունների գծով՝ 60,7 հազար ուսանողներով⁴⁶⁰:

1990 թվականից Հայաստանի մասնագիտական կրթության ոլորտում ներդրվեց վճարովի ուսուցման համակարգը: Բացվեցին բազմաթիվ մասնավոր համալսարաններ ու քուջներ, որոնց մեծ մասի մակարդակը շատ հեռու էր բուհերին ներկայացվող պահանջներից:

գ. Գրականությունը

Անկախության հոչակումից հետո գրականությունը Հայաստանում զարգանում էր նոր հասարակարգի թելադրած օրինաչափություններով, թեև այն ընդհանուր առմամբ հայ դասական գրականության ժառանգորդն էր: Գրական ստեղծագործությունը վերջնականացնելու ազատագրվում է պետական գաղափարախոսության պարտադրանքից և գրաբննությունից: Ստեղծագործական աշխատանքի կազմակերպումը շարունակում է իրականացնել Գրողների միությունը, որը վերջին երկու տասնամյակներին հաջորդաբար զեկավարել են Հր. Հովհաննիսյանը, Վ. Դավթյանը, Ռ. Դավոյանը, Հր. Մաթևոսյանը և Լ. Անանյանը: Որոշ դժվարություններով և ընդհատումներով լույս են տեսնում գրական հին պարբերականները՝ «Գրական թերթ», «Գարուն», «Նորք», որոնցից բացի հրատարակվում են նաև նոր, երբեմն ոչ տևական կյանք ունեցող համդեսներ և թերթեր:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, Դասագիրք բուհերի համար, նույն տեղում, էջ 785:

⁴⁶⁰ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Երևան, 1998, էջ 70, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 107:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության շրջանում ստեղծագործական ակտիվ ընթացքի մեջ էին ինչպես ավագ, այնպես էլ միջն սերունդների ներկայացուցիչներ և երիտասարդ հեղինակներ: Չափած նոր ժողովածուներով կամ շարքերով հանդես եկան նշանավոր բանաստեղծներ Հ. Սահյանը, Վ. Դավթյանը, Ս. Կապուտիկյանը, Ռ. Դավոյանը: Գրական շարժման մեջ առավել զգայի ուր խաղացին 60-ական թթ. վերջին ասպարեզ իջած միշտ շարք բանաստեղծներ: Փիլիսոփայական-գեղագիտական հարցադրումներով, աշխարհի և մարդու ճակատագրի պատկերային գննումներով աչքի ընկան Հովի. Գրիգորյանի «Հրեշտակներ մանկության երկնքից» և «Երկու ջրհեղեղի արանքում», Ա. Մարտիրոսյանի «Շարակնոց», Հ. Էդոյանի «Հարյուր սոնետ» և «Հետզրոյություն», Ա. Հարությունյանի «Նամակ Նոյին» և «Հուդայի արձակուրդը», Դ. Հովհաննեսի «Նոր քրոնիկոն» գրքերը, որոնցից միքանիսը արժանացան պետական մրցանակի:

Գրական նոր շարժմանը բնորոշ են սեռերի և տեսակների բազմազան համադրությունները, հատկապես պոեզիայի ու արձակի ներքափանցումները: Անկախության տարիներին բանաստեղծական և արձակ գործերով հանդես եկավ Ա. Շեկոյանը («Անտիպեղիա», «Հայկական ժամանակ» և այլն): Բուն արձակի զարգացմանը մասնակցություն են թերում ավագ սերնդի ականավոր ներկայացուցիչներ Հր. Մաքանյանը, Մ. Այվազյանը, Ջ. Խալավյանը և ուրիշներ: Ժամանակակից մարդու հոգեբանությանը, հասարակական բարդ խնդիրների քննության են նվիրված Լ. Խեցոյանի «Խնկի ծառեր», Գ. Խանջյանի «Շարժասանդություն» և «Ստվերներ խամաճիկների փողոցում», Ա. Շեկոյանի «Մետաքսի ճանապարհը» ժողովածուները, որոնք առավելապես բաղկացած են պատմվածքներից:

Անկախության շրջանում բուռն զարգացում է ապրում վեպի ժանրը: Ազգային, հասարակական և հոգեբանական խնդիրներ են շոշափում Գ. Խանջյանի «Հիվանդանոց», «Սպանել փրկչին», «Նստիր Ա զնացքը», Լ. Խեցոյանի «Սև գիրք, ծանր բգեզ» վեպերը: Վերջինս մասամբ նվիրված է Արցախի գոյամարտին և արժանացել է պետական մրցանակի: Լույս են տեսել միշտ շարք պատմավեպեր, որոնք շարունակում և զարգացնում են հայ դասական պատ-

մավեայի հարուստ ավանդները (Լ. Խեցոյան, «Արշակ արքա, Դրաստամատ ներքինի», Ջ. Խալավյան, «Վասիլ Մեծ», Պ. Զեյթունցյան, «Գողացված ձյունը»): Ժամանակակից արձակագիրներին շարունակում է հուգել Մեծ եղեռնի թեման: Գրվել են միշտ վեպեր, որոնցից մեկը Վ. Գրիգորյանի «Ժամանակի գետը» ստեղծագործությունը արժանացել է պետական մրցանակի⁴⁶¹:

Աշխուժություն է տիրում թատերգության ասպարեզում: Պիեսներով հանդես են եկել Ա. Այվազյանը, Ն. Ադայյանը, Պ. Զեյթունցյանը, Գ. Խանջյանը և ուրիշներ: Հրատարակվում է «Դրամատուրգիա» հանդեսը: Դրամատուրգիական որոշ գործեր բեմադրվել են հանրապետության թատրոններում:

1990-2000-ական թվականները հայաստանյան բարգմանական գրականության լավագույն տասնամյակներից են: Առանց գաղափարական-գեղագիտական կաշկանդումների, առավելապես բնագրերից բարգմանվել են եվրոպական, ԱՄՆ, ոուս, լատինամերիկյան գրականությունների նախկինում չբարգմանված լավագույն ստեղծագործություններ, որոնք տպագրվել են ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ մամուլում: Հրատարակվում է «Արտասահմանյան գրականություն» հանդեսը:

Պ. Նկարչությունը և քանդակագործությունը

Հետխորհրդային առաջին տարիներին դժվարին վիճակում հայտնվեցին նաև ազգային կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը: Մայրաքաղաքում տարերայնորեն ձևավորվող գեղարվեստական շուկան կենտրոնացավ Մարտիրոս Սարյանի հուշարձանի շորջը՝ այսպես կոչված՝ Վերնիսաժում:

Հայ արվեստագետներից ունաճ հեռացան Հայաստանից: Ազգային արվեստն աշխարհին ներկայացնելու տեսակետից նշանակալից էր Գերմանիայի Բոխում քաղաքում 1995 թ. հունվարին բացված, մոտ երեք ամիս տևած «Հայաստան. ին մշակույթի վերագրության» ցուցահանդեսը, որը ներկայացված էին նա-

⁴⁶¹ Յայոց պատմության դասագիրք բուհերի համար, էջ 786:

խապատմական շրջանից ցայսօր հայերի ստեղծած մշակութային արժեքներ: Նոյն թվականին Մոսկվայում և Կիպրոսում ներկայացվեցին ժամանակակից հայ կերպարվեստին նվիրված ցուցահանդեսներ: 1997 թ. աշնանը Սալոնիկում (Հունաստան) կազմակերպվեց XIX–XX դարերի հայ գեղանկարիչների և գրաֆիկների շուրջ 60 աշխատանք ներկայացնող՝ «Հայաստաճի գույներ» ցուցահանդեսը, որը մեծ արձագանք գտավ արտերկրություն⁴⁶²:

Գեղարվեստական կյանքում որոշ աշխուժություն մտցրին նաև նավոր պատկերասրահները: Հայաստանում գործող մասնավոր պատկերասրահներից է «Սկրտչյան» պատկերասրահը, որի տաղրության կենտրոնում XIX–XX դարերի հայ դասական կերպարվեստն է: Սփյուռքահայ նկարչուիի Սոնիա Պալասանյանի նախաձեռնությամբ 1994 թ. Երևանում կազմակերպվեց Նորարար փորձառական արվեստի կենտրոնը (ՆՓԱԿ), սեփական պատկերասրահով: ՆՓԱԿ-ի ջանքերով 1995 թվականից կազմակերպվեց Հայաստանի մասնակցությունը Վենետիկի համաշխարհային արվեստի փառատոններին⁴⁶³:

Խոշոր ցուցահանդես կազմակերպվեց 2002 թ. Հայաստաճի նկարիչների միության 70–ամյակի առթիվ, որին մեկական գործերով մասնակցեցին 400 արվեստագետներ:

1990-ական թթ. ևս, ինչպես խորհրդային շրջանում, հայ կերպարվեստի առաջատար ճյուղը գեղանկարչությունն էր: Այդ ասպարեզում աչքի ընկան Սարգիս Մուրադյանը («Զարքոնք»), Փառական Միրզոյանը («Նատյուրմորտ դաշտային ծաղիկներով»), Ռուբեն Խաչատրյանը («Բազմաչափ օրյեկտ»), Սոնիա Պալասանյանը («Ամվերնագիր»):

Պետպատվերների սակագության պայմաններում 1990-ական թվականները մոնումենտալ արձանագործության համար դժվարին տարիներ էին: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվեցին Սպիտակի երկրաշարժի զոհերի և զոհված ազատա-

մարտիկների հիշատակը հավերժացնող մի շարք հուշարձաններ:

Դարասկզբի առաջին տասնամյակում Երևանում կանգնեցված հուշարձաններից հայտնի են Արա Չիրազի «Զորավար Անդրանիկ» (2002, ճարտարապետ՝ Ա. Մխիթարյան), Նորայր Կարգանյանի «Հովհաննես Քաղրամյան» (2003, ճարտարապետ՝ Է. Արևշատյան), Յուրի Պետրոսյանի «Հովհաննես Այվազովսկի» (2003, ճարտարապետ՝ Ս. Ջյուրքչյան), Դավիթ Բեջամյանի «Առն Բարջանյան» (2003, ճարտարապետ՝ Լ. Իգիթյան), Գևորգ Գևորգյանի «Ծովակալ Խսկով» (2006, ճարտարապետ՝ Լ. Մկրտչյան) արձանները և այլն: Վերջին տարիների ստեղծագործություններից են Գյումրիում տեղադրված Միեր Մկրտչյանի հուշարձանը (Ա. Չիրազ), Գարեգին Նժդեհիմ նվիրված հուշահամալիրը Կապանում (Գ. Գևորգյան) և այլն:

Հայաստանի գեղարվեստական կյանքում տեղի ունեցող գործնրացները, ստեղծագործական խմբումներն ու ձգումները ճիշտ ընկալելու և բացատրելու, անաշառորեն գնահատելու համար ժամանակ է հարկավոր: Ազգային կենսունակ ավանդույթների նկատմամբ երիտասարդ նկարիչների և քանդակագործների վերաբերմունքով, ինքնուրույն նտածողությամբ և ինքնատիպ ձեռագործ է պայմանավորված հայ կերպարվեստի վաղվա օրը:

ՀՀ անկախության տարիներին շարունակում էր ստեղծագործել հրաշագործ Էդուարդ Ղազարյանը (1923-2012): Նրա համաշխարհային զարմանահրաշ նվաճումը միկրոքանդակագործության նոր ուղղության՝ շարժական միկրոաշխատանքների ստեղծումն էր: Է. Ղազարյանը հեղինակ էր անգեն աշքով անտեսանելի և մինչև օրս չգերազանցված շուրջ 1000 յուրօինակ շարժական միկրոքանդակների, որոնց ստեղծման գաղտնիքը դեռ չի բացահայտված: Պատահական չէ, որ Քենքրիջի կենսագրական կենտրոնը 2006 թ. է. Ղազարյանին հայտարարեց բոլոր ժամանակների ամենահաճարեղ մարդկանցից մեջը և նրան պարզեցրեց «Կենդանի լեգենդ» ուսկե մեղալով⁴⁶⁴:

⁴⁶² Աղասյան Ա, Յայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 272:

⁴⁶³ Տես նոյն տեղում, էջ 274:

⁴⁶⁴ Յայոց պատմություն, Ղասագիրը բուհերի համար, նոյն տեղում, էջ 787:

Ա. Երաժշտությունը

Անկախության առաջին տարիներին երաժշտական խմբերը և անհատ ստեղծագործողները (այդ թվում՝ հեռուստատեսության և ռադիոյի սիմֆոնիկ նվազախումբը, կամերային երգչախումբը, Ա. Մերանգուլյանի անվան ժողովրծիքների անսամբլը, Էստրադային-սիմֆոնիկ նվազախումբը) ինքնուրույն պիտի լուծեն նյութական ու կազմակերպչական բազմաթիվ խնդիրները: Չատ խմբեր, չհարմարվելով նոր պայմաններին, լուծարվեցին, սակայն ժամանակի ընթացքում իրավիճակը սկսեց կարգավորվել:

Սփյուռքահայ շատ արվեստագետներ եկան Հայաստան, մասնակցեցին մշակութային վերաշինության գրքին:

Առաջիններից եր դիրիժոր և կոմպոզիտոր Լորիս Շամավորյանը, որը մինչև 2000 թ. ստանձնեց Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվազախումբի ղեկավարությունը: 1991 թ. նա հիմնեց Գյումրիի մշակութային կենտրոնը: Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվազախումբը (դիրիժոր՝ Էդուարդ Թոփչյան) այսօր էլ աչքի է ընկնում ակտիվ գործունեությամբ՝ հետաքրքիր, բարձրակարգ կատարումներով ներկայանալով ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ արտերկրի երաժշտասերներին:

Հայաստանում վերսկսեց իր գործունեությունը աշխարհահնակ դիրիժոր Օհան Դուրյանը:

Իր փայլուն կատարումներով շարունակում է աչքի ընկնել մեծատարանդ դիրիժոր, պետական ակադեմիական երգչախումբի ղեկավար, պետական մրցանակի դափնեկիր, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Հովհաննես Չերիջյանը:

Սփյուռքահայ հանրահայտ երաժիշտներից Արամ Ղարաբեկյանը ստանձնեց Պետական կամերային նվազախումբի ղեկավարությունը՝ բարձրացնելով այն նոր աստիճանի, հանդես գալով աշխարհի տարբեր երկրներում:

Սեծ հոչակ ձեռք բերեց Գյումրիի «Գոհար» համույթը տաղանդավոր դիրիժոր Սեպուհ Աբգարյանի ղեկավարությամբ⁴⁶⁵:

Անկախությունը նաև հոգևոր մշակույթի զարգումը ապահովեց: Համերգասրահների բեմերից հնչեցին միջնադարյան հոգևոր երաժշտության գոհարները՝ «Չարական» (գեղարվեստական ղեկավար՝ Դանիել Երաժիշտ), «Տաղարան» (գեղարվեստական ղեկավար՝ Ս. Երկանյան) համույթների կատարմամբ: ՀՀ մշակույթի նախարարությանը կից ստեղծվեց համերգաշարերի նախաձեռնողների խումբ:

XX դ. հայ երաժշտական արվեստում արժեքավոր ներդրում ունեցած մեծանուն կոմպոզիտորների համար անկախ պետականության ձեռքբերումը ստեղծագործական նոր խթան էր:

Բալետների և օպերաների հեղինակ, ճանաչված կոմպոզիտոր Էդգար Հովհաննիայանը (1930–1998 թթ.), որի ստեղծագործությունը հիմնականում կապված է մեր ժողովրդի պատմության և արդի կյանքի հետ, նոր իրականությունն իմաստավորեց խոհակիլիստիական երկերով (1993 թ. «Գողգոթա» սիմֆոնիկ պոեմ, 1995 թ. «Գրիգոր Նարեկացի» օրատորիա): Անկախության տարիներն արդյունավետ էին նոր իրականության գաղափարներով խանողավառված կոմպոզիտոր Տիգրան Մանսուրյանի համար, որի ստեղծագործությունը համաեւրոպական երաժշտական մշակույթի լավագույն ավանդույթների սիմբեզն է՝ հիմնված կոմիտասյան սկզբունքների վրա: Տ. Մանսուրյանի ինքնատիպ ստեղծագործությունները հնչում են արտերկրում հայտնի երաժիշտների կատարմամբ (վոկալ շարք՝ «Գարնան Երգեր»):

Չարունակում են ստեղծագործել հանրահայտ կոմպոզիտորներ Ռ. Ամիրխանյանը, Կ. Օրբելյանը, Ա. Սաքյանը, Վ. Բալյանը և ուրիշներ:

Հանրության այսօր ժամանակակից բեմադրություններով է ներկայանում Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը: Երկարատև ընդունակությունից հետո թատրոնի երգացանկում հայտնվեց Ա. Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը (բեմադրիչ՝ Յուրի Գրիգորովիչ), կայացավ Զ. Վերդիի «Աիդա» օպերայի շրեղ բեմադրությունը (բեմադրիչ՝ Մարիո Կոռոադի), Սերգեյ Պրո-

⁴⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 787:

կոֆիի «Ուոմեն և Զուլիետ» բալետի բեմադրությունը (բեմադրիչ՝ Ռուբեն Խառատյան)՝⁴⁶⁶:

Նոր ժամանակները պահանջեցին մշակութային հաղորդակցման նոր ձևեր, և այդ ասպարեզում էլ հաջողություններ եղան: Ա. Խաչատրյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ պատրաստվեց կոմպոզիտորի կյանքը և ստեղծագործական ողջ ժառանգությունն ընդգրկող տեսակավառակ (2004 թ. Թունիսի միջազգային մրցույթում արժանացել է առաջին մրցանակի): Պատրաստվել է նաև Կոմիտասի հորելյանին նվիրված տեսակավառակ, որտեղ առաջին անգամ ներկայացված է ողջ ֆոնդային նյութը:

գ. Թատրոնը և կինոն

Հայ թատրոնի վերջին քսանամյակն առանձնանում է հիմնարար փոփոխություններով: Երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի կայունացման հետ թատրոնների աշխատանքը աստիճանաբար կարգավորվեց:

1990-ականների սկզբին պետական թատրոնների կողքին հայտնվեցին մասնավոր թատերական խմբեր: 1991թ. ստեղծվեց Համազգային թատրոնը, որը կազմակերպվեց իրեն խաղացանկային թատրոն՝ նշտական թատերախմբով: Տասնամյա գործունեությունից հետո այս թատրոնը դարձավ պետական:

1990-ականների վերջից Հայաստանում սկսեցին կազմակերպվել թատերական փառատոններ՝ հանրապետական ու միջազգային: Միջազգային փառատոնների շրջանակում Հայաստան են ժամանում արտերկրի հայտնի թատերախմբեր, բեմադրիչներ ու դերասաններ:

Նոր բեմադրություններով հանդես եկան Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի, Գ. Սունդուկյանի անվան ակադեմիական, Հր. Ղափլանյանի անվան դրամատիկական, Համազգայինի, Գյումրիի և Վանաձորի թատրոնները: Շարունակում էին բեմում

հանդես գալ տաղանդավոր դերասաններ Խորեն Աբրահամյանը, Սոս Սարգսյանը, Վարդուհի Վարդերեսյանը և ուրիշներ:

Անկախության առաջին տասնամյակի շատ բարդ պայմաններում Հայաստանում նկարահանվել են երեք տասնյակից ավելի լիամետրած ու կարճամետրած խաղարկային ֆիլմեր և բազմաթիվ վավերագրական կինոնկարներ: Այդ տարիներին հիմնվեցին մի շարք անկախ ստուդիաներ: Ֆիլմերի մի մասը ոճի առումով մեր կինոյի ավանդական հիմքի վրա է ստեղծված (Առնող Աղարարովի «Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստծո», Արման Մանարյանի «Ընկեր Փանջունի», Դմիտրի Կեսայանցի «Անհծվածները», «Աղետ» և այլն): Մյուս մասը առավել նոր կինոմտածողության կրողն է (Սուրեն Բարայանի «Արյուն», Միքայել Դովլարյանի «Լարիրինթոս» Հարություն Խաչատրյանի «Վերադարձ պետյաց երկիր», Վիգեն Չալյանյանի «Զայն բարբառոյ...», «Տէր, ողորմեա» ֆիլմերը): Նոր սերնդի նկարահանած ֆիլմերից են Էդգար Բաղդասարյանի «Ժաղերը», «Աև պատը», Տիգրան Խզմալյանի «Աևը և սպիտակը», «Պիեղեկինոն կամ օդից էլ թեթև»: 1990-ականներին նկարահանված վավերագրական ֆիլմերից են Ռուբեն Գևորգյանցի «Փարազանով. Վերջին կոլաժը», Կարեն Գևորգյանի «Խաչը մեր», «Երկշնորանք» ֆիլմերը: «Վերջ» և «Կյանք» բանաստեղծական-մոնտաժային երկերգությունում իր ստեղծագործությանը հատուկ տիեզերական տեսանկյունից մարդկային գոյության խորհուրդն է վերահմատափորում կինոյի դասական դարձած Արտավազդ Փելշշյանը: 2000-ական թվականներին Հայաստանում նկարահանվել են մոտ 60 լիամետրած և կարճամետրած գեղարվեստական խաղարկային ֆիլմ և մեծ քվով վավերագրական կինոնկարներ:

1990-ական թվականներին իրենց գործունեությունն էին շարունակում հայ անվանի անիմատորներ Ռոբերտ Սահակյանը («Քեզ Հայաստան», «Սեղմակոճակ», «Կացին» (ըստ Հ. Թումանյանի), «Ընտրություններ», «Տապան» և այլն), Գայանե Մարտիրոսյանը («Քամու թերին», «Տարաշխարիկները» և այլն), Ստեփան Գալստյանը («Միջանցք», «Այլնոտրանք» և այլն), Նաիրա Մուրադյանը («Երեք պոետ և Չարենց», «Ծանապարհ» և այլն) և ուրիշներ:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 788:

Խաղարկային կինոյում իր խոսքն ասաց Արման Մանարյանը, որը որպես մոլտիպլիկատոր նկարեց «Տգետը» մոլտֆիլմը, իսկ 2009-ին ավարտեց հայոց էպոսի՝ Սատունի Դավթի անհմացիոն էկրանավորումը⁴⁶⁷:

1990-ական թվականներին Հայաստանում նկարահանվեց մոտքան անհմացիոն (մոլտիպլիկացիոն) ֆիլմ, նույնքան էլ նկարահանվեց հաջորդ տասնամյակում:

Հայ ուժիսորների ֆիլմերը ներկայացվում են միջազգային կինոփառատոններում: Հայաստանում նույնպես կազմակերպվում են կինոփառատոններ, որոնց մեջ առաջնորդյունը, իրև մշակութային իրադարձություն, պատկանում է «Ուկե ծիրան» ամենամյա միջազգային կինոփառատոնին:

Է. Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը

Խորհրդային Միության փլուզումը և Հայաստանի Հանրապետության հոչակումը ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառի աշխատանքների կազմակերպման և դեկավարման հարցերում առաջ բերեցին սկզբունքային նոր մոտեցումներ: Արդյունաբերական ծեռնարկությունների տնտեսական գործունեության անկանոն հետևանքով անգործության մատնվեցին նաև ֆիզկուլտուրային կոլեկտիվները:

Հանրապետության տնտեսական վիճակը խոչընդոտում էր ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի լիարժեք ֆինանսավորմանը, մինչեռ, վերամորոգման խիստ կարիք ունեին բոլոր մարզադիմում և սպորտային կառույցները: Մարզարարանները չին տարացվում, չին գործում շղերադնիքները, ցնցուղարանները, վերականգնման կենտրոնները: Այս ամենի հետևանքով նվազել էր առողջարարական և զանգվածային ֆիզկուլտուրայով զբաղվածների թիվը:

Չնայած այդ ամենին՝ զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին

1990-2000 թվականներին հանրապետությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի աշխատանքներում, այդ թվում և առանձին մարզաձևներում (ըմբշամարտ, ծանրամարտ, բռնցքամարտ, շախմատ և այլն):

Ստեղծվեցին Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեն, տարբեր մարզաձևների հանրապետական ֆեդերացիաները, օրինականացվեց պրոֆեսիոնալ սպորտը, որոշ զարգացում ապրեցին մարզական ակումբները:

1990-ական թթ. սկզբից Հայաստանում սկսվեց անկախության գործնքացը, որը նոր պայմաններում նոր պահաջներ ու խնդիրներ դրեց ֆիզկուլտուրայի ու սպորտի զարգացման գործում:

1990 թվականի հոկտեմբերի 23-ին Երևան քաղաքում հրավիրվեց Հայաստանի ազգային օլիմպիական շարժման հիմնադիր համագումարը: Համագումարը հրավիրելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ Հայաստանը ազգային օլիմպիական կոմիտե չուներ, իսկ օլիմպիական խաղերին մասնակցելու իրավունքը վերապահվում էր միայն այն երկրներին, որոնք ունեին ազգային օլիմպիական կոմիտե և անդամակցում էին ՀԱՕԿ-ին⁴⁶⁸:

Համագումարը հաստատեց Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեի (ՀԱՕԿ) կանոնադրությունը, ընտրեց ՀԱՕԿ-ի կազմը, որի մեջ մտան 143 մարդ՝ հանրապետության անվանի մարդկաներ և մարզիներ, մարզաձևների ազգային ֆեդերացիաների ներկայացուցիչներ, հանրապետության քաղաքացիների և շրջանների, մարզական ընկերությունների և կազմակերպությունների ակտիվիստներ, մարզական աշխատողներ, գիտնականներ, լրատվական զանգվածային միջոցների աշխատողներ, սփյուռքահայ մարզական գործիչներ: Հաստատվեց ՀԱՕԿ-ի գործադիր կոմիտեն՝ 27 անդամներով:

ՀԱՕԿ-ի նախագահ ընտրվեց հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պետական կոմիտեի նախագահ Ռ. Հա-

⁴⁶⁷ Գալստյան Ս., Հայացք մեր կինոյին, Պատմությունը և ներկան, Երևան, 2011, էջ 226:

կորյանը, առաջին փոխնախագահներ՝ Հ. Չահինյանը և Մ. Իսպիրյանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Ազարյանը և Վ. Ենգիբարյանը, զլիսավոր քարտուղար՝ Հ. Յավշյանը: ՀԱՕԿ-ի գործադիր կոմիտեի կազմում, բացի վերը թվարկվածներից, ընտրվեցին օլիմպիական չեմպիոններ՝ հնգամարտիկ Ի. Նովիկովը, ծանրորդ Յու. Վարդանյանը, օլիմպիական խաղերի մրցանակակիր, ջրացատկորդ Դ. Համբարձումյանը և այլոր⁴⁶⁹:

ՀԱՕԿ-ի աջակցությամբ կարճ ժամանակաշրջանում միջազգային ֆեդերացիաների անդամներ հաստատվեցին հանրապետության բոնցքամարտի, հունահռոմեական և ազատ ոճի ըմբշամարտի, ծանրամարտի, մարմնամարզության, թենիսի, սեղանի թենիսի, բասկետբոլի, ֆուտբոլի, վոլեյբոլի և այլ մարզաձևերի ազգային ֆեդերացիաները:

1991թ. Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդ որոշում ընդունեց հանրապետությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պետական կառավարման լիազորված մարմին համարվող Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրային և սպորտի պետական կոմիտեի փոխարեն ստեղծել ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի կոմիտե՝ դրանով իսկ նվազեցնելով ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի դեկավարման կարգավիճակը և կարեռությունը:

ՀԱՕԿ-ը միջազգային օլիմպիական կոմիտեի կողմից ժամանակագրապես ճանաչվեց 1992 թվականի մարտի 8-ին Լռումում Հայացած ՄՕԿ-ի նախաշրջանում: 1992թ. հոկտեմբերի 31-ին Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեն հաստատվեց աշխարհի ազգային օլիմպիական կոմիտեների միության անդամ, իսկ 2 օր անց՝ նոյեմբերի 2-ին՝ Եվրոպայի ազգային օլիմպիական կոմիտեների միության անդամ⁴⁷⁰:

1992 թվականի հունիսի 25-ին Բարսելոնի օլիմպիական խաղերի բացման արարողության ժամանակ միացյալ հավաքական թիմի պատվիրակության շարասյան զլիսամասում նախկին ԽՍՀՄ-ի

միութենական հանրապետությունների դրոշակակիրների շարքում, օլիմպիական խաղերի պատմության մեջ առաջին անգամ, ծածանվում էր Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշը: Այն տանում էր ապագա օլիմպիական չեմպիոն, հրաձիգ Հրաշյա Պետիկյանը: Բացի Հրաշյա Պետիկյանից, այս խաղերին մասնակցեցին հայաստանցի ևս երեք մարզիկներ՝ հունահռոմեական ոճի ըմբիշներ Մնացական Խականդարյանը և Ալֆրեդ Տեր-Սկրտչյանը, ծանրամարտիկ Խորայել Միլիտոսյանը, որոնք ընդգրկված էին Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) միացյալ թիմի կազմում (նախկին ԽՍՀՄ հավաքականի թիմ)⁴⁷¹:

Այստեղ փայլուն հանդես եկավ զյումբեցի 74 կգ քաշային կարգի հունահռոմեական ոճի ըմբշամարտիկ Մ. Խականդարյանը, որը իր բոլոր մրցակիցներին հաղթեց մեծ առավելությամբ և հոչակվեց օլիմպիական չեմպիոն: Մ. Խականդարյանի ոչ միայն օլիմպիական խաղերի, այլև ԽՍՀՄ, Եվրոպայի և աշխարհի բազմակի չեմպիոն էր:

Գյումբեցի հանրահայտ ծանրամարտիկ Ի. Միլիտոսյանը նույնականացնելով հաղթանակի հասնելու անկոտրություն կամք տունեց իր օլիմպիական հաղթանակը: Նա քազմից նվաճել է ԽՍՀՄ-ի, Եվրոպայի և աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Հայաստանի հրաձիգներից առաջինը Հ. Պետիկյանը նվաճեց օլիմպիական չեմպիոնի պատվավոր տիտղոսը: 1988 թվականից՝ Հ. Պետիկյանը քանից նվաճել է ԽՍՀՄ-ի, Եվրոպայի և աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Հայաստանի օլիմպիական չեմպիոններ Մ. Խականդարյանի, Ի. Միլիտոսյանի և Հ. Պետիկյանի փայլուն հաղթանակների պատվին Բարսելոնի 25-րդ օլիմպիական խաղերում երեք անգամ բարձրացվեց Հայաստանի Հանրապետության պետական եռագույն դրոշը և հնչեց օրիներգը: Օլիմպիական խաղերում հայաստանցի մարզիկները հասան փայլուն հաջողության՝ նվաճելով երեք ոսկե և մեկ արծաթե մեդալ: Այս մարզական արդյունքը

⁴⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

⁴⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189:

⁴⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190:

փոքր-ինչ զիջում է միայն 1956 թվականի Մելքոնի 16-րդ օլիմպիական խաղերի արդյունքներին, եթե Հայաստանի մարզիկները ձեռք բերեցին 4 ոսկե մեդալ:

Խաղերին միացյալ թիմի կազմում Մոսկվայից, Ռուսահնայից, Ուգրեկստանից մասնակցեցին ևս 4 հայ մարզիկներ: Երկրորդ անգամ օլիմպիական խաղերի մասնակցեցին և օլիմպիական շեմափոնի կոչում նվաճեցին կիսցի սուսերամարտիկ Գեղրօհի Պողոսյանը, ինչպես նաև հայազգի մոսկվացի մարզիկներ բասկետբոլիստուիդ Ելենա Բունիարյանը, ձեռնազնդրոդ Պավել Սուրիասյանը և բռնցքամարտիկ Արքուր Գրիգորյանը (Ուգրեկստան):

Նրանք բոլորն էլ եղել էին ԽՍՀՄ-ի և Եվրոպայի չեմպիոններ, իսկ նրանցից Գ. Պողոսյանն ու Պ. Սուրիասյանը նաև աշխարհի չեմպիոններ:

Խաղերի մասնակից բռնցքամարտիկ Ա. Գրիգորյանը (Ուգրեկստան) մրցանակային տեղ զգավեց: Խաղերից հետո նա դարձավ Գերմանիայի պրոֆեսիոնալ բռնցքամարտիկների միության անդամ և բազմից նվաճեց պրոֆեսիոնալ բռնցքամարտիկների աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Այս օլիմպիական խաղերում Միացյալ թիմի անդամ Խորիրդային Սրույթան հայազգի մարզիկները նվաճեցին 3 ոսկե մեդալ:

Բարսելոնի օլիմպիական խաղերին մասնակցեցին 6 սփյուռքահայ մարզիկներ: Օլիմպիադային երկրորդ անգամ մասնակցեցին ամերիկահայ ժամանակակից հնգամարտիկ Միասկ Կոստիկյանը և ֆրանսահայ լողորդ Քրիստոֆ Կալֆայանը: Արդեն փորձառու այս հայազգի մարզիկներից բացի խաղերում հանդես եկան ուսմինահայ մարմնամարզուիկ Զինա Գոգյանը, բուլղարահայ հունառոմեական ոճի ըմբշամարտիկ Նուրիհան Լելիկյանը և բուղարահայ քոյրեր թենիսիստուիդներ Կատերինա և Մագդալենա Բերբերյան-Մալենաները: Այս օլիմպիական խաղերում Խորիրդային Միության հայազգի և սփյուռքահայ մարզիկները նվաճեցին 3 ոսկե և մեկ արծաթե մեդալ՝⁴⁷²:

Հանրապետության ֆիզկուլտուրային շարժման համար 1993

թվականը հայտնի է նրանով, որ հանրապետության կառավարությունը միջոցների խնայողության նպատակով որոշեց միավորել պետական կառավարման տարբեր ոլորտները: Որոշեց ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառը միավորել երիտասարդության հարցերի հետ, որի հետևանքով ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ֆիզիկական կուլտուրայի, սպորտի և երիտասարդության հարցերի վարչություն:

Հայաստանի Հանրապետության օլիմպիական շարժման ամենանշանակալի երևոյթը հանրապետության մարզական պատվիրակության մասնակցությունն էր 1994 թվականի փետրվարի 12-17-ը կայացած Լիլիհամերի (Սորվեգիա) 17-րդ ձմեռային օլիմպիական խաղերին:

1994 թվականի փետրվարի 11-ին Լիլիհամերի օլիմպիական ավանում Հայաստանի Հանրապետության պետական օրիներքի հեցուների ներքո առաջին անգամ բարձրացվեց հանրապետության պետական եռագույն դրոշը: Հայաստանի Հանրապետության մարզական պատվիրակությունը խաղերի բացման արարողության ժամանակ, խաղերի մասնակից 66 պետությունների թվում, օլիմպիական մարզադաշտ մտավ «Հայաստանի Հանրապետություն» ցուցատախտակով և եռագույն դրոշով:

Հանրապետության մարզական կյանքի, օլիմպիական շարժման հետագա զարգացման համար չափազանց նշանակալի երևոյթ էր 1994թ. ապրիլի 19-20-ը ՍՕԿ-ի (Սիցազգային օլիմպիական կոմիտեի) պատվիրակության այցը Հայաստան՝ ՍՕԿ-ի պրեգինանտ, մարզիկ Խուան Անտոնիո Սանտանչի գլխավորությամբ՝⁴⁷³:

ՍՕԿ-ի պատվիրակության այցը Հայաստան նպաստեց հանրապետությունում օլիմպիական շարժման հեղինակության բարձրացմանը, մարզական աշխատանքների աշխուժացմանը, միջազգային մարզական կապերի բարելավմանը, օլիմպիական շարժման բազմաթիվ հիմնահարցերի պարզաբանմանը և այլն:

Հաշվի առնելով այն, որ ՍՕԿ-ը 1994 թվականը հայտարարել էր օլիմպիական շարժման 100-ամյակի տարի՝ հանրապետության

⁴⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192-193, 194:

⁴⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

մարզական կազմակերպություններում, իիմնարկ-ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում լայնորեն կազմակերպվեցին և անցկացվեցին օլիմպիական շարժման 100-ամյակին Նվիրված միջոցառումներ:

ՄՕԿ-ի հորելյանի կապակցությամբ, նկատի ունենալով օլիմպիական խաղերի հայաստանցի միակ եռակի չենային Ալբերտ Ազարյանի ծանրակշիռ ծառայությունները միջազգային օլիմպիական շարժմանը, ՄՕԿ-ը նրան շնորհեց հատուկ մրցանակ:

Նույն տարում ժամանակակից օլիմպիական խաղերի առաջին հայ չենային, մարմնամարզիկ Հրանտ Չահինյանը համաշխարհային օլիմպիական շարժմանը մատուցած մեծ ծառայությունների համար պարգևատրվեց «Արդարացի խաղի համար» ՄՕԿ-ի հատուկ մրցանակով:

Մեծ կարևորություն տալով մարզական հերթափոխի պատրաստմանը՝ ՀԱՕԿ-ը 1995 թվականներին Հոլանդիա և Անգլիա ուղարկեց հանրապետության երիտասարդական հավաքական թիմերի 27 մարզիկների:

Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառը 1995թ. ապրեց նոր փորձություն. Հանրապետության կառուվարությունը ստեղծեց ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարություն: Ընդ որում՝ նախարարությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հարցերով աշխատողների թիվը կրճատվեց մոտ 3 անգամ և հավասարվեց 12 մարդու:

Ատլանտայում կայանալիք 26-րդ օլիմպիական խաղերին Հայաստանի Հանրապետության արժանավայել մասնակցությունը ապահովելու նպատակով հանրապետության վարչապետը 1996 թ. ապրիլի 18-ին ընդունեց թիվ 231 որոշումը, որով պարտավորեցվում էր կառավարության հանապատասխան մարմիններին ձեռնարկել բոլոր միջոցները օլիմպիական խաղերին հաջող մասնակցությունն ապահովելու համար⁴⁷⁴:

Ֆիզկուլտուրային շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանի մարզական պատվիրակությունը ամառային օլիմպիական խաղերին մեկնեց առանձին թիմով և իր անվամբ: Լրաց-

նելով ՄՕԿ-ի և տարբեր մարզաձևերի միջազգային ֆեղերացիաների վարկանշները՝ խաղերին մասնակցելու իրավունք ստացան հայաստանցի 32 մարզիկ-մարզուիիներ՝ 12 մարզաձևերից: Հանրապետության մարզիկների հետ օլիմպիադա մեկնեցին նաև 63 մարզական աշխատողներ, մարզիչներ, օլիմպիական շարժման առաջատարներ:

Հունահռոմեական ոճի ըմբշամարտի 52 կգ քաշային կարգի օլիմպիական մրցաշարում Հայաստանցի Արմեն Նազարյանը նվաճեց օլիմպիական չենայինի ոսկե մեդալ: Այնուհետև Ա. Նազարյանը մշտական բնակություն հաստատեց Բուլղարիայում և հաջորդ՝ 2000 թ. Սիդնեյի օլիմպիական խաղերում արժանացավ օլիմպիական խաղերի ոսկե պարզեցին ու դարձավ օլիմպիական խաղերի կրկնակի չենային, բայց արդեն Բուլղարիայի հավաքական թիմի կազմում: Նա օլիմպիական խաղերի կրկնակի չենայինի կոչումից քացի արժանացել է ԽՍՀՄ, Եվրոպայի կրկնակի չենայինի, ինչպես նաև՝ աշխարհի չենայինի կոչման⁴⁷⁵:

48 կգ քաշային կարգի ազատ ոճի ըմբշների օլիմպիական մրցումներում հաջող հանդես եկավ Արարատ քաղաքի ներկայացուցիչ Արմեն Մկրտչյանը, որը ձեռք բերեց արծաթե մեդալ:

Ատլանտայի 26-րդ օլիմպիական խաղերին, քացի հայաստանցի 32 մարզիկներից, մասնակցեցին նաև հայազգի 25 մարզիկներ՝ 14 պետություններից:

Այս խաղերում ամենամեծ մարզական հաջողության հասավամերիկահայ թենիսիստ Անդրե Աղասին, որը հայ մարզիկներից առաջինը կարողացավ հաղթանակով դուրս գալ աշխարհի ուժեղագույն թենիսիստների օլիմպիական մրցաշարից՝ նվաճելով օլիմպիական խաղերի չենայինի ոսկե մեդալ: Հաղթանակներ տանելով իր բոլոր մրցակիցների նկատմամբ և միայն եզրափակիչ մարտում զիջելով առաջնությունը՝ օլիմպիական 7 խաղերի ձյուդուստների մրցումներում արծաթե մեդալ նվաճեց ուզբեկստանցի հայազգի մարզիկ Կարեն Բաղդասարովը: Օլիմպիական արծաթե մեդալի արժանացավ նաև ուսմինահայ փորձառու մարմնամարզուի Զինա Գոզյանը⁴⁷⁶:

⁴⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

⁴⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202-203:

⁴⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

Ատլանտայի խաղերի մասնակից սփյուռքահայ մարզիկները նվաճեցին մեկ ոսկե, երկու արծաթե և մեկ բրոնզե մեդալ: Բացի օլիմպիական խաղերից հայաստանցի և հայ մարզիկները որոշակի հաջողություններ ունեցան աշխարհի և Եվրոպայի չեմպիոնատներում: 1992թ. Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը նվաճեց ըմբիշ Ալֆրեդ Տեր-Սկրտչյանը: 1993թ. աշխարհի չեմպիոններ դարձան ըմբիշ Արամի Մանուկյանը և սամբիստ Հովհան Մանուկյանը, իսկ ծանրորդ Խաչատոր Ջյավանակցյանը նվաճեց Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը: Ակսած 1994 թվականից հրաձգուի Երջանիկ Ավետիսյանը բազմիցս նվաճել է աշխարհի և Եվրոպայի չեմպիոնի տիտղոսը: 1994 թվականին Եվրոպայի չեմպիոններ դարձան ըմբիշներ Արմեն Սկրտչյանը և Անուշավան Սահակյանը, իսկ մեկ այլ ըմբիշ՝ Արայիկ Գևորգյանը, աշխարհի չեմպիոնի կոչման արժանացավ 1995, 1997 և 1998 թթ.: 1998 թ. Ֆրանսիայի ֆուտբոլի ազգային հավաքականի կազմում աշխարհի չեմպիոնի տիտղոս նվաճեցին ֆրանսիահայ ֆուտբոլիստներ Յուրա Չորկաևը և Ալեն Պողոսյանը⁴⁷⁷:

1997 թվականի հունվարի 29-ին կայացավ Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեի հերթական Գլխավոր ասամբլեան, որ ՀԱՕԿ-ի կատարած աշխատանքների մասին հաշվետվությամբ հանդես եկավ ՀԱՕԿ-ի նախագահ Ա. Ավետիսյանը: Օլիմպիական խաղերին մասնակցած 32 մարզիկներից միայն 2-3-ը շահեցին մեկան ոսկե և արծաթե մեդալ, 9-ը տեղ գրավեցին առաջին ուրենակում, մնացած 21-ը անհաջող հանդես եկան:

Ասամբլեան ըննարկեց 1998 թ. Նազանոյի (ճապոնիա) ճմեռային 18-րդ և 2000 թ. Սիդնեյի (Ավստրալիա) 27-րդ ամառային օլիմպիական խաղերին Հայաստանի մասնակցության հարցը և որոշում ընդունեց մասնակցել ճմեռային և ամառային օլիմպիական խաղերին:

1997թ. ՀԱՕԿ-ը ակտիվ գործունեություն ծավալեց Նազանոյում (ճապոնիա) 1998թ. հունվարի 7-29-ը կայանալիք ճմեռային 18-րդ խաղերին հայաստանցի մարզիկների նախապատրաստման ոլորտյամբ⁴⁷⁸:

1998 թ. փետրվարի 4-ին Նազանոյ մեկնեցին 7 մարզիկներ, մեկ մարզիչ, մեկ քթիչ, պատվիրակությունը ղեկավարող և ուղեկցող 9 աճձինը և 2 ուսանող՝ միջազգային երիտասարդական ճամբարի աշխատանքներին մասնակցելու համար:

Նազանոյի 18-րդ ճմեռային խաղերին մասնակցեցին երկու սփյուռքահայ մարզիկներ: Փայլուն հանդես եկավ ԱՄՆ-ի՝ տափողակով հոկեյի կանանց հավաքական թիմի անդամ Վիկտորյա Մովսիսյանը, որը ճմեռային օլիմպիական խաղերի չեմպիոնութու կոչումը նվաճած առաջին հայ մարզուիին է:

1999թ. լորջ հաջողությունների հասան և Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը նվաճեցին Հայաստանի շախմատի գրոյսմաստեր Լևոն Արտեմյանը, Սմբատ Լպուտյանը, Արտյոմ Մինասյանն ու Աշոտ Անաստասյանը:

1999 թ. փետրվարին ճայների մեծամասնությամբ ՀԱՕԿ-ի նախագահ ընտրվեց սպորտի վաստակավոր վարպետ, հունակոռնեական ըմբշամարտի աշխարհի բազմակի չեմպիոն Բենուր Փաշյանը: Աշխատանքներ տարվեցին Համահայկական առաջին խաղերը ՀՀ-ում կազմակերպելու ուղղությամբ:

Համահայկական առաջին խաղերը կայացան Հայաստանում 1999թ. օգոստոսի 28-ից սեպտեմբերի 5-ը: Խաղերի հանդիսավոր բացումը կայացավ Երևանի «Հրազդան» մարզադաշտում օգոստոսի 28-ին: Խաղերի կրակը բոցավառվեց Գառնիի հերանոսական տաճարում և փոխանցավագրերով հասցվեց «Հրազդան» մարզադաշտ, որը օլիմպիական խաղերի եռակի չեմպիոն, մարմնամարզիկ Ալեքսանդր Բոցավառնեց խաղերի ջահը⁴⁷⁹:

Հանդիսավոր բացման արարողությունը, որը վերածվեց մարզամշակույթային խոշոր տոնի, ավարտվեց գեղեցիկ և ճոխ հրավառությամբ: Խաղերի մասնակիցներին իր բարեմաղթանքները հեց ՄՕԿ-ի պրեզիդենտ Խուան Անտոնիո Մամարանչը: Համահայկական առաջին խաղերին մեծ թվով մարզիկներ մասնակցեցին Թեհրանից (64 հոգի), Ստեփանակերտից (58 հոգի), Բուենոս Այրեսից (53 հոգի), Սիդնեյից (49 հոգի), Լու Անդեւեսից (47 հոգի), Փարիզից (34 հոգի), Տորոնտոյից (32 հոգի), ինչպես նաև Բեյրու-

⁴⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204-205:

⁴⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

թից, Բրյուսելից, Կահիրեից, Հալեափից, Մարտելից, Մոնրեալից, Նի-
կողիայից, Նիցցայից, Սան Ֆրանցիսկոյից, Սան Պաուլոյից,
Սպահանից:

Խաղերի ժամանակ խաղարկվեցին 37-ական ոսկե, արծաթե և
բրոնզե մեդալներ, որոնք բաժին ընկան 26 քաղաքների մարզիկնե-
րի: Խաղերի ոսկե մեդալակիրների մեջ էին Երևան, Վանաձոր,
Թբիլիսի, Թեհրան, Գյումրի, Մոնթելու, Լու Անգելես, Հալեպ, Վալ-
լեյ, Սիսիան և Էջմիածին քաղաքները:

Խաղերի հանդիսավոր փակման արարողությունը կայացավ
Երևանի Կ. Դեմիրճյան մարզահամերգային համալիրում 1999
թվականի սեպտեմբերի 5-ին: Այս վերածվեց երիտասարդության
բարեկամության շերմ ու հուզիչ տոնախմբության:

2000 թվականի ամենախոչոր մարզական ստուգատեսք, բնա-
կանաբար, Սիդնեյի 27-րդ ամառային օլիմպիական խաղերն էին,
որոնց մասնակցեցին 24 հայաստանցի մարզիկ-մարզուիիներ:

Հայաստանցի մարզիկները այս օլիմպիական խաղերում հան-
դես եկան չափազանց անհաջող: Նրանցից միայն ծանրորդ Ար-
սեն Սելիքյանին հաջողվեց ձեռք բերել բրոնզե մեդալ: Ի տարրե-
րություն հայաստանցի մարզիկների՝ Սիդնեյի խաղերում անշափ
հաջող հանդես եկան սփյուռքահայ մարզիկները: Խաղերի
սփյուռքահայ 18 մասնակիցներից չորսը՝ հունակոռունեական ոճի
ըմբիշ Վարդերես Սամուրդաշեր, սուսերամարտուիի Կարինե Ազ-
նավորյանը, ձեռագնդորդ Պավել Սուրեհայանը և Հայաստանցի
Բուլղարիա մեկնած և Բուլղարիայի թիմից հանդես եկող հունա-
կոռունեական ոճի ըմբիշ Արմեն Նազարյանը հոչակվեցին օլիմպիա-
կան չեմպիոններ, ըստ որում վերջին երկու մարզիկները այդ նար-
զական բարձր տիտղոսին արժանացան երկրորդ անգամ: Սփյուռ-
քահայ մարզիկներից ֆրանսիացի մարմնամարզիկ Բենիամին
Վարոնյանը և ուստաստանցի վոլեյբոլստուիի Ինեսա Սարգսյանը
ձեռք բերեցին արծաթե մեդալները⁴⁸⁰:

ՀԱՕԿ-ի որոշ փոփոխությունների ենթարկված գործադիր կո-
միտեն՝ նորընտիր նախագահ Իշխան Զաքարյանի գլխավորութ-
յամբ, 2001 հունվար-մայիս ամիսներին անցկացրեց գլխավոր ա-

սամբռեայի 4 արտահերթ նիստ, որոնցում, ըստ մարզաձևերի
քննություն առավ Սիդնեյի օլիմպիական խաղերին հանրապետութ-
յան նարզիկների մասնակցության արդյունքները և ձեռնամուխ ե-
ղավ քոյլ տրված սխալների ու թերությունների վերացմանը:

ՀԱՕԿ-ի ասամբլեան հաստատեց «Հայաստանի Հանրապե-
տության հավաքական թիմերի Արենքի 28-րդ օլիմպիական խաղե-
րի նախապատրաստման 2001-2004 թթ. համալիր ծրագիրը», որի
կենագործման նպատակով ՀՀ Մշակույթի, Երիտասարդության
հարցերի և սպորտի նախարար Ռ. Շառոյանի և ՀԱՕԿ-ի նախա-
գահ Ի. Զաքարյանի 2001 թ. մայիսի 10-ի համատեղ հրամանով
հանձնարարականներ տրվեցին բոլոր մարզական կազմակեր-
պություններին և հավաքական թիմերին օլիմպիական խաղերի
նախապատրաստման համալիր ծրագիրը ամբողջությամբ կատա-
րելու համար⁴⁸¹:

Սպորտի բնագավառում ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակից
դուրս գալու համար ակտիվություն հանդես բերեց հանրապետութ-
յան մշակույթի, Երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախա-
րարությունը, որը նախարար Ռ. Շառոյանի և ֆիզիկական կուլ-
տուրայի ու սպորտի հարցերով փոխնախարար Ի. Զաքարյանի
նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ եղավ ֆիզիկական կուլտուրայի և
սպորտի վերաբերյալ հայեցակարգի և ապա նաև՝ օրենքի մշակ-
մանը: 2000 թ. հունիսի 29-ին Հայաստանի կառավարությունը
հաստատեց «Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկական կուլ-
տուրայի և սպորտի ոլորտում պետական քաղաքականության հա-
յցակարգը»:

Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ոլորտի
համար պատմական նշանակության երևույթ էր 2001 թվականի հու-
նիսի 26-ին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից «Ֆիզիկական կուլտուրայի
և սպորտի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը, որը ՀՀ նախագահի կող-
մից վավերացվեց 2001 թվականի հունիսի 19-ին⁴⁸²: Չարունակելով
ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ոլորտի բարեփոխումների գոր-

⁴⁸⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 214:

⁴⁸² Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիրք Դ, Երևան, 2002, էջ 628:

ծընթացը՝ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը 2001թ. սեպտեմբերի 12-ին սահմանեց «Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի վաստակավոր գործիք» պատվավոր կոչումը:

2001 թվականի ամենակարևոր մարզական միջոցառումը Համահայկական երկրորդ խաղերն էին, որին մասնակցեցին 28 պետությունների 83 քաղաքների շուրջ 1700 մարզիկ-մարզուիհներ: Այս խաղերում աշխարհապիյուն հայ մարզիկները մրցեցին 9 մարզաձևերից⁴⁸³: Նրանք մրցում էին 45-ական ուսկե, արծաթե և բրոնզե մեդալ նվաճելու համար: Խաղերի մարզական ծրագրում ավելացել էին լող և մինի ֆուտբոլ մարզաձևերը: Այսպիսով, հայ մարզիկները հանդես եկան ֆուտբոլ, բասկետբոլ, վոլեյբոլ, թենիս, սեղանի թենիս, շախմատ, արենտիկա, լող և մինի ֆուտբոլ մարզաձևերում: Թիմային մարզաձևերում հաղթանակ տոնեցին ստփանակերտցի ֆուտբոլիստները, երևանցի մինի ֆուտբոլիստները, Վալլեյ քաղաքի տղամարդկանց բասկետբոլի թիմի անդամները և Երևանի բասկետբոլիստները:

Շախմատի մրցախաղերում վանաձորցիները հաղթանակ տարան կանանց ու տղամարդկանց մրցումներում, իսկ թենիսի և վրան կանանց ու տղամարդկանց մրցումներում, իսկ թենիսի և վրան կանանց մրցումներում հաղթանակ տոնեցին երևանցի տղաներն ու աղջիկները: Բացի վերը թվարկված քաղաքների ներկայացուցիչներից խաղերի հաղթանակները մրցանակներ շահեցին ևս 24 այլ քաղաքների մարզիկ-մարզուիհներ, այդ քվում՝ Փարիզից, Շնիրանից, Բուխարեստից, Թրիլիսից, Հալեաից, Բեյրութից, Ստամբուլից, Գլենդելից, Մոսկվայից, Լու Անժելեսից, Բուենոս Այրեսից, Սպահանից, Սոչիից, Շուշիից, Գյումրիից և Հայաստանի այլ քաղաքներից:

2001 թվականը նշանավորվեց հայաստանցի ծանրորդների մեծ հաջողություններով: Նախ Սալոնիկում (Հունաստան), աշխարհի երիտասարդական առաջնությունում, Արմեն Ղազարյանը (62 կգ) և Գևորգ Դավթյանը (77 կգ) նվաճեցին չեմպիոնի կոչումը, իսկ Արքուր Դանիելյանը (62 կգ) և Գևորգ Ալեքսանյանը (77 կգ) արծաթ Դանիելյանը (62 կգ) և Գևորգ Ալեքսանյանը (77 կգ) արծաթարք մեդալի: Հանրապետության հավաքական թիմը

գրավեց երկրորդ տեղը: Այնուհետև՝ Կալմարում (Ծվերիա) կայացած Եվրոպայի երիտասարդական առաջնությունում Գևորգ Ալեքսանյանը և Ռուբեն Նամայյանը (85 կգ) նվաճեցին ոսկե մեդալներ, Մակար Թամազյանը (56 կգ), Արքուր Դանիելյանը, Տիգրան Քանայյանը (94 կգ) դարձան արծաթ մեդալակիրներ, իսկ Տիգրան Մարտիրոսյանը (77 կգ) գրավեց երրորդ տեղը⁴⁸⁴:

2001 թվականը նոր հաջողություններ բերեց Հայաստանի հունահոռմեական ըմբշամարտի հավաքականին թիմին ու նրա զիսավոր մարզիչ աշխարհի չեմպիոն Լևոն Զովֆակյանին: 63 կգ քաշային կարգում աշխարհի չեմպիոնի կոչումը նվաճեց երևանցի Վաղինակ Գալստյանը, իսկ 58 կգ քաշային կարգում արծաթե մեդալի արժանացավ Կարեն Մնացականյանը (Երևան):

Գյումրիից Ծվերիա տեղափոխված հունահոռմեական ոճի ըմբիչ Արա Աբրահամյանը նույնպես նվաճեց աշխարհի չեմպիոնի կոչումը՝ 76 կգ քաշային կարգում: Մինչ այդ 2001 թվականի աշխարհի երիտասարդական առաջնությունում նույն մարզաձևում հաղթեց երևանցի Ռոման Ամոյանը, իսկ էջմիածինցի Ռոբերտ Պետրոսյանը արժանացավ արծաթե պարզեկի⁴⁸⁵:

2003, 2007 և 2011 թվականներին տեղի ունեցան համահայկան խաղեր, որոնք ինչպես նախորդները վերածվեցին իսկական բարեկամության տոների:

Ծանրամարտի գծով առաջին հայ կինը, որը Եվրոպայի չեմպիոն դարձավ, Հոխիսիմե Խուրշույյանն էր (2007 թ.), որին հաջորդեց Մելինե Դալուզյանը, իսկ աշխարհի չեմպիոն հոչակվեց Նազիկ Ավրալյանը (2009 թ.):

Լուրջ հաջողությունների հասավ և համաշխարհային մեծ հոչակ ձեռք բերեց Հայաստանի շախմատի ընտրանին: Հանրապետության շախմատի տղամարդկանց հավաքական թիմը՝ գրուամայստերների կազմով 2006 թ. համաշխարհային շախմատային օլիմպիադայում նվաճեց չեմպիոնի տիտղոսը: Այդ աննախադեպ հաջողությունը շախմատի հրաշալի հնգյակը՝ Լ. Արոն-

⁴⁸⁴ Իսպիրյան Մ., նշված աշխ., էջ 218:

⁴⁸⁵ Տես նույն տեղում:

յան, Վ. Հակոբյան, Գ. Սարգսյան, Ա. Մինասյան, Տ. Պետրոսյան յանքմով կրկնեց 2008 թվականին՝ Հայաստանը դարձնելով շախմատային օլիմպիադայի կրկնակի չեմպիոն։ Հայ շախմատիստները (Լ. Արոնյան, Ս. Մովսիսյան, Վ. Հակոբյան, Գ. Սարգսյան, Ռ. Հովհաննիսյան, նարզիշ Ա. Պետրոսյան կազմով) նոր հաջողության հասան 2011 թ. հովիսին շախմատի աշխարհի 8-րդ թիմային առաջնությունում՝ նվաճելով չեմպիոնի տիտղոսը։ Շախմատի կանանց հավաքական թիմը՝ Է. Դանիելյան, Լ. Մկրտչյան, Ն. Աղինյան կազմով, 2003 թ. դարձավ Եվրոպայի չեմպիոն։ Շախմատի համաշխարհային միջազգային մրցաշարերում հարթողի կոչմանն էն արժանացել հայազգի շախմատիստներ Յուրի Դոխոյանը (Դուսաստան), Սերգեյ Մովսիսյանը (Չեխիա), Գեորգի Բագաև (Ռուսաստան), Նահիր և Էլմիրա Աղաբարյանները (Մոլդովա)։⁴⁸⁶

Առաջին հայազգի կին բոնցքամարտիկ Սյուզի Կենտիկյանը (Գերմանիա) աշխարհի չեմպիոնի կոչում փաստակեց 2007 թ.։

4. ՀԱՅ ԱՌԱՋԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՍՍՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՌՋԱՆՈՒՄ

Հայոց անկախության վերականգնումը ինչպես ամբողջ հայ ժողովոյի, այնպես էլ Հայ Առաքելական Եկեղեցու նվիրական երազանքի իրականացումն էր։ Հայոց Եկեղեցին իր ժողովոյի հետ ակտիվորեն մասնակցեց նվաճված հայրանակներին, հանրապետության կայացմանը։ Արցախյան ազատամարտի ընթացքում իրենց անունը փառքով պսակեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգև արքեպ. Մարտիրոսյանը, Հովհաննես քահանա Հովհաննիսյանը, Ռաֆիկ դպիր Խաչատրյանը, Գրիգոր քահանա Մարգոսյանը, Վահան արեղա Դավթյանը, Արմեն դպիր Մովսիսյանը և ուրիշներ։

Հայ Առաքելական Եկեղեցու համար կարևոր նշանակություն

⁴⁸⁶ Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, նույն տեղում, էջ 790։

ունեցավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը⁴⁸⁷։ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ ամրագրվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ որպես ազգային Եկեղեցու բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովոյի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում։ Հայոց Եկեղեցու համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին վերատեղելու իր թեմերն ու համայնքները, կառուցելու նոր Եկեղեցիներ, նպաստելու հոգևոր կրթությանը։ Հաստատվեց ներքին թեմերի Եկեղեցական կանոնադրությունը։ Վազգեն Ա կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Սևանի թերակղզում իմանադրվեց հոգևոր դպրոց։

Ամրապնդվեցին Մայր աքոռի կապերը Կիլիկիո կաթողիկոսության, քրիստոնեական մյուս Եկեղեցիների հետ։ 1994 թ. օգոստոսին վախճանվեց Ամենայն Հայոց Մեծագործ կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը։ 1995 թ. ապրիլին Էջմիածնի Ազգային-Եկեղեցական պատգամավորական ժողովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրեց Մեծի Տան Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին, որի կարճատև գործունեության տարիներին (1995-1999) հատկապես լայն ձեռնարկումներ եղան միջեկեղեցական կապերի սերտացման ուղղությամբ։ Ընդլայնեցին կապերը Վատիկանի և Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հետ։ Երևանի պետական համալսարանում հիմնվեց Աստվածաբանության ֆակուլտետ։

1999 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Ազգային-Եկեղեցական ժողովում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Գարեգին արքեպ. Ներսիսյանը՝ վերանվանելով Գարեգին Բ։ Նորընտիր կաթողիկոսը շնչարարական լայն աշխատանքներ ձեռնարկեց Մայր Արքունի և Եկեղեցական բոլոր թեմերում։

Ժողովորդի և Եկեղեցու կյանքում կարևորագույն իրադարձություն էր 2001 թ. սեպտեմբերին քրիստոնեությունը Հայաստանում

⁴⁸⁷ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), 1995, էջ 136-140։

պետական կրոն հոչակելու 1700-ամյակի առթիվ կազմակերպված տոնակատարությունը, որին իրենց մասնակցությունը բերեցին Հռոմի պապը, հունաց, ուսաց, վրաց, դպտի, հարեց, ասորի, ուսմին, բուլղար, անգլիական և այլ եկեղեցների պետերն ու ներկայացուցիչները: Նույն օրերին օծվեց Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ աշխարհում ամենամեծ հայկական եկեղեցին:

Ընտրությունից ի վեր Գարեգին Բ-ն ձեռնամուխ եղավ Եկեղեցական ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը: Նրա ջանքերով ՀՀ կառավարության կողմից Գևորգյան հոգևոր ծեմարանը ճանաչվեց բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ Աստվածաբանական համալսարան: 2002 թ. օգոստոսին հանրապետության վարչապետ Ա. Մարգարյանի և Ամենայն Հայոց կարողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի կողմից ստորագրվեց համաձայնագիր, որով հանրակրթական դպրոցների 4-րդ-ից-10-րդ դասարաններում 2003 թ. հունվարից դասավանդվելու էր «Հայոց եկեղեցու պատմություն» առարկա⁴⁸⁸:

5. ՄԻՋԱՋՎԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՏԱԶԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչումը

Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրը բոլոր պետությունների և, առաջին հերթին, հարեւանների հետ բարիդրացիական ու փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումն էր:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումով նա դարձավ միջազգային հարաբերությունների լիիրավ հնարավորությամ՝ հնարավորագույն ստանալով իր կամքով ու հայեցողութանական կազմությամբ:

⁴⁸⁸ Մինասյան Է., Յայ առաջելական Եկեղեցին անկախության վերականգնման և հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում, «Տարեգիրք 4», ԵՊՀ Աստվածաբանական ֆակուլտետ, Երևան, 2008, էջ 346-348:

յամբ մշակել պետության արտաքին քաղաքականությունը: Նրությունը քարդանում էր նրանով, որ գտնվելով ԽՍՀՄ-ի կազմում՝ հասկանալի պատճառներով Հայաստանը չուներ միջազգային շփումների փորձ, միջազգային քաղաքականության հայեցակարգ և գործելակերպի չափանիշները: Նրան սպասում էր քաղաքական դաշնակիցների դժվարին ընտրություն, որոնց հետ մոտ ապագայում պետք է կառուցեր միջազգային հարաբերությունների ստվարածավալ համակարգ:

Նորանկախ Հայաստանը միջազգայնորեն ճանաչվեց 1991 թ. վերջերից: Այդ տարվա դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեցին ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Կանադան, Ռումինիան և այլ պետությունները: 1992 թ. մարտի 2-ին նա դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) լիիրավ անդամ, այնուհետև անդամագրվեց միջազգային մի շարք կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Սևոլյան տնտեսական համագործակցությանը (ՄԾՀՀ):

Նեռևս ԽՍՀՄ վերջնական կազմալուծումից մեկ տարի առաջ միութենական հանրապետություններում արդեն ընթանում էր ինքնիշխանության ձևավորման գործընթացը: Այդ ուղղով ընթացողներից առաջիններից մեկը Հայաստանն էր, որը ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների հետ հատատել էր տնտեսական և մշակութային սերտ համագործակցություն, աշքի էր ընկնում սեփական արմատական շահերի գիտակցմամբ, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ինքնիշխանության ամրապնդմամբ, հատկանիշներ, որոնք հատուկ են անկախության ուղին ընտրած ժողովրդին: 1990 թ. օգոստոսի 31-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանը և պաշտոնական այցով հանրապետությունում գտնվող Բելոռուսիայի ԽՍՀ կառավարության նախագահի տեղակալ Ի. Կենիկը ստորագրեցին Բելոռուսիայի և ՀՀ կառավարությունների միջև համաձայնագիր սոցիալ-տնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցության մասին⁴⁸⁹: Պայմանագրում կողմերը դեկավարվում էին միմյանց քաղաքական ու

⁴⁸⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 1.09. 1990:

տնտեսական ինքնուրույնության ճանաշմամբ: Այստեղ շեշտվում էր հանրապետությունների իրավահավասարության հիման վրա փոխահավետ կապերի խորացման անհրաժեշտությունը: Կնքված համաձայնագիրը հակասում էր խորհրդային երկրի միասնական, կենտրոնացված կառավարման վարչադրամայական համակարգի հիմնարար սկզբունքներին և ուներ ինքնորոշման քաղաքական ենթատերսություն: Այն ուղղված էր կենտրոնի տիրապետությունից ծերքազատվելուն և ազատ տնտեսական հարաբերություններ կառուցելուն: Ինքնիշխանության հաստատմանը ձգտող, բայց դեռևս ԽՍՀՄ հանրապետություն հանդիսացող Խորհրդային Հայաստանի կարևորագույն քայլերից էր հենց Ռուսաստանի հետ հորիզոնական կապերի հաստատումը, որի հիմքը դրվեց 1990 թ. սեպտեմբերին ՀԽՍՀ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի միջև միջկառավարական համաձայնագրի ստորագրմամբ⁴⁹⁰: Համաձայնագրում ուղղակիրեն ընդգծված էր, որ տնտեսական ու մշակութային համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը ստորագրվել էր երկու ինքնիշխան հանրապետությունների միջև⁴⁹¹: Համաձայնագիրը երկու երկրների ինքնիշխանությունը հաստատող ու ամրապնդող փաստաբույր էր, քանի կնքվել էր Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Հանրապետության հետ, որի կողմից ՀՀ անկախության ճանաչումը վճռորոշ նշանակություն ուներ մեր երկրի համար: Բելոռուսիայի և ՌԽՖՍՀ-ի հետ կնքված երկու միջկառավարական պայմանագրերում կողմերը միմյանց ընկալում էին որպես լիովին ինքնուրույն, առանձին տնտեսական սուբյեկտներ: Փաստորեն ստորագրված փաստաբույրը ՀԽՍՀ-ի հետ հորիզոնական կապեր հաստատելու ՌԽՖՍՀ-ի ամենաառաջին համաձայնագրերից էր: 1990 թ. սեպտեմբերին ՀՀ-ն նույնատիպ համաձայնագրեր կնքեց Տաջիկական ԽՍՀ-ի, իսկ հոկտեմբերին՝ Լատվիական ԽՍՀ-ի հետ⁴⁹²:

1991 թ. հուլիսին Մոսկվայում կայացած Բ. Ելցինի և Լ. ՏիրՊետրոսյանի հերթական հանդիպման ժամանակ կողմերը հայ-

տարարեցին, որ հանրապետությունների ինքնիշխանության հաստատումը նոր հնարավորություն է տակա երկկողմ, փոխահավետ համագործակցության համար: 1990-1991 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը ակտիվացրել էր մյուս հանրապետությունների հետ ներկայացուցական մակարդակով փոխհարաբերությունների հաստատումը: Այսպես, 1990 թ. աշնանը հայկական երկու ներկայացուցական պատվիրակություններ ՀՀ կառավարության բարձրաստիճան ներկայացուցիչների և ԳԽ պատգամավորների հետ պաշտոնական այցով եղան մերձբալթյան հանրապետություններում, Բելոռուսիայում, Մոլդովայում, ինչպես նաև միջինասիական հանրապետություններում⁴⁹³: Փաստորեն, անկախության հոչակագրի ընդունումից հետո գնալով ավելի էր խորանում Հայաստանի Հանրապետության ինքնուրույն գործելանը: ՀՀ իշխանությունները սերտորեն համագործակցում էին փլուզվող միության ժողովրդավարական ուժերի հետ ընդդեմ կենտրոնի ծավալած բռնածնչումների: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը առաջիններից մեկը եղավ, որ 1990 թ. հոկտեմբերի 2-ին հանրապետության բնակչության անունից Գերմանիայի վերամիավորման կապակցությամբ շնորհավորական հեռագիր հղեց Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության իշխանություններին, իսկ նոյն թվականի նոյեմբերին՝ Վրաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմնին՝ ընտրությունների արդյունքում ժողովրդավարական պառամենտի ձևավորման կապակցությամբ⁴⁹⁴: Մինչև Հայաստանի անկախության հանրաքեն և Հայաստանի ինքնիշխանության պաշտոնական հոչակումը հաճախացել էին օտարերկրյա պատվիրակությունների այցերը հանրապետություն, որը նրա իրավունքների ճանաշման յուրօրինակ վկայություն էր: 1990 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին իրենց պետությունների հանձնարարականներով Հայաստան էին ժամանել և ՀՀ ԳԽ նախագահի հետ պաշտոնական հանդիպումներ էին ունեցել Մոլդովայի, Լեհաստանի, Բելգիայի, Գերմանիայի, Դանիայի, Ավստրիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի, Ռու-

⁴⁹⁰ Տես նոյն տեղում, 8.09.1990:

⁴⁹¹ Նույն տեղում:

⁴⁹² «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.10.1990:

⁴⁹³ Նոյն տեղում, 16.10.1990:

⁴⁹⁴ ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 21(977), 15, 11, 1990:

սաստանի դեսպանատների բարձրաստիճան ներկայացուցիչները, ԽՍՀՄ-ում գտնվող Կիպրոսի, Անգլիայի, Թուրքիայի, Նոր Զելանդիայի արտակարգ և լիազոր դեսպանները: 70 տարվա ընթացքում հետո նման մակարդակներով իրականացված ՀՀ արտաքին քաղաքական առնչությունները նոր որակ էին հայ ժողովրդի հնքնորշման ճանապարհին, անկախ պետականության կայացման ուղղական առաջին հաստատում քայլերը: Այսպիսով, անկախության հոչակագրի ընդունումից հետո մինչև անկախության հանրաքեն ընկած ժամանակահատվածում արտաքին աշխարհի հետ ունեցած առնչություններում ինքնիշխանության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը բարենպատ արտաքին քաղաքական մքնողութ ապահովեցին Հայաստանում անկախության հանրաքենի հաջող իրականացման, համաշխարհային հանրության կողմից Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչման համար: Անկախության հանրաքենից անմիջապես հետո աշխարհի երկրների խորհրդարաններին ու կառավարություններին ուղղված դիմումում ՀՀ Գերազույն խորհուրդը կոչ էր անում ճանաչել ՀՀ-ի անկախությունը և նրա հետ հաստատել ու ամրապնդել դիվանագիտական կապեր: ՀՀ անկախության հանրաքենից ուղիղ երկու ամիս անց (նոյեմբերի 21-ին) ՀՀ անկախությունը ճանաչեց և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նորանկախ Լիտվայի Հանրապետությունը⁴⁹⁵: Հաջորդը՝ դեկտեմբերի 12-ին Ռուսական ճանաչեց ՀՀ-ի անկախությունը և նոյն ամսի 21-ից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց հանրապետության հետ⁴⁹⁶: 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին ՀՀ-ի անկախությունը ճանաչեց Թուրքիան, դեկտեմբերի 17-ին՝ Ռուսաստանի Ֆեդերացիան, որի անկախությունը Հայաստանը ճանաչեց հաջորդ օրը՝ նրա հետ հաստատելով դիվանագիտական կապեր 1992 թ. ապրիլից⁴⁹⁷: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին ՀՀ-ի անկախությունը ճանաչեց և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Ռումինիան: Նոյն օրը ԱՄՆ նախագահ

Չորջ Բուշը հայտարարեց, որ իր երկիրը պաշտոնապես ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ինքնիշխան պետություն⁴⁹⁸: Ի սկզբանե Թուրքիան իր հարաբերությունները Հայաստանի հետ սկսեց կառուցել նախապայմանների լեզվով՝ չունենալով ոչ մի հիմք, քանզի հայկական կողմը մինչ այդ որևէ տարածքային հարց չէր բարձրացրել Թուրքիայի առջև: Թուրքիայի նախագահ Ա. Դեմիրելը՝ ՀՀ-ի իր պաշտոնակցին հասցեագրած ուղերձում ասում էր. «Մեր կառավարությունը, ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետությունը, համոզված է, որ Հայաստանը Թուրքիայի Հանրապետության և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերությունների մեջ հավատարիմ կմնա միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելության սկզբունքներին...»⁴⁹⁹: Փաստարդում շեշտադրելով տարածքային անձեռնմխելության հանգամանքը՝ բուրքական կողմը հանդես էր գալիս ոչ միայն իր, այլև ցեղակից Աղորեջանի տարածքային պահանջների բավարարման օգտին՝ այն դարձնելով բուրք-հայկական հարաբերությունների գլխավոր նախապայմաններից մեկը: Հայաստանի անկախացման տարվա առաջին երեք ամսվա ընթացքում ՀՀ-ն ճանաչեցին աշխարհի 48 պետություններ, որոնց թվում հիշատակված երկրների հետ միասին նաև Չինաստանը, Իրանը, Հնդկաստանը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան, ճապոնիան, Եգիպտոսը, Մարոկոն, Մեքսիկան, Իսրայելը, Բրազիլիան, Դանիան, Նիդերլանդները և այլն⁵⁰⁰: Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման գործընթացը մեծ շափով շարունակվեց նաև 1992 թվականին: Նոյն տարում աշխարհի տարբեր կողմերից Հայաստանը ճանաչեցին Խոտայիան, Հունաստանը, Երովոյիան, Լառուր, Արգենտինան, Ուրուգվայը, Իսպանիան, Տաջիկստանը, Լիքանանը, Լատվիան, Ավստրիան, Էկվադորը, Պորտուգալիան և այլն⁵⁰¹: 1992 թ.

⁴⁹⁸ Նոյն տեղում, գ. 204, թ. 4-5:

⁴⁹⁹ Նոյն տեղում, գ. 192, թ. 2:

⁵⁰⁰ Նոյն տեղում, գ. 196, թ. 1-12, գ. 220, թ. 1-10, գ. 221, թ. 1-8, գ. 231, թ. 1-6, գ. 235, թ. 1-4:

⁵⁰¹ Նոյն տեղում, գ. 241, թ. 1-3, գ. 243, թ. 1-10, գ. 245, թ. 1-18, գ. 247, թ. 1-13, գ. 249, թ. 1-4:

⁴⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 9, գ. 68, թ. 6:

⁴⁹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, գ. 190, թ. 1-6:

⁴⁹⁷ Նոյն տեղում, գ. 68, թ. 8:

գարնանը Հայաստանի անկախությունը ճանաչել էին աշխարհի 101 երկրներ, որոնցից 42-ի հետ հաստատվել էին դիվանագիտական հարաբերություններ՝⁵⁰²: Հայաստանի ինտեգրումն այնքան արագ էր ընթանում, որ նույն թվականի օգոստոսին ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատած երկրների թիվը հասել էր 58-ի՝⁵⁰³: Երբանասուն տարվա ընդմիջումից հետո սկիզբ դրվեց Հայաստանի արտաքին ինքնուրույն քաղաքականության ու դիվանագիտական գործունեությանը: Կարճ ժամանակամիջոցում ՀՀ-ն դարձավ միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ և իր տեղը գրանցուեց ժողովուրդների իրավահավասար ընտանիքում:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականություն իրականացնող գերատեսչությունը արտաքին գործերի նախարարությունն էր, որի գործունեության մեջ սկսվեց նոր փուլ: 1991 թ. մայիսին կառավարության ընդունած որոշումով ՀՀ ԱԳ նախարարությունն ընդլայնեց իր կազմը՝ այն հասցնելով 120 աշխատակցի՝⁵⁰⁴: ՀՀ արտգործնախարարությունը աշխատանքների հետ ծավալեց անկախության ուղին որդեգրած ՀՀ-ի և նախկին խորհրդային հանրապետությունների և արտասահմանյան երկրների հետ գործնական կապեր հաստատելու ուղղությամբ: ԱԳՆ-ն բանակցություններ վարեց մեծ տերությունների և այլ երկրների հետ դիվանագիտական, հյուպատոսական կապեր հաստատելու, միջազգային կազմակերպություններին ինտեգրվելու նպատակով: ՀՀ Արտգործնախարարության աշխատակիցը 1990 թ. սեպտեմբերին մասնակցեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 45-րդ նատաշրջանի աշխատանքներին, իսկ դեկավարությունը՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության փարիզյան բարձր մակարդակի համաժողովին՝⁵⁰⁵: Հանրապետությունը դիվանագիտական մասնագետ կադրերով ապահովելու նպատակով արտգործնախարարությունը հանդես եկավ Երևանի պետհամալսարանում միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ բացե-

⁵⁰² Նույն տեղում, գ. 68, թ. 6:

⁵⁰³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 5.08.1992:

⁵⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 326, գ. 9, գ. 10, թ. 7:

⁵⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

լու նախաձեռնությամբ⁵⁰⁶: 1992 թ. մայիսին ՀՀ ԳԽ-ն ընդունեց «ՀՀ դիվանագիտական աստիճանների մասին» օրենքը, որով միջազգային պրակտիկայից ելնելով՝ ՀՀ-ում սահմանվեցին դիվանագիտական 7 աստիճաններ՝ կցորդից մինչև արտակարգ ու լիազոր դեսպան, սահմանվեցին աստիճաններ շնորհող լիազոր մարմիններ և այդ ուղղությամբ նրան գործունեության կարգը և այլն⁵⁰⁷: 1992 թ. ամռանը Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպանի կոչում առաջինը ստացողների թվում էին ՀՀ ԱԳ նախարարի տեղակալներ Ա. Կիրակոսյանը, Ա. Նավասարդյանը, Գ. Ղազիմյանը, ՄԱԿ-ում ՀՀ-ի մշտական ներկայացուցիչ, ԱՄՆ-ում ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Ա. Արզումանյանը, Անգլիայում ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Ա. Սարգսյանը և այլը⁵⁰⁸: Նույն թվականին ընդունվեցին «Արտասահմանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչների կարգավիճակի մասին», «ՀՀ միջազգային պայմանագրերի կնքման, վավերացման և չեղյալ հայտարարման մասին» օրենքները⁵⁰⁹: 1992 թ. վերջնականացես ծևավորվեց ԱԳ նախարարության կառուցվածքը, որը բաղկացած էր տարածքային, գործառության և օպերատիվ, հյուպատոսական և դիվանագիտական բաժիններից: ՀՀ արտաքին հարաբերությունների գերատեսչությունն իրու կայացած կառույց 1999 թ. բաղկացած էր նախարարի աշխատակազմից, քարտուղարությունից և արտաքին կապերի որոշակի ուղղություններ կարգավորող վարչություններից ու բաժիններից: 1992 թ. վերջերին ՀՀ-ում իրենց հավատարմագրերն էին ներկայացրել 13 երկրների դեսպաններ, իսկ Հայաստանում լիարժեք գործում էին 6 դեսպանություններ՝⁵¹⁰: 1992 թ. նոյեմբերի 6-ին Երևանում ՀՀ նախագահին իր հավատարմագրերն էր հանձնել ՌԴ առաջին արտակարգ ու լիազոր դեսպան Վ. Ստուլիշինը⁵¹¹: Նույն թվականի մարտին ՀՀ-ում արտակարգ և լիազոր դես-

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 3:

⁵⁰⁷ ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, N 9 (1013), 15.10.1992, էջ 5-6:

⁵⁰⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 30.07.1992:

⁵⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ. 3-9:

⁵¹⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.11.1992:

⁵¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, 7.11.1992:

պանի մակարդակով ներկայացված էր Ֆրանսիան (դեսպան՝ տիկին Ֆ. դ'Արտինգ)⁵¹²: Հայաստանում գործում էին նաև Իրանի, Չինաստանի, Գերմանիայի դեսպանությունները՝ ժամանակավոր հավատարմատարների մակարդակով, իսկ փետրվարից՝ ԱՄՆ-ի ներկայացուցչությունը՝ գործերի կառավարիչ Ս. Մանի գլխավորությամբ⁵¹³: Հայաստանում իրենց մշտական ներկայացուցչությունների համար մայրաքաղաքի տարբեր մասերում առանձին տարածքներ ձեռք բերեցին ՇԺՀ-ն, ՌԴ-ն, Ֆրանսիան, Հունաստանը, իսկ նոյն տարվա օգոստոսին Երևանում Բաղրամյան փողոցի վրա մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Հայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը և այլն⁵¹⁴: Իր հերթին Հայաստանի Հանրապետությունը 1992 թ. դեսպանատներ հիմնեց ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի միացյալ քաջավորությունում, Իրանի Խալամական Հանրապետությունում և այլուր: Մոսկվայում Հայաստանի մշտական ներկայացուցչությունը ՀՀ նախագահի հրամանագրով վերափոխվեց ՌԴ-ում Հայաստանի դեսպանության, որտեղ դեսպան նշանակվեց Յու. Մկրտումյանը: Հայաստանի անկախության միջազգային ճանաշման գործընթացը շարունակվում էր նաև հետագա տարիներին: 1997 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչել էին աշխարհի 128 երկրներ, որոնցից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվել էին 114-ի հետ: Նրանցից 73-ը ՀՀ-ում ունեին արտակարգ ու լիազոր դեսպաններ կամ գործերի ժամանակավոր հավատարմատարներ: Երկողմ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների մակարդակով Հայաստանը կապված էր 31 երկրի հետ: Միակողմ ներկայացված 42 երկրներից 32-ը ներկայացված էին ՀՀ-ում: 10 երկրներում Հայաստանի Հանրապետությունը միակողմանիորեն ուներ ներկայացուցչություններ: 41 երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունները գտնվում էին կնքված փաստաթղթային մակարդակում⁵¹⁵: 1997 թ., երբ ՀՀ-ն արդեն կայացած պետություն էր, համ-

րապետությունում հավատարմագրված էին 61 երկրների դեսպաններ և ժամանակավոր հավատարմատարներ, որոնցից 12-ի՝ ՌԴ-ի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի, Չինաստանի, Ռուսականայի, Իրանի, Հունաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի ու Վրաստանի ներկայացուցիչների նստավայրերը գտնվում էին Երևանում: Այստեղ էին գործում նաև Կանադայի և Ռուսակայի պատվո հյուպատոսությունները: Մյուս երկրների դեսպանությունները գտնվում էին Հայաստանի սահմաններից դուրս, որոնց դեսպանները համատեղության կարգով ներկայացնում էին իրենց երկրները նաև Հայաստանում: Մոսկվայում կային իրենց երկրները ՌԴ-ում ներկայացնող, նաև Հայաստանում հավատարմագրված 38, իսկ Կիևում՝ 6 դեսպաններ: ՀՀ-ն 1997 թ. արտասահմանյան երկրներում ուներ 30 դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, որոնք տեղակայված էին 27 երկրներում և ծառայում էին 41 պետություններում: 2000 թ. սկզբին ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատած երկրների թիվը հասավ 148-ի⁵¹⁶:

ՀՀ առաջին արտգործնախարարը ԱՄՆ-ի 32-ամյա քաղաքացի Բաֆի Հովհաննիսյանն էր՝ հայտնի պատմաբան, պրոֆեսոր Ռիշարդ Հովհաննիսյանի որդին, 1915 թ. Մեծ եղեռնից մազապործ եղած արևնտահայերի թոռը, որը թողնելով Լու Անջելեսում իր բնակարանը, իրավաբանի բարձր աշխատավարձը՝ ստանձնեց նորանկախ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը⁵¹⁷: Լինելով զերս հայրենասեեր՝ նա իր ներդրումը կատարեց անկախ պետականության կայացման գործում:

2001 թ. նոյեմբերին ՀՀ անկախության հոչակման տասներորդ տարեդարձի կապակցությամբ արտգործնախարարության մի խումբ աշխատակիցներ նախագահի հրամանագրով պարզեցին ՀՀ քարձրագույն պարզեներով դիվանագիտության ասպարեզում ունեցած նշանակալի ծառայությունների համար:

⁵¹² Նույն տեղում, 27.03.1992:

⁵¹³ Նույն տեղում, 7.07.1992:

⁵¹⁴ Նույն տեղում, 5.08.1992:

⁵¹⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 2.07.1997:

⁵¹⁶ Հայաստան, 1998-2007, խմբ. Կարդանյան Ա., Երևան, 2008, էջ 78:

⁵¹⁷ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 21.11.1991:

**Բ. Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի
Դաշնության միջև հարաբերությունների ձևավորման և
զարգացման նոր փուլը
Հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ**

ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնորդյուններից մեկը Անկախ պետությունների համագործակցությունն է (ԱՊՀ): Հայաստանի Հանրապետության համար ԱՊՀ-ն նախ և առաջ ունի ռազմաքաղաքական և անվտանգության ապահովման նշանակություն: Հայաստանն ԱՊՀ երկրների անդամ է և այդ շրջանակներում քաղաքական-տնտեսական բոլոր գործընթացների իրավահավասար մասնակիցը: Սերտ և երկկողմանի կապեր են հաստատված ԱՊՀ-ի մի շարք երկրների հետ: ԱՊՀ կազմավորման պահից առ այսօր նրա շրջանակներում ընդունվել են ամենատարրեր բնագավառների բազմաթիվ համաձայնագրեր, ստեղծվել և գործում են նաև անանակից երկրների բազմակողմ համագործակցությունը համակարգող մի շարք կանոնադրական և այլ մարմիններ: Գործող խորհուրդներին 1996 թ. միացավ նաև ԱՊՀ ներքին գործերի նախարարների խորհուրդը, որի ստեղծման գաղափարով հանդիս եկավ Հայաստանը:

ԱՊՀ շրջանակներում ընդունված շուրջ 700-ից ավելի փաստաթրին Հայաստանն ունեցել է ակտիվ անդամակցություն: ԱՊՀ-ն Հայաստանի համար շարունակում է մնալ ռեալ և արդյունավետորեն գործող համագործակցության ուղիների որոնման և նեխանիզմների ստեղծման կազմակերպություն: Սակայն պետք է նշել, որ միաժամանակ ԱՊՀ-ն գործում էր անբավարար արդյունավետությամբ, որի հիմնական պատճառն այն էր, որ ԱՊՀ-ի մասնակից բոլոր երկրներում իրենց անկախությունից հետո մտցվեցին ազգային դրամներ, ունեցան մաքսային սահմաններ և այլն:

Միաժամանակ օրենսդրական բնագավառում ներքին և արտաքին տնտեսական քաղաքականության կարգավորման ձևերում գոյացան էական տարրերություններ: Ակներև դարձավ, որ նորանկախ երկրներն ունեն և դեկավարվում են տարրեր քաղաքական ու տնտեսական շահերով՝ ծգտելով ավելի շուտ կապեր զարգացնելիքինց մերձավոր գործընկերների, հիմնականում տվյալ տարածելու մեջ գործում են ուժում:

Ժաշրջանում հարեւան երկրների, քան ԱՊՀ շրջանակներում գտնվող մյուս երկրների հետ: 2000 թ. հունվարին գումարված ԱՊՀ հերթական գագաթնաժողովը քննարկեց ու ընդունեց ԱՊՀ համագործակցության ծրագիր, որտեղ մատնանշվեց տնտեսական ու քաղաքական համագործակցության միանգամայն նոր և արդյունավետ ձևերի ու միջոցների կիրառման անհրաժեշտությունը:

Չնայած նորագույն ժամանակներում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման դեմ կրեմլյան-գորբոչովյան դեկավարության վարած կողմնակալ քաղաքականությանը՝ հայ ժողովուրդը, սակայն, բնակչությունը իր վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը, եղբայրական ոուս ժողովուրդը, նրա մեծ մշակույթը: Պատմության մի կարճ ժամանակահատվածում ստեղծված դժվարություններն ի վիճակի չեղան սասանելու հայ և ոուս ժողովուրդների դարավոր քարեկամությունը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը չեղվեց ԱՊՀ անդամ Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում պատմականորեն ձևավորված մոտեցումներից: Երկու երկրների միջև քե՛ երկկողմ, քե՛ բազմակողմ հարաբերություններում գրեթե չեղան խնդիրներ, որոնց շուրջ փոխհամաձայնությունը կայացվեր: Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը վարում էր համագործակցության հարաբերությունները ռազմապաշտպանական, տնտեսական և այլ բնագավառներում:

1991 թ. դեկտեմբերի 3-ին Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև համաձայնագրի ստորագրեց առևտուրատնտեսական համագործակցության սկզբունքների մասին, իսկ 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին կնքվեց «Քարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության պայմանագիր», որը, սակայն, մերժվեց Պետական դրույթի կողմից: Մերժման շարժադրներից գլխավորը համարվեց ԼՂՀ հակամարտության սաստկացումը⁵¹⁸:

1992-1994 թթ. Ռուսաստանը որոշակիորեն վերանայեց վերջին

⁵¹⁸ Տես Մինասյան Ե., Վարդանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001 թթ.), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011, էջ 5:

տարիներին անուշադրության մատնված իր ռազմավարական շահերը, դիմելով մի շարք քայլերի, որոնք համաշխարհային հանրության կողմից որակվեցին որպես գերտերության կորցրած կարգավիճակի վերականգնման փորձ: Արտարին քաղաքականության այս շրջադարձով էր պայմանավորված Հայաստանի հետ ավելի սերտ ռազմական համագործակցությանն ուղղված միջկառավարական մի շարք համաձայնագրերի կնքումը:

1992-1993 թթ. ՀՀ տարածքում ոռուսական սահմանապահ գործերի կարգավիճակի շուրջ քարվող բանակցություններով, ինչպես նաև ԼՂՀ-Ադրբեյջան հակամարտության գոտում Ռուսաստանի ակտիվ միջնորդությամբ էր պայմանավորված 1994 թ. մայիսի 12-ին Բիշբեկում հաստատված հրադադարը:

1992 թ. հունիսին բացվեց Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցությունը Հայաստանում, իսկ Մոսկվայում ՀՀ ներկայացուցությունը վերածվեց դեսպանատան⁵¹⁹:

Շուտով Ռուսաստանի Դաշնության վարչապետ Եգոր Գայրարը 1992 թ. սեպտեմբերին ժամանեց Հայաստան, տեսակցեց և քանակցեց հանրապետության դեկավարության հետ, որի հետևանքով ստորագրվեցին 1993 թ. համար առևտրատնտեսական, համագործակցության, ոռուսական զորամասերի կարգավիճակի մասին և այլ համաձայնագրեր⁵²⁰:

Ռուսաստանը շեշտում է իր արտաքին քաղաքականության կովկասյան ուղղվածությունը՝ միաժամանակ ապահովելով իրեն իրավականակարգ գործընկերոց կարգավիճակ: Ահա թե ինչու Ռուսաստանը Հայաստանի հետ սերտ համագործակցություն հաստատեց ռազմական բնագավառում, որը բխում էր երկու երկների շահերից:

1995 թ. մարտի 16-ին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև կնքվեց «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ոռուսաստանյան ռազմակայացնի մասին» պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Բո-

րիս Ելցինը: Այն շուրջ երկու տարվա ընդմիջումից հետո 1997 թ. ապրիլի 18-ին վավերացվեց ՌԴ Պետրուսայի կողմից, իսկ ապրիլի 29-ին՝ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից⁵²¹: Այս պայմանագիրը առաջին վավերացված փաստարությն էր, որով իրավական հիմքի վրա էր դրվում ոռուսական ռազմական ներկայությունը այլ պետությունում՝ տվյալ դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունում: Ըստ պայմանագրի ՀՀ տարածքում գտնվող ՌԴ գինված ուժերի կազմավորումները վերածվում են ՀՀ տարածքում գտնվող ոռուսաստանյան ռազմակայացնի: Շեշտված է նաև, որ «Ռուսաստանյան ռազմակայացնը ՌԴ-ի շահերը պաշտպանելու պարտականությունից բացի, Հայաստանի զինված ուժերի հետ համատեղ ապահովում է ՀՀ անվտանգությունը նախկին ԽՍՀՄ արտաքին սահմանումը»⁵²²:

Ռուս-հայկական համագործակցության ամրապնդման գործում նշանակալի դեր ունի ոռուսական սահմանապահ «Արմենիա» զորախումբը, որն ապահովում է Թուրքիայի և Իրանի հետ ՀՀ սահմանի պաշտպանությունը: Չորախմբի 50 տոկոսի համալրումն իրականացվում է Հայաստանի քաղաքացիներից: 2000 թ. մարտի 2-10-ը ստորագրվեց Հայաստանում ոռուսական ռազմակայացների տարածքների անհատույց հանձնումը 25 տարի ժամկետով երկարացնելու համաձայնագրը⁵²³:

Ընդհանուր առմանը 1991-2000 թվականներին Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվել են 100-ից ավելի միջազետական, միջկառավարական և միջզերատեսչական պայմանագրեր ու համաձանագրեր, որոնք կարգավորում են համագործակցության ամենատարբեր բնագավառները: Այսպիսին են հայկական ԱԷԿ-ի ապակոնսերվացման ու արդյունավետ շահագործման, եկամուտների ու գույքի կրկնակի հարկումը վերացնելու, ինչպես նաև նշակույթի, գիտության ու կրթության բնագավառում համագործակցության մասին համաձայնագրերը⁵²⁴:

⁵¹⁹ Տե՛ս Ստուգիշին Վ., Իմ առաքելությունը Հայաստանում 1992-1994 թթ. Յուշեր, Երևան, 2005, էջ 29:

⁵²⁰ Տե՛ս ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու, 1991-1995 թթ., Երևան, 2002, էջ 91-99:

⁵²¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշված աշխ., էջ 10:

⁵²² Կայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, նոյն տեղում, էջ 798:

⁵²³ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշված աշխ., նոյն տեղում:

⁵²⁴ Նոյն տեղում:

Հայ-ոուսական հարաբերություններում կարևոր տեղ են գրավում միջխորհրդարանական կապերը: 1995 թ. ապրիլին Ռուսաստանի Պետդրուման ընդունեց հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին հայտարարություն: 1997 թ. մարտին և ապրիլին տեղի ունեցավ Հայաստանի ԱԺ պատվիրակության այցը Մոսկվա: Այն ապացուցեց, որ ռուսական և հայկական խորհրդարանականների միջև գոյություն ունի փոխադարձ փոխընդունման քարձր մակարդակ: Հետագայում ևս Հայաստանի և Ռուսաստանի խորհրդարանական պատվիրակությունների փոխգործողություններն իրականացվեցին ոչ միայն երկողմ, այլև տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում՝ ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովում, ԵԱՀԿ-ում, ՍԵՏՀ խորհրդարանական վեհաժողովում: 1998-1999 թթ. միջխորհրդարանական կապերն ավելի ընդլայնվեցին և խորացան: 1998 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցավ միջխորհրդարանական միության 100-րդ հորելյանական համաժողովը, որին մասնակցեց նաև ՀՀ Ազգային ժողովի պատվիրակությունը՝ ՀՀ ԱԺ նախագահի գլխավորությամբ: ՀՀ ԱԺ պատվիրակությունը հանդես եկավ մի շարք կարևոր նախաձեռնություններով, այդ թվում ցեղասպանության դատապարտման մասին, որն իր արտացոլումը գտավ միջխորհրդարանական միության ընդունած որոշումներում: 1999 թ. հոկտեմբերի 18-ից 21-ը ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Կ. Նեմիրճյանի գլխավորած պատվիրակությունը ժամանեց Մոսկվա: Միջխորհրդարանական կապերի ամրապնդման գործում ընդգծվեց համագործակցության անհրաժեշտությունը և օրենսդրական դաշտի ստեղծումը⁵²⁵:

Ռուսաստանը մնում է Հայաստանի գլխավոր առևտրատնեսական գործընկերներից մեկը, չնայած այդ կապերին շատ են խանգարում տրանսպորտային շրջափակումը, ուղղակի երկարուղային հաղորդակցության բացակայությունը: Այս խոչընդոտմերի վերացումը թույլ կտար մի քանի անգամ մեծացնել արտաքին առևտրական շրջանառությունը, որի ծավալը միայն 1996 թվականին կազմել է մոտ 220 մլն դրամ: 1992-1999 թվականներին Ռու-

սաստանը Հայաստանին էկոնոմիկայի զարգացման համար տրամադրել է ավելի քան 100 մլն դրամ վարկ⁵²⁶: Դրա հիմնական միջոցներն ուղղվել են ՀՀ-ի համար այնպիսի մի առանցքային բնագավառի, ինչպիսին է էներգետիկան: Ընորիկվ այդ ներդրումների վերականգնվեց և գործարկվեց Մեծամորի ատոմակայանի երկրորդ ներգաբլուզը, որն այժմ արտադրում է երկրի ողջ էլեկտրաէներգիայի 40 տոկոսը: Ընդհանրապես էներգետիկան հայ-ռուսական համագործակցության ամենահեռանկարային բնագավառներից մեկն է: Դրա վկայությունն է Հայաստանի կառավարության և ռուսական «Գազպրոմ» ԲԸ միջև 1997 թ. հունվարին կնքված համաձայնագիրը ՀՀ տարածքում զազամուների շինարարության և շահագործման բնագավառում համագործակցության, Հայաստանի տարածքով բնական գազի արտահանման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության և երրորդ երկիր արտահանելու մասին⁵²⁷: Աղետի գոտում մեծ աշխատանք է իրականացնում ռուսական «Հայուրալ-սիրչին» շինարարական ֆիրման, որին բաժին է ընկնում այդտեղ իրականացվող շինարարության կեսից ավելին:

1997 թ. հունիսին Երևան ժամանեց ՌԴ փոխվարչապետ Վալերի Սերովի գլխավորած ՌԴ պաշտոնական պատվիրակությունը: ՀՀ նախագահի հետ նույն օրը կայացած հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին երկու երկրների միջև էներգետիկայի, տրանսպորտի և բանկային բնագավառում համագործակցության հարցեր: Հուլիսի 1-ին ՀՀ վարչապետն ու ՌԴ փոխվարչապետը ստորագրեցին միջկառավարական փաստաթղթեր տնտեսական փոխօգնության վերաբերյալ:

Ընդհանրապես տնտեսական երկկողմանի հարաբերությունների (մասնավորապես էներգետիկայի) զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ ՌԴ ատոմային էներգիայի նախարար Ե. Աղամովի 1999 թ. այցը Երևան, ինչպես նաև վարչապետ Արամ Սարգսյանի դեկանավորությամբ ՀՀ պատվիրակության այցը Մոսկվա 1999 թ. դեկտեմբերի 7-ին: Այստեղ Ա. Սարգսյանը Ե. Աղամովի հետ քննարկեց Հայաստանի՝ այդ երկրին, ՀԱԷԿ-ին ունեցած

⁵²⁶ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Աշված աշխ., էջ 11:

⁵²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

պարտքը մարելու ուղիները և որոշվեց Հայաստանի առաջարկը հարգել և բոլոր տալ ապրանքի դիմաց ապրանքով վճարել: Զննարկվեցին նաև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարները ՌԴ դեկավարության հետ էներգետիկայի, մեքենաշինության բնագավառներում: Նախապես մշակվում էին համատեղ ծրագրերի իրականացման խնդիրներ: Հայուսական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նոր խթան էր Մոսկվայի քաղաքապետ Յու. Լուժկովի պատվիրակության ժամանումը Երևան 1999 թ. փետրվարին և Հայաստանի հետ համատեղ համաձայնագրերի ստորագրումը, մասնավորապես ավտոմոբիլային համատեղ արտադրություն ստեղծելու, քիմիական արտադրանքի մատակարարման, սննդամբերների զննման, մշակույթի և առողջապահության համագործակցության վերաբերյալ:

Տարեցտարի ընդլայնվում են ոուս-հայկական մշակութային և գիտական կապերը: Տպավորիչ է 1994-2000 թթ. տեղի ունեցած միջոցառումների ցանկը: Ոուսական դասական երաժշտության շաբաթ Երևանում, Հայաստանի մշակույթի օրեր Ռուսաստանում և Ռուսաստանի մշակույթի օրեր Հայաստանում, «Ռուսական կինոյի ցուցարան» փառատոն Երևանում և այլն: Ստորագրված են և իրականացվում են ՌԴ և ՀՀ ԳԱ-ների, երկու երկրների մի շաբթությունների միջև համաձայնագրեր:

Դիմամիկ զարգանում են նաև հայ-ռուսական փոխգործողությունները քաղաքական ասպարեզում: 1997 թ. փետրվարի 4-7-ը Հայաստանի հետ բանակցություններ վարող Ռուսաստանի պետական պատվիրակությունը՝ ՌԴ արտգործնախարարության հատուկ հանձնարարությունների դեսպան Վսեվոլոդ Օլեսանդրովի գլխավորությամբ, վարչապետ Արմեն Սարգսյանի Մոսկվա այցելությունից հետո Երևանում ըննարկեց հայ-ռուսական միջազնաշական հարաբերությունների պայմանագրի իրավական հիմքը՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվելիք բարեկամության, համագործակցության և փոխազնության պայմանագրի նախագիծը:

Երկուստեր համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-ռուսական համագործակցության նոր պայմանագրի կնքելու վերաբերյալ:

1997 թ. մարտի 29-ին Մոսկվայում կայացավ Լ. Տեր-Պետրոս-

յանի և Բ. Ելցինի ջերմ ու արդյունավետ համդիացումը, որտեղ պայմանակրթածություն ձեռք բերվեց վերը նշված ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև մոտ ապագայում ստորագրվելիք «Բարեկամության, համագործակցության և փոխազնության» պայմանագրի վերաբերյալ:

1997 թ. օգոստոսի 28-ին եռօրյա այցով Մոսկվա մեկնեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում օգոստոսի 29-ին Կրեմլի մեծ պալատի Վլադիմիրյան դահլիճում երկու երկրների նախագահները ստորագրեցին «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» մեծ պայմանագրի, ինչպես նաև «Հայ-ռուսական համատեղ հոչակագիրը»⁵²⁸:

Այս պայմանագրով երկու երկրների հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոլիստեցին: Պայմանագիրն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ ՀՀ ԱԳՆ բնորշման համաձայն, Հայաստանը նտահոված լինելով սեփական անվտանգության խնդրով՝ հայ-ռուսական ուղղմական համգործակցությունը դիտում է որպես տարածաշրջանում ձևավորված իրավիճակի խիստ կարևոր միջոցառում: Հայաստանն ու Ռուսաստանը հենվելով այդ մեծ պայմանագրի հիմնադրույթների վրա՝ շարունակում են ակտիվացնել ուղղմական համագործակցությունը: Դրա լավագույն ապացույցն է 2000 թ. մարտի 17-ին Մոսկվայում Հայաստանի պաշտպանության նախարար Վահարշակ Հարությունյանի այցը ՌԴ պաշտպանության նախարար Իգոր Սերգեևին և նրանց համատեղ որոշումով երեք համաձայնագրերի ստորագրումը, որոնք մասնավորապես վերաբերում են համագործակցության ընդլայնմանը օդային տարածության պաշտպանության ոլորտում:

Ռուսաստանից բացի Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել Ռուսաստանի հետ: 1992-1997 թթ. երկու պետությունների՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի կառավարությունների ու զանազան գերատեսչությունների միջև ստորագրվել են ֆինանսատնտեսական բնույթի մի շաբթ պայմանագրեր, հա-

⁵²⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշված աշխ., էջ 13:

սույկ ուշադրություն է դարձվել հայ-ուկրաինական առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդմանը: Երկու երկրների համար շրջադարձային էր Ուկրաինայի նախագահ Լեռնիդ Կուչմայի 1996 թ. մայիսին Երևան կատարած այցը, որի ընթացքում ստորագրվեցին բարեկամության ու համագործակցության մասին պայմանագիր և մի շարք այլ փաստաբերեր, որոնք վերաբերում էին երկու երկրների միջև քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ավանդական կապերի օարգացմանը⁵²⁹:

1996 թ. սեպտեմբերին Երևանում բացվեց Ուկրաինայի դեսպանատունը: 1997 թ. մայիսին երկօրյա պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց Ուկրաինայի Գերագույն ռադայի նախագահ Ալեքսանդր Մորոզի գլխավորած պատվիրակությունը: Հանդիպման շնորհիվ ընդունվեց երկու խորհրդարանների նախագահների համատեղ հայտարարություն միջխորհրդարանական, առևտրատնտեսական և քաղաքական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ:

Հուլիսի 22-ին երկօրյա պաշտոնական այցով Կիև մեկնեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Բանակցությունների արդյունքում երկու երկրների նախագահները ստորագրեցին համատեղ հոչակագիր, իսկ պաշտոնական պատվիրակության անդամներ՝ 8 միջկառավարական համաձայնագիր: Երկու երկրների վարչապետերի ջանքերով 1999 թ. հունիսին Կիևում վերսկսկեցին 1996 թվականին ստեղծված տնտեսական համագործակցության համատեղ խորհրդի աշխատանքները, և առաջին համագումարի արդյունքում ստորագրվեց տնտեսական համագործակցության ծրագրերի մի ողջ փաթեթ, որը վերաբերում էր հիմնականում առևտրատնտեսական կապերին⁵³⁰:

Զարգանում էին նաև քաղաքական հարաբերությունները Բելուսի և Մոլդովայի հետ: Հայաստանը նրանց հետ կնքել էր մի ուսումնական առարկան և Մոլդովայի հետ: Հայաստանը նրանց հետ կնքել էր մի ուսումնական առարկան և Մոլդովայի հետ:

⁵²⁹ Տես Փափազյան Վ., ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները, տես «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 18.09.1996, էջ 3:

⁵³⁰ Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1997, Երևան, 2002, էջ 103:

շարք համաձայնագրեր, ստորագրել բարեկամության և համագործակցության պայմանագրեր:

Կենտրոնական Ասիայում Հայաստանի կողմից տարվող արտաքին քաղաքականության առանցքում գտնվում էր Թուրքմենստանը, որը Հայաստանի արտաքին առևտրական գործընկերների շարքում Իրանից և Ռուսաստանից հետո երրորդն էր: Ավելին, Հայաստանի տնտեսության կենսապահուումը մեծ չափով կախված էր Թուրքմենստանի գազի առաքումներից: Ի պատասխան ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 1993 թ. Աշքարադ կատարած այցի, Թուրքմենստանի նախագահ Ս. Նիյազովը 1996 թ. մարտին այցելեց Երևան և ստորագրեց բարեկամության մեծ պայմանագիր: Թուրքմենստանի և Հայաստանի միջև կնքվեցին բազմաթիվ բնագավառների վերաբերող շուրջ 40 համաձայնագրեր:

1997 թ. հունիսին Աշքարադ ժամանեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց «Երկկողմ հարաբերությունների խորացման մասին» հուշագիր, ինչպես նաև միջկառավարական չորս համաձայնագրի:

Հայ-թուրքմենական հարաբերությունները զարգանում են նաև եռակողմ (Հայաստան-Թուրքմենստան-Իրան) համագործակցության շրջանակներում: 1997 թ. ապրիլին ՀՀ կառավարությունում տեղի ունեցավ Հայաստան-Իրան-Թուրքմենստան արտգործնախարարների 6-րդ հանդիպումը, բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց հուշագիր, որի շրջանակներում մեծ տեղ էր հատկացվում Հայաստանի արդյունաբերությանը:

2000 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը Թուրքմենստանի դեսպանի կողմից հավատարմագրերի հանձննման ժամանակ մեկ անգամ ևս նշեց հայ-թուրքմենական ավանդական բարեկամական հարաբերությունների անցյալը և կարևորեց այդ հարաբերությունների նաև ներկա ջերմությունը և այն խորացնելու պատրաստակամությունը:

Դագախստանի հետ Հայաստանի հարաբերությունները զար-

⁵³¹ Տես նույն տեղում, էջ 96:

զացել են բնականոն ընթացքով: 1993 թ. հունվարին, երբ Ալմա-Աթա այցելեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, ստորագրվեց երկու երկրների միջև բարեկամության պայմանագիր, կնքվեցին մի շարք այլ համաձայնագրեր, որոնք գլխավորապես վերաբերում էին երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական համագրծակցության ոլորտին: Սակայն դրանք մնացին դրի վրա, իսկ Ղազախստանի հետ առևտրական կապեր իրականացնում էին միայն Հայաստանի մասնավոր ձեռնարկությունները, որոնց ապրանքափոխանակությունն աննշան էր:

Աստիճանաբար ընդլայնվեցին կապերը Ղրղզստանի հետ: 1997 թ. մարտին Ղրղզստանի նախագահի գլխավորած խորհրդարանական պատվիրակության հայաստանյան այցի ընթացքում ստորագրվեց ավելի քան 15 համաձայնագիր⁵³², իսկ ապրիլին ՀՀ նախագահը և Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակաևը Երևանում ստորագրեցին երկու երկրների համագրծակցության մի շարք պայմանագրեր, մասնավորապես միջազգային ավտոմոբիլային հաղորդակցության, արդյունաբերական սեփականության պահպանության, ստանդարտացման, չափագրության և սերտիֆիկացման, գրոսաշրջության, կրթության և մշակույթի բնագավառներում:

Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի հետ կապերը մասամբ պահպանվում են ԱՊՀ շրջանակներում բազմակողմանի պայմանագրերի հիման վրա:

գ. ՀՀ փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը հարևան երկրների հետ կապերի պահպանումն ու ամրապնդումն է: Այդ երկրների հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումը Հայաստանի համար ունի կենսական նշանակություն: Առաջին հերթին դա վերաբերում է Վրաստանին, որը ծանր շրջափակման տարիներին միակ երկիրն էր, որի տարածքով շարունակվեց Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի

հետ: Սակայն վրաց-աբխազական հակամարտության հետևանքով փակվեցին և չին գործում Աբխազիայի տարածքով անցնող երկարությին և ավտոճանապարհը, որի պատճառով Հայաստանի քենների փոխադրումը կատարվում էր Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստներով: Վրաստանը ոչ շատ հաճախ եղել է Անդրկովկաստմ Հայաստանի միակ հոսանքի դաշնակիցը և հայ-վրացական հարաբերությունները կանխորոշել են տարածաշրջանում կայունության աստիճանը: Բացի դրանից այս հարևան պետությունում ապրում են մի քանի հարյուր հազար մեր հայրենակիցներ: Հայ-վրացական բարեկամությունը դարավոր պատմություն ունի:

Բանն այն է, որ Վրաստանը ոչ միայն մեր միակ հարևանն է, որի հետ Հայաստանը կապված է քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և կրոնական հազարամյա ընդհանրություններով, այլև այն, որ Վրաստանը Հայաստանի ուղղմավարական դաշնակից Ռուսաստանին և ընդհանրապես ողջ Եվրոպային կապող միակ ուղին է: Վրաստանի տարածքով շրջափակման տարիներին շարունակվեց Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանը Հայաստանի համար կարևորվում է նաև այդ երկրում բնակվող մեծաքանակ վիրահայության, այդ բվում Զավախսիք հայ համայնքի առկայության հանգամանքով: Հայ-վրացական տարբեր ոլորտներում փոխշահավետ համագրծակցության զարգացումն ու խորացումը բխում են երկու երկրների շահերից:

Հայտնի է, որ տարածաշրջանի երկու երկրները՝ Ադրբեյջանը և Վրաստանը, ԽՍՀՄ-ի օրոր իրենց վարչական տարածներում առկա ինքնավար ազգային միավորումները՝ Լեռնային Ղարաբաղն ու Աբխազիան կորցնելու կարևոր մեղավորներից մեկը հոչակեցին Ռուսաստանին: Միաժամանակ, աշխարհաքաղաքական վերակառուցման գործնթացների հետևանքով տարածաշրջանի ներգրավումը և կարևորումը աշխարհատնտեսական և աշխարհառագմակարական նշանակության ծրագրերում՝ Վրաստանի և Ադրբեյջանի իշխանություններին մղեցին կողմնորոշումային մի ընտրության, որը, ըստ նրանց, երաշխավորելու է այդ երկրների տարածքային ամբողջականությունը, ներքաղաքական կայունությունը և տնտեսական բարգավաճումը: Սա նշանակում է, որ եթե

⁵³² Նույն տեղում, էջ 81, 82:

Հայաստանը կողմնորոշված է դեպի Ռուսաստանը, ապա Վրաստանն ու Ալբրեժանը՝ դեպի Արևմուտք: Այս համատեքստով 1998-1999 թթ. ավելի ամրապնդվեց Վրաստանի և Ալբրեժանի ռազմավարական համագործակցությունը Ուկրաինայի և Մոլդովայի հետ: Արցախի հարցի առկայությունը բանակցային գործընթացում չի բխում Վրաստանի շահերից, որն ավելի շատ հակված է Ալբրեժանի առաջ քաշած տարածքային ամրողականության սկզբունքին: Ուստի հասկանալի է, որ Վրաստանին չի գոհացնի արցախյան հարցի լուծման հայկական տարբերակը, բայց տվյալ իրադրության մեջ Վրաստանը որոշ չափով պահպանում է այդ հարցում չեզոքության քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության հետ իր ավանդական կապերի առկայությունը:

1990-ական թթ. սկզբներին Հայաստան-Վրաստան միջաւտական հարաբերություններում նկատվեցին դրանց բարելավմանն ուղղված սկզբնական քայլերը: Այս առումով երկու երկրների միջաւտական, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանն ու ամրապնդմանն ուղղված կարևոր քայլ էր 1991 թ. հունիսի 27-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի այցը Թբիլիսի: Անկախության ուղին բռնած երկու երկրների դեկավարների այսպիսի մակարդակի հանդիպում կայանում էր առաջին անգամ: Շուտով հրապարակվեց նաև ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև միջաւտական հարաբերությունների հիմնական սկզբունքների մասին պայմանագիրը վավերացնելու վերաբերյալ: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 13-ին ՀՀ ԳԽ-ն միաձայն որոշում ընդունեց հարևան Վրաստանի (ինչպես նաև Մերձարյան երկրների) անկախության ճանաչման մասին⁵³³:

Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ մի շարք պայմանագրեր կնքվեցին: Հայաստանի և Վրաստանի դեկավարության միջև հանդիպումները հաճախակի դարձան 1990-ական թթ. կիսերից:

⁵³³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13.09.1991:

1996 թ. Հայաստան այցելեցին Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարն ու խորհրդարանի նախագահը: Նոյյն թվականի հունիսի 4-5-ին կայացավ ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի այցը Վրաստան⁵³⁴: Այդ ընթացքում քննարկվեցին երկողում հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ հարցեր, ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր, որոնք լրացրեցին երկու երկրների միջև փոխհարաբերությունների իրավապայմանագրային հիմքի ձևավորումը, շեշտվեց, որ քաղաքական ոլորտում հայ-վրացական հարաբերություններում սկզբունքային խնդիրներ չկան: Կարևորվեց հայ-վրացական առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցությունը, ինչպես նաև գործարար կապերի հետագա ընդլայնումը:

Անդրադառնալով այս տարիների հայ-վրացական հարաբերություններին, հարկ է նշել, որ դրանք ունեցել են բարեկաման միտումներ: Հայկական կողմի համար դրանք ինչ որ տեղ եղել են պարտադրված՝ կապված զազատարի հաղորդակցության ուղիների անվտանգության ապահովման հետ: Պատահական չե, որ այդ տարիներին կողմերի միջև բարձր մակարդակի բոլոր հանդիպումների օրակարգում գրեթե առանց բացառության եղել է Վրաստանի տարածքով անցնող հայկական հաղորդակցության միջոցների, հատկապես զազատարի, անվտանգության ապահովման մասին հարցը:

1997 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի պատվիրակությունն այցելեց Թբիլիսի և երկու երկրների խորհրդարանների բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց կոմյունիկե երկկողմանի մշտական համագործակցության վերաբերյալ: Հունիսին միջխորհրդարանական համագործակցության շրջանակներում երևան ժամանեց Վրաստանի խորհրդարանի պատվիրակությունը: Համաձայնություն ձեռք բերվեց միջխորհրդարանական հանձնաժողով ստեղծելու և համագործակցության հետագա ընդլայնման ուղղությամբ: Նոյյն տարվա նոյեմբերին պաշտոնական այցով Վրաստան մեկնեց վարչապետ Ռ. Քոչարյանի գլխավորած

⁵³⁴ Տե՛ս Փափազյան Վ., նշված աշխ., էջ 4:

պատվիրակությունը⁵³⁵, որը Վրաստանի նախագահի և պետնախարարի հետ բանակցությունների ընթացքում ստորագրեց «Երևանի կողմերի միջև կրկնակի հարկումից խուսափելու, ինչպես նաև արխիվային ոլորտում համագործակցելու մասին» համաձայնագիրը⁵³⁶: Մեկ տարի անց՝ 1998 թ. նոյեմբերին, արդեն ՀՀ նախագիրը ընթացքում ստորագրվեց երկու փաստաթուղթ համատեղ դեկլարացիա և մեկ համաձայնագիր բարձրագույն որակագործան, գիտության և կրթության հարցերի վերաբերյալ: Կողմերն առաջին անգամ պայմանագրվեցին համատեղ նախագծեր ներկայացնել միջազգային կազմակերպություններին՝ ֆինանսական աջակցություն ստանալու համար: Ռ. Քոչարյանին շնորհվեց Թրիլիսի մայրաքաղաքի պատվավոր քաղաքացու կոչում:

1999 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Վրաստանի Հանրապետության պատվիրակության այցը Հայաստան՝ նախագահի գլխավորությամբ: Երկու երկրների նախագահների միջև ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև փոխհարաբերությունների նոր փուլում համագործակցության հիմնական սկզբունքների մասին» հոչակագիրը⁵³⁷: Դրանում արձանագրվում էր, որ մինչև 1993 թ. և հաջորդող տարիներին կնքված 72 պայմանագրերը երկու պետությունների հարաբերությունների համար լավ իրավական բազա հանդիսանալով, հնարավորություն են տալիս պայմանագրական ծառք բերել համագործակցության նոր փուլի, «նոր, ավելի բարձր որակի համար»: Հոչակագիրը բավականին որոշակի է արտահայտում կողմերի թե՛ շահերը, թե՛ ծրագրերն ու նպատակները: Այս փաստաթղում, բացի երկուող շահերից, քննարկված են ԱՊՀ և բալթյան ու սեծովյան տարածաշրջանների երկրների հետ համագործակցության սերտացման գաղափարները: Բնականաբար, առաջնահերթ տեղ է հատկացված մեր տարածաշրջանում անվտանգության ապահովման ու բախումների լուծմանը: Վրաստանի նախագահին՝ Շեարդնածերին

⁵³⁵ Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագործություն, 1997, Երևան, էջ 79:

⁵³⁶ Տես նույն տեղում, էջ 117:

⁵³⁷ Օսկանյան Վ., նշված. աշխ., էջ 123-124:

շնորհվեց Երևանի պատվավոր քաղաքացու կոչում և հանձնվեց Երևանի խորհրդանշական բանալին:

Համաձայն երկու երկրների միջև նախօրոք ձեռք բերված պայմանագրագործության, 2000 թ. մարտի 29-30-ը Վրաստան այցելեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Ինչպես հայ-վրացական բարձր մակարդակի բանակցությունների ավարտից հետո հայտարարեց Վրաստանի նախագահը, ըննարկվեցին երկողմանի տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը վերաբերող հարցերը⁵³⁸: Երկու երկրների շահերը համընկնում են, և Հայաստանն ավելի մեծ մասնակցություն պիտի ունենա ՏՐԱՍԵԿԱ-ի ծրագրում: Երկու նախագահները պայմանագրվեցին դիմել Եվրամիությանը՝ ֆինանսավորելու Երևան-Թրիլիսի և ապա սեծովյան նավահանգիստներ տանող ավտոճանապարհների վերանորոգումը: Հայաստանի նախագահը, կարևորելով ավտոճանապարհների շինարարությունը, նշեց այդ շրջանակում նաև Իրանի ներգրավումը և էներգետիկ համագործակցության խորացման նպատակով՝ երկու երկրների էներգահամակարգերը ևս մեկ գծով միացնելու հնարավորությունը: Ի դեպ, տարածաշրջանային համագործակցությանը նվիրված իր ելույթում Ռոբերտ Քոչարյանը վերստին անդրադարձավ Հարավային Կովկասում կոլեկտիվ անվտանգության «արդեն հասունացած» համակարգի ստեղծման հարցերին, նշելով, որ «Հայաստան իր արտաքին քաղաքականության մեջ հավատարիմ է մնալու կոմպլիմենտարության սկզբունքին: Կոլեկտիվ անվտանգության ապագա համակարգը կարող է արդյունավետ լինել, եթե այն իսկապես կրի համընդգրկում և համալիր բնույթը: Այդպիսի համակարգը չպետք է բացառի տարածաշրջանի վրա անմիջական ազդեցություն ունեցող որևէ տերության նամակացություն: Մեր առաջարկած «Երեք+Երեք+Երկու բանաձեռ ներառում է Հարավային Կովկասի բոլոր երեք պետությունները, տարածաշրջանի հետ անմիջական հարևան պետությունները՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան և Իրանը, ինչպես նաև՝ Եվրոպական Միությունն ու Միացյալ Նահանգները:»

⁵³⁸ Տես նույն տեղում, էջ 124:

Կայունությունը Հարավային Կովկասում զրկված է ամուր հիմքերից, եթե անտեսվում է Ռուսաստանի հետ տարածաշրջանի երկրների բարիդացիական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտությունը:

Մենք չեն կարող հաշվի շառնել տարածաշրջանում ռուսական շահերի խորությունը, և դրանց թերագնահատման լույսի ներք, նրա կողմից որոշակի անհանգստության առկայությունը... Ի դեմս ժողովրդական Ռուսաստանի, մենք տեսնում ենք լուրջ գործընկեր», - հայտարարեց ՀՀ նախագահը⁵³⁹: Այստեղ ընդգծվեց երկու երկրների խորիդարանականների դերն ու նշանակությունը փոխհարաբերությունների համակողմանի խորացման գործում, միջնորդարանական հարաբերությունների զարգացման բնագավառում⁵⁴⁰:

Համագործակցության սերտ կապեր են ստեղծվել ՀՀ Ազգային ժողովի և Վրաստանի խորիդարանի միջև: 1998 և 1999 թթ. սուրագրվել են համագործակցության համաձայնագրեր: Տեղի են ունեցել փոխադարձ այցելություններ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մակարդակներում⁵⁴¹: Միջխորիդարանական հարաբերությունները կառուցվել են գործնականության ոգով: Երկու երկրների մաքսային, հարկային համակարգերի ներդաշնակեցման, տրանսպորտային սակագների համաձայնեցման, տնտեսական կյանքի այլ ոլորտներին առնչվող, ինչպես նաև քաղաքական նշանակության խնդիրները, որպիսիք են հակամարտությունների խաղաղ հանգուցալութումը, տարածաշրջանում կայունության և փոխառության համակարգերի ձևավորման հարցերը, մշտապես մնացել են խորիդարանականների ուշադրության կենտրոնում: 1999 թ. սեպտեմբերին առաջին անգամ Թբիլիսիում հանդիպում կայացավ երեք երկրների խորիդարանների նախագահների միջև, որի ժամանակ քննարկվեցին տարբեր հարցեր, հիմնականում Հարավային Կովկասում իրադրությունը բարելավելու և

⁵³⁹ Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1999, Երևան, 2002, էջ 111, նույն տեղում, էջ 86:

⁵⁴⁰ Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 121:

⁵⁴¹ Տես նույն տեղում, էջ 119-127:

երկրների հետագա զարգացումն ապահովելու, ինչպես նաև հետագա համագործակցության սկզբունքներին վերաբերող խնդիրներ: Բավական սերտ հարաբերություններ են պահպանվում նաև մշակույթի բնագավառում: Ավանդական են դարձել մշակույթի օրերի փոխադարձ անցկացումը: 1995 թ. տեղի ունեցան հայ մշակույթի օրերը Թբիլիսիում, իսկ 1996 թ.՝ Վրաց մշակույթի օրերը Երևանում, և այսպես շարունակ, գրեթե ամեն տարի:

Այսպիսով, Հայաստանի և Վրաստանի փոխարարերությունները գտնվում են բարեկամական բարձր մակարդակի վրա:

Հայաստանը բարիդացիական հարաբերություններ է հաստատել իր հարևան Իրանի հետ: Հայ-իրանական հարաբերությունները պայմանավորված են առաջին հերթին երկկողմանի տնտեսական շահերով, Կովկասյան տարածաշրջանում Իրանի խաղացած դերով, միջազգային ասպարեզում, հատկապես Սերծավոր Արևելքում, նրա ունեցած կշռով, իսլամական աշխարհում, մասնավորապես արաբական երկրներում նրա ազդեցության հետագա ուժեղացումով: Իրանի ազդեցությունն աճում է ոչ միայն իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունում, ԷԿՕ-ում, ՕՊԵԿ-ում և Կասպից ծովի ավագանի երկրների կազմակերպությունում: Մեծ է նաև Իրանի միջազգային արտաքին տնտեսական կապերի նշանակությունը կովկասյան տարածաշրջանի երկրների համար: Առանձնակի նշանակություն է ստանում մեր երկրի համար Իրանի հետ էներգետիկայի, տրանսպորտի, առողջապահության, միջավետական առևտուրի բնագավառներում համագործակցության զարգացումը: Իրանը Վրաստանի հետ միասին այս երկիրն է, որ, ինչպես 1990-ական թվականների սկզբին, այնպես էլ այժմ զգալիորեն նպաստում են Հայաստանի շրջափակման հետևանքների մեղմացմանը: Արաքսի վրա կառուցած կամուրջը միացնում է երկու երկրները՝ հնարավորություն ընձեռելով աշխատավայր տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար: Այդ կամրջով Հայաստանը կապվում է շատ երկրների հետ: Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Հայաստանի կապերի զարգացումը պայմանավորված է նաև իրանահայ համայնքի առկայությամբ, որը որոշակի դեր ունի Իրանի տնտեսական կյանքում: Հայաստանի Հանրապե-

տուրյան արտագործնախարար Մաֆֆի Հովհաննիսյանի այցը Թեհրան 1992 թ. փետրվարի 8-10-ը նպաստեց երկրների դիվանագիտական կապերի հաստատմանը⁵⁴²: Հոչակագիր ստորագրվեց երկու երկրների դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և մեկ ամսվա ընթացքում դեսպանատների բացման մասին: Համատեղ հայտարարություններ եղան համագործակցության, բարեկամության և բարիդրացիության մասին: 1995-1996 թթ. մի շարք նոր համաձայնագրեր կնքվեցին, որոնց թվում կապիտալ ներդրումների, կրկնակի հարկումը բացառելու, Հայաստանին էլեկտրաէներգիա և հեղուկ զազ վաճառելու, Արաքսի վրա ՀԷԿ կառուցելու մասին, ինչպես նաև գյուղատնտեսության, առողջապահության և առևտիք բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ⁵⁴³: Գործում են հայ-իրանական տնտեսական կապերի կողրդիանացման հանձնաժողովներ Իրանում և Հայաստանում՝ կարեռագույն նախարարությունների մասնակցությամբ: Նրանց ակտիվ գործունեության արդյունքում ստեղծվել են հայ-իրանական համատեղ ձեռնարկություններ, կատարվում է աշխույժ առևտուր Իրանի հետ: 1997 թ. փետրվարին Թեհրան ժամանած ՀՀ ԱԺ նախագահի պատվիրակությունը բանակցությունների ընթացքում պայմանագիր ստորագրեց Իրան-Հայաստան զազանուի կառուցման վերաբերյալ, համաձայնություն ձեռք բերեց երկու պետությունների տնտեսական, գիտական, մշակութային կապերի ընդլայնման և Հայաստանի տնտեսության մեջ նոր ներդրումներ կատարելու մասին⁵⁴⁴:

1998 թ. հոկտեմբերին Երևանում ՀՀ վարչապետի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության ղեկավարության միջև համաձայնագիր ստորագրվեց երկու պետությունների տրանսպորտային համակարգերի համագործակցության զարգացման վերաբերյալ: Երկուստեղ կարևորվեց Հայաստանի հյուսիսը հարավին կապող ճանապարհների շինարարությունը, որը հնարավորություն ընձեռեց

⁵⁴² Տե՛ս Փափազյան Վ., նշված աշխ., էջ 3:

⁵⁴³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1997, Երևան, էջ 76:

իրանին Հայաստանի ճանապարհներով ընդլայնելու ապրանքաշրջանառությունը դեպի Ռուսաստան, Սև ծով, Բուլղարիա, Եվրոպա: Կողմերի համաձայնությամբ ստեղծվեց համատեղ տրանսպորտային ընկերություն և համատեղ աշխատանքային խումբ հյուսիս-հարավ մայրուղու շինարարության գործում իրանական կողմի մասնակցության աշխատանքների համակարգման նպատակով: Ստեղծվեց նաև Հայաստան-Իրան տնտեսական գործունեությունը համակարգող միջկառավարական հանձնաժողով, որը լուրջ աշխատանքներ էր տանում Սյունիքում նախագծվող քունելի և Սեղրու ՀԷԿ-ի կառուցման գործում իրանական կողմի մասնակցությունն ապահովելու ուղղությամբ:

Ամրապնդվում են նաև Հայաստան-Իրան միջխորհրդարանական կապերը բարձր մակարդակի փոխայցեր կազմակերպելու միջոցով:

1999 թ. դեկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ Իրանի Խալամական Հանրապետության ղեկավանը մեկ անգամ ևս փաստեց Հայաստանի և Իրանի միջև միջխորհրդարանական կապերի հետագա ընդլայնումը և կարևորեց տնտեսական փոխգործակցությունը մասնավորապես էներգետիկայի, տրանսպորտի, կապի, հեռահաղորդակցության և ապրանքափոխանակության բնագավառներում:

1990-ական թվականներին զգալի աշխատանքներ են կատարվել Հայաստան-Իրան-Թուրքմենստան և Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ և բազմակողմ հարաբերությունների ուղղությամբ: Այս հարաբերություններում Իրանը խաղում էր որոշակի դեր: Այս երկրների հետ հարաբերությունների շրջանակներում գրեթե ամեն տարի կառավարության արտգործնախարարների մակարդակով կազմակերպվում էին հանդիպումներ ու քննարկվում եռակողմ տնտեսական կապերն ընդլայնելու ուղղությամբ բազմաբնույթ միջոցառումների իրականացման հարցեր, ստորագրվում էին համաձայնագրեր գազամուլի շինարարության, էներգետիկայի նոր համակարգեր ստեղծելու վերաբերյալ⁵⁴⁵: Այս

⁵⁴⁵ Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 2000, Երևան, էջ 113:

պես, օրինակ, 1999 թ. սեպտեմբերին Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ համագործակցության շրջանակներում տեղի ունեցավ հերթական հանդիպում Երևանում: 2000 թ. նոյեմբերին երեք երկրների արտգործնախարարների միջև ստորագրվեց փոխընդունման հուշագիր կոչվող փաստաթուղթ, որտեղ համագործակցության հիմքը գնահատվեց որպես չափազանց ամուր ու հավասարաշափ փոխահավետ, ինչը բացատրվում էր այս պարզ հրոդությամբ, որ Հունաստանին կայուն նույն էր պետք Կովկաս, իսկ համագործակցության մյուս երկրներին՝ Եվրոպա: Հունաստանի համար այս համագործակցության նպատակն էր իր երկիրը եվրոպական երկրների համար էներգետիկ կենտրոն դարձնել: Իսկ Իրանի համար Հայաստանը հարավ-հյուսիս կապն ամրապնդր ծեռնոտու միջոց էր և այդ ճանապարհով իրենց հեշտ կլիներ նույն գործել եվրոպական երկրներ, իսկ Հայաստանի համար իր տնտեսությունը զարգացնելու լայն հնարավորություններ էին տալիս այս համագործակցությունները: Փաստաթուղթում ընդգծվում էր նաև Իրանի և Հունաստանի շահագրգուվածությունը բացի էներգետիկայից նաև տրանսպորտի և տուրիզմի բնագավառներում: Այսպէսվ, Իրանը, Հայաստանն ու Հունաստանը դարձան բնական դաշնակիցներ:

Նկատի առնելով 1999 թ. ընթացքում Իրանի, Հունաստանի և Հայաստանի հեկավարությունների միջև կատարված փոխայցերը, քննարկված հարցերի շրջանակը և փոխհարաբերությունների զարգացման միտումները՝ կարելի է ասել, որ բացի տնտեսական համագործակցությունից ուրվագծվում էր նաև ռազմական դաշինքի հաստատում իիշյալ պետությունների միջև: Ուրվագծվում էր մի կողմից Ռուսաստանի, Հայաստանի և Իրանի, մյուս կողմից ԱՍՆ-ի, Թուրքիայի և Աղրբեջանի միանշանակ աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումը: ԱՍՆ-ի հովանավորությամբ Թուրքիան Աղրբեջանի, Վրաստանի, Ղազախստանի և Ռուսեկստանի հետ 1998 թ. հոկտեմբերին Անկարայում հաստատագրեց իր կամքը՝ սկսել Ռուսաստանը շրջանցող, վերջինիս և Իրանին անտեսող Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյխան խողովակաշարի շինարարությունը: Ռուսաստանը և Իրանը լավ էին հասկանում, որ մերձկասպյան տարածաշրջանում

մղվող տնտեսական պատերազմը նպատակ ուներ ԱՍՆ-ի օգնությամբ իրենց վերջնականացնելու դրու մղելու այնտեղից:

Անառու էր, որ Կովկասում Իրանի շահերի պաշտպանության մեջ վճռորոշ դեր կարող էր խաղալ Ռուսաստանը, իր ռազմավարկան դաշնակից Հայաստանի հետ միասին:

1999 թ. ապրիլին, երբ Իրանի արտաքին գործերի նախարարն այցելեց Մոսկվա, երկրի խորհրդարանում կայացավ հատուկ նիստ՝ նվիրված հայկական ցեղասպանությանը: Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի էներգետիկայի նախարարությունները ստորագրեցին պայմանագիր: Դարարադյան խնդրի շուրջ Իրանը վարում էր իր կովկասյան շահերին համապատասխան շատ նուրբ և ճկուն քաղաքականություն⁵⁴⁶:

Ամրապնդվում էին հայ-իրանական, Հայաստան-Հունաստան-Իրան մշակութային և գիտակրթական կապերը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանն ու Իրանը մշակութային ընդհանրություններ ունեցող երկրներ են, մշտապես ամեն տարի կազմակերպվում էին Իրանի և Հայաստանի մշակույթի օրեր: 1995 թ. աշնանը կազմակերպվեց Իրանի մշակույթի օրերը Հայաստանում, իսկ 1996 թ. աշնանը՝ Հայաստանի օրերը Իրանում: Մշտական էին դարձել երկկողմ ցուցահանդեսների կազմակերպումը: Հայ-իրանական մշակութային հարաբերությունների զարգացման համար մեծ նշանակություն ուներ 1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում Իրանի հաղամական Հանրապետության մշակութային կենտրոնի բացումը: Տեղի ունեցավ նաև Հայաստանի մշակութային կենտրոնի բացում Թեհրանում⁵⁴⁷:

Հայաստանը կարևոր նշանակություն էր տալիս Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը:

Թեև Թուրքիան առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ շահատատվեցին: Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց, չիշատակել 1915 թ. Հայոց

⁵⁴⁶ Տես Բայրության Վ., Իրան այսօր, Երևան, 1999, էջ 309:

⁵⁴⁷ Բաղայան Գ., Հայաստան-Իրան. հարաբերությունները 20 տարեկան են, Թեհրան, 2012, էջ 68:

ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիքությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Աղբեջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը:

Միաժամանակ պահանջեց, որ Հայաստանը գերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեղոքացնի սփյուռքահայության հակարութքական գործունեությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիտ այս նախապայմաններն ու պահանջները: Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում որոշ աշխուժացում նկատվեց:

Համայնավարական համակարգի քայլայման պայմաններում Հայաստանի նոր դեկավարությունը սկզբում փորձեց Մոսկվայի նկատմամբ կոչտ դիրքորոշում որդեգրել, դեպի Արևմուտք կողմնորոշվելու հակումներ ցուցաբերեց: Թուրքիան, որպես արևմտյան ճամբարի լիիրակ անդամ, իր վրա գրավեց նրա ուշադրությունը: Դրան հետևեց նախազահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը, թե «Հայաստանը քաղաքակիրք երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատի բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ»⁵⁴⁸:

Նախազահ Թուրքուր Օզալը դրականորեն արձագանքեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությանը՝ ընդգծելով. «Թուրքիան է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ»⁵⁴⁹:

Թուրքիան տվյալ դեպքում տնտեսական շահերով չէր առաջնորդվում: Միևնույն է, Հայաստանի հետ առևտուրը նրա այրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի լոկ չնշին մասն էր կազմում: Նա Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու պատրաստակամությամբ փորձում էր շահել միջազգային հանրության համակրանքը և հայաստանյան իշխանությունների միջոցով չեղոքացնել սփյուռքահայության «հակարութքական» գործունեությունը, հասնել Անձ եղեննի միջազգային ճանաշման

ուղղությամբ տարվող աշխատանքների կասեցմանը: Անկախ Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերը Թուրքիայի քաղաքական նապատակներին ծառայեցնելու Անկարայի նկրտումները հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նախադրյալներ էր ստեղծում: Դառնալով անկախ պետություն՝ Հայաստանը գրկվել էր խորհրդային վահանից, մինչդեռ նրա ուազմական կարողությունները խիստ սահմանափակ էին: Ազգային անվտանգության հրամայականը նման պետության համար ենթադրում էր խաղաղ ճանապարհով չեղոքացնել ուազմական հնարավոր սպառնալիքը: Այդ առումով «քարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը անխստիր բոլոր հարևանների հետ», որ դրվեց նորանկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմքում, սկզբունքուն միշտ որոշում էր: Թվում էր, թե Հայաստանի դեկավարությունը դրանով փորձում էր լուծել ոչ միայն միջազգային ասպարեզում հանրապետության դիրքերն ամրապնդելու, այլև քաղաքական եղանակով ազգային անվտանգությունն ապահովելու խնդիր: Սակայն Թուրքիայի հետ փոխհարաբերությունների նշանակությունը Հայաստանի համար խիստ գերազնահատվեց: Դեռ ավելին, անկախության սկզբնական փուլում կառավարող շրջանակների որոշ հայ գործիչներ հանդես էին գալիս «Հայաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ վերանայելու և գլխավորապես դեպի Թուրքիա կողմնորոշվելու պահանջով»: Իսկ նրանց պահանջը ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ խրախուսվում էր Արևմուտքի կողմից:

Չնայած Անկարան իր առաջարկած վերը նշված պայմանները չկատարած տեսնելով՝ հրաժարվեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, բայց հավանություն տալով ALGRKO HOLDING բաժնետիրական ընկերությունների նիսկրիման տնօրեն Իցհակ Ալաթոնի հայտնի ծրագրին, Տրավուգնի նավահանգիստը Հայաստանի Հանրապետության տրամադրության տակ դնելու պատրաստակամություն հայտնեց: Ավելին, հենց Թուրքիայի նախաձեռնությամբ բարձրացվեց Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը Հայաստանի անդամակացության հարցը: Այս ծրագրով նախատեսվում էր միջինասիական հիմք հանրապետությունների հումքը, այդ թվում զագն ու նավթը

⁵⁴⁸ Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան Լ., նշված աշխ., էջ 26:

⁵⁴⁹ Տե՛ս Փափազյան Վ., նշված աշխ., էջ 4:

Հայաստանի վրայով փոխադրել Տրավիզոն, իսկ այնտեղից էլ կազմակերպել դրա դրսքերումը Արևոստքի շուկաներ⁵⁵⁰: Այլ կերպ ասած, Տրավիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի համար դառնում էր ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն շրջափակումն էր ճեղքում, այլև վեր էր ածվում միջազգային տարանցիկ հենակետի Սիջին Ասիա-Արևոստք առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև անհապաղ բացել Մարզարա-Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Երզրում-Տրավիզոն երկարգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրիի երկարուղային հաղորդակցությունը Տրավիզոնի նավահանգստի հետ: Ինքնաբերաբար օրակարգ էր մտնում նաև Ախուրյանի սահմանակետի բացումը: Ծրագրում առանձնակի տեղ էին հատկացվում Հայաստանում աղեստի գոտու վերականգնման, բնակարանային շենքերի կառուցման, տեխնիկական հնացած արդյունաբերական ձեռնարկությունների արդիականացման, դրանց արտադրական կարողությունների հզրացման ու նոր գործարաններ հիմնադրելու աշխատանքներին:

1991 թ. ծրագրի ֆինանսավորումն ու կենսագործումը, Ալարոնի ընկերության հետ միասին, ստանձնում էր ԱՍՆ-ում հայկական համայնքի նախագահ Հրայր Հովհաննյանի «Հովստն քամփենի» ընկերությունը⁵⁵¹: Այդ առումով պատահական չէր «Հովստ-Ալարկո» բուրք-ամերիկյան բաժնետիրական համատեղ ընկերության ստեղծումը: Ալարոնյան ծրագիրը, քվում էր, Հայաստանի առջև հեռանկարներ էր բացում: «Համենայնեպս, Թուրքիան մասնակիորեն ապահովելով ալարոնյան ծրագրի ընթացքը՝ վարչապետի և արտգործնախարարի նակարդակով սկսեց հանդես գալ դարարադյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: 1992 թ. հունվարին նրա միջնորդության հարցը վերջնականապես համաձայնեցվեց Քարվի իշխանությունների հետ: Սրանով Թուրքիան հայրաբարական հարաբերությունները տնտեսական ոլորտից տեղաբարձրական հարաբերությունների հետ պահպանական սահմանը:

⁵⁵⁰ Տե՛ս Չաքոյան Ր., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեսուում, Երևան, 1998, էջ 18:

⁵⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

փոխեց քաղաքական ոլորտ: Քանի որ Ալարոնյան ծրագիրը նախատեսում էր միջինասիական հանրապետությունների հումքը Հայաստան փոխադրել Աղրբեջանի տարածքով, ուստի Թուրքիան այդ ծրագրով Հայաստանին փորձում էր ներքաշել բավական շահավետ մի գործարքի մեջ, որպեսզի նրան Աղրբեջանի հետ բանկցություններում ստիպի գիջումների գնալ:

Քանի որ Հայաստանի իշխանությունները Թուրքիայի միջնորդական վերոհիշյալ ջանքերի հարցում նույնպես լուրջուն էին պահպանում, իսկ ալարոնյան ծրագրի կենսագործման աշխատանքները ընթացքի մեջ էին, ուստի հայ-թուրքական ներձեցման տպավորություն ստեղծվեց: «Դա հիմք էր տախս ենթադրելու, թե միջամտական հարաբերությունները երկու երկրների միջև կարգավորվում էին: 1992 թ. Անկարայում տեղի էին ունենում բուռն քննարկումներ՝ Հայաստանին Սևծովյան համագործակցության մեջ ընդգրկելու շուրջ: Հայաստանի Հանրապետությունը ԱԳՆ փոխնախարար Արման Նավասարդյանի գլխավորությամբ առաջին պաշտոնական այցն էր կատարում Թուրքիա՝ մասնակցելու համար այդ քննարկումներին: Ավելին, փետրվարի 13-ին Ալարոնի կողմից Թուրքիա էին հրավիրվել Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովհաննյանը և այդ կազմակերպության տնօրեն Վան Գրիգորյանը⁵⁵²: Ալարոնը պատրաստվում էր հյուրերին ուղեցել Տրավիզոն, որտեղից՝ Երզրում, որպեսզի վերջիններս տեղում ծանոթանան Հայաստանին տրամադրվող ազատ գոտու պայմաններին և ուսումնասիրություն անցկացնեն Երզրում-Տրավիզոն երկարգծի շուրջ:

Սակայն երբ 1992 թ. փետրվարին դարաբաղյան ուժերն ազատագրեցին Խոջալուն, իսկ 1993 թ.՝ ԼՂՀ տարածքների մեծ մասը, դա առիթ հանդիսացավ, որ Թուրքիան իսկույն հրաժարվեր ալարոնյան ծրագրից: Հայաստանի հետ մերձեցման բուրքական միտումները վերածվեցին հակահայկական հիստերիայի:

Թուրքական կողմը դա առիթ հանձնելով՝ այդպես էլ չբացեց «Հիմնական պահպանական սահմանը»:

⁵⁵² Նույն տեղում, էջ 28:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հաղթական գործողությունները ոչ միայն վճարեցին Աղբեջանում Թուրքիայի հեղինակությանը, այլև սպառնալիքի տակ դրեցին Անդրկովկասը թուրքական գործողությունից ոռուական ազդեցությունից պաշտպանելու ամերիկյան ծրագրերը: 1993 թ. ապրիլի 3-ին կառավարության որոշումով Թուրքիան արգելեց իր տարածքով բոլոր տեսակի բեռնափոխադրումները Հայաստան՝ պատճառաբանելով, թե «դրանք նպաստում են հայերի ու ազգական ջանքերին ընդդեմ Աղբեջանի»⁵⁵³: Հայկական ինքնարիոների առջև փակվեց նաև H-50 օդային միջանցքը: Հայաստանը ենթարկվեց լիակատար շրջափակման: Դրան հետևեցին բացահայտ ու ազգական սպառնալիքները: 1992 թ. հունիսի տվյալներով Նախիջևանի և Աղբեջանի տարածքում տեղակայված էին շուրջ 3 հազար բուրք կամավորներ, որոնք կովում էին հայերի դեմ: Աղբեջանի ու ազգական կարիքները պաշտոնապես հոգալը կառավարության տեսանկյունից նշանակում էր մարտարավեր նետել միջազգային ուժերին՝ ստեղծելով նրանց համար հակառակության անհրաժեշտ նախադրյալներ: Դա իր հերթին ենթադրում էր Վտանգել Թուրքիայի ազգային շահերը: Այս պայմաններում կառավարությունն այլ ելք չգտավ, քան ու ազգական օգնությանը տալ մարդասիրականի ձևակերպում:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ու ազգական գործողությունները, այնուհանդերձ, շխանգարեցին, որպեսզի Հայաստանը 1992 թ. հունիսի 25-ին Թուրքիայի կողմից իբրև հիմնադիր անդամ հրավիրվի մասնակցելու Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը: Դա արվում էր Հայաստանին Թուրքիայի քաղաքական ուղեծրում պահելու և Արևմուտքի ազդեցության ոլորտ ներքաշելու նպատակով: Այլ կերպ ասած, նրա կապը Արևմուտքի հետ միջնորդավորվում էր Թուրքիայով: Նախիջևանի վրայով Թուրքիայի ու Աղբեջանի միջև անմիջապես ցամաքային կապի հաստատումը դարձավ առաջնահերթ խնդիր: Այսպիսով, առաջ քաշվեց Պողոբլի տիրահռչակ ծրագիրը, որը ենթադրում էր Լեռնային Հարաբաղի մի մասը միացնել Հայաստանին, իսկ մյուս մասը հանձնարարի մի մասը միացնել Հայաստանին:

Առաջին պարբերում է Զանգեզուրին, ապա դա, որպես կամուրջ Նախիջևանի ու Աղբեջանի միջև, վերջինիս երկցում: Դրանով Հայաստանը գրկվում էր Իրանի հետ ընդհանուր սահմանից և կանգնում էր լիակատար մեկուսացման առջև, իսկ Ռուսաստանը վերջնականացնելով տարանջատվում էր Միջին Արևելից՝ կորցնելով ցամաքային հաղորդակցության հնարավորությունները: Զանգեզուրի գոտու ամրապնդմամբ Գորիլ ծրագիրը փաստորեն տապալվեց⁵⁵⁴: Նման պայմաններում բնական է, որ Աղբեջանի իրավունքները միջազգային սպառնագույն պաշտպանող Թուրքիան սառն անտարբերությամբ վերաբերվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հայկական իշխանությունների առաջարկներին:

1994 թ. հրադադարից հետո ոսւ-թուրքական հակասությունները դարաբաղյան հարթությունից փոխադրվեցին կասպյան նավթի և Եվրոպայում սովորական սպառնագիտությունների կրծատման պայմանագրի հարթություն: Թուրքիան փորձեց կանխել վերջինիս վերանայումը Ռուսաստանի կողմից: Ի պատասխան դրան՝ ոսւները դիմեցին քրդական հարցը որպես ազդեցության լծակ օգտագործելու քայլին: Հենց այս նրապայքարում նորից կարևորվեց Հայաստանի տեղն ու դերը ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի քաղաքական ծրագրերում: Վերոհիշյալ խնդիրների նախաձեռնությունը Մոսկվային զիջելու հանգամանքը Թուրքիային ստիպեց բարելավման միտումներ հանդես բերել Հայաստանի հետ փոխհարաբերություններում՝ հանգեցնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ աշխուժացմանը՝ բուրք լրազրողների այցեր Հայաստան, Հայաստանի առջև Թուրքիայի օդային տարածքի բացում և այլն:

Թուրքիան Հայաստանի հետ հարաբերությունները կառուցում էր «Երկկողմ շփումները դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությամբ շարունակելու» սկզբունքի հիման վրա: Հայկական իշխանությունները, ելնելով նախորդ տարիների փորձերից, երկու «երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ

⁵⁵³ Նույն տեղում, էջ 32:

հաստատելու» առաջարկի փոխարեն Թուրքիային սկսեցին դիմել սահմանային դրու բացելու առաջարկով 1997 թվականից սկսած:

1997 թ. մայիսի սկզբներին Հայաստանի արդյունաբերողների և գործարարների միության կազմում ստեղծվեց հայ-թուրքական գործարար համագործակցության հանձնաժողով:

Մինչ այդ ջանքեր էին գործադրվում, որպեսզի Թուրքիայի կառավարող շրջանակները սահմանային դրու բացեն Հայաստանի համար: Նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը նույն բվի հոկտեմբերի 30-ին կարսում հայտարարեց. «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանային դրան բացումը քաղաքական խնդիր է: Մի քանի գորշանց առևտորի համար մենք աղբեջանցիներին դժվար կացության մեջ չենք գցելու»⁵⁵⁵:

Նա դրանով սահմանային դրան բացումը նույնպես պայմանագրեց «Աղբեջանի գրավյալ տարածքներից հայկական գորքերի լիակատար դրւու բերման» հետ: Այսպիսով, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ակնկալիքների հետ հօդս ցնդեցին նաև սահմանային դրան բացման հայկական կողմի սպասումները:

Թուրքիայում կառավարության յուրաքանչյուր հերթափոխին, որպես կանոն, հետևում էին Հայաստանի հետ մերձեցման նոր միտումներ:

1999 թ. նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլի գագաթնաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահի և Սուլեյման Դեմիրելի առանձնագրույցը, որտեղ քննարկվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարները: Նորից դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցը Թուրքիայի նախագահը կապեց Ղարաբաղյան խնդրի լուծման հետ:

Դ. Հայ-ամերիկյան հարաբերությունները

ՀՀ անկախությունից հետո գործնական բնույթ ստացան հայ-ամերիկյան հարաբերությունները, որոնք պայմանավորված էին նաև

ԱՄՆ-ի ազդեցիկ հայկական համայնքի ակտիվ գործունեությամբ: ԱՄՆ-ը Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը ճանաչելուց հետո դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատեց նրա հետ 1992 թ. հունվարի 7-ին: Երեսնում ԱՄՆ-ի դեսպանությունը բացվեց 1992 թ. փետրվարին՝ հանդիսանալով Հայաստանում առաջին օտարերկրյա դեսպանությունը: Հարաբերությունները ԱՄՆ-ի և Հայաստանի միջև զարգանում էին բնականոն ճանապարհով՝ ընդգրկելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ոլորտները: Դժվարին տարիներին ԱՄՆ-ը Հայաստանին հատկացրեց հարյուր միլիոնավոր դրամների մարդասիրական օգնություն:

Հայ-ամերիկյան շփումները բավական ակտիվացան 1993 թվականից, երբ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց կոնգրեսականների պատվիրակությանը⁵⁵⁶: ՀՀ նախագահը հույս հայտնեց, որ այցը կնպաստի հայ-ամերիկյան կապերի ամրապնդմանը և արյունավետ համագործակցությանը, ինչպես նաև տարածաշրջանում խաղաղության հաստատմանը⁵⁵⁷: Հայ-ամերիկյան շփումներն ակտիվացան ամբողջ տարվա ընթացքում, երբ ՀՀ-ում ԱՄՆ առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան Հ. Գիլմորը մայիսի 31-ին իր հավատարմագրերը հանձնեց ՀՀ նախագահին: Նա հայամերիկյան համագործակցության ոլորտում կարևոր ԱՄՆ-ի հայ համայնքի դերը՝ ընդգծելով, որ այն կամուրջ է հանդիսանում երկու երկրների բազմաբնույթ հարաբերություններում⁵⁵⁸: Դեսպանն ակտիվ շփումների մեջ էր ոչ միայն ՀՀ կառավարության, այլ նաև ոչ կառավարական ոլորտների ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Գնալով ակտիվանում էին ԱՄՆ-ի պատվիրակությունների և ՀՀ բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների փոխադարձ շփումները: Այսպես, հունիսի 1-ին ՀՀ նախագահ Բ. Արարաքցյանն ընդունեց ԱՄՆ սենատորներ Փոլ Սայմոնին, Հենրի Բրաունին և Հարրի ՈՒիլիս: Այս հանդիպման ժամանակ հայկական կողմը ներկայացրեց ՀՀ ընտրակարգը, Գև կառուցվածքը, նրանում քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը, ընդունված օրենքները և այլն: Իսկ ամերիկյան կողմը

⁵⁵⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 13.02.1993:

⁵⁵⁷ ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, N 7, (1035), 15 ապրիլի 1993, էջ 18:

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 28:

⁵⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

հայտնում էր, որ շարունակելու է աջակցությունը և շատ կարևոր է համարում ԳԽ-ի և Կոնգրեսի միջև գործնական հարաբերությունների սերտացումը⁵⁵⁹: 1993 թ. հայ-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերություններում ամենակարևոր հանդիպումները տեղի էին ունենում հուլիսի 12-22-ը⁵⁶⁰: Այդ օրերին պաշտոնական այցով ԱՄՆ-ում էր գտնվում ՀՀ ԱԳ նախարար Վահան Փափազյանը, որը տասնօրյա այցի ընթացքում հանդիպումները ունեցավ պետքարտուղար Ու. Քրիստոֆերի, նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդական Լեյքի և այլ պաշտոնյաների ու կոնգրեսականների հետ: ՀՀ-ն հատուկ ուշադրության էր արժանանում ԱՄՆ-ի վարչակազմի կողմից, քանզի ԱՄՆ-ը դրական էր գնահատում ՀՀ-ում իրականացվող ժողովրդավարական բարեփոխումները: ԱՄՆ-ը բարձր էր գնահատում նաև Հայաստանի դերը տարածաշրջանային կայունության հաստատման գործում: 1994 թ. մայիսի 14-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունում է ԱՄՆ-ի պատվիրակությանը պետդեպարտամենտի նորանկախ երկրների գծով հատուկ դեսպան և խորհրդական Շեյմս Քոլինզի գլխավորությամբ: Պատվիրակությանն ուղեկցում էր դեսպան Գիլմորը: Հանդիպման ժամանակ զրույցը հիմնականում ընթանում էր ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման միջնորդական ջանքերի, կայուն խաղաղության հաստատման, զինադադարի ամրապնդման հարցերի շուրջ: ՀՀ նախագահին է փոխանցվում օգստոսին ԱՄՆ այցելու՝ նախագահ Բ. Քլինթոնի իրավերը⁵⁶¹: Նոյն տարվա օգոստոսի 9-ին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը մեկնում է ԱՄՆ, որտեղ իր հանդիպումներում ներկայացնում է ՀՀ սոցիալ-քաղաքական դրությունը, ԼՂՀ հակամարտության նկատմամբ ՀՀ-ի պաշտոնական դիրքորոշումը, քննարկվում են ԱՄՆ-ՀՀ ռազմական համագործակցության հարցեր, ԱՄՆ-ի կրթական հաստատություններում հայ սպաների վերապատրաստման, ՀՀ պաշտպանության նախարարությանը ցուցաբերվող տեխնիկական օգնության, ռազմական բյուջեի ծևավորման, քանակի համար կաղըերի թանականի միջնությանը և այլն:

⁵⁵⁹ Նոյն տեղում, էջ 16:

⁵⁶⁰ Տես ՀԱՍ, ֆ. 113, գ.170, գ. 285, թ. 1:

⁵⁶¹ Մելիքյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն-Ամերիկայի Միացյալ Նախագահ հարաբերությունները 1991-2000 թթ., Երևան, 2010, էջ 32:

պատրաստման, զինված ուժերի քաղաքացիական վերահսկողության իրականացման հարցեր: 1995 թ. ապրիլին ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Գիլմորը հանդիպեց ՀՀ նախագահի հետ և քննարկեց ԼՂՀ-ին առնչվող խնդիրներ, ԱՄՆ-ի կողմից ՀՀ-ին տրամադրվող օժանդակության ծրագրեր: Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ կառավարությունը շարունակում էր ԼՂՀ հակամարտության հարցում ՀՀ-ի վրա ննշում գործադրելու քաղաքականությունը, որը դրսերդվեց նաև նոյն թվականի նոյեմբերի 2-ին ՀՀ ժամանած ԱՄՆ բարձրաստիճան պատվիրակության հետ հանդիպման ժամանակ⁵⁶²: Անհրաժեշտ է նշել, որ ՀՀ-ն առարակեց այս հարցում՝ եկանելով հայ ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունից: Այս փոլում ԱՄՆ մեծ դերակատարում ունեցավ ոչ միայն աղետի գտուուն տրամադրվող օգնության, արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ուղիների որոշման, այլև տնտեսական (ներդրումային) մի շաբթ ծրագրերի իրականացման գործում: Դա պայմանավորված էր նաև ԱՄՆ-ի շահերով, որը ձգտում էր տարածաշրջանում ամրապնդել իր դիրքերը՝ հակառակ նուսաստանի:

1996-2000 թթ. շարունակում էր Հայաստան-ԱՄՆ միջազետական հարաբերությունների զարգացումը, որն արտահայտվում էր տնտեսական համագործակցության ոլորտում ամրագրված միջպետական պայմանագրերով ու համաձայնագրերով: Ամերիկյան ֆինանսական օգնությամբ աշխատում էին գյուղական վերամշակման մի քանի ճեղնարկություններ, որոնց արտադրանքն արտահանվում էր ԱՄՆ⁵⁶³:

Անկախության ճեղնարկումից մինչև 2000 թ. ԱՄՆ-ը Հայաստանին է հատկացրել 612 մլն դրամի մարդասիրական օգնություն, իսկ, օրինակ, Վրաստանին տրամադրել է 420 մլն դրամ: 1999 թ. փետրվարի 26-ին համաձայնագրի ստորագրվեց ՀՀ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև՝ ԱՄՆ կառավարության կողմից Հայաստանին 15 մլն դրամի դրամաշնորհ տրամադրելու մասին: Դրանաշնորհը նպատակ ուներ աջակցել ՀՀ կառավարության էներգետիկայի մինչև 2001 թ. զարգացման ծրագրին: Նախատեսվում էր Երևանի էլեկտրացանցի արդիականացում, ինչպես նաև էլեկտ-

⁵⁶² Տես նոյն տեղում, էջ 36:

⁵⁶³ Նոյն տեղում, էջ 38:

բահներգիայի սպառման հաշվառման նորացված և ժամանակակալից համակարգի ներդրության⁵⁶⁴:

Դեռևս 1998 թ. հոկտեմբերին, երբ ՀՀ կառավարության պատվիրակությունը վարչապետի ղեկավարությամբ ժամանեց ԱՄՆ, համագործակցության կոնկրետ հուշագրեր սորագրվեցին մի շարք ամերիկյան խոշոր ընկերությունների հետ: Ստորագրվեց մենուրանդում «Արիալ ինքերնեյնը» կորպորացիայի հետ՝ Արովյանի գաղի պահեստարանի վերագործարկման, «Սաուգեն Կալֆորնիա Էղիսոն» ընկերության հետ էլեկտրական բաշխիչ ցանցերի, տնտեսական շահավետության բարձրացման միջոցառություններ անցկացնելու և այլն⁵⁶⁵: Ֆինանսավորումն իրականացնում էր միջազգային զարգացման գործակալությունը: ԱՄՆ-ը բազմարժագային զարգացման գործակալությունը: ԱՄՆ-ը բազմարժագային զարգացման գործակալությունը օգնություն էր ցույց տալիս Հայաստանին՝ նպաստելով նրա սոցիալ-տնտեսական որոշ պայմանների բարելավմանը:

Հայաստանում տնտեսական և ժողովրդավարական բարեփոխումների խորացման նպատակով նույնպես ԱՄՆ-ը շարունակում է օժանդակել հանրապետությանը: Փաստորեն ԱՄՆ-ի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերություններն ընդգրկում են նախաձեռնությունների լայն ոլորտներ և խորացման կայուն միտում են դրսևորում:

Հայաստանը հարաբերություններ էր հաստատել նաև Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Չինաստանի, Շապոնիայի, Հնդկաստանի հետ, որոնք վավերացված էին մի շարք պայմանագրերով և համաձայնագրերով:

Հայ-կանադական հարաբերությունները զարգանում էին երկկողմ տնտեսական համագործակցությամբ, մասնավորապես հայկանադական համատեղ ծեռնարկությունների միջազգային կազմակերպություններում փոխգործակցության ամրապնդմամբ, միջնորդական կապերով և այլն: Կանադայի կառավարական ներկայացուցչությունը Հայաստանում 1993 թվականից և Հայաստանի դեսպանությունը Օտտավայում 1995 թ. մարտից լայն ու համակողմանի աշխատանքներ տարան երկողմանի համագործակցությունը զարգացնելու և ընդլայնելու համար:

⁵⁶⁴ Տես նոյն տեղում, էջ 65:

⁵⁶⁵ Տես նոյն տեղում, էջ 126:

Ա. ՀՀ փոխարարերությունները Եվրամիության հետ

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանը գործնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Բելգիայի, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի, Իսպանիայի, Խուակիայի հետ: Գնալով ամրապնդվեցին Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կապերը Հունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, ճախկին Հարավսլավիայի երկրների և Հարավարևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների հետ: Անկախության առաջն օրերից Հայաստանը ձգտում էր ինտեգրվել Եվրոպական կառույցներում, որոնց փորձը և օգնությունը կարող էին նպաստել Հայաստանում սկսված ժողովրդավարական գործընթացների խորացմանը:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունը բավականին գործնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Եվրոպական երկրների հետ: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Բելգիայի, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի, Իսպանիայի, Խուակիայի հետ հարաբերություններում Հայաստանի գլխավոր նպատակն էր նրանց միջոցով մասնակցել Եվրոպական միջազգային կառույցների աշխատանքներին, քանզի այս երկրները ոչ միայն ունեին մեծ հենդինակություն, այլև վաղուց մասնակցում էին այդ կառույցների աշխատանքներին: Հայաստանի Հանրապետության հոչակումից հետո Մեծ Բրիտանիան 1991 թ. դեկտեմբերի 12-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը և նրա հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ: Հայաստանի դեսպանությունը բացվեց Լոնդոնում, իսկ բրիտանականը՝ Երևանում: Երկու երկրների միջև հաստատվեցին բարեկամական հարաբերություններ:

2000 թ. փետրվարի 4-ին ՀՀ վարչապետի և Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի ու Հյուսիսային Իոլանդիայի Միացյալ Թագավորության արտակարգ և լիազոր դեսպանի հետ հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին հայ-բրիտանական տնտեսական կապերի ամրապնդման հարցեր: Առաջին հերթին միջկառավարական համաձայնագրերի հիման վրա նպաստեսվում էր Միացյալ Թագավորություններ:

բության դրամահատարանում կազմակերպել հայկական ոսկյա հոլշադրամների հատում, որի վաճառքից ստացված միջոցները կօգտագործվեին Հայաստանում ներդրումներ կատարելու համար⁵⁶⁶: «Հեռահաղորդակցության ոլորտում նախատեսվում էր «Քրիտչ-Տելեկոմ» ընկերության ուժերով երեք ամսում իրականացնել արքանյակային հեռահաղորդակցություն, որը կլիներ ավելի էժան, որակով և հուսալի, միաժամանակ կապահովեր նաև բարձրակարգ սպասարկում: Մշակութային համագործակցության բնագավառում նախատեսվում էր Լորիս Շգնավորյանի գլխավորած Հայաստանի ֆիլիարմոնիկ նվազայնքի համերգային շրջագայությունը Մեծ Քրիտանիայում:

Ֆրանսիան 1992 թ: հունվարի 3-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ փետրվարի 24-ին հաստատեց դիվանագիտական հարաբերությունները, Հայաստանի հետ: Փարիզում և Երևանում համապատասխանաբար գործում էին դեսպանությունները⁵⁶⁷: Հայ-ֆրանսիական միջազգետական հարաբերությունները, որոնք կրում էին բարեկամական բնույթ, զարգանում էին հաջողությամբ՝ ընդգրկելով պետական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բնագավառները:

1997 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր՝ եկամուտների և գույքի հարկերի առնչությամբ, կրկնակի հարկումը քացառելու և հարկային խուսափումներն ու խարդախությունները կանխելու մասին, ինչպես նաև արձանագրություն՝ քաղաքացիական ավիացիայի ոլորտում համագործակցության մասին, մշակույթի, կրթության և գիտության ոլորտներում համագործակցության ընդլայնման վերաբերյալ՝⁵⁶⁸: Հայ-ֆրանսիական հարաբերություններում կարևորվեց երկու խնդիր՝ տնտեսական համագործակցության զարգացումը և Ֆրանսիան որպես համանախագահող երկիր պետք է օգներ դարարայան հակամարտության կարգավորմանը: Կրթության և մշակույթի բնագավառներում հայ-ֆրանսիական համագործակցության լավագույն օրինակ հանդիսացավ Գյումրիում:

⁵⁶⁶ Տես Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 97:

⁵⁶⁷ Տես Փափազյան Վ., նշված աշխ., էջ 4:

⁵⁶⁸ Տես Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 99:

ֆրանսիական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությամբ բացված դպրոցը: Հեռանկարներ ուներ նաև համագործակցությունը առողջապահության ոլորտում: Գրեթե ամեն տարի Ֆրանսիայի հայկական համայնքի ուժերով կազմակերպվում էր Հայաստանի և Ֆրանսիայի բժիշկների փորձի փոխանակում և որակավորման բարձրացում:

Հայաստանը մեծ օժանդակություն էր ստանում նաև բժշկական հիմնարկները ժամանակակից սարքավորումներով ապահովելու գործում: Այս ամենը բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում Հայաստանի՝ որպես տարածաշրջանի առաջատար բժշկական կենտրոնի զարգացման համար:

Հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների զարգացման և հետագա խորացման գործում մեծ է ֆրանսիայ համայնքի դերը, որը հանդիսանում է առաջնային կապող օղակը երկու երկրների միջև: Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը ԵԱՀԿ ստամբուլյան գաղաքանաժողովում ելույթ ունենալով դարարայան հակամարտության կարգավորման խնդիրի վերաբերյալ՝ մեկ անգամ ևս ընդգծեց հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների հետագա զարգացման հեռանկարը՝ խոստանալով տնտեսական լուրջ օգնություն ցուցաբերել Անդրկովկայան տարածաշրջանին, այդ բվում Հայաստանին:

Գերմանիան նույնպես Եվրոպական մյուս երկրների նման ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և 1992 թ. հունվարից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հայաստանի հետ: Բեղյանում և Երևանում գործում են դեսպանությունները: Հայ-գերմանական միջազգետական հարաբերությունները նույնպես զարգանում են հաջողությամբ՝ ընդգրկելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային բնագավառները: 1998 թ. սեպտեմբերին Գերմանիայում առաջին անգամ անցկացվեցին ՀՀ մշակույթի օրեր: Տեղի ունեցած տարբեր մակարդակների պատվիրակությունների, գործատուների և մշակույթի գործիչների փոխայցելություններ, 1999 թ. սեպտեմբերին Գերմանիա ժամանեց ՀՀ Ազգային ժողովի խորհրդարանական պատվիրակությունը ԱԺ-ի նախագահ Կ. Դեմիրճյանի գլխավորությամբ: Հանդիպումների ընթացքում պայմանագրվածություններ ձեռք բերվեցին միջանրարանական կապերի ամրապնդման, բարեկամական խմբերի փոխանակման,

տնտեսական համագործակցության առնչվող հարցերի շուրջ:

1999 թ. նոյեմբերի 19-23-ը կայացավ ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի աշխատանքային այցը Գերմանիա⁵⁶⁹: Այդուղ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց հայ-գերմանական տնտեսական համագործակցության զարգացման, Հայաստանում գերմանական ներդրումների խրախուսման երկողմ խորհրդարանական այցերի կազմակերպման վերաբերյալ: Հայաստանը եվրոպական կառույցների մեջ էր ընդգրկված մասնավորապես Գերմանիայի օգնությամբ: 2000 թ. ապրիլի վերջին համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-գերմանական տնտեսական համաժողովի անցկացման վերաբերյալ: Հաջողությամբ զարգացան դիվանագիտական, միջազնական, միջխորհրդարանական տնտեսական ու մշակութային կապերը Ավտորիայի և Խոտակայի հետ: ՀՀ նախագահի և Հայաստանում Խոտակայի դեսպանի 2000 թ. մարտի 23-ի համապատասխան ժամանակ կարևորվեց Երկու երկրների գործարաբների համար ավելի սերտ համագործակցության հնարավորությունների ստեղծումը: Թեև խոտական որոշ ծեռնարկություններ արդեն ներդրումներ կատարել էին Հայաստանում, բայց այս ոլորտում անմիջները շատ էին: Նշվեց նաև, որ Երկողմ քաղաքական հարաբերությունները և մշակութային կապերը բավական բարձր մակարդակի վրա էին:

Դիվանագիտական կապեր հաստատվեցին ու զարգացան նաև Խոտակայի, Նիդերլանդների, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի հետ: 1997 թ. հունիսի 26-ին տեղի ունեցավ Խոտակայի դեսպանի, 1999 թ. հոկտեմբերի 22-ին Նիդերլանդների դեսպանի, իսկ 1999 թ. նոյեմբերի 24-ին Իսլանդիայի դեսպանի հավատարմագրերի հանձնումը ՀՀ նախագահին⁵⁷⁰:

Բյուստելում բացվեց ՀՀ դեսպանությունը, որն իրագործում էր ՆԱՏՕ-ի հետ կապերը: Ելնելով Հայաստանի ֆինանսական հետարարություններից՝ կիրառվում է որոշ դեսպանություններին տարածաշրջանային ֆունկցիաներ շնորհելու եղանակը: Մեծ Բրիտանիայի ՀՀ դեսպանը միաժամանակ հավատարմագրված էր Բելգիայում, Լյուքսեմբուրգում և Վատիկանում, Ավտորիայում ՀՀ

դեսպանը՝ Հունգարիայում, Չեխիայում և Ալբանիայում: Սա դիվանագիտական պրակտիկայում հաճախ հանդիպող երևույթ էր փոքր երկրների համար:

Հայաստանն իր արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Հարավ-արևելյան Եվրոպայի նկատմամբ, քանզի աշխարհաքաղաքական առումով մեր երկիրը այդ տարածաշրջանի երկիր էր: Հայաստանը սերտ բարիդացիական հարաբերությունները էր հաստատել Հունաստանի հետ: Հայ-հունական հարաբերությունները ուղղված էին քաղաքական նշանակություն ունենալու և ընդգրկում էին քաղաքական ու տնտեսական ոլորտները: Երկու երկրների նախագահների, արտաքին գործերի նախարարների, ԱԺ միջխորհրդարանական պատվիրակությունների և պաշտոնական այլ հանդիպումների արդյունքում 1991-2000 թթ. Հունաստանի և Հայաստանի միջև ստորագրվել են մեկ տասնյակից ավելի պայմանագրեր՝ տնտեսական համագործակցության, մշակութային կապերի ամրապնդման վերաբերյալ, ուազմական բնույթի և այլը⁵⁷¹: Հունաստանի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման համար մեծ նշանակություն ուներ «Բարեկամության և համագործակցության մասին» հայ-հունական պայմանագիրը: 1999 թ. մայիսին Հունաստանի Հանրապետության նախագահ Ստեփանովիլ Հայաստան կատարած պաշտոնական այցի արդյունքում ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հետ ստորագրվեց տնտեսական համագործակցության պայմանագիրը: Ստորագրվեցին միջկառավարական համաձայնագրեր Եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումից խուսափելու մասին և այլն: 1999 թ. տեղի ունեցավ նաև Հունաստանի և Հայաստանի պաշտպանության նախարարների փոխադարձ այցելություններ, որոնց արդյունքում ստորագրվեց ուազմական բնագավառի համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը, որը նախատեսում էր համագործակցություն ուազմական պատրաստության և հետազոտությունների, ինչպես նաև տեղեկատվության փոխանակման բնագավառում: Տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում կողմերը քննարկեցին նաև տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներ: Հայաստանը Հունաստանի հետ իր հարաբերությունները կարգավո-

⁵⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

⁵⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 98:

⁵⁷¹ Նույն տեղում, էջ 100:

լում էր նաև Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ համգործակցության շրջանակներում: Նրանց բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեցին էներգետիկայի, տրանսպորտի և առևտուրի բնագավառում համակողմանի պայմանագրեր: Հունաստանը պատրաստակամություն հայտնեց օժանդակել Հայաստանին Ժնիվի եվրոպական կառույցներին ինտեգրվելու և ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը զարգացնելու համար:

Ռումինիան առաջին պետություններից էր, որ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Մինչ այդ հայ ու ռումին ժողովուրդների միջև բարեկամական համագործակցության կապերը միակողմանիորեն կամ խորհրդային միջնորդությամբ էին ընթանում: 1991 թ. Հայաստանի և Ռումինիայի միջև հաստատվեցին ուղղությունը՝ իրավահավասար պետական կապեր: Անցած ինը տարիների ընթացքում երկու երկրների միջև տեղի են ունեցել կառավարական բարձր և այլ մակարդակների պաշտոնական անձանց ու պատվիրակությունների այցելություններ, հանդիպումներ, որոնց ընթացքում ստորագրվել են 30 միջազնական պայմանագրեր և համաձայնագրեր: 1994 թ. Բոլիսարեսում քացական Հայաստանի Հանրապետության դեսպանությունը: 1999 թ. փետրվարի 10-ից Երևանում գործում է Ռումինիայի դեսպանությունը: Երևան ժամանեց Ռումինիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Պավել Պլատոնոն, որը շերմ ընդունելության արժանացավ: Նրա ակտիվ ու բազմակողմանի գործունեության հետևանքով աշխատացավ նաև Հայաստան-Ռումինիա ընկերակցության գործունեությունը: 1998-1999 թթ. երկու երկրների նախագահների միջև կայացած հանդիպման և բանակցությունների արդյունքում հանձնայնություն ձեռք բերվեց Վրաստանի Անձովյան նախահանգիստներից մինչև Կոնստանցա հայկական բեռների համար լաստանավով գետանց բացելու, ինչպես նաև երկողմ համագործակցությունը Տրասեկա ծրագրի մասնակցության գործում և փոխգործակցությունը Անձովյան տնտեսական համագործակցության շրջանակներում⁵⁷²: Հայաստանի և Ռումինիայի պաշտպանության նախարարների փոխադարձ այցերի ընթացքում ստորագրվեց նաև ռազմական համագործակցության մասին համաձայնագրի: Ռու-

մինիայի Հանրապետության նախագահ Էմիլ Կոնստանտինես-կուի 1999 թ. Հայաստան կատարած այցելության ժամանակ երկու երկրների միջև ստորագրվեց քաղաքական, մշակութային տնտեսական համագործակցության և բարեկամության պայմանագրի: 2000 թ. ապրիլի 5-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը ժամանեց Բուխարեստ, որտեղ էլ Ռումինիայի նախագահի հետ համատեղ ստորագրեցին նոր համաձայնագրեր երկու երկրների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, գիտական և այլ բնագավառներում համագործակցության մասին⁵⁷³: Դրանք վերաբերում էին արվեստի, գուցահանդեսների, կրթության, լուսավորության ներկայացուցիչների փոխանակման, տուրիզմի զարգացման, տնտեսական և առևտրական հարաբերությունների կատարելագործման հարցերին, ինչպես նաև կարևորվեց Բուխարեստի գորակցությունը հայկական արտաքին քաղաքականության եվրոպական ուղղությանը: Բանակցությունների ավարտին Ռ. Քոչարյանը նշեց, որ «Ռումինիան Հայաստանի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն պատճառով, որ 2001 թվականին նախագահելու է ԵԱՀԿ-ում, որի Մինսկի խումբը գրադպում է դարարադյան հակամարտության կարգավորման»⁵⁷⁴:

Բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև Բուլղարիայի հետ: Դրանք կառուցվեցին հայ-բուլղարական պաշտոնական պատվիրակությունների փոխադարձ այցերի շնորհիվ 1994 թվականից սկսած՝ երկու երկրների միջև ստորագրվեցին երկու տասնյակից ավելի միջազնական համաձայնագրեր: 1999 թ. մարտին Բուլղարիայի ժողովրդական ժողովի պատվիրակության՝ Հայաստան կատարած այցելությունների և հանրապետության դեկանարության հետ հանդիպումների ընթացքում քննարկվեցին տնտեսական համագործակցության մի շարք հարցեր՝ տրանսպորտային ուղիների զարգացման խնդիրները Տրասեկա և Իննովայիք ծրագրերի շրջանակներում և երկողմ հարաբերությունների համատեքստում⁵⁷⁵: Առևտրատնտեսական հարաբերությունների

⁵⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

⁵⁷⁴ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 101:

⁵⁷⁵ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայ-բուլղարական հարաբերությունները ՀՀ անկախության շրջանում (1991-2008 թթ.), «Հայ-բուլղարական հարաբերություն-

⁵⁷² Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն 2000, էջ 49:

զարգացման նպատակով որոշվեց ստեղծել միջկառավարական հանձնաժողով: Միաժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց Հայաստանի և Վրաստանի անմիջական մասնակցությամբ Տրաստեկա ծրագրի շրջանակներում 8-րդ տրամսպորտային միջանցքի ձևավորման հարցում, որի մեջ պետք է ընդորկվեին նաև Խոալիան, Ալբանիան և Մակեդոնիան: Կողմերը պայմանավորվեցին նաև ձեռք բերված փորձի փոխանակման վերաբերյալ: Հայ-բուղարական դարավոր բարեկամության հետագա ամրապնդման ու զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահ Պետր Ստոյանովի պաշտոնական այցը Հայաստան 1999 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Անդրադարձնելով հայ-բուղարական հարաբերություններին՝ Պ. Ստոյանովն ասաց. «Իմ կարծիքով հայ-բուղարական հարաբերությունները միշտ փայլուն են եղել, նրանք կարող են ծառայել որպես լավ հարաբերությունների օրինակ: Եվ այս առումով մենք՝ քաղաքական գործիչներս, պարտական ենք մեր ժողովուրդներին: Եվ մենք պետք է ել ավելի աշխատենք, որպեսզի կարողանանք ավելի աշխատական, տնտեսական, մշակութային համագործակցություն ունենալ»⁵⁷⁶: Երկու երկրների նախագահների միջև ստորագրվեց համատեղ հայտարարություն: Ընդունվեց ՀՀ և ԲՀ կառավարությունների միջև մշակույթի, գիտության և կրթության բնագավառներում համագործակցության ծրագիր, ստորագրվեց 6 համաձայնագիր՝ մաքսային բնագավառում համագործակցության և փոխօգնության, փոստի և հեռահաղորդակցության ոլորտում համագործակցության, համակցված փոխադրումների, զրոսաշրջեկության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարության ու ԲՀ վիճակագրության ազգային ինստիտուտի միջև համագործակցության մասին»⁵⁷⁷: Համաձայնագրի ստորագրումից հետո Երևանի քաղաքապետարանի որոշմամբ Պետր Ստոյանովիշին շնորհվեց Երևանի պատվավոր քաղաքացու կոչում, որոշվեց Երևանում քացել Բուլղարիայի դեսպանատուն:

Եթ. անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի նյութը, Երևան, 2009, էջ 96:

⁵⁷⁶ Տես նույն տեղում, էջ 98:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 99:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հարավսլավիայի, Խորվաթիայի և Ալբանիայի հետ: 1999 թ. մարտի 2-ին ՀՀ նախագահին իր հավատարմագիրը հանձնելու ժամանակ Հայաստանում Ալովենիայի նոր նշանակված դեսպանը նշեց իր երկրի շահագրգությունը Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման գործում՝ ընդգծելով երկկողմ հարաբերությունների զարգացման կարևորությունը տարածաշրջանի երկրների համար⁵⁷⁸: Ալովենիան Արևելյան Եվրոպայի այն երկրներից է, որը կարողացավ կարծ ժամանակամիջոցում հաղթահարել անցումային շրջանի դժվարությունները: Ըստ ՀՀ նախագահի՝ Հայաստանի համար հետաքրքիր է այդ փորձը: Կարևորվեց նաև հայ սլովենական կապերի ընդլայնումը, տնտեսական համագործակցության և միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում համագործակցության խորացումը:

Հայաստանի Հանրապետությունը տնտեսական և քաղաքական ու մշակութային բնագավառներում երկկողմանի համաձայնագրեր կնքեց նաև Կիպրոսի հետ:

Պասիվ էին Հայաստանի հարաբերությունները Վիշեգրայյան խմբի (Լեհաստան, Հունգարիա, Չեխիա, Ալովակիա) և սկանդանավյան ու մերձբալթյան երկրների հետ: Ալովակիայի հետ հարաբերություններում դրական տեղաշարժեր կատարվեցին՝ կապված Ալովակիայի Հանրապետության կառավարական պատվիրակության Հայաստան կատարած այցի հետ: 2000 թվականի փետրվարի 2-ին Երևան ժամանած Ալովակիայի կառավարական պատվիրակության հետ Հայաստանի կառավարությունը կնքեց առևտրատեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության համաձայնագիր, ստորագրվեց նաև արտաքին գործերի նախարարությունների համագործակցության մասին՝ գրանով Հայաստանը և Ալովակիան կատարեցին համագործակցության արձանագրություն: Դրանով Հայաստանը և Ալովակիան կատարեցին համագործակցության առաջին քայլերը:

2000 թ. մարտի 15-18-ը ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը իր մերձբալթյան շրջագայության շրջանակում հանդիպելով Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի նախագահների

⁵⁷⁸ Տես Օսկանյան Վ., նշանակած աշխ., էջ 96:

հետ՝ ստորագրեց համատեղ կոնվենցիա՝ եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու մասին, ինչպես նաև ընդունեց արձանագրություն արտաքին գործերի նախարարությունների համագործակցության, օդային փոխադրումների և միջազգային կազմակերպություններում և եվրոպական կառույցներում Հայաստանի և մերձարթյան երկրների համագործակցության վերաբերյալ⁵⁷⁹:

Կարևոր աշխատանքներ կատարվեցին արարական աշխարհի հետ Հայաստանի կապերի հաստատման և ամրապնդման ուղղությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևորություն ուղղություններից է բարեկամական հարաբերությունների զարգացումը Սերծավոր և Միջին Արևելքի արարական երկրների՝ Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Ալժիրի, Մարոկոյի և Օմանի հետ։ Հետևողականորեն զարգանում էին Հայաստանի պահնական կապերը այս երկրների հետ, որոնք առկա ծեռքբերումներով հանդերձ դեռևս ունեին հետագա առաջընթացի մեծ ներուժ։ Հայաստանի շահագրգուվածությունը նրանց հետ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման գործում բացարձիւ էր ոչ միայն պատմամշակութային դարավոր կապերով, այլև հայկական գաղթօջախների առկայությամբ, արարական երկրների ռազմական և տնտեսական ներուժով և այլն։

1992 թ. դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Սիրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Ալժիրի, Մարոկոյի և Օմանի հետ։ Հատկապես սերտ համագործակցություն հաստատվեց Եգիպտոսի, Լիբանանի և Սիրիայի հետ։ Հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, 1992 թ. ապրիլ-մայիսին այցելեց Եգիպտոս և Սիրիա։ Այս երկրների հետ ստորագրվեցին տնտեսական համագործակցության մի շարք պայմանագրեր։ 1993-95 թթ. Եգիպտոսի, Սիրիայի և Լիբանանի հետ ՀՀ-ն ստորագրեց համագործակցության և փոխօգնության երկու տասնյակից ավելի պայմանագրեր ու համաձայնագրեր։ 1993 թվականից Երևանում գործում են Եգիպտոսի, իսկ 1997 թվականից՝ Լիբանանի և Սիրիայի դեսպանությունները։ Իրենց ակտիվ աշխատանքներով հարաբերությունների խորացմանը մեծապես նպաստեցին արարական

երկրներում գործող հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունները՝ հայկական դեսպանությունները Կահիրեալ, Դամասկոսում, Բեյրութում և գլխավոր հյուպատոսությունը Հայեապում։

1997 թ. մարտին կայացան ՀՀ արտգործնախարարի այցելությունները Սերծավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրներ՝ Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Եգիպտոս։ Նոյն թվականի մայիսին Եգիպտոսի Արարական Հանրապետության ժողովրդական ժողովի նախագահի հրավերով Կահիրե մեկնեց ՀՀ ԱԺ նախագահի պատվիրակությունը։ Երկկողմանի փոխայցելությունների ընթացքում համաձայնագրեր ստորագրվեցին քաղաքական և մշակութային համագործակցության բնագավառներում⁵⁸⁰։

Երկու երկրների համատեղ տնտեսական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը տեղի ունեցավ 1999 թ. նոյեմբերին Երևանում։ Այսուղի նշվեց, որ առևտրատնտեսական համագործակցության մակարդակը չի արտացոլում երկու երկրների իրական հնարակորությունները, կարևորվեց նրանց միջև օդային ուղիղ չվերթի հաստատումը, ինչպես նաև երկուստեք տնտեսական փոխահավետ կապերի զարգացման անհրաժեշտությունը։

Հայ-սիրիական հարաբերությունների հիմքում ընկած է դարերի պատմություն ունեցող բարեկամությունը։ Երկու երկրների միջև առկա էին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտներում համագործակցությունը, միջխորհրդարանական կապերի ընդլայնումն ու պատվիրակությունների փոխայցերը։ Ինչպես ընդգծվեց ՀՀ խորհրդարանի նախագահի և Հայաստանում Սիրիայի Արարական Հանրապետության ժամանակավոր հավատարմատարի 1999 թ. դեկտեմբերի 9-ի հանդիպման ժամանակ, «Հայաստանի և Սիրիայի դեկավարների ջերմ հարաբերությունները, միջխորհրդարանական փոխայցերը կօժանդակեն հայ-սիրիական համագործակցության ընդլայնմանը հատկապես ներդրումների ապահովության առումով և կնպաստեն տնտեսության զարգացմանը»⁵⁸¹։

Հայ-լիբանանյան բարեկամական հարաբերությունների զարգացման համար մեծ նշանկություն ունեցավ 1997 թ. հոկտեմբերին

⁵⁷⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 89։

⁵⁸⁰ Նոյն տեղում, էջ 115։

⁵⁸¹ Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն 1999, էջ 56։

Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրիի այցը Հայաստան և «ՀՀ-ի և ԼՀ-ի միջև բարեկամության և համագործակցության մասին» պայմանագրի ստորագրումը: Իսկ 1998 թ. սեպտեմբերին ՀՀ վարչապետ Արմեն Դարբինյանի Լիբանան կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ ստորագրվեց ՀՀ և ԼՀՀ կառավարությունների միջև «Եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու վերաբերյալ» «Զրոսաշրջության բնագավառում համագործակցության մասին», «Քարձրագույն կրթության և գիտության բնագավառում համագործակցության մասին», «Միջնակարգ կրթության բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագրերը⁵⁸²: Լիբանանի և Հայաստանի հարաբերությունների հետագա խորացման համար մեծ կարևորություն ունեցավ 2000 թ. փետրվարի 15-ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորած Հայաստանի պատվիրակության պաշտոնական այցը Բեյրութ⁵⁸³: Նրա և Լիբանանի Հանրապետության նախագահ Էմիլ Լահույի միջև ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր՝ միջազգային փոխադրումների, միջտնտեսական, միջտորհրդարանական կապերի և մշակութային համագործակցությունների վերաբերյալ:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիմանագիտական հարաբերություններ է հաստատել Չուվեյրի հետ՝ 1994 թ., Եմենի՝ 1995 թ., Հորդանանի՝ 1996 թ.: Այս երկրների հետ բարեկամական կապերի ամրապնդումը մեծապես նպաստում էր նաև այդ երկրների հայկական համայնքների գործունեության աշխուժացմանը: Հայաստանը փորձում էր նորմալ փոխարարերություններ հաստատել Խրայելի հետ: Հայաստանի Հանրապետությունը ուներ իր պատվո հյուպատոսությունը Խրայելում: Խրայելը հայտնի էր իր աղքածանամետ դիրքորոշումով: Թուրքիայի հետ նա ուներ սերտ հարաբերություններ, որը կարող էր վճառել Հայաստանին: Ահա թե ինչու հարկավոր էր այս երկրներում պահպանել ուղղակի շփուներ՝ գերծ մնալով վտանգներից: Հայ-խրայելական հարաբերությունների նորմալացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի այցը Խրայել 1999 թ., այլև ՀՀ նախագահի դեկապարությամբ պատվիրակության այցը

Երրուսաղեմ 2000 թ. հունվարի 20-ին⁵⁸⁴: Վարչապետ Էհուդ Բարաթի և Նախագահ Եյզեր Վայցմանի հետ Ռ. Քոչարյանի հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին հայ-խրայելական երկկողմ հարաբերություններին և խրայելա-պաղեստինյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացի զարգացմանը վերաբերող հարցեր: ՀՀ նախագահը, կարևորելով հայ-խրայելական հարաբերությունների նորմալացումը, նշեց. «Չէինը ցանկանա, որ Թուրքիայի և Խրայելի միջև հարաբերություններն ինչ-որ տեղ հականակական, Հայաստանի դեմ ուղղված բնույթ կրեին և մեր հարաբերությունները պետք է զարգացնել»⁵⁸⁵:

Այցի շրջանակներում ՀՀ և Խրայելի պետության առողջապահության նախարարները համագործակցության ծրագիր ստորագրեցին ՀՀ և ԻՊ առողջապահության և բժշկության բնագավառում՝ նախատեսելով մասնագետների փոխանակում, քույր իի-փանդանոցների միջև ուղղակի կապերի ստեղծում, խրայելական կողմից ՀՀ բուժիմնարկներում ներդրումների կատարում և համագործակցությունը⁵⁸⁶:

Այսպիսով, Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը ենթում էր երկրի անվտանգության շահերից և թելադրված էր նրա աշխարհաջաղաքական վիճակով: Եթե Ռուսաստանի հետ հարաբերություններն ուղղված էին գլխավորապես ռազմավարական ու տնտեսական համագործակցության ամրապնդմանը, ապա ԱՄՆ-ի հետ՝ տնտեսական և միջազգային համագործակցության ընդլայնմանը: Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը միտքած է Կովկասում անվտանգության տարածաշրջանային համակարգի ստեղծմանը, որը հնարավոր է միայն բանակցությունների ընթացքում ընդունված փոխազդումների և ժողովրդավարության սկզբունքների ամրապնդման դեպքում:

⁵⁸⁴ Տես նույն տեղում, էջ 58:

⁵⁸⁵ Նույն տեղում:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

⁵⁸² Նույն տեղում, էջ 42:

⁵⁸³ Նույն տեղում, 2000, էջ 64:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. Կրթամշակութային կապերը

ճակատագրի բերումով գրկվելով ազգային պետականությունից՝ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր հայրենի երկրում ենթարկվել է օտար իշխողների բիրու հալածանքներին: Ժողովուրդի տարրեր հատկաներ տարրեր ժամանակներում հարկադրված են հայրենիքից և բնակություն հաստատել աշխարհի տարրեր երկրներում:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բազմազանի ամրապնդման, այնպես էլ նախկին խորհրդային հանրապետությունների հայկական գաղթօջախների հետ հարաբերությունների կարգավորման ու զարգացման համար: Հայաստանի անկախացումը նոր փուլ նշանավորեց Հայրենիք-Սփյուռք փոխհարաբերություններում: Ամենատարբեր մակարդակներով երկխոսություններ սկսվեցին անհատների ու կազմակերպությունների, պետական գործիչների միջև: Բայց հեշտ չեր վերականգնել տարիներով խզված կապը, մանավանդ որ հայության երկու հատվածներն իրենց աշխարհայացքով, ապրելակերպով, կենցաղով շատ էին հեռացել միմյանցից: Իրենց հերթին Հայաստանի նոր իշխանությունները հաճախ բույլ էին տալիս ոչ ճիշտ մոտեցումներ, որոնք չին նպաստում հարաբերությունների կարգավորմանը: Այսպես, անկախությունից հետո հայրենիքում գործելու լայն ասպարեզ ստացան Սփյուռքի ավանդական կուսակցությունները, որոնց դերն անգնահատելի էր արտերկրում հայապահպանության տեսակետից: Հայրենիք գալով՝ նրանք (ՀՅԴ, ՀՌԱԿ, ՀՆՀԱԿ) փորձեցին մասնակից դառնալ երկրի կառավարմանը: Ցավոք, ՀՀ-ն հալածական բիրու քաղաքականություն որդեգրեց ավանդական կուսակցությունների հանդեպ (ՀՅԴ-ն արգելվեց, ՀՌԱԿ-ը պա-

ռակտվեց): Հայաստանի իշխանությունները փորձեցին վարկաբեկի այդ կուսակցությունների գործունեությունը նաև արտասահմանում, որի հետևանքով Սփյուռքում վտանգվեցին ազգապահպանման գործին նվիրված շատ կազմակերպություններ, որոնք հիմնականում գործում էին կուսակցությունների հովանու ներքո: Դա մեծ հարված էր նաև Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններին: Սփյուռքի հետ հարաբերությունները ստացան տարերային բնույթ և հաճախ կախված էին այս կամ այն դեկավար գործչի նախասիրություններից:

Նոր պայմաններում Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները արդյունավետ կազմակերպելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ դեռևս 1964 թ. Ստեղծված Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի աշխատանքների վերակառուցումը: 1991 թ. նշակվեց կոմիտեի գործունեության նոր կանոնադրությունը, որտեղ հատուկ շեշտադրվում էին Հայրենիքի և ներքին ու արտաքին Սփյուռքի մերձեցման աշխատանքների կարգավորման, համատեղ կառույցների ստեղծման, տնտեսական ու մշակութային մերձեցման, գիտակրթական համագործակցության խնդիրները⁵⁸⁷:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման համար հզոր խթան հանդիսացավ Արցախի ազատագրական պայքարը: Այդ պայքարը լայն արձագանք գտավ բոլոր զարթավայրերում, մարտնչող Արցախին սատար կանգնեց ողջ հայությունը թե՛ Հայաստանում և թե՛ արտերկրում: Ամենուր հայերը համոզվեցին, որ թուրք-ազերիական բռնություններին դիմակայելու հիմնական ուղին միասնությունն ու համախմբվածությունն է: Այդ գիտակցությունն էլ ավելի ամրապնդվեց 1988 թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար ծավալված համագագային պայքարով: Երկրաշարժը, նրա մեծածավալ ավերումները և տասնյակ հազարավոր զոհերը Հայրենիքում և Սփյուռքում առաջին պլան մնեցին ազգապահպանման խնդիրը և նշակվեց համապատասխան գործելակերպ: Արցախի ազատագրական շար-

⁵⁸⁷ Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները անկանության տարիներին (1991-2009), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 56:

ժումն ու երկրաշարժը ցնցելով ողջ հայության՝ միաժամանակ ամրապնդեցին ազգային միասնության գաղափարը:

Չնայած դրան՝ բացակայում էր այն համազգային ծրագիրը, որի իրագործմանը պետք է լծվեին բոլոր հայերը՝ անկախ իրենց քննակության վայրից: Այժմ նոր հարթության վրա էին դրվում Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները: Հայաստանը պետք է նպաստեր Սփյուռքի հայապահպանման գործին, իսկ Սփյուռքն օգնելու էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանն ու տնտեսական զարգացմանը: Հայ ժողովուրդը հանողվեց, որ Հայրենիքն ու Սփյուռքը այևս առանձին-առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող, որ նրանց փոխհարաբերությունները պետք է խարսխվեն «Մեկ հայրենիք, մեկ ազգ» կարգախոսին: Այդ հարաբերությունները պետք է փոխահավետ լինենի: Սփյուռքը չպետք է դիտվեր որպես Հայաստանի համար մշտական օգնության միջոց, քանզի նա նույնական օգնության կարիք ուներ, որին մեծապես կարող էր նպաստել Հայրենիքը: Սփյուռքին սպառնում է ձուլման վտանգը, մանավանդ այն պատճառով, որ նոր սերնդի զգալի մասն արդեն կապված չէր ազգային կառույցների և մշակույթի հետ, ուստի այդ վտանգը շատ իրական էր:

Այս և այլ հարցերի կարգավորման նպատակով Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի լուծարված կոմիտեի փոխարեն 1996 թ. հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում ստեղծվեց Սփյուռքի հետ կապերի ստորաբաժանում⁵⁸⁸:

Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերություններում առաջնային էր հոգևոր կապերի ամրապնդումը, այդ ոլորտում միասնական ծրագրերի մշակումն ու կենսագործումը:

Հայ ժողովողի ինքնազիտակցության զարգացման և հայապահպանման առաջնահերթ գործոններից մեկը մայրենի լեզվով մատադ սերնդի կրթությունն է: Ինչպես նախկինում, նոր պայմաններում նույնական սփյուռքահայ ուսուցիչներին օգնելու, նրանց վերաբարաստման նպատակով Երևանում կազմակերպվում էին դասընթացներ: ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից,

Սիրիայից, Իրանից և այլ երկրներից եկած ուսուցիչները մասնագիտական օգնություն ստանալուց բացի, շրջագայում էին Հայաստանում, ծանոթանում հայրենիքի հոգևոր-մշակութային արժեքներին: Պահպանվեց նախկին ավանդույթը. տարրեր գաղթավայրերից Հայաստանի բուհերում սովորելու էին զգալի մեծ թվով սիյուռքահայ երիտասարդներ, որոնք բուհերն ավարտելուց հետո վերադառնում էին իրենց բնակավայրերը: 1997 թ. Հայաստանի պետական բուհերում սովորում էր արտերկրի 818 ուսանող, որոնցից 314-ը՝ պետպատվերով, 509-ը՝ վճարովի: Նույն տարում իրենց ուսումը ասպիրանտուրայում շարունակում էին 97 հոգի: Դրանց իհմնական մասը մասնագիտանում էր հայագիտության և բժշկության գծով⁵⁸⁹:

Սփյուռքում շարունակում էին զործել բազմաթիվ կրթարաններ, որոնց ավանդը հայապահպանման գործում դժվար է գերազնահատել: 1998 թ. Սփյուռքում կային 160-ից ավելի ամենօրյա վարժարաններ և նույնքան կիրակօրյա դպրոցներ: Միայն Ֆրանսիայում գործող 6 հայկական վարժարաններում (Պարսամյան, Համազգային, Փափազյան և այլն) սովորում էր 1466 աշակերտ, որոնց դասավանդում էր շուրջ 90 ուսուցիչ⁵⁹⁰: Դպրոցների ծախսերի մի մասը հոգում էին բարեգործները, մյուս մասը՝ ծնողները: Բայց Սփյուռքի հայկական դպրոցները բազում դժվարություններ ունենին, հատկապես ուսումնական գործընթացի կարգավորման գործում: 1996 թ. Երևանի Խ. Արովյանի անվան մանկավարժական համալսարանում հիմնվեց «Սփյուռք» գիտաուսումնական կենտրոնը, որը Սփյուռքի ուսումնական հաստատությունների համար սկսեց մշակել ուսումնակրթական ծրագրեր, որոնց հիման վրա ստեղծված դասագրքերը առաքվում էին տարբեր երկրներ: Զավախքի դպրոցները նույնական ստանում էին դասագրքեր, ծրագրեր, գեղարվեստական գրականություն: Կենտրոնը գրադպում էր նաև սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման, հայագիտական առարկաների գծով ուսուցիչների պատրաստման հարցերով:

⁵⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

⁵⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

⁵⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

Սփյուռքահայ մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում անգնահատելի էր Սփյուռքի այնպիսի ուսումնական և դաստիարակչական կենտրոնների դերը, ինչպիսիք էին Թեքեյան մշակութային միությունը, Մշտիքարյան միաբանությունը, Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը, Մելգոնյան կրթական հաստատությունը և այլն, որտեղ հարյուրավոր երիտասարդներ են սովորել ու ավորում, որոնցից շատերը ուսումն շարունակում էին Եվրոպայի և Հայաստանի բուհերում:

Դպրոցաշինությունը Սփյուռքում լայն ծավալ ստացավ 1990-ական թվականներին: Դպրոցների շենքերը կառուցվում էին հատուկ ֆոնդերի և բարեգործների միջոցներով: Անգնահատելի են Ալեք Մանուկյանի, Գաբրիել Ինչեջիկյանի, Մարելու Ֆերահյանի և ուրիշների նվիրաբերումները դպրոցաշինությանը: Այդ գործում մեծ է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) կատարած աշխատանքը⁵⁹¹:

Սփյուռքահայ դպրոցները գրականության մեծ կարիք էին զգում: 1991 թ. հուլիսին «Հայրենիքի ծայն» թերթի միջոցով հայրենակիցներին նիմեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն՝ նշելով, որ արտերկրի հայությունն ապրում է ինքնաճանաշման, ազգային զարթոնքի շրջան, որ հատկապես նոր սերնդի մեջ աճել է հետաքրքրությունը հայ հոգևոր արժեքների նկատմամբ, և նա տողորված է վճռականությամբ՝ տեր կանգնելու սփյական մշակույթին: Բայց հայ զարթավայրերի, մշակութային կենտրոնների ու դպրոցների գրադարանները աղքատ են, հայ պատանիներն ու երիտասարդները հնարավորություն չունեն հաղորդակցվելու հայրենի գրականության ու մշակութային նվաճումներին:

Կոչը լայն արձագանք գտավ. Հայաստանի Հանրապետությունում հավաքվեց մեծ քանակությամբ գրականություն և ուղարկվեց տարբեր զարթավայրեր:

Չնայած Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական ծանր

պայմաններին՝ Հայրենիք-Սփյուռք կապերն ամրապնդելու նպատակով 1991 թ. բացվեցին Երևանի հայկական քոլեջ-համալսարանը, մենեջմենթի բարձրագույն դպրոցը, որտեղ հիմնականում սովորում էին արտասահմանից եկած ուսանողները: Նոյն տարում կառավարության որոշմամբ Երևանում հիմնվեց Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ), որը նախատեսում էր բարձրագույն կրթություն տալ ՀՀ-ի և այլ երկրների ուսանողներին՝ ամերիկյան կրթական համակարգին ու մակարդակին համապատասխան: Համալսարանը սկսեց գործել Հայաստանի ամերիկյան համալսարան ընկերակցության (ՀԱՀԸ) և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) գործուն օժանդակությամբ:

ՀԱՀ-ը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի պետական բուհերի հետ, մշակում համատեղ ծրագրեր:

Հետպատերազմյան շրջանում տարբեր ճակատագրեր ու զարգացման տարբեր հնարավորություններ ունեցան Հարավարևելյան Եվլոպայի սոցիալիստական երկրների հայկական գաղթօջախները:

Բուլղարահայ գաղուրն իր քանակով Եվրոպայում երկրորդն էր Ֆրանսիայից հետո: Այստեղ ազգային խնդիրները հետին պլան էին մղված: Միայն 1990-ական թվականներին վերականգնվեց գաղթօջախի ազգային կյանքը, որը սերտ կապեր հաստատեց հայրենիքի հետ: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո իր գոյությունը դադարեցրել էր նաև Ռումինիայի «Հայոց միությունը», որը վերակենդանացավ 1990-ականների սկզբներին: Այստեղ ևս, ինչպես Բուլղարիայում, առաջնահերթ նշանակություն էր տրվում հայոց դպրոցական գործին: Հայաստանի Հանրապետության օգնությամբ ստեղծվեցին նախ կիրակնօրյա, ապա և հանրակրթական հայկական դպրոցներ:

1960-1970-ական թվականներին Գերմանիայում ստեղծված հայկական գաղթավայրի զարդարները սկզբնավորվեց 1990-ական թվականներին՝ կապված Արցախի ազատագրական պայքարի և Երկրաշարժի հետ: Երկրի տարբեր քաղաքների հայկական եկեղեցիներին առընթեր ստեղծվեցին կիրակնօրյա դպրոցներ, որոնց նպատակը հայ նոր սերնդին ծովումից փրկելն էր:

Կրթամշակութային երկարատև նիրից արթնանում էր ներքին

⁵⁹¹ Պետրոսյան թ., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ. Երևան, 2011, էջ 142:

սփյուռքի հայությունը՝ ծեռնամուխ լինելով ազգապահպանության գրքին: Այդ տեսակետից կարևոր աշխատանք էր ծավալու Սանկտ Պետերբուրգի «Հայկական տուն» ընկերությունը, որի հիմնական նպատակն էր Պետերբուրգի զանազան կազմակերպությունների, ինչպես նաև անհատ գործիչների միջև հոգևոր մշակութային և գործարար կապերի ամրապնդումը: 1993 թ. քաղաքի իշխանությունները հայկական համայնքին վերադարձին հայոց եկեղեցին, սկսեց լույս տեսնել «Հավատամք» ամսաթերթը: Տեղի հայկական դպրոցները Հայաստանից ստացան անհրաժեշտ դասընթացներ՝ ու դպրոցական պիտույքներ՝⁵⁹² Եռամբում ազգապահպան գործունեություն էր ծավալել Աստրախանի հայկական համայնքը, որը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի հետ, կազմակերպում փոխադարձ այցելություններ: Առաջին քայլերն էր արվում քաղաքի հայությանը վերադարձնելու ազգային լեզու: Ազգանվեր գործունեություն էր սկսել Դնեպրոպետրովսկի հայկական համայնքում, որի ակտիվ միջնորդությամբ քաղաքի որոշ դպրոցներում, ուր մեծ էր հայ աշակերտների թիվը, մտցվել էր հայոց լեզու և գրականություն առարկան:

թ. Փոխներքափանցումներ արվեստի ոլորտում

Հայաստանի անկախացումից հետո արվեստի ոլորտում Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները դրսևորվեցին տարբեր մակարդակներով ու բնույթով. պաշտոնական, պետական, անհատական, ինքնազործ և սիրողական խմբերի ու անհատների կողմից: Այդ տեսակետից կարևոր էր 1991 թ. մայիսին Երևանում հրավիրված սփյուռքահայ թատրոնների անդրանիկ փառատոնը, որի հիմնական նպատակն էր կապ հաստատել սփյուռքահայ մշակութային տարբեր կենտրոնների միջև և ամրապնդել այդ կապը հայրենիքի հետ: Փառատոնը բացեց Նյու Յորքի «Համազգային» թատերախումբը: Փառատոնի գլխավոր մրցանակը, որը կրում էր Վահրամ Փափազյանի անունը, շնորհվեց Լու Անգելեսի «Վարդան Աճեն-

յան» թատերախմբին: Սփյուռքից հայրենիք ժամանած թատերախմբերը հանդես էին գալիս ոչ միայն Երևանում, այլև Գյումրիում, Վանաձորում և հանրապետության այլ քաղաքներում ու շրջաններում:

Հայրենիքում պարբերաբար կազմակերպվում էին փոխադարձ նկարչական ցուցահանդեսներ: Լու Անգելեսի Թեքեյան միության կենտրոնում կազմակերպվեց սփյուռքահայ տաղանդավոր գեղանկարչի Բյուզանդ Կոճամանջանի ցուցահանդեսը: Քացման առիթով հայրենասեր նկարիչն ասել էր. «Նկարներս կուզենայի Հայաստան դրկել, կուզեի, որ Երևանը դառնա արվեստի քանգարանների երկիր, ինչպես Խտալիան»: Ամերիկահայ նկարիչ Մարկոս Գրիգորյանն իր քանկարժեք հավաքածուն նվիրաբերեց հայրենիքին: Ամերիկահայ հայտնի քանդակագործ Խորեն Տեր-Հարությունյանը հարյուրավոր արձաններ նվիրեց հայրենիքին⁵⁹³: 1997 թ. Բոստոնում բացվեց «Էլբակյանների արվեստը» ցուցահանդեսը, որը հմարավորություն տվեց Բոստոնի հայկական համայնքին և այլազգիներին մոտիկից առնչվելու Հայաստանի արվեստագետների տարբեր սերունդների ներկայացուցիչների ստեղծագործություններին: Տեղի ամերիկյան մամուլը բարձր գնահատեց ցուցահանդեսը՝ ընդգծելով, որ հայ ժողովուրդն իր զավակների միջոցով շարունակում է նորանոր արժեքներ մատուցել աշխարհին:

Արգենտինահայ համայնքում հայրենասիրական լայն աշխատանքներ ծավալած լուսանկարչի Մարտին Բուրխայմի՝ Հայաստանը պատկերող գունավոր լուսանկարների ցուցահանդեսը ազգափրական խոր զգացումներ էր առաջ բերել տեղի հայության մեջ: Նա լուսանկարչական ցուցահանդեսներ կազմակերպեց նաև իրանում: Նկարիչ Արամ Ստեփանյանի ջանքերով իրանահայերի հմօրյա լուսանկարների հավաքածուի ցուցահանդես բացվեց Թեհրանի Արդի արվեստի պետական թանգարանում:

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային մերձեցմանը մեծապես նպաստում էին սփյուռքահայ մշակութային գործիչների այցերը Հայաստան: Հայրենիք էին գալիս Համազգային մշակութային

⁵⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

միության Լիբանանի և Սիրիայի մասնաճյուղերի պատվիրակությունները՝ իրենց կապերը գործնական հունի մեջ դնելու նպատակով: Կարևոր դեր էր եր հատկացվում երաժշտական և պարային խմբերի փոխայցելություններին:

Բեյրութի Համազգային մշակութային միության վարչության և Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի միջև պայմանագիր կնքվեց, որով վերջինս իր հովանավորության տակ վերցրեց «Քարսեղ Կանաչյան» երաժշտական ուսումնարանը՝ պարտավորվելով բարձրորակ մասնագետներ գործուղել այնտեղ:

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային հարաբերություններում կարևոր երևույթ էր 1993 թ. հունվարին հայկական մշակույթին նվիրված փառատոնը Իտալիայում, որի ընթացքում հայ արվեստագետները ցույց տվեցին իրենց կատարողական բարձր վարպետությունը, նաև դասախոսություններով լայնորեն պրոպագանդեցին հայկական արվեստը: Իտալիայի հասարակությունը և իշխանությունները հետաքրքրվեցին Հայաստանի արվեստով, որը միաժամանակ իտալահայերի մեջ արթնացրեց ազգասիրական-հայրենահրական զգացումները⁵⁹⁴: 1997 թ. ապրիլին Ստամբուլում համերգներով հանդես եկան Գյումրիի մանկապատանեկան ստեղծագործական կենտրոնի սաները, որը կարևոր իրադարձություն էր քուրքահայ համայնքի կյանքում: Ամերիկահայ գաղթօջախներում, հատկապես Կայիֆորնիայի հայկական շրջանակներում մեծ աշխատանք էր կատարում «Կոմիտաս» գեղարվեստական կազմակերպությունը:

Հայ արվեստի հետազոտողները Հայաստանում ավելի ու ավելի հաճախ էին դիմում սփյուռքահայ արվեստագետների՝ երգահաների, երաժիշտ կատարողների, գեղանկարիչների, թատերական գործիչների ստեղծագործությունների ուսումնասիրմանն ու տարածմանը: Ցիցիլիա Բրուտյանը իր «Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփոռ ընտրյալները» աշխատության մեջ ամփոփել էր 32 գաղթավայրերի շուրջ 350 երաժիշտների գործերը⁵⁹⁵: Գիրքը սփյուռքահայ երաժիշտներին հայրենիքում պրոպագանիզելու լուրջ փորձ էր, որը նաև նպաստեց նրանց ստեղծագործությունների

⁵⁹⁴ Տես նույն տեղում:

⁵⁹⁵ Տես Դայոց Պատմություն, Բուհական դասագիրք, նույն տեղում, էջ 810:

ընդգրկմանը Հայաստանի երաժշտական ուսումնարանների ու դպրոցների ծրագրերում:

Հայաստանի անկախացումից հետո, երբ հանրապետությունից սկսված լայնածավալ արտագաղթի պատճառով քազմամարդ դարձան հատկապես Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը և ստեղծվեցին նորերը, կարևորագույն նշանակություն ունեցավ նրանցում հայ մշակույթի օրերի կազմակերպումը: Օրինակ, 1993 թ. հունիսին Աստրախանում կազմակերպվեց հայկական մշակույթի օրեր, որին մասնակցեցին Ռուսաստանի հայկական մյուս համայնքների ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու տնտեսական ղեկավարներ, գիտուրյան և արվեստի գործիչներ:

Հայ արվեստի գործիչները պարբերաբար այցելում էին Ռուսաստանի զանազան նահանգներ, շրջաններ ու քաղաքներ: Հայկական մշակույթի օրերին, որպես կանոն, տեղի հեռուստատեսությամբ տրվում էին հաղորդումներ հայ արվեստի, նրա գործիչների ստեղծագործությունների, տվյալ հայկական համայնքի մասին: Հայ երաժշտության մասնագետները հաղորդումներով հանդես էին գալիս ուսուական լսարանի առջև: Նման միջոցառումները մեծապես նպաստում էին հայ համայնքների համախմբմանը, հայրենիքի հետ նրանց կապերի ամրապնդմանը:

Գ. Գիտական կապերի ամրապնդումը

ԽՍՀՄ-ի վիլուգումից հետո մեծաթիվ մտավորականների արտահոսքի պատճառով խիստ պակասել էր ՀՀ-ի գիտական ներուժը: Դրա պատճառը գիտության բնագավառում կառավարության սիալ քաղաքականությունն էր: Չնայած դրան՝ մեծ բվով հայրենական գիտնականներ, հատկապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից, շարունակեցին իրենց գիտական գործունեությունը հայրենիքում:

Ստեղծված նոր իրավիճակում կարևոր նշանակություն ստացավ Հայաստանի և Սփյուռքի գիտական ուժերի համախմբումը՝ որոշակի ծրագրեր իրականացնելու համար: Երևանում և Սփյուռքում հաճախակի գիտական նստաշրջաններ էին իրավիրվում, որ-

տեղ քննարկվում էին համատեղ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր, ընդունվում համապատասխան որոշումներ:

1992 թ. հունիսին Երևանում կազմակերպված համահայկական գիտական նատաչրանք նվիրված էր հայության տարբեր հատվածների համագործակցության ամրապնդման, ազգային համախմբման և հայապահպանության կարևոր հարցերին: Գիտաժողովը առաջարկեց լուրջ աշխատանքներ տանել տարրեր կուսակցությունների և մշակութային կազմակերպությունների միջև հակասությունների վերացման ուղղությամբ՝ դրանով իսկ նպաստելով ամբողջ հայությանը մեկ առանցքի շուրջ համախմբելու գործին:

Նշանակալի միջոցառում էր 1992 թ. հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցած ԳԱԱ ակադեմիայի Մ. Աբելյանի անվան գրականության ինստիտուտի, Երևանի պետական և Կալիֆորնիայի նահանգային համալսարանների համատեղ գիտաժողովը, որին նաև նակցում էին ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից եկած նաև նագետներ: 1997 թ. Բուլղարիայի «Երևան» կազմակերպության նախաձեռնությամբ Սոֆիայում կազմակերպված «Հայկական ոգու կենսունակությունը» գիտական կոնֆերանսում հետաքրքիր գեկուցումներ լսվեցին հայոց պատմության ու մշակույթի մասին, հայ-բուլղարական կապերի վերաբերյալ⁵⁹⁶:

Համահայկական գիտաժողովներում բազմից լուրջ անհանգստություն էր հայտնվում ներքին սփյուռքի ծանր վիճակի համար: Նախկին ԽՍՀՄ-ում տարվող այլազգիների ուժացման քաղաքականության հետևանքով Ռուսաստանում վերացվել էին ազգային բոլոր կազմակերպությունները: Բացի Վրաստանից, որտեղ հայ-կական ամուր համայնք կար՝ իր կրթամշակութային կազմակերպություններով, մնացած նախկին խորհրդային հանրապետություններում հայերի խոսակցական լեզուն հիմնականում ուսւերենն էր: Գիտաժողովներում Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էին միջոցներ ձեռնարկել նաև ներքին Սփյուռքում եղած հայկական գաղտապահության ամրապնդելու համար:

⁵⁹⁶ Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշված աշխ., էջ 65:

դ. Մշակութային միջոցառումները

Սփյուռքի աճող սերնդի հայրենասիրական դաստիարակության կարևոր միջոց էր հայ գրքի պրոպագանդումը: Այդ տեսակետից օրինակելի աշխատանք էր կատարում Բունասո-Այրեսի «Խրիմյան կրթական հիմնարկությունը», որի ջանքերով հայ գիրը դուրս էր բերվում միջազգային ամենամյա ցուցահանդեսներ: Սփյուռքահայ գաղթավայրերում լայն տարածում գտավ 1999 թ. Ընթացարիայում հրատարակված «Ղարաբաղի պատմական հուշարձանները» գումավոր քարտեզը, որի վրա պատկերված և ծանոթագրված վաճքերի, եկեղեցիների, ամրոցների նկարները ցույց էին տալիս արցախահայության ստեղծագործական արարումները բազում դարերի ընթացքում: Հետագա տարիներին գաղթավայրերում լայն տարածում գտան Շահեն Մկրտչյանի՝ Արցախին նվիրված գրքերը և ալբոմները⁵⁹⁷:

Հայաստանի անկախությունից հետո Սփյուռքից Հայաստան վերադարձվեցին բազում մշակութային արժեքներ, այդ թվում՝ հայ նոտավորականների արխիվներ ու գրադարաններ: Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը գաղթավայրերից ստացավ մի քանի հազար ձեռագրեր, գրքեր, ձայնագրություններ, այդ թվում՝ Ավ. Ահարոնյանի, Ն. Աղբալյանի, Ա. Չոպանյանի և այլոց անտիա ստեղծագործությունները, նամակները, նյութերը: Այդ ձեռքբերումները շարունակվեցին նաև հետագայում:

ե. Սոցիալ-տնտեսական աջակցությունը Մայր Հայրենիքին

Անկախության տարիներին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ստացավ տնտեսական աշխույժ համագործակցությունը: Հայաստանի իշխանությունները

⁵⁹⁷ Տես Պետրոսյան Թ., նշված աշխ., էջ 158-159, Դայոց Պատմություն, Բուհական դասագիրք, նոյն տեղում, էջ 812:

անկախության առաջին տարիներին, տնտեսական ծանր պայմաններից ելնելով, Սփյուռքին հատկացրին Հայաստանին «տնտեսական օժանդակողի» սահմանափակ դեր: Դա չեր կարող նպաստել Հայրենիք-Սփյուռք փոխարքերությունների կայունացման փոխահավետ ուղղմավարության մշակմանը: Հայաստանը պետք է Սփյուռքի տարրեր գաղթավայրերի հետ համագործակցության համապարփակ ծրագրեր մշակեր՝ հաշվի առնելով ոչ միայն հայրենիքի, այլև համայնքների շահերը: Հայրենիքի անկախությունն ու հզորությունը սփյուռքահայության հարատևման երաշխիքն էր, իսկ Վերջինիս կենտրոնակությունն ու բարեկեցությունը՝ հայրենիքի ամրապնդման կարևոր գործոն: Իհարկե, բնական կիներ, եթե հայրենիքն, իր հերթին, հայ գաղթօջախներին ցույց տար նկատելի տնտեսական աջակցություն, բայց Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը դրա հնարավորությունը չեր տալիս: Ուստի, մասնավանդ երկրաշարժից հետո, չափազանց մեծ էր Սփյուռքից ստացված օգնության դերը, որն ի վերջո ուղղված էր ազգապահանման գործընթացին: Այդ օգնությունը դրսւորվեց ամենատարրեր ձևերով:

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում անգնահատելի տրամադին բարեգործների և հասարակական կազմակերպությունների ազգանվեր գործունեությունը: Երկար տարիներ Ալեք Մանուկյանը ազգային բարեգործների առաջին շարքում էր: Տակավին 1964 թ. հիմնված Ալեք Մանուկյանի և նրա տիկնոջ՝ Մարի Մանուկյանի հիմնադրամը կարևոր դեր խաղաց Սփյուռքում դպրոցաշինության, մշակութային նոր կենտրոնների ստեղծման, հայ ուսուցիչների կենցաղային պայմանների բարելավման գործում: Հիմնադրամի միջոցներով դպրոցներ և մշակույթի տմեր, իրավանացներ, ծերանցներ կառուցվեցին ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Արգենտինայում, Ավստրալիայում և այլ երկրներում: Հայրենիքից հրավիրվեցին բարձրորակ մասնագետներ, որոնք նպաստեցին գաղթօջախների հայկական դպրոցների կայացմանը: Հիմնադրամը մասնակից եղավ նաև հայրենիքի վերաշինությանը: «Սփյուռքի հայությունը կապի Հայաստանի սիրով, ու կապի ա-

նոր ապագայի համար,- ասել է Ա. Մանուկյանը,- այլապես ինչ խնաստ պիտի ունենար մեր ազգապահպանությի ամբողջ պայքարը, եթե մենք չունենայինք վախճանական նպատակ մը: Մենք հանգված ենք, թե առանց Հայրենիքի չի կարող գոյատել Սփյուռքը»⁵⁹⁸: Մեծ բարերար Ալեք Մանուկյանի գործունեությունը, նրա կատարած ազգանվեր աշխատանքը բարձր են գնահատվել Հայրենիքում և Սփյուռքում: Նա արժանացել է Հայաստանի ազգային հերոսի կոչման, պարզևատրվել շքանշաններով: Նրա գործը 1996 թվականից շարունակեց դուստրը՝ Լուիզ Սիմոն-Մանուկյանը⁵⁹⁹:

Սփյուռքի կողմից հայրենիքին աջակցելու վառ օրինակ է Լիսարոնի Գալուստ Կյուլպեմկյան հիմնարկության գործունեությունը: Նրա հայկական բաժանմունքը խոշոր միջոցներ է տրամադրում Հայաստանի գիտության, բժշկության կարիքներին, նաև գրահրատարակչությանը, ընդհանրապես՝ հանրապետության տնտեսությանը: Այն մեծ աշխատանքներ է կատարում հատկապես Սփյուռքում⁶⁰⁰:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում վիթխարի է ֆրանսահայ երգիչ, մեծ հայրենասեր Շառլ Ազնավորի դերը, որը բազմիցս մարդասիրական օգնություն է բերել Հայաստան: Հայրենիքին մատուցած մեծ ծառայությունների համար աշխարհահնչակ երգչին շնորհվել է Հայաստանի Ազգային հերոսի կոչում:

Անգնահատելի է «Լինսի» բարեգործական հաստատության ծավալած գործունեությունը, որը զիսավորում է հայրենիքին հսկայական ծառայություններ մատուցած Քըրք Քըրքորյանը: «Լինսի» հիմնադրամի անդամ դարձան ամերիկահայ ամենահայտնի բարեգործական կազմակերպությունները, Եկեղեցական թեմները: Հիմնադրամը և անձամբ Քըրք Քըրքորյանը պարբերաբար խոշոր հատկացումներ կատարեցին Հայաստանը տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու համար: Ամբողջ 1990-ական

⁵⁹⁸ Մելքոնյան Եղ., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005, էջ 528:

⁵⁹⁹ Հանագասպյան Վ., Ալեք Մանուկյան, Երևան, 1994, էջ 41:
⁶⁰⁰ Պետրոսյան Զ., նշված աշխ., էջ 79:

թվականներին այդ հիմնադրամի օժանդակությամբ կառուցվեցին կուտուր-տնտեսական հիմնարկներ, ճանապարհներ, քնակարաններ և այլն: Քըրք Քըրքորյանը նույնպես արժանացել է Հայաստանի Ազգային հերոսի կոչման⁶⁰¹: Հանրահայտ է «Զինիշյան» հիմնական հիմնադրամի գործունեությունը Գյումրիում քնակելի շենքերի կառուցման, ջրագծերի վերականգնման ուղղությամբ: Հիմնադրամը օրինակելի հոգատարություն է ցուցաբերում անօրեան երեխաների, սոցիալապես ծանր վիճակում գտնվող ընտանիքների նկատմամբ: Սփյուռքահայ բարեգործ Գալուստ Սողոնոնյանը քազում նվիրատվություններ է կատարել Թալինի և Վայքի շրջաններում դպրոցներ ու եկեղեցիներ կառուցելու համար: Հայաստանում հոգևոր-եկեղեցական և գիտական բեղուն գործունեություն ծավալեց Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճանը:

Ըվեյցարացի բարերար և հասարակական գործիչ Սարգիս Իգմիրյանը նշանակալի միջոցներ նվիրաբերեց Երևանի պետական համալսարանի գրադարանի վերակառուցման, նրա գրքային ֆոնդի հարստացման համար: Ի նշան երախտագիտության՝ 1997 թ. համալսարանի գրադարանն անվանակոչվեց Սարգիս Իգմիրյանի և նրա կնոջ՝ Սարի Իգմիրյանի անունով⁶⁰²: Ազգային բարերար Վաչե Մանուկյանը մեկ մլն դրամ դրամագլխով հիմնեց համալսարանական կրթաթոշակների հիմնադրամ, որից հատկապես օգտվում են Լիբանանի համալսարաններում սովորող հայ ուսանողները: Շատ սփյուռքահայեր նյութական օգնություն ցուցաբերեցին աղետի գոտու քնակիչներին ու ազատամարտիկների ընտանիքներին:

Սփյուռքի ամենախոշոր մարդասիրական կազմակերպությունը շարունակում էր մնալ Հայ բարեգործական ընդիհանուր միությունը (ՀԲԸՄ), որի աջակցությունը հայրենիքն անգնահատելի է⁶⁰³:

Մեծ ակտիվությամբ էր գործում Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), որը երկրաշարժի աղետյալներին առաջին ձեռք մեկնողներին:

⁶⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

⁶⁰² Տե՛ս Հայոց պատմություն, Բուհական դասագիրք, նույն տեղում, էջ 815:

⁶⁰³ Մելքոնյան Ե., նշված աշխ., էջ 562:

թից էր: Միության Հյուսիսային Ամերիկայի մասնաճյուղերի բարերարների օգնությամբ 1997 թ. մայիսին Ախուրյանում բացվեց «Սոր և մանկան առողջության կենտրոն», որն այնքան անհրաժեշտ էր աղետի գոտու համար: ՀՕՄ-ը զգալի նյութական օժանդակություն է ցույց տվել գիշերօթիկ դպրոցներին, անապահով ընտանիքների երեխաններին: Մարդասիրական օգնություն ստացան հանրապետության, հատկապես Երևան քաղաքի հազարավոր մտավորականներ, պատերազմի վետերաններ:

Հայաստանին օգնության հասնելու գործում բեղուն աշխատանք է կատարել Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որը մեծ քանակի սննդամբերք ու դեղամիջոցներ բերելով հայրենիք՝ անվճար բաժանում էր կարիքավորներին: ՀՕՖ-ի հովանավորությամբ Հայաստանից մեծ թվով բժիշկներ են վերաբրակավորվել ԱՄՆ-ում, հանրապետության շատ հիվանդանոցներ ապահովվել են բուժսարքավորումներով:

Հայրենիքին աջակցելով իրենց առաջնահերթ հայրենասիրական պարտքն էին համարում ներքին սփյուռքի հայ համայնքները: Այստեղ իր ուրույն տեղն ուներ Ռուսաստանը, որը միակ երկիրն էր, որ անարգել ապաստան տվեց ինչպես ազգամիջյան կրիվերից, այնպես էլ երկրաշարժից հետո անօրեան մնացած հարյուր հազարավոր մարդկանց: Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի, Աստրախանի, Հյուսիսային Կովկասի շատ քնակավայրեր հյուրընկալեցին հայերին՝ նրանց ցույց տալով տարբեր տեսակի օգնություն: Հայաստանի ծանր հոգսերը մշտապես գտնվում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայության ուշադրության կենտրոնում:

Իր հերթին, Հայաստանը իր սուլ միջոցներով փորձում էր օգնել Սփյուռքի տնտեսապես առավել խոցելի հատվածներին, մասնավորապես Վրաստանի կազմում գտնվող պատմական Հայաստանի Զավախը տարածաշրջանի հայությանը:

Դժվարին կացության մեջ հայտնված Հայաստանի ժողովրդի և սփյուռքահայության բացառիկ զերմությամբ ձեռք ձեռքի տալը հայոց պատմության ամենապատվարեր էջերից մեկն է: Ազգային զարոնքը, մեկ միասնական ազգի գաղափարը համակել էր ողջ հայությանը: Բոլոր հայերը քաջ գիտակցում էին, որ միայն հզոր

Հայաստանի գոյությամբ կամրապնդվի Սփյուռքը, կունենա ամուր հենարան՝ մյուս կողմից Սփյուռքին վերապահված էր հսկայական դեր Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև հարաբերությունները սերտացնելու, առավել արդյունավետ ու փոխահավետ դարձնելու նպատակով Հայաստանի իշխանությունների նախաձեռնությամբ 1999 թվականից սկսած՝ Երևանում տեղի են ունենում «Հայաստան-Սփյուռք» համահայկական խորհրդաժողովներ, համահայկական մարզական խաղեր, որոնց մասնակցում էին հայ սփյուռքի բոլոր համայնքների պատվիրակությունները:

Բայց առանձին բարեգործներից ու բարեգործական կազմակերպություններից Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ամրապնդման գործին մասնակից են բոլոր համայնքները: Արտաքին սփյուռքում դրանցից ամենախոշորը մնում է 1.6 միլիոն հայություն ունեցող ամերիկահայ գաղութը: Հայերը զիսավորապես բնակվում են Լոս Անջելես, Նյու-Յորք, Բոստոն, Ֆրեզնո, Չիկագո, Դետրոյթ, Սան Ֆրանցիսկո քաղաքներում: Այս գաղութում է տեղադրված Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) կենտրոնական վարչությունը, որն իր մասնաճյուղերն ունի ԱՄՆ-ի բոլոր հայարնակ վայրերում, որտեղ ակտիվորեն գործում են հայկական քաղաքական կուսակցությունները, բազում միջնակարգ (26 ամենօրյա վարժարան), մեկորյա (131) դպրոցներ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, իսկ մի շարք ամերիկյան համալսարաններում բացվել են տասնյակից ավելի հայագիտական ամբիոններ ու դասընթացներ: Ամերիկահայ գաղթօջախն իր կագմակերպություններով հանդերձ մեծ օգնություն է ցույց տալիս նաև Սփյուռքի մյուս հայկական համայնքներին, օգնում հայապահանման ընդհանուր գործին:

Հայրենասիրական բազմաթիվ ծեռնարկումներ են իրականացրել Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի, Կանադայի, Արգենտինայի, Հունաստանի, Կիպրոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Քուվեյթի, Ռուսաստանի, մասնավորապես Մոսկվայի և Ս. Պետրոպոլի հայ համայնքները: Արգենտինահայ համայնքի օգնությամբ վերականգնվեց Արցախի Մարտունու շրջանի Վաղուհաս գյուղը, Ստեփանավանում կառուցվեց ֆիզիկա-մաթեմատիկական դպրոց: Արևմտյան Եվրո-

պայի ամենարվաշատ համայնքը Ֆրանսիայի հայկական գաղթավայրն է: Համայնքում գործում են ընդհանունը 6 ամենօրյա և 50 մեկօրյա հայկական դպրոցներ, այն դեպքում, եթե դպրոցահասակ երեխաների թիվը 60 հազար է:

Այստեղ գործում են բազմաթիվ մշակութային, հասարակական-քաղաքական և հայրենակցական միություններ ու կազմակերպություններ, որոնք զգալի դեր են խաղում հայապահպանման աշխատանքներում: Մասնավորապես հայտնի է «Ազնավորը Հայաստանին», «SOS Արմենի» բարեգործական և «Արմենիա» մշակութային կազմակերպությունների գործունեությունը:

Հայապահպանության բնագավառում իրենց ընդգծված ջանքերով նշանակալից գործունեություն են ծավալել Լիբանանի, Սիրիայի, Իրանի և այլ հայկական համայնքներ:

Հետպատերազմական շրջանում տարրեր ճակատագրեր ու զարգացման տարրեր հնարավորություններ ունեցան Հարավարևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների հայկական գործակայրերը:

Բուլղարահայ համայնքն իր թվաքանակով (52 հազար) Եվրոպայում երկրորդն էր Ֆրանսիայից հետո, բայց այստեղ ազգային խնդիրները հետին պլան էին մղված: Սիրյան 1990-ական թվականների կեսերից վերականգնվեց գաղթավայրի ազգային կյանքը, որը սերտ կապեր հաստատեց հայրենիքի հետ: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո իր գոյությունը դադարեցրել էր նաև Ռուսիանիայի «Հայոց միությունը», որը վերակենանացավ 1990-ականների սկզբներին: Այստեղ ևս, ինչպես Բուլղարիայում, առաջնահերթ նշանակություն էր տրվում դպրոցական գործին:

Հայաստանի Հանրապետության օգնությամբ ստեղծվեցին նախ կիրակօրյա, ապա և հանրակրթական հայկական դպրոցներ:

Գերմանիայի հայկական համայնքում շուրջ 40 հազար հայեր կան: Հայրենիքին օգնություն ցույց տալուց բացի, գերմանահայ համայնքը գրադարձում է նաև հայ մշակույթի քարոզչությամբ:

Սփյուռքում իր ուրույն տեղն ունի հայկական ամենամեծ համայնքը՝ Ռուսաստանը: Այստեղ բնակվում է շուրջ 2,5 մլն հայ: Հմենական կենտրոններն են Մոսկվան (ավելի քան 500 հազար),

Վրասմողարի (800 հազար) և Ստավրոպոլի (500 հազար) երկրամասերը, Ս. Պետերբուրգը (70 հազար), Ռուստովի մարզը (140 հազար) և այլն: Ազգապահպան լայն գործունեություն ծավալեց Աստրախանի հայկական համայնքը, որը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի հետ, կազմակերպում մշակութային օրեր, փոխադարձ այցելություններ և այլն: 1993 թ. հունիսին Աստրախանում կազմակերպվեցին հայկական մշակութային օրեր, որոնց մասնակցեցին Ռուսաստանի հայկական մյուս համայնքների ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու տնտեսական ղեկավարներ, գիտության և արվեստի գործիչներ:

Ազգապահպանմանը նպաստելու գործում կարևոր աշխատանք էին ծավալում նաև վերը նշված Ս. Պետերբուրգի «Հայկական տուն» ընկերությունն ու Դնեպրոպետրովսկի հայկական համայնքը:

Ռուսաստանից հետո հայությունը կարևոր համայնք ունի Վրաստանում (շուրջ 350 հազար): Դա ամուր գաղութ է իր կրթամշակութային կազմակերպություններով: Հայաստանից Զավախիք դպրոցները ստանում են դասագրքեր, ծրագրեր, գեղարվեստական գրականություն: Փոխադարձ մշակութային համույթների այցելություններն ավելի են ամրապնդում կապը մայր հայրենիքի հետ⁶⁰⁴:

Բացի Վրաստանից մնացած նախկին խորհրդային համբառետություններում հայերի խոսակցական լեզուն ուստերենն էր: Գիտաժողովներում Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էին միջոցներ ձեռնարկել նաև ներքին Սփյուռքում եղած հայկական գաղթավայրերը ամրապնդելու համար:

Այսպիսով, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում նոր փուլ նշանափորեց Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը, որն ավելի կայուն ու գործնական դարձրեց այդ հարաբերությունները: Ազգային զարդարներ, մեկ միասնական ազգ լինելու ձգտումը համակեց բոլորին: Բոլոր հայերը քաջ գիտակցում էին, որ միայն հզոր Հայաստանի գոյությամբ կրաքավաճի Սփյուռքը, կունենա ամուր հենարան: Մյուս կողմից՝ Սփյուռքը հսկայական դեր ունի Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները որակական նոր բարձրության հասան 2008 թ. հոկտեմբերից, երբ ստեղծվեց ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը:

Հենց նրա ջանքերով 2009թ. կազմակերպվեց և անցկացվեց «Արի տուն» հայրենասիրական ծրագիրը, որի շնորհիվ հարյուրավոր սփյուռքահայեր հանգրվանեցին Մայր Հայրենիքում, իրենց հայրենակիցների օջախներում՝ հետևելով նրանց նիստուկացին, սովորույթներին, որը ոգևորող ազդեցություն ունեցավ և նպաստեց տարրեր երկրների սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու ծրագրի իրականացմանը: Նախարարության նախաձեռնությամբ հրավիրվեցին բազմաթիվ համահայկական համաժողովներ, գիտական նստաշրջաններ և այլն: ՀՀ իշխանությունների ակտիվ նախաձեռնությամբ 1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը:

Խորհրդաժողովը հստակեցրեց երեք հիմնախնդիր. ազգային պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը, Արցախյան հարցի արդարացի լուծումը, Սփյուռքում ազգային ինքնության և արժեհամարդագի առավելացույն պահպանումը:

2002 թ. մայիսին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը: Այն անցկացվեց ըստ մասնագիտական բնագավառների: Դա հնարավորություն տվեց հետազա տարիներին Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը ծավալելու ըստ համապատասխան ոլորտների:

2006 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովը: Այն ընթրունեց համագործակցության հեռանկարային և ուղմակարական նոր ուղղություն՝ Հայաստանի Հանրապետության գյուղերի վերականգնման ու բարեշնության համալիր ծրագիր: Դրա համակարգման աշխատանքներին ծեռնամուխ եղան «Հայաստան» համահայկական հիմնարանը, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը, Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի այլ կառույցներ:

1999 թ. սեպտեմբերից մինչև 2010 թ. ընկած ժամանակահատվածում Երևանում անցկացվել են Հայաստան-Սփյուռք համահայկական 50-ից ավելի տարաբնույթ միջոցառումներ. Համահայկա-

⁶⁰⁴ Հայոց պատմություն, Բուհական դասագիրք, նույն տեղում, էջ 816:

կան մարզական խաղեր, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» փառատոն, կրթական համաժողովներ, սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներ, տնտեսական, երիտասարդական համաժողովներ, «Քաղե» համահայկական հավաքներ, հայագիտական, հայ բժիշկների համահայկական գիտաժողովներ և այլն:

2004 թ. օգոստոսին Երևանում 30 երկրների կրթական հաստատությունների շուրջ 200 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեց համահայկական կրթական առաջին համաժողովը: Քննարկեցին կրթական համակարգի, Հայաստան-Սփյուռք կրթական կապերի ամրապնդման, համագործակցության խորացման հարցեր: Կարևորելով Հայաստանի Հանրապետության կողմից սփյուռքի յուրաքանչյուր կրթական հաստատությանը աջակցություն ցույց տալու խնդիրը՝ որոշվեց ՀՀ ԿԳՆ-ում ստեղծել կրթական խորհուրդ, իսկ համաժողովները դարձնել ավանդական:

2004 թ. օգոստոսին 27 երկրներից սփյուռքի շուրջ 1500 ներկայացուցիչների (համույթներ, անհատ կատարողներ, մշակույթի գործիչներ, հյուրեր) մասնակցությամբ անցկացվեց «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» առաջին համահայկական փառատոնը:

Հայկական կինոարվեստի զարգացմանն էր ուղղված 2004 թ. հուլիսին Երևանում կայացած «Օսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնը, որն ամենամյա է դարձել և տարեցտարի ընդլայնում է շրջանակները:

Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովում առաջարկված «Համահայկական երիտասարդական միջազգային կենտրոն» ստեղծվեց 2001 թ.: Կենտրոնի նախաձեռնությամբ 2002 թ. նոյեմբերին Երևանում կայացավ Համահայկական երիտասարդական առաջին համաժողովը, իսկ 2003 թ. հուլիսին Ծաղկածորում անցկացվեց նոյնպես ամենամյա դարձած «Քաղե» համահայկական երիտասարդական հավաքը:

2011 թ. օգոստոսին Երևանում բարձր նակարդակով անցկացվեցին Համահայկական 5-րդ մարզական խաղերը՝ բազմահազար սփյուռքահայ մարզիկների մասնակցությամբ:

Հայաստան-Սփյուռք կապերը տարեցտարի դասնում են առավել համակարգված, դիմամիկ ու հեռանկարային:

գ. Հայկական համայնքները արդի փուլում

1990-ական թթ. մի շարք օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով՝ էներգետիկ ճգնաժամ, գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ, հանրապետության լիակատար շրջափակում, պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստան բռնագաղթված փախստականների դժվարին դրություն, Հայաստանի նորանկախ Հանրապետությունից սկսվեց արտագաղթ դեպի արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Եվրոպայի տարբեր երկրներ և այլուր:

Այդ տարիներին Արևելքի երկրներում քաղաքական անկայուն վիճակը, երկարատև պատերազմները ստիպեցին, որ հայերը Սերծավոր Արևելքի գաղրօջախներից արտագաղթեն հիմնականում Եվրոպա ու Ամերիկա՝ ստվարացնելով այնտեղի հայկական գաղրօջախները:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների մեջ առաջնային տեղ էր վերապահված ավանդական, հատկապես համապյուռքյան կազմակերպություններին: Ավելի քան կետարյա ընդմիջումից հետո ՀԲԸՄ-ն 1990 թ. վերաբացեց իր գրասենյակը Երևանում:

Վերսկսելով գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ ՀԲԸՄ-ն նախապատվությունը տվեց ոչ թե զուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերիմ՝ մշակութային, առողջապահական, կրթական: ՀԲԸՄ-ն նյութապես օժանդակում է Մատենադարանին, Գիտությունների ազգային ակադեմիային, ԵՊՀ-ին, բժշկական և ճարտարագիտական համալսարաններին և կրթական, մշակութային այլ հաստատությունների: Միուրյունը մասնաճյուղեր ունի սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներում և իր նպաստն է բերում ազգապահպանման գործին: Հայ օգնության միուրյունը 1991 թ. հիմնեց իր շրջանային կազմակերպությունը՝ Հայաստանում՝ «Հայ օգնության խաչը», որի մասնաճյուղերը ներկայում գործում են ավելի քան 40 բնակավայրերում: 1996 թ. Լեռնային Ղարաբաղում ՀՕՄ-ը հիմնեց «Հայկին» կազմակերպությունը: Միուրյունն աշխույժ գործունեություն է ծավալում նաև սփյուռքահայ համայնքներում, որտեղ ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր⁶⁰⁵:

⁶⁰⁵ Պետրոսյան ք., նշված աշխ., էջ 10:

Բարեգործական կազմակերպությունների շարքում յուրահատուկ տեղ է գրավում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, որը հիմնվեց 1992 թ. նարտին Երևանում: Հիմնադրամն ունի երկու տասնյակ մասնաճյուղեր արտերկրի հայ համայնքներում: Համահայկական հիմնադրամը նպատակ ունի Հայաստանի զարգացման համար ներգրավելու կայուն ֆինանսավորման աղյուրներ թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում, թե՛ Սփյուռքում:

Հայրենիքի հետ սերտորեն համագործակցում են Սփյուռքի մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից են «Լինսի հիմնադրամը», «Հայաստանի օգնության ֆոնդը», «Ազնավորը՝ Հայաստանին» և այլն: Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու Յորքում, մասնաճյուղեր ունի սփյուռքի հայ գտնվում է Նյու Յորքում, մասնաճյուղեր ունի սփյուռքի հայ գտնվում: Այն 1993 թ-ից գրանցվել է որպես անկախ կառույց⁶⁰⁶:

Սփյուռքում գործում են Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի՝ Չեյքունի, Արանայի, Կեսարիայի, Մարաշի, Մալաթիայի, Սասունի, Տարոնի, Տիգրանակերտի, Քեսաայի, Մուսա լեռան անուններով հայրենակցական միություններ, որոնք ավանդական կուսակցությունների հետ հանդս են գալիս Հայ դատի պաշտպանությամբ: Հայաստանի անկախությունից հետո ՀՅԴ-ն, ՌԱԿ-ը ՍԴՀԿ-ն հնարավորություն ստացան վերսկելու իրենց գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում: Կարճ ժամանակում երկրի տարբեր շրջաններում նրանք հիմնեցին տեղական կրթական կազմակերպություններ, ծավալեցին աշխույժ գործունեություն: Կարևոր դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ սփյուռքում անցած տասնամյակների ընթացքում ազգային կուսակցությունների հիմնական գործառույթը դարձել է սփյուռքահայերի համախմբումը ազգային արժեքների շուրջ: Իրենց փորձը նրանք կիրառեցին նաև Հայաստանի Հանրապետությունում՝ հիմնելով մշկութային, երիտասարդական, մարզական, պատանեկան միություններ, բերքեր և այլն:

Երկար տարիներ գործելով Արևմուտքի երկրներում և քաջածանոք լինելով միջկուսակցական, ներքաղաքական մրցակցության

խաղաղ, խորհրդարանական միջոցներին ու ձևերին՝ այդ կուսակցությունները որոշակիորեն նպաստեցին դրանց արմատավորման նաև Հայաստանի Հանրապետությունում:

Արտերկրի սփյուռքահայ կազմակերպությունները հիմնականում գործում են սփյուռքահայ ավանդական կուսակցությունների հովանավորությամբ: Սփյուռքում ՀՅԴ հովանավորությամբ են գործում Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), Համազգային մշակութային միությունը (ՀՄՄ), Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԸՄ), ուսանողական, երիտասարդական և այլ կազմակերպություններ, ինչպես նաև դպրոցներ, մարզական ու մշակութային ակումբներ: ՀՅԴ-ն իր ուսումնական առաջնահերթ նպատակն է համարում ՀՀ և ԼՂՀ պետականությունների ամրապնդումը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը և Հայ դատի ու պահանջատիրության խնդիրներին հետամուտ լինելը:

Արտերկրի հայ համայնքներում Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության (ՍԴԿԿ) հովանավորությամբ են գործում «Նոր սերունդ» մշակութային միությունը, Հայ մարմնամարդական միությունը», որոնք մասնաճյուղեր ունեն գրեթե բոլոր խոշոր հայ համայնքներում:

Ումկավար ազատական կուսակցության (ՈԱԿ) նախաձեռնությամբ Սփյուռքում ստեղծվել և գործում են մեծ քվով մշակութային, բարեգործական, կրթական հաստատություններ:

ՌԱԿ-ը իր տեղական կազմակերպություններն ունի ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Նրա հովանու տակ է գործում Թեքեյան մշակութային միությունը (ԹՄՄ)⁶⁰⁷:

Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության ոլորտում կարևոր փում է Ամերիկայի հայկական համագումարի ներդրումը:

Նրա գործունեության կարևոր խնդիրներից են՝ սատարել ԱՄՆ-ում հայ ազգային ինքնության պահպանման ու զարգացմանը, պաշտպանել ամերիկահայերի շահերն ու իրավունքները, բարձրացնել հայ ժողովրդի պատմական, կրթական, մշակութային կյանքի մասին իրազեկվածության մակարդակը:

⁶⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

⁶⁰⁷ Տե՛ս Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, Երևան, 2002, էջ 24, 66:

Հայ գաղթօջախներում, հատկապես ոչ քրիստոնեական երկրներում, համայնքի անդամներին միավորող կարևոր կառույցը եղել ու մնում է հայ եկեղեցին, որը գրեթե ամենուր ներկայացված է առաքելական, կաթոլիկ և ավետարանական ուղղություններով:

Հոգևոր գործունեությունից բացի նրանք նպաստում են հայապահպանությանը և սատարում սփյուռքահայության կյանքի կազմակերպման գործիք։ ունեն իրենց դպրոցները, մամուլ՝ հոգևոր, գիտական, մշակութային ուղղության թերթեր, ամսագրեր, հանդեսներ։

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին առանձնահատուկ տեղ ունի Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման ու զարգացման ոլորտում։

Անկախության տարիներին նշանակալի, պատմական առաքելություն բաժին ընկավ Մայր Արքու Ս. Էջմիածնին։ Վազգեն Ա կաթողիկոսի կոչը 1988 թ. դեկտեմբերին ուժի հանեց սփյուռքահայությանը՝ երկրաշարժից ավերված հայրենիքին օգնության փորձալու, ապա Արցախյան ազատագրական պատերազմին իրենց մասնակցությունն ապահովելու և հայոց անկախ պետականության շինարարությանն աջակցելու համար։ Ամենայն հայոց հայրապետների այցելությունները հայկական գրեթե բոլոր համայնքներ արդյունավետորեն նպաստեցին Սփյուռքը և Հայրենիքը համախմբելու գործիք։

Սերճավոր և Սիրին Արևելքի հայության տեղաշարժերը և արտագաղթը արևմտյան երկրներ ու մասամբ Հայաստանի Հանրապետություն այսօր էլ կապված են զանազան հակամարտությունների, Պարսից ծոցում ծավալված ռազմական գործողությունների (1991), Իրաքի դեմ հակաիրաքյան (անզուամերիկյան) դաշինքի սկսած պատերազմի (2003-2008 թթ.) հետ։

Սերճավոր Արևելքի համայնքներից կարելի է առանձնացնել Լիբանանի հայ համայնքը։

Տեղի հայության թիվը քաղաքացիական երկարատև պատերազմի և դրա հետևանքով առաջացած անապահովության ու տնտեսական ճգնաժամի պատճառով գգալիորեն նվազել է և 2010 թ. հասնելու 120 հազարի։ Նրանց հիմնական մասը գաղթել է ԱՍՆ, Կանարա, Ֆրանսիա, Ավստրալիա, Հայաստանի Հանրապետություն։

Լիբանանի հայ համայնքը՝ կրոնական-սահմանադրական համայնքի կարգավիճակով, ներկա խորհրդարանում ունի պատգամավորական վեց ամրագրված տեղ և երկու նախարարական արող կառավարությունում։

Լիբանանում է գտնվում Սփյուռքում գործող միակ Հայկացյան համալսարանը։ Ներկայում Լիբանանի տնտեսության, հատկապես արդյունաբերության, շինարարության և առևտորի բնագավառներում շարունակում են կարևոր դիրքեր գրադեցնել հայազգի նազարյան, Պարսումյան, Տեմիրճյան, Տանձիկյան, Այանյան ընտանիքները, Արքահան Տետեյանը, Նուապար Վարդանյանը և ուրիշներ։ Լիբանանում հրատարակվող թերթերից և հանդեսներից են «Ազգակը», «Արարատը», «Զարթօնքը», «Նահրին», «Ծիրակը», «Քաջինը» և այլն։

Սիրիայում բնակվում էր շուրջ 100 հազար հայ, որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Հալեպում (մոտ 60 հազար)։ Գործում էին հայ ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության, Թեքեյան մշակութային միության, «Նոր սերունդ» մշակութային միության, ՀԱԸՄ-ի, ՀԱՄ-ի մասնաճյուղերը և հայրենասիրական ու մշակութային այլ միություններ։ Վերջին շուրջ երկու տարում Սիրիայում սկսված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով դատարկվեց հայկական համայնքը, 10 հազարից ավելի հայեր ապաստան գտան Հայրենիքում։

Ներկայում Թուրքիայի հայ համայնքում⁶⁰⁸, ըստ պաշտոնական տվյալների, շուրջ 70 հազար մարդ կա։ Զգալի թիվ են կազմում (տարբեր տվյալների համաձայն՝ 500 հազարից 1 միլիոն) իսլամացված հայերը, ովքեր կենտրոնացված են Սերճանծովյան շրջաններում (Խոփիա, Համշեն, Տրավիզոն և այլն) և Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսարևմտյան հատվածներում։ Գավառներում բնակվող հայերի մեծ մասը թրքախոս կամ քրդախոս է։ Թուրքիայում բնակվում են նաև մոտ 2500 կարողիկ և 500 ավետարանական հայեր։

Գործում է Կոստանդնուպոլիսի Հայոց պատրիարքությունը, որը

⁶⁰⁸ Սելբոնյան Ե., նշված աշխ., էջ 674։

Հայաստանյաց առաքելական սուրբ Եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից է, և ժուրդիայի հայ համայնքի հոգևոր ներկայացուցչությունը:

Պոլսում հաշվվում է մոտ 35 հայկական Եկեղեցի, 18 հայկական կրթական հաստատություն, որոնցից 14-ը պատկանում է Հայ առաքելական, 4-ը՝ Հայ կաթողիկե համայնքներին: Վերջին տասնամյական, 4-ը՝ Հայ կաթողիկե համայնքներին:

Պոլսահայ համայնքն ունի իր պարբերականները՝ «Ժամանակ», «Մարմարա» օրաթերթերը և երկլեզու (հայերեն, թուրքերեն) «Ակոս» շաբաթաթերթը: 1996 թվականից Հրանտ Դինքի խմբագրությամբ «Ակոս» երկլեզու շաբաթաթերթը (թուրքերեն և հայերեն ներդրում) համարձակություն ունեցավ շոշափելու նաև թուրքական իշխանությունների կողմից արգելված թեմաներ, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը:

Ներկայումս Իրանում բնակվում է շուրջ 80 հազար հայ⁶⁰⁹: Գործում է մի քանի տասնյակ հայկական դպրոց: Երկրի Սահմանադրության համաձայն՝ Իրանի հայ համայնքն ունի կրոնական փոքրամասնության կարգավիճակ, որին շնորհվել է ներքին մշակութային, համայնքային և կրոնական ինքնավարություն:

Իրանահայերին Մեջլիսում (290 պատգամավոր) հատկացված է կրոնական փոքրամասնություններին տրամադրված 5 տեղից 2-ը:

Ներկայումս գործող ազգային քաղաքական կազմակերպություններն են ՀՅԴ-ի տեղական մարմինը և Հայկական ժողովրդական միությունը (ՀՃՄ): Երկրում գործում են նաև ՀԲԸՒ-ի, ՀՕՄ-ի, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության, Հայ դասի, Հայ երիտասարդաց ընկերակցության մասնաճյուղերը, ինչպես նաև մշակութային, մարզական և կրթական կազմակերպություններ: Համայնքի գլխավոր տպագիր թերթը «Ալիքն» է: Հրատարակում են նաև «Լույս», «Արաք», «Ապագա» պարբերականները:

Ուսուաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կրասնորդի և Ստավրովի երկրամասերում, Ուստովի մարզում, հայերն իրենց թվով երկրորդ տեղն են գրադարձնում ուսուներից հետո:

Ուսուաստանի հայ համայնքը մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում Եկեղեցաշինության, կիրակնօրյա դպրոցների բացման, մարզական համահայկական խաղերին մասնակցության, ուսուական կենտրոնական և տարածաշրջանային հեռուստաալիքներով հայկական հաղորդումների հեռարձակման գործում:

Ուսուաստանի Դաշնության տարածքում գործում է շուրջ 40 հայկական Եկեղեցի: Հայ առաքելական Եկեղեցին ՈՒ-ում ունի երկու թեմ: Ուսուաստանի հայ համայնքը հիմնականում համախմբված է «Ուսուաստանի հայերի միություն» կազմակերպության շուրջը: Մովկայում լույս են տեսնում «Արմենիա ի միր», «Արմյանսկի վեատնիկ», «Պրո Արմենիա», «Հյուսիսափայլ» երկլեզվան (ոուսերեն և հայերեն) հանդեսները, Կրասնոդարում՝ «Երկրամաս» ամսաթերթը, Սանկտ Պետերբուրգում՝ «Հավատամբ» ամսաթերթը, «Մաշտոց» թերթը և այլն:

2010 թ. ոչ պաշտոնական տվյալներով Բելոռուսում բնակվում է շուրջ 30-36 հազար հայ: Հայերը նկատելի դեր են խաղում Բելոռուսի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: 2002 թվականին Մինսկում լույս տեսած «Բելոռուսի 100 անվանի գործիչներ» տեղեկատուի էջերում հիշատակվում է 10 հայի անուն:

Բելոռուսում հայ համայնքային կառույցներ սկսել են ձևավորվել 1990-ական թվականներին: Առաջինը Մշակույթի բելոռուսական ֆոնդին կից Մինսկի քաղաքային «Հայաստան» մշակութային-լուսափորական ընկերությունն է, որը համախմբել է Բելոռուսի ճանաչված հայերին:

Ուկրաինայի 400 հազար հայերից 40 հազարը Կիևում է ապրում: Սկսած 1988 թ. և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ուկրաինական գրեթե բոլոր մարզերում և քաղաքներում հիմնվել են հայկական հասարակական կազմակերպություններ: Աշքի են ընկնում Կիևի, Ղրիմի, Խարկովի, Օդեսայի, Ժիտոմիրի, Լվովի հայ համայնքները: Ուկրաինայում գործում է հայ համայնքին գերադարձված, վերանորոգված կամ նոր կառուցված ավելի քան քսան հայկական Եկեղեցի:

2001 թ. Ուկրաինայում հիմնադրվել է «Ուկրաինայի հայերի միությունը» (ՈՒՀՄ): ՈՒՀՄ-ն համախմբում է համայնքները Հայ ա-

⁶⁰⁹ Տես Բայրության Վ., նշված աշխ., էջ 121:

ուարելական սուրբ եկեղեցու շուրջ: ՈՒՀԱ-ի հովանու ներքո գործում են բազմաթիվ կիրակնօրյա դպրոցներ, երգի ու պարի համույթներ, տպագրվում են թերթեր: 10 հազար տպաքանակով հրատարակվում է միության ոռուալեզու «Արմյանսկի վետնիկ» թերթը, որտեղ գետեղվում են նաև ուկրաիներեն ու հայերեն հոդվածներ:

Ուկրաինայում ստեղծվել է Հայագիտության կենտրոն, տպագրվում է «Հայագիտական հետազոտությունները Ուկրաինայում» գիտական պարբերականը:

Վրաստանի այսօրվա տարածքում հայերը հոծ բնակեցված են Սամցխե-Զավախիք նահանգում, մայրաքաղաք Թբիլիսիում: Վրաստանում (առանց Արխագիայի և Հարավային Օսիայի) հայերի ընդհանուր թիվը, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 250 հազար, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ մինչև 350 հազար մարդ:

Ներկայում Թբիլիսիում բնակվում է շուրջ 150 հազար (ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 82 հազար) հայ: Գործում է վեց հայկական դպրոց, Պետրոս Աղամյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնը: Թբիլիսիում է գտնվում նաև հայ մեծանուն գրողների և հասարակական գործիչների՝ Խոջիկանքի պանթեոնը, որտեղ ամփոփված են Րաֆֆու, Թումանյանի, Սունդուկյանի, Ալայանի, Պոռշյանի, Մուրացանի, Նար-Դոսի, Ջիվանու և հայագի այլ մեծերի աճյունները:

Ներկայում Սամցխե-Զավախիք նահանգում, ներառյալ Քվեմո Ջարրի նահանգի Ծալկայի շրջանը, հայերի թիվն ըստ պաշտոնական տվյալների կազմում է շուրջ 125 հազար: Գործում են 118 հայկական դպրոց, մշակութային կենտրոն, գրադարան, հայերեն հաղորդումներ հեռարձակող տեղական հեռուստարաններություններ: Հայերեն լրույ են տեսնում «Ակունք», «Արշալույս», «Հարավային դարպաս» թերթերը, ստեղծվել են շուրջ երկու տասնյակ հայկական հասարակական կազմակերպություններ:

1992 թվականի վրաց-աբխազական պատերազմի հետևանքով Աբխազիայից արտագաղթել է մոտ 30 հազար հայ: Ներկայում հայերի թիվն Աբխազիայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է 45 հազար, գործում է 32 հայկական դպրոց:

1988 թ-ից սկսած՝ Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի շրջանում Սումգայիթի, Կիրովաբադի, Խանլարի շրջանների, Բաքվի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների, ցեղասպանության: Այդ պատճառով դատարկվեցին հայաբնակ քաղաքները, շուրջ 400 հազարանոց հայկական համայնքը Ալբրեժանում դադարեց գործելուց: Բնակչությունը ենթարկվեց բռնագաղթի: Այսօր հայկական համայնք Ալբրեժանում գոյություն չունի⁶¹⁰:

Ղազախստանում ներկայում բնակվում է շուրջ 50 հազար հայ: Աստանայում, Ալմա Աբայում, Կարազանդայում և այլ քաղաքներում գործում է 14 հայկական ազգային, մշակութային կազմակերպություն: Հանրապետությունում գործող շուրջ մեկ տասնյակ կիրակնօրյա դպրոցներում սովորում է 300-500 աշակերտ:

Ներկայում Ֆրանսիայում բնակվում է շուրջ 500 հազար հայ: Նրանք կենտրոնացված են Փարիզում, Մարսելում, Լիոնում, Վալանսում, Կաննում և այլ քաղաքներում: Աշխույժ գործունեություն են ծավալում հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները, ՀԲԸՄ-ը, ՀՄԸՄ-ը, Թերեյան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունները⁶¹¹, Հայ դատի Ֆրանսիայի հանձնախումբը և այլն: Ֆրանսիայում հաշվում է մոտ 500 հայկական կազմակերպություն:

Ֆրանսահայությանը հաջողվել է համազգային հարցերի շուրջ միավորվել և ստեղծել «Ապրիլ 24» կոմիտեն, որը 2001 թ. Վերակազմակորվել է Ֆրանսահայ կազմակերպությունների համակարգող խորհրդի:

Ֆրանսահայում ներկայում հրատարակվում են «Հառաջ» օրաթերթը, «Աշխարհ» շաբաթաթերթը, «Ապագա», «Անահիտ» թերթը, «Ֆրանս Արմենի», «Անդաստան» ամսագրերը:

Ինչպես վերը նշվեց, ներկայում Գերմանիայում ոչ պաշտոնական տվյալներով բնակվում է շուրջ 40 հազար հայ, որոնք հիմնականում գրադակ են արդյունաբերության, շինարարության, գիտության, առողջապահության բնագավառներում: Բեռլինում, Մայնում, Մյունիշենում, Շտուտգարտում, Բյունում, Համբուրգում և այլ քաղաքներում ձևավորվել են հայ համայնքներ:

⁶¹⁰ Դայոց պատմություն, էջ 651:

⁶¹¹ Տե՛ս Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, էջ 24, 27:

Իտալիայի հայ համայնքը տնտեսապես բարզաված է: Ունի քիչ կնքեր, առևտրականներ, գործարանատերեր: Իտալիայի Հայոց միության, ինչպես նաև միլանահայերի հանդիպումների հավաքատեղին «Հայ տուն» է, որտեղ կազմակերպվում են քառերկան ներկայացումներ, ազգային և մշակութային հանդեսներ:

Միլանի Ս. Ամբրոզիո տաճարի մոտակայքում տեղադրված է Մեծ եկեղեցի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հայկական խաչքար: 2000 թ. Հոռոմի պապ Հովհաննես Պողոս II-ը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները հանձնել է Հայ առաքելական եկեղեցուն:

2003 թ. դրույթամբ Մեծ Բրիտանիայում հայերի թիվը կազմել է 15-20 հազար մարդ: 8-10 հազարը բնակվել է Լոնդոնում:

Գաղութի համախմբման և ազգային կյանքի կազմակերպման գործում կարևոր դեր է խաղում Բրիտանահայ համայնքային և եկեղեցական խորհուրդը, որը կազմված է հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների 17 ներկայացուցիչներից: Խորհուրդը համայնքի միակ ներկայացուցչական ընտրությամբ ընտրված է, որի գլխավոր նպատակը բրիտանահայության ազգային ինքնազիտակցության պահպանումն ու գաղութի միասնականության, տարբեր կազմակերպությունների համագործակցության ապահովումն է:

Ինչպես վերը նշվել է, ներկայումս ԱՄՆ-ում բնակվում է շուրջ 1 միլիոն 600 հազար հայ: Նրանց գրեթե կեսը կենտրոնացած է Լու Անջելես, Նյու Յորք, Դետրոյտ, Բուստոն, Չիկագո, Ֆիլադելֆիա քաղաքներում: ԱՄՆ-ում գործում են ազգային երեք կուսակցությունների՝ ՀՅԴ-ի, ՍԴՀԿ-ի, ՌԱԿ-ի, տեղական մարմինները: Գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում մասնաճյուղեր կան համապյության նշանակություն ունեցող՝ ՀԲԸՄ, ՀՄԸՄ, ՀՕՄ, Համագոյային հայ կրթական և մշակութային միություն, «Նոր սերունդ» մշակութային միություն, Թերեյան մշակութային միություն և այլ կազմակերպություններ՝ իրենց գեղարվեստական խմբերով, ակումբներով, դպրոցներով⁶¹²:

ԱՄՆ-ի մի շարք նահանգների՝ Կալիֆորնիա (Լոս Անջելես,

Սան Ֆրանցիսկո, Ֆրեզնո), Սիչիգան, Կոլումբիա, Փենսիլվանիա, համալսարաններում գործում են հայագիտական ամրիոններ և դասընթացներ: ԱՄՆ-ում լույս են տեսնում «Հայրենիք», «Նոր օր», «Նոր կյանք», «Նոր գիր», «Ասպարեզ» թերթերը, «Առաջատար» ամսագիրը, «Այգ» եռամսյա պարբերականը:

2009 թվականի տվյալներով Արգենտինայում բնակվում է ավելի քան 100 հազար հայ, որոնց մեծ մասը (շուրջ 90 հազար) կենտրոնացած է Բուենոս Այրեսում և արվարձաններում:

Հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններն իրենց գործունեությունն իրականացնում են մշակութային, հայրենակցական, քարեգործական և մարզական միությունների, պարբերականների միջոցով:

2003 թվականի օգոստոսի 20-ին Հայոց ցեղասպանության փաստը վերաճանաչել է Արգենտինայի Խորհրդարանը, իսկ 2005 թվականի ապրիլի 20-ին՝ Սենատը:

Բուենոս Այրեսի Պաենոն քաղամասի Արմենիա փողոցում 1998 թվականին կառուցվել է Սարդարապատի հերոսամարտի հուշարձան-կոթող: 2009 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Բուենոս Այրեսի «Հայ կենտրոնի» տարածքում տեղադրվել է Արցախյան ազատամարտում նահատակված հայ մարտիկների հիշատակը հավերժացնող՝ Սփյուռքում առաջին խաչքար-հուշակոթողը:

2009 թվականի տվյալներով Ավստրալիայում բնակվում է շուրջ 60 հազար հայ, գերակշիռ մասը Սիդնեյ (42 հազար) և Սելբուն (13 հազար) քաղաքներում: Համայնքի անդամների հիմնական մասը հայախոս է⁶¹³:

Միջներևություն քաղաքներում գործում են Հայ առաքելական, Հայ կաթողիկե և Հայ ավետարանական եկեղեցիներ, երեք ամենօրյա և վեց մեկօրյա վարժարաններ: Ազգային կյանքը կազմակերպում են ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմնները, համահայկական հայտնի կրթական և մշակութային միությունների մասնաճյուղերը:

⁶¹² Տես նույն տեղում, էջ 32:

**ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿՂՔԻՆ (2001-2012 թթ.)**

1. ՀՀ ՆԵՐՁԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Տնտեսական վիճակը

Հայաստանի Հանրապետությունը քայլ առ քայլ հաղթահարելով անցումային շրջանի առաջին տասնամյակի դժվարությունները տնտեսության մեջ՝ 21-րդ դարասկզբին շարունակում էր ապահովել կայուն տնտեսական աճ: Ու թեև 1999-2000 թթ. տնտեսական աճի տեմպերը փոքր-ինչ դանդաղեցին՝ կրելով Ռուսաստանի տնտեսական ճգնաժամի բացասական հետևանքները, հաջորդող տարիներին տնտեսությունը թևակրխեց արագացող աճի փուլ, իսկ 2002 թվականից գրանցվեցին տնտեսության զարգացման միայն երկնիշ ցուցանիշներ: Այսպես, օրինակ, 2002-2008 թթ. տնտեսական աճը կազմել է միջինը 12,5%: Այդ նույն ժամանակամիջոցով համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) իրական աճի միջին տարեկան տեմպը հանրապետությունում կազմել է 10%, իսկ 2009-2011 թթ.՝ 4%, կապված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետ⁶¹⁴: Դրա համար ՀՀ նոր կառավարությունը ծրագրեց տնտեսական աճի ցածր, նվազ ցուցանիշ՝ 4,2 տոկոս՝ նկատի ունենալով արտաքին միջավայրում առկա նարտահրավերներն ու ռիսկերը, ինչպես նաև միջազգային կառույցների գնահատականները:

21-րդ դարասկզբին ՀՀ տնտեսությունը թևակրխեց որպես նոր փուլ՝ անցում «սպառողական տնտեսությունից» «խնայողական տնտեսության»: Տնտեսության մեջ ընդհանուր խնայողությունները տարիներ շարունակ բացասական մեծություն են եղել, այսինքն հանրապետությունը էականորեն ավելի շատ է սպառնային հանրապետությունը էականորեն ավելի շատ է սպառնային:

Քան արտադրել: Իրավիճակը շրջադարձային էր 2002 թ., երբ առաջին անգամ ՀՀ տնտեսությունում գրանցվեց խնայողությունների դրական միտումներ: Եթե 2000 թ. ՀՀ տնտեսության ընդհանուր սպառումը գերազանցում էր համախառն ներքին արդյունքը 11%-ով, ապա 2008 թ. ներքին խնայողությունները արդեն կազմում էին ՀՆԱ-ի 16%-ը: Այդ տարիներին գրանցված տնտեսական աճը ուղեցվեց տարեցտարի ավելացող բարձր տեմպով: 2008 թ. ներդրումների աճի տեմպը մոտ հինգ անգամ գերազանցեց 2000 թ. այդ ցուցանիշը՝ 15%-ի փոխարեն աճելով 24%-ով⁶¹⁵: Տնտեսության ազատության աստիճանով և վրոպական 41 երկրների շարքում ՀՀ-ն 15-րդն էր, փաստ, որը տպավորիչ է անցման շրջանում գտնվող պետությունների համար: 2000-2008 թթ. օտարերկրյա ներդրումների շնորհիվ տնտեսության ոլորտում արձանագրվեցին կառուցվածքային փոփոխություններ: Այսպես, 2000-2002 թթ. ՀՀ տնտեսության մեջ ներգրավված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալները մեծապես պայմանավորված էին կապի (Արմենիա) և էներգետիկայի (Հայուսագազարդ) բնագավառների ներդրումային մասնավորեցումներով: Վերջին տարիներին զգալիորեն աճել են փոքր և միջին ծավալի օտարերկյա ներդրումները: Գործարար միջավայրի բարելավմանն ուղղված քաղաքանակության իրականացման արդյունք էր այն, որ 2007-ի դրությամբ ՀՀ-ում արդեն գործում էին օտարերկյա կապիտալի մասնակցությամբ 3350 ընկերություններ, որոնց շարքում մեծ թիվ էին կազմում ՌԴ-ի, իրանի և ԱՄՆ-ի ներդրողների մասնակցությամբ ստեղծված ընկերությունները: Նույն տարում ՀՀ-ն 37 երկրների հետ ստորագրել էր ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասն երկկողմ համաձայնագրեր⁶¹⁶:

Փաստորեն, մինչև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ներքափանցումը Հայաստանի Հանրապետություն՝ գնաճի ցածր մակարդակը, փոխարժեքի ազատական ռեժիմը, իրական տոկոսադրույթների անկումը երկրի տնտեսության կայունության նախադրյալներ էին:

⁶¹⁴ Տես Հայաստան 1998-2007, Երևան, 2008, էջ 8, ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 12:

⁶¹⁵ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 8:

⁶¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 9:

Նպատակառության աշխատանքի արդյունքում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ երկրի տնտեսության կառուցվածքում ինչպես ըստ ոլորտների, այնպես էլ ըստ սեփականության ձևերի: 2008 թ. տվյալներով ՀՀ-ում ՀՆԱ-ի ավելի քան 85%-ը արտադրվում էր մասնավոր հատվածում, որից 40%-ը՝ փոքր և միջին բիզնեսում:

Եթե անկախացմանը հաջորդող տարիներին, հատկապես 1990-ական թթ. առաջին կեսին, տնտեսության մյուս ճյուղերի համեմատ՝ արդյունաբերության վիճակը բնութագրվում էր որպես ամենավատքարը, որտեղ անկումը 80% էր, ապա 21-րդ դարասկզբին պատկերը որոշ չափով փոխվում է, և արդյունաբերությունը ապահովում է աստիճանական տնտեսական աճ:

Արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի մեջ վերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ավելացավ և 2007թ. տվյալներով կազմեց 66,7%⁶¹⁷:

Դրական կարելի է համարել նաև արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքային փոփոխությունները: 2001թ. ընդհանուր առմամբ սեփականաշնորհվել էր պետական ծեռնարկությունների 80%-ից ավելին: Փաստորեն անկախացումից հետո սկսվեց և 2004 թ. հիմնականում ավարտվեց արդյունաբերական ծեռնարկությունների ապահովետականացումը: Երկրի արդյունաբերական դիմագիծը որոշող ծեռնարկությունները դադարեցին աշխատելուց, նաև վեցին անգործության, մանրատվեցին ու կազմալուծվեցին: Մյուս ներք կտրուկ կրճատեցին արտադրանքի ծավալը: 2006 թ. տվյալներով հանրապետության տարածքում գործող ինքնուրույն արդյունաբերական ծեռնարկությունների թիվը գերազանցում էր 10 հազարը, որոնց մեծ մասը մինչև 100 աշխատող ունեցող փոքր ու միջին ծեռնարկություններ էին: Դրանց քածին էր ընկնում արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալի գրեթե 90%-ը⁶¹⁸: 100-ից ավելի աշխատող ունեցող ծեռնարկությունները միավորված էին մասնագիտացված կամ բազմաճյուղ միավորումների ու

ֆիրմաների մեջ: Գնալով մեծանում էր համատեղ կամ միայն արտասահմանյան կապիտալին պատկանող ծեռնարկությունների թիվը: Հանրապետության արդյունաբերությունը արդեն հանդես էր գալիս որպես նյութական արտադրության բազմաճյուղ ոլորտ, բայց ոչ իր նախկին բռվանդակությամբ, ճյուղային կառուցվածքով ու ներքին արտադրական ու տեխնոլոգիական կապերով: Սեփականաշնորհման հետևանքով լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց ճյուղերի հարաբերակցությունը: Եթե նախկինում առաջինը մերենաշինությունն էր, որը մետաղամշակման ճյուղի հետ միասին տալիս էր հանրապետության ողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեկ երրորդը, երկրորդ տեղում էր թերեւ արդյունաբերությունը, որին էլ հաջորդում էին սննդի, քիմիական, գունավոր մետաղածովության, շինարարական արդյունաբերությունն ու էլեկտրաէներգէտիկան, ապա այժմ փոխվել էր այդ հարաբերակցությունը և հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալում ավելի մեծ քածին ունենի ու թերև արդյունաբերությունը, գունավոր մետաղների ու շինանյութերի արտադրությունը, էլեկտրաէներգէտիկան, ինչպես նաև այնպիսի նոր ճյուղեր, ինչպիսիք են աղամանդագործությունն ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արտադրությունը: 2001-2002 թթ. ՀՀ-ում մշակվում էր տարեկան մինչև 300 մլն դոլարի աղամանդի հումք⁶¹⁹: Կապված համաշխարհային ճգնաժամի հետևանքների հետ՝ եկրոպական շուկայում աղամանդե իրերի նկատմամբ պահանջարկի նվազումը լուրջ հարված հասցրեց ինչպես աշխարհի, այնպես էլ ՀՀ աղամանդագործության ոլորտին: Արդյունքում մինչև 7 հազար աշխատատեղ ունեցող ծեռնարկությունները բավականին ծանր վիճակում հայտնվեցին: Ճգնաժամի թուլացումը նպաստեց աղամանդագործության հատվածում պահանջարկի մեծացմանը: 2011թ. մոտ 40 մլն դոլարի հումք է ներկրվել հանրապետություն⁶²⁰: Եթե դարասկզբին հանրապետությունում գործում էր աղամանդագործական երկու գործարան, ապա 2011թ.՝ 10 ընկերություն: «Ալ-

⁶¹⁷ Մինասյան Է., Վարդամյան Ա., ՀՅ ներքին դրությունը, տնտեսական վիճակը (2001-2011 թթ.), Լրատու, Ստեփանակերտ, 2012, 1 (12), էջ 106:

⁶¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶²⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.09.2011:

ոռսա» ոռսական ընկերությունը մեծացրել է ՀՀ-ին մատակարարվող աղամանադի հումքի ծավալները: Հանրապետությունում շարունակում են գործել Նոր Գեղիի «Լորի» գործարանը, որը աշխատում է թերթենվածությամբ, 30-40% հզորությամբ՝ ամսական թղարկելով 3-4 մլն դրամի արտադրանք, մինչդեռ նախկինում ընկերության արտադրանքի ամսական ծավալները հասնում էին 7-10 մլն դրամի: Հիմնականում ոռսական հումքով աշխատող երկրորդ աղամանդագործական գործարանը՝ Նոր Հաճնի «Արևակն» ընկերությունը, 2011 թ. 41,7% աճ էր արձանագրել: Գործարանում աշխատում էր 126 մարդ՝ 103 հազար դրամ միջին աշխատավարձով: 2010 թ. թերթ արդյունաբերության համակարգում գործում էին 27 խոշոր և միջին ձեռնարկություններ⁶²¹:

21-րդ դարասկզբին սեփականաշնորհման հետևանքով, արդյունաբերության ոլորտում նկատված թերություններով ու սխալներով հանդերձ, այն աստիճանաբար աճ էր արձանագրում: Ընդ որում աճի տեմպեր ապահովող հիմնական ճյուղերն էին հանքահումքային, մետադագործական, շինանյութերի, մեքենաշինական, քիմիական արդյունաբերությունները: Սրանք ոլորտներ էին, որոնց զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությանը հնարավորություն ընձեռեց հումք և կիսաֆարբիկատներ արտադրող երկրից անցնել վերջնական արտադրանք բողարկող արդյունաբերական երկրի: Նշված ոլորտները կարողացան առավել արագ համակերպվել շուկայավարման նոր պահանջներին: Չատ դեպքերում կարևոր դեր խաղացին նաև միջազգային շուկաներից եկող աղդակները: Մեծանում էին պղնձի, մոլիբդենի, ինչպես նաև ակնագործական զարդերի նկատմամբ համաշխարհային պահանջները, որոնք, իրենց հերթին, հաճացնում էին գների աճին՝ լավ նախադրյալներ ստեղծելով երկրում հատկապես հանքարդյունաբերության և աղամանդագործության, ինչպես նաև մյուս ճյուղերի զարգացման համար: 2000-2008 թթ. վերագործարկվեցին ու առավել հզորացան շուրջ 50 խոշոր ընկերություններ, իիմնվեցին ավելի 2500 միջին և փոքր արդյունաբերական ձեռնարկություն:

⁶²¹ Տե՛ս նոյն տեղում:

ներ⁶²²: Վերագործարկվեցին մի շարք մեքենաշինական գործարաններ՝ «Հրազդանմաշ» ՓԲԸ, «Հայելեկտրամեքենա», Ավտոդրոնի, Երևանի հաստոցաշինական: Քիմիական արդյունաբերության ոլորտում զարգացումն ընթացավ «մեծ քիմիայից» «փոքր քիմիային» անցնելու քաղաքականության շրջանակներում: Վերագործարկվեցին «Նախրիտ» ՓԲԸ-ը (կարծ ժամկետով), «Հայ-քիմմեքենա» արտադրական միավորումը և այլն: Վերագինվեցին հանքարդյունաբերության, մետադագործական և շինանյութերի արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Կարևորագույն քայլ էր «Զանգեզուր» պղնձամոլիբդենային կոմբինատ ՓԲԸ-ի վերաշնուրությունն ու ընդլայնումը, Ալավերդու «Մանես և Վալեքս» ՓԲ ընկերության կողմից Ալավերդու լեռնամետադագործական գործարանի պղնձամանդաղուլական արտադրության ընդլայնումը, ինչպես նաև «Ալուրին», «Տրանզիստոր» և այլ գործարանների տեխնիկական վերագինումը և այլն: Վերջին տարիներին մեծ զարգացում ապրեցին աղամանդագործության և ուսկերչության ոլորտները: 2000-2007թթ. ընթացքում ՀՀ-ում արտադրվել է մոտ 1,65 մլրդ ԱՄՆ դրամի արտադրանք, որը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվել է: Նոյն ժամանակահատվածում զբաղվածությունը ոլորտում աճել է 3-4 անգամ⁶²³:

2001 թվականից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները ՀՀ-ի տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ են հոչակվել: Հաշվի առնելով Հայաստանի գիտակրթական մակարդակը, այդ ոլորտում երկրի ունեցած ավանդույթները, մասնագիտական բարձրորակ մարդկային ռեսուրսը, ինչպես նաև ՀՀ-ի աշխարհագրական դիրքը, տրանսպորտային հաղորդակցության ուղիների սահմանափակումներն ու սակավ բնական պաշարները՝ զարկ տրվեց տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բնագավառին: 2008 թ. այդ ոլորտում գործում էր ավելի քան 230 ձեռնարկություն, իսկ 2011թ.՝ 350: Ոլորտի մասնագետների թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում 2008 թ. հասնում էր 6500-ի, իսկ 2011թ., հեռահաղորդակցության

⁶²² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 15, Հայաստանի վիճակագրական տարեցորդ, Երևան, 2013, էջ 269:

⁶²³ Տե՛ս նոյն տեղում:

յան ճյուղի հետ միասին, 10 հազարի⁶²⁴: Այստեղ հայաստանյան մասնաճյուղեր են հիմնում և իրենց գործունեությունն ընդլայնելու ժրագրեր իրագործում մի շարք օտարերկյա ընկերություններ՝ «Մայքրոստֆ», «Սինոփիսու», «Ալկատել», «Լայքս» «Նեյշն ինսթրումենթ» և այլն: Միջազգային որակի հազարավոր հայ մասնագետներով համարված տեղեկատվական և թվային տեխնոլոգիաների բնագավառը հանդիսանում է ՀՀ արդյունաբերության ամենաբարձր հավելյալ արժեք ստեղծող և ամենաարագ զարգացող ճյուղը: Այդ աճը կազմում է տարեկան շուրջ 25%: Զարգացման այս տեմպը պահպանելու և ՀՀ երիտասարդության հետաքրքրությունները այս ոլորտի նկատմամբ խրախուսելու նպատակով 2005 թ. սկսած՝ 7 տարի շարունակ կազմակերպվում է ՀՀ նախագահի ամենամյա մրցանակաբաշխություն, որին մասնակցել են հարյուրավոր ուսանողներ և աշակերտներ: Նրանցից 139 ուսանող, ինչպես նաև 55 աշակերտ արժանացել են ՀՀ նախագահի պարզեցելիմ⁶²⁵:

Արդյունաբերության մեջ նկատվող որոշ դրական ձեռքբերումների կողքին առկա են մի շարք թերություններ, ու բացընդուներ, որոնց պատճառով արդյունաբերությունը ոչ միայն դեռևս չի ապահովում խորհրդային տարիների զարգացման բարձր մակարդակը, չի ստեղծում անհրաժեշտ թվով աշխատատեղեր, այլև այդ ոլորտի մշտական առաջընթաց աճ: Հիմնական թերությունն ու բացընդունելի այն է, որ խորհրդային տարիներին մեծ ճանաչում ունեցող շատ ձեռնարկություններ ոչ միայն մատնվել են անզործության, ամրողության բալանվել են, որի պատճառով հնարավոր չէ այլև նրանց վերականգնումը, այլև չեն կառուցվում քիչ թե շատ նոր խոշոր ձեռնարկություններ, որոնք կապահովեին բնակչության զբաղվածությունն ու հանրապետությունը կվերածեին զարգացած արդյունաբերական երկրի: Այս ոլորտի հիմնական թերություններից են մենաշնորհներն ու գերկենտրոնացվածությունը տնտեսական որոշ ճյուղերում, ստվերի առկայությունը, ինչպես նաև ազատ մրցակ-

յային և ներդրումային միջավայր շապահովելը, պետական չինով-նիկների հովանավորչությունը բիզնեսում և այլն: Այս թերությունների մասին խոսվեց 2011 թ. նոյեմբերի 9-ին Երևանում կայացած Հայաստանի արդյունաբերողների և գործարարների միության 6-րդ համագումարում⁶²⁶:

Արդյունաբերության բնագավառում հանրապետության սարքաշնորության չորրորդ գործարանը Վանաձորի «Ավտոգեն Մ.»-ն է (նախկին «Ավտոգենմաշը»), որը ունենալով 250 աշխատող՝ տարեկան մոտ 1 մլրդ դրամի արտադրանք է տալիս, որն ամբողջությամբ արտահանվում է Ռուսաստան: Գործարանը արտադրում է ավտոգենային շուրջ 40 անուն սարքավորումներ՝ հիմնականում կտրիչներ և այրիչներ: 2011 թվականին արտադրատեսականին մնացել է գրեթե նույնը, սակայն ծավալները էապես նվազել են: Այժմ տարեկան 1 մլն-ի փոխարեն 60-70 հազար հատ է արտադրությունը յուրաքանչյուր սարքավորումից, այսինքն՝ նախկին ծավալների միայն 12-15 տոկոսը⁶²⁷:

Արդյունաբերական երբեմնի հզոր Վանաձորում, որտեղ 4 տասնյակից ավելի գործարաններ էին աշխատում, այսօր «Ավտոգեն Մ.»-ն է միակ գործողը: Քանի որ աշխատավարձը ոլորտում ցածր է, միջինից էլ պակաս՝ 45 հազարից 100 հազար դրամ, իսկ աշխատանքն էլ ծանր է ու ոչ գրավիչ, ուստի գործարանում աշխատել ցանկացողները քիչ են⁶²⁸:

Հայաստանի Հանրապետությունը փոքր շուկա է և բնական է, որ զարգացած տնտեսություն ունենալու համար պետք է շեշտը դնել արտահանվող ապրանքների ու ծառայությունների վրա: 21-րդ դարասկզբին ամենախոշոր պատվիրատուն ներքին շուկայում հանքարդյունաբերությունն է, որը մասամբ է ապահովում մեծնաշնորհների մի շարք ընկերությունների այժմյան գոյությունը: Ներկայումս չկա ոլորտի գոնե մեկ ընկերություն, որը աշխատի իր նախկին հզորությունների գոնե կիսով չափ: Գործող ընկերությունները նախկին ներուժի 20 տոկոսն են հազիկ ներկայացնում: Այդ

⁶²⁴ Տես «Ազգ», 10.11.2011:

⁶²⁵ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.09.2011, 2.11.2011:

⁶²⁶ Տես Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշված աշխ., էջ 108:

⁶²⁷ Տես նույնը, 13.10.2011:

թվում կան նաև իրենց արտադրանքը արտահանողմեր, սակայն դրանք էլ քիչ են ու արտադրում են իրենց հնարավորություններից շատ ցածր՝⁶²⁹:

Նախ նկատենք, որ այժմ քիչ թե շատ գործող բոլոր գործարանների դեկավարները դրանց նախկին տնօրեններն են, ովքեր «Վառչերային բում»-ի տարիներին շատ էժան գներով, ինչպես ընդունված է ասել՝ կոպեկներով տեր դարձան հակայական շինույթներ ու հողատարածքներ ունեցող այս գործարաններին: Ամենափոքր գործարանները մոտ 3-4 հա տարածք են զբաղեցնում, կանաչ միջնչեւ 13-14 հա տարածքներ ունեցողներ, սակայն չկա որևէ մի գործարան, որտեղ տարածքներն այսօր ամբողջովին շահագործվեն: Դրանց մի մասը, եթե հաջողպես է, տրվել են վարձակալության, ինչից ստացվող եկամուտների հաշվին բուն գործարանի աշխատողների աշխատավարձներն են փակվել, կամ էլ պարզապես մատնված են անգործության: Բոլոր դեպքերում կապիտալ և (մանավանդ մայրաքաղաքում), որը ծայրահեղ դեպքում կարելի է պատկառելի մի գումարով վաճառել որպես սոսկ տարածք, քանի որ գույքը, եթե դեռ չի վաճառվել, հազիվ թե ինչ-որ մեկին պետք գա: 2000-ական թվականներին շարունակում էին անգործության մատնվել դեռևս 1990-ական թվականներին տարերայնորեն սեփականաշնորհված բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Այսպես, օրինակ, Արագածոտնի մարզի Քուչակի հաստոցաշխնական գործարանը՝ նախկին Ձերժինսկի գործարանի մասնաճյուղը, որ նախկինում ուներ 400 աշխատող և արտադրում էր փոքր գայլիկոնանան հաստոցներ ու պահեստամասեր, սեփականաշնորհումից ի վեր՝ արդեն 17 տարի, փակ է⁶³⁰: Փաստորեն գործարանի նորօրյա սեփականատերերը ժամանակին կարողացել են չնշին կոպեկներով ձեռք զցել հարուստ գործարանը, ծախել գույքն ու մոռացության տալ այս: Ցավալի է, որ այս երևույթը, որ 1990-ական թթ. համատարած բնույթ էր կրում, շարունակվում էր նաև 2000-ական թվականներին, հատկապես մեքենաշինության ոլորտում: Նման

տխուր պատկերի կարելի է հանդիպել նաև 21-րդ դարասկզբին հանրապետության գրեթե բոլոր մարզերում՝ Արտաշատի գործիքաշինական գործարան, «Ալմաստ» գործարանի Ապարանի մասնաճյուղ, Վանաձորի «Ավտոմատիկա» գործարան և այլն: Դրանց մեծ մասը այլևս վերականգնման ենթակա չեն:

Վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ-ում մեքենաշինական կամ սարքաշինական որևէ նոր գործարան չի կառուցվել: Հակառակը, դեռ նախկին եղածների մեծ մասն էլ նոր սեփականատերերի կողմից թալանվել ու լրիվ անզործության են մատնվել: Իսկ քչից-շատից պահպանվածների ու գործողների համար պատվերների ու հումքի ձեռք բերման, նաև հարկային բեռի խնդիրներ են ստեղծվում ու ավելի անորոշ դարձնում վաղվա օրը: Սրան հակառակ՝ մի շարք ընկերություններ (ինչպես Երևանի Շենգավիթ վարչական շրջանում գործող «Ջրկոնստրուկցիա» ընկերությունը) երկրի համար ամենածանր օրերին անգամ կանգ շառան:

2000-ից մինչև 2008 թվականը հայրենական արտադրության խթանման, բարեփոխումների, գործարար և մրցակցային միջավայրի ձևավորման, կայուն տնտեսական աճի ապահովման, արտաքին տնտեսական հարաբերությունների խորացման և տնտեսության վերամասնագիտացման ժամանակաշրջան էր: 2008 թ. տնտեսական առաջընթացը կայունացավ, և զգացվում էր բարեփոխումների նոր փուլին անցնելու անհրաժեշտություն: Դրա համար ստեղծվել էին բոլոր բավարար հիմքերը՝ անցնելու ազատ առևտրին, միջազգային կառույցների անդամակցությանը և այլն: 2008 թ. ձևավորվեց նոր կառավարություն և մինչ տրվում էր երկրորդ բարեփոխումների մեջնարկը, վրա հասավ համաշխարհային ճգնաժամը:

Ընդամենը երեք ամիս գործող նոր կառավարությունը դեռ նոր էր սկսում գործնական քայլեր ձեռնարկել, երբ սկսվեց ուսու-վրացական պատերազմը: Փակվեցին ճանապարհները՝ ըստ էության Հայաստանի Հանրապետությունը դրսի աշխարհի հետ կապող միակ զարկերակը: Տարածաշրջանային ճգնաժամն իր հետևանքներով ֆինանսատեսականից ավելի շուտ տեղ հասավ: Երկիրը փակ սահմանների պայմաններում ստիպված անցում կատարեց

⁶²⁹ Տես Արդյունաբերություն 1998-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 44, 45:

⁶³⁰ Տես Մինասյան Է., Կարդանյան Ա., նշված աշխ., էջ 109:

արտակարգ ռեժիմի կառավարմանը: 2008թ. դեկտեմբերից արդեն աշխարհի բազմաթիվ երկրների հետ Հայաստանի Հանրապետությունը ևս մտավ համաշխարհային ֆինանսատեսական ճգնաժամի հորձանուտը, որտեղ տնտեսական անկումը հասավ 15%-ի⁶³¹:

Նկատի ունենալով համաշխարհային ֆինանսատեսական ճգնաժամի ազդեցությունն ու հետևանքները՝ ՀՀ կառավարությունը ձեռնարկեց որոշ միջոցառումներ արդյունաբերության ոլորտում:

Այդ միջոցառումները պայմանականորեն բաժանվում են երեք խմբի: Առաջինը՝ կարծածամկետ, որը ուղղված էր ճգնաժամի հետևանքների վերացմանն ու օպերատիվ խնդիրների լուծմանը, երկրորդը՝ միջնաժամկետ, որը ապահովում էր ներդրումները, գրադադարությունը և տնտեսական աճը՝ կայուն զարգացման փուլ մտնելու համար, երրորդը՝ երկարաժամկետ, որը բացահայտում ու իրականացնում էր արդյունաբերության նոր հնարավորություններն ու նոր քաղաքականությունը: Նորանկախ հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ կառավարությունը հաստատել է արդյունաբերության քաղաքականության հայեցակարգ, որը նախատեսում էր տնտեսությունը դարձնել արտահանող, որի իրականացումը դառնում է առաջիկա տարիների գլխավոր հրամայականը:

2009 թ. հունիսին արդյունաբերությունում անկումը հասավ ամենաբարձր ցուցանիշի՝ 7,8 տոկոսի: Կառավարությունը ձեռնարկեց որոշ քայլեր այս ոլորտին աջակցելու համար: 2008-ի վերջին վարչապետի գլխավորությամբ ստեղծվեց օպերատիվ շտաբ, որը գնաց որոշակի քայլերի՝ մասնավոր ընկերություններին ֆինանսական աջակցություն տրամադրելուն: Հավանություն ստացած թիզնես նախագծերին պետությունը տրամադրում էր վարկեր, վարկային երաշխիքներ, դառնում նրանց կապիտալի մասնակիցը: Այդ նպատակով շուրջ 32 մլրդ դրամ հատկացվեց արտադրական ձեռնարկություններին, ավելի քան 37 մլրդ դրամ ուղղվեց փոքր և միջին բիզնեսին, 32,5 մլրդ դրամ էլ՝ խոշոր, համակարգաստեղծ հանրարյունաբերական ընկերություններին⁶³²:

Սիջնաժամկետ միջոցառումներով խրախուսելով ներդրումների ներգրավումը արդյունաբերության մեջ՝ կառավարությունը մինչև 2011թ. առաջին կիսամյակը հնարավորություն ընձեռեց 300 մլն դրամը գերազանցող և սարքավորումներ ներմուծող 16 ընկերությունների հետաձգել ավելացված արժեքի վճարումը երեք տարով: Այդ ընթացքում կատարվեցին ավելի քան 72 մլրդ դրամի ներդրումներ՝ ստեղծելով մոտ 1500 նոր աշխատատեղեր: Արդյունաբերության զարգացման և արտահանման խթանման քայլերի արդյունքում արդեն 2010 թվականին արդյունաբերության մեջ արձանագրվեց 9,7 տոկոս աճ, իսկ համախառն ներքին արդյունքում (ՀՆԱ) մեջ արդյունաբերության քայլերը հասավ 15 տոկոսի՝ 2009 թվականի 13,8 տոկոսի փոխարեն⁶³³:

2011 թ. 64 ձեռնարկություններում կատարվեցին լուրջ ներդրումներ, որոնցից 15-ը նոր ձեռնարկություններ են: Արդեն իսկ գործարկվել են «Արփիմեր» դեղագործական ընկերությունը, «Արարատ ջուրը», «Պեպսին», «Մայքրոստքի ինովացիոն կենտրոնը» և այլն: Որոշ ձեռնարկություններում, ինչպիսին, օրինակ, «Արմենիան մոլիբդեն քոմփնին» է, կապիտալ ներդրումների մեծ ծրագրեր են իրականացվում, որոնք հնարավորություն են տալիս 3,5 հազար նոր աշխատատեղեր ստեղծելու և արդյունաբերության աստիճանական վերելքն ապահովելու⁶³⁴:

Երկարաժամկետ միջոցառումներից էր արդյունաբերության զարգացման նոր ծրագրը, որն այս ոլորտի համար առաջին համային ծրագիրն էր երկրի անկախանալուց ի վեր: Այն միտված էր արդյունաբերության արտահանման ներուժի զարգացմանը, իսկ հիմնական նպատակը առաջիկա 20-30 տարում Հայաստանը գիտատար ապրանքներ և ծառայություններ արտադրող երկիր դարձնելն էր:

2000-ական թթ. կրծատվեց Էներգակիրների ներմուծումը արտասահմանից: Առավելագույնի հասավ սեփական ջրաէներգետիկ ուսուլների օգտագործումը և սկիզբ դրվեց ոչ ավանդական (արե-

⁶³¹ Տես նույն տեղում, էջ 110:

⁶³² Տես նույն տեղում:

⁶³³ Տես նույն տեղում, էջ 110:

⁶³⁴ Տես նույն տեղում:

գակի, քամու և ընդերքի) ջերմային էներգառեսուրսների օգտագործմանը: 2006 թ. արդեն փոքր ջէկերի արտադրանքը կազմում էր 230 մլն կվտ⁶³⁵: ՀՀ էներգետիկ հղորության զգալի աճ ապահովեցին նաև Հրազդանի և Երևանի ջէկերը՝ վերակառուցվելուց հետո: Ռուսաստանից Հայաստան հասնող գազամուղից բացի կառուցվեց Իրան-Հայաստան հղոր գազամուղը, որի շինարարության առաջին փուլն ավարտվեց 2007 թ. մարտին, իսկ ամբողջությամբ՝ 2009 թ.: Կառուցելով 190 կմ գազատար՝ ՀՀ-ն ունեցավ կայուն և հուսալի գազամատակարարում: Իրանական գազի դիմաց վճարումները կատարվում են գազ՝ էլեկտրաէներգիայի դիմաց սկզբունքով⁶³⁶:

Էներգահամակարգի ընկերությունների մասնավորեցման գործնքացում շրջադարձային էր 2002 թվականը, երբ իրականացվեց «Հայկական էլեկտրացանցեր» ՓԲԸ մասնավորեցումը: Դրան հետևեց «Սևան-Հրազդան կասկադ» ՓԲԸ մասնավորեցումը: Ինչպես արդեն նշվել է, 2002 թ. հոկտեմբերին հանրապետության արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ ևս Երևանի «Մարս», «Էլեկտրոն» և այլ խոշոր մերենաշինական համալիրների մեծ մասը արդյունաբերական պողոց է, որում գործում են մասնակից աշխատակիցներ: Այսպիսի աշխատական պարտքերի դիմաց տրվեց Ռուսաստանի Դաշնությանը: Բաժնետոմսերի մեծ մասը վաճառվեցին Ռուսաստանի «ՌԱՕ ԵՒ» բաց բաժնետիրական ընկերությանը⁶³⁷:

2004 թ. ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ համակարգի պետական ընկերությունների կողմից իրականացվող ֆինանսական առողջացման ծրագրային միջոցառումները նտան ավարտական փուլ, և 2005 թվականից ընկերությունների գործունեությունը ամբողջությամբ իրականացվեց առևտրային հիմքերով: Հրազդանի ջէկ-ի 5-րդ էներգաբլոկի անավարտ շինարարության գույքը 2006 թ. վաճառվեց ՌԴ «Գազպրոմ» ընկերությանը, և վերջինս պարտավորվեց 2009 թ. գազատուրբինային տեղակայման հավելումով էներգաբլոկի

տեղակայված հղորությունը հասցնել մոտ 440 մվտ⁶³⁸: 2011թ. վերջին գործարկվեց Հրազդան ջէկ-ի 5-րդ էներգաբլոկը՝ 460 մվտ հղորությամբ, որը անմիջապես միանում է նոր կառուցվող Իրան-Հայաստան էլեկտրահաղորդման գծին՝ դրանով երկու երկրների էլեկտրաէներգիայի փոխանակման հղորությունը 350 մվտ-ից հասցնելով 1200 մվտ-ի⁶³⁹: 2010 թ. շահագործվեց Երևանի համակցված շղգեգազային ցիկլով (ՀՀԳՑ) էներգաբլոկը: Էներգետիկ անվտանգության շահերից եր բխում նաև ատոմային կայանի վերագործարկումը, ինչը շատ կարևոր քայլ էր: Ավելին, այդ շահերը թեղադրում էին նաև նորի կառուցումը, որը նախատեսվում է առաջիկա տարիների ընթացքում: 2011 թ. տեղի ունեցավ նոր ատոմակայանի կառուցման համար ներդրողների ընտրության մրցույթը և բանակցությունները նրանց հետ:

Սկսվել է Իրան-Հայաստան նավթատար խողովակաշարի կառուցումն ու նավթամթերքի պահպանման համալիրի կառուցման առաջին փուլը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, որ էներգետիկ պաշարներից ամենաշատը օգտագործվում են ջրային պաշարները, 2000-ական թվականներին զգալի աշխատանքներ տարվեցին այդ ուղղությամբ: Դրանցից կարելի է առանձնացնել Սևան-Հրազդանի և Որոտանի խոշոր հիդրոէլեկտրակայանների համալիրները և Զորահեկը: Կառուցվեցին միջին հղորության երեք նոր հեկտը և յուրացվեց փոքր հեկտը ներուժը⁶⁴⁰:

Միջազգային կազմակերպությունների և օտարերկյա պետությունների կողմից տրամադրված վարկային, դրամաշնորհային միջոցների և տեխնիկական աջակցության շնորհիվ իրականացրած աշխատանքների արդյունքում վերազինվեց 220 կվտ լարման ենթակայանների գերակշռող մասը, վերակառուցվեցին Քանաքեռ ՀԷԿ-ի երկու աղբեզատները և արդիականացվեցին Տարե հեկի արագության կարգավորիչները, հիմնավորվեց «Լոռի բերդ» հեկի կառուցման տեխնիկատեսական ծրագիրը: 2005 թ. Պուշկինի լոռնանցքում շահագործման հանձնվեց Հայաստանում, նաև Կով-

⁶³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

⁶³⁶ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 27:

⁶³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

կասում առաջին ցանցային հողմակեկտրակայանը՝ 2,6 մվտ հզրությամբ⁶⁴¹: 2011 թ. դրույթամբ գործող հիմնական հեկերն էին՝ Սևան-Հրազդան հեկերի համալիրը, որը պետական սեփականություն է և բաղկացած է 7 հեկերից, Որոտանի հեկերի համալիրը, որը պետական սեփականություն է՝ կազմված 3 հեկից, ինչպես նաև Զորահեկը: Արար գետի վրա նախատեսվում է կառուցել Մեղրու հեկը (մոտ 140 մվտ հզրությամբ) և շուրջ 800 մլն կվտժ էներգիայի տարեկան արտադրությամբ), Դեբեղ գետի վրա՝ Շնորի հեկը (մոտ 75 մվտ հզրությամբ) և 300 մլն կվտժ էներգիայի տարեկան արտադրությամբ), Զորագետ գետի վրա Լոռի քերոյի հեկը (մոտ 66 մվտ հզրությամբ) և շուրջ 200 մլն կվտժ էնեկտրաէներգիայի տարեկան արտադրությամբ): 2011 թ. դրույթամբ էնեկտրաէներգիա էին արտադրում 110 փոքր հեկեր, որոնց գումարային հզրությունը կազմում էր մոտ 130 մվտ, իսկ էնեկտրաէներգիայի առաքումը՝ շուրջ 410 մլն կվտժ⁶⁴²:

Փաստորեն, 2011 թ. վերջնական ամփոփումից պարզվեց, որ 4,6% ՀՆԱ աճ է գրանցվել արդյունաբերության ոլորտում: ՀՀ Կառավարությունը նախաձեռնել էր ակտիվ արդյունաբերական քաղաքանության իրականացում: Նպատակն էր ապահովել արտահանման աճը և տարատեսականացումը: Արդյունաբերական քաղաքականության թիրախը վերամշակվող արդյունաբերության ճյուղերի և համալիրների զարգացումն էր: Ռազմավարությամբ նախանշված՝ արտահանման տեսանկյունից հեռանկարային 11 ոլորտների (մեկնարկային փուլում՝ ճշգրիտ ճարտարագիտության, դեղագործության և կոնյակագործության) համար արդեն իսկ մշակվել էին ոլորտային ռազմավարությունների ուղենիքները: Արդյունաբերական քաղաքականության ուղղությամբ պետական կառույցների գործունեությունը համակարգելու նպատակով ստեղծվել էր ՀՀ վարչապետին կից արդյունաբերական խորհուրդ:

21-րդ դարասկզբի առաջին տասնամյակում տնտեսավարությունը զանքերով և պետական ընթացիկ քաղաքականության շնորհիվ գյուղատնտեսության մեջ տեղի ունեցակ տնտեսական նկատելի շնայած 2000թ. երաշտին: Այսպես, 2000-2008 թթ. գյուղատն-

տեսության համախառն արտադրանքի ընդհանուր աճը կազմել է 80 տոկոսից ավելի, որից վերջին 5 տարիներին միջին տարեկան աճը 8%⁶⁴³: 2000-ական թթ. ազրոպարենային ոլորտում ձևավորվեց շուկայական հարաբերություններով կարգավորվող ազատ տնտեսական համակարգ, որտեղ գործում էին 340 հազարից ավելի գյուղացիական տնտեսություններ, գյուղատնտեսությամբ գրաղվող մեծ թվով առևտրային կազմակերպություններ, գյուղատնտեսության սպասարկման, գյուղմթերքների իրացման ու վերամշակման բազմաթիվ մասնավոր ընկերություններ: Չնայած դրան՝ ազրարային ոլորտի ծառայություններն ու ենթակառուցվածքները պետական աջակցության անմիջական կարիք ունեն, մասնավորապես՝ ոռոգման համակարգերի զարգացման, սննդի անվտանգության ապահովման, գյուղական համայնքների վարկավորման և գյուղմթերքների իրացման խնդիրների լուծման գործում:

Ազրոպարենային համակարգը ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից է, որը վերջին 5 տարիների տվյալներով ապահովել է երկրի համախառն ներքին արդյունքի 21,7%-ը, այդ թվում, գյուղատնտեսությունը՝ 17,4 %-ը: 2008-2012 թթ. գործունեության ծրագրով գյուղատնտեսության ոլորտը դասվում է պետական ծախսային քաղաքականության գերակայությունների շարքին:

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ավելի քան 98%-ը արտադրվում է մասնավոր հատվածի կողմից, ընդ որում՝ 2010 թ. տվյալներով համախառն արտադրանքի ավելի քան 61,6 %-ը բաժին է ընկել բուսաբուծությանը, իսկ շուրջ 38,4%-ը՝ անասնաբուծությանը: Ներկայում տեղական արտադրության հաշվին բավարարվում է կենսականորեն կարևորագույն սննդամթերքի նկատմամբ պահանջարկի շուրջ 60%-ը: Սակայն երկրի բնատնտեսական ներուժը հնարավորություն է ընձեռում ավելացնել ինքնարավության մակարդակը ևս 15-20 %-ով⁶⁴⁴:

2000-2005 թթ. մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության ջրային ռեսուրսների համապարփակ կառավարման ծրագիր (ՋՌ-

⁶⁴¹ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 26:

⁶⁴² Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 13.10.2011:

ՀԿԾ), որի շրջանակներում գնահատվեցին ջրային պաշարները, մշակվեցին ջրային քաղաքականության հիմունքները: Լուրջ կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին ոռոգման համակարգում: Հողերի արեւտական ոռոգման կազմակերպումը դարձավ տնտեսական գործունեության հնքնուրույն բնագավառ, որով զբաղվեցին հատուկ ստեղծված «Հայ ոռոգում» միավորման մեկ տասնյակ փակ բաժնետիրական ընկերություններ և ջրօգտագործողների 15 միություններ: 2009 թ. ոռոգման համակարգում տեղադրվել են 300 կմ ջրամատակարարման խողովակներ: 2010 թ. կառուցվել է մոտ 500 կմ ջրագիծ: 2011 թ. վերակառուցվեցին Արմավիրի մայր ջրանցքի մոտ 83 կմ երկարությամբ հատվածներ: Դրա հետևանքով ջրի կորուստները կրճատվեցին 20%-ով, ստեղծվեց մոտ 1000 գյուղատնտեսական աշխատատեղ: Արմավիրի ոռոգման վերականգնվող տարածքում են գտնվում 39 համայնքների շուրջ 22 հազար 800 տնային տնտեսությունների ոռոգվող հողեր, իսկ Շեմալինի տարածքում՝ 22 համայնքների շուրջ 10 հազար տնային տնտեսությունների հողեր⁶⁴⁵:

Ոռոգման հնքնահոս համակարգի, մայր ջրանցների վերանորոգման, մի շարք պոմպակայանների նորոգման, ոռոգվող գյուղատնտեսության ներածրագրի մասով ֆինանսավորումն իրականացնելու նպատակով 2006 թ. մարտի 27-ին Հազարամյակի մարտահրավերներ կորպորացիայի» ԱՄՆ և ՀՀ կառավարության միջև ստորագրվեց 235,65 մլն ԱՄՆ դրամի հնգամյա համաձայնագիր՝ նպատակ ունենալով կրճատել գյուղական աղքատությունը, գյուղատնտեսության ոլորտում կայուն և տևական աճ ապահովելով: Համաձայնագիրը պաշտոնապես ուժի մեջ մտավ 2006 թ. սեպտեմբերի 29-ից: Ծրագրի ընդիհանուր արժեքը կազմում էր 176 մլն 491 հազար ԱՄՆ դրամ: Հնգամյա ծրագրի իրականացումը (2006 թ. սեպտեմբեր-2011 թ. սեպտեմբեր) նպաստեց Հայաստանի շուրջ 350 համայնքում բնակվող ավելի քան 420 հազար գյուղաբնակ շահառուների կենսամակարդակի բարելավմանը՝ վերականգնելով ոռոգման մայր ջրանցքների վնասված հատվածներ,

նորոգման կարիք ունեցող մի շարք պոմպակայաններ, կառուցելով ոռոգման ինքնահոս համակարգեր և երրորդ կարգի ջրանցքներ, կարգավորվելով Արարատյան հարթավայրի դրենաժային համակարգի որոշ մասեր⁶⁴⁶: «ՀՄՀ-Հայաստան» ծրագրի շրջանակներում վերապատրաստվել են շուրջ 45 հազար ֆերմերներ՝ ծանոթանալով գյուղատնտեսություն աստիճանաբար ապահովեց նկատելի տնտեսական աճ: 2000-2007 թթ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ընդիհանուր աճը կազմեց 90 %:

Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտահանմանը նպաստող քաղաքականության իրականացման շնորհիվ հնարավոր եղավ էապես ավելացնել պարենամբերի արտահանման ծավալները: 2000-2010 թթ. այդ ծավալները ավելացան 2,5 անգամ և 2010 թ. կազմեցին 172 մլն ԱՄՆ դրամ՝ 2000 թ.-ի 71 մլն դրամի դիմաց⁶⁴⁷: Մեծ չափով ավելացան քարմ մրգի արտահանման ծավալները:

Բուսաբուծության ճյուղի համար անցած տարիները (հատկապես 2000-2008 թվականները) հատկանշական էին նրանով, որ ցանքատարածությունների կայունացման հետ մեկտեղ ավելացան հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի, բռատանային կուլտուրաների ծավալները: Հատկապես 2004 թվականին ստացվեց հացահատիկային մշակաբույսերի անհանդեպ թերը՝ 457 հազ. տոննա: 2007 թվականին բանջարեղենի և բռատանային մշակաբույսերի արտադրության ծավալները գերա-

⁶⁴⁵ Տես նույնը, 15.10.2011:

⁶⁴⁷ Տես նույն տեղում:

զանցեցին 2000 թվականի մակարդակը՝ համապատասխանաբար՝ 2,5 և 3,5 անգամ⁶⁴⁸:

Զգալի դրական տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության այգեգործության ճյուղում: Այստեղ պտղատու և խաղողի այգիների տարածքների ընդլայնման հետ մեկտեղ բարելավվեց տեսականին, ավելացան արտադրության ծավալները: Այսպես, 2005 թ. ստացվեց պտղի և հատապտղի աննախադեպ քերք՝ 316 հազ. տոննա, որը գերազանցում էր 2000 թվականի մակարդակը 2,5 անգամ: 2007 թվականին խաղողի արտադրությունը գերազանցեց 2000 թ. մակարդակը ավելի քան 2 անգամ և կազմեց 219 հազար տոննա⁶⁴⁹:

Բարեփոխումների սկզբին հաջորդող առաջին տարիները բնութագրվեցին զյուղատնտեսական կենդանիների գլխարքանակի կորուկ կրծատմամբ և անասնապահական մթերքների արտադրության ծավալների նվազմամբ:

Անասնաբուծության ոլորտում կայունացման դրսերտումներ երեան եկան 2000-2002 թթ., երբ դադարեց անասնագլխարքանակի նվազման միտումը և անասնաբուծական մթերքների արտադրության տարեկան ծավալները ոչ միայն պահպանվեցին, այլև աճեցին:

Հանրապետության անասնաբուծության ոլորտի համար բեկումնային փուլ կարելի է համարել 2003-2007 թվականները, որ առանձնանում էր զյուղատնտեսական տարրեր տեսակի կենդանիների գլխարքանակի և անասնաբուծական մթերքների արտադրության ծավալների աճով: 2000 թ. համեմատությամբ 2007 թ. տափարի գլխարքանակն աճեց 32 %-ով, այդ թվում կուլերինը 20%-ով, ոչխարներին և այծերինը՝ 15 %-ով, իսկ խոզերինը՝ 2 անգամ: Գրեթե նույն օրինաչափությամբ էլ փոփոխվեցին անասնաբուծական մթերքների ծավալները⁶⁵⁰:

2003 թվականից կարի, մսի և ձվի արտադրության ցուցանիշները մեծացան, նախորդ տարվա տվյալները գերազանցելու միտումները կրեցին հաստատուն բնույթ: Թոշնամսի և ձվի արտադրության մթերքների ծավալները⁶⁵¹:

յան ոլորտում մեծ ծավալի աշխատանքներ իրականացրին «Նութարաշեն» և «Արաքս» քոչնաբուծական ֆաքտրիկաները, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ոչ միայն ապահովելու մեր երկրի ազգարնակչության ձվի պահանջարկը, այլև արտահանելու տարեկան արտադրվող ձվի մինչև 20 %-ը:

Կարի համախառն արտադրության տարեկան ծավալները մինչև 2000 թ. աստիճանաբար նվազեցին՝ դարձան 425 հազար տոննա: Հաջորդ տարիները բնութագրվեցին կարի արտադրության առավել մեծ աճով և արդեն 2007 թ. Հայաստանում կարի համախառն արտադրությունը հասավ աննախադեպ ցուցանիշի՝ 642 հազար տոննայի, որը 43 %-ով գերազանցեց 2000 թ. ցուցանիշը⁶⁵¹: Կարի արտադրության ծավալների աճը պայմանավորված էր հատկապես կարի վերամշակման ձեռնարկությունների ընդարձակ ցանցի ձևավորմամբ, ինչը հնարավորություն ընձեռեց տարեցտարի ընդլայնելու զյուղացիական տնտեսությունների և անասնապահությամբ զբաղվող այլ տնտեսվարողների կողմից արտադրված կարի մթերումների ծավալները:

Ազրովերամշակող արդյունաբերությունը մշտապես համարվել է ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը: Անկախացման առաջին տարիներին այստեղ կուտակված բազմապիսի լուրջ խնդիրներին լուծում տալու նպատակով մշակվեց «ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության վերականգնման և զարգացման ծրագիր»: Իրականացված միջոցառումների շնորհիվ այդ տարում մթերվեց ու վերամշակվեց շուրջ 40 հազար տոննա բանջարեղեն՝ նախորդ տարվա 4 հազար տոննայի դիմաց: Լուծվեց ոչ միայն լուլիկ, այլև ծիրանի, խնձորի և դեղձի վերամշակման խնդիրը⁶⁵²:

Գյուղատնտեսության տեխնիկական ապահովման և տեխնիկայի նորոգման հիմնախնդրի կարևորությունից ելնելով՝ սկսած 2000 թվականից իրականացվեցին մի շաբթ դրամաշնորհային ծրագրեր, որոնց շնորհիվ հանրապետություն ներմուծվեցին և մատշելի պայմաններով զյուղացիական տնտեսություններին ու

⁶⁴⁸ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 18:

⁶⁴⁹ Տես նույն տեղում, էջ 19:

⁶⁵⁰ Տես նույն տեղում:

⁶⁵¹ Տես նույն տեղում, էջ 20:

⁶⁵² Տես նույն տեղում, էջ 21:

գյուղատնտեսությամբ զբաղվող այլ տնտեսավարողներին տրվեցին 109 հացահատիկահավաք կոմքայն և 745 միավոր տարրեր հզորության տրակտորներ: 2011 թ. հանրապետության գյուղատնտեսական մեքենաների հավաքակազմը ընդգրկում է 1412 հացահատիկահավաք և 314 կերահավաք կոմքայն, 14 հազար 777 թրթորավոր և անհիպավոր տրակտոր, 15 հազար 337 բեռնատար ավտոմեքենա⁶⁵³:

Աշխատանքներ տարվեցին գյուղատնտեսության վարկավորման մատչելիության բարձրացման, նաև վարկավորման ծավանների ավելացման ու տոկոսադրույթի նվազեցման ուղղությամբ: Փոխվեց հատկացվող վարկերի կառուցվածքը, ավելացավ միջնաժամկետային և երկարաժամկետային վարկերի տեսակարար կշռը, նվազեց տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույթները: 2000-2006 թթ. հանրապետությունում Համաշխարհային բանկի աջակցությամբ իրականացվեցին գյուղատնտեսական բարեփոխումների աջակցության ծրագիր, որի շրջանակներում հանրապետության 10 մարզերի ազդարային ոլորտում տնտեսավարողներին տրամադրվեցին կարճաժամկետ վարկեր 17 հազարից ավելի տնտեսություններին (16 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով) և միջնաժամկետ վարկեր 52 ընկերություններին (4 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով)⁶⁵⁴: 2006 թ. հունվարից գործողության մեջ նտավ գյուղական ծեռնարկությունների և փոքրածավալ առևտրային գյուղական տնտեսությունների զարգացման ծրագիրը, որի շրջանակներում մասնակից ֆինանսական հաստատությունների կողմից հատկացվեցին 9 երկարաժամկետ վարկեր՝ 5-ից 7 տարի ժամկետով, որոնք ուղղվեցին բուսաբուծության, անասնապահության, ձկնաբուծության, կարի վերամշակման արտադրության խթանման ու գյուղտեսնիկայի ձեռքբերմանը: Նշված վարկերի ընդհանուր գումարը կազմել է շուրջ 1 մլն դոլար⁶⁵⁵:

⁶⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012, էջ 23:

⁶⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

⁶⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009, էջ 333:

2008 թվականի հունվարից սկսվեց գյուղարկերի տոկոսադրույթների սուբսիդավորման փորձնական ծրագրի իրականացումը Գեղարքունիքի մարզի Ծամբարակի և Շիրակի մարզի Աշոցքի ու Ամասիայի տարածաշրջանների 60 համայնքներում: Ծրագրի հաջողությունը հիմք ունելով՝ սկսվեց դրա առավել լայնամասշտար իրականացումը, որով առևտրային 4 բանկերի հետ համատեղ կառավարությունը այդ տարվանից սկսեց պետական սուբսիդավորմանը գյուղարկերի տրամադրումը:

Արդյունքում բանկային տոկոսադրույթները 24 տոկոսից նվազեցին տարեկան մինչև 14 տոկոսի, որի 6-ից 8 տոկոսը սուբսիդավորվում էր պետության կողմից: Հանրապետության ավելի քան 11,500 գյուղացիական տնտեսություններ արդեն իսկ կարողացել են օգտվել «Էժան վարկեր գյուղացուն» ծրագրի առաջին փուլից: 2011 թ. հոկտեմբերից սկսվեց ծրագրի երկրորդ փուլը⁶⁵⁶:

2001 թ. հոկտեմբերից ՀՀ-ում գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի աջակցությամբ իրականացվել է գյուղատնտեսական ծառայությունների ծրագիր, որի շրջանակներում տրամադրվել է 16041 վարկ՝ 11.647 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ծավալով⁶⁵⁷:

Եթե 2000 թ. աշխատում էին գյուղատնտեսական հումք վերամշակող ծեռնարկություններից պահածոների 7, գինեգործության 12 և կարի ու մսի վերամշակման մի քանի ընկերություններ, ապա 2007 թ. վերագործարկվել էին կամ ստեղծվել պահածոների 30, գինեգործական 40, կարի ավելի քան 250, մսի 70 և ծխախոտի 4 վերամշակման ընկերություններ:

Հայտնի է, որ գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղվածները կազմում են բնակչության ընդհանուր թվի 45,6 %-ը, ինչը վկայում է, ՀՀ-ում գյուղատնտեսության սոցիալական մեծ նշանակության մասին: Չնայած այն հանգամանքին, որ 2006-2008 թթ. գյուղատնտեսության ոլորտում զբանցվել էր աճ, սակայն ակնհայտ էր, որ կային կառուցվածքային խնդիրներ: Վերջին մի քանի տարինե-

⁶⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1.11.2011:

⁶⁵⁷ Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 23:

թին, թե՛ բուսաբուծության և թե՛ անասնաբուծության բնագավառում նկատվում էին կայուն նվազման միտումներ: Մասնավորապես մշակվող ցանքատարածությունները 2005 թվականին կազմում էին 332 հազար հա, իսկ արդեն 2010 թ.՝ 283 հազար հա՝ ամեն տարի արձանագրելով անկում⁶⁵⁸:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը խիստ զգալի էր ՀՀ գյուղատնտեսության վրա: Ամենմեծ անկումը այստեղ էր՝ 15%, որը բացատրվում է նաև օրյետիվ պատճառներով, բնակչիմայական անբարենպաստ պայմաններով: ՀՀ գյուղատնտեսությունում 2010 թ. գրանցվեց մեր տնտեսության մեջ ամենամեծ անկումը՝ 13,4 %⁶⁵⁹: Տարին անբարենպաստ էր, գյուղացին էլ հիմնականում զբկված էր անհրաժեշտ շրջանառու միջոցներից: 2011 թ. մարտին ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտը գերակա ճյուղ հայտարարելով՝ ՀՀ նախագահը ցուցումներ տվեց այն զարգացնելու, որի հիմնան վրա 2011 թ. մշակվեց գյուղատնտեսության զարգացման ազգային ծրագիր: Այն նախատեսում էր հիմնական պարենամբերքների ինքնարավության մակարդակի բարձրացում, կոռուպտատիվների ստեղծման միջոցով հողերի արդյունավետ մշակում, տարածքների խոշորացում, պետական երաշխիքով ու ցածր տոկոսադրույթներով երկարաժամկետ (5-10 տարով) վարկերի տրամադրում և այլն⁶⁶⁰:

Ելնելով վերջին տարիներին թե՛ անասնաբուծության, թե՛ բուսաբուծության մեջ նկատվող կայուն նվազման միտումներից և նախագահի հանձնարարականներից՝ կառավարությունը մշակեց և սկսեց իրականացնել մի քանի խոշոր ծրագրեր: Դրանք են՝ գյուղացիական տնտեսությունների վարկավորումը, ցորենի և զարոքարձրորակ սերմերի ներմուծումն ու տրամադրումը, գյուղմթերքների իրացման ապահովումը, տեղական պարարտանյութերի արտադրության զարգացումը և այլն: Վերոնշյալներից ամենամեծածավալը ու գյուղացիական տնտեսությունների համար կարևոր դաշտն է գյուղացիական տնտեսությունների համար կարևոր

⁶⁵⁸ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 24, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 21:

⁶⁵⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1.12.2011:

⁶⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

դրանց վարկավորման ծրագիրն էր, որով պետությունն իր վրա էր վերցրել վարկերի տոկոսների մի մասի մարումը: Առաջին փորձնական ծրագիրն սկսել էր իրականացվել դեռևս 2008 թվականից Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերի 60 գյուղերում, իսկ 2011 թ.՝ արդեն Հայաստանով մեկ: Պետության վարկավորման շնորհիվ գյուղացիները վարկեր ստացան 10%-ով, իսկ սահմանամերձ ու լեռնային 225 համայնքներում՝ 8%-ով: Այդ ծրագրով գյուղացիները բանկերից ստացան մոտ 15 մլրդ դրամ: «Ծուկայական հնարավորություն ֆերմերներին» համաշխարհային բանկի և «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրով տրված վարկերի հետ այդ գումարը կազմեց 20,8 մլրդ դրամ: 2011 թ. բարձր արտադրողականության սերմերի ցանքսի արդյունքում ցորենի միջին բերքատվությունը 1 հա-ից կազմել է 35-40 ցենտներ, առանձին դեպքերում՝ մինչև 70 ցենտներ: Գյուղատնտեսությանը և գյուղի զարգացմանը հատկացվել է ավելի քան 10 մլրդ դրամ:

Գյուղատնտեսության ոլորտի հիմնական բերությունը շարունակում է մնալ գյուղացիական տնտեսությունների փոքր շափերը և նաև աստված հողարածինները, որոնք ձևավորվել են հողի սեփականաշնորհման ընթացքում: Դրանք սահմանափակում են ոլորտի կայուն զարգացումը և խոշընդոտում գյուղատնտեսության վարման արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներդրումն ու արդյունաբերականացումը: Հետևեփականաշնորհման ժամանակահատվածում ձևավորված գյուղացիական ֆերմային տնտեսություններից յուրաքանչյուրին բաժին էր ընկնում ընդամենը 1,4 հա գյուղատնտեսական հողատեսքեր, այդ քում 1,1 հա վարելահողեր, ինչը սահմանափակում էր գյուղատնտեսությունում տնտեսավարողների վերարտադրողական կարողությունները: Բացի այդ, յուրաքանչյուր տնտեսությանը բաժին էր ընկնում 4 մասնատված հողակտոր, իսկ գյուղատնտեսական արտադրությունը փաստացի հրականացվում էր ավելի քան 1200,0 հազար հողակտորի վրա⁶⁶¹: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. աշնանը հավանություն տվեց ՀՀ գյուղացիական տնտեսության վարկերի մարտահրածինների համար կարևոր դաշտն է գյուղացիական տնտեսության վարկերի մարտահրածինների համար կարևոր դաշտը:

⁶⁶¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.11.2011:

յունների խոշորացման հայեցակարգին, դրա կատարումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցին: Դրանով կստեղծվեին ոչ միայն այդ հայեցակարգային քաղաքականության իրականացման, այլև գործող փոքր չափերի գյուղացիական տնտեսությունների պետական աջակցության արդյունավետ մեխանիզմների ներդրման իրավական հիմքեր:

Ոլորտի հաջորդ թերությունը գործարար նախաձեռնությունների խրախուսման և գործարարությամբ գրաղվելու համար բարենպաստ միջավայրի ու օտարերկյա ուղղակի ներդրումների գրափշության բացակայությունն է: Դեռևս չեն պարզեցված գյուղատնտեսական ընկերությունների գրանցման և լուծարման գործընթացները: Չի ապահովված հարկային և մաքսային վարչարարության բափանիկությունն ու անկողմնակարությունը: Շարունակում է գյուղական և քաղաքային բնակչության կենսամակարդակներում առաջացած ճնշքվածքի հետագա խորացումը ու նրանց զգալի մասի (հատկապես անապահով խմբերի) պարենի մատչելիության նվազումը⁶⁶²: Բացակայում է գյուղատնտեսական աշխատանքային հարաբերությունները կարգավորող ամբողջական օրենսդրություն: Գյուղի աշխատավորության մեծ մասին դեռևս հասանելի չէ և չի տրամադրվում մատչելի ու արտօնյալ վարկեր: Գյուղացիության մի մասն էլ ժամանակին չկարողանալով վճարել վարկերը՝ տոկոսներով, հայտնվում է անմիտրար վիճակում կորցնելով գրավադրված գույքը: Դեռևս ոլորտում չի կիրառվում անշարժ գույքի գրանցման էլեկտրոնային համակարգ, թույլ է պարենային անվտանգության, մասնավորապես սննդամբերի անվտանգության վերահսկողությունը: ՀՀ նախագահի 2011 թ. կառավարությանն ու առևտրային բանկերին տրված հանձնարարականով առաջարկվում է պետության կողմից մասնակի սուբյեկտավորվող անհամեմատ մատչելի վարկերի հատկացում հանրապետության բոլոր մարզերի գյուղացիական տնտեսություններին: «Տնտեսության կայունացման վարկավորում»

⁶⁶² Տե՛ս Սարգսյան Յ., Հարությունյան Խ., Մանասյան Վ., Ազրարային համակաժի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Երևան, 2011, էջ 21:

վարկային ծրագրի «Գյուղատնտեսական վարկեր» վարկային բաղադրիչը թույլ է տալիս շահառուին մինչև 3 մլն դրամ վարկ ստանալ՝ 14% տարեկան տոկոսադրույցով: Ընդ որում գյուղացու վրա ծանրանում է վարկային տոկոսադրույցի միայն 8-10%-ը: Իսկ տոկոսադրույցի մնացած 4-6%-ը, կախված համայնքի կարիքավորության աստիճանից, սուբյեկտավորում է ՀՀ կառավարությունը⁶⁶³:

Հանրապետությունում գյուղացիական վարկավորման ուղղվածություն ունեցող ընդամենը 1 մասնագիտացված բանկ է գործում՝ «ԱԿԲԱ-Կրեղիտ Ազրիկող բանկը», 2-ն էլ մասնակիորեն են ներգրավված այս գործի մեջ: Առաջին փուլի ընթացքում 11 հազար 500 գյուղացիական տնտեսություններ օգտվեցին վարկային ծրագրից:

Բուսաբուծության ոլորտում իրականացվեցին ցորենի և գարու սերմնաբուծության և սերմնարտադրության, գյուղատնտեսության զարգացման, տեղական պարարտանյութի արտադրության զարգացման, ինչպես նաև գյուղտեխնիկայի վերագինման ծրագրերը:

Անասնապահության հատվածում մշակվեցին և կյանքի կոչվեցին տափարաբուծության, համայնքների գյուղատնտեսական ուսուրսների կառավարման և մրցունակության ծրագրեր, ինչպես նաև գյուղատնտեսական միջավայրի բարեկավման ծրագիր:

Պետության կողմից 2011 թ. ձեռնարկված հաջորդ կարևոր միջոցառումը պարարտանյութերը, սերմերը, տնկիները, ոլորտը սպասարկող սարքավորումներն ու տեխնիկան ԱԱՀ-ից (ավելացված ակցիզային հարկից) ազատելն էր:

Առաջիկա տարիներին գյուղացուն ընդառաջ այս քայլերի արդյունքներն իրենց զգացնել կտան, ըստ ամենայնի նաև մթերքի զնի ծևափորման մեջ:

Վերջին տարիներին մեծ հաջողություններ են արձանագրվել գյուղատնտեսական մթերքների իրացման շղթայի ապահովման մասով: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն էլ նպաստեցին հանրապետությունից ձևակերպի արտահանման ծավալների աճին: 2010 թ. Հայաստանից արտահանվեց մոտ 300 տոննա ձևակերպի 2011 թվականի առաջին կեսին արդեն արտահանվել էր

⁶⁶³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 25:

550 տոննա ձկնեղեն: Արդյունքում, շնայած 2010 թվականի գյուղատնտեսության ոլորտի 12,4 տոկոս աճեցմանը, արձանագրվեց գյուղմքերքների արտահանման ծավալի 21 տոկոս աճ, որը կազմեց 172 մլն. դրամ՝⁶⁶⁴.

Գյուղողորտում իրականացված մյուս կարևոր ծրագիրը, որի մեջմարկը տրվեց 2010 թ., «2010-2014 թթ. սերմնարուծության զարգացման ծրագիրն» էր:

Դրսի շուկաներից կախվածությունը բուլացնելու և տեղում սերմնարուծությունը խթանելու նպատակով կառավարությունը 2010 թվականից Ռուսաստանից սկսեց ներկրել բարձր վերատարդրողականությամբ էլիտար սերմնացուներ ու դրանք բաժանել գյուղացիական տնտեսություններին: ՌԴ Ստավրովոյի երկրամասից ձեռք բերված և հանրապետորյուն ներկրված առաջին 950 տոննա էլիտար սերմնացուն բաժանվեց հանրապետության բոլոր մարզերի 146 խոշոր հողօգտագործողներին՝ մեկը երկուտպ վերադարձնելու պայմանով՝⁶⁶⁵:

Բերքատվությունն ավելացել է, մշակվող հողատարածքները նույնանական են: 2011 թ. հանրապետություն ներկրվեց 1100 տոննա էլիտար սերմնացուն և բաժանվեց շորոշ 250 շահառուների:

«Սերմերի գործակալություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության միջոցով Ռուսաստանից ներկրված 1100 տոննա էլիտար սերմնացուն բաշխվեց ՀՀ մարզերի միջև: Այդ բաշխումը կատարվեց 7 և ավելի հեկտար հողատարածք ունեցող շահառուներին: Երկրորդ խմբաքանակը՝ 400 տոննա ցորենը, բաշխվեց նորից մարզերի միջև: Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Լոռու, Շիրակի և Տավուշի մարզերին հատկացվեց 30-ական տոննա, իսկ 20-ական տոննա Վայոց Ձորի և Կոտայքի մարզերին, 90-ական տոննա Գեղարքունիքին և Սյունիքին: Պայմանը հետևյալն էր, որ 2012 թ. բերքահավաքից հետո 1:2 փոխհարաբերությամբ 1 կգ համար 80 դրամ հետ վերադարձնելով՝⁶⁶⁶:

Շնայած տարբեր տարիներին ոլորտում գրանցված աճին՝ առկա են կառուցվածքային խնդիրներ: ՀՀ-ում եղած շորոշ 340 հազար գյուղացիական տնտեսությունները ունեն 430 հազար հեկտար մշակովի հող, այսինքն մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող հողատարածքի ծավալը բավականին փոքր է:

Կառավարության հաստատած գյուղատնտեսության զարգացման հայեցակարգով սահմանվում են ժամանակակից գյուղատնտեսության կազմակերպման սկզբունքները, որոնք ներառում են ոչ միայն գյուղատնտեսության, այլև գյուղի ամբողջական զարգացումը: Հանրապետության 55 համայնքներում Համաշխարհային բանկի օժանդակությամբ ներդրվելու են կառավարման նոր մեխանիզմներ ու ձևավորվելու են կոռուպտատիվներ: Խթանվելու է կոռպերացիան, ինչը կրածրացնի գյուղատնտեսության արդյունավետությունը տարեկան առնվազն 30%-ով:

Պետությունը գյուղատեխնիկայի ձեռքբերումը համաֆինանսավորելու է 50%-ով: Նմանատիպ միջոցառումներ իրականացվելու են գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում՝ սկսած սերմնարուծությունից և ավարտած այգիների մշակմամբ:

Կարգավորվել է Սևանից ոռոգման նապատակով ջրի տրամադրումը: Ինը տարվա ընթացքում լճի մակարդակը բարձրացել է 3մ 87 սմ-ով:

2011 թ. վերականգնվեցին Արփա-Սևան բունելի վճասված հատվածները, որի համար ծախսվեց 12 մլն դրամ: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ կառուցվել է 3 ջրանցք, որոնք պետք է նվազեցնեն ջրի կորուստները: Շուտով կավարտվի Մարմարիկի ջրամբարի կառուցումը: Սևանի մակարդակի բարձրացումից ջրի մեջ հայտնվել է 500 շինություն: Լուրջ է նաև 452 հա անտառների հարցը, որոնք ողողված են ջրով՝⁶⁶⁷: Այժմ էլ առկան են Սևանա լճի այս և մի շարք այլ կարևոր հիմնախնդիրներ, որոնք դեռևս չեն լուծվել:

ՀՀ նախագահի ղեկավարությամբ 2011 թ. գարնանը Ազգային

⁶⁶⁴ Տես նույն տեղում, էջ 26:

⁶⁶⁵ Տես «Հայաստանի հանրապետություն», 1.12.2011:

⁶⁶⁶ Տես նույն տեղում:

անվտանգության խորհրդում ընդունվեց մի կարևոր փաստաթուղթ. հավանության արժանացավ երկրի պարենային անվտանգության ապահովման հայեցակարգը, որը իրականացնելու համար կառավարությունը մշակեց գործողությունների ծրագիր: Հետամուտ լինելով այն իրագործելուն՝ նպատակ էր դրվում երկրում զարկ տալ տեղական արտադրությանը՝ ինքնարաբության մակարդակը հասցնելով միջազգայնորեն ընդունված չափանիշներին:

2011 թ. հոկտեմբերի 16-ին առաջին անգամ պետականորեն ՀՀ-ում նշվեց Գյուղատնտեսության աշխատողի օրը: Այդ օրվա տոնի կապակցությամբ Երևանի Հյուսիսային պողոտայում կազմակերպվեց գյուղատնտեսական ապրանքների տոնավաճառ, որտեղ ներկայացվեցին ՀՀ բոլոր մարզերի և Արցախի գյուղացիական տնտեսությունների ու վերամշակող կազմակերպությունների գյուղատնտեսական արտադրանքը:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ յուրաքանչյուր տարի հոկտեմբեր ամսվա երրորդ կիրակի օրը այսուհետև նշվելու է որպես ՀՀ գյուղատնտեսության աշխատողի օր:

2011 թ. հոկտեմբերի 1-ին նշվեց Արմավիր քաղաքի 80-ամյա հոբելյանական տոնակատարությունը, որը ուղեկցվեց մարզի համայքների ներկայացուցիչների ջանքերով բերքի տոնի նշումով: Նույն քվականի հոկտեմբերի 15-ին մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց հայոց հիմնավոր Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման 2200-ամյակը: Արդեն ավանդույթ է դարձել ՀՀ մայրաքաղաք Երևանի հիմնադրման և Էջմիածին քաղաքի ամենամյա տարելից նշումը⁶⁶⁸:

Տնի շրջանակներում մայրաքաղաքում և ՀՀ մարզերում անցկացնեցին բազմատեսակ միջոցառումներ՝ տոնավաճառներ, ցուցահանդեսներ, բերքի տոներ, համերգային ծրագրեր և այլն:

2011 թ. հոկտեմբերի 14-ից 16-ը Երևանում Կ. Դեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրում տեղի ունեցավ հայ ֆերմերների առաջին համաշխարհային «Հայագրոֆորում» համաժողովը, որին մասնակցեցին շուրջ 40 սփյուռքահայ ֆերմերներ Ռուսա-

տանից, Ուկրաինայից, Վրաստանից, Լիբանանից, Իրանից, Լեհաստանից, Լատվիայից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից⁶⁶⁹: Պատվիրակություն էր ժամանել նաև Լեռնային Ղարաբաղյաց: Համաժողովի շրջանակում քննարկվեցին գյուղատնտեսության ոլորտում տեղի ունեցող զարգացումները, առկա խնդիրներն ու իրականացվող ծրագրերը: Համաժողովը հնարավորություն ընձեռեց հայաստանյան և սփյուռքահայ, ինչպես նաև տարբեր երկրներից ժամանած օտարերկրյա գործարարներին ներկայացնելու իրենց արտադրատնտեսակներն ու մատուցվող ծառայությունները, փոխահավետ համագործակցություն հաստատելու, ծանոթանալու գյուղատնտեսության ոլորտում Հայաստանում առկա ներդրումային հնարավորություններին և գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային առաջադեմ փորձին: Համաժողովը որոշեց ստեղծել ազրովարենային բնագավառի գործարարների և ֆերմերների համահայկան ընկերակցություն:

Բ. Տրանսպորտը և կապը

Վերջին տասը տարիներին տրանսպորտի և կապի ոլորտում պետական քաղաքականությունն ուղղված է եղել ուղևորների և բեռների երաշխավորված փոխադրմանը, պաշտպանունակության ամրապնդմանն ու բարձրորակ կապի ապահովմանը, ինչպես նաև այլնտրանզարժային համակարգերի ձևավորմանն ու կատարելագործմանը: Ընդ որում վերջին տարիներին քանակականին զուգահեռ շնչարդումը փոխադրվել է որակական բարելավումների և բարեփոխումների վրա:

Ձեռնարկվել են միջոցառումներ միջազգային այլընտրանքային հաղորդակցության ուղիների ստեղծման համար: Մասնավորապես 2007 թ. գործարկվել է Երկարուղային լաստանավ ՌԴ-Կավկազ և Վրաստանի Փոքի նավահանգիստների միջև: Աշխատանքները հաջողությամբ տարվեցին Էնգելի (Իրան)-Ակտաու (Ղազախստան)-Աստրախան (ՌԴ) նավազանգիստների միջև մի-

⁶⁶⁸ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.10.2011:

շագգային լաստանավային հաղորդակցություն ստեղծելու ուղղությամբ:⁶⁷⁰

2000-ական թթ. կտրուկ ավելացան պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների հիմնանորոգման աշխատանքների համար ՀՀ պետական բյուջեից կատարվող հատկացումները⁶⁷¹: Բյուջետային ներդրումների շնորհիվ 2000-2007թթ. ընթացքում ճանապարհների հիմնանորոգման համար կառուցվել ու վերանորոգվել են մոտ 900 կմ ընդհանուր երկարությամբ ճանապարհ և 118 կամուրջ, այդ թվում՝ Երևան քաղաքի Դավիթաշենի կամուրջը: Իրականացվել են 23 նմրդ դրամի ՀՀ միջանուական և հանրապետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների շահգործման և ձմեռային պահպանության աշխատանքները⁶⁷²:

2000-2002 թթ. Համաշխարհային բանկի ֆինանսավորմամբ նորոգվել են և շահագործման են հանձնվել 636 կմ ասֆալտապատ ճանապարհներ, այդ թվում 17 կմ Երևան քաղաքում, Պուշկինի լեռնանցքի 1,8 կմ երկարությամբ քունելը, 11 կամուրջ, տեղադրվել են 28 կմ մետաղական արգելափակոցներ, վերանորոգվել է 2000 մետր հենապատ և ընթացիկ նորոգման են ենթարկվել 786 կմ ընդհանուր երկարությամբ ընտրովի ճանապարհահատվածներ: Երևան-Այրում հատվածում կապիտալ վերանորոգման է ենթարկվել շուրջ 72 կմ երկարությամբ երկարգիծ, որը երկարուղու առավել վրարավտաճակ հատվածն էր: Բացի այդ, «Լինսի» հիմնադրամի միջոցներով 2000-2007 թթ. ընթացքում հիմնանորոգվել են 73,4 նմ ԱՄՆ դրամի 435 կմ ընդհանուր երկարությամբ ՀՀ միջանուական և հանրապետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհները⁶⁷³:

2006 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունում սկսվեց «Հազարամյակի մարտահրավերներ» կորպորացիայի ծրագրի իրականացումը, ըստ որի 22 նմրդ դրամ ուղղվեց հանրապետությունում:

⁶⁷⁰ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 28:

⁶⁷¹ Տես Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտը և կապը, Վիճակագրական ժողովածու 1999-2003, Երևան, 2004, էջ 15:

⁶⁷² Տես նույն տեղում, էջ 29:

⁶⁷³ Տես նույն տեղում:

յան բոլոր մարզերում «կենսական նշանակության» 265 համայնքների շուրջ 940 կմ տեղական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների նորոգմանը և վերականգնմանը: ՀՀ պետական բյուջեի միջոցներով 2005 թ. սկսվեց և մի քանի տարի անց ավարտվեց 92 կմ երկարությամբ Կապան-Ծավ-Ծվանիձոր-Մեղրի միջանուական ճանապարհի շինարարությունը, որի նպատակը նաև մեր երկրի ռազմավարական անվտանգությունն ապահովելն էր: Արևիքի լեռները հատող այս նոր ուղղությունը ծովի մակերևույթից 400 մետրով ավելի ցածր է, քան ներկայումս գործող Քաջարան-Մեղրի լեռնանցքը⁶⁷⁴: Իսկ ամերիկահայ Ջըրը Քըրքորյանի «Լինսի» հիմնադրամի միջոցներով կառուցվեց Սևան-Դիլիջան քունելը, որով կրծատվեց ճանապարհի վտանգավոր 8 ոլորան (4 կմ-ից ավելի): Կատարված ներդրումներով տրանսպորտային ընդհանուր ծախսերի գրեթե կեսը կրծատվեց, երբենկության միջին արագության մեծացման շնորհիվ զգալիորեն նվազեց երբենկության տևողությունը: 2003 թվականից սկսվեց գործել Տրանսպորտային օրեկտումների հիմնանորոգման ծրագիրը: Հիմնանորոգվել է պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների վրա գտնվող 65 կամուրջ, իսկ 2007 թ.՝ 13 կամուրջ⁶⁷⁵: 2005 թ. սկսած՝ կտրուկ ավելացել են պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների ձմեռային և ընթացիկ պահպանության ու շահագործման աշխատանքների համար ՀՀ պետական բյուջեից կատարվող հատկացումները:

Վերջին տարիներին ուշադրություն է դարձվել նաև մարզային նշանակության ավտոճանապարհների ընթացիկ պահպանության, շահագործման և ձմեռային աշխատանքներին: Կենսական նշանակության ճանապարհների բարեկավման ծրագրի շրջանակներում միջազգային չափանիշներին համապատասխան՝ համաշխարհային բանկի միջոցներով նորոգվեցին Երևան-Աշոցք-Քավրա, Վանաձոր-Մտեփանավան-Գոգավան, Երևան-Գորիս-Մեղրի, Երևան-Գյումրի մինչև այժմյան թուրքիայի սահմանը ընկած հատվածը և մի շարք այլ մայրուղիներ: Այդ ծրագրով 2011 թ. շա-

⁶⁷⁴ Տես նույն տեղում, էջ 29, 30:

⁶⁷⁵ Տես նույն տեղում:

բունակվում է գյուղական ճանապարհների, նաև դեպի հարեան երկրներ տանող մայրուղիների հիմնանորոգումը: Չափանիշները դարձյալ միջազգայինին համապատասխան են: Գյուղական 130 կմ ճանապարհահատված արդեն վերանորոգվել է: Երկու տարուց ավելի է, ինչ իրականացվել է Տարեկ համալիր տանող ճանապարհի շինարարությունը և տեղադրվել ու գործում է ճոպանուղին: Չնորանանք, որ Տարեկ համալիրը երկրի գրոսաշրջության կարևոր կենտրոններից է: 2011 թ. սկսվեց ու շարունակվում է ՀՀ-մարզերում 249 կմ ճանապարհատվածի և 6 կամուրջների վերականգնումը, որը կայուն կապ կապահովի 176 հազար բնակչություն ունեցող 52 համայքների միջև⁶⁷⁶: Այսօր խիստ կարևորվում է Ասիական գարգացման բանկի աջակցությամբ իրականացվող և արդեն մեկնարկած «Հյուսիս-հարավ» ճանապարհային միջանցքի շինարարության ներդրումային ծրագիրը, որով հնարավորություն կատեղծվի եթև ունենալու դեպի շատ երկրներ՝ Վրաստանով ու Իրանով: Ուստի «Հյուսիս-հարավը» ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ հարավկովկասյան տարածաշրջանի համար կարևոր նշանակություն կունենա: Առաջնային լուծման կարոտ է ավտոկայարանային տնտեսության կարգավորումը, «Զվարքնոց» օդանավակայանի տարածքում կառավարության որոշմամբ ազատ տնտեսական զոտու ստեղծման ծրագրի շրջանակներում մշակվող վերգետնյա մետրոյի գաղափարը: Սա կիեշտացնի օդանավակայանի ու մայրաքաղաքի միջև տրանսպորտային երթևեկությունը: 2011 թ. շահագործման հանձնվեց «Զվարքնոց» օդանավակայանի ուղևորային նոր համալիրը: Ավարտին է մոտենում Վանաձոր-Ֆիոլետովո երկարուղու հատվածի կառուցումը, որն էապես կրծատելու է միջհանրապետական և միջմարզային երկարուղու փոխադրումների հեռավորություններն ու արժեքը, հյուսիս-հարավ նոր երկարգծի տեխնիկատնտեսական հիմնավորման աշխատանքների իրականացումը, հյուսիս-հարավ ավտոճանապարհային միջանցքի շինարարական աշխատանքների կազմակերպումը, փոստի կառավարման նոր մոդելի ներդրումը⁶⁷⁷:

2000-2011 թթ. Հայկական երկարուղին լիովին ապահովել է փոխադրումների պահանջարկը, բեռների անկորուստ փոխադրումները, բարձրացել է շարժակազմի արդյունավետությունը, մրցունակությունը, և պայմաններ են ստեղծվել հետագա դիմամիկ աճի համար: 2006 թ. ամռանը կազմակերպվեց Երևան-Բաքումի նոր ուղերքը, որն իր մատչելիությամբ բնակչությանը հնարավորություն տվեց հանգիստը կազմակերպվել Աև ծովի ափին: Միայն 2006 թ. փոխադրությունը է շուրջ 680 հազ. ուղևոր⁶⁷⁸:

Ներկայումս ձեռնարկվում են միջոցառումներ կոնցեսիոն պայմանագրի միջոցով Հայկական երկարուղու կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Փաստացի կապի և էլեկտրոնային հաղորդակցության ոլորտում 2000-2011 թթ. ընթացքում ապահովվել է հանրապետության տնտեսության և բնակչության պահանջարկի մեծ մասը: Բարելավվել ու ընդլայնվել է ինչպես հայկական, այնպես էլ արտասահմանյան հեռուստառադիմուրների հեռարձակումը: Մեծ ուշադրություն է դարձվել տեղեկատվության զարգացմանը: Հեռուստատեսության և ռադիոյի հեռարձակման ոլորտում իրականացված բարեփոխումները ուղղված են եղել հեռարձարկվող ալիքների ավելացմանը, հասանելիության ապահովմանը, գործող ցանցի արդիականացմանը: 2003 թ. վերջերին 57 հեռուստակայացների գործարկմամբ ավարտվեց «Հայաստանի հանրային հեռուստատեսության, իսկ 2006 թ. թվով 65 FM ռադիոկայանների գործարկմանը՝ նաև Հայաստանի հանրային ռադիոյի 1-ին ծրագրով հանրապետության ամբողջ բնակչությանն ապահովելու ծրագիրը: 2000 թ. Երևանում գործում էր 5 թվային ԱՀԿ (Արքանյակային հաղորդիչ կայան)՝ 58600 բաժանորդային գծերի ընդհանուր տարողությամբ, որը կազմում էր մայրաքաղաքի ամբողջ բաժանորդային ցանցի կարողության գրեթե 20%-ը: 2008 թ. դրությամբ այդ ցուցանիշը կազմում էր 80%: Մնացած նման կայանների թվայնացումը և բաժանորդների վերամիացումներն ընթացքի մեջ են: 2000 թ. «Հրաններում գործում էին միայն 2 թվային ԱՀԿ Գյումրի և Ստեփանավան քաղաքներում՝ 11.024 բաժանորդային գծերի ընդ-

⁶⁷⁶ Տես ՀՅ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 36, 37:

⁶⁷⁷ Տես նույն տեղում, էջ 45:

⁶⁷⁸ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 30:

հանուր կարողությամբ, որը շրջանների ընդհանուր ցանցի 3%-ից պակաս է⁶⁷⁹: 2011թ. ընթացքում տեղադրվեց 42 թվային ԱՀԿ՝ 116000 բաժանորդային գծերի ընդհանուր կարողությամբ, որը կազմում է ընդհանուր տարածքային ցանցի ավելի քան 21%-ը: Արդեն հեռուստաֆիկացվել են Հայաստանի 50 մարդուց ավելի բնակչություն ունեցող գյուղերը, նաև թվայնացվել են 800-ից ավելի գյուղեր⁶⁸⁰:

Ներդրումներ են կատարվել բաժանորդային նոր բաշխվող ցանցերի վերականգնման և կառուցման համար, որի արդյունքում 2008 թ. Երևանում, Էջմիածնում, Վանաձորում, Աշտարակում և Սևանում հնարավոր դարձավ ADSL ծառայությունների տրամադրումը՝ ինտերնետային ցանց և տվյալների փոխանցման այլ ցանցեր լայնաշերտ մուտքի հնարավորությամբ:

2000-2007 թթ. ընթացքում հանրապետության հյուսիսային հատվածում վերջնականորեն ավարտվեցին ավելի քան 490 կմ երկարությամբ օպտիկական մալոխի անցկացման TAOOS նախագծի աշխատանքները: Կառուցվեց Հայաստանի համընդհանուր տրամադրության ցանցը, որը հնարավորություն ընձեռնեց օպտիկական մանրաթելի միջոցով միացնել տարածքային հագույցները Երևանի կոմուտացիոն կայաններին: Եթե 2000թ. «Արմենքել» ՓԲԸ-ը բջջային կապի ցանցը կազմված էր ընդամենը 15 բազային կայաններից⁶⁸¹, 2008 թ. բազային կայանների թիվը հասավ 283-ի: Բջջային կապի բաժանորդների թիվը 2000թ. 8 հազարից 2008 թ. դարձավ 46000: 2005թ. ՀՀ տարածքում իր գործունեությունն է ծավալել շարժական բջջային կապի երկրորդ օպերատոր հանդիսացող «Ն-Տելեկոմ» ՓԲ ընկերությունը: Այն բարելավեց մատուցվող ծառայությունների որակը, զգալիորեն նվազեցրեց սակագները և ընդլայնեց այդ ծառայություններից օգտվողների քանակը:

Եթե 1990-ականներին կապի ծառայությունը մատուցվում էր

Երևանի միջքաղաքային կայանի, քաղաքային հեռախոսային կայանների, Երևանի փոստատան և Կենտրոնական հեռագրատան միջոցով, ապա 2011 թվականին միայն բջջային կապի շուկայում 3 օպերատորներ էին գործում: Հայաստանի Հանրապետության բջջային շուկան ոչ միայն բավականին կայացած է, այլև ԱՊՀ-ում առաջատարների թվում է՝ Ռուսաստանից և Ուկրաինայից հետո: 2000-ական թթ. բարձրացել է ինտերնետ ծառայությունների մատուցման որակը, բողունակությունը եռապատկվել: Նախապատրաստական քայլեր են ձեռնարկվում թվային հեռուստատեսության անցնելու համար: 2011 թվականից սկսած «Հայփոստը» ծառայություններ է մատուցում 900 փոստային բաժանունների միջոցով: Ուղիղ փակ ճեպագրերով ծանրոցներ է առաքում 36 և նամակներ՝ 33 երկրներ: Արագընթաց փոստային ծառայություն է իրականացնում 66 երկրների հետ⁶⁸²:

Տրամադրություն ու կապը այն ոլորտներն են, որտեղ ինչքան էլ ձեռքբերումներ լինեն, անելիքներ միշտ կան, քանզի օրեցօր զարգացող աշխարհը միշտ խնդիրներ է առաջադրում, որոնք արդիական լուծումներ են պահանջում:

գ. Հիմարարությունը

21-րդ դարասկզբին իրականացվող շիմարարական աշխատանքների ծավալները իրենց դրական ազդեցությունը ունեցան ՀՀ տնտեսության զարգացման վրա: Շահագործման համձնվեցին որակյալ և ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ կառույցներ՝ ամբողջական փողոցներ, բնակելի շենքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, մշակութային, սոցիալական նշանակություն ունեցող օբյեկտներ, նոր ենթակառուցվածքներ, խմելու, ոռոգման համակարգեր, ճանապարհներ և այլն:

⁶⁷⁹ Տես նույն տեղում, էջ 31:
⁶⁸⁰ Տես ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 42, 43:
⁶⁸¹ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 32, 33:

Կայուն ու բարձր եկամուտներ են ստանում շինարարության մեջ ներգրավված բազմաթիվ մասնագետներ: Շինարարությունը էական դեր է խաղում տնտեսական աճի միտումների ձևափրման գործում: Շինարարական աշխատանքների ֆինանսավորմանն ուղղվող գումարները 2001 թ. կազմել են հանրապետության կապիտալ շինարարության ֆինանսավորման ողջ ծավալի համապատասխանաբար 34,2 և 32,6%-ը⁶⁸³: Շինարարության տարեկան միջին աճի տեմպերը 2000-2003 թթ. կազմել են 22%, իսկ 2004-2008 թթ. 29%: 2000-2003 թթ. ժամանակահատվածում շինարարությանը լայն բափ են հաղորդել նաև միջազգային ու տեղական հասարակական, բարեգործական և այլ կազմակերպությունների կողմից տրամադրված միջոցներով իրականացվող աշխատանքները, որոնք երկրի զարգացմանը զուգահեռ՝ աստիճանաբար փոխարենել են տեղական աղբյուրների հաշվին կատարվող շինարարությանը:

Իրականացված ծրագրերը նպաստել են նաև բնակարանային գույքի շուկայի աշխուժացմանը: Գործարքները 2000 թ. նկատմամբ ավելացել են մոտ 50%-ով: Շուկայի աշխուժացումն իր հերթին հանգեցրեց բնակչության միջոցների հաշվին իրականացվող բնակարանային շինարարության կտրուկ ավելացմանը⁶⁸⁴: Այսինքն, եթե 2000 թ. բնակչության միջոցների հաշվին գործարկվել է մոտ 105 հազ. քառ. մետր բնակարան, ապա 2007 թ.՝ մոտ 469 հազ. քառ. մետր կամ 4,5 անգամ ավելի⁶⁸⁵:

2000 թվականից հետո երկրում իրականացված շինարարության ծավալներում առանձնանում են աղետի գոտում կատարված աշխատանքները: Աղետի գոտու վերականգնման ծրագրի շրջանակներում ֆինանսավորման բոլոր աղբյուրների հաշվին 2000-2006 թթ. ընթացքում ավելի քան 20 հազար ընտանիք բարելավել է իր բնակարանային պայմանները: ԱՄՆ միջազգային զարգացման գործակալության օժանդակությամբ ՀՀ Շիրակի և Լոռու մար-

գերում 2001-2004 թթ. աղետի գոտու վերականգնման ծրագրով բնակարանների գնման վկայագրեր տրամադրվեցին 5914 ընտանիքի: Այդ նախաձեռնությունը շարունակվեց պետական բյուջեի միջոցների հաշվին. բնակարան ստացավ ևս 628 ընտանիք: 2005-2006 թթ. պետական միջոցների հաշվին Շիրակի և Լոռու մարզերի զուղական բնակավայրերում անավարտ շինարարությունը ավարտելով՝ լուծվեցին 960 անօրեան ընտանիքների բնակարանային խնդիրները: 2005-2007 թթ. կապիտալ ներդրումները նպաստել են նաև 32 մարզական օբյեկտների հիմնանորոգման, շինարարության և վերակառուցման բարեհաջող ավարտին⁶⁸⁶: Այդ նույն ժամանակահատվածում իրականացվել են 3211,5 մլն դրամի շինարարական աշխատանքներ: Հիմնանորոգվել են նաև 20 առողջապահական օբյեկտներ, որոնց կայացման համար ներդրվել է 1268 մլն դրամ: Պետական և օժանդակող կազմակերպությունների միջոցների հաշվին իրականացված շինարարական աշխատանքների շնորհիվ լուծվել են 4970 ընտանիքի բնակարանային խնդիրները, որոնցից 4126-ը «Լինսի» հիմնադրամի հաշվին⁶⁸⁷: 2009 թվականին համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքով շինարարության տեսակարար կշիռը համախառն ներթին արդյունքի մեջ 25%-ից իջակ 14,2 %-ի: Աննախադեպ անկում նկատվեց այդ ոլորտում, որը տարվա կտրվածքով 14 տոկոսով նվազեցրեց համախառն ներթին արդյունքը: 21 հազարից ավելի բազմաբնակարան շենքերի զգալի մասը «խրուշչովյան» տարիներին կառուցված շենքեր էին, որոնք վթարային դառնալու լուրջ խնդիրներ ունեին, ուստի 2011 թ. որոշակի գումարներ էր հատկացվել բազմաբնակարան շենքերի նմանատիպ խնդիրները լուծելու համար⁶⁸⁸: Այդ նպատակով էլ ՀՀ-ում 2010 թվականից կյանքի կոչվեց նաև հիպորեքային բնակարանային շինարարության ծրագրը: Դա նախատեսված էր հատկապես այն մարդկանց համար, ովքեր իրենց աշխատավարձով չեն կարող այսօր բնակարան ձեռք բերել, այն մարդիկ, ովքեր աշխատանք չունեն կամ երիտա-

⁶⁸³ Տես Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 34:

⁶⁸⁴ Տես նույն տեղում:

⁶⁸⁵ Տես նույն տեղում:

⁶⁸⁶ Տես Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012, էջ 26,27:

սարդ ընտանիքներ են: ՀՀ-ում ստեղծվեցին առաջին հիփոքեքային հիմնադրամները, որոնք երկարաժամկետ պայմանագրերով երիտասարդ ընտանիքներին արտոնյալ բնակարաններ են տրամադրում:

2011 թ. Երևանում շահագործման հանձնվեց ՀՀ նախագահի նախաձեռնությամբ ԵՊՀ աշխատակիցների և երիտասարդ դասախոսների համար մատչելի գներով կառուցված բազմաբնակարան շենքը: Նմանատիպ նախագծերով շենքեր են կառուցվում ոչ միայն Երևանում, այլև մարզերում՝ հանրապետության մյուս բուհերի և որոշ հաստատությունների աշխատակիցների, երիտասարդ ընտանիքների համար: 2011 թ. հուլիսին Հոլանդիայում ստորագրված փաստարդին արդեն առաջին 3 մեջ եվրո աջակցություն ստացավ ՀՀ-ն՝ բնակարանաշինության համար. բնակարանները հատկապես կառուցվելու են սոցիալապես անապահով մարդկանց համար: Թիրախային քաղաքներ ընտրվեցին առաջին փուլում՝ Իմիլիջանը, Հրազդանը, Ապարանը, Աշտարակը և Վեդի: Նախատեսվում է կառուցել 1000 բնակարան առաջիկա երեք տարում: 2011 թ. սեպտեմբերից սկսվեց ծրագրի իրագործման առաջին փուլը⁶⁸⁹:

2011 թ. Վերջերին իրականացնելով աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքների վերջին փուլ՝ շուրջ 7 հազար անօրեան ընտանիքներ ապահովեցին բնակարաններով⁶⁹⁰:

Չեզոքերումների հետ միասին շինարարության ոլորտում նկատվող թերություններից են՝ տեղական շինանյութերի արտադրության կրծատումը, դրսից ներմուծումների քանակի ավելացումը և գների անընդհանուր աճը, նորակառույց բազմաբնակարան էլիտար շենքերի բնակարանների քանկ և շատերի համար անմատչելի գները, շինարարության թույլտվությունների անհարգի ծգծումները և այլն:

Դ. Առևտուրը և ծառայությունները

21-րդ դարասկզբին աճեց մանրածախ առևտուրի շրջանառության և բնակչության մատուցած ծառայությունների ծավալը: Այդ աճը, 2000 թ. համեմատությամբ, 2008 թ. երեք անգամ ավելի էր, մանրածախ առևտուրի շրջանառությունը՝ մոտ չորս անգամ, իսկ բնակչությանը մատուցված ծառայությունները՝ մոտ երկու անգամ: Այդ աճի տեսմանը ակնառու են հատկապես 2000 թ. հետո: Ուրոտում զարգացումները բնութագրող մեկ շնչի հաշվով մանրածախ առևտուրի շրջանառության և մատուցված ծառայությունների ծավալը 2008 թ., 2000 թ. համեմատությամբ, համարելի գներով աճել է 3,5 անգամ⁶⁹¹: Դրական տեղաշարժեր են տեղի ունեցել մանրածախ առևտուրի շրջանառության ապրանքային կառուցվածքում: Եթե 1998 թ. մանրածախ առևտուրի շրջանառության մեջ ոչ պարենային ապրանքների տեսակարար կշիռը 23% էր, ապա 2008 թ. այն կազմել է ավելի քան 38%⁶⁹²: Դրական փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև ոչ պարենային ապրանքների կառուցվածքում: Մասնավորապես 2000-2008 թթ. ընթացքում շուրջ 2,5 անգամ աճել է երկարատև օգտագործման ապրանքների (հեռուստացույց, սառնարան, կահույք, լվացքի մեքենա և այլն) վաճառքի ծավալները: Սա վկայում է բնակչության եկամուտների ավելացման մասին: Վերոնշյալ տարիներին դրական տեղաշարժեր կատարվեցին նաև բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների կառուցվածքում: Ավելացել է կենցաղի, կրթության համակարգի, մշակույթի, քծշկական ծառայությունների, կապի և հեռահաղորդակցության ծառայությունների տեսակարար կշիռը, որը վկայում է մարդկանց եղուոր և առողջության պահպանման պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունների ընդլայնման ու որոշ մատչելիության մասին: Աստիճանաբար մեծանում է խանութներում իրականացվող առևտուրի շրջանառության տեսակարար կշիռը, որը 25 տոկոսով ավելի է սպառողական ապրանքների շուկաներում, տոնա-

⁶⁸⁹ Տես «Ազգ», 25.10.2011:

⁶⁹⁰ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 8.11.2011, Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 2012թ. Երևան, 2013, էջ 68:

⁶⁹¹ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 35:

⁶⁹² Տես նույն տեղում, էջ 36, Առևտուր և մարդկային զարգացում, Երևան, 2011, էջ 32, 33:

վաճառներում և կրպակներում առևտրի շրջանառության ծավալներից:

Արտաքին առևտրական գործունեության բնագավառում իրականացվող քաղաքականությունը նպատակառությունը է համաշխարհային տնտեսության մեջ ՀՀ տնտեսության ինտեգրման գործնքացների արդյունավետության բարձրացմանը, արտահանման խթանմանը, ներդրումների ներգրավմանը, արտաքին առևտրական ռեժիմի հետագա ազատականացման ապահովմանը, արտերկրի հետ միջապետական տնտեսական համագործակցության ընդլայնմանը: Արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման քաղաքականության հետևողական իրագործման շնորհիվ 2003 թ. փետրվարի 5-ին ՀՀ-ն դարձավ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) լիիրավ անդամ:

Հայաստանի անդամակցությունը ԱՀԿ-ին հնարավորություն ընձեռեց ԱՀԿ անդամ երկրների հետ ամրապնդել երկողման առևտրատնտեսական հարաբերությունները, մեծացնել հայկական ծագում ունեցող ապրանքների մուտքը ԱՀԿ անդամ երկրների շուկաներ, նպաստեց ԱՀԿ անդամ երկրների ապրանքների և ծառայությունների մուտքը հայկական շուկա, որն էլ ուղղակիորեն ազդեց ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների աճի ավելացման վրա: ՀՀ տնտեսության մեջ օտարերկյա ներդրումները 2008 թ. անդամ երկրների համեմատությամբ կրկնապատկել են⁶⁹³:

ԱՀԿ-ին անդամակցելով մեծ դաշտ է ստեղծվել պաշտպանելու ինչպես ՀՀ ներքին շուկան, այնպես էլ տեղական արտադրողների շահերը, բարձրացնելու վերջիններիս մրցունակությունն արտաքին շուկաներում, խթանելու սեփական արտադրության ապրանքների և ծառայությունների որակի բարձրացումը: ԱՀԿ-ին անդամակցելուց ի վեր ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվել են մի շարք տեխնիկական կանոնակարգեր, որոնց հիմքում դրված են միջազգային և եվրոպական ստանդարտներ: ՀՀ-ն նաև ակտականություն է նաև ԱՀԿ շրջանակներում ձևավորված մի շարք խմբերի աշխատանքներին, որոնք դեպի ծով ելք չունեցող երկրներ են:

Եվրախորհրդին Հայաստանի Հանրապետության լիիրավ անդամակցությունը տեղի ունեցավ 2001 թ. հունվարի 25-ին: Այն ընդլայնեց Եվրոպական երկրների հետ համագործակցության շրջանակները⁶⁹⁴: 2000-ական թվականներին Եվրամիությունը երկկողմանի համաձայնագրեր կնքեց ԱՊՀ երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի հետ, որի հիման վրա սկսվեց ԵՄ-ի հետ տնտեսական ինտեգրման գործնքացը: Եվրամիությունը Հայաստանին աջակցում է արագ հաղթահարելու շուկայական տնտեսության անցումային փուլը, ներդրումների միջոցով նպաստում է հանրապետության տնտեսության զարգացմանը ու նրա տարբեր ոլորտների բարեփոխումներին:

Կայուն հիմքերի վրա է ընթանում ՀՀ-ի համագործակցությունը ԱՊՀ երկրների հետ: Ընդ որում համագործակցությունն ընդգրկում է սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: ՀՀ-ն լինելով ԱՊՀ հիմնադիրներից մեկը՝ կարևորում է առևտրատնտեսական համագործակցությունը, որի շնորհիվ ձեռք է բերվում ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական արաջընթաց: Ընդհանուր առմամբ 2008թ. դրությամբ ԱՊՀ երկրներին է բաժին ընկնում ՀՀ ողջ առևտրաշրջանառության 33%-ը: 2000 թ. համեմատությամբ, այն 2008 թ. ավելացել է ավելի քան 3 անգամ⁶⁹⁵: Ընդ որում այդ գործում զգալի մասնաբաժին ունի Ռուսաստանի Դաշնությունը, որը առաջատար է բոլոր գործնկեր երկրների շարրում՝ 2008 թ. դրությամբ ապահովելով ԱՊՀ երկրների հետ առևտրաշրջանառության 49%-ը: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները լինելով ռազմավարական՝ ընդգրկում են տնտեսության բոլոր ոլորտներն ու ճյուղերը:

2000-2008 թթ. արտաքին տնտեսական գործունեության բնագավառում տեղի են ունեցել որակական փոփոխություններ, որոնք առաջին հերթին դրսելու վեց կարգացած երկրների հետ առևտրի շրջանառության ընդլայնման միջոցով: Մասնավորապես Եվրամիության երկրների հետ առևտրաշրջանառությունը 2000 թ. կազ-

⁶⁹⁴ Տես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը, Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 3:

⁶⁹⁵ Տես Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 31:

⁶⁹³ Տես Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 22:

մել է ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի 22%-ը⁶⁹⁶, իսկ 2008թ. համապատասխանաբար՝ 38%-ը: Վերջին տասը տարվա ընթացքում ՀՀ-ից արտահանումը աճել է ավելի քան 7 անգամ: Փաստորեն հայրենական արտադրությունը այս ժամանակահատվածում կարողացել են ոչ միայն իրենց քողարկած ապրանքների որակը հասցեի միջազգային ստանդարտներին, այլև տիրապետել զարգացած շուկաներում գործելու հմտություններին: 2008 թ. ցուցանիշներով 2000 թ. համեմատ զգալի աճ են ունեցել մերենասարքավորումների և մեխանիզմների (մոտ 3 անգամ), ինչպես նաև արդյունաբերական հումքի (ավել քան 4 անգամ) ներմուծման ծավալները, ինչը վկայում է ՀՀ-ում արդյունաբերության աստիճանական զարգացման մասին⁶⁹⁷: ՀՀ-ի և Եվրոպական համայնքների ու նրա անդամ պետությունների միջև կնքված գործընկերության և համագործակցության համաձայնագրով հիմքեր ստեղծեցին օրենսդրական, ֆինանսական, գիտական, տեխնոլոգիական և մշակութային համագործակցության համար՝ նոր խթաներ ապահովելով կայուն տնտեսական զարգացման համար:

2004 թ. Եվրամիության խորհրդի ընդհանուր և արտաքին հարաբերությունների խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետությունը ընդգրկեց Եվրոպական հարևանության քաղաքականության (ԵՀՀ) մեջ՝ հարաբերությունները տեղափոխելով որակական նոր մակարդակ: Գործընկերոջ և համագործակցողի կարգավիճակ ունեցող երկրից ՀՀ-ն դարձավ Եվրամիությանը հարևան երկիր: ԵՀՀ շրջանակներում Եվրամիությունը հարևան երկրներին առաջարկեց արտոնյալ համագործակցություն, որի նպատակն էր ժողովրդավարության հաստատումը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, օրենքի իշխանությունը, շուկայական տնտեսության սկզբունքների ներդրումը, կայուն զարգացումը:

ԵՀՀ շրջանակներում 2006 թ. ստորագրվեց և հաստատվեց Հայաստան-Եվրամիություն համատեղ գործողությունների ծրագիր, որի հրականացումը նշանակալիրեն նպաստելու է ՀՀ օրենս-

դրության, նորմերի և ստանդարտների ներդաշնակեցմանը Եվրամիության չափանիշներին⁶⁹⁸:

Հաջողված համագործակցություն է ծավալել ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության, Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպության, Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի, Համաշխարհային բանկի, Եվրասիական տնտեսական ընկերության, ինչպես նաև Սևծովյան տնտեսական համագործակցության շրջանակներում, որտեղ ՀՀ-ի ներգրավվածությունը զգալիորեն աճել է:

Եվրամիության հետ ներկա հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունը կառուցում է՝ ելնելով իր հիմնական երեք նպատակներից: Առաջին՝ դառնալ Եվրամիության ասոցիացիայի անդամ, երկրորդ՝ ստեղծել ազատ առևտուրի գոտի՝ ազատ առևտուր անելով Եվրոպական երկրների հետ, և երրորդ՝ ՀՀ քաղաքացիները կարողանան ավելի հեշտ ելումուտ անել շենքենյան երկրներ: Բարեփոխումներին օժանդակելու նպատակով 2009 թվականից ՀՀ-ում գործում է ԵՄ խորհրդատունների խումբ, որը աշակցում է ՀՀ պետական կառույցներին՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական համակարգերում ԵՄ չափանիշներին համապատասխան բարեփոխումներ իրականացնելու գործում⁶⁹⁹: Տեղապես կարևոր ելնով Եվրոպական հարևանության քաղաքականության վերանայման շնորհիվ մշակված «Ավելի շատ աշակցություն» ավելի շատ բարեփոխումների դիմաց» սկզբունքին՝ Հայաստանի և ԵՄ-ի միջև ընդլայնվեցին ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ համագործակցության ոլորտները:

2010 թ. հուլիսին մեկնարկեցին Հայաստան-Եվրամիություն ասոցիացման համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները: Դրա արդյունքում 2011 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լյուքսեմբուրգում ստորագրվեց Հայաստանի և ԵՄ-ի միջև շարժունակության շուրջ գործնկերության համատեղ հոչակագիր, որի նպատակն էր նպաստել միջազգիոն հոսքերի կառավարմանը, ԵՄ տարածքում ՀՀ քաղաքացիների օրինական մուտքի ու գործունեության կանոնա-

⁶⁹⁶ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 49, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2012 թվականին, Երևան, 2013, էջ 8:

⁶⁹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 49:

⁶⁹⁸ Տես նույն տեղում:
⁶⁹⁹ Տես Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 33:

կարգմանը, մասնագիտական փոխանակումների խթանմանը: Այս գործնակերության մեկնարկը անուղղակիորեն դյուրացնելու է նաև նուտքի վիզաների գործընթացը⁷⁰⁰:

2011 թ. նոյեմբերի 25-ին Բրյուսելում տեղի ունեցավ Հայաստան-Եվրամիություն համագործակցության խորհրդի 12-րդ նիստը, որտեղ քննարկվեցին երկողմ համագործակության զարգացման ու ամրապնդման քաղաքիկ հարցեր:

ե. Դրամավարկային և հարկային քաղաքականությունը

2000-ական թթ. Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված հարկային քաղաքականությունը բնութագրվում է հետևյալ ուղղություններով: Առաջինը և հիմնականը ներդրումների իրականացման բարենպաստ հարկային դաշտի կայացման և այդպիսով տնտեսական աճի առավելագույն ցուցանիշների ձեռքբերման համար անհրաժեշտ հարկային միջավայրի ապահովումն էր: Չահութահարկի մասին օրենքով սահմանված հարկի 30%-ի սահմանային դրույքաչափը 2001 թ.-ին նվազեցվեց մինչև 20%: Նվազեցվեց նաև եկամտահարկի դրույքաչափը՝ 30%-ից մինչև 20%, որին զուգահեռ ավելացվեց նաև եկամտահարկով չհարկվող ամսական նեմակուտների մեծությունը 20-րդ դարավերջին սահմանված 2 հազար դրամից 2002 թվականին հասնելով 20 հազար դրամի: Սոցիալական ապահովագրության վճարների դրույքաչափերի շարունակական նվազեցման շնորհիկ առավալագույն դրույքաչափը կազմում էր 15%⁷⁰¹:

Չահութահարկի կիրառության մեխանիզմների կատարելագործմամբ ստեղծվեցին ներդրումների խրախուսման տարբեր խթաններ: Սահմանվեց, որ օտարերկյա ներդրողների փաստացի կատարած ներդրման ընդհանուր արժեքը առնվազն 500 մլն դրամ կազմելու դեպքում օգտվում են շահութահարկից ազատվելու արտոնությունից: Հարկման բարենպաստ պայմաններ սահմանվե-

ցին նաև ներդրումներից ստացվող շահաբաժնների մասով⁷⁰²:

Գույքահարկից ազատվեցին հիմնական միջոցների գգալի մասը՝ մեքենաներն ու սարքավորումները: Հարկման արդարացիության սկզբունքից ելնելով՝ ընդգծվեց նաև գույքահարկի սոցիալական ուղղվածությունը՝ ֆիզիկական անձանց պատկանող ավելի բարձրարժեք գույքի համար սահմանելով աճող բարձր դրույքաչափեր:

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության խրախուսման նպատակով կարևոր քայլ էր 2000 թվականից պարզեցված հարկի կիրառությունը, ինչու փոքր ձեռնարկության դեպքում փոխարինեց ավելացված արժեքի հարկին և շահութահարկին կամ եկամտահարկին:

Հարկման նման նույնացման կիրառումը հնարավորինս պարզեցրեց հարկային հաշվառումը, նվազեցրեց հարկային մարմինների և պարզեցված հարկ վճարող տնտեսավարող սուբյեկտների շփումների հաճախականությունը և բարելավեց վերջիններիս տնտեսավարման պայմանները: Չնայած հարկային բեռի վերը նշված բերեացմանը՝ հիմնականում հարկման բազայի ընդլայնման և հարկային հսկողության բարելավման շնորհիվ 2007 թ. ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարկային եկամուտների մակարդակը, 1998 թ. համեմատությամբ, ավելացավ շուրջ 2,8%-ով⁷⁰³: 2002 թ. հետո ընկած ժամանակահատվածում հարկային քաղաքականությունը բնութագրվում է տնտեսավարողների համար համահավասար պայմանների ապահովմամբ, հարկերի հաշվարկման և վճարման մեխանիզմների հնարավորինս պարզեցմամբ, հարկային օրենսդրությունում առկա հակասությունների նվազմամբ ու հարկատուների իրավունքների պաշտպանությամբ:

2003 թվականից հետո կատարված օրենսդրական փոփոխությունների մյուս կարևոր ուղղությունը վերաբերում էր հարկային հսկողության մեխանիզմների կատարելագործմանը: Ստուգումների վերաբերյալ օրենքում կատարված փոփոխությամբ հնարավո-

⁷⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38, 39, 109, 110:

⁷⁰¹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 39, Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-2003թթ., էջ 146:

⁷⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40:

բություն ստեղծվեց առավել հստակ հարաբերություններ ճևափրել հարկային մարմինների և հարկ վճարողների միջև: Դրանով խստիվ սահմանափակվեցին կրկնակի ստուգումները: Բացի դրանից արգելվեց կազմակերպության համալիր ստուգումը որևէ պետական մարմնի կողմից: Փաստորեն 2000-ական թթ. Հայաստանում իրականացված հարկային քաղաքականությունը հիմնականում բնորոշվեց հարկային խոշնորտների առավելագույն վերացմամբ:

Ներդրումների և միջազգային առևտրի վրա եկամտային և գույքային հարկերի հետ կապված խոշնորտների ազդեցությունը վերացնելու, ինչպես նաև կայուն և կանխատեսելի հարկային դաշտ ապահովելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետությունը եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկում քացառելու մասին երկկողմանի համաձայնագիր կնքեց: Գործում են 26 երկրների հետ կնքված համաձայնագրերը, վավերացվել են ևս երեք համաձայնագրեր՝⁷⁰⁴

Ֆինանսատմտեսական ճգնաժամի ընթացքում նվազած տնտեսական ակտիվության պատճառով կրճատվեցին հարկային մուտքերը, ինչը հանգեցրեց հարկարյուջետային պակասուրդի աճ՝ 2008 թվին ՀՆԱ-ի 0,7%-ից մինչև 4,7 % 2009 թվին⁷⁰⁵: Պակասուրդը հիմնականում փակվում էր արտաքին ռեսուրսներից (Վարկեր և դրամաշնորհներ), ինչը թույլ էր տալիս կառավարության ավանդները կուտակել բանկային համակարգում:

Այդ ռեսուրսները, որոնք հիմնականում տրամադրված էին Համաշխարհային բանկի, Զարգացման ասիական բանկի, ԵՄ-ի և Ռուսաստանի Դաշնության կառավարության կողմից, հայաստանյան կառավարությանն օգնեցին հարկային եկամուտների 15% կրճատումն այնպես կառավարել, որ այն չհանգեցնի իր ծախսերի նշանակալի նվազման: Հարկարյուջետային քաղաքականությունը խստացվեց 2010 թվականին՝ կապված ճգնաժամի

⁷⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁰⁵ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործումնեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 48:

հետ, որպեսզի ապահովվի պարտքերի սպասարկումը: Հարկարյուջետային քաղաքականությունն աջակցում էր նաև տնտեսության վերականգնմանը ծախսային այնպիսի ծրագրերով, որոնք կենտրոնացնում էին հակաճնաժամային աշխատանքների իրականացման, օտարերկյա ֆինանսավորմամբ կապիտալ ծախսերի ավելացման և պետական ծախսերի պաշտպանության վրա: Վերջին տասը տարիների ընթացքում պետական բյուջեի համար եկամուտների նշանակալի աղբյուր են հանդիսացել հարկերը և տուրքերը, որոնք շարունակեցին համամասնորեն աճել: 2009 թվականին պետական բյուջեի ծախսերի զգալի մասն ուղղված էր սոցիալական ապահովության ու ազգային անվտանգությանը (ներքին և արտաքին), որոնց հետևում էին պետական ծառայությունները, կրթությունն ու առողջապահությունը:

2009 թ. ՀՀ արտաքին պատքը կազմեց մոտ 3 մլրդ ԱՄՆ դրամ, որի 13,8 %-ը գոյացել էր հայաստանյան կառավարությունում, իսկ 30 %-ը՝ կենտրոնական բանկում⁷⁰⁶: 2012 թ. ՀՀ արտաքին պետական պարտքը կազմեց 3 մլրդ. 740 հազար ԱՄՆ դրամ, որից ՀՀ կառավարության պարտքը 3 մլր. 145 մլն. էր, իսկ ՀՀ կենտրոնական բանկին՝ 595 մլն.⁷⁰⁷:

Թեև հարկերը, տուրքերը պետական բյուջեում շարունակեցին աճել 2010-2011 թթ., սակայն դրանցից ստացված իրական եկամուտը մնում էր ցածր՝ հարկերից խուսափման, հարկային վարչարության թուլացան և անուղղակի հարկերի վրա մեծապես հենվելու պատճառով:

2011 թ. հարկային քաղաքականության մեջ կատարվեցին նոր փոփոխություններ՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս բարեկավել միջավայրը փոքր և միջին բիզնեսի համար և հարկային բեռը տեղափոխել այն ոլորտները, որտեղ կան ավելի բարձր եկամուտներ: Առաջին փոփոխությունը եկամտահարկի սանդղակն էր, որը կազմվել է պրոգրեսիվ սկզբունքով: Այն ֆիզիկական անձանց հա-

⁷⁰⁶ Տե՛ս Արևատուր և մարդկային զարգացում, էջ 22:

⁷⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀՍԶ Վիճ. ծառայություն, Երևան, 2013, էջ 395:

մար, ովքեր ստանում էին 2 մլն դրամից ավելի եկամուտ, նրանք պետք է վճարեին ոչ թե 20%, այլ 25 % եկամտահարկ: Երրորդ կարևորագույն փոփոխությունը վերաբերում է ալկոհոլային խմչքներին: Ծգնաժամի ժամանակ նախապատվությունը տրվում էր հայրենական արտադրողներին, իսկ արդեն 2011 թ. սահմանվեցին հավասար պայմաններ: Այսուհետև ավելացվում էր օդու արժեքային դրույքաշափի՝ ներքին շեմը բողնելով անփոփոխ 500 դրամ: Դա նշանակում է, որ եթե հանրապետության շուկայի 80%-ը էժան օդիներն են, 20%-ը էլիտար, ապա այդ 20% էլիտար օդիների շուկայում տեղի կունենա գների որոշակի բարձրացում՝ դրույքաշափի պատճառով: Փաստորեն քանի օդիներից 2 մլրդ դրամ լրացուցիչ կիավարվի բյուջեում: Երրորդ կարևոր փոփոխությունը շրենիւթյան հարկն է: Առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետությունում բարձրացվում են քանարժեք մերենաների դրույքաշափերը: Խոսքը 90 հազար ԱՄՆ դոլարից ավելի բարձր գին ունեցող մերենաների մասին է, որոնց դրույքաշափը բարձրացել է 20%-ով: Չորրորդ՝ խաղատների համար նախատեսված հաստատագրված վճարները ավելացել են 50%-ով՝ ակնկալելով 2 մլրդ դրամ լրացուցիչ եկամուտ⁷⁰⁸:

Փոքր և միջին բիզնեսի համար կարևոր քայլ է համարվում արտոնագրային վճարների դաշտում գործունեության այնպիսի տեսակների ընդլայնումը, ինչպիսիք են հանրային սննդի գործունեությունը, հյուրանոցային տնտեսությունները, թերև մարդատար մերենաներով ուղևորափոխադրումներ իրականացնող կազմակերպությունները, վարսավիրանոցները, ավտոտեխնապասարկման կայանները, ավտոկանգառները, բիլիարդի խաղերի կազմակերպումը:

Նախկինում ընդհանուր 100 հազար դրամի պարագայում էր քույլատրվում հարկային գերավճարները հաշվարկել՝ առանց հարկային մարմնի ստուգման: Այդ շեմը օրենքով բարձրանում է մինչև 10 մլն դրամ, որն առաջին հերթին վերաբերում է փոքր և միջին բիզնեսին⁷⁰⁹:

⁷⁰⁸ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 3.11.2011:

⁷⁰⁹ Տես նույն տեղում:

Կարևոր է նաև այն, որ պետության կողմից գերավճարների վերադարձման տույժ-տուգանքները չեն դիտարկվելու որպես եկամուտ և չեն հարկվելու: Ընդհանրապես ավելացված արժեքի հարկի հաշվանցումների դաշտն էապես պարզեցվում է այս հարկային փարերով: 2012 թ. պետքյուջենում 101 մլրդ դրամով բազան ավելացվում է: Նման հարկային բաղաքականության շիրիկվ այդ գումարից հարկային վարչարարության բարեկավման հաշվին պետք է հավաքվի լրացուցիչ 10-15 մլրդ դրամ, 40-50 մլրդ դրամն էլ տնտեսական աճի և նոր ստեղծված արժեքի հաշվին: Սույ 60 մլրդ դրամն էլ պետք է հավաքվի ստվերային տնտեսության նվազեցման հաշվին⁷¹⁰:

գ. Մաքսային և ֆինանսարանկային քաղաքականությունը

2001 թ. ուժի մեջ մտավ Հայաստանի Հանրապետության մաքսային օրենսգիրքը, որով մաքսային քաղաքականությունն ուղղվեց ազատ առևտրի զարգացմանը⁷¹¹: Սահմանվեցին մաքսատուրքերի բավականին ցածր դրույքաշափեր, մասնավորապես արտահնման համար 0%, իսկ ներմուծման համար մաքսատուրք սահմանվեց յուրահատուկ հաստատագրված դրույքաշափերով: Մաքսավճարի գծով նոյնականացնելու հաստատագրված դրույքաշափերը նախկինում գործող արժեքայինի փոխարեն: Աշխատանքներ էին տարկում նաև ազատ առևտրի ոչ սակագնային խոշնորությունների կրծատման ուղղությամբ: Մասնավորապես ՀՀ տարածքում գործող ստանդարտները և տեխնիկական կանոնակարգերը համապատասխանեցվեցին միջազգային չափանիշներին: Հանգեցին նաև ազատ առևտրի զարգացման այլ խոշնորություն՝ ներմուծման լիցենզավորումը և քվուտաների սահմանումը: Հստակ սահմանվեցին մաքսային վճարների գանձնման նպատակով որոշվող մաքսային արժեքի հաշվարկման եղանակները, ընդ

⁷¹⁰ Տես «Ազգ», 25.10.2011, Հայաստանի վիճ. տարեգիրք, նշված աշխ, էջ 383-384:

⁷¹¹ Տես Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2002, գիրք Ե, 2002, էջ 592:

որում որպես առաջնային մեթոդ սահմանվեց գործարքի գնի մեթոդը, ինչը հնարավորություն ստեղծեց Հայաստանի Հանրապետության շուկա ապրանքներ ու ծառայություններ ներկրել առավել մատչելի գնով⁷¹²: Մաքսային քաղաքականության շրջանակներում կարևոր էր նաև տարածաշրջանում ազատ առևտրի համաձայնագրերի կնքման ուղղված միջոցառումների իրականացումը: 2000 քվականի կեսին ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին համաձայնագրեր կնքվեցին Վրաստանի, Ռուսաստանի, Իրանի, Տաջիկստանի, Բելոռուսի, Ղրղզստանի, Ղազախստանի, Ուկրանյայի, Թուրքմենստանի, Մոլդովայի հետ: Այդ տեսակետից կարևորվում է Սանկտ-Պետերբուրգում 2011 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի Դաշնության հետ ստորագրված ազատ առևտրի գոտու ստեղծման համաձայնագրը⁷¹³: Վերջին տարիներին (2009-2011 թթ.) ստվերային տնտեսության հայտնաբերման ուղղությամբ կառավարությունն ու պետական եկամուտների կոմիտեն որոշակի միջոցառումներ ծեռնարկեցին: Հասարակությանը ստվերի բացահայտման գործում ներգրավելու, փաստաթղթաշրջանառությունը ցույց տալու նպատակով բոլոր առևտրական կետերում տեղադրվեցին հաշվիչ դրամային մերենաներ (ՀԴՄ-ներ)՝ կտրոնների դիմաց տրամարելով բոնուսներ: Սակայն այդ գործընթացն անհաջողության մատնվեց: Տնավաճառների շրջանառությունն այժմ է մեծապես գտնվում է ստվերում: Հարկերի լրացուցիչ հավաքնան ոլորտներից կարելի է առանձնացնել հանրարդյունավերությունը: Համաշխարհային բանկն առաջարկել էր հարկային փոփոխություններ, ըստ որի հանքարդյունաբերական ընկերությունները բնապահպանական վճարները պետք է վճարեն միջազգային գների փոփոխություններին համարժեք սանդղակով: Սակայն դեռևս այդ օրենքը ընդունված չէ:

2000-2006 թթ. մակրոտնտեսական միջավայրի կայուն զարգացման միտումները գուգորդվեցին ֆինանսարանկային համակարգի կայունացմամբ և վերջինիս նկատմամբ վատահության մակրդակի բարձրացմամբ: Իրականացվող քաղաքականությունը

ուղղված է եղել այնահին ֆինանսական համակարգ ունենալուն, որը կիմի առողջ ու կայուն, վճարունակ, տնտեսությունն ակտվորեն սպասարկող և զարգացող: Տվյալ ժամանակահատվածում լորդ ջանքեր գործադրվեցին բանկային համակարգը վատորակ ակտիվներ ունեցող և զարգացման հեռանկար չունեցող բանկերից ծերրազատելու ուղղությամբ, ինչի արդյունքում լուծարվեց 11 բանկ, գրանցումից հանվեց 30 բանկ, տեղի ունեցավ երկու բանկերի միաձուլում, իսկ մեկ բանկ վերաձևակերպվեց ու դարձավ վարկային կազմակերպություն: Միաժամանակ նոր բանկային լիցենզիաներ տրամադրվեցին 3 բանկերի⁷¹⁴:

Վերոնշյալ բարեփոխումների արդյունքում ՀՀ ֆինանսական համակարգն անցավ զարգացման որակապես նոր փուլ, համակարգում ձևավորվեցին կայուն ֆինանսական ինստիտուտներ, որոնք լինելով ճկում՝ ամուր դիրքեր գրավեցին ֆինանսական շուկայում: 2010 թ. բանկային համակարգում գործում էին 21 բանկեր, որոնց տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում մոտ 20% էր, իսկ 2011 թ. 22 բանկերից 17-ը փակ բաժնետիրական և 1-ը սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն էին: Բանկային համակարգի չափազանց փոքր բանակի մասնակիցներ տնօրինում էին ՀՀ բանկային համակարգի 90%-ից ավելին և ՀՀ-ում ներդրումային բարձր որակի պայմաններում բարձրանում է նաև ՀՀ-ից բանկային կապիտալի արտահանման ռիսկը՝ իրական վտանգներ ստեղծելով ՀՀ ֆինանսական շուկայի համար⁷¹⁵:

2011 թ. տվյալներով բանկային համակարգի ակտիվներն աճել էին 12,5%-ով և կազմել 7 տրլն 763 մլրդ դրամ: Վարկային ներդրումները աճել էին 17,8%-ով, տնտեսության վարկավորումը՝ 23,4%-ով, ֆիզիկական անձանց վարկավորման ցուցանիշը՝ 8%-ով: Միևնույն ժամանակ բանկային համակարգի պարտավորություններն աճել էին 14%-ով, իսկ բոլոր տեսակի ավանդների գծով պարտավորությունները՝ 9,4%-ով⁷¹⁶: 2000 քվականների առաջին տասնամյակում ՀՀ բանկային համակարգի տնտեսության

⁷¹² Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 41:

⁷¹³ Տես «Ազգ», 25.10.2011:

⁷¹⁴ Տես «Հայաստան 1998-2007, էջ 45:

⁷¹⁵ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.09.2013:

⁷¹⁶ Տես նույն տեղում:

վարկավորումն աճել է մոտ 3,5 անգամ, սակայն առավել արտահայտիչ աճ է արձանագրվել 2004-2006 թթ.՝ տարեկան միջին հաշվով 36%⁷¹⁷: Վերջին տարիներին վարկավորման զգալի աճը հիմնականում արդյունք է եղել ինչպես սպառողական վարկերի ինստիտուտի զարգացման և պայմանավորված է ֆիզիկական անձանց վարկավորման, այնպես էլ բանկերի կողմից բիզնեսին առաջարկվող նոր վարկային արդյունքների աճով: Տնտեսության կայունությունը դրական արձագանք է գտնել նաև բանկային համակարգի կողմից ավանդների ներդրումով: 2000 թվականից ի վեր բանկային համակարգի ավանդներն ավելի քան քառապատկի են, ընդ որում սկսած 2004-ից տարվող տնտեսության ապադրյալացման քաղաքականության և դրամի դիրքերի ամրապնդման արդյունքում դրամային ավանդներն աճել են 7 անգամ՝ արտաքությային ավանդների 2,7 անգամ աճի պայմաններում⁷¹⁸: Ավանդների աճին մեծամասամբ նպաստել է հայրենական պլատիկ քարտերի ներդրումը և այդ շուկայի զարգացումը: Վերջինս էապես նպաստել է նաև տնտեսության ոլորտում կճշգող անկանխիկ գործարքների զգալի աճին:

2000-ական թթ. սկզբից սկսվեց հանրային հատվածում գնումների իրականացման միասնական և միջազգային չափանիշներին համապատասխանող համակարգի ներդրման գործընթացը: Այս աշխատանքների արդյունքում ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2000 թվականին ընդունվեց, այնուհետև 2004 թ. վերանայվեց «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքը, որով կանոնակարգվեց հանրային հատվածի կարիքների համար ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների հետ կապված հարաբերությունները: Որպես կատարված բարեփոխումների գնահատման ցուցանիշ կարելի է նշել մրցակցությամբ կատարված գնումների ծավալի աճը: Եթե 2001 թ. մրցույթներով էին իրականացվում ընդհանուր գնումների շուրջ 20 %-ը, ապա 2006 թ. մրցույթներով իրականացված գնումների ծավալը կազմում էր ընդհանուր գնումների շուրջ 80 %-ը, իսկ 2011

թ. 90%-ից ավելին⁷¹⁹: 2003 թ. 578 դրամից մեկ դրամը 2006 թ. իջավ 415-ի, իսկ 2011 թ.՝ 385 դրամի⁷²⁰: Այս քայլը պաշտպանեց արտաքույրի շուկան՝ մեծացնելով ՀՀ մրցունակությունը համամաշխարհային շուկայում՝ առանց սպառնալու վերջինիս ֆինանսական կայունությանը: Անող ֆինանսական կարիքները բավարարելու համար կառավարությունը համաձայնության եկավ Արժույրի միջազգային հիմադրամի հետ վարկավորման շուրջ և նաև բազմակողմ ու երկկողմ դուռնորմներ ապահովեց հավելյալ ֆինանսավորման համար: Գների կայունությունը ՀՀ դրամավարկային քաղաքանության հիմնական նպատակն է: Առաջնահերթություն է տրվում նաև այնպիսի դրամավարկային քաղաքականության մշակման ու կիրառմանը, ինչպիսիք են իրացվելիության կարճաժամկետ կարգավորումը, կառավարության կողմից արտաքին ֆինանսական հոսքերի ստացումն ու ծախսումը և պետական պարտատոմսերի բողարկումն ու տեղաբաշխումը: Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի ընթացքում իրականացվել է ընդլայնվող դրամավարկային քաղաքականություն, որի նպատակն է եղել տնտեսական գործունեության խթանումը: ՀՀ կենտրոնական բանկը 2009 թվականին իջեցրել է իր վերաֆինանսավորման տոկոսադրյալը մինչև 7%, որպեսզի նպաստի տնտեսության վերականգնմանը: Դրամի առաջարկն ավելացավ 15%-ով, ինչը թույլ տվեց ավելացնել տնտեսության վարկավորումը: Կենտրոնական բանկը բարձրացրեց նաև կանխիկ իրացվելիությունը, որի համար օգտագործեցին տարրեր միջոցներ, ներառյալ պետական պարտատոմսերի ձեռք բերումը: Այդ միջոցները չհանգեցրին ակնկալվող արդյունքների՝ փոխանցման մեխանիզմի թերությունների պատճառով, հատկապես քանի որ բանկերի կողմից վարկավորվող տոկոսադրյույթները մնացին 14-15%-ի սահմաններում, ինչը այլ գործուների թվում ավանդների բարձր դրամացման հետևանքն էր:

2008-2011 թթ. գնածն ու գների մակարդակի անկայուն վիճակը

⁷¹⁷ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 42:

⁷¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

⁷¹⁹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2013, էջ 540:
⁷²⁰ Նույն տեղում, Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 21:

հանգեցրին ՀՀ տնտեսության ու սոցիալական վիճակի անհամաշափ զարգացումների: Վերջին տարիներին գնաճի զայմանն ուղղված կոչտ դրամավարկային քաղաքականությունը հանգեցրեց բարձր տոկոսադրույթների սահմանմանը, երբ նոր աշխատատեղերի ստեղծումն ու ձեռնարկությունների ընդլայնումն անհնար էր կամ դժվար, քանի որ աճի համար անհրաժեշտ կապիտալը ուղղակի շատ քանի էր նստում:

Է. Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և ձեռնարկված միջոցառումները

2008 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած և այնուհետև ամբողջ աշխարհում տարածված ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը բացասական լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև ՀՀ տնտեսության վրա:

Զգալիորեն նվազեցին արտասահմանում աշխատող կամ բնակվող հարազատների կողմից Հայաստան փոխանցվող կանխիկ դրամական միջոցները, ինչը խիստ բացասարար անդրադարձ ներքին պահանջարկի ու բնակչության բարեկեցության վրա: Ճգնաժամի հետևանքով տեղի ունեցավ ծավալների կրճատում, արտահանման նկատմամբ պահանջարկի նվազում, ապրանքատեսակների գների անկում, պակասեցին ներդրումները: Ֆինանսական հատվածում ծագող խնդիրներն ու պետական աջակցության ծավալների կրճատումը նպաստեցին ՀՀ տնտեսության անկմանը:

Եթե սկզբում կառավարությունը չէր ընդունում ճգնաժամի ազդեցությունը հանրապետության տնտեսության վրա, նույնիսկ վարչապետի խոսքերով՝ «տնտեսական ճգնաժամի ալեկոծված ծովում Հայաստանի Հանրապետությունը համարվում էր խաղաղ նավահանգիստ», ապա հետագայում հայտարարվեց, որ ճգնաժամի հիմնական տարին 2009 թվականն է: Այդ նույն տարում երկրի համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ-ն) նվազեց 14.1 %-ով⁷²¹:

Արձանագրվեց Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության խոր անկում: Որպես արդյունք նոյն տարում աղքատության մակարդակն առաջին անգամ 1998 թվականից հետո աճեց: 2010 թ. ճգնաժամը շարունակեց իր բացասական ազդեցությունը: ՀՀ տնտեսությունը այդ ժամանակ մի փոքր աճեց նախորդ տարվա նկատմամբ, և աճը կազմեց 2,2%, սակայն աղքատության մակարդակը շարունակեց աճել: 2011 թ. ՀՀ տնտեսությունը նախորդ տարվա նկատմամբ աճեց 4,7%-ով: Որպես արդյունք նոյն տարում գրանցվեց աղքատության մակարդակի աճի դաշնադեցում: 2012 թ. ՀՀ տնտեսության աճը կազմեց 7,2%, ինչը բերեց աղքատության կրճատման ⁷²²:

Հայաստանի Հանրապետության խոշոր ձեռնարկությունները փակվեցին կամ կրճատեցին արտադրության ծավալները:

2008 թ. նոյեմբեր ամսին փակվեց Վանաձորի քիմիական կոմբինատը: Գործարանի արտադրանքի 95%-ը արտահանվում էր, և «Վանաձոր-քիմ արդ.» համալիրի առջև ծառացավ բարդ խնդիր՝ միջազգային շուկաներում իր արտադրանքի գնի կրկնակի իշեցումը: Պենծի և մոլիբդենի գների անկման պատճառով ընդհատումներով աշխատեց Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը (ԶՊՄԿ): Հայաստանի խոշորագույն հարկատուներից մեկը: Ձեռնարկության դեկավարությունը հայտարարեց աշխատողների և աշխատավարձերի հնարավոր կրճատումների մասին: Նոյն ամսին Ալավերդու պղնձամոլիբդենային կոմբինատի հանրանյութը հարստացնող գործարանի փակման մասին հայտարարեց կոմբինատի սեփականատերը՝ «Էս-Սի-Պի» ընկերության ընդհանուր հարցերով տնօրեն Անդրանիկ Ղամբարյանը: Գործարանը փակելն ու աշխատողներին կրճատելը պայմանավորվեցին միջազգային շուկայում գունավոր մետաղների կտրուկ անկումով: Հիմնարկությունում մնացին միայն վերահսկող աշխատողների մի քանի խմբեր՝ ⁷²³:

Մինչև 2009 թ. փետրվարը պարապուրդ հայտարարեց նաև

⁷²¹ Տե՛ս Մինասյան Ե., Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա, «Լրատու» N 2 (9), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 45:

⁷²² Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2013, էջ 34:

⁷²³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 43, 44:

«Նախրիտ» գործարանը՝ քլորոպրենային կառուցուկի, կառուստիկ սողայի, լատեքսների, քլորային կրի, հեղուկ քլորի, չհանգած կրի և բրվածնի արտադրողը: Հիմնարկությունում աշխատում էր մոտ 2.500 մարդ, արտադրանքի 90%-ն արտահանվում էր:

Ակնառու դարձան նաև շինարարական ոլորտի հիմնախնդիրները: Շինանյութ արտադրող քարի մշակման «Քարարդ» կոմբինատը նժզոհություն հայտնեց համարյա զրոյի հասած ներքին պահանջարկի կրճատումից: Ընկավ նաև ներմուծող շինանյութի պահանջարկը:

Արտահանման ծավալները կրճատվեցին 2008 և 2009 թվականներին համապատասխանաբար 8.26% և 34% անկումով, իսկ 2009 թ. կրճատվեցին նաև օտարերկրյա ներդրումները (25%-ով): Ի հավելումն, լմբացիկ հաշվի պակասուրդը 2009 թ. աճեց և ՀՆԱ-ում կազմեց զրեքե 15.5%՝ չնայած ներմուծման ծավալների նշանակալի կրճատմանը՝ ներքին պահանջարկի նվազմանը⁷²⁴: Միևնույն ժամանակ, հարկաբյուջետային պակասուրդն ընդլայնվեց մինչև ՀՆԱ-ում 7%, ինչը պայմանավորված էր կառավարության ծախսերի բարձր մակարդակով, որոնք ուղղված էին ներքին պահանջարկին աջակցելուն: 2009 թ. երկրորդ կեսին ՀՀ կառավարությունը քայլեր ծեռնարկեց համաշխարհային ճգնաժամի հետևանքները հաղթահարելու համար՝ ներառյալ հարկերի նվազեցումը փոքր և միջին ծեռնարկությունների համար (ՓՄՁ-ներ), պետական երաշխիքների ներդրումը շինարարության և արդյունաբերության ոլորտում գործող խոշոր ընկերությունների համար և ՓՄՁ վարկերի համար արտաքին աղբյուրների ապահովումը: Զեռնարկված միջոցառումների շնորհիկ վիճակն աստիճանաբար բարելավվեց: Երկիրն աստիճանաբար սկսեց դրւու գալ խոր ճգնաժամից, բայց շատ բան դեռ կախված է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի լիակատար հաղթահարումից, միջազգային ֆինանսական շուկայում կայունության հաստատումից:

⁷²⁴ Տես նույն տեղում, էջ 42:

թ. Բնակչության սոցիալական վիճակը

2000 թվականից հանրապետությունում դիտվում է գործազրկության մակարդակի պաշտոնական ցուցանիշների նվազում: Ամսական նվազագույն աշխատավարձը 2000-ից մինչև 2003 թ. կազմել է 5000 դրամ, իսկ 2004 թ. հունվարից՝ 13 հազար դրամ, որը պահպանվեց նաև 2005 թ.: 2006 թ. հունվարից դարձավ 15 հազար դրամ, իսկ 2007 թ. հունվարից՝ 20 հազար դրամ, 2008 թ. 25 հազար, 2009 թ. և 2010 թ. 30 հազար, իսկ 2011 թ.՝ 32 հազար 500 դրամ⁷²⁵: 11 տարիների ընթացքում հանրապետությունում միջին անվանական աշխատավարձը աճեց մոտ 5-ից 6 անգամ, 2000 թվականի 22.7 հազարը 2011 թ. դարձավ 123.6 հազար, այն դեպքում, եթե նույն ժամանակահատվածում գներն աճեցին 30-ից 60%-ով⁷²⁶: Գների և աշխատավարձի աճի դիմամիկան բնակչության կենսամակարդակի և բարեկեցության բնութագրից է: Բնակչության բարեկեցության, կենսամակարդակի գնահատման կարևոր ցուցանիշ է համարվում աղքատության մակարդակը: Աղքատությունն արտահայտվում է տարբեր ձևերով և շոշափում է կյանքի տարբեր կողմեր՝ սպառում, պարենային անվտանգություն, առողջություն, կրթություն, իրավունքներ, անվտանգություն, արժանապատվություն և արժանապատիկ աշխատանք:

2003 թ. ՀՀ կառավարությունը մշակել և իրագործել է «Աղքատության հաղթահարման ուղղմավարական ծրագիր»-ը (ԱՀՈ-Ծ), որի արդյունքում աղքատության մակարդակը 2000 թ. համեմատությամբ 2005 թ. կրճատվեց 1.9 անգամ, իսկ ծայրահեղ աղքատությունը՝ 4.5 անգամ⁷²⁷: 2000-2008 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատության մակարդակի կրճատումը 56-ից հասել է մինչև 27%-ի, բայց 2009 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում աղքատությունը նորից գերազիր տենդենց

⁷²⁵ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 67, Տես ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործութեության արդյունքները, էջ 63, 64, 65:

⁷²⁶ Տես նույն տեղում:

⁷²⁷ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 13:

ձեռք բերեց⁷²⁸: 2012 թ. ՀՀ-ում աղքատության մակարդակը կազմել է 32,4% 2008 թ. արծանագրված 27,6%-ի դիմաց: Ըստ աղքատների տեսակարար կշիռը 2012 թ. կազմել է 13,5% 2008 թ. արծանագրված 12,6%-ի դիմաց, իսկ ծայրահեղ աղքատության մակարդակը 2012 թ. կազմել է 2,8%՝ 2008 թ. արծանագրված 1,6%-ի դիմաց⁷²⁹:

Փաստորեն 2004-2008 թթ. արծանագրված տնտեսական աճը նպաստեց իրական աշխատավարձի բարձրացմանը, գրադարձության կայունացմանը և սոցիալական ծառայություններին ու տրանսֆերտներին ուղղվող բյուջետային ծախսերի ավելացմանը: Այդ ամենը, ինչպես նաև արտասահմանից մասնավոր տրանսֆերտների աճը նպաստեցին աղքատության մակարդակի գցակի կրճատմանը ՀՀ-ում: 2004-2008 թթ.-ին ընդհանուր և ծայրահեղ աղքատության մակարդակը նվազել էր⁷³⁰: Համաշխարհային ֆինանսատեսական ճգնաժամը լրջորեն վտանգեց ՀՀ-ում մինչև այդ ձեռք բերված տնտեսական աճը և աղքատության կրճատումը իր բացասական ազդեցությունը քողեց նաև բնակչության կենսամակարդակի վրա: 2009-2011 թթ. տվյալները ցույց են տալիս, որ ճգնաժամը լրից հետևանքներ քողեց աղքատության վրա: 2009 թվականին աղքատության մակարդակը աճել է՝ կազմելով 34.1%, 2008 թ. արծանագրված 27.5%-ի դիմաց: Իսկ ծայրահեղ աղքատությունը 2009 թ. կազմեց 3.6%՝ 2008 թ. 1.6%-ի դիմաց⁷³¹: 2011 թ. նոյեմբերին հրապարակված Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների համաձայն 2010 թ. համար աղքատության ընդհանուր չափը հաշվարկվել է ամսական 33.517 դրամ, աղքատությունը՝ 3%, իսկ բնակչության եկամուտների անհավասարատությունը՝ 3%, իսկ բնակչության եկամուտների անհավաս-

⁷²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2009, Երևան 2009, էջ 73:

⁷²⁹ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2012, Երևան, 2013, էջ 36:

⁷³⁰ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2008, Երևան, 2009, էջ 83:

⁷³¹ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2010, Երևան, 2010, էջ 49, 50:

րությունը (քևովածությունը) բնութագրող Զինի եկամուտների անհավասարության գործակիցը, 2008 թ. համեմատ աճել է՝ կազմելով 0.362, իսկ 2012 թ.՝ 0, 372⁷³²:

Վիճակագրական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ 2004-2008 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատները շահում են, բայց ոչ այնքան, ինչքան հարուստները, իսկ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ընթացքում, երբ տնտեսությունը անկում է ապրում, ավելի շատ տուժում են հենց աղքատները, իսկ հարուստները անգամ ճգնաժամի պայմաններում շարունակում են հարստանալ: 2009 թ. բնակչության մամեն երրորդը եղել է աղքատ, նրանցից ամեն հինգերորդը՝ 20.1%-ը, շատ աղքատ, իսկ 3.6%-ը՝ ծայրահեղ աղքատ: Միայն մեկ տարվա ընթացքում մոտ 214 հազար մարդ դարձել է աղքատ՝ հասցնելով աղքատների թվաքանակը 2009 թ.-ին մոտ 1.1 մլն- ի (մշտական բնակչության ցուցանիշի հաշվով): Մոտ 245 հազարը նույն ժամանակահատվածում դարձել է շատ աղքատ՝ հասցնելով շատ աղքատների թվաքանակն ավելի քան 650 հազարի: Միայն մեկ տարվա ընթացքում մոտ 65 հազարը դարձել է ծայրահեղ աղքատ՝ հասցնելով ծայրահեղ աղքատների թվաքանակը 2009 թ.-ին մոտ 117 հազարի: Աղքատությունը 2009 թ. շատ չի տարբերվում ըստ քաղաքային (33.7%) և գյուղական բնակավայրերի (34.9%), սակայն եթե 2008 թ.-ին աղքատության մակարդակը քաղաքային բնակչակայրերում գերազանցել է գյուղականին, ապա 2009 թ. գյուղական բնակչակայրերում այն գերազանցել է քաղաքայինին: Այդ հարաբերությունը շարունակվել է պահպանվել նաև հետագա տարիներին⁷³³:

Քաղաքային ծառառայողների հիմնական աշխատավարձը 2004 թ. հունվարի 1-ին սահմանվեց 20 հազար դրամ, 2005 թ. դարձավ 30 հազար դրամ, 2007 թ. 35.5 հազար դրամ, իսկ 2008-2011 թ.՝ անփոփոխ 40 հազար դրամ⁷³⁴:

Զքաղվածության բնագավառը կանոնակարգվեց 2005թ. ըն-

⁷³² Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2012, Երևան, 2013, էջ 58:

⁷³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48-52, 54:

⁷³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

դունված «Բնակչության գրաղվածության և գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքով և դրա կիրարկումն ապահովող ՀՀ կառավարության որոշումներով: Աշխատանքային ստաժ չունեցող անձանց տրվեց գործազրկի կարգավիճակ: Դա հնարավորություն ստեղծեց երիտասարդներին ընդգրկելու գրաղվածության պետական այնպիսի կարեռագույն ծրագրերից մեկում, ինչպիսին «Մասնագիտական ուսուցման կազմակերպում» ծրագիրն է, որի նպատակն էր նախնական մասնագիտական պատրաստման և արհեստագործական ուսուցման, ինչպես նաև որակավորման բարձրացման կամ վերամասնագիտացման միջոցով բարձրացնել նրանց մրցունակությունը աշխատաշուկայում՝ դրանով իսկ նպաստելով նրանց գրաղվածության ապահովմանը:

2004 թվականից տարեցտարի աճեցին գրաղվածության ծրագրերի համար նախստեսվող, այդ թվում՝ գործազրկության նպատակներին հատկացվող միջոցները: Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսները 2011 թ. կազմում են շուրջ 2.25 մլն մարդ, որից տնտեսապես գործուն բնակչությունը՝ 1.19 մլն մարդ է (տնտեսական ակտիվության մակարդակը՝ 52.9%): Զքաղված են համարվում 1.1 մլն մարդ (գրաղվածության մակարդակը մոտ 49%), որից գյուղական բնակավայրում 66%, քաղաքում՝ 40%: Ընդ որում ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների դասակարգման գրաղվածների շուրջ 45.3%-ը ընդգրկված են գյուղատնտեսության, որտորության և անտառային տնտեսության ոլորտներում (այստեղ գրաղված են համարվում նաև հողի թեկուց փոքր հողակտորի սեփականատեր հանդիսացող անձինք), որտեղ 1.2% աճ է արձանագրվել 2008 թ. հետ համեմատած, ի տարբերություն մշակող արդյունաբերությունում նույն ժամանակահատվածի 1.5% և շինարարությունում 0.3% ամնման ցուցանիշների: Իրական գործազրկության մակարդակը շուրջ 19.2%:⁷³⁵

Ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը բացասական ազդեցություն

⁷³⁵ Տե՛ս Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 24:

է բողել նաև բնակչության կենսամակարդակի վրա: Այսպես՝ 33.517 դրամ աղքատության ընդիանուր սահմանի և 35.8% աղքատության մակարդակի պայմաններում նվազագույն աշխատավարձը 32500 դրամ էր, աշխատանքային միջին կենսարշակը՝ 28.396 դրամ (2012 թ. բյուջեով նախստեսվում էր այն դարձնել 31.255 դրամ), սոցիալական հիմնական կենսարշակը 10.500 դրամ (2012 թ. համար՝ 13000 դրամ), աղքատության անապահության ընտանեկան միջին նպաստը 26.853 դրամ (2012 թ. նախստեսվում էր այն դարձնել 29.538 դրամ), ընդ որում շահառուների թիվը չի գերազանցում նույնիսկ պաշտոնական վիճակագրությամբ հայտարարված աղքատների թվի 40%-ը՝ այն դեպքում, եթե սպառողական նվազագույն զամբյուղը կամ սոցիալական նվազագույն ընդունելի մակարդակը 2011 թ. կազմում էր շուրջ 63000 դրամ: Ըստ էության համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը վատքարացրեց ՀՀ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Փաստորեն 2011 թ. համար սահմանված և փոփոխության չենթարկված 32500 դրամ ամսական նվազագույն աշխատավարձը ոչ միայն շուրջ 49%-ով զիջում էր 2011 թ. նվազագույն սպառողական զամբյուղի մեծությանը, այլև անցնում էր նույնիսկ 2010 թ. հաշվարկված աղքատության 33517 դրամի սահմանը⁷³⁶:

2000-2008 թթ. հանրապետությունում մեծ ուշադրություն է դարձվել բնակչության կենսարշակային ապահովության խնդիրներին: Այդ ժամանակահատվածում բնակչության կենսարշակային խնդիրների լուծմանը միտված քայլերը կարելի է բաժանել երկու խմբի: առաջին՝ կենսարշակային համակարգի բարեփոխումների իրականացում՝ միտված առկա սոցիալ-տնտեսական և հասարակական հարաբերություններին հարիր, միջազգային փորձի վրա հիմնված համակարգի ներդրմանը, երկրորդ՝ ֆինանսական խնդիրների լուծում՝ միտված կենսարշակառուների սոցիալական վիճակի բարելավմանը և կենսարշակների չափերի շարունակական աճին:

⁷³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 737 պատգամավորական խմբակցության տեսակետը 77 կուսակցության վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության և 2012 թ. պետական բյուջեի վերաբերյալ, 2011, էջ 4, 5:

2000 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց «Հայաստանի Հանրապետությունում կենսաբոշակային ապահովության ուղղմափառության հիմնադրույթները», որի հիման վրա մշակվեց 2003 թ. «Պետական կենսաբոշակաների մասին» ՀՀ օրենքը:

Չուզահեռարար ՀՀ կառավարությունը նաև քայլեր ձեռնարկեց՝ ուղղված կենսաբոշակային ապահովության համակարգի զարգացումն ապահովող ենթակառուցվածքների ստեղծմանն ու դրանց գործունեության ապահովմանը: Հնարավորություն ստեղծվեց շարունակական դարձնել կենսաբոշակաների չափերի բարձրացումը, որի արդյունքում 2000-2008 թթ. միջին կենսաբոշակը աճել է շուրջ 4 անգամ՝ 2000 թ. 3700 դրամ, 2007 թ.՝ շուրջ 13000 դրամ, 2008 թ. 21.370 դրամից հասնելով 31 հազար 255 դրամի՝ 2011 թ.⁷³⁷:

Փաստորեն պետական բյուջեի ֆինանսական ամենածավալուն սոցիալական ծրագիրը կենսաբոշակայինն է, որին շահառու է 518 հազար մարդ և որին ուղղված է պետական բոլոր ծախսերի 22-23%-ը⁷³⁸: Այս ոլորտում կառավարությունը բարեփոխում է իրականացրել երկու հիմնական ուղղություններով՝ կատարելագործել պետական կենսաբոշակի գործող համակարգը և օրենսդրական հիմքեր ստեղծել աշխատավարձի հետ ուղղակի կապ ունեցնող և անձնական պատասխանատվության վրա հիմնված կուտակային կենսաբոշակային համակարգի ներդրման համար, որի կիրառումը դեռևս վաղաժամ է: Ներկայում յուրաքանչյուր վեցերորդ կենսաբոշակառու իր բոշակը ստանում է ալլաստիկ քարտերով, և այս գործընթացը շարունակվում է: Կենսաբոշակային բարեփոխման կարևոր նպատակներից է կենսաբոշակի չափի շարունակական բարձրացումը: 2008-2011 թթ. կառավարությունը շնչին չափով (3 անգամ) կատարել է կենսաբոշակի համատարած ավելացում՝ բոլոր խմբերի կենսաբոշակառուների համար և 2 անգամ՝ կենսաբո-

⁷³⁷ Տես ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 65, 66:
⁷³⁸ Տես նույն տեղում:

շակառուների առանձին խմբերի համար⁷³⁹: 2007 թ. համեմատ՝ կենսաբոշակի միջին մակարդակը 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ աճել է 2.1 անգամ, իսկ բազային կենսաբոշակը՝ 2.5 անգամ⁷⁴⁰: Արմատական փոփոխություններ են կատարվել նաև զինվորական կենսաբոշակառուների և զոհված զինծառայողների ընտանիքներին տրվող դրամական օգնության բնագավառում: Ընտանեկան նպաստի ոլորտում զոհված զինծառայողի ընտանիքին տրվող դրամական օգնության չափը սահմանվել է 30 հազար դրամ, որին 2011 թ. սեպտեմբերի 1-ից լրացնից ավելացվել է յուրաքանչյուր երեխայի համար 20 հազար դրամ⁷⁴¹:

Սոցիալական քաղաքականության ծրագրերը մշակելիս կառավարությունը հատուկ ուշադրություն է դարձրել բնակչության սոցիալական խոցելի կամ հատուկ կարիքներ ունեցող կամ առանձնահատուկ մոտեցում պահանջող խմբերի՝ հասարակությանը ինտեգրվելու առավել ճկուն միջոցների ներդրմանը:

Կառավարությունը անօրեան միայնակ տարեցների, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների, մանկատների սաների և այլ սոցիալական խմբերի պատկանող անձանց համար նախաձեռնել է «սոցիալական բնակարան» ծրագրի իրականացման գործընթացը: Պետական նպաստների բնագավառում կառավարությունը աշխատել է ճշտել ընտանեկան նպաստի ծրագրի հասցեականությունը՝ համակարգում ընդգրկելով առավել սակավ ապահովմերին, և 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ հանրապետության շուրջ 100 հազար աղքատ ընտանիք 2008 թ. 21 հազար դրամի փոխարեն ամսական միջին հաշվով ստացել է 27 հազար դրամ նպաստ: Նպաստ ստանալու իրավունքից զրկվել է շուրջ 17 հազար ոչ անապահով ընտանիքը⁷⁴²:

Ընտանեկան նպաստի համակարգից դուրս մնացած ընտանիքներին հատկացվել է միանվագ հրատապ դրամական օգնութ-

⁷³⁹ Տես նույն տեղում, էջ 63, 65, 66:

⁷⁴⁰ Տես նույն տեղում:

⁷⁴¹ Տես նույն տեղում, էջ 66:

⁷⁴² Տես նույն տեղում:

յուն, որի չափերը նույնպես 2009 թ. ավելացվել են 20%-ով, իսկ 2010 թ. ևս 35%-ով: Ներկայում այն 13500 դրամ է՝ 2008 թ. 8000 դրամի փոխարեն⁷⁴³:

Երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստը հասցել է 50 հազար դրամի (35 հազար դրամի փոխարեն), 1-ին և 2-րդ երախայի համար՝ 430 հազար դրամի՝ 300 հազար դրամի փոխարեն, 3-րդ և հաջորդ յուրաքանչյուր երեխայի համար նպաստը բարձրացել է 6 անգամ, որ ներկայում 18 հազար դրամ է (3000 դրամի փոխարեն): Ըստ որում նպաստի չափի բարձրացման շնորհիվ շեշտակիորեն ավելացավ նպաստից օգտվող անձանց թիվը՝ շուրջ 3 անգամ⁷⁴⁴:

ճգնաժամի տարիներին սոցիալական ոլորտներին՝ սոցիալական ապահովությանը, առողջապահությանն ու կրթությանը ուղղված միջոցների բաժինը պետական բյուջեի ծախսերում չիջակ 40%-ից, և կառավարությունը կատարեց իր սոցիալական բոլոր պարտավորությունները⁷⁴⁵:

Համաշխարհային բանկի փորձագետների հաշվարկները ցույց են տվել, որ եթե կառավարությունը չկատարեր 2009 թ. վերը քարեկված կենսաբոշակների և սոցիալական աջակցության ծրագրերի հավելումները, ապա աղքատության մակարդակը հանրապետությունում կիහներ ոչ թե 34.1%, ինչպես արձանագրել է ազգային վիճակագրական ծառայությունը, այլ 51.7%:

ՀՀ կառավարությունը՝ սկսած 2009 թ.-ից, մեծ վարկեր վերցրեց միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից և այլ դրույ երկրներից՝ թույլ շտալու համար ճգնաժամի հետևանքով պետական ծախսերի, այսինքն քոշակների, նպաստների, աշխատավարձի կրծատում: Դա բնակչության սոցիալական վիճակի վատրացում թույլ շտալու առումով արդարացված էր, բայց թերեւ երկրի արտաքին պարտքի բեռի ավելացման: Եվ ահա 2012 թ. բյուջեում արդեն նախատեսված էր վերադառնալ ցածր դեֆիցիտին՝ հաս-

նելով այն նախաճգնաժամային 3%-ին, ինչը նշանակում է կառավարելի պահել պարտքը և չվտանգել տնտեսական աճը:

2012 թ. 10%-ով նախատեսվում էր ավելացնել 100 հազար ընտանիքների սոցիալական նպաստները, մոտ 500 հազար քոշակառուների թոշակները: Հարկ է նշել, որ բյուջեի ծախսերից ամենամեծածավալը հենց կենսաբոշակներին ուղղվող գումարներն են՝ մոտ 200 մլրդ դրամ կամ բյուջեի ծախսերի մոտ 20%-ը: Այլ բան է, որ բարձրացումից հետո 28 հազար դրամ միջին կենսաբոշակը դեռևս բավարար չէ կենսական կարևոր կարիքների բավարարման համար: 2012 թ. բյուջեի ամենակարևոր նորույթունը այսպես կոչված սոցիալական փաթեթն է: Մոտ 120 հազար պետական ծառայողներ օգտվելու են այդ փաթեթից, որով նրանք կարող են հոգալ իրենց կրթական, առողջապահական, Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Լեռնային Ղարաբաղում հանգտանալու, հիփոթերային վարկերի տոկոսները մարելու պահանջները: Այս փաթեթը նշանակում է, որ պետական ծառայողների եկամուտները կավելանան մոտ 10%-ով, թեև նրանք այդ գումարները կանխիկ չեն ստանան⁷⁴⁶: Դրանք անկանխիկ կուղղվեն այն նպատակին, որը կորչի պետական ծառայողը: Գնաճի ցուցանիշի պահպանումը կարևոր էր նաև և առաջ սոցիալական առումով, քանի որ եթե ավելի բարձր լիներ, ապա կփոշիացներ կենսաբոշակների և նպաստների բարձրացման արդյունավետությունը, ուստի սոցիալական ծախսերի ավելացման և գնաճի զսպման գործընթացների գոգահեռ իրականացումը նույնպես բյուջեի կարևոր խնդիրներից էր:

Սոցիալական ոլորտում ևս առկա են մի շարք թերություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել հետևյալը. ընտանեկան նպաստի համակարգի տվյալների ստուգման արդյունքում 17 հազար ընտանիք իրավացիորեն գրկվեց ընտանեկան նպաստի իրավունքից, փոխարենը շուրջ 9 հազար ընտանիք ճանաչվեց կարիքավոր և ընդունվեց համակարգում: Կենսաբոշակային համակարգում նշանակեցին 65 հազար անհատական գործեր, վերականգնվեցին գործեր 5 հազար կենսաբոշակառուի թերվածարված գումարները,

⁷⁴³ Տես Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թվականին, էջ 50, 52:

⁷⁴⁴ Տես նույն տեղում:

⁷⁴⁵ Տես նույն տեղում:

դադարեցվեցին 18 հազար «ոչ առկա» անձանց կենսաթոշակների վճարումը⁷⁴⁷: ՀՀ Վերահսկիչ պալատի ստուգումների շնորհիվ հայտնաբերվեցին մեծ չափերի յուրացումներ կենսաթոշակային համակարգում: Ժողովրդագրական իրավիճակի առկա հիմնախնդիրներից է բնակչության ժողովրդագրական ծերացումը, որի ընթացքը հանրապետությունում հետխորհրդային տարիներին մեծապես արագացել է: Բնակչության ծերացումը կամ ժողովրդագրական ծերացումը երկարատև ժողովրդագրական փոփոխությունների, բնակչության վերարտադրության, ծննդության, մահացության և դրանց հարաբերակցություններում տեղ գտած տեղաշարժերի, ինչպես նաև նասամբ, միզրացիայի հետևանք է: Ըստ ՍԱԿ-ի ժողովրդագրական ծերացման սանդղակի, եթե երկրի բնակչության կառուցվածքում 65 և բարձր տարիքի բնակչությունը կազմում է 7 %-ից ավելի, ապա տվյալ բնակչությունը համարվում է ծերացած, այդ ցուցանիշը 2013 թ. տարեսկզբի դրությամբ ՀՀ-ում կազմել է 10,6%⁷⁴⁸:

2000-2002 թթ. ՀՀ-ում շարունակվում էր պահպանվել նախորդ տարիների արտագաղթի զգալի ծավալները, և ՀՀ-ից մեկնողների ու ժամանողների միջին տարեկան տարբերությունը կազմում էր շուրջ 55 հազար մարդ (բացասական մնացորդ), ապա 2002-2003 թթ. չնայած ուղևորահոսքերի ծավալներին՝ այն կտրուկ նվազեց՝ հասնելով 3-ից 10 հազարի, իսկ սկսած 2004 թվականից յուրաքանչյուր տարի արծանագրվում էր միզրացիայի դրական մնացորդ և ՀՀ ժամանողների թիվը գերազանցում էր ՀՀ մեկնողների թվին⁷⁴⁹: ՀՀ-ում միզրացիոն խնդիրների կորորդինացման և դրանց լուծման արդյունավետությունից ելնելով՝ դեռևս 1990-ական թթ. վերջերին ստեղծվեց միզրացիայի և փախստականների հիմնահարցերը համակարգող պետական կառավարման առանձին մարմին՝ ՀՀ կառավարությանն առընթեր վարչության կարգավիճակով: Այդ մարմնի գործունեության շնորհիվ մեր հանրապետությունն ունեցավ միզրացիայի պետական կարգավորման հայեցա-

կարգային փաստաթուղթ: Այն հանդիսացավ ՀՀ կառավարության 2004թ. հունիսի 25-ի որոշմամբ ընդունված ՀՀ բնակչության միզրացիայի պետական կարգավորման հայեցակարգ, որով սահմանվեցին միջազգային հոսքերի պետական կարգավորման համակարգի արմատական կատարելագործմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումների սկզբունքները:

2006 թ. Հայաստան ժամանակաշրջանում թիվը մոտ 22 հազարով ավելի է եղել ՀՀ-ից մեկնողների թվից: 2007 թվականին մեկնողների և ժամանողների թվաքանակների տարբերությունը մեծ չէր⁷⁵⁰:

2000-ականների առաջին տարիներից սկսած ՀՀ-ում որոշակի փոփոխություններ կրեցին ինչպես աղքատությունն ու անհավասարությունը, այնպես էլ միզրացիոն գործնթացները⁷⁵¹: 2002-2006 թթ. սկզբում կտրուկ նվազեց ՀՀ արտաքին միզրացիայի միջին տարեկան բացասական մնացորդի մեծությունը: 2002-2003 թթ. ՀՀ արտաքին միզրացիոն հոսքերի բացասական հաշվեկշիռը կտրուկ նվազեց հասնելով տարեկան մոտ 6500 մարդու: Իսկ 2004-2006 թթ. այդ ցուցանիշը դարձավ նույնիսկ դրական՝ 2006 թ. վերջում հասնելով 21.8 հազարի⁷⁵²: ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության գրադաժության պետական ծառայության (ԶՊԾ) տվյալներով գործակազրկությունը ևս երկրում սկսում էր աստիճանաբար նվազել 2002 թ.՝ 9.8%-ից 2006 թ. հասնելով 7.8%-ի⁷⁵³: Բնակչության առավել հարուստ և առավել աղքատ 20%-ի եկամուտների տարբերությունը 2004 թ. հասել էր նույնիսկ 10.6-ի, իսկ 2006 թ.՝ 7.6-ի: ՀՀ սահմանային անցակետերում ուղևորահոսքերի հաշվառման համակարգի տվյալներով 2007 թվականից կրկին բացասական դարձավ ՀՀ արտաքին միզրացիոն հաշվեկշիռը: 2008 թ. հասավ 23.1 հազարի: Այդ նույն թվականին վրա հասած համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը լուրջ ազդեցություն թողեց ոչ միայն աղքատության ու անհավասարության, այլև

⁷⁴⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.10.2012:

⁷⁴⁸ Տե՛ս Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 19:

⁷⁴⁹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 69:

⁷⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁵¹ Սինասյան Է., Մինասյան Ա., ՀՀ ժողովրդագրական և սոցիալական հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները, «Լրատու», N1, Ստեփանակերտ, էջ 28:

⁷⁵² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 69:

⁷⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

միզրացիոն հոսքերի վրա: 2009-2010 թթ. այդ հաշվեկշռի բացասական բնույթը ոչ միայն պահպանվել է, այլև աճել է՝ հասնելով 30-ից 50 հազարի⁷⁵⁴: Այդ նույն միտումը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքներով արձանագրվեց, որ ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համեմատությամբ, ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի ցուցանիշը՝ հաշվառման պահի դրույթամբ՝ 2011 թ. հոկտեմբերին նվազել է շուրջ 195 հազար մարդով, կամ 6%-ով, այն դեպքում, եթե միջմարդահամարային տարիներին (2002-2011 թթ.) ՀՀ բնակչության հավելածը կազմել է 126 հազար մարդ: Այսինքն՝ մշտական բնակչության թվաքանակի ցուցանիշի նվազումը միջմարդահամարային տասնամյակում ի հաշիվ միզրացիայի գնահատվում է (կազմում է) շուրջ 320 հազար մարդ⁷⁵⁵:

Մեկնողների և ժամանողների բացասական տարբերությունն ակնհայտ է, այսինքն՝ տարվա ընթացքում ավելի շատ մարդ մեկնում է, քան վերադառնում: «Միզրացիայի նվազման միտումը պետք է դառնա իրականացվող միզրացիոն քաղաքականության առարկան,- ընդգծել է ՀՀ նախագահը 2011 թ. հունիսին միզրացիոն քաղաքականությանը նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Հայաստանում միզրացիայի վերաբերյալ վիճակագրության պակաս կամ տվյալների հավաքագրման թերացումներ կան, որոնք քոյլ չեն տալիս կարճաժամկետ հատվածում պարբերաբար և ճշգրիտ պատկերացումներ կազմել իրավիճակի և զարգացումների մասին: Ըստ հանրապետության դեկավարի, ի վերջո, մարդկանց աշխատանքային միզրացիայի գործնթացը բարդ երևոյթ է, հիմնվում է քազմարիվ սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործուների վրա»⁷⁵⁶:

2000 թ. Հայաստան չի վերադարձել նոտավորապես 57 հազար մարդ, 2001 թ.՝ 60 հազար մարդ, այնուհետև այն փոքրացել է և արդեն 2004-2006 թթ. գրանցվել է դրական հաշվեկշռություն: Վերջին տարիների ընթացքում (2008-2009 թթ.) Հայաստան չվերադարձնելով:

⁷⁵⁴ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.10.2011:

⁷⁵⁵ Տես Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 22:

⁷⁵⁶ Տես նույն տեղում, «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.10.2011:

ի թվաքանակը կազմել է 23-30 հազար մարդ⁷⁵⁷: Ինչ վերաբերում է 2011 թվականին, Հայաստանից մեկնողների թվաքանակը 43820 մարդով գերազանցեց ժամանողներին⁷⁵⁸, իսկ 2012 թ. 42784 մարդով⁷⁵⁹:

Հանրապետությունից անընդհատ աճող արտագաղթը, միզրացիան կանխելու համար խիստ անհրաժեշտ է կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել:

Ավելացվել է բոլոր տեսակի պետական նպաստների և կենսաբոշակների չափը: Ընտանեկան նպաստի միջին չափն աճել է 29%-ով, երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստը՝ 43%-ով, երեխայի խնամքի համար նպաստը՝ 6 անգամ, բազային կենսաբոշակը՝ 2.5 անգամ կենսաբոշակի միջին մակարդակից ավելի, քան 2 անգամ:

Բ. Առողջապահությունը

21-րդ դարասկզբին առողջապահության ոլորտում իրականացված քաղաքականության նպատակներն են եղել՝ համակարգի կայուն զարգացումը, սոցիալական արդարության ու համերաշխության սկզբունքներով բնորոշվող առողջապահության համակարգի ձևավորումը, բժշկական օգնության որակի ու մատշելիության բարձրացումը, բնակչության առողջության պահպանումը և բարելավումը:

Առողջապահական հաստատությունների մասնավորեցման ռազմավարության իրականացումն ուղղված է եղել ոլորտում սոցիալական և շուկայական սկզբունքների համապատասխանեցմանը, ինչպես նաև ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների ներգրավման նպատակով առողջապահական հաստատությունների ներդրումային գրավչության բարձրացմանը:

Ելմելով ժամանակի պահանջներին համապատասխան առող-

⁷⁵⁷ Տես նույն տեղում, էջ 121-122:

⁷⁵⁸ Տես Միզրացիա և մարդկան զարգացում, հնարավորություններ և մարտահրավերներ 2009, «Հայաստան», Երևան, 2009, էջ 78:

⁷⁵⁹ Տես Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2013, էջ 122:

զապահական հաստատությունների ներուժի ձևավորման և առողջապահությանը հասցեագրվող ուսցիոնալ միջոցների օգտագործման անհրաժեշտությունից՝ իրականացվեց առողջապահական համակարգի օպտիմալացման գործընթացը:

ՀՀ պետքութեաց առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորման աճը կրել է շարունակական և կայուն բնույթ: Այդ ամենը անմիջական ազդեցություն ունեցավ համակարգի զարգացման, բուժօգնության որակի ու մատչելիության բարելավման վրա: Ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը հնարավորություն տվեց ավելացնել պետության առողջապահական ծրագրերը և մեծացնել դրանց ծավալներն ու մատչելիությունը:

2006 թ. առողջության առաջնային պահպանման ծառայությունները հանրապետության բնակչության համար դարձան անվճար: Ամբողջառ-պոլիկլինիկական համակարգի հզորացումը ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող առողջապահական բարեփոխումների առանցքային ուղղություններից էր: Վերջինս արտացոլվել է նաև ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված «Արտադրության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրում»: 2000-ական թթ. շարունակվում ու ընդլայնվում էր ընտանեկան բժշկության համակարգի ներդրումը որպես ՀՀ բնակչության ու հատկապես անապահով խավի համար առողջության առաջնային պահպանման և ախտորոշչի ծառայությունների մատչելիության գրավական: Առաջին անգամ մասնագիտացված ստումատոլոգիական ծառայության մատուցումը 65 տարեկանից բարձր բնակչության տարիքային խմբի համար իրականացվեց պետական պատվերի շրջանակներում⁷⁶⁰:

2006 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց «Առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող բժիշկի ազատ ընտրության և նրա մոտ բնակչության գրանցման կարգը», որով կանոնակարգվում էր բնակչության կողմից բժշկի ազատ ընտրության և նրա մոտ գրանցման գործընթացը: Պետական բյուջեի միջոցների հաշվին իրականացվեց կենտրոնացված կարգով բուժ-

սարքավորումների ծեղբերումը: Ծուտով բուժսարքավորումներով բավարարելու խնդիրը առավելապես ուղղվեց դեպի մարզային առողջապահության համակարգ⁷⁶¹: 2001-2007 թթ. բացվեցին ժամանակակից բուժսարքավորումներով ու տեխնոլոգիաներով հագեցված բաժանմունքներ ու կենտրոններ: Այդ ընթացքում ակնհայտ հաջողություններ արձանագրվեցին վարակիչ հիվանդությունների համաճարակաբանական վերահսկման ուղղությամբ:

Առողջապահության ոլորտում կառավարությունը հետևողականորեն իրականացրել է բուժծառայությունների որակի և մատչելիության բարձրացման, ինչպես նաև ոլորտի ստվերայնության կրճատման աշխատանքներ: Այսպես, կառավարության նախաձեռնությամբ 2008 թվականի հուլիսի 1-ից մեկնարկեց ծննդօգնության՝ պետության կողմից երաշխավորված անվճար բժշկական օգնությունն ու սպասարկումը ըստ հավաստագրերի: 2011 թվականի հունվարի 1-ից ներդրվեց մինչև 7 տարեկան երեխաների հիվանդանոցային անվճար բուժօգնության հավաստագրի ծրագրը և երեխայի առողջության անձնագրը: 2011 թվականի մայիսից անվճար էր 14 տարեկանը բոլորած նախագինակոչային տարիքի երիտասարդների բուժզմնումը և անհրաժեշտության դեպքում բուժությունը⁷⁶²: 2010-2011 թվականների ընթացքում ներդրվել ու իրականացվում է հիվանդանոցային և առողջության առաջնային պահպանման օղակում աշխատող բուժաշխատողների կատարողականի վրա հիմնված խրախուսական վարձատրության նոր համակարգ: 2010 թվականին ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվեց «Դեղերի պատշաճ արտադրական գործունեության կանոնները», ինչի շնորհիվ ՀՀ-ում մեծանում էր տեղական արտադրության դեղերի արտահանման ծավալները, արտադրության տեխնիկական հագեցվածությունը համապատասխանեցվում էր ժամանակակից միջազգային չափանիշներին, բարձրանում էր դեղերի որակի, արդյունավետության, անվտանգության վերահսկողության մակարդակը:

⁷⁶¹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 70, 71:

⁷⁶² ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 73:

Բնակչության բուժսպասարկման որակի և մատչելիության բարձրացման տեսակետից կառավարության կարևոր ճեղքերումներից են հանրապետությունում շտապօգնության ծառայության զարգացմանն ու արդիականացմանն ուղղված միջոցառումները: 2011 թվականին շտապօգնության ծառայությունների ավտոպարկը նորացվեց Չինաստանի կառավարության դրամաշնորհով ստացված 88 ժամանակակից ավտոմեքենաներով, որոնք հատկացվեցին Երևանի և հանրապետության բոլոր մարզերի գրեթե բոլոր քաղաքների 38 բուժիմնարկներին:

Շտապօգնության ծառայության բժիշկների աշխատավարձը 2011 թվականի հուլիսի դրությամբ կազմեց 103 հազար դրամ՝ 2010 թվականի 54 հազար դրամի փոխարեն, բուժքույրերինը՝ 75 հազար դրամ՝ 47 հազար դրամի փոխարեն, վարորդներինը՝ 96 հազար դրամ՝ 71 հազար դրամի փոխարեն⁷⁶³:

Շտապօգնության ծառայության աշխատանքի որակի բարելավման նպատակով մշակվել և ներդրվել են 15 կինհիկական ուղղուցներ՝ առավել հաճախ պատահող և կյանքին վտանգ սպառնացող վիճակների վերաբերյալ:

Առողջապահության ոլորտում կրծատմանն ուղղված միջոցառումների շարքում կառավարությունը 2010 թվականին սկսեց համավճարի ծրագրի փորձարկումը 3 բուժհաստատություններում, իսկ 2011 թվականի փետրվարի 1-ից ծրագրի գործողությունը տարածվեց հանրապետության բոլոր բաժինատառությունների անհետաձգելի և գինեկոլոգիական բժշկական ծառայությունների վրա՝ միաժամանակ համավճարից ազատելով սոցիալապես անապահող և հատուկ խմբերում ընդգրկված անձանց: 2011 թվականին՝ համավճարի ներդրման 6 ամիսների ընթացքում, համավճարով բյուջե է մուտքագրվել նախկինում ստվերային շրջանառության մեջ գտնվող 439.6 մլն դրամ: Պետական բյուջե փոխադրված հարկերը, նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ, աճել են 39 տոկոսով կամ 734.9 մլն դրամով⁷⁶⁴:

⁷⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

⁷⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

Բյուջետային հատկացումների ավելացման, ֆինանսավորման համավճարային նոր մեխանիզմների ներդրման, վճարովի ծառայությունների գների մասնակի կարգավորման, ինչպես նաև հիվանդանոցային ծառայություններ մատուցող բուժհաստատություններում աշխատակիցների աշխատավարձերի վճարման մասնակի կանոնակարգման պայմաններում բժիշկների միջին աշխատավարձը 2010 թվականի 97.0 հազար դրամի դիմաց 2011 թվականին կազմել է շուրջ 170 հազար դրամ, բուժքույրերինը՝ համապատասխանաբար 52 և 70 հազար դրամ, մայրապետներինը՝ 47 և 57 հազար դրամ, մանկական ծառայության բժիշկներինը՝ 92 և 215 հազար դրամ⁷⁶⁵:

Ստվերային շրջանառության աղբյուր էր նաև պոլիկինիկաների կողմից զանազան տեղեկանքների տրամադրումը քաղաքացիներին: ՀՀ կառավարությունը 2011 թվականի հունիսի 2-ի որոշմամբ կասեցրել է քաղաքացիներից օրենքով չսահմանված որևէ տեղեկանք պահանջելը:

Բուժժառայության մատչելիության բարձրացման նպատակով կառավարությունը խթանել է կամավոր բժշկական ապահովագրության համակարգի զարգացումը, «Եկամտահարկի մասին» օրենքում գործատուների կողմից յուրաքանչյուր աշխատողի առողջության ապահովագրության համար կատարված ամսական 10000 դրամ ապահովագրավճարը սահմանել է որպես համախառն եկամտից նվազեցվող եկամուտ: Օգտվելով ընձեռած հնարավորությունից՝ 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ 2677 ձեռնարկություն և կազմակերպություն պայմանագրեր են կնքել 23277 աշխատողների բժշկական ապահովագրության վերաբերյալ⁷⁶⁶:

Առանձնահատուկ կարևորություն ունի կառավարության կողմից մարզերում իրականացվող բուժհաստատությունների արդիականացման ծրագիրը: Հիմնովին վերակառուցվել է և բժշկական նորագույն սարքավորումներ տեղադրվել Խօնանի, Հրազդանի, Արմավիրի, Արարատի և Գորիսի բժշկական կենտրոններում: 2011

⁷⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74:

⁷⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:

թվականին ցուցակը համալրվեց Ապարանի և Գավառի բուժկենտրոններով: 2010 թվականին սկսվեցին Շիրակի մարզի Գյումրու բժշկական նոր կենտրոնի կառուցման աշխատանքները, որոնք ավարտվեցին 2012 թվականի վերջին: Շիրակի մարզում գործում է միջազգային չափանիշներին համապատասխան ժամանակակից բժշկական կենտրոն, որը մարզի բնակչությանը նատուցում է որակյալ և մատչելի բժշկական ծառայություններ: Հանրապետության 50 գյուղական համայնքներում նույն ժամանակահատվածում կառուցվեց 20 նոր և նորոգեց 30 համայնքային ամբողջապահության տրամադրելով նաև ժամանակակից բժշկական սարքավորում, կահույք և բուժպարագաների ստանդարտ հավաքածու: Ընդհանուր առնամբ այս ուղղությամբ իրականացվել է 27 մճ ԱՄՆ դրամարին համարժեք ներդրում, որից 5 մճ դրամը՝ սարքավորումների և կահույքի համար՝ 767: 2012 թ. հանրապետությունում բնակչության ստացիոնար բուժումն իրականացվել է 127 հիվանդանոցներում, որոնց 70,1%-ը՝ ՀՀ առողջապահության նախարարության ենթակայության են, ինչպես նաև հանրապետությունում գործող 513 ամբողջապահության հիմնարկների 28,1%-ը, հիվանդանոցային մահճակալների 61,8%-ը՝ 768:

Չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, այնուամենայնիվ առողջապահության ոլորտում առկա են մի շարք թերություններ ու բացքողումներ, չլուծված հրատապ խնդիրներ: Առողջապահության ոլորտում պետական ծախսերը շարունակում են մնալ փոքրածավալ: Առողջապահության ծառայություններից օգտվող բնակչության քանակը դեռևս ցածր է:

Բնակչության ընդամենը 25%-ն է օգտվում այդ ծառայությունից և սա հատկապես առկա է քաղաքային վայրերում ու աղքատների շրջանում: Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը (52%) նախընտրում է այցելել պետական հիվանդանոցներ, որտեղ նրանց այցելությունները հասնում են 43%-ի: Միայն 5%-ն է օգտվում մասնավոր հիվանդանոցներից: Սա ցույց է տալիս, որ բնակ-

⁷⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶⁸ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 271:

չուրյան շատ փոքր հատվածն է ունակ վճարել բժշկական ծառայությունների դիմաց:

2008 թ. բնակչության անձնական ծախսերի 73%-ը ուղղվել է առողջապահական ծառայություններին, որը վկայում է դրանց չափազանց թանկ լինելու մասին: Ծիշտ է, այս երևույթը կանխելու համար կառավարությունը դեռևս 2008 թ. մշակեց աղքատ ընտանիքների ծախսերը հոգալու ծրագիր, սակայն մինչև 2013 թ. միայն բնակչության 20%-ն է օգտվել այդ ծրագրից⁷⁶⁹:

Ժ. Կրթությունը

Երրորդ հազարամյակի սկզբին հիմք դրվեցին ու նախանշվեցին կյրական բարեփոխումների առաջին ուղղությունները կրթական բոլոր աստիճաններում՝ նախադպրոցականից մինչև մասնագիտական: Անցած 10-ից ավելի տարիները նաև լայնածավալ բարեփոխումների ժամանակահատված էին միջնակարգ կրթության արդիականացման, որակի բարելավման, մատչելիության մեծացման, կառավարման ապակենտրոնացման և արդյունավետության բարձրացման առունուկ:

2001 թվականից ուսումը դարձավ 11-ամյա, իսկ 2006-ից՝ 12-ամյա (տարրական՝ 4 տարի, հիմնական՝ 5 տարի և ավագ դպրոց՝ 3 տարի): Այդ ամենը ամրագրվեց 2009 թ. Ազգային ժողովի կողմից լույսումված «Հանրակրթության մասին» օրենքում: Եթե 1990-1991 ուստարում պետական հանրակրթական դպրոցների թիվը հանրապետությունում 1347 էր՝ 59,8 հազար աշակերտներով և 55,5 հազար ուսուցիչներով, ապա 2006-2007 ուստարում՝ 1427 դպրոցներում սովորում էր 471,3 հազար աշակերտ⁷⁷⁰, 41,7 հազար ուսուցիչներով, իսկ 2012-2013 ուստարում դպրոցների թիվը կազմում էր 1388, սովորում էր 361, 228 հազար աշակերտով և 39,5 հազար ուսուցիչներով⁷⁷¹:

⁷⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁷⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 72:

⁷⁷¹ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրը, 1995, 1996, Երևան, 1998, էջ 67, նույնը, 2006, էջ 107, Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուստարում, Վիճ. Մեղեկագիր, Երևան, 2013, էջ 4, 40, 55:

Կրթության ոլորտում 2008 թ. աշխատում էր շուրջ 45 հազար մանկավարժ: Կրթության որակի ապահովման տեսանկյունից հատուկ կարևորելով ուսուցիչների դերը՝ պետությունը հետևողականորեն իրականացրեց աշխատավարձերի բարձրացման քաղաքանություն: Եթե 2003 թ. «ուսուցիչների տարեկան աշխատավարձ-շնչային ՀՆԱ հարաբերությունը կազմում էր 1.0, ապա 2008 թ. այն դարձավ 0.49: Ընդլայնվեց ուսուցիչների վերապատրաստման ծավալը: Եթե մինչև 2003 թ. տարեկան վերապատրաստում անցել են ուսուցիչների միայն 4-5 %-ը, 2005 թվից ամեն տարի վերապատրաստվում են նրանց 20%-ը⁷⁷², ինչը հնարավորություն է տալիս ապահովել ուսուցիչների ողջ համակազմի վերապատրաստման 5-ամյա պարբերաշրջանը: 2002 թ. կրթության կառավարման և ֆինանսավորման բարեփոխումներ ծրագրի շրջանակներում հաջողվեց արմատապես լուծել աշակերտներին դասագրքերով ապահովելու կարևորագույն խնդիրը: Միջնակարգ կրթության ծախսերը տարեցտարի ավելացել են և 2008 թ. կազմել են կրթության բնագավառի ընդհանուր ծախսերի 78.2 %-ը: Ֆինանսավորման ծավալների աճը հնարավորություն տվեց էականորեն բարելավելու ոլորտի վիճակը: Այս տարիներին կրթության՝ որպես աղքատության հաղթահարման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնական գործոնի զարգացման գլխավոր նպատակներն են եղել կրթության որակի բարելավումը և սոցիալական բոլոր խավերի համար որակյալ կրթություն ստանալու հավասար հնարավորությունների ու մատչելիության ապահովումը՝ կրթության թե՛ համակարգային, թե՛ բովանդակային բարեփոխումների ուղղությամբ: Հայաստանի Հանրապետության 43 հազ. ուսուցիչներ օգտվում են 2012-ի բյուջեում ներառված սոցիալական փաթեթից⁷⁷³: Դա վերաբերում է հանրակրթական, հատուկ դպրոցների ուսուցիչներին և արհեստագործնական ուսումնարանների ուսուցիչներին:

2008-2011 բվականների ընթացքում կրթական ծրագրերը նպատակառդել են համակարգի բոլոր մակարդակներում կրթության

⁷⁷² Տե՛ս նոյսն տեղում:

⁷⁷³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 70:

որակի բարձրացմանն ու շարունակական կրթության ապահովմանը:

2012-2013 թթ. ուստարում ՀՀ-ում գործել են հանրակրթական ծրագրեր իրականացնող 1435 հանրակրթական դպրոցներ, որից 1388-ը կամ 96,7%-ը պետական, իսկ 47-ը, կամ 3,3%-ը՝ ոչ պետական: 2011-2012 ուստարկա համեմատ՝ հանրակրթական դպրոցների ընդհանուր թվաքանակը նվազել է 0,4%-ով: Դա բացատրվում է դպրոցների օպտիմալացման արդյունքում Երևանի Գեղարքունիքի, Շիրակի, Վայոց Ձորի և Արագածոտնի մի քանի դպրոցների փակումով և 2 ավագ դպրոցների միավորմամբ: Հայաստանում գործել են 13 մասնագիտացված (1 ոչ պետական) և 27 պետական հատուկ հանրակրթական դպրոցներ, որոնց քանակը նախորդ տարվա համեմատ մնացել է ամփոփիս: ՀՀ-ում գործել է 12 տարրական դպրոց, որոնցից 11-ը՝ պետական են և գումարում են մարզերում, իսկ 1-ը՝ ոչ պետականը, Երևանում: Հանրապետությունում գործել է 461 հիմնական դպրոց, ինչը կազմում է դպրոցների ընդհանուր թվաքանակի 32,2%-ը: Նրանցից 306-ը գործել են մարզերում: Վերոնշյալ ուստարում ՀՀ-ում գործում էր 109 ավագ դպրոց, որից 44-ը՝ Երևանում, մյուսները՝ մարզերում: Դրանցից 10-ը ոչ պետական հանրակրթական հաստատություն է: 109 ավագ դպրոցները կազմում են դպրոցների ընդհանուր թվաքանակի 7,6%-ը: Նախորդ տարվա 18-ի փոխարեն հանրապետությունում 2013թ. գործել է 16 վարժարան և 837 միջնակարգ դպրոց, որը կազմում է ընդհանուրի 58%-ը, նրանցից 790-ը մարզերում են: Միջնակարգ դպրոցների ընդհանուր քանակը աճել է 4,8%-ով: Հատ եռթյան կատարված բարեփոխումները համակարգում դեռևս ամբողջությամբ չեն արդարացրել արդյունավետ և որակյալ կրթություն ապահովելու հույսերը⁷⁷⁴:

Նախադպրոցական կրթության ոլորտում կազմվել էր նախադպրոցական խմբերի ստեղծման ծրագիր, որի փորձարկումն սկսվել էր 2010 թ. հունիսից՝ Արագածոտնի և Արարատի մարզերի

⁷⁷⁴ Տե՛ս Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուստարում, վիճ. տեղեկագիր, էջ 41-63:

41 համայնքներում: 2011 թ. վերջին ծրագիրը ներդրվեց ևս չորս մարզում՝ ընդգրկելով 130 համայնք և 5-6 տարեկան 2334 երեխա՝⁷⁷⁵:

Հանրակրթության ոլորտում իրականացվել է շուրջ 400 դպրոցների հիմնանորոգում, վերակառուցում, ժամանակակից աշակերտական գույքով կահավորում, ինչպես նաև այդ դպրոցներն ապահովվել են համակարգչային տեխնիկայով և ինտերնետային կապով՝ ընդլայնելով Հայաստանի դպրոցների ինտերնետային համացանցը: Այժմ համացանցում ընդգրկված է 944 դպրոց, կամ դպրոցների ընդհանուր թվի 79.5 տոկոսը: 2011 թ. 461 դպրոցների՝ այդ ցանցին միանալու շնորհիվ հանրապետության դպրոցների 93.2 տոկոսն ինտերնետային կապով կապվել է միմյանց և արտաքին աշխարհին: Բոլոր դպրոցներում հիմնվել են էլեկտրոնային գրադարաններ՝ 19 էլեկտրոնային ձեռնարկներով: Այժմ Հայաստանի դպրոցները հագեցված են 16761 համակարգիչով, «համակարգիչ-աշակերտ» հարաբերակցությունը հասել է 22.5-ի, իսկ մեկ դպրոցին բաժին ընկնող համակարգիչների քանակը 2008 թ. 4.0-ի փոխարեն 12 է՝⁷⁷⁶:

Դպրոցների տեխնիկական վերազինմանը համահունչ՝ իրականացվել է նաև դրանց կառավարման և դասավանդման բարելավումը: Մասնավորապես ներդրվել են ուսուցիչների ատեսավորման և դպրոցի տնօրենների հավաստագրման ու վերապարաւում նոր կարգեր: Ներկայիս ավելի քան 1400 դպրոցի տնօրեններից հավաստագիր է ստացել միայն 679-ը: Զննությունների արդյունքում հավաստագրվել են նաև 194 տնօրենի պաշտոնակատար ու 279 փոխտնօրեն և ուսուցիչ: Հավաստագրված անձանց թույլատրում է մասնակցել դպրոցի տնօրենի մրցույթներին, որոնց ընթացակարգը կառավարությունն արդեն հաստատել է՝ ներառելով մրցույթների անցկացման բափանցիկության և հրապարակայնության ապահովման մեխանիզմներ:

Ավագ դպրոցների ծևակորման նպատակով ընդլայնվել է դեռև

2008 թվականին մեկնարկած փորձնական 10 ավագ դպրոցների ստեղծման ծրագիրը՝ վերջիններիս թիվը հասցնելով 109-ի, յուրաքանչյուր նորաստեղծ ավագ դպրոց նորոգվել է և համալրվել անհրաժեշտ տեխնիկայով ու սարքավորումով, գործածության են երաշխավորվել 37 անուն դասագիրք և 12 անուն ուսուցչի ձեռնարկը: 2003 թվականից միջին մասնագիտական նախնական (արհեստագործական) կրթության համակարգը սկսեց վերակազմավորվել:

Միջին մասնագիտական և նախնական կրթության ոլորտում իրականացվել է եվրոպական կրթական հիմնադրամի «Թուրինի գործընթաց»-ում 2010 թվականին ներգրավվելու և վերջինիս պահանջներին համապատասխան մասնագիտական կրթությունը բարեփոխվելու աշխատանքը: Մասնավորապես, յուրաքանչյուր մարզում և մայրաքաղաքում ստեղծվել է 12 տարածաշրջանային քոլեզ, նորոգվել և վերակառուցվել են այդ քոլեզների շենքերն ու կառույցները, ամբողջովին նորացվել և վերագինվել է դրանց նյութատեխնիկական բազան: Միաժամանակ, հաստատված օպտիմալացման ծրագրով 2010-2011 թվականների ընթացքում միավորվել և վերակազմավորվել է 20 միջին մասնագիտական հաստատություն և արհեստագործական ուսումնարան, ևս 4 վարժարանը թույլաց՝ որպես բազային՝ միացվել է համապատասխան բուհերին՝⁷⁷⁷:

ՀՀ բարձրագույն մասնագիտական կրթության զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2004 թ. ընդունված «Բուհական և հետքուհական կրթության մասին» օրենքը՝⁷⁷⁸ Մասնագիտական որակավորման բարձրացման, առաջավոր փորձի փոխանակման, կրթության բովանդակության ու մեթոդների արդիականացման շատ հարցեր սկսեցին լուծվել Բոլոնիայի համաձայնագրին Հայաստանի Հանրապետության միացման, եվրոպական կրթական համակարգին ինտեգրվելու շնորհիվ: Բարձրագույն կրթության բարեփոխումները

⁷⁷⁵ Տես նույն տեղում:

⁷⁷⁶ Տես նույն տեղում:

իրականացվեցին այդ գործընթացի սկզբունքներին համապատասխան, հաստատվեց բարձրագույն կրթության որակավորման ազգային շրջանակը, մշակվեց և ընդունվեց բուհերի ֆինանսավորման ռազմավարությունը, վերանայվեցին մասնագիտական կրթական ծրագրերի արտոնագրման պայմաններն ու պահանջները, կարգավորվեց ուսանողների շարժունակության հիմնահարցը, ներդրվեց հետազոտողի հետքուհական կրթական ծրագրի կրեդիտային համակարգը՝ սահմանելով ասպիրանտների համար 180 կրեդիտի պարտադիր պահանջ: Կատարված քայլերի շնորհիվ հաջողվեց ծերբազատվել շուկայում անորակ կրթական ծառայություն մատուցող 30-ից ավելի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունից՝ արտոնագրից զրկելու, մասնակիորեն կասեցնելու կամ այլ բուհերի հետ դրանք միավորելու ճանապարհով⁷⁷⁹:

2005 թ. Նորվեգիայի Բերգեն քաղաքում Հայաստանի Հանրապետությունը ստորագրեց նաև Բերգենի հոչակագիրը՝ միանալով Քոլոնիայի գործընթացին: Նպատակը ՀՀ մասնագիտական կրթական համակարգի ինտեգրումն էր բարձրագույն կրթության եվրոպական միասնական տարածքին: 2005 թ. հունիսին հաստատվեց «Ուսանողներին մեկ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունից մեկ ուրիշը փոխադրելու կարգը»: 2006 թ. հունիսին որոշվեց «ՀՀ պետական բուհերում ուսանողական նպաստ և պետական կրթարոշակ տարու կարգը»⁷⁸⁰, որով ուսանողական նպաստը փոխառություն է (լրիվ կամ մասնակի) ՀՀ պետական բյուջեի ծախսային մասում նախատեսված միջոցների, բարձրագույն ուսումնական հաստատության, ինչպես նաև ՀՀ օրենսդրությամբ շարգելված այլ աղբյուրների հաշվին: Իսկ 2006 թ. սեպտեմբերից, առաջին անգամ, ՀՀ պետական բուհերում կիրառվել է մրցակցային կրթության գաղափարը՝ ըստ առաջադիմության ուսանողների փոխատեղումը վճարովի ուսուցման համակարգից անվճար, և հակառակը⁷⁸¹: Ստեղծվեց բարձրագույն կրթության որակի ապա-

հովման, հավաստագրման համակարգի հայեցակարգ, որիվագծվեցին դրա իրականացման հիմնական սկզբունքներն ու ուղենիշները:

2012-2013 ուստարում հանրապետությունում գործել են 23 բարձրագույն պետական ուսումնական հաստատություններ և 12 մասնաճյուղեր, որոնցում սովորել են 76730 ուսանող, նրանցից 64905-ը կամ 84,6%-ը սովորել է վճարովի ուսուցմանք, իսկ 11825-ը կամ 15,4%-ը՝ անվճար: Ոչ միայն հանրապետության, այլև աշխարհի առաջավոր բուհերի շարքում իր որակյալ կրթական ու գիտական մակարդակով առաջնակարգ տեղ է զբաղեցնում մայր բուհը Երևանի պետական համալսարանը: 2012-2013 ուստարում հանրապետությունում գործել են 42 բարձրագույն ոչ պետական ուսումնական հաստատություններ, որտեղ սովորող ուսանողների թվաքանակը կազմել է 13415⁷⁸²:

Տարեցտարի ավելի շատ օտարերկրացիներ և սփյուռքահայեր են դիմում ՀՀ-ում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: 2007-2008 ուս. տարվա տվյալներով հայաստանյան պետական և ոչ պետական բուհերում սովորում էին մոտ 2300 օտարերկրացի և սփյուռքահայ ուսանողներ⁷⁸³, որոնց թիվը 2012-2013 ուստարում կխով չափ կրծատվել է⁷⁸⁴: Այս ծրագիրը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն կադրեր պատրաստել Սփյուռքի հայկական համայնքի համար, կապ ապահովել Սփյուռքի և Հայաստանի միջև, այլև բազմաթիվ ընտանիքների համար ազդեցիկ գործոն է Հայաստան Վերադարձական կամ Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատելու համար:

Երիտասարդների համար ստեղծվել է արտասահմանյան կրթօջախներում որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորություն: Այսպես, կրթության բնագավառում 2008-2011 թվականներին ստորագրված 31 միջազգային համաձայնագրերով 627 երիտասարդ գործուղվել է արտասահման բարձրագույն և հետքուհական

⁷⁷⁹ ՀՀ Բարձրագույն կրթություն, պրակ 2, կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2007, էջ 58-109:

⁷⁸⁰ ՀՀ Նույն տեղում, էջ 186-192:

⁷⁸¹ ՀՀ Նույն տեղում, էջ 132:

⁷⁸² ՀՀ սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 181, 193:

⁷⁸³ ՀՀ Նույն տեղում համարապետության սոցիալական վիճակը 2010 թ., էջ 124:

⁷⁸⁴ ՀՀ սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 187:

կրթություն ստանալու: «Լույս» կրթական հիմնադրամի ստեղծմամբ 43 երիտասարդ 2009/2010 թթ., 68-ը՝ 2010/2011 թթ. և 143-ը՝ 2011/2012 թթ. ուսումնական տարում աջակցություն է ստացել ուսանելու աշխարհի լավագույն 25 համալսարաններում⁷⁸⁵:

Ժա. Գիտությունը

21-րդ դարասկզբին ՀՀ գիտության ոլորտում առաջնային խնդիր էր օրենսդրական և նորմատիվ իրավական դաշտի կարգավորումը: 2001 թ. ապրիլին ՀՀ կառավարության կողմից հավանության արժանացավ «Հայաստանի Հանրապետության գիտության զարգացման հայեցակարգը»⁷⁸⁶, որը նախանշում էր ոլորտի զարգացման ուղիները:

2001 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային (պայմանագրային), քեմատիկ, նպատակային ծրագրային ֆինանսավորման կարգերը:

ՀՀ կառավարության կողմից 2002 թ. ընդունվեց «ՀՀ Գիտության և տեխնիկայի զարգացման գերակայությունները հաստատելու մասին» որոշումը, իսկ 2006 թ. «Գիտության ոլորտի բարեփոխումների հայեցակարգերի դրույթները»: Նրանցում ոչ միայն նշված էին գիտական ու գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման աղբյուրները, այլև հայրենի գիտության գերակա ուղղությունները: Նրանցում հատկապես կարևորվում էին հայագիտությունը, կիրառական արժեքավոր հետազոտությունների զարգացումը խթանող հիմնարար հետազոտությունները, տեղեկատվական ու առաջատար տեխնոլոգիաները (կենսատեխնոլոգիա, նանոտեխնոլոգիա), էներգիայի նոր աղբյուրների ուսումնասիրումը և այլն:

2006-2007 թթ. ընթացքում մշակվեց և ՀՀ կառավարության հավանությանը արժանացավ ՀՀ գիտության ոլորտի բարեփոխումների հայեցակարգը, որի հիմնական նպատակն էր գիտելիքի վրա

հիմնված տնտեսության և հասարակության ստեղծումը: Հայեցակարգը նախանշում էր համակարգի զարգացումը 2008-2011 թթ. և ամրագրում հետևյալ հիմնական նպատակները: Առաջին համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացմամբ գիտության ոլորտի կառավարման պետական միասնական մարմնի ստեղծում՝ հանձին գիտության պետական կոմիտեի: Երկրորդ՝ անկախ փորձաքննության համակարգի ստեղծում, երրորդ՝ գիտական աստիճանաշնորհման համակարգի վերափոխում և գիտության պետական հիմնադրամի ստեղծում⁷⁸⁷:

Բնական գիտությունների բնագավառում աշխատանք է կատարվել հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ հիմնադրվել է Ա. Ի. Ալիսանյանի անվան ազգային գիտական լաբորատորիան, որին կից ստեղծվել է տարրական մասնիկների և միջուկային ֆիզիկայի նորարարության համալիր ծրագիր երիտասարդ գիտնականների ու ասպիրանտների համար: Այսօր արդեն ծրագրում ընդգրկված են 11 երիտասարդներ, ովքեր կառավարության ֆինանսավորմամբ մասնակցել են համաշխարհային ճանաչում ունեցող Ըվեյցարիայի և ԱԱՆ-ի գիտակրթական կենտրոնների նախագծերին, տասնյակ միջազգային գիտաժողովների՝ ներկայացնելով բարձր էներգիաների ֆիզիկայի բնագավառում իրենց կատարած գիտական-նորարարական աշխատանքները: Գործի է ովկել միջուկային բժշկության ծրագիրը, որի շրջանակում Ա. Ի. Ալիսանյանի անվան ազգային գիտական լաբորատորիայում կազմակերպվել է «տեխնոցիոն» ռազիոնալ գործություն: Հայաստանում գործող Երկու գամմա-խցիկներում այս ռազիոնալ գործությունը կիրառմանը հնարավոր է դարձել ավելի ճշգրիտ ախտորոշել օնկոհիվանդներին: Զուգահեռաբար հիմնադրվել է «Մարդուիզուտուաների արտադրության կենտրոն» ՓԲԸ-ը, որը բեղզական «Այթիյ մոլեկուլյար» ընկերության հետ համատեղ սկսել է կառուցել ռազիոնալ գործությունը արտադրող նոր ցիկլոտրոնը: Վերջինս թույլ կտա Հայաստանում ստեղծել քաղցկեղի ախտորոշման և բուժման գերժամանակակից կենտրոն: Այս նպատակին արդեն

⁷⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, «Բարձրագույն կրթություն», էջ 116:

⁷⁸⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիրը 7, էջ 922:

⁷⁸⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 72:

հատկացվել է շորջ 5.2 մլն եվրո⁷⁸⁸: Կրթություն-գիտություն կապն ամրապնդելու համար կառավարությունը սկսել է գիտահետազոտական ինստիտուտների միացումը համալսարաններին, կրթական և գիտական ակադեմիաներին:

Որոշակի զարգացում նկատվեց հայագիտության ոլորտում: Նրա գլխավոր խնդիրը դարձավ բոլոր ուղղությունների ըստ ամենայնի զարգացումը, համընքաց քայլելը համաշխարհային գիտության հետ և հայագիտության նվաճումները հայց պետության հետագա զարգացմանն ու ամրապնդմանը ի սպաս դնելը:

Արդի պայմաններում հայագիտության մտահոգիչ վիճակի թելադրանքով և նրա աշխատանքները համակարգելու համար 2003 թ. սեպտեմբերին ՀՀ ԳԱԱ-ն և Երևանի պետական համալսարանը կազմակերպեցին հայագիտության արդի վիճակին և զարգացման հեռանկարներին նվիրված միջազգային համաժողով՝ արտերկի հայագետների մասնակցությամբ: Համաժողովը եկավ այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ստեղծել հայագիտական հիմնադրամ, լույսընծայել տեղեկատվական պարբերական, հիմնել հայագիտական աշխատանքները համակարգող կենտրոն՝ Հայատանի և արտերկի գիտնականների մասնակցությամբ:

Չնայած չստեղծվեց այդ կենտրոնը, սակայն Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի, Երևանի պետական համալսարանի, Երևանի Մատենադարանի և մյուս հայագիտական օջախների ակտիվ աշխատանքների համագործակցության շնորհիվ զգալի նվաճումներ ծեռք բերվեցին այս ոլորտում: 2013 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցավ հայագիտական 2-րդ միջազգային համաժողովը, որը ծեռնամուխ եղավ Վերոնչյալ հիմնախնդիրների լուծմանը: Արդի պայմաններում հայագիտության կարևորագույն նվաճումներից պետք է համարել «Հայոց պատմության» քառահատորյակի (յուրաքանչյուրը՝ 2 գրքով) հրատարակումը, 3-րդ և 4-րդ հատորների առաջին գրքերը հրատարակվեցին 2010 թվականին: Առաջիկա տարիներին կիրատարարվեն բոլոր մյուս հատորները: Վերջին երկու տարիներին ավարտ-

վեցին «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի (16 հատորով), «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի (17 հատորով), «Հայաստանի ազգային ատլասի» (2 հատորով), «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլասի» (եռակեզր՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն), Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» (4 հատորով վերահրատարակում 2010 թ.), Պ. Բեղիրյանի «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան»-ի հրատարակությունները: 21-րդ դարասկզբին (2001-2004 թ.) իրականացվեցին Հանրապետության համառոտ քառահատոր հրատարակությունը (2003 թ.), «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը» (5 հատորով, արժանացել է պետական մրցանակի, 2001 թ.), «Հայկական Սփյուռք» (2003 թ.), «Ծրիստոնյա Հայաստան» (2002 թ.), «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994 թթ.)» (2004 թ.) և այլ հանրագիտարանային հրատարակություններ: Հրատարակվել են հայագիտության տարբեր բնագավառները ներկայացնող մենագրություններ ու հոդվածների ժողովածուներ՝ նվիրված հայ պատմագիտության, աղբյուրագիտության, լեզվաբանության, գրականագիտության հիմնախնդիրներին, նաև մի քանի հազար մենագրություններ ու հոդվածներ՝ հայագիտության տարարնույթ խնդիրներին վերաբերող, «Քանրեր Մատենադարանի» ժողովածուի երկու տասնյակի հասնող հատորները, «Քազմակեան» ու «Հանդես ամսօրյան», «Պատմա-քանասիրական հանդես» ու «Քանրեր Երևանի համալսարանի» պարբերականները և այլն: Վերջին տասնամյակներում զգալի աշխատանք է կատարվել նաև արևատահայերենի գիտական ուսումնասիրման բնագավառում, հրատարակվել են մենագրություններ, բառարաններ ու դասագրքեր: Հայագիտական ակտիվ հետազոտություններ է իրականացնում 2008 թվականից ԵՊՀ-ում ստեղծված Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, որի գիտաշխատողների ջանքերով 2008-2011 թթ. ընթացքում հրատարակվել են 55 գիրք, մեթոդական ձեռնարկներ, 149 հոդված, 200-ից ավելի քարտեզներ: Կարևոր նվաճում է հայ մատենագրության ու դասական գրականության թվանշանային գրադարանի և www.digilib.am կայքի ստեղծումը,

⁷⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

որը լայն հեռանկարներ է բացում ազգային գիտամշակութային արժեքների պահպանման, միջազգայնացման և հայագիտական ուսումնասիրությունների դյուրացման ու զարգացման առջև։ Որոշակի նվաճումներ են ծեղոք բերվել հնագիտական հետազոտությունների ասպարեզում։ Հայ հնագետները արտասահմանյան հնագիտական արշավախմբերի հետ համատեղ ՀՀ-ում կատարեցին բազմաթիվ պեղումներ, որոնց արդյունքները անակնկալ էին ամբողջ աշխարհի մակարդակով։ Հայաստանի «Արենի 1» քարանձավային համալիրում 2010 թ. կատարված պեղումներով հայտնաբերվեց եղիսածի մանրաքելից պատրաստված կանացի հագուստ, որը բվագրվում է մ. թ. ա. 39-րդ դարով (մ. թ. ա. 3800 թ.), այսինքն մոտ 5900 տարեկան է։ Հազուստի տարիքը որոշվել է Կալֆորնիայի համալսարանում կատարված հետազոտությամբ։ Բացի այդ ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագետների ուժերով նույն «Արենի 1» քարանձավային համալիրում հայտնաբերվեցին նաև 5000-ամյա ուտնաման և աշխարհի ամենահին գինեգործարանը⁷⁸⁹։ Հայագիտության նվաճումներն ի մի են բերվել ՀՀ ԳԱԱ և ԵՊՀ կողմից հրավիրված միջազգային միշտաքաղաքացիության մեջ՝ գիտաժողովներում։ Հիշատակության արժանի են Մովսես Խորենացու ծննդյան 1500-ամյակին, Գլածորի համալսարանի 700-ամյակին, քրիստոնեության պետական կրոնի հռչակման 1700-ամյակին (2001) ու հայ գրերի ստեղծման 1600-ամյակին (2005) նվիրված գիտաժողովները և այլն։

Հայագիտության իրեր կերպա ուղղության զարգացումը խթանելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը 2012 հունվարի 12-ին ընդունեց «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգը, ոլորտի զարգացման 2012-2025 թթ. ռազմավարությունը» և դրա իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը»⁷⁹⁰։ Փաստարի հիմնական նպատակն է պետության և հայ մտավորականության զանքերով հայագիտությունը վերածել հայության ազգային ու մշակութային անվտանգության ապահովման հզոր գործողի։

⁷⁸⁹ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.07.2011։

⁷⁹⁰ Տես Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013, էջ 12-13։

Ռազմավարությամբ նախատեսված միջոցառումների իրականացման շնորհիվ հայագիտությունը կխթանի անկախ պետականության ամրապնդումը ու կնպաստի ազգային ինքնագիտակցության ուժեղացմանը։

Ժ. Մշակույթը

Պայքարը ազգային արժեքների պահպանման համար 2000-ական թթ. առանձնահատուկ ուշադրություն սևեռեց բնակչության մշակութային կյանքի աշխուժացմանը, մշակութային ծառայությունների մատչելիությանը և որակի ապահովմանը, մշակութային ենթակառացվածքների համաշափ զարգացմանը (ըստ ոլորտների ու մարզերի)։ Կազմակերպվեցին և ֆինանսավորվեցին բազում երաժշտական, թատերական, կինոարվեստի փառատոններ, ցուցահանդեսներ, աշխարհահոչակ մշակութային գործիչների հյուրախաղեր։

Ժամանակակից արվեստի զարգացման ուղղությամբ 2009 թվականից սկսվեց «Ներյուտային ծրագրերին պետական աջակցություն» ծրագիրը, որի շրջանակում օժանդակություն ցուցաբերվեց երիտասարդական թատերական արվեստի 15 ենթակայացումների, 47 լավագույն երիտասարդ կոմպոզիտորների դասական ստեղծագործությունների, 28 կինոֆիլմերի ստեղծմանը (12 դերյուտային, 16 ուսանողական)՝⁷⁹¹։ Հովանավորչական ֆինանսական ներդրումների, միջազգային կառույցների և արտասահմանյան երկրների դրամաշնորհների հաշվին (մոտ 2 մլրդ դրամին համարժեք տարադրամ) որակական փոփոխության են ենթարկվել մշակութային միջոցառումները, համալրվել է մշակութային կառույցների նյութատեխնիկական բազան, պայմաններ են ստեղծվել մշակութային ժառանգության պահպանության կառույցների ձևավորման համար։

Երաժշտարվեստի ոլորտում գերակա ուղղություն համարվող օպերային և բալետային արվեստի զարգացման նպատակով պետական պատվերով 2 տարվա ընթացքում իրականացվել է 5 խո-

⁷⁹¹ Տես ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 76։

շոր նախագծերի՝ «Սպարտակ» (քեմադրիչ՝ Յուրի Գրիգորովիչ), «Ռոմեն և Զուլիետ» (քեմադրիչ՝ Ռուդոլֆ Խառատյան) բալետների, «Արդա» (քեմադրիչ՝ Մարին Կորադի), «Սայաթ-Նովա» (քեմադրիչ՝ Արամ Սուրբիասյան), «Ալմաստ» (քեմադրիչ՝ Ա. Խասհակյան) օպերաների բեմադրությունը⁷⁹², ֆինանսավորվել է «XXI դարի հեռանկարներ» միջազգային դասական երաժշտական փառատոնի 10-ից ավելի ծրագրեր՝ Հայաստանում կազմակերպելով ավելի քան 70 համերգ՝ աշխարհի ամենաճանաչված օպերային երգիշների, ոռք-խմբերի, անվանի դիրիժորների ու նրանց դեկավարած նվազախմբերի, միջազգային մրցույթների դափնեկիրների, հայտնի մենակատարների մասնակցությամբ: ՀՀ կառավարությունը սատարել է Պլաշիդո Դոմինգոյի, Աննա-Մարիա Մարտինեսի, Լարա Ֆարիանի, Ջերոն Թալի, Յան Գիլանի, Ջո Կոկերի, Չորջ Բենսոնի, Չուկերոյի, «Յուուաշիպ» և «Դիպ Փարփի» ոռք-խմբերի, Վաղիմիր Սալիվակովի, Ջշիշտոփ Պենդերեցկու, Վալերի Գերգիկի, Լոնդոնի սիմֆոնիկ նվազախմբի, Գեղեցոն Կրեմերի լարային նվազախմբի, Բորոդինի անվան լարային քառյակի, Մալերի կամերային նվազախմբի, Յուրի Բաշմետի, Դենիս Մացուկի և շատ այլ համրաճանաչ վարպետների հայաստանյան հյուրախաղերը, աջակցել է նաև ֆինանսավես Հայաստանում ջազի 70-ամյակին նվիրված «Jazz-70» ջազային փառատոնի համերգներին համրաճանաչ երաժիշտներ Էլ Ջերոյի, Ինդիանայի, Միխայի Բուտմանի, Նինո Քաբամածեի, Տիգրան Համայանի, Տարեկ Հովհաննիսյանի և այլոց մասնակցությանը⁷⁹³:

Կիևարվեստի ոլորտում նոր թափ է հաղորդվել «Ուսկե ծիրան» կինոփառատոնին՝ աջակցելով կինոյի համաշխարհային աստղեր Կլաուդիա Կարդինալեի, Ժերար Դեպարդիեի, Ջշիշտոփ Զանուսիի, Ֆաննի Արդանի, Մարկ Բելոկիոյի, Տավիանի Երայրների, Տոնին Գուերայի, Լի Չանգդոյի մասնակցությանը, խրանելով նոր փառատոնների, մասնավորապես «Ռեանիմանիայի» կայացումը⁷⁹⁴:

Թատերարվեստի ոլորտում առաջին անգամ նախաձեռնվեց ծաղկածոր քաղաքում, Մնջախաղի միջազգային և հանրապետական նշանակության «Թատրոն-X» փառատոնը:

Կերպարվեստի ոլորտում հայ մշակույթը արտերկրուտ ներկայացվեց շուրջ 18 ցուցահանդեսներում: Հայաստանում կազմակերպվեց «Սալվադր Դալին և այուրեալիստները» ցուցահանդեսը, որտեղ հայ արվեստաերին առաջին անգամ ներկայացվեց 20-րդ դարի գեղանկարի մեծագույն վարպետներ Սալվադր Դալի, Վասիլի Կանողինսկու, Չորջ դե Կիրիկոյի ավելի քան 160 գրաֆիկական գործեր և հայ նկարիչների 40 գործ⁷⁹⁵:

Գրահրատարակչական ոլորտում պետական պատվերով և աջակցությամբ տպագրվեցին շուրջ 500 անուն գիրք, ներդրվեցին գրահրատարակչական 7 նոր ուղղություններ, մասնավորապես՝ մշակութային ժառանգությունը ներկայացնող գրականություն, հայ գրքի տպագրության 500-ամյակին նվիրված հրատարակություններ, թարգմանական գրականություն, ազգային փոքրամասնությունների գրականություն, գրական ժառանգություն, Հայաստանի անկախության 20-ամյակին նվիրված գրականություն, Էլեկտրոնային հրատարակություններ: Հրատարակված գրականություններից անվճար բաշխվեց 77081-ը, իրացվեց 25351 միավոր⁷⁹⁶:

Գեղարվեստական կրթության ոլորտում պետական աջակցությամբ սկսվեց ուսումնական գրականության հրատարակումը, որի հետևանքով երաժշտական և արվեստի դպրոցները ապահովեցին 132 անուն ուսումնական գրականությամբ և մերժական ուղեցույցներով: Մշակվեցին երաժշտական դպրոցների օրինակելի ուսումնական պլաններ և 17 առարկայական ծրագրեր: Մերոդական աշխատանքների կազմակերպման նպատակով ՀՀ-ում իիմնվեց 33 հենակետային դպրոց (յուրաքանչյուր մարզում՝ երեքական, հատկացվեց 48 մլն դրամ), վերաբացվեց «Դպրոցականի ֆիլհարմոնիան», որը հանրապետության մանուկների և պատանիների համար 156 դասիամերգներ է իրականացրել, այդ քում 90-ը՝ մայրաքաղաքում (հատկացվել է 22 մլն դրամ): Ընդլայնվեց երաժշտական

⁷⁹² Տես նույն տեղում:
⁷⁹³ Տես նույն տեղում:
⁷⁹⁴ Տես նույն տեղում:

⁷⁹⁵ Տես նույն տեղում, էջ 77:
⁷⁹⁶ Տես նույն տեղում:

արվեստի դպրոցներին տրամադրվող ուսման վարձավճարի փոխհատուցման ծրագիրը՝ ցանկում ներառելով նաև փողային և լարային նվազարաններ: 2011 թ. սովորողների թիվը կազմեց 2443 աշակերտ: Ծրագրի վրա ծախսվեց տարեկան մոտ 300 մլն դրամ⁷⁹⁷:

Տարեք մասնագիտությունների գծով կազմակերպվեց մի շարք հանրապետական նպատակային մանկապատասխնեկան մրցույթներ, փառատոններ, ամառային ստեղծագործական և արվեստի ճամբարներ, որոնց մասնակցեցին 5049 շնորհալի երեխա և 110 երգչախումբ:

Մշակութային ժառանգության պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության բնագավառում կանոնակարգվեցին և ներդրվեցին պետական ֆինանսավորման նոր ծրագրերով: Այսպես, 2009-2010 թվականներին հուշարձանների վերականգնման ծրագիրը համալրվեց «Հուշարձանների տեխնիկական վիճակի դիտանցում», «Հուշարձանների պեղում» ենթածրագրերով, ինչպես նաև «Հուշարձանների հրատապ ուսումնաժրում, ամրակայում, վերանորոգում» և «Աջակցություն հայկական պատմամշակութային հուշարձանների վավերագրման» նոր ծրագրային ուղղություններով, որոնց շրջանակում իրականացվեց շուրջ 65 հուշարձանի նախնական ուսումնաժրում, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև պեղման աշխատանքներ, կազմվեց ավելի քան 920 հուշարձանի անձնագրային փաթեթ, իրականացվեց առավել վտանգված 52 հուշարձանի տեխնիկական վիճակի դիտանցում, թողարկվեց 980 պահպանական գոտի, որից հաստատվեց 598-ը, այդ թվում՝ 2010 թ. հաստատվեց Երևան քաղաքի հուշարձանների պահպանական 114 գոտի: Իրականացվեց 24 քանգարանների մոտ 900 000 միավոր քանգարանային առարկաների վերահաշվություն, քանգարանային ֆոնդերը իրականացված պեղումների արդյունքում և նվիրաբերությունների միջոցով 2008-2010 թվականներին համարվել են 45920 ցուցանմուշով⁷⁹⁸: Թանգարաններում ներդրվել է շուրջ 26,8 մլն դրամ գումար՝ հակարդեհային, ազդանշանային, ջեռուցման, արտաքին տեսահսկողական համակարգե-

րի տեղադրման, ինչպես նաև սենսորային կրապակների ձեռքբերման համար: Ընդհանուր առմամբ շուրջ 4.2 մլն դրամ⁷⁹⁹:

Մշակութային ծառայությունների որակի և մատչելիության ապահովման նպատակով սկսվել է մշակույթի ոլորտում տեղեկատվական-հաղորդակցական նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը: Մասնավորապես գրադարանային ոլորտում ներդրվեցին «Հայաստանյան գրադարանների միացյալ ավտոմատացված ցանց» (ALEPH)՝ գրադարաններից օգտվողների համար, նորացված էլեկտրոնային-տեղեկատվական “EBSKO” և “Integrum World” - փաթեթները:

Թանգարանային ոլորտում ստեղծվեց նոր վեր կայք և ապահովեց էլեկտրոնային շտեմարաններ պարունակող սենսորային կրապակների տեղադրումը:

Արվեստի բնագավառում սկսվեց արվեստի գործերի և թանգարանային առարկաների թվայնացման և համացանցում դրանք ներդնելու գործընթացը: Արդեն լրացնելու և թվայնացվել է 8000 գործ Հայաստանի պետական պատկերասրահի հավաքածուից: Կայքը բաց է այցելուների համար⁸⁰⁰:

«Հայաստանյան գրադարանների միացյալ ավտոմատացված ցանց» (ALEPH) ծրագրում ընդգրկված 12 գրադարանները մուտքագրեցին մոտ 3 մլն միավոր (778 700 անուն) գրքի մատենագիտական տվյալներ:

Որպես սոցիալական ծրագիր՝ ամսական երկու օր աշակերտության, իսկ վերջին շաբաթ օրը բոլորի համար թանգարաններն աշխատում են առանց մուտքի վճարի: Մշակութային ժամանակակից ենթակառույցների զարգացման ասպարեզում ՀՀ մարզերի համաշափ զարգացման սկզբունքից ենթելով՝ հիմնանորոգվել և վերանորոգվել է թատրոնի 6 շենք, որից 4-ը՝ մարզային (Գավառի, Արտաշատի, Վանաձորի, Գորիսի թատրոնները), 12 քանգարանային, այդ թվում Օրբելի եղբայրներինը՝ Ծաղկաձորում, Պերճ Պողոյանինը՝ Աշտարակում, Ակսել Բակունցինը՝ Գորիսում և այլն, 12 գրադարանի շենք, որից 8-ը մարզային, Դիլիջանի ու Գա-

⁷⁹⁷ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁷⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

Նույն տեղում:

վառի քաղաքային գրադարանները, 79 մարզային մշակույթի տուն, ակումբ, ինչպես նաև կառուցվել է 10 նոր շենք⁸⁰¹:

Ազգային փոքրամասնությունների մշակույթի պահպանման նպատակով օժանդակություն տրվեց 12 անուն թերթերի և ամսագրերի, 4 գրքի հրատարակման, 2 ֆիլմի նկարահանման:

Միջազգային համագործակցության ոլորտում աջակցություն ցույց տրվեց միջազգային կառույցների հետ երկկողմ, բազմակողմ կապերի ամրապնդմանը: Արտերկրում հայ մշակույթի տարածման ուղղությամբ լուրջ աշխատանքներ տարվեցին: Ապահովվեց մշակութային կոլեկտիվների, անհատների մասնակցությունը շուրջ 120 միջազգային միջոցառումների՝ հյուրախաղերի, փառատոնների, մրցույթների, ցուցահանդեսների և այլն, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հետ համագործակցության շրջանակում մրցույթում հաղթելու շնորհիվ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից Երևանը հայտարարվեց 2012 թ. Գրքի համաշխարհային մայրաքաղաք⁸⁰²:

Մարդկության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցուցակներում ընդգրկվել է հայկական խաչքարը հետևյալ վերտառությամբ՝ «Խաչքարի արքեստը, խորհուրդն ու խաչքարագործությունը»: «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանն արժանացել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Հունաստանի կողմից սահմանված Մելինա Մերկուրի մրցանակին:

2. ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ-ՔՍՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

ա. Սահմանադրական և դատական նոր բարեփոխումներ

1995-2005 թվականներին հանրապետության տնտեսական, քաղաքական ու հասարակական կյանքում կատարված տեղաշրջերը ՀՀ Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն առաջացրին: Այդ բարեփոխումներն առաջին հերթին վերաբերում էին ՀՀ նախագահին ընձեռած բացառիկ լիազորությունները սահմանափակելուն, գործադիր իշխանության

նկատմամբ ՀՀ Ազգային ժողովի վերահսկողությունը ուժեղացնելուն, իշխանության երեք թևերի միջև փոխադարձ հակագշիռների մեխանիզմներ ստեղծելուն և այլն: Սահմանադրական բարեփոխումների նախապատրաստական աշխատանքները կատարվեցին 1998-2005 թթ.: Այդ փոփոխությունների վերջնական տարրերը արժանանալով Ազգային ժողովի հավանությանը, համաժողովրական հանրաքվեի արդյունքով հաստատվեց 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին:

Սահմանադրական փոփոխությունները ներառեցին հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: Հայաստանի առջև նոր հնարավորություններ բացվեցին: Կարենը փոփոխություններ եղան Սահմանադրության 14-րդ և 42-րդ հոդվածներում: 14-րդ հոդվածում կատարված փոփոխությամբ սահմանվեցին պետության պարտավորությունները հարգելու և պաշտպանելու մարդու արժանապատվությունը՝ որպես նրա ազատությունների և իրավունքների անքակտելի հիմք և բարձրագույն արժեք:

42-րդ հոդվածում կատարված փոփոխության համաձայն մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորություններով սահմանված շրջանակը:

Ի հավելումն Սահմանադրության մեջ առկա մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների փոփոխություններով անրագրվեցին իին և նոր այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են ազատ տեղաշարժվելու, խաղաղ, առանց զենքի ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու իրավունք (հոդ. 25), աշխատանքի ընտրության իրավունք (հոդ. 32), ընտանիքի համար բավարար կենսամակարդակի իրավունք (հոդ. 34), ծերության, հաշմանդամության, հիվանդության և այլ դեպքերում սոցիալական ապահովության իրավունք (հոդ. 37), կրթության իրավունք (հոդ. 39) և այլն⁸⁰³:

⁸⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

Կարևոր փոփոխություն էր նաև երկրադաքացիության արգելվի վերացումը: «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում արդեն ամրագրվել է երկրադաքացիության վերաբերյալ դրույթ, որը հնարավորություն է տալիս երկրի կյանքում ներգրավել սփյուռքահայությանը:

Օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնական գործունեությունն ապահովելու և զայտումների ու հակակշիռների արդյունավետ համակարգ ձևավորելու համար 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով էականորեն սահմանափակվեցին հանրապետության նախագահի լիազորությունները: Վերանայվեց Ազգային ժողովն արձակելու նախագահի բացարձակ իրավունքը: Կառավարության ձևավորման հարցում գերակա դիրք գրադեցրեց Ազգային ժողովը⁸⁰⁴:

Հանրապետության նախագահի որոշ լիազորություններ փոխանցվեցին Ազգային ժողովին: Այսպես, մինչև սահմանադրական փոփոխությունները գլխավոր դատախազին նշանակում և ազատում էր հանրապետության նախագահը՝ վարչապետի առաջարկությամբ, փոփոխություններից հետո գլխավոր դատախազին հանրապետության նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է Ազգային ժողովը: Վերանայվել է նաև հանրապետության նախագահի՝ կառավարության կառուցվածքը սահմանելու, կառավարության որոշումները վավերացնելու, Արդարադատության խորհուրդը նախագահելու իրավունքը: Եթե նախկինում հանրապետության նախագահը իր հայեցողությամբ կարող էր նշանակել ու ազատել վարչապետին, ապա ներկայումս հանրապետության նախագահը Ազգային ժողովում պատգամավորական խմբակցությունների հետ խորհրդակցելով՝ վարչապետ է նշանակում պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը վայելող անձին, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա առավել թվով պատգամավորների վստահությունը վայելող անձին:

Նախագահի լիազորությունները փոխանցվել են Ազգային ժողովին: Գործադիր իշխանության բնագավառում սահմանադրա-

կան նորամուծություններից է այն, որ կառավարության կառուցվածքը և լիազորությունները սահմանվում են օրենքով: Հանրապետության նախագահը կառավարության նիստ կարող է հրավիրել և վարել միայն արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության հարցերով, մնացած դեպքերում նիստերը հրավիրում և վարում է վարչապետը: Կառավարության որոշումներն ուժի մեջ են մտնում առանց հանրապետության նախագահի վավերացման (բացառություն են կազմում մարզպետների նշանակման և ազատման որոշումները)⁸⁰⁵:

Կատարված փոփոխություններով բարձրացավ խորհրդարանի դերը: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ կառավարության ձևավորման գործում առաջնությունը տրվեց խորհրդարանին, կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում ոչ միայն նախագահի, այլև խորհրդարանի առօս: Խորհրդարանը հանրապետության նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է նաև Վերահսկիչ պալատի նախագահին, Կենտրոնական բանկի նախագահին, ընտրում մարդու իրավունքների պաշտպանին:

Երկարացվեց Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետը՝ 4 տարուց դառնալով 5 տարի: Ավելացվել են նաև Ազգային ժողովի նշանական հանճնաժողովները: Դրանց առավելագույն թիվը այժմ 12 է:

Դատական իշխանության համակարգում ևս սկզբունքային փոփոխություններ են կատարվել: Սահմանադրության նախկին տարբերակով հանրապետության նախագահը գլխավորում էր Արդարադատության խորհուրդը, իսկ նրա տեղակալներն էին ՀՀ արդարադատության նախարարը և գլխավոր դատախազը՝ ի պաշտոնե: Ներկայումս Արդարադատության խորհրդի նիստը նախագահում է ՀՀ Վճռաքել դատարանի նախագահը՝ առանց քվեարկության իրավունքի: Փոխվել է նաև Արդարադատության խորհրդի կազմավորման կարգը: Արդարադատության խորհուրդն ըստ էության ձեռք է բերել դատավորների ինքնակառավարման մարմնի հատկանիշները: Որոշակիորեն փոխվել է Վճռաքել դատարանի դերը, որը կոչված է ապահովել օրենքի միատեսակ կիրառությունը:

⁸⁰⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 2005, էջ 5, 6:

Տվյալ փոփոխության նպատակը դատարանների կողմից օրենքի կամայական մեկնարանման և կամայական որոշումների ընդունման հնարավորության սահմանափակումն է:

Սահմանադրական կարգավիճակ ստացած Մարդու իրավունքների պաշտպանը և Հեռուստատեսության ու ռադիոյի ազգային հանձնաժողովը: Այս մարմինների կազմավորման հետ կապված՝ նոյնական լիազորությունների որոշակի փոխանցում կատարվեց հանրապետության նախագահից Ազգային ժողովին: Ստեղծվեց նաև Վերահսկիչ պալատ, որի նախագահին նշանակում է Ազգային ժողովը:

Սահմանադրական փոփոխությունների դրական քայլերից երես տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ժամկետների երկարացումը: Ինքնակառավարման մարմիններն ընտրվում էին 3 տարի ժամկետով: Փոփոխություններից հետո այդ ժամկետը դարձավ 4 տարի: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների կարծ ժամկետները կառավարման կազմակերպման գործում կայուն պայմաններ չին ստեղծում և լրացնուիչ խոշոր ծախսեր էին պահանջում ընտրությունների անցկացման համար:

Սահմանադրությամբ ամրագրվեց նաև, որ համայնքի բնակչությունը կարող է ուղղակիորեն մասնակցել համայնքի գործերի կառավարմանը՝ համայնքային նշանակության հարցերը տեղական հանրաքենու լուծելու միջոցով:

Բարդացվեց նաև համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության գործընթացը: Այսուհետ կառավարությունը, նախքան համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու մասին որոշում ընդունելը պարտադիր պետք է ստանա Սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը համայքնի ղեկավարի պաշտոնանկ անելու հիմքերի ակայության մասին:

Փոփոխությունները հնարավորություն տվեցին նաև ընդլայնեամայքնի ավագանու կազմը՝ նախկին Սահմանադրությամբ ամրագրված 15 անդամներից ավելի⁸⁰⁶:

Սահմանադրական նոր փոփոխություններով փոխվեց նաև

Երևանի կարգավիճակը՝ մարզից դառնալով համայնք: Երևանն ունի իր սեփական բյուջեն և ինքնուրույն է լուծում համայնքային նշանակության խնդիրները: Երևանի քաղաքապետը ընտրովի է և պատասխանատու առաջին հերթին բնակչության առջև, ինչն էլ կարող է որոշ չափով ապահովել նրա անկախությունը պետական իշխանության մարմիններից: Երևանը ձևավորել է նաև իր ներկայացուցական մարմինը, որը վերահսկում է քաղաքապետի գործունեությունը,

քաղաքի բյուջեն և վերջինիս միջոցների օգտագործումը:

2009 թ. մայիսին առաջին անգամ ՀՀ անկախության տարիներին տեղի ունեցած մայրաքաղաքի քաղաքապետի ընտրությունները:

2000 թվականից սկսվեց դատաիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլը: 2001 թ. իհմնվեց ՀՀ տնտեսական դատարանը, իսկ 2003 թ. ընդունվեց ՀՀ քրեական նոր օրենսգիրը: Այս փուլի կարևոր բարեփոխումներից երես քրեակատարողական համակարգում մարդասիրական գործընթացի կարգավորումը, որի շնորհիվ համակարգը ներքին գործերի նախարարությունից տեղափոխվեց արդարադատության նախարարության համակարգ:

ՀՀ-ի անդամակցությունը միջազգային ամենատարեր կառույցներին և հատկապես Եվրախորհրդին պահանջում է անկախությունը դատական համակարգի ստեղծում: Բացի դրանից սահմանադրական բարեփոխումները նույնական խթան հանդիսացած դատաիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլի համար: Երկրորդ փուլի շրջանակներում ընդունվեցին դատական օրենսգիրը, դատախազության մասին օրենքները, ինչպես նաև մյուս օրենքներում կատարվեցին համապատասխան փոփոխություններ և լրացնումները: Դատաիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլում ստեղծվեցին նոր դատավարական օրենսգրքեր, մասնավորապես քրեական, քաղաքացիական և վարչական դատավարության օրենսգրքերը: Դատական համակարգի անկախության ապահովմանն ուղղված կարևոր քայլերից երես ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2007 թ. վերջերին ընդունված «ՀՀ դատական օրենսգրքը», որը կարգավորում է դատական իշխանության կազմակերպման և գործունեության հետ կապված հարաբերությունների ողջ շրջանակը:

⁸⁰⁶ Տես նոյն տեղում, էջ 8, 9:

Միջոցներ ձեռնարկվեցին դատարանների նյութատեխնիկական խնդիրները և դատավորների սոցիալական պաշտպանվածության մակարդակը բարելավելու ուղղությամբ: 2007 թ. փետրվարին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց նաև «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենքը, որով սկսվեց դատախազական համակարգի բարեփոխման գործընթացը, և հստակեցվեցին քրեական հետապնդում հարուցելու, հետաքննության և նախաքննության օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու, դատարանում մեղադրանքը պաշտպանելու, դատարանների վճիռները և որոշումները բողոքարկելու, պետական շահերի պաշտպանության, պատիճների և հարկադրանքի այլ միջոցների կիրառման օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու դատախության գործառույթները: ՀՀ դատական օրենսգրքի ընդունմամբ 2008 թ. հունվարի 1-ից դատական համակարգում բարեփոխումները շարունակվեցին, դրվեց դատական նոր համակարգի հիմքը⁸⁰⁷:

Դատական նոր համակարգում ընդգրկված առաջին ատյանի դատարանները ընդհանուր իրավասության դատարաններ են: ՀՀ-ում գործում է ընդհանուր իրավասության 16 դատարան, յուրաքանչյուր մարզում ընդհանուր իրավասության մեկ դատարան, Երևանում՝ 7 դատարան: Նշված օրենսգրքի ընդունմամբ ստեղծվել է նաև դատական դպրոց, որը կարևորագույն դերակատարում կունենա հանրապետության արդարադատության իրականացման ու ամրապնդման գործում:

ՀՀ-ում գործում են ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի, վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարաններ, ինչպես նաև մասնագիտացված վարչական և վարչական վերաքննիչ դատարաններ: Վերաքննիչ դատարանները երեք են՝ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարան՝ նախագահի և 15 դատավորների կազմով, վերաքննիչ քրեական դատարան՝ նախագահի և 15 դատավորների կազմով և վերաքննիչ վարչական դատարան՝ նախագահի և 6 դատավորների կազմով: ՀՀ-ում գործող վճռաբեկ դատարանը կազմված է դատարանի նախագահից և դատական երկու պալատից: առաջին

⁸⁰⁷ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 112:

քրեական պալատ և երկրորդը քաղաքացիական ու վարչական պալատ⁸⁰⁸:

Դատախազության մասին ՀՀ նոր օրենքով սահմանվեց դատախազության՝ քաղաքակիրք երկրներին հարիր համակարգ, որը միտված է նրա սահմանադրական լիազորությունների լիարժեք ու արդյունավետ իրականացմանը: Դատախազության գործառույթներից հանվեց նախաքննություն իրականացնելու լիազորությունը: Նախաքննական նոր մարմիններ ստեղծվեցին հարկային և մաքսային ծառայություններում, պաշտպանության նախարարության համակարգում:

Կարելի է փաստել, որ հասարակական իրավագիտակցության և իրավաբնկալման մեջ նկատելի են լուրջ փոփոխություններ, մարդիկ հաճախ են դիմում փաստաբանների օգնությանը, աճում է իրենց իրավունքների պաշտպանության համար դատարաններ դիմող անձանց ու դատական գործերի քանակը: Սակայն դեռևս - հասարակության վստահության պակասը դատարանների նկատմամբ շարունակում է մնալ չլուծված և արդիական խնդիր: Դրա պատճառներից մեկը այն է, որ դեռևս դատարաններում չի կազմակերպվում գործերի արագ և արդյունավետ ըննություն: Ծատ են դատավարությունների անհարգի ծգձգումները: Այս և ոլորտի այլ թերությունների մասին ընդգծեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը 2011 թ. հուլիսին դատաիրավական խնդիրներին նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Միաժամանակ նա պահանջեց որակապես փոխել հանրության վերաբերմունքը երկրում իրականացվող արդարադատության հանդեպ՝ նրա մեջ դատարանների նկատմամբ վստահություն առաջացնելով, և ընդգծեց, որ «դատաիրավական բարեփոխումների իմանական ուղղություններից մեկը պետք է հանդիսանա հատկապես դատարանների կողմից օրենքների միատեսակ մեկնաբանությունը և կիրառումը»⁸⁰⁹:

⁸⁰⁸ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական Իրավունք, դասագիրք բուհերի համար, Երևան, 2012, էջ 182, 183:

⁸⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.07.2011:

**բ. Քարեփոխումներ պետական և հանրային կառավարման
ոլորտում
Ժողովրդավարության գործընթացը**

Պետական կառավարման ոլորտում նույնական իրականացվեցին որոշակի քարեփոխումներ, որոնցից կարևոր նշանակություն ունեցավ քաղաքացիական ծառայության համակարգի ստեղծումը: 2001 թ. դեկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց «Քաղաքացիական ծառայության մասին ՀՀ օրենքը»⁸¹⁰, որի հիման վրա ստեղծվեց քաղաքացիական ծառայության խորհուրդ՝ որպես քաղաքայության համակարգի կառավարման բարձրագույն մարմին: Սրանով կարգավորվում էին քաղաքացիական ծառայության համակարգի իրավական իիմքերը: Օրենքի ընդունմամբ փաստորեն սկսվեց Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրման գործընթացը: Նպատակ էր դրվել այդ համակարգի կայացմամբ նպաստել արդյունավետ, միասնական կադրային քաղաքականության վարմանը, պետական ապարատը քաղաքական ազդեցությունից գերծ պրոֆեսիոնալ, բարոյական բարձր որակներով օժտված մասնագետներով համալրելուն:

Դրանով իրականացավ 7500 քաղաքացիական ծառայողների վերապատրաստման և ատեստավորման նոր ինստիտուտների ստեղծումը, որոնց շնորհիվ ապահովվեց, մի կողմից, քաղաքացիական ծառայողների մասնագիտական ունակությունների ու գիտելիքների, կառավարչական հմտությունների կատարելագործումը, նրանց շարունակական ուսուցումը, մյուս կողմից՝ երեք տարին մեկ անգամ իրենց պաշտոններին քաղաքացիական ծառայողների համապատասխանության որոշումը⁸¹¹: Մրցության հանձնաժողովի անաշառությունն ապահովելու նպատակով հստակ կանոնակարգեցին թեստային առաջադրանքների գնահատման չափոր-

⁸¹⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001 թ., գ. Դ, Երևան, 2001, էջ 785:

⁸¹¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 33:

շիները, մրցույթների և ատեստավորումների հարցազրույցի փուլի անցկացման մեխանիզմները: Համակարգի նորարարություններից էր քաղաքայության քափոր պաշտոնները բացառապես մրցույթների միջոցով համալրման ինստիտուտի ներուրումը, որի շնորհիվ արդեն 2002 թ. հոկտեմբերից քաղաքացիական ծառայության բոլոր պաշտոնները սկսեցին համալրվել բացառապես մրցույթների միջոցով⁸¹²: Այսպիսով, հնարավոր եղավ բոլոր քաղաքացիների համար համահավասարություն ապահովել պետական կառավարման ոլորտ ընդգրկվելու համար: Քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրումից առ այսօր ակտիվ գործունեություն է ծավալվում միջազգային կազմակերպությունների, առանձին պետությունների համապատասխան կառույցների հետ համագործակցություն ծավալելու ու խորացնելու ուղղությամբ:

2012 թ. հունվարին նշվեց ՀՀ քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրման 10-ամյակը: Նշվեց, որ այն դարձել է մեր պետականության կայացման ու ամրապնդման հիմնական մեխանիզմներից մեկը, այն հենքը, որի վրա ապագայում պետք է կառուցվի եվրոպական բարձրակարգ չափանիշներին համապատասխանող քաղաքայության բնագավառը: Քաղաքացիական ծառայության համակարգի կայացման տասնամյա փորձը՝ իր բոլոր թերություններով ու բացրողումներով հանդերձ, վկայում է, որ այդ գործընթացը անշրջելի է արդյունավետ կառավարման ու քաղաքայության այլ ոլորտների կաղըեր ընտրելու գործում: Նպատակը որակյալ քաղաքացիական ծառայություն, բարձր մարդկային ու մասնագիտական հատկանիշներ ունեցող ծառայող ունենալն է, պետական ծառայողի նկատմամբ հանրային վստահության ամրապնդումը:

Հասարակական կյանքի ժողովրդավարական վերափոխումների ճանապարհին կարևոր նշանակություն ուներ մարդու իրավունքների պաշտպանի (օմբուդսմեն) ինստիտուտի ստեղծումը, որի լիազորությունները սահմանող օրենքի ընդունումը ՀՀ-ի համար անկախացումից ի վեր տևեց 12 տարի: Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի անհրաժեշտությունը պայմանավոր-

⁸¹² Տե՛ս նույն տեղում:

ված էր ոչ միայն ժողովրդավարական վերափոխումների անհրաժեշտությամբ, այլև Եվրախորհրդի առջև ստանձնած պարտավորություններով։ Ուստի պատահական չէ, որ 2003 թ. հոկտեմբերին ՀՀ ԱԺ-ն ընդունեց «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» օրենքը, որը ուժի մեջ մտավ 2004 թ. հունվարի 1-ից։ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կատարելուց հետո անհրաժեշտություն առաջացավ նաև օրենքում փոփոխություններ կատարել։ 2006 թ. փետրվարին ընտրվեց առաջին պառլամենտական օմքությունը՝ 6 տարի ժամկետով։ Փաստորեն առաջին անգամ մեր պատմության մեջ հիմք դրվեց խորհրդարանական օմքությունի հնաստիտուտի ստեղծմանը։

Պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացման նպատակով 2008 թվականից ՀՀ կառավարությունը նախատեսեց էլեկտրոնային կառավարման համակարգի ներդրման ծրագիր։ Գործում է էլեկտրոնային փաստաթրաշրջանառության համակարգ, որը նպաստում է կատարողական կարգապահության բարձրացմանը, նախարարությունների և այլ գերատեսչությունների հաշվետվությունների կատարման ժամկետների և գործներացի ավտոմատված վերահսկմանը։ Ընդ որում ներդրված է նաև կատարողականի գնահատման համակարգ։ Պետական կառավարման համակարգի բափանցիկության ապահովման նպատակով գործարկվել է առցանց համակարգ, որը բաղաքացիներին հնարավորություն է տալիս հետևելու պետական մարմիններ ուղարկած գործությունների ընթացքին⁸¹³։

Պետական կառավարման համակարգի կառուցվածքային և գործառության բարեփոխումների շրջանակում տարածատվել են բոլոր նախարարություններում և կառավարության առընթեր մարմիններում քաղաքականության մշակման գործառությունները ծառայության մատուցման գործառույթներից, մի շարք միջոցառումների են ձեռնարկվել այդ ծառայությունների որակի և արդյունավետության բարձրացման համար⁸¹⁴։

⁸¹³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքներ, էջ 84, 85, 89։

⁸¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87։

Անհրաժեշտ բարեփոխումներ իրականացվեցին նաև անվտանգության և ոստիկանական մարմիններում։ Դրան մեծապես նպաստեցին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2001 թ. դեկտեմբերին ընդունված «Ազգային անվտանգության մարմինների մասին» և 2002 թ. հուլիսին «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» ՀՀ օրենքները⁸¹⁵։ 2002 թ. դեկտեմբերին «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ նախագահի հրամանագրով Ազգային անվտանգության և ներքին գործերի նախարարությունները վերածվեցին ՀՀ կառավարության առընթեր Ազգային անվտանգության ծառայության և Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության⁸¹⁶։

Ոստիկանական համակարգի բարեփոխումների շնորհիվ որպակի հաջողություններ արձանագրվեցին տեխնիկական հագեցվածության բարձրացման, պրոֆեսիոնալ խմբերի արագ կայացման և այլ ուղղություններով։ Որոշակի միջոցառումներ մշակվեցին այնպիսի անընդունելի երևոյթների նկատմամբ, ինչպիսիք են կաշառակերության, այսպես կոչված «բարձր հովանավորությունների» ինստիտուտի, ոչ հարիր վարքագիծ և պաշտոնական դիրքի չարաշահումների վերացման ուղղությամբ։ Զնայած բարձրացան ոստիկանական համակարգի աշխատողների աշխատավարձերը և դրույքաշափերը, բայց դրանք դեռևս բավարար չեն ճրանց սոցիալական խնդիրները լուծելու համար։ Մշակվել են ծրագրեր բարեփոխումների շրջանակում նաև ոստիկանների սոցիալական երաշխիքների փաթեթի իրականացման համար։ Ընդլայնվում է ոստիկանական համակարգի հետ միջազգային կառույցների համագործակցության ծրագրերի շրջանակը։ Այսպես, օրինակ, 2008 թ. նոյեմբերին ՀՀ ոստիկայության և ԵԱՀԿ Երևանյան գրասենյակի միջև ստորագրվեց համագործակցության մասին հուշագրի լրացուցիչ արձանագրություն⁸¹⁷։ Երկու կառույցները համաձայնության եկան, որ ոստիկանական կառուցվածքում ստեղծվի ոս-

⁸¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր թիվ 6 (181), 5 փետրվարի 2002, էջ 3-18, թիվ 32 (207), 8 օգոստոսի, 2002, էջ 5-39։

⁸¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 55 (230), 17 դեկտեմբերի, 2002, էջ 25։

⁸¹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.03..2008։

տիկանության բարեփոխումների բաժին այդ գործընթացը համակարգելու համար: Այդ նպատակով ԵԱՀԿ-ն տրամադրեց անհրաժեշտ միջոցներ: Բացի այդ՝ նա աջակցում է ոստիկանության՝ հասարակական կարծիքի հարցումներ կազմակերպելու և դրա հիման վրա մշակելու ոստիկանության ռազմավարություն՝ ուղղված ոստիկայության նկատմամբ բնակչության վստահության բարձրացմանը: Բացի այդ 2011 թ. ապրիլին ԵԱՀԿ-ի աջակցությամբ հրավիրվեց ոստիկանության գծով միջազգային փորձագետ, որի հիմնական գործառույթը համայնքային ոստիկանության ռազմավարության մշակումն էր:

Ակտիվ փուլում են գտնվում ՀՀ կառավարությանն առընթեր ճանապարհային ոստիկայության համակարգի բարեփոխումները, որոնց շրջանակներում ընդունվել են երեք տասնյակից ավելի իրավական ակտեր, այդ թվում «ճանապարհային երթևեկության մասին», «Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքները և կառավարության մի շարք որոշումներ: Զեռնարկվել են կոնկրետ գործողություններ ճանապարհային ոստիկանության նյութատեխնիկական բազան ընդլայնելու և կատարելագործելու համար: 2011-2012 թթ. զգալի աշխատանք կատարվեց տեխնիկական համակարգերի, արագության չափման և խախտումների գրանցման, տեսախցիկների ներդրման ուղղությամբ: Ներդրումից հետո նվազագույնի են հասել ոստիկան-վարորդ շփումները: Չափազանց դյուրացվել է վարորդական իրավունք ստանալու գործընթացը:

գ. Ներքաղաքական զարգացումներ

2000 թվականների սկզբին հանրապետության ղեկավարությունը կարողացավ խուսափել ներքաղաքական ցնցումներից և աստիճանաբար կայունացնել քաղաքական իրավիճակը: Դարասկրին իրականացվեցին սահմանադրության և ժողովրդավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխումներ ևս: 2001 թ. դեկտեմբերին ընդունվեց «Հասարակական կազմակերպությունների

մասին»⁸¹⁸, իսկ 2002 թ. օգոստոսին՝ «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքները⁸¹⁹: Այս նոր օրենքներով ոչ բոլոր կուսակցությունները կարողացան քննություն բռնել ու վերագրանցվել: Եթե 2002 թ. հանրապետությունում կուսակցությունների թիվը հասել էր 116-ի, որոնց մեծ մասը իրականում ստեղծված էին թղթի վրա: Օրենքի կիրառումից հետո 2004 թ. հունվարին հանրապետությունում կուսակցությունների թիվը հասնում էր 52, իսկ 2005 թ.՝ 71, 2011 թ.՝ 77⁸²⁰: Կուսակցությունների ակտիվությունը դրսորդվեց հատկապես նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2003 թ. փետրվարի 19-ին: Երկրորդ փուլ դուրս եկան գործող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և միացյալ ընդդիմության թեկնածու Ստեփան Գեմիրճյանը: ՀՀ նախագահ Վերընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: 2003 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցան Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները. Փաստորեն կուսակցություններից և ոչ մեկին շահօղպեց բացարձակ մեծամասնություն ստանալ խորհրդարանում և միայնակ ձևավորել կառավարություն: Ընտրությունները կայացան 75 համամասնական և 56 մեծամասնական ընտրակարգով: Ինչպես Ազգային ժողովի նախորդ, այնպես էլ այս ընտրություններն անցան ընտրախախտումներով: Ընտրություններին համամասնական ընտրակարգով մասնակցած 21 կուսակցություններից ու դաշինքներից 5%-ի սահմանագիծը հաղթահարեց և պատգամավորական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կուսակցությունների միջև՝

1. Հայաստանի Հանրապետական կուսակցություն – 23
2. «Արդարություն» դաշինք – 14
3. «Օրինաց երկիր» -12
4. ՀՅԴ - 11

⁸¹⁸ Տես Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիր 7, էջ 771:

⁸¹⁹ Տես Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2002, գիր 6, էջ 648:

⁸²⁰ Տես Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը XXI դարասկրին, Երևան 2006, էջ 134:

5. «Ազգային միաբանություն» - 9

6. «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն» - 6⁸²¹

ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովն իր առաջին նատաշրջանը գումարեց 2003 թ. հունիսի 12-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց «Օրինաց երկիր» կուսակցության նախագահ Արքուր Բաղդասարյանը:

Առաջին անգամ Հայաստանի անկախ Հանրապետության պատմության մեջ այդ ընտրություններին առավել շատ ճայներ ստացած երեք կուսակցությունները՝ Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ)-ն, Օրինաց երկիր (ՕԵԿ) և Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ) կազմեցին քաղաքական կուսակցությունը՝ պահանջիան կամատեղ ձևավորեցին կառավարությունը⁸²²: Վարչապետ նշանակվեց 2000 թվականից այդ պաշտոնում գտնվող Հայաստանի հանրապետական կուսակցության խորհրդի նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը (1951-2007): 2006 թ. կուսակցիայից դուրս եկավ Օրինաց երկիր (ՕԵԿ) կուսակցությունը, որը կարճ ժամանակով դարձավ ընդդիմություն:

Հասարակության ակտիվության պայմաններում ընթացան Ազգային ժողովի չորրորդ գումարման 2007 թ. մայիսի 12-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Համամասնական ընտրակարգով սահմանված շեմը հաղթահարեցին 5 կուսակցությունները. ՀՀԿ-ից՝ 65 պատգամավոր, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն»-ից՝ 16 պատգամավոր, «Օրինաց երկիր»-ից՝ 8 պատգամավոր և «Ժառանգություն»-ից՝ 7 պատգամավոր: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Տիգրան Թորոսյանը⁸²³: Համամասնական ընտրակարգով մեծամասնություն ստացավ Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ), որին հաջորդեցին Բարգավաճ Հայաստան (ԲՀԿ) և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կու-

սակցությունները: Ընտրությունների արդյունքից ելնելով՝ ՀՀ նախագահի աջակցությամբ ստորագրվեց համաձայնագիր «Հայաստանի հանրապետական» և «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցությունների միջև քաղաքական կուսակցության ստեղծելու վերաբերյալ: Քաղաքական կուսակցիան իր հերթին Հայ հեղափոխական դաշնակցության հետ ստորագրեց համագործակցության համաձայնագիր: Այս երեք կուսակցություններն էլ ձևավորեցին Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը: Հունիսի 7-ին վարչապետ նշանակվեց դեռևս 2007 թ. ապրիլի 4-ից այդ պաշտոնը վարող Սերժ Սարգսյանը: Ընդդիմությունը ներկայացնող նախական քաղաքական ուժերին այնպես էլ չհաջողվեց միավորվել և անհրաժեշտ թվով ճայներ գրավել նոր խորհրդարանում:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական հիմներորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2008թ. փետրվարի 19-ին: Ընտրություններին մասնակցեցին 9 թեկնածուներ: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը, օրենքով նախատեսված կարգով ամփոփելով ընտրության արդյունքներն արձանագրեց, որ Սերժ Սարգսյանը ստացել է 52,82% ճայն, Լևոն Տեր-Պետրոսյանը՝ 21,51%, Արքուր Բաղդասարյանը՝ 16,69%, Վահան Հովհաննիսյանը՝ 6,18% և այլը⁸²⁴:

2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովը ներկայացնելով հետընտրական զարգացումները նշում է, որ քաղաքական տարբեր քենոներում գտնվող ուժերը տրամագծորեն հակադիր մեկնարանություններ են տալիս ընտրություններին, դրանց ընթացքին ու արդյունքներին⁸²⁵:

⁸²¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3.06.2003:

⁸²² Տե՛ս Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրամադրմացիա, Երևան, 2006, էջ 157:

⁸²³ Տե՛ս Արքահամայն Հ., ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2009, էջ 70:

ԵԱՀԿ ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի կողմից հիմնված ընտրական դիտորդական առաքելության կատարած մանրակրկիտ ուսումնասիրության արդյունքում արվեց եզրակացություն, որ «Թեև 2008թ. նախագահական ընտրությունները հիմնականում համապատասխանել են **ԵԱՀԿ** պարտավորություններին և միջազգային չափանիշներին, նախընտրական շրջանում և քենարկության ժամերին որոշ պարտավարությունների նկատմամբ ի հայտ եկան լուրջ մարտահրավերներ հատկապես ընտրությունների օրվանից հետո։ Սա ժողովրդավարական ընտրությունների համար էական չափանիշների նկատմամբ դրսևորեց անբավարար հարզանք և արժեզրկեց ամբողջ ընտրական գործընթացը»⁸²⁶։

ԵԽԽՎ 1609 բանաձևը գնահատելով 2008 թվականի նախագահական ընտրությունները, արձանագրեց, որ շնայած դրանք «անցկացվեցին հիմնականում Եվրոպայի Խորհրդի չափանիշներին համահունչ», ընտրությունները դիտարկող ժամանակավոր հանձնաժողովը արձանագրեց մի շարք խախտումներ և թերություններ, որոնցից ամենակարևորն էին բոլոր թեկնածուների համար նախընտրական քարոզարշավի իրականացման ոչ հավասար պայմանները, ընտրական գարչարարության ոչ բավարար քափանցիկությունը և այլն։ Բանաձևում նշվում է, որ նկատված խախտումները և թերությունները շնպաստեցին ընտրական գործընթացի նկատմամբ հանրության առանց այդ էլ խախտված վստահության մակարդակի բարձրացմանը, միաժամանակ հասրակության մի հատվածի շրջանում հարցեր առաջացնելով ընտրությունների արդյունքի վստահելիության կապակցությամբ։ ԵԽԽՎ գնահատականի համաձայն հենց հանրային վստահության պակասը հիմք դարձավ նախնական արդյունքների իրապարակմանը հաջորդած, թեև առանց նախապես պաշտոնական տե-

նաև «Մարդու իրավունքների պաշտպանի Արտահերք իրապարակային գեկույցը, 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», Երևան, 2008թ. էջ 9, 15, 16 (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>)։

⁸²⁶ Տեսնույն տեղում։

դեկացման, խաղաղ ցույցերի համար, որոնք տասը օրվա ընթացքում հանդուրժվում էին իշխանությունների կողմից»⁸²⁷։

Մերժելով ընտրությունների արդյունքները, ընդդիմության արմատական թեր, իշխանությունների ամենաարողության պայմաններում, փետրվարի 21-ից Երևանում սկսեց չարտոնված հանրահավաքների շարք։ Հետընտրական այդ օրերին ավելի լարվեց ու շիկացավ նախընտրական քարոզության փուլում ծևավորված մքննորտը, որի պայմաններում մեծապես խորացել էր անհանդուրժողականությունն ու անվստահությունը հայկական տարբեր խավերի ու խմբերի միջև, հասարակությունը երկիրեղվել և բևեռացել էր, վախի, ատելության ու թշնամանքի ազդակների տակ։⁸²⁸

ՀՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանի գեկույցում նշված է, որ «փետրվարի 20-29-ին Ազատության իրապարակում հնչող քարոզության մեջ հստակ առանձնանում էին իշխանությունների կողմից ժողովրդի վրա բռնության, ընտրակեղծիքների, «ժողովրդի թեկնածուի» տարած հաղթանակին տեր կանգնելու, գործող իշխանության նկատմամբ մինչև վերջ շարք անհանդուրժող լինելու կարգախոսները»⁸²⁹։

Հակադիր մդումների գերակշռության պայմաններում աճում էր հասարակության լարվածությունը։ Հետընտրական շրջանը շատ քաղաքագետներ որակեցին «իշխանության և ընդդիմության միջև նյարդերի պայքար»։ Այս իրավիճակում ԶԼՄ-ները հիմնականում շարունակում էին տալ բևեռացված մեկնարանություններ։⁸³⁰

⁸²⁷ Տես նոյն տեղում, ինչպես նաև ԵԽԽՎ 1609 բանաձև՝ <http://www.coe.am/docs/pace/1609arm.pdf>.

⁸²⁸ Տես՝«Հայկական ժամանակ», N14 (1963), 25.01.2008, N30 (1979), 16.02.2008, 26.01, 31.01.2008, N 31 (1980), 17.02.2008, Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերք իրապարակային գեկույց», 2008թ. փետրվարի 19-ի նախագահական դարձարքությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», 2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրության ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր համանաժողովի եզրակացություն, էջ 24, 25 (այսուհետև՝ ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր համանաժողով)։

⁸²⁹ Տես՝ՀՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանի գեկույցը, էջ 9, 13, 15, 16, 28, 29։

⁸³⁰ Տեսնույն տեղում, նաև «Հայկական ժամանակ», 22, 23, 25.01.2008, 21.02.2008, ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր համանաժողովի եզրակացություն, էջ 20, 23։

Առաջացած անվստահության մքնողրտում արմատական գործելառ որդեգրած հասարակության մի մասի համար ոչ արդյունավետ էր հնչում տարբեր հասարակական կազմակերպությունների, արվեստի, գիտության գործիչների՝ բողոքը դադարեցնելու և հանդորժողական լինելու վերաբերյալ հայտարարություններն ու կոչերը, այդ թվում անարձագանք մնաց նաև Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու թեմակալ առաջնորդների և եպիսկոպոսների ժողովի փետրվարի 29-ի ուղերձը ուղղված ժողովրդին, որով հորդորվում էր պահպանել ողջամտության ու խոհեմության ոգին, լինել օգոն, օրինապահ, անարձագանք թողնել ատելություն և թշնամնք հրահրող ամեն ձայն, յուրաքանչյուր քայլ կատարել մեր երկրի հեղինակության, մեր ներկայի և ապագայի հանդեպ լուրջ նտահոգությամբ⁸³¹:

Հետընտրական լարվածության այս պայմաններում Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կողմնակիցների գործողությունները գործող Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը փետրվարի 23-ին որակեց «իշխանությունը զավթելու ոչ լեզիտիմ փորձ» և հայտարարեց, որ պատասխանը կլինի «վճռական և կտրուկ»⁸³²:

Ընտրություններում հաղթած թեկնածու Մերժ Սարգսյանը փետրվարի 26-ին Նախագահի մյուս թեկնածուներին համագործակցության կոչ արեց, իսկ փետրվարի 29-ին քաղաքական համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց նախագահական ընտրություններում երրորդ տեղը գրաված Արքուր Բաղրասարյանի հետ: Մերժ Սարգսյանի շուրջ մի քանի թեկնածուների և նրանց կողմնակիցների համախմբումն ու համագործակցությունը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թիմում ընդունվեց զայրույթով և առավել սրեց արմատական տրամադրությունները: Համագործակցության կոչը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կողմից մերժվեց⁸³³:

⁸³¹ Տե՛սույն տեղում:

⁸³² Տե՛սՀՀ Ազգային Ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացություն, ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)), էջ 20-23, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների պաշտպանի Արտահերթ հրապարակային գեկույցը՝ 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ էջ 9, 15, 16 (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>):

⁸³³ Տե՛սույն տեղում:

Փետրվարի 27-ին Ժողովրդական կուսակցության նախագահ Տիգրան Կարապետյանը դիմեց Սահմանադրական դատարան ընտրությունների արդյունքները անվավեր համարելու դիմումով: Նոյն պահանջով փետրվարի 29-ին Սահմանադրական դատարան դիմեց նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Նրա ներկայացուցիչները պնդում էին, որ նախընտրական քարոզարշավի ընթացքում, ընտրությունների օրը և արդյունքների վերահաշվարկի ժամանակ եղած խախտումները այն չափերի էին, որ անհրաժեշտ էր չեղյալ համարել ընտրությունների ընդհանուր արդյունքները⁸³⁴:

Հակառակ մղումների պայմաններում աճում էր հասարակության լարվածությունը:

Չնայած գերլարված այս իրավիճակը պետք է հայքահարվեր խաղաղ ճանապարհով՝ իշխանության ու ընդդիմության միջև հանդորժողականության ու փոխամածայնության միջոցներ գտնելով, բայց նրանց փոխադարձ անհանդորժողականությունը և փոխազնան որոնման անհնարինությունը հանգեցրին մարտի 1-2-ին ծավալված դեպքերին:

Մարտի 1-ի առավոտյան Երևանի ազատության հրապարակում տեղի ունեցավ ոստիկանության և ցուցարանների բախում, որից հետո Երևանի քաղաքապետարանին հարող տարածքում հավաքվեցին հազարավոր մարդիկ: Գործողությունները զարգանալով՝ կեսօրից հետո ընթացան անցանկալի սցենարով՝ ջարդությունը արվեցին անձնական օգտագործման շուրջ 100 ավտոմեքենա, շտապ օգնության մեքենաներ, ավտորուսներ, տրույերուսներ, վնասվեցին գրասենյակներ և խանութներ: Ծավալված իրադարձությունների ընթացքում զիկվեց 10 մարդ՝ ոստիկանական 2 ծառայող և 8 քաղաքացիական անձ, վիրավորվեցին մեծ թվով ոստիկաններ և քաղաքացիական անձներ⁸³⁵:

⁸³⁴ Տե՛ս նոյն տեղում: Ավելի ուշ՝ մարտի 8-ին, Սահմանադրական դատարանը հաստատեց կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 2008թ. փետրվարի 24-ի թիվ 24-Ա որոշումը, համաձայն որի փետրվարի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ է ընտրվել Մերժ Սարգսյանը:

⁸³⁵ Տե՛ս ավելի մանրամասն ՀՀ Ազգային Ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը, էջ 128, 129, ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)), ինչպես նաև Մարդու իրավունքների պաշտպանի Արտահերթ հրապարակային գեկույցը «2008 թ. փետրվարի 19-ի նախա-

Մարտի 1-ի երեկոյան Հայաստանի Հանրապետության գործող նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրամանագրով Երևան քաղաքում 20 օրով հայտարարվեց արտակարգ դրություն⁸³⁶:

Ակնհայտ է, որ դա պարտադրված քայլ էր, միակ ելքն իրավճակից դրւու զալու համար: Հրամանագրում նշվում էր. «ՀՀ նախագահի թեկնածու Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմնակիցները շարունակում են վիճարկել ընտրությունների ելքն ապօրինի միջոցներով: Ընդդիմության ներկայացուցիչների մի խոսքը մարտի 1-ին անկարգություններ են իրականացրել Երևանի Կենտրոնում՝ պատճառելով վնաս քաղաքացիների և պետության գույքին, ինչպես նաև ստեղծելով ուղղակի սպառնալիք քաղաքացիների անվտանգության համար, ինչը վիճակը դարձնում է անվերահսկելի: Այդ գործողությունների թիրախը ՀՀ ձեռք բերած կայունությունն է, իսկ հետևանքը՝ միջազգային հեղինակության խարարում»: Իհարկե, եթե հրամանագիրն ավել վաղ հայտարարվեր, երբ տեղի էին ունեցել առաջին կրակոցներն ու նահան ռեակտերը, գուցենարավոր լիներ խուսափել ծանր հետևանքներից:

Սպանված անձանց գործի քննության համար հարուցվեց քրեական գործ: Ազգային ժողովը մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը հրավիրեց արտահերթ նիստ, որում ընդունվեց հայտարարություն: Հայտարարությամբ Ազգային ժողովը դատապարտեց մարտի 1-ին մայրաքաղաքում խժդությունների հրահրումը, ատելության և չարության քարոզչությունը քաղաքական գործընթացներում, երկրի կայունությունը, միջազգային վարկը և ազգային միասնությունը խաթարող ցանկացած գործողությունը, անհրաժեշտ և իրավաչափ համարեց հանրապետության նախագահի 2008 թվականի մարտի 1-ին արտակարգ դրություն հայտարարելու մասին հրամանագիրը, քաղաքացիներին զավածության և ողջամտության կոչ արեց⁸³⁷:

գահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ, (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>):

⁸³⁶ Տեսնույն տեղում, «Հայաստանի Հանրապետություն», 6.03.2008:

⁸³⁷ Տես [#02.03.2008, ինչպես նաև <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3182&lang=arm>:](http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=1606&day=02&month=03&year=2008&lang=arm)

Ընտրությունների վերաբերյալ մարդու իրավունքների պաշտպանը 2008թ. ապրիլի 25-ին հրապարակեց արտահերթ գեկույց, մասնավորապես արձանագրելով, որ ընտրությունների ժամանակ հասարակության մի ստվար մասի դժգոհությունը, համապատասխան ուղղվածություն ստանալով, ձեռք բերեց նոր որակներ: Ակնհայտ սոցիալական և տնտեսական քենուացումը, հանրային և, հատկապես, իրավապահ մարմինների նկատմամբ գոյություն ունեցող հասարակական անվտանգությունը, իշխանության գերկենտրոնացումը, իշխանության երեք թերի միջև զայտումների և հակաշշիոնների մեխանիզմի ոչ արդյունավետ գործողությունը, մարդու և քաղաքացու իրավունքների անբավարար երաշխավորված լինելը, արտոնյալ խավի փակ համակարգի ձևավորումը հասարակության մի զգալի մասին դրդեցին կտրուկ և շրջադարձային փոփոխություններ փնտրել այս խնդիրներին լուծումներ տալու համար⁸³⁸:

2008 թվականի հունիսի 16-ին Ազգային ժողովում ստեղծվեց մարտի 1-2-ի իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրության ժամանակավոր հանձնաժողովը, որը պետք է ուսումնասիրեր տեղի ունեցած բռնությունների, ինչպես նաև ոստիկանության գործողությունների իրավաչափությունը ու համաշխափությունը, ճշտեր զոհվածների մահվան հանգամանքները, ինչպես նաև ներկայացներ նման իրադարձությունների կրկնումը բացառող քաղաքական, իրավական և այլ լուծումների առաջարկություններ: Ժամանակավոր հանձնաժողովը պետք է կազմավորվեր Ազգային ժողովի յուրաքանչյուր խմբակցությունից 2-ական պատգամավորների և մեկ պատգամավոր՝ խմբակցություններում շնորհրկված պատգամավորների մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը խորհրդակցական ձայնի իրավունքով պետք է իրավիրեր նաև Լ. Տեր-Պետրոսյանին և արտախորհրդարանական քաղաքական ուժերին⁸³⁹:

Հանձնաժողովի աշխատանքներին հրաժարվեցին մասնակցել Լ. Տեր-Պետրոսյանը, «Ժառանգություն» խմբակցությունը և «Ժո-

⁸³⁸ Տես <http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>:

⁸³⁹ Տես <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3285&lang=arm>:

դուրսական կուսակցությունը: Հնարավոր 19 անդամներից հանձնաժողովը կազմավորվեց 15 անձից⁸⁴⁰:

2008թ. հոկտեմբերի 23-ին հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանի կարգադրությամբ ստեղծվեց նույն իրադարձությունների պատճառների վերհանման և քացահայտման ուղղված փորձագետների փաստահավաք խումբ: Փաստահավաքը խումբը կազմվեց 5 անձից, այդ թվում՝ 2 ներկայացուցիչ իշխող քաղաքական կուսակցիայից, մեկական ներկայացուցիչ Ժառանգություն՝ կուսակցությունից, L. Տեր-Պետրոսյանի կողմից դեկավարվող քաղաքան ուժից և մարդու իրավունքների պաշտպանից: Նախագահի կարգադրությամբ խումբը լուծարվեց 2009թ. հունիսի 6-ին⁸⁴¹:

2009թ. սեպտեմբերի 16-ին և 17-ին ժամանակավոր հանձնաժողովը Ազգային ժողովում իրապարակեց շուրջ 138 էջից քաղացած իր եզրակացությունը⁸⁴²: Եզրակացության վերաբերյալ հատուկ կարծիք ներկայացրեցին ժամանակավոր հանձնաժողովի ՀՅԴ ներկայացուցիչները⁸⁴³:

Ոստիկանության գործողությունները հանձնաժողովի եզրակացության համաձայն, ընդհանուր առմամբ, գնահատվեցին իրավաշափ և համաշափ:⁸⁴⁴ Հանձնաժողովը նաև ներկայացրեց իրավաշափ և սոցիալ-տնտեսական առաջնահերթությունները⁸⁴⁵:

Անդրադառնալով զոհվածների մահվան հանգամանքների ճշտման խնդրին, հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ ամենախնդիրարույց և հասարակությանը մտահոգող հարցերից մեկին՝ այն

⁸⁴⁰ Տես «2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը», ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)):

⁸⁴¹ Տես <http://www.arlis.am/>:

⁸⁴² Տես [http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf):

⁸⁴³ Տես <http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=1887&day=17&month=09&year=2009&lang=arm#17.09.2009>:

⁸⁴⁴ Տես նոյն տեղում:

⁸⁴⁵ Տես «2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը», ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)):

է՝ ում գործողությունների հետևանքով է վրա հասել մահը, հանձնաժողովը չի պատասխանել, քանի որ իրավունք չունի վերածվելու նախաքննական մարմնի և իրականացնելու վերջինիս լիազորությունները: Սակայն հանձնաժողովն առաջարկեց հատուկ քննչական ծառայությանը ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ բացահայտելու ինչպես մահվան, այնպես էլ բռնությունների, մարմնական վնասվածքներ պատճառելու և մյուս դեպքերը⁸⁴⁶: Ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը միանշանակ շնորհնվեց հասարակության տարրեր հատվածների կողմից: Հանձնաժողովի կողմից ներկայացված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ ՀՅԴ խմբակցությունը առաջարկեց ստեղծել մշտադիտարկման ժամանակավոր հանձնաժողով, որը մերժվեց Ազգային ժողովի մեծամասնության կողմից: Ազգային ժողովը նման իրավասություն վերապահեց Ազգային ժողովի պետա-իրավական հարցերով մշտական հանձնաժողովին⁸⁴⁷, որը 2010-2011թ.թ. իրականացնելով մոնիթորինգ՝ Ազգային ժողովին ներկայացրեց պարբերական գեկույցներ: Մարտյան իրադարձությունների ժամանակ անձանց մահվան հանգամանքների պարզման նպատակով հարուցված քրեական գործի առնչությամբ հատուկ քննչական ծառայությունը մոնիթորինգի ընթացքում տեղիկացրեց, որ էական առաջնթաց չի եղել⁸⁴⁸: Հետագայում 2012-2013թ.թ. ընթացքում Ազգային ժողովում փորձի արվեցին ստեղծել նոր ժամանակավոր հանձնաժողովներ, սակայն դրանք բոլորը մերժվեցին:

Մարտի 1-2-ի դեպքերը բննարկվեցին նաև Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում և ԵԽԽՎ-ի կողմից Հայաստանի վերաբերյալ մի շարք քանածներ ընդունվեցին⁸⁴⁹: Այս քա-

⁸⁴⁶ Տես «2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը», ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)):

⁸⁴⁷ Տես <http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=3704&Reading=0>, ինչպես նաև <http://www.parliament.am/register.php?lang=arm&month=12&year=2009>:

⁸⁴⁸ Տես http://www.parliament.am/committees.php?do=show&ID=111151 &showdoc=1386&cat_id=204&month=all&year=2014&lang=arm

⁸⁴⁹ Տես ԵԽԽՎ 1609, 1620, 1643 և 1677 քանածները. (http://www.coe.am/index.php?cat_id=38&print=1):

նաձևերը առիթ հանդիսացան հանրապետությունում համաներուն հայտարարելու, քրեական օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու, ինչպես նաև մի շարք հանրային իրավաքաղաքական լուծումներ իրականացնելու համար:

2008 թվականի մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները բացասական բարյահոգեքանական ազդեցություն թողեցին հայ ժողովրդի տարբեր շերտերի վրա՝ ինչ-որ տեղ նաև խորացնելով ատելության ու անհանդրության մբնոլորտը, ծանր հարված հասցեեց Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես ժողովրդավար պետության միջազգային վարկանիշին:

Պ. Կուսակցությունները

Անժխտելի է մնում քաղաքական կուսակցությունների դերը, որոնք կոչված են նպաստելու երկրում ժողովրդավարության հաստատմանը, ժողովրդի քաղաքական մշակույթի, ազգային ինքնազիտակցության բարձրացմանը, պետական մտածողության ձևավորմանը: Դրանք այն կարևոր արժեքներն են, առանց որոնց XXI դարի հայ հասարակությունը չի կարող առաջընթաց ապրել:

Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում իրենց ակտիվությամբ աչքի ընկան մի շարք կուսակցություններ:

Այդ կուսակցություններից կարելի է առանձնացնել 21-րդ դարակղբին ստեղծված և հասարակական-քաղաքական կյանքում իրենց դերակատարությունը ունեցած երկու կուսակցություն: Դրանցից է 2002 թ. ստեղծված «Ժառանգություն» կուսակցությունը, որն իր շարքերում ուներ 6 հազարից ավելի անդամ, տարածքային 43 ստորաբաժնումներով⁸⁵⁰:

Այն հանրապետության բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործում ունեցավ այնպիսի դերակատարություն, որ Ազգային ժողովի 4-րդ գումարման ընտրություններում հաղթահարելով անհրաժեշտ 5%-անոց շեմը՝ խորհրդարանում ապահովեց 7 պատգամավորական տեղ:

⁸⁵⁰ Տես Արքահամայան Դ., նշված աշխ., էջ 67, 68:

Հանրապետության ընդդիմադիր դաշտի շուրջ 2 տասնյակ կուսակցություններ ու հասարակական կազմակերպություններ միավորվելով՝ կազմեցին Հայ ազգային կոնգրեսը (ՀԱԿ) կուսակցությունների դաշինքը, որը ձևավորվեց 2008 թ. օգոստոսին՝ ՀՀ առաջին նախագահի դեկապարությամբ: Կուսակցությունների այս դաշինքը իր մեջ միավորում էր «ՀՀԸ», «Ազատություն», «ՀԺԿ», «Հանրապետություն», «Հայոց հայրենիք», «Պահպանողական» և այլ կուսակցական խմբեր: Ըստ կուսակցություններում ընդգրկվածների նրա անդամների թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի⁸⁵¹:

2008 թ. մարտի 21-ին նորընտիր նախագահի նախաձեռնությամբ ու աջակցությամբ հանրապետությունում բարեփոխումներ իրականացնելու, հասարակական համերաշխության մթնոլորտ ապահովելու նպատակով ՀՀ Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմող չորս կուսակցություններ՝ ՀՀԿ-ն, ԲՀԿ-ն, ՕԵԿ-ն ու ՀՅԴ-ն, ստորագրեցին քաղաքական կուսակցության համաձայնագիր՝ ստանձնելով երկրի կառավարման պատասխանատվությունը: Վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը⁸⁵²:

Պատճառաբանելով, թե իշխանությունների՝ հայ-բուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված քաղաքականությունը չի բխում Հայաստանի շահերից՝ կապված հայ-բուրքական ճանապարհային քարտեզի համաձայնագրի ստորագրման հետ, ՀՅԴ-ն 2009 թ. ապրիլի 22-ին դուրս եկավ կուսակցությաց և հոչակեց, որ ծավալում է կառուցողական ընդդիմադիր գործունեությունը⁸⁵³:

Մյուս կուսակցություններից շատ գծերով առանձնանում և տարբերվում է «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցությունը, որը ձևավորվելով ավելի ուշ (2004 թ.), շատ կարճ ժամանակամիջոցում մեծ ճանաչում ստացավ: Բավական է նշել, որ 2007 թ. Ազգային ժողովի ընտրությունների նախօրյակին կուսակցություն իր շարքերում ուներ 300 000-ից ավելի անդամ, տարածքային 41 ստորա-

⁸⁵¹ Տես նույն տեղում:

⁸⁵² Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.03.2008:

⁸⁵³ Տես նույն տեղում:

բաժանումներ և այլն: Եվ միայն այն փաստը, որ Ազգային ժողովի 4-րդ գումարման (2007 թ.) ընտրություններին կուսակցությունը համամասնական ընտրակարգով առաջադրել էր 112 թեկնածու, իսկ մեծամասնականով՝ 13 թեկնածու և, ի վերջո, Ազգային ժողովում ունեցավ 25 պատգամավոր, իսկ իշխող Հայաստանի հանրապետական կուսակցության և «Օրինաց երկիր» ու «ՀՅԴ»-ի հետ կազմեց կուլիցիա, փաստում է լայն զանգվածների վստահության մասին: Սակայն ճշմարտությունը նաև այն է, որ մարդկանց մի զգալի մասը ոչ այնքան գնում էր կուսակցության ծրագրային դրույթների ետևից, այլ ավելի շատ հավատում և վստահում էր կուսակցության առաջնորդին⁸⁵⁴:

ՀՀ նորընտիր նախագահի նախաձեռնությամբ ՀՀ քաղաքական կյանքում սկսեց ծևավորվել նոր, փոխադարձարար ավելի հանդուժող մքնողություն: Հասարակության հուզող հարցերը վերհսկելու, քննարկումներ կազմակերպելու, դրանց լուծման ուղիները մատնանշելու և իրականացնելու նպատակով ՀՀ նախագահի առաջարկով 2008 թ. աշնանը ստեղծվեց Հանրային խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկվեցին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներն ընդգրկող մասնագետներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Հանրային խորհուրդի նախագահ ընտրվեց ՀՀ նախկին վարչապետ Վազգեն Մանուկյանը⁸⁵⁵:

ՀԱԿ-ը մարտիմեկյան ողբերգական դեպքերից որոշ ժամանակ անց նորից կազմակերպեց հանրահավաքներ, որտեղ հիմնական պահանջը նախագահական և խորհրդարանական արտահերթ ընտրություններն էին, նաև ձերբակալված ակտիվիստներին՝ որպես քաղաքական բանտարկյալների, ազատելը:

ՀԱԿ-ը՝ 5 կուսակցությունների հետ մասնակցեց 2009 թ. մայիսի 31-ի Երևանի քաղաքապետի, ավագանու ընտրություններին, սակայն հրաժարվեց ավագանու իր 13 մանդատներից (17.57%), քանի որ ընտրություններում մեծամասնություն կազմողը ՀՀԿ-ն էր՝ իր 35 մանդատներով (47.43 %) և ԲՀԿ-ն՝ 17 մանդատներով (26.65

⁸⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁵⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22.11.2008:

%)⁸⁵⁶: Շուտով ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը, որը նա դեռևս 2008 թ. մարտի դեպքերից առաջ և հետո առաջարկել էր՝ «քանդել անհանդուրժողության պատը և երկխոսություն սկսել քաղաքական ուժերի միջև», իրականություն դարձավ: 2009 թ. ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի անմիջական նախաձեռնությամբ առաջին անգամ ձևավորվեց ՀՀ կուսակցությունների համատեղ խորհրդակցությունների ավանդույթ: 2011 թ. մայիս-սեպտեմբեր ընկած շրջանում մի քանի անգամ տեղի ունեցավ ՀԱԿ-ի և քաղաքական կուլիցիայի ներկայացուցիչների երկխոսություններ, որոնք քաղաքական մշակույթի ձևավորման առումով շատ կարևոր էին, քանզի ցանկացած դեպքում դրական ազդեցություն կարող էին ունենալ երկրի ներքին կայունության վրա:

Նեռևս երկխոսությունը սկսելուց առաջ 2011 թ. մայիսի 28-ին ՀՀ նախագահի կողմից համաներման իրավունքով բանտից ազատ արձակվեցին ՀԱԿ-ի մի շարք ակտիվիստներ ու հավաքների կազմակերպիչներ⁸⁵⁷: Ինչպես նաև նրանց հանրահավաքները թույլատրվեց անցկացնել Ազատության իրապարակում: Այդ ամենը անշուշտ նպաստեց երկխոսության կայացմանը: Ուստի պատահական չէ, որ երկու փուլով իրականացվեց երկխոսությունը մի կողմից ՀԱԿ-ի, մյուս կողմից՝ իշխող կուլիցիայի ներկայացուցիչների միջև՝ սկսած հունիս-հուլիսից մինչև օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսները: Սակայն երկրի ներքին կայունության համար բանտարկյալների մի մասի ազատումից հետո էլ ՀԱԿ-ի ներկայացուցիչները նորից պահանջում էին արտահերթ ընտրություններ և ՀՀ նախագահի հրաժարականը, որը անհնարին էր դարձնում երկխոսության վերջնական փուլը: Սակայն կարևոր ձեռքբերում էր փոխադարձ հանդուրժողական մքնողությունը:

2012 թ. փետրվարին «Հայաստանի Հանրապետական», «Օրինաց երկիր» և «Ժառանգություն» կուսակցությունները դարձան եվրոպական ժողովրդական կուսակցության անդամ՝ դիտորդանդամի կարգավիճակով: Սա նշանակում է, որ նրանք ամբողջութ-

⁸⁵⁶ Տե՛ս Արքահամյան Յ., նույն տեղում, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1.06.2008:

⁸⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28.05.2011:

յամբ մասնակցելու են ԵԺԿ-ի քաղաքական կյանքին, որը մեծ կարևորություն ունի Հայաստանի Հանրապետության համար:

Կուսակցությունները ակտիվ աշխատանքներ տարան 2012թ. մայիսին կայանալիք խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցելու համար:

Հասարակության ակտիվության պայմաններում ընթացան Ազգային ժողովի հինգերորդ գումարման 2012 թ. մայիսի 6-ի խորհրդարանական ընտրությունները համամասնական 90, մեծամասնական 41 պատգամավորների տեղերի համար: Ընտրություններին մասնակցեցին 8 կուսակցություններ և մեկ դաշինք: Դրանք են՝ «Հայ յեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ), «Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՀԴԿ), «Հայաստանի կոմոնիստական կուսակցություն» (ՀԿԿ), «Հայաստանի հանրապետական կուսակցություն» (ՀՀԿ), «Քարգավաճ Հայաստան» (ՔՀԿ), «Օրինաց երկիր» (ՕԵԿ), «Միավորված հայեր» կուսակցությունները և մեկ Կուսակցությունների դաշինք՝ «Հայ ազգային կոնգրես» (ՀԱԿ): Մեծամասնական և համամասնական ընտրապայքարում ընդգրկվեցին 1026 պատգամավորության թեկնածուներ, որից 230-ը կանայք էին: Խորհրդանական այս ընտրություններին հանրապետությունում պաշտոնապես գրանցված 77 կուսակցություններից վերը նշված կուսակցությունների և դաշինքի կազմում մասնակցեցին 31-ը՝ իրենց ներկայացուցիչներով: Այսինքն՝ Հայաստանյան քաղաքական կուսակցությունների կեսից ավելին ինչ-ինչ պատճառներով ի վիճակի չեն մասնակցելու ընտրություններին, մինչդեռ մանավանդ խորհրդարանական ընտրությունները յուրաքանչյուր կուսակցության համար սեփական վարկանիշը, հնարավորությունները ստուգելու, ծրագրերն ու նպատակները տեսանելի դարձնելու, համախոհներ ձեռք բերելու լավագույն միջոց էին:

Առաջին անգամ խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցեց «Միավորված հայեր» կուսակցությունը, որի անդամների թիվը 4 հազար էր, 32 անդամով:

2012 թ. մայիսի 6-ին կայանալիք խորհրդարանական ընտրությունները ազատ, արդար, թափանցիկ, եւլուսական չափանիշներին հարիր անցկացնելու, հանրության և քաղաքական կուսակ-

ցությունների ջանքերը՝ միավորելու նպատակով ապրիլի 4-ին ԱԺ ընտրություններին մասնակից քաղաքական չորս ուժեր՝ ԲՀԿ-ն, ՀՅԴ-ն, ՀԱԿ-ն ու Ժառանգությունը՝ իրենց ներկայացուցիչների միջոցով ստորագրեցին համատեղ հոչակագիր ընտրությունների հանրային վերահսկողության միջկուսակցական միասնական շտար ձևավորելու վերաբերյալ:

Մայիսի 6-ին կյացած խորհրդարանական ընտրություններում բացարձակ հաղթանակ տարավ ՀՀԿ-ն՝ ՀՀ նախագահի գլուխությամբ՝ 44,02% (69 պատգամավորական մանդատ): ԲՀԿ-ն երկրորդն էր՝ 30,12% (37 մանդատ): Մյուս կուսակցություններից 5%-ից 7%-ի շեմը հաղթահարեցին և խորհրդարան մտան ՕԵԿ-ը՝ 5,51%՝ (6 մանդատ), ՀՅԴ-ն՝ 5,67%՝ (5 մանդատ), Ժառանգությունը՝ 5,76% (5 մանդատ) և ՀԱԿ-ը՝ որպես կուսակցությունների դաշինք՝ 7,8% (7 մանդատ): ԲՀԿ-ն հրաժարվեց կուպացիայի մեջ մտնելուց: ՀՀԿ-ն ՕԵԿ-ի հետ ձևավորեց նոր կառավարություն: Կրկին վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը, իսկ ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Հովհեկ Աբրահամյանը⁸⁵⁸:

ՀՀ նախագահական վեցերորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2013 թ. փետրվարի 19-ին: ՀՀ նախագահի յոր թեկնածուներից առավել շատ ձայններ հավաքեցին ՀՀ գործող նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ 58,64% և «Ժառանգություն» կուսակցության դեկափար Մաֆֆի Հովհաննիսյանը՝ 36,74%: Մյուս թեկնածուներից ոչ մեկը չհաղթահարեց 5 տոկոսի շեմը: ՀՀ նախագահ վերընտրվեց Սերժ Սարգսյանը⁸⁵⁹:

ե. Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական քանակում

2000 թվականների առաջին տասնամյակում Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտագության համար ռազմական առումով հիմնական սպառնալիքը շարունակում է մնալ դարաբաղյան հակա-

⁸⁵⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15.05.2012:

⁸⁵⁹ Տե՛ս նույնը, 26.02.2013:

մարտության չկարգավորվածությունը: Չեխն դադարում Աղբքեջանի դեկավարության կողմից հնչեցվող ռազմատենչ հայտարարությունները, ԼԴՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ռազմական գործողություններ վերսկսելու սպառնալիքները: Անթաքույց ռազմական պատրաստությունները դարձել էին Բաքվի իշխանությունների հիմնական գրադարձնը: Հայատանի Հանրապետության տնտեսական ու տրանսպորտային շրջափակումը Աղբքեջանի և Թուրքիայի կողմից՝ վկայում են Աղբքեջանի ազրեսիվ պահպածքի մասին: Թուրքիան Աղբքեջանին ծավալուն ռազմական ու դիվանագիտական օգնություն էր ցուցաբերում: Այդ ամենը ՀՀ գինված ուժերից պահանջում էր բարձր մարտական պատրաստականություն, մարտունակություն ու զգոնություն: Հայատանի Հանրապետության համար պաշտպանական ոլորտում անվտանգության ապահովման գլխավոր միջոցը հանդիսացավ համակարգված պաշտպանական քաղաքականությունը, որի մշակումը և իրագործումը կատարվեց պետության ռազմաքաղաքական դկանարության կողմից՝ Երևի նախագահի՝ Զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի գլխավորությամբ: Պաշտպանական քաղաքականությունը իրագործվեց տարբեր ուղղություններով՝ ներքին ու արտաքին, ինչպես նաև տարբեր ոլորտներում՝ ռազմական, տնտեսական, ֆինանսական, իրավական, գիտակրթական, հոգեբանական և այլն:

Ստեղծվեցին ժամանակակից բանակներին համապատասխան ստորաբաժանումներ ու ենթակառուցվածքներ, այդ թվում մի շարք ռազմառուսունական հաստատություններ: 2005 թ. դեկտեմբերին հիմնադրվեց ՀՀ անվտանգության և պաշտպանության հարցերի ուսումնասիրման գխտակիրառական հաստատություն՝ ՀՀ ՊՆ Գրաստամատ Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտը (ԱՌՀԻ)⁸⁶⁰:

2005 թ սկսած՝ համապետական քարեփոխումների համատեքստում սկսվեցին նաև ՀՀ գինված ուժերի բարեփոխումների նախապատրաստական աշխատանքները: Ի սկզբանե պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման համար որդեգրվեցին նետելալ հիմնական նախատակները. ա) գինված ուժերի արդիակա-

⁸⁶⁰ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 97:

նացում և մարտունակության ամրապնդում՝ ժամանակակից չափանիշների ներդրմամբ, բ) ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովում՝ իրական և հնարավոր ռազմական սպառնալիքների ճշգրիտ գնահատմամբ, գ) զինված ուժերի կողմից միջազգային անվտանգության ապահովման մասնաբանի ստանձնում՝ միջազգային անվտանգության տարբեր կառույցների հետ փոխգործակցելության հնարավորությունների ընդլայնմամբ, դ) զինված ուժերի կայուն ու համակողմանի զարգացման ապահովում՝ դեկավարման ու կառավարման ճկուն, թափանցիկ և արդյունավետ համակարգերի ներդրմամբ⁸⁶¹:

Զուգահեռաբար ՀՀ պաշտպանական գերատեսչությունը և ռազմաքաղաքական դեկավարությունը սկսեցին բանակցություններ վարել ՀՀ ռազմական գործընկերների հետ՝ պաշտպանական բարեփոխումների համար անհրաժեշտ խորհրդատվություն և օժանդակություն ապահովելու համար: Այս ամենի արդյունքում 2005-2006 թթ. ընթացքում հստակեցվեցին պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման ձևերն ու ընթացակարգերը, պլանավորվեցին անհրաժեշտ ուսուրանություններ, ստեղծվեցին համապատասխան օլակներ: Սպառնալիքների վերլուծությունը, գնահատումը, դրանց դիմակայման միջոցները և ՀՀ անվտանգ ու կայուն զարգացման ուղիները նախանշվեցին 2007 թ. փետրվարի 7-ին ՀՀ նախագահի՝ Ռ. Քոչարյանի հրամանագրով հաստատված «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն» (Ազգական դոկտրին) փաստաթորում⁸⁶²: Դրա նախագիծը մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահին առներ ազգային անվտանգության խորհրդի քարտուղար, այն ժամանակ ՀՀ պաշտպանության նախարար, այժմ ՀՀ նախագահ Մերժ Սարգսյանի գլխավորած միջգերատեսչական հանձնաժողովի կողմից, որի քարտուղարության դերը ստանձնեց ՀՀ ՊՆ

⁸⁶¹ Տես Քոչարյան Ր., Անվտանգության քաղաքագիտական պրոբլեմներ. ԽՄԴՄ Վերակառուցում – Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս-Աֆղանստան, Երևան, 2009, էջ 81:

⁸⁶² Տես ՐՅ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն՝ «Հայկական բանակ», 2007, հատուկ թողարկում, էջ 5, 6:

ԱՌՀԻ-ին: «Ռազմավարության» մեջ անվոփվեց երկրի քաղաքական դեկավարության տեսլականը Հայաստանի անվտանգ ու կայուն զարգացման վերաբերյալ: Այն նախանձեց նաև ՀՀ ազգային անվտանգության գերատեսչական ծրագրերի ռազմավարության իրագործումը, իսկ պաշտպանության ոլորտում՝ մշակվող ռազմական դոկտրինը:

Նույն տարվա դեկտեմբերի 25-ին հաստատվեց ՀՀ ռազմական դոկտրինը⁸⁶³: Մշակվեց և 2008 թ. նոյեմբերի 27-ին ընդունվեց «Պաշտպանության մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որը հստակորեն տարածատեց պաշտպանության նախարարության և ԶՈՒ գլխավոր շտաբի գործառույթները⁸⁶⁴: 2009 թվականից սկսվեց և ավարտին հասցվեց ՊՆ-ում քաղաքացիական հատուկ ծառայության ստեղծումը: Պաշտպանության ռազմավարական վերանայման ընթացքում մշակվեցին նաև մի շարք հայեցակարգային ու ծրագրային փաստաթղթեր, իրականացվեց օպերատիվ և վարչական ընթացակարգերի, անձնակազմի կառավարման մեխանիզմի գնահատման կարգը:

Ռազմաքաղաքական գործունեությունը նպաստեց ՀՀ միջազգային ռազմական համագործակցության ակտիվացմանը, ինչպես միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպություններին Հայաստանի անդամակցության, այնպես էլ երկկողմ հարաբերությունների ձևաչափով: ՀՀ ռազմական քաղաքականության արտաքին քաղաքարիչություն՝ պայմանավորված արտաքին քաղաքականության մեջ փոխլրացման սկզբունքի որոշելումամբ, ԱՊՀ-ի և ՌԴ-ի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցության ամրապնդմամբ: Այս տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեցավ 2002 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության ակտիվ ռազմական համագործակցության ժամանակումը ՀԱՊԿ-ի (հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության) շրջանակներում⁸⁶⁵: Այն դարձավ ոչ միայն երկրի անվտանգության կարևոր քաղաքարատարրը,

⁸⁶³ Տե՛ս Օհանյան Ս., Հայկական քանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 323:

⁸⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

այլև արտոնյալ պայմաններ ընձեռեց ռազմատեխնիկական մատակարարությունների և ամենամյա համատեղ գորավարժությունների միջոցով բանակի մարտունակության բարձրացմանը:

2009 թ. հունիսին Մոսկվայում ստորագրվեց «ՀԱՊԿ օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի» մասին համաձայնագիր, որը ամբողջացրեց օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի ստեղծումը և Հայաստանի համար հավաքական անվտագության ապահովման գործուն մեթոդներ մշակեց⁸⁶⁶:

Կարևոր քայլ էր Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիանույան գործընկերության խորհրդին, որի շրջանակներում ՀՀ ռազմաքաղաքական դեկավարությունը պարբերաբար մասնակցում էր անվտանգության հարցերի շուրջ Հյուսիսարևմտյան դաշնաքի կազմակերպության (ՆԱՏՕ-ի) ռազմաքաղաքական դեկավարության խորհրդակցություններին: Ստեղծվեց և ՀՀ ծրագրում ընդգրկվեց զինված ուժերի խաղաղապահ գումարտակը: 2003 թվականին մեր երկիրը հյուրընկալեց «Համատեղ լավագույն ջանք 2003», իսկ 2008 թվականին՝ «Համատեղ աղեղ և համատեղ նիզակավիր» գորավարժությունները: 2005 թվականին հաստատվեց Հայաստան-ՆԱՏՕ անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ծրագիրը, որը նախատեսված էր հետագա 10 տարիների համար, նպաստում է միջազգային փորձի հաշվառմամբ իրականացվող բարեփոխումների միջոցով հանրապետության պաշտպանական ոլորտի, մասնավորապես բանակի համապարփակ արդիականացման ընթացքին: ՀՀ-ն ակտիվորեն համագործակցում է ՀԱՊԿ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ նաև միջազգային ահարեկչության դեմ պայքարում: ՀՀ-ի համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ իր դրսառությունը ստացավ Կոսովոյում, Աֆղանստանում և Իրաքում իրականացված խաղաղապահ գործողություններում⁸⁶⁷: 2004 թ. փետրվարին ՀՀ ԶՈՒ առաջին խաղաղապահ դասակը տեղակայվեց Կոսովոյում հունական գումարտակի կազմում: 2010 թ. Հայաստանը Աֆղանստանի Կունդուզ քաղաքի մերձակայքում գերմանական հրամանատարության

⁸⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 360, 361:

⁸⁶⁷ Տե՛ս Քորանջյան Ր., Նշանակած. աշխ., էջ 121:

ներքո տեղակայեց 40 զինծառայողից կազմված գորախումբ: Այնուհետև, 2011 թվականին Աֆղանստանում տեղակայվեցին ևս երկու լրացուցիչ հրածգային դասակներ 81 զինծառայողով և հետևազորի հինգ հրահանգիչներով: ՀՀ ԶՈՒ-ի խաղաղապահ ստորաբաժանման և մասնագետների մասնակցությամբ Հայաստանը դարձավ միջազգային անվտանգության ակտիվ մասնակից, որը զգալիորեն բարձրացրեց Հայաստանի ռազմաքաղաքական հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում⁸⁶⁸: Զինված ուժերի մարտունակության բարձրացման համար կարևորագուն գործընթաց է նաև համագործակցությունը այլ երկրների զինված ուժերի հետ, փորձի փոխանակումը, մասնակցությունը տարրեր գորավարժություններին: 2009 թ. ընթացքում շարունակվեց համագործակցությունը ռազմավարական գործընկերոց՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Նոր որակ ու թափ ստացավ Հայաստան-Գերմանիա ռազմաքաղաքական երկխոսությունը, որին նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Աֆղանստանում ՀՀ ԶՈՒ խաղաղապահ ստորաբաժանումը գործում էր գերմանական հրամանատարության ներքո: Զարգացավ համագործակցությունը Բելոռուսի, Ղազախստանի, Ռուսականայի, ԱՄՆ-ի, Հունաստանի, Միացյալ Թագավորության, Լեհաստանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի հետ:

2010 թ. ՀՀ-ի հետ երկկողմ ռազմական համագործակցության ծրագրեր իրականացնող պետությունների շարքում ավելացան Հունգարիան, Ալբանիան, Ֆրանսիան և Չեխիան⁸⁶⁹:

Կարելի է հատկապես առանձնացնել մասնակցությունը ՀԱՊԿ-ի շրջանակներում ՌԴ Չելտրակուլ քաղաքում անցկացված «Փոխարքակցություն-2010» զորավարժությանը, որտեղ մարտական հրածգության ընթացքում ցուցաբերած լավագույն արդյունքների համար Հայաստանը ներկայացնող նոտուրածգային վաշտն արժանացավ զորավարժության դեկավարության գավաթից⁸⁷⁰:

2007 թ. սկսված՝ պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակներում 2009 թ. հաջողությամբ գործարկվեց ՀՀ ՊՆ և ԶՈՒ ԳԸ

նոր կառուցվածքը, ՀՀ ՊՆ-ում ստեղծվեցին պաշտպանական քաղաքականության վարչություն, նյութատեխնիկական ապահովման նեղարատամենու, տեղեկատվության և հասարակայնության հետ կապերի վարչություն, ՀՀ ԶՈՒ գլխավոր շտաբում՝ ռազմավարական պլանավորման վարչություն, ակտիվացավ ՀՀ ԶՈՒ պրոֆեսիոնալ սերժանտական համակարգի ներդրման գործներացը, շարունակվեց ՀՀ խաղաղապահ բրիգադի համալրումը: Սկսվեց ռազմարդյունաբերական ոլորտի բարեփոխումների գործներացը, մշակվեցին ՀՀ ռազմական արդյունաբերության հայեցակարգի և ռազմարդյունաբերական զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագրեր: 2010 թվականից ՀՀ ԶՈՒ պրոֆեսիոնալ սերժանտական համակարգի զարգացման գործներացը մտավ հայեցակարգային բնույթի որոշումների կատարման փուլ, գործնականում սկսեց իրականացվել ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների 2010-2015 թթ. ծրագիրը: Հիմնական խնդիրները մարտական ներուժի, մարտական ու զորահավաքային պատրաստականության պահպանումն էր այն նակարդակում, որը երաշխավորված ծևով ապահովում էր ՀՀ ինքնուրույնության, անկախության և տարածքային ամբողջականության, պետական սահմանի հուսալի պաշտպանությունը, Հայաստանի և Արցախի ժողովրդի խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքը: Զգալի գործ կատարվեց պաշտպանական շրջանների, զորամասերի և ստորաբաժանումների դիրքերի ինժեներական ամրացման աշխատանքներում:

Զորային կառույցի բարեփոխման նպատակով տեղի ունեցան որոշակի կառուցվածքային փոփոխություններ, վերակազմավորվեցին մի շարք զորամասեր ու ստորաբաժանումներ, ինչի արդյունքում բարձրացավ դրանց մարտունակության աստիճանը, մեծացան կրակային խոցման հմարավորությունները: Լուրջ ուշադրություն դարձվեց մարտական պատրաստականության խնդիրներին՝ մարտավարչարային տարրեր զորավարժություններին ու զորախաղերին: Պաշտպանական բանակի հակահարձակողական զորավարժությունը իրականացավ 2011 թ., որին անձանք

⁸⁶⁸ Տե՛ս Օհանյան Ս., Նշված. աշխ., էջ 336, 339:

⁸⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 341:

⁸⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

մասնակցեց ՀՀ ԶՈՒ գերագույն գլխավոր հրամանատարը⁸⁷¹: Զորավարժությունն անցավ պատշաճ մակարդակով և տարրերվում էր ինչպես իր ծավալով, այնպես էլ ղեկավարման համակարգի կատարելագործմամբ, մարտավարական խնդիրների կատարման ուրակով, ինձեներական աշխատանքների պատշաճ իրականացմամբ ու նաև կրակային պատրաստության, կրակային խոցման մեծ չափերով. դրամք օգնում էին զինվորին իրեն առավել պահով զգալու խսկական մարտադաշտում, հոգեբանորեն վարժվելու «մարտ» հասկացության պայմաններին: Բանակն ամեն տարի կատարելագործվում էր, դառնում ավելի մարտունակ, ավելի կազմակերպված, կարգապահ:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հակաօդային պաշտպանությանը, ավիացիայի, իրետանու, հետախուզության, կապի, ռազմական գործության գորամասերի և ստորաբաժանումների կատարելագործմանը: Բանակի արագաշարժությունը ապահովելու համար այն համալրվել է զինված պայքարի առաջատար բոլոր միջոցներով:

Չորամիավորումների և գորամասերի մարտական պատրաստության խնդիրների հաջող կատարման համար վերամշակվեցին և գործողության մեջ դրվեցին մարտական պատրաստության նոր, արդիական ծրագրեր, ինչպես նաև մարտական կանոնադրություններ, հրահանգներ, սպաների և ենքասպանների հրամանատարական պատրաստության ծրագրեր, հրաձգային և մարտական մեթոնաների վարման դասընթացներ:

2009 թ. անցկացվեցին դաշտային երթեր, շտաբային գրավարժություններ ու մարտավարական մարզումներ, որոնք զինված ուժերի պատմության մեջ ծավալով առաջինն էին: Անհասարեալ էր նաև զորամիավորումների մարտական պատրաստության բաժինների և զորամասերի հրամանատարների ստուգողական հավաքը: 2010 թվականը հանարվեց «Գիտելիքների տարի»: Այդ տարում մեծ ուշադրություն դարձվեց զինծառայողի անհատական պատրաստությանը՝ կարևորելով մասնագիտական որակների

կատարելագործումը՝ մարտական վարպետության աստիճանը, ոնակություններն ու հմտությունները, ֆիզիկական և հոգեոր պատրաստվածության մակարդակը⁸⁷²:

Զափազանց կարևոր է, որ վերջին տարիներին, հատկապես ուսումնական գործընթացում, զորավարժությունների ժամանակ ծեղոք բերված գիտելիքները օգտագործվում են սահմանների պաշտպանության, մարտական խնդիրների կատարման ժամանակ: Սրա վկայությունը 2010 և 2011 թթ. տեղի ունեցած մի շաք դեպքերն են, երբ սահմանը խախտած դիվերսանտները անմիջապես վնասազերծվեցին հայ զինծառայողների կողմից: Օրինակ, 2010 թ. հուլիսի 13-ին Քարվաճառում տեղակայված զորամասի պահպանության գոտում պետական սահմանը խախտած հակառակորդի զինված խումբը հայկական ուժերի կողմից ստացավ արժանի հակահարված և ստիպված եղավ նահանջել: Նոյեմբերի 4-ին ՊԲ 49971 գորամասի պահպանության գոտի ներխուժած հակառակորդը՝ շնորհիվ մեր զինծառայողների աշարժության և քաջության, ստացավ մահացու հարված: Այդ նոյեն ժամանակ մեր զինվորը ծեռնամարտում հաղթելով հակառակորդի հատուկ ստորաբաժանման դիվերսանտին՝ ձերբակալեց նրան: Նոյեն տարում N70179 և N51191 գորամասերի հայ զինվորները վտանգելով իրենց՝ փրկեցին համածառայակիցների կյանքը, վնասազերծեցին աղքեցանցի դիվերսանտներին: 2011 թ. հոկտեմբերին ՀՀ նախագահն այցելեց ԼՂՀ-ում մարտական հերթապահության ժամանակ աղքեցանական դիվերսանտներին վնասազերծ Արտակ Ղարուզյանին և նրա հերոսության համար իրեն նվեր ընտանիքին հատկացրեց երեքտեմյականոց բնակարանը⁸⁷³:

Պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակում չափազանց կարևորվում է հայկական բանակի սպառազինության մակարդակը: 2000-2012 թթ. տեխնիկական ապահովման ջանքերն ուղղվեցին սպառազինության և ուղմական տեխնիկայի հուսալի ու ան-

⁸⁷¹ Տես Օհաննա Ս., նոյեն տեղում, էջ 346:

⁸⁷² Տես նոյեն տեղում:

⁸⁷³ Տես նոյեն տեղում:

խափան շահագործմանը, տեխնիկական համակարգի կատարելագործմանը, հրթիռների, զենքի, զինամթերքի, պահեստամասերի և ռազմատեխնիկական ունեցվածքի պաշարների կուտակմանը: Պետական պատվերի ձևով հայկական ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձեռնարկություններում սկսվեց պաշտպանական նշանակության արտադրատեսակների մշակման, արտադրական տեխնոլոգիաների ստեղծման և արտադրության նպատակային ֆինանսավորման գործընթացը: Ռազմաարդյունաբերական համալիրի կազմակերպություններն իրականացրին պետական պաշտոնական պատվերների կատարման աշխատանքներ՝ նպատակ ունենալով ՀՀ զինված ուժերը մատակարարել սեփական արտադրության զինատեսակներ և նյութատեխնիկական պաշարներ, նորոգել արդիականացնել շահագործվող սպառագինությունը և ռազմական տեխնիկան, ստեղծել նոր փորձանմուշներ: Մասնավորապես մեծ են հաջողությունները օպտիկա-էլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական հետազոտման ու խոցման համալիր նմուշների պատրաստման գործում: 2010-2012 թթ. շարունակվեց հայոց քանակը տեխնիկայով համալրելու գործընթացը: ՀՀ ԶՈՒ-ն համալրվեց հակաօդային պաշտպանության համակարգերով, կրակային խոցման նորագույն միջոցներով, հաջողվեց ստեղծել զինամթերքի լուրջ պաշարներ: Չարունակվեց սպառագինության և ռազմական տեխնիկայի արդիականացումը հայրենական արտադրության միջոցներով: Սպառագինության և ռազմական տեխնիկայի շահագործման ու մարտական կիրառման ուսուցման և հմտությունների ձեռքբերման նպատակով մշակվել ու արտադրվել են տարրեր վարժասարքեր, ստեղծվել է ուսումնական հայրենական նյութատեխնիկական բազա, մշակված և արտադրության մեջ ներդրված սպառագինության և ռազմական տեխնիկայի որոշ տեսակներ ցուցադրվել են արտերկրյա ցուցահանդեսներում: Որոշ համակարգեր և համալիրներ հիմք են հանդիսացել արտերկրի հետ կոռապերացիոն կապերի ստեղծման և ռազմատեխնիկական համագործակցության խորացման համար: 2011 թ. նոր բափով ընթացան հայրենական արտադրության արտադրատեսակների բացան հայրենական արտադրության արտադրատեսակների մշակումն ու վարժասարքերի նորոգումը: Առաջին անգամ ՀՀ ար-

տադրատեսակները հաջողությամբ ներկայացվեցին արտերկրում, մասնավորապես Ռուսաստանի Դաշնությունում և Հունաստանում կազմակերպված «Ժուկովսկու մեքնաշինական տեխնոլոգիաներ» և Սալոնիկի «Defences-2010» միջազգային ցուցահանդեսներում: Տարին նշանավորվեց նաև Ռուսաստանի Դաշնության, Լեհաստանի, Բելոռուսի, Խորվաթիայի հետ ռազմատեխնիկական կապերի ամրապնդմանը⁸⁷⁴:

2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյա հոբելյանին նվիրված զորահանդեսի ժամանակ ի ցույց աշխարհի հանրապետության հրապարակում առաջին անգամ ցուցադրվեցին 9472 «Էլրա» օպերատիկ մարտավարական և 9479-1 «Տոչկա» հրթիռային համալիրները, ինչպես նաև U-300 ԶՀՀ-ները: Բացի այդ որպես նորություն ցուցադրվեցին հայկական արտադրության «Կոռունկ»-25 անօդաչու թռչող ապարատները (ԱԹԱ-ները և տեխնիկական այլ նմուշներ) և այլն: Այս գորահանդեսին առանձին շարասյունով մասնակցեցին հատուկ նշանակության ստորաբաժանումները, սահմանապահները, ներքին գորքերը, ոստիկանությունը, Ռուսաստանի Դաշնության գորքերը և այլն⁸⁷⁵:

Բանակ-հասարակություն կապի ու ժողովրդական համախմբվածության առումով խիստ խորհրդանշական էր հոգևորականների, ազատամարտիկների առանձին շարասյուների անցումը հանրապետության հրապարակով: Անշափի կարևոր էր, որ ժողովուրդը զգար բանակի ուժը, իսկապես համոզված լիներ, որ ինքը պաշտպանված է հուսալիորեն: Այս տեսակետից նոյնպես սեպտեմբերի 21-ի գորահանդեսն իր դերը կատարեց:

Պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումների շրջանակում բավականին մեծ աշխատանք կատարվեց բանակ-հասարակություն կապերի զարգացման ուղղությամբ: 2009 թ. այդ նպատակով ստեղծվեց հասարակական խորհուրդ, որը ակտիվ աշխատանք տարավ գիտության և կրթության ոլորտի մասնագետների կողմից

⁸⁷⁴ Տես նույն տեղում, 33 Պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի 2012 թ.

⁸⁷⁵ Տես նույն տեղում:

«Պատմություն և մշակույթ» խորագրով հայկական գրքամասերում դասախոսություններ կարդալու, զինվորների ռազմահայրենասիրական, դաստիարակության բարձրացման համար: Նոյն տարում ՀՀ պաշտպանության և ԿԳ նախարարների մայիս ամսվա համատեղ հրամանով վերանայվեց նախկինում ՀՀ հանրակրթական դպրոցները ՀՀ զինված ուժերին կցագրելու վերաբերյալ հրամանը, և հանրապետության 450 կրթօջախներ կցագրվեցին զինված ուժերի զորամասերին: Կահավորվեցին ռազմագիտական լսարաններ, մեծ աշխատանք կատարվեց նաև բանակ-բուհեր կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, հանրապետության առաջատար բուհերը կցագրվեցին ՊՆ դեկավար անձանց: Այդ համագործակցությունը կարևոր էր մանավանդ ռազմական ոլորտում հանրապետության գիտական ներուժի օգտագործման տեսանկյունից: 2011 թվականի առաջին կիսամյակը հայոց բանակում հայտարարվեց «Կարգապահության ամրապնդման կիսամյակ»: Գրանցվեց կարգապահական խախտումների հետևանքով պատահարների թվի զգալի նվազում: 2011 թ. ընթացքում բանակում տեղի ունեցած հանցագործությունների թիվը նվազել է 10%-ով: Միաժամանակ առավել հուսադրող է այն, որ 2011 թ. 33.3%-ով նվազել է մահվան ելքով հանցագործությունների թիվը: 2010 թ. 54 դեպքի համար 2011 թ. արձանագրվել է մահվան ելքով 36 դեպք, որոնցից 30-ը հանցագործության հետևանք են, նշված 30-ից 10-ը կատարվել են հակառակորդի կողմից: Հատկապես նկատելի է ծառայության անցնելու հետ կապված սպանության դեպքերի նվազում: 2011 թ. արձանագրվել է երկու դեպք՝ 2010 թ. 17-ի համեմատ⁸⁷⁶: Այսինքն՝ այս ցուցանիշը նվազել է 80%-ով: Իհարկե, բանակում մահվան մեկ դեպքն էլ մտահոգիչ է: 2010-2012 թթ. ՀՀ զինվորական դատախազությունը քննչական ծառայության հետ և հասարակության աջակցությամբ շարունակեց հանցագործությունների կանխարգելման, բացահայտման և հանցագործություն կատարած յուրաքանչյուր անձին համարժեք պատախանատվության ներքարկելու գործընթացը: Դա էլ իր հերքին նպաստեց կարգապահությունը և առաջին համար առաջարկեց անձին համարժեք պատախանատվության ներքարկելու գործընթացը:

⁸⁷⁶ Տես Օհանյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 249:

հության բարձրացմանն ու հանցավորության նվազմանը: Բանակում կարգապահությանը նպաստեցին նաև ՊՆ զանգվածային լրատվամիջոցներում պարբերական անդրադարձերը, դատական նիստերի լուսաբանումը և այլն:

Չնայած ունեցած ծեռքբերումներին՝ գրանցվեցին նաև կարգապահական կոպիտ խախտումների հետևանքով տեղի ունեցած արտակարգ դեպքեր, որոնց մի մասը, ցավոք, մահվան ելքերով ավարտվեց: Թվում է՝ շնչին խախտումներ են, ծառայողական մասնություններ, օրինակ՝ երթևեկության, գենքի օգտագործման կանոնների խախտումներ և այլն: 2010 թ. տեղի ունեցած ցավալի դեպքեր, երբ հրամանատարը ոչ կանոնադրական փոխհարաբերությունները բացառելու, առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտ հաստատելու փոխարեն ինքը դիմեց ծայրահեղ միջոցների՝ ներակայի նկատմամբ կիրառելով բռնություն և ծեծ: 2010 թ. Վայրում, Մատարիսի զորամասերում, տեղի ունեցած ողբերգական դեպքեր, որոնք համապատասխան պետքերի ոչ կանոնադրական ու բռնի գործողությունների հետևանքով ուղեկցվեցին պարտադիր ժամկետային զինծառայողների մահվամբ: Նոյն տարում Քարվաճառի գորամասում տեղի ունեցավ ցավալի դեպք, երբ ժամկետային զինծառայողը բռնություն գործադրեց համածառայակցի նկատմամբ: Կարգապահական խախտումների բացառմանն ուղղված աշխատանքում իրականացվեցին համալիր միջոցառումներ:

2009-2012 թթ. զինվորական կարգապահության կտրուկ բարձրացմանն ու արտակարգ դեպքերի ու պատահարների կանխարգելման ուղղված ցուցումները ԶՈՒ անձնակազմին հասցնելու համար ՀՀ բանակում մեծածավալ աշխատանքներ կատարվեցին: Մահվան ելքով պատահարները հանգեցրին նրան, որ որոշում ընդունվեց 2012 թ. առաջին կիսամյակում կարգապահությունը իրանող միջոցառումներ իրականացնելու վերաբերյալ: Ընդգծվեց, որ միջադեպքերի կրկնության պատճառ են հանդիսանում նաև գենքի օգտագործման կանոնների խախտումները և միջանձնային հարաբերությունները, որի մեջ առկա է նաև զինվորի ինքնահաստատման խնդիրը: Պատահական չէ, որ 3,5 տարվա ընթացքում ՀՀ պաշտպանության նախարար U. Օհանյանի հրամանով կանոնադրական խախտումների ու ծառայողական կոպիտ սխալների

համար աշխատանքից հեռացվել են զորամասերի 30 հրամանաւտքներ, որոնք փոխարինվել են ավելի բարձրակարգ կադրերով: Աշխատանքից հեռացվել են վարչության պետերի աստիճանից բարձր 10 հոգի, իսկ ևս 10 հոգի ստացել են խիստ նկատողություն: Սակայն չնայած ձեռնարկված վճռական միջոցառումներին, այնուամենայնիվ բանակային ծառայության հիմնական թերությունները շարունակում են մնալ հովանավորչությունն ու բանակային ծառայությունից խուսափելու դեպքերը⁸⁷⁷:

Բավական աշխատանքներ տարեցին նաև թիկունքում: Այստեղ հիմնական խնդիրներն էին բանակին վառելիքարտուքային նյութերով և պարենով ապահովելը, մարտական գործողություններ վարելու համար, ինչպես նաև ճգնաժամային իրադրություններում նյութատեխնիկական միջոցների պաշարներ ստեղծելը, գնագոյացման ընդհանուր քաղաքականություն ձևավորելը:

2000-2011 թ. նշանավորվեց ՀՀ գինված ուժերի սպայական կազմի երիտասարդացման և հմուտ կազմերի պատրաստման գործընթացով: ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը ընդլայնելով գործունեության ոլորտը՝ իր մեջ ներառեց սպայական կազմերի որակավորման բարձրացման կենտրոնը:

Ա. Խանմիերյանցի անվան ռազմավիճացիոն ինստիտուտը սկսեց վերապատրաստել նախկինում միջնակարգ գինվորական կրթություն ստացած սպայական կազմը և զուգահեռ պատրաստել երկու նոր մասնագիտություններով սպաներ՝ հակաօդային պաշտպանության և կապի գծով: Վերոնշյալ տարիներին հայ կուրսանտները ուսումնառության են մեկնել ոչ միայն Ռուսաստանի, Հունաստանի, ԱՄՆ-ի, Չինաստանի, այլ նաև Իտալիայի ու Գերմանիայի ռազմական ուսումնական հաստատություններ:

Վերը նշված ժամանակահատվածում ռազմական ակադեմիաներ ավարտեցին ՀՀ գինված ուժերի 700-ից ավելի սպաներ՝⁴⁶ գինվորական մասնագիտությամբ: Ռազմաուսումնական հաստատություններ են ավարտել 4 հազարից ավելի սպաներ՝ 35 մասնագիտությամբ, որոնցից 3007-ը ՀՀ ՊՆ ռազմական ուսումնական հաստատություններում: Արտերկրի ՌՈՒՀ-ներում ուսումնառել և

այսօր շարունակում են իրենց ուսումը ավելի քան 3 հազար սպա և կուրսանու⁸⁷⁸:

2000-2012 թթ. զգալի աշխատանք է կատարվել ինչպես զինծառայողների, այնպես էլ հաշմանդամ դարձած, զոհված (մահացած) զինծառայողների ընտանիքների անդամների սոցիալ-կենցաղային պայմանները բարելավելու ուղղությամբ:

Մասնավորապես, բնակարանային պայմանների բարելավման կարիք ունեցող թվով 1152 հաշմանդամ դարձած զինծառայողների և զոհված (մահացած) զինծառայողների ընտանիքների անդամներին բնակարաններ ձեռք բերելու համար տրվել է անհատույց պետական ֆինանսական աջակցություն⁸⁷⁹:

Սկսած 2004 թ. հունվարի 1-ից՝ ՀՀ պաշտպանության մարտական գործողություններին մասնակցելու հետևանքով, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ հաշմանդամ դարձած շարքային կազմի գինծառայողների ընտանիքների անդամների՝ սահմանված կարգով հաշվարկված կենսարոշակները ըստ տարիների համապատասխանաբար ավելացել են 20%-ով: Բացի հաշմանդամներից տարեցտարի բարելավվել է զինծառայողների ծառայության, կենցաղի և հանգստի պայմանները: Ուշադրություն է դարձվում գինծառայողների սոցիալական և հատկապես բնակարանային խնդիրներին: 2011 թ. 273 գինծառայողների ընտանիքներ ապահովվել են բնակարաններով:

Հայոց գինված ուժերի համալրումը շարունակում է իրականացվել խառը սկզբունքով՝ ժամկետային ծառայությամբ, նաև պրոֆեսիոնալ հատվածի ընդլայնմամբ և այդ առումով դրանց զուգակցմամբ: Միշտ էլ Հայաստանի Հանրապետության անկախության պայմաններում ՀՀ գինված ուժերի կարևորագույն խնդիրն է հանդիսացել ՀՀ և ԼՂՀ սահմանների հուսալի պաշտպանությունը, ինչի համար մեծածավալ աշխատանքներ են իրականացվել՝ մարտական հերթապահության, ինժեներական սաքրավորումների կատարելագործումից մինչև հակառակորդի ոտնձգությունների կան-

⁸⁷⁸ Տես Օհանյան Ս., նշված աշխ., էջ 235, 236:

⁸⁷⁹ Տես նույն տեղում, էջ 232:

⁸⁷⁷ Տես նույն տեղում:

խարգելում: Չնայած աղքածական կողմի սպառնալիքներին՝ հայոց զինված ուժերը միշտ էլ պատրաստ են արժանի հակահրված հասցնելու թշնամուն:

Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ նախորդ տարիներին սկսված և ակտիվորեն ընթացող պաշտպանական բարեփոխումները նախատեսված են մինչև 2015 թվականը: Դրանց արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը կունենա նարտական ու բարյահոգերանական բարձր պատրաստվածությամբ օժտված, արդիական սպառազինությամբ զինված, Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու ունակ զինված ուժեր:

3. «ՀՐՏԱԳԻՆ ՔԱՂԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տնտեսության զարգացմանը և պաշտպանական հզորության ամրապնդմանը զուգահեռ՝ Հայաստանի Հանրապետությունն անցած երկրորդ տասնամյակում արժանացավ ոչ միայն միջազգային լայն ճանաչման, այլև միջազգային հարաբերություններում ձեռք բերեց կայուն, հուսալի ու կանխատեսիլի գործընկերոց համարում: ՀՀ-ն անդամակցեց Եվրախորհրդին, կանխորշեց երկրի զարգացման ուղին ու անշրջելի դարձեց ժողովրդավարական զարգացումները: Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության մի շարք հանձնաժողովների ու կոմիտեների անդամ: Ավելացան Հայաստանի Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած երկրների թիվը՝ դառնալով 160: Աշխարհի ավելի քան շորս տասնյակ երկրներում գործում են մեր երկրի դեսպանությունները, ներկայացնություններն ու հյուպատոսությունները, որոնք ակտիվորեն լծված են Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների լուծմանը, տարբեր պետությունների հետ քաղաքական երկխոսությանը, առևտրատնտեսական հարաբերության:

յունների, մշակութային և այլ կապերի զարգացմանը: 2000 թվականից սկսած՝ որոշակի հայեցակարգային ու մարտավարական փոփոխություններ մտցվեցին արտաքին քաղաքականության միշտը ուղղություններում՝ պահպանելով հիմնական գերակայությունների շարունականությունը: Մասնավորապես, երկրի անվտանգության ապահովման առաջնահերթ խնդիր լուծումը խարսխվեց բազմամակարդակ համակարգի վրա, որը պահանջում է հայ-ռուսական ու ազգական համագործակցության հետագա խորացում, համագործակցության ակտիվացում:

Հավաքական անվտանգության պայմանագրի շրջանակներում, ԵՍՉՈՒ-ի և ՆԱՏՕ-ի ԳՀՆ պայմանագրի շրջածիրում (Եվրապական ուղղություն), ինչպես նաև երկկողմ մակարդակներում նշելի է հաջողությամբ զարգացող հայ-ամերիկյան և հայ-հունական ու ազգական համագործակցությունը: Կարևորելով համագործակցության հետագա ծավալումը ԱՊՀ երկրների հետ և ՀԱՊԿ շրջանակներում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը միաժամանակ շեշտը դրել է ամերիկյան ու եվրոպական ուղղությունների վրա: Ընդարձակվել են առևտրատնտեսական կապերն ու բազմաբնույթ համագործակցությունը Մերձավոր Արևելքի երկրների, Շապոնիայի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Լատինական Ամերիկայի, աշխարհի բազմաթիվ այլ երկրների հետ: Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները աշխարհի տարբեր տարածաշրջանների բազմաթիվ պետությունների հետ զարգանում են դիմանիկորեն, աստիճանաբար՝ ավելի ու ավելի լիարժեքորեն բացահայտելով այդ հարաբերությունների զանազան ուղղություններում առկա ներուժը:

ա. ՀՀ հարաբերությունները ՌԴ-ի հետ

ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ կարևորություն ունեն հայ-ռուսական հարաբերությունները: ՀՀ և ՌԴ ու ազգավարական համագործակցության դրական արդյունքները ակնհայտ են. 180-ից ավելի միջազգային միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր

կնքել են վերջին տասից ավելի տարիների ընթացքում: Հայ-ռուսական երկողմ հարաբերությունները նոր որակ ստացան ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի ՌԴ կատարած առաջին պաշտոնական այցից հետո, որն իրականացվեց 2000 թ. սեպտեմբերի 25-ից 28-ը: Քննարկված և համաձայնեցված մի շարք խնդիրների և ստորագրված փաստաթղթերի շարքում հիշատակելի է առանց մուտքի արտոնագրերի ՀՀ և ՌԴ քաղաքացիների փոխայցելության մասին համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն դարձավ ՌԴ-ի հետ նման համաձայնագիր կնքած առաջին պետությունն այն պահից ի վեր, եթե Ռուսաստանը միակողմանիորեն դադարեցրեց իր մասնակցությունը Բիշբեկի պայմանագրին⁸⁸⁰: ՀՀ նախագահի այցի կարևորագույն արդյունքը դարձավ «ՀՀ-ի դարում ՀՀ-ին ՌԴ-ի միջև ռազմավարական համագործության մասին» հոչակագիրը, որով հայ-ռուսական ռազմավարական գործընկերությունը թևակոխեց նոր հանգրվան: Երկու քարեկամ երկրների միջև ստեղծվեց տնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողով, որի աշխատանքի շնորհիվ հայ-ռուսական տնտեսական համագործակցությունը տարեցտարի առավել արդյունավետ է դառնում: Շարունակում են ՌԴ-ից ՀՀ բնական գազի առաքումը, ՌԴ-ի կողմից ՀԱԷԿ-ի միջուկային վառելիքի մատակարարումը: ՌԴ-ից Հայաստանի Հանրապետություն են ներկրվում նաև բնական ալմաստներ, որոնց մշակումը ՀՀ տնտեսության կարևոր ճյուղերից է:

2001 թ. սեպտեմբերի 15-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրավերով ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի ՀՀ կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, որոնցից կարելի է առանձնացնել «Երկու երկրների կառավարությունների միջև մինչև 2010 թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության», «Կրթության, գիտական աստիճանների և գիտական կոչումների վերաբերյալ փաստաթղթերի փոխադարձ ճանաչման», «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության» ու «ՀՀ մարզերի և ՌԴ վարչական կառավարությունների միջև մինչև 2010 թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության»:

⁸⁸⁰ Տես Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001 թթ.), էջ 17:

կան միավորումների միջև համագործակցության սկզբունքների վերաբերյալ՝ հնարավորություն տալով այդ ուղղությամբ իրականացնել լայնածավալ գործունեություն⁸⁸¹:

Հայ-ռուսական փոխականական փոխականակցությունը շարունակվեց նաև հետագայում և հատկապես 2002-2012 թթ.: 2002-2004 թթ. ընթացքում ռուսական խոշոր ընկերությունների վերահսկողության տակ անցավ Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ համակարգը: Ռուսական «Գազպրոմ» ընկերությանն է պատկանում ՀՀ գազաբաշխիչ ցանցի վերահսկիչ փաքերը, «Ռուսգազ» ռուսական ընկերությունը ձեռք բերեց տարածաշրջանում այսուհետ արտադրող ամենախոշոր «Արմենալ» ձեռնարկությունը և այլն:

Հատկանշական է, որ մինչև 2004 թ. ՀՀ-ում գործում էին 400-ից ավելի ձեռնարկություններ ռուսական կապիտալի մասնակցությամբ, դրանց թվում նաև այն 5 համատեղ ձեռնարկությունները, այդ թվում նաև «Հայուսգազարդը», որոնք «գույք պարտքի դիմաց» նշանաբանով տրվել են Ռուսաստանին⁸⁸²:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մեջ կատարած ներդրումների ծավալով Ռուսաստանի Դաշնությունը շարունակում է զրադեցնել առաջնակարգ դիրք: ՀՀ տնտեսության մեջ ռուսական ներդրումների ծավալը 2007 թ. առաջին 9 ամիսների ընթացքում (2006 թ. նոյեմբերի ժամանակահատվածի համեմատ) աճեց ավելի քան 5 անգամ, ինչը ՀՀ պետական վիճակագրական ծառայության տվյալներով կազմել է ՀՀ տնտեսություն մտած օտարերկրյա ներդրումների 37,4%-ը և ուղղակի ներդրումների 32,6%-ը: Միայն 2008 թ. ՀՀ և ՌԴ ապրանքաշրջանառության ծավալները հասան 1 մլրդ դոլարի⁸⁸³:

2011 թ. ՀՀ-ում գործում էր ռուսական կապիտալով 1500 ընկերություն: ՀՀ տնտեսության մեջ ՌԴ-ի ներդրումները վերջին տասը տարիներին կազմել են 2,5 մլրդ դոլար: ՀՀ-ում ներդրումների 57 տոկոսը ռուսական ներդրումներ են⁸⁸⁴: 2008 թ. օգոստոսին ռուս-

⁸⁸¹ Տես նույն տեղում, էջ 15, 16:

⁸⁸² Տես նույն տեղում, էջ 18:

⁸⁸³ Տես նույն տեղում:

⁸⁸⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.01.2012, էջ 4:

վրացական 5-օրյա պատերազմի հետևանքով Հարավային Կովկասում ձևավորվեցին ևս 2 ինքնիշխան, սուվերեն հանրապետություններ ի դեմս Արխագիայի և Հարավային Օսիայի: Դրանով ՌԴ-ի համար ստեղծվեց նոր իրավիճակ:

Չնայած ոռւս-վրացական 5-օրյա պատերազմը լիովին փոխեց իրերի դասավորությունը Հարավային Կովկասում, սակայն հայ-ռուսական հարաբերությունների ընդիմանուր ուղեգիծը փոփոխության շենքարկեց⁸⁸⁵:

ՌԴ նախագահ Դմիտրի Սեղվեդի 2008 թ. հոկտեմբերի 21-ին ՀՀ պաշտոնական առաջին այցի շրջանակներում երկու երկրների միջև ստորագրվեցին մի շարք նոր առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցության համաձայնագրեր: Միաժամանակ երկու երկրների նախագահները նաև ակցեցին Երևանում Ռուսաստանի անվան հրապարակի բացման արարողությանը:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները շարունակվեցին վերընթաց ուղիով զարգանալ նաև հետագայում: ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի ու ՌԴ նախագահ Դմիտրի Սեղվեդի փոխայցելությունների ընթացքում ստորագրվեցին բազմաթիվ պայմանագրեր ու ռազմավարական, առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական և մշակութային համագործակցության վերաբերյալ⁸⁸⁶:

2009 թ. ապրիլի 23-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի այցը Ռուսաստան և հանդիպումը ՌԴ նախագահ Դ. Սեղվեդի հետ կրկին հաստատեցին երկու երկրների ռազմավարական համագործակցության նշանակությունը, որն ուղղված էր նրանց անվտանգության ապահովմանը և անշափ կարևոր Հարավային Կովկասում կայունություն հաստատելուն: Նույն նշանակությունը ունեցավ ՌԴ նախագահ Դ. Սեղվեդի՝ 2009 թ. հոկտեմբերի 12-ի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն⁸⁸⁷: Բարձր մակար-

⁸⁸⁵ Օսկանյան Վ., Անավարտ տասնամյակ, Ելույթների ընտրանի, Երևան, 2009, էջ 227:

⁸⁸⁶ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 7:

⁸⁸⁷ Տես նույն տեղում, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 3:

դակի նման հանդիպումները, փոխադարձ այցելությունները շարունակվեցին նաև 2010 թ.: Կրելով փաստորեն մշտական բնույթը: Այդ տեսակետից հատկապես կարևորվում է 2010 թ. օգոստոսի 19-ից 21-ը ՌԴ նախագահ Դ. Սեղվեդի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն, որի արդյունքում, բացի բազմաթիվ այլ հարցերի քննարկումից, կարևորվեց «ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայացմանի մասին պայմանագրում փոփոխություններ կատարելու մասին» (թիվ 5) արձանագրությունը, որը համապատասխանում է երկու երկրների ռազմավարական հետաքրքրություններին և բխում է տարածաշրջանային մակարդակով անվտանգության և կայունության ամրապնդման շահերից: Ըստ այդ արձանագրության ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև 1995 թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրի ժամկետը երկարածագվեց մինչև 2044 թվականը⁸⁸⁸:

ՌԴ-ի հետ դաշնակցային ռազմավարական հարաբերությունները 2011 թ. նոյեմբեր նշանավորվեցին երկուստեղ ձեռնարկած մի շարք քայլերով, որոնք միտված էին փոխադակցության առավել ամրապնդմանը, նոր հեռանկարային ծրագրերի մշակմանն ու իրագրծմանը:

2011 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ «Հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերություններում միջտարածքային համագործակցության նոր նվաճումներին ընդառաջ» խորագրով հայ-ռուսական միջտարածաշրջանային առաջին համաժողովը, որի շրջանակներում ստորագրվեցին շուրջ երկու տասնյակ երկկողման փաստաթղթեր, իիմնականում ռազմական համագործակցության վերաբերյալ⁸⁸⁹:

Երկկողման և բազմակողման ձևաչափերում ՀՀ և ՌԴ նախագահներն ունեցել են շուրջ մեկ տասնյակ հանդիպում: 2011 թ. հոկտեմբերի 23-25-ը տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահի (հայ-ռուսական ԽՍՀ դարասկզբի հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ) պետական այցը Ռուսաստան, որի շրջանակներում ՌԴ նա-

⁸⁸⁸ Տես նույն տեղում, «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն. 2010 թ. գործունեության ամփոփումը», թ. 8:

⁸⁸⁹ Տես նույն տեղում, թ. 10:

խագահ Դմիտրի Մեդվեդևի հետ ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական և ռազմավարական բնույթի յոթ երկողման փաստաթղթեր⁸⁹⁰:

Այսպիսով, հայ-ռուսական հարաբերությունները զարգանում են բոլոր ուղղություններով, աճում են ներդրումները, ապրանքաշրջանառությունը, ռազմական, ռազմատեխնիկական, քաղաքական և այլ ոլորտներում համագործակցությունը: 2012 թ. նույնական ՀՀ և ՌԴ բարձրագույն դեկանալի կայացել են շուրջ մեկ տասնյակ հանդիպումներ: Օգոստոսի 8-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը այցելեց Մոսկվա և հանդիպում ունեցավ ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի հետ: Այդ հանդիպման շրջանակներում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց տնտեսական համագործակցության զարգացման, ապրանքաշրջանառության ծավալների ընդլայնման, ռազմատեխնիկական փոխգործակցության առավել ամրապնդման և հումանիտար կապերի խորացման ուղղությամբ⁸⁹¹:

Բ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ

Հայ-ամերիկյան հարաբերություններն անցած տասնամյակում շարունակել են դիմանիկ զարգացում ապրել: Դժվար է գերազնահատել ԱՄՆ-ի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը տրամադրած պետական օգնությունը, որի ծավալներն առանձին տարիներին հասել են մինչև 100 մլն դրամի, ինչպես նաև այն աջակցությունը, որն ամերիկյան կողմը ցուցաբերել է մեր երկրում իրականացվող տնտեսական և ժողովրդավարական բարեփոխումների գործընթացին: Իր հերթին, ԱՄՆ-ը գնահատում էր 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեմքերից հետո Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությունը միջազգային ահարեւէշության դեմ պայքարին: ԱՄՆ-ը Հայաստանի Հանրապետությանը ցույց է տվել նաև ռազմական օգնություն, ինչպես նաև նպաստել է զինվորական կադրերի վերապատրաստմանը: Կարևոր աջակցություն են ամեն տարի Ամերի-

կայի Կոնգրեսի որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացվող ֆինանսական միջոցները:

Դեռևս 2000 թ. հունվարին ստեղծվեց տնտեսական հարցերով հայ-ամերիկյան միջկառավարական աշխատանքային խումբ, որը կոչված էր աջակցելու ԱՄՆ-ի և Հայաստանի կառավարություններին տնտեսական համագործակցության խորացման համար ձեռնարկվող ջանքերի համակարգմանը, ինչպես նաև անցումային շրջանում Հայաստանին օժանդակություն ցուցաբերելուն: Աշխատանքային խմբի տարեկան երկու անգամ գումարվող նատաշրջանները կամոնակարգում էին հայ-ամերիկյան առևտրատնտեսական համագործակցությունը⁸⁹²:

2004 թ. ԱՄՆ Սենատն ընդունեց օրինագիծ, ըստ որի ՀՀ-ին շնորհվեց մշտական կանոնավոր առևտրային հարաբերությունների կարգավիճակ, որը հնարավորություն տվեց էլ ավելի զարգացնելու առևտրատնտեսական կապերը երկու երկրների միջև⁸⁹³:

2004 թ. ԱՄՆ-ի կառավարությունը հայտարարեց հազարամյակի մարտահրավերներին դիմագրավելու նպատակով աջակցության կարիք ունեցող երկրներին հատուկ ֆինանսական օժանդակության հիմնադրամ ստեղծելու մասին: Հայաստանի Հանրապետությունը ներառված է այդ երկրների խմբում⁸⁹⁴: 2006 թ. մարտի 27-ին Հազարամյակի մարտահրավեր կորպորացիան 235,65 մլն ԱՄՆ դոլարի հմգամյա համաձայնագիր ստորագրեց ՀՀ կառավարության հետ: 2006 թ. սեպտեմբերի 29-ին համաձայնագիրը պաշտոնացես ուժի մեջ մտավ⁸⁹⁵: Դրանից հետո 2006-2010 թթ. ակտիվ աշխատանքներ տարվեցին երկկողմ քաղաքական ու առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ:

2011 թ. մայիսին տեղի ունեցավ ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանի այցը ԱՄՆ: Այդի ընթացքում նախարարը հանդիպեց ԱՄՆ պետքարտուղար Հիլարի Քլինթոնին: Քննարկվեցին

⁸⁹⁰ Տես նույն տեղում, թ. 10, 11:

⁸⁹¹ Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 7, 8:

⁸⁹² Տես Մելիքյան Ս., Աշված աշխ., էջ 89:

⁸⁹³ Տես Օսկանյան Վ., Աշված աշխ., էջ 243:

⁸⁹⁴ Տես, ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արդիսիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ պրտաքին քաղաքականության 2004 թ. ամփոփումը», 12.01.2005, թ. 3:

⁸⁹⁵ Տես նույն տեղում, «ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2006 թ. ամփոփումը», թ. 4, 5:

բազմաբնույթ հարցեր, որոնք վերաբերում են Ղարաբաղյան հիմնահարցին, հայ-ամերիկյան ռազմական համագործակցությանը ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում և այլն⁸⁹⁶:

2011 թ. սեպտեմբերին Նյու Յորքում ՄԱԿ-ի ԳԱ 66-րդ նստաշրջանի շրջանակներում ՀՀ արտգործնախարար է. Նալբանդյանը հանդիպում ունեցավ ԱՄՆ պետքարտութարի առաջին տեղակալ Ռիխարդ Բրնսի հետ, ով հոկտեմբերին այցելեց Հայաստան: Նրանք քննարկեցին ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում ռազմական համագործակցության բազմաթիվ հարցեր⁸⁹⁷:

2011 սեպտեմբերի 26-ին Վաշինգտոնում կայացավ Հայաստան-ԱՄՆ միջկառավարական հանձնաժողովի ամենամյա նիստը, որը որոշեց մեծացնել Հայաստանին հատկացված օժանդակության ծավուլը: 2011 թ. վերջին Հայաստանի Հանրապետության հատկացված օժանդակության ծավալը կազմեց 45 մլն ԱՄՆ դոլար⁸⁹⁸:

Հայ-ամերիկյան տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նպատակով ստորագրվեցին առևտրային կապերի ամրապնդման, երկողմ ներդրումների և դրանց խրախուսման մասին համաձայնագրեր:

2012 թ. հունիսի 4-ին Հայաստան այցելեց ԱՄՆ պետքարտութար Հիլարի Քլինթոնը, որը հանդիպում ունեցավ ՀՀ նախագահի հետ: Նույն տարում հոկտեմբերի 18-ին Երևանում տեղի ունեցած հայ-ամերիկյան միջկառավարական հանձնաժողովի նիստի ավարտին ստորագրվեց ՀՀ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև եներգետիկայի ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ փոխընդունման հուշագիր⁸⁹⁹:

գ. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ

Եվրախնտեգրման խնդիրները և եվրոպական երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումն ու խորացումը եղել և մնում են Հայաստանի արտաքին քաղաքական առաջնայնությունների թվում:

2001 թվականից ի վեր զգալի առաջընթաց է գրանցվել Հայաստանի և Եվրոպական միության անդամ պետությունների հարաբերություններում: Քաղաքական երկխոսության զարգացման տեսանկյունից հատկապես հիշարժան են Հայաստանի փոխհարաբերությունները ԵՄ այնպիսի անդամ պետությունների հետ, ինչպիսիք են Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Բելգիան, Շվեյցարիան, Հունաստանը և այլն:

ԵՄ-ն օժանդակության բազմաթիվ ծրագրեր է իրականացրել մեր երկրում, ինչպես նաև ֆինանսական զգալի օգնություն է ցույց տվել ՀՀ-ին: Եվրամիությունը աստիճանաբար դարձել է Հայաստանի խոշորագույն առևտրային գործընկերը, որի հետ առևտրաշրջանառությունը միայն 2007 թ. հունվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում կազմել է 441,933.7 հազար դոլար⁹⁰⁰:

2000 թվականից ուժի մեջ մտավ Եվրոպական համայնքների և դրանց անդամ երկրների ու Հայաստանի միջև կնքված Գործընկերության և համագործակցության համաձայնագիրը: ԳՀՀ-ն իրավական հիմք ստեղծեց ՀՀ-ԵՄ համագործակցության համար՝ կանոնակարգելով ԵՄ-ի կառույցների ու ԵՄ-ի անդամ պետությունների հետ Հայաստանի հարաբերությունների ողջ համալիրը:

Հայաստան-Եվրամիություն քաղաքական երկխոսության օրակարգում ներառված էին երկողմ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ հարցեր: Եվրոպայի հարևանության քաղաքականության շրջանակներում Գործողությունների ծրագրի ստորագրման արդյունքում այդ հարցերի շրջանակը զգալիորեն ընդլայնվել է՝ ներառելով ավանդական դարձած ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների, տնտեսական զարգացման, աղքատության նվա-

⁸⁹⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.01.2011, էջ 4:

⁸⁹⁷ Տես նույն տեղում:

⁸⁹⁸ Տես ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2011 թ. գործունեության հաշվետվություն», թ. 11:

⁸⁹⁹ Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվություն», թ. 8, 9:

⁹⁰⁰ Տես ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2007 թ. ամփոփումը», թ. 12, 13:

զեցման, տարածաշրջանային համագործակցության զարգացման, գիտության, կրթության, սոցիալական ապահովության և այլ հարցերի ոլորտներ:

Եվրամիության հետ հարաբերություններում կարևոր տեղ է զբաղեցնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման խնդիրը: ԵՄ-ի աճող հետաքրքրությունը Հարավային Կովկասի հանդեպ հանգեցրեց Եվրամիության ակտիվությանը տարածաշրջանի հակամարտությունների հանդեպ:

Եվրոպայի Խորհրդում Հայաստանի անդամակցության գործնքացը հաջողությամբ ավարտվեց 2001 թ. հունվարի 25-ին պաշտոնական լիիրավ անդամակցության հանդիսավոր արարողությամբ՝ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և ՀՀ քարձրաստիճան պատվիրակության մասնակցությամբ⁹⁰¹: 2001 թ. ապրիլից գործում է ԵԽ-ում ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունը: 2003 թ. հուլիսի 8-ից Երևանում պաշտոնապես գործում է ԵԽ գլխավոր քարտուղարի հատուկ ներկայացուցչի գրասենյակը և ԵԽ տեղեկատվական գրասենյակը⁹⁰²:

Հայաստան անցած տասնամյակում մեծապես աշխուժացրել է իր աշխատանքը Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) հետ: Համաձայնեցվել են անդամ պետությունների համար քաղաքական պարտադիր որոշումներն ու նորմերը: Եվ, իհարկե, ԵԱՀԿ-ի նշանակությունը Հայաստանի համար հսկայական էր Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորման առումով, որի միջնորդական առաքելությունն ստանձնել են ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խումբը և նրա համամախագիները՝ Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան:

Դեռևս Ստամբուլի գագարնաժողովում ընդունվեցին մի շարք փաստարդեր, որոնք վերաբերում էին Եվրոպայի անվտանգությանը, ինչպես նաև ԵԱՀԿ տարածաշրջանային հիմնահարցերին: Կարևորագույն փաստարությը դարձավ Եվրոպական անվտանգության խարտիան, որում հատուկ ուշադրություն դարձվեց Ենթատարածաշրջանի համագործակցությանը: Առաջարկվեց ԵԱՀԿ-ն օգ-

տագործել նաև որպես Ենթատարածքային համագործակցության վեհաժողով: Իր ելույթում ՀՀ նախագահն առաջարկեց Հարավային Կովկասում ստեղծել կայունության գոտի⁹⁰³:

Արյունավետ համագործակցություն ծավալվեց նաև ԵԱՀԿ-ի երևանյան գրասենյակի հետ, որի միջոցով իրականացվեցին մի անբողջ շարք ծրագրեր: Կարևոր աշխատանք իրականացրեց նաև ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի գրասենյակը ԼՂ հակամարտության գոտում զինադադարի ռեժիմի պահպանական ուժում ուղղակի ուղղությամբ:

21-րդ դարասկզբին առանցքային էր միջազգային կազմակերպություններում մեր երկրի դերակատարության ակտիվացման առումով: Հայաստանի դիվանագիտության առջև խնդիր դրվեց ապահովել մեր երկրի եռանդուն մասնակցությունն ու գործուն ներգրավվածությունը միջազգային կազմակերպություններին, համաշխարհային և տարածաշրջանային գործընթացներին: Միջազգային տարբեր ատյաններում նպատակ դրվեց պաշտպանել մեր երկրի անվտանգության, պաշտպանունակության, տնտեսության և այլ ոլորտներին առնչվող կենսական շահերը:

Հայաստանն անցած տարիներին շարունակել է միջազգային կոնվենցիաներին միանալու գործընթացը: Դրանցից կարևորագույններից մեկը «Միջուկային ահարեկչության գործողությունների խափանման մասին միջազգային կոնվենցիան» էր, որին Հայաստանը միացավ 2005 թվականին⁹⁰⁴:

ՄԱԿ-ում և միջազգային այլ կազմակերպություններում Հայաստանը մշտապես ակտիվ աշխատանք է տանում չեզոքացնելու Աղբեջանի, ՎՈՒԱՄ-ի երկրների այն նախաձեռնությունները, որոնք կարող են սպառնալ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությանը կամ համահունչ չեն հակամարտության կարգավորման գործընթացի տրամաբանությանը:

Հաջողված համագործակցություն է ծավալվել ՄԱԿ-ի Պարենի և զյուղատնտեսության կազմակերպության, Արյունաբերության

⁹⁰¹ Տես Օսկանյան Վ., Նշվ. աշխ., էջ 434:

⁹⁰² Տես նույն տեղում, էջ 500, 501:

⁹⁰³ Տես Օսկանյան Վ., Նշվ. աշխ., էջ 385, Հայաստան 1998-2007, էջ 84:

⁹⁰⁴ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 85:

զարգացման կազմակերպության, Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի, Համաշխարհային բանկի, Եվրասիական տնտեսական ընկերակցության (ԵՎԱԸ), ինչպես նաև Սևծովյան տնտեսական համագործակցության (ՍԾՀԿ) շրջանակներում, որտեղ Հայաստանի ներգրավածությունն զգալիորեն աճել է:

2001 թվականից Ստամբուլում գործեց Սևծովյան տնտեսական համագործակցության կառույցում (ՍԾՀԿ) ՀՀ մշտական ներկայացուցությունը, իսկ 2002-ին Հայաստանն արդեն երկրորդ անգամ էր ստանձնել կազմակերպության նախագահող երկրի պարտականությունները⁹⁰⁵: ՀՀ ղեկավարությունը պարբերաբար հանդիպումների էր ունենում կազմակերպության ղեկավարների հետ՝ ստուգելով նրա շրջանակներում տեղի ունեցող գործընթացների գարկերակը, քննարկելով համագործակցության նոր հնարավորություններն ու ծրագրերը:

Անցած տասնամյակում Հայաստանը տարբեր միջազգային առյանաների ու կազմակերպությունների շրջանակներում համագործակցային լայնածավալ գործունեություն է իրականացրել այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են անվտանգության և ռազմական բնագավառները, սպառագինությունների վերահսկումը, միջուկային էներգետիկան և միջուկային անվտանգության հարցերը՝ ներառյալ ՀԱԵԿ-ի պաշտպանությունը՝ ատոմային էներգետիկայի միջազգային գործակալության հետ համագործակցության շրջանակներում, զանգվածային ոչնչացման, քիմիական, կենսաբանական գեներերի, բայիստիկ հրթիռների և այլ գինատեսակների, վտանգավոր և երկակի օգտագործման նյութերի շտարածման խնդիրները և այլն:

Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո անդամ պետությունների գործունեության առաջին փուլում դրվեցին հավաքական անվտանգության համակարգի ձևավորման հայեցակարգային ու նորմատիվ իրավական իհմքերը, կատարելագործվեց պայմանագրի մարմինների կառուցվածքը:

⁹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85, Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 387:

Դիմամիկորեն են զարգացել նաև Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները: 2002 թվականից Հայաստանը ՆԱՏՕ-ի խորհրդարանական վեհաժողովի բղակից անդամ է և նոյն թվականին միացել է Պլանավորման և վերանայման գործընթացին, ինչպես նաև ՆԱՏՕ-ի «Ահարեկչության դեմ գործընկերության գործողությունների ծրագիր» փաստաթղթին, որն ուղղված է գործընկեր պետությունների հետ տվյալ բնագավառում համագործակցության զարգացմանը⁹⁰⁶: 2003-ին Հայաստանը ստորագրել է «PfP SOFA» պայմանագիրը, որն ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից վավերացվեց 2004-ի մարտի 30-ին: 2004-ի փետրվարից Հայաստանի 34 հոգանոց խաղաղապահ դասակը հունական ուժերի կազմում մասնակցեց Կոսովոյում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրականացվող KFOR գործորդյանը⁹⁰⁷:

2004 թ.-ից Հայաստանը մասնակցում է «Գործընկերության գործողությունների պաշտպանության հաստատությունների կառուցում» ծրագրին, որը նպատակատիղված է ՆԱՏՕ-ի գործընկեր պետությունների պաշտպանական համակարգի կառույցների արդիականացմանն ու կատարելագործմանը և, մասնավորապես, վերաբերում է պաշտպանական համակարգի նկատմամբ ժողովրդավարական և խորհրդարանական վերահսկման, պաշտպանական համակարգին առնչվող իրավական դաշտի, ֆինանսավորման բափանցիկության և այլ նմանատիպ խնդիրներին, որոնք որոշակի առնչություն ունեն օրենսդիր իշխանության գործունեության հետ⁹⁰⁸: 2004-ի ամռանը ՀՀ-ն դեսպան նշանակեց ՆԱՏՕ-ի առաքելությունում⁹⁰⁹: 2005-ի հունիսի 16-ին Հյուսիսաստլանույան խորհրդին պաշտոնապես հանձնվեց Հայաստանի Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագրի ներկայացման փաստաթուրը, որն արժանացավ այդ ատյանի հավանությանն ու բարձր գնահատականին⁹¹⁰: 2005-ի դեկտեմբերի 16-ին Հյուսի-

⁹⁰⁶ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 368:

⁹⁰⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արդիսիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ պրտաքին քաղաքականության 2004 թ. ամփոփումը», թ. 3, 4:

⁹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4, 5:

⁹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹¹⁰ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 264:

սատլանտյան խորհուրդը հաստատեց Հայաստանի Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը, իսկ 2006 թ. հունվարից սկսվեց ՀՀ ԱԳԳԾ-ի իրականացումը, որն այսօր ՀՀ ՆԱՏՕ հարաբերություններում կենտրոնական նշանակություն ունի⁹¹¹: Ծրագիրը համապարփակ բնույթի փաստաբուռք է և ընդգրկում է Դաշինքի հետ համագործակցության բոլոր հնարավոր ոլորտները: Մասնակցելով ծրագրին՝ Հայաստանը որակական նոր մակարդակի վրա էր բարձրացնում իր հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ: Դրանով ՀՀ-ն կարողացավ առավելագույնս օգտվելու դաշնակիցների հետ գործընկերությամբ ճեղքերված բոլոր հնարավորություններից ու քաղել համագործակցության օգուտները:

Ելնելով իր արտաքին քաղաքականության մեջ եվրոպական ինտեգրացման գերակայությունից՝ Հայաստանը 21-րդ դարասկզբից շարունակում էր զարգացնել փոխհարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ: Դրանց շարքում էին ինչպես ԵՄ կորիգը կազմող տերությունները, որոնց ջանքերն ակնառու էին հարավ-կովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներում, այնպես էլ 2000 թվականի սկզբներին ԵՄ-ին անդամագրված արևելական պետությունները, որոնք Եվրոպայի ընտանիքի մաս կազմելու ճանապարհին կուտակել են Հայաստանի Հանրապետության համար ուսանելի փորձ: 2000 թվականի սկզբներից շարունակվեցին Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների սերտացումն ու ամրապնդումը Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Սեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Նորվեգիայի, Ավստրիայի, Շվեյչարիայի, Լեհաստանի, Բուլղարիայի, Լատվիայի, Հունգարիայի, Լիտվայի, Կիպրոսի և այլ երկրների հետ: 2004, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011 և 2012 թթ. ՀՀ և Քվարկված երկրների նախագահների, վարչապետների, նախարարների փոխադարձ այցելությունների արդյունքում ստորագրվել են բազմաթիվ պայմանագրեր գիտատեխնիկական, կրթության, սոցիալ-տնտեսական ոլորտների համագործակցության վերաբերյալ: Քաղաքական երկխոսությունների միջոցով համագործակցության շրջանակներում տեղի ունեցան միջկառավարական բազմաթիվ խորհրդակցություններ, որտեղ հաստատվեցին

⁹¹¹ Տես ՀՀ ԱԳ ընթացիկ արխիվ, «Հայաստանի արտաքին քաղաքական գործունեության 2002-2012 թթ. հաշվետվությունների ամփոփումը»:

երկկողմանի համագործակցության զարգացման բազմաթիվ ծրագրեր⁹¹²:

Դ. Հարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև երկկողման հարաբերությունները հանդիսանում են տարածաշրջանային կայունության կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Այդ հարաբերությունները 21-րդ դարասկզբի տասնամյա ժամանակահատվածում շարունակել են զարգանալ, խորացել են քաղաքական երկխոսությունը, բարելավվել են առևտրատեսական կապերը: Երկու երկրների միջև ձևավորվել է իրավապայմանագրային դաշտ, որն ընդգրկում է համագործակցության գրեթե բոլոր ոլորտները: Գործում են հայ-վրացական 100-ից ավելի համաձայնագրեր ու պայմանագրեր, որոնցից առանձնանում է 2001 թ. կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության մասին» պայմանագիրը⁹¹³:

Երկու երկրների միջև աշխատում են միջխորհրդարանական և միջկառավարական համագործակցության հանձնաժողովներ, որոնք գործունեություն են ծավալում օրենսդիր և գործադիր մարմինների սերտ համագործակցությունն ապահովելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Տնտեսական բնագավառում 2001-2012 թթ. երկու երկրների միջև կնքվեցին ազատ առևտրի, երկակի հարկումից խուսափելու, փոխադարձ ներդրումների պաշտպանության և այլ նպատակով պայմանագրեր: Առավել սերտ համագործակցություն հաստատվեց Եներգետիկ բնագավառում: Այսպես, կառուցվեց և գործում է «Աշոցք-Նինոծմինդա» 110 կՎ գիծը, պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել 330-400 կՎ լարման հաղորդակցման նոր գիծ կառուցելու մասին, որից հետո երկու երկրների Եներգետիկ համակարգերը կարող են անցնել զուգահեռ աշխատանքի ուժինի⁹¹⁴:

Թուրքիայի և Ադրբեյջանի կողմից կիրառվող տրանսպորտային

⁹¹² Տես ՀՀ ԱԳ ընթացիկ արխիվ, «Հայաստանի արտաքին քաղաքական գործունեության 2002-2012 թթ. հաշվետվությունների ամփոփումը»:

⁹¹³ Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 284, Հայաստան 1998-2007, էջ 80:

⁹¹⁴ Տես նույն տեղում:

շրջափակման պայմաններում Վրաստանի տարանցիկ դերը Հայաստանի համար բացառիկ է: Այս ուղղությամբ հաջողվել է սահմանել որոշակի գեղչեր հայաստանյան երկարուղային քեննափոխադրումների համար:

Կարեն նշանակություն ունի Վրաստանի ցամաքային և օդային տարածքով իրականացվող ռազմական նշանակության քեննափոխադրումների անհավան իրականացումը: Երկու երկրների բարձրաստիճան շփումների օրակարգում քննարկվել են Վրաստանի հայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման հարցերը: ՀՀ միջոցներով վերանորոգվել է Թբիլիսի պետական հայկական թատրոնի շենքը:

Թատրոնի թատերախումբը և հայերեն իրատարակվող «Վրաստան» թերթը ստացան Հայաստանից որոշակի օժանդակություն, վերակառուցվեց Թբիլիսի հայ նշանավոր գործիչների պանթեոնը: Շարունակվեց դասագրքի անհատույց տրամադրման գործընթացը Թբիլիսիում, Զավախրում, Բաբումում և Ծալկայի շրջանում գործող շուրջ 150 հայկական դպրոցներին, որոնցում սովորում էր մոտ 25 հազար աշակերտ⁹¹⁵: Արդյունավետ համագործակցություն է հաստատվել երկու երկրների միջև տարածաշրջանի բնապահպանական անվտանգության ապահովման հարցում: Հետևողական աշխատանքներ են տարվել և փոխադարձ համաձայնագրեր են կնքվել Հայաստանի և Վրաստանի միջև ապրանքաշրջանառության ու փոխադարձ ներդրումների ամբողջ համար նաև օտարերկրյա ներդրումների համար ընդհանուր գրավիչ դաշտի բարելավման նպատակով: Բարումում հիմնվեց ՀՀ գիտակուր հյուպատոսություն: 2001-2012 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունները շարունակում են վերընթաց զարգացում ապրել: Երկու երկրների միջև զգալիորեն աշխուժացած տարբեր մակարդակի փոխայցելություններն ու քաղաքական երկխոսությունները:

2011 թ. հունվարի 22-23-ին կայացավ Վրաստանի նախագահ Միխայիլ Սահակաշվիլի այցը Հայաստան: Երկու պետությունների նախագահները քննարկեցին հայ-վրացական սահմանի անցու-

մը ոյուրացնելու, էներգետիկ, առևտրատնտեսական և հումանիտար ոլորտներում համագործակցությունը խորացնելու, Վրաստանի հայ համայնքին առնչվող հարցեր⁹¹⁶:

Նույն տարվա նոյեմբերի 29-30-ին կայացավ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի պաշտոնական այցը Վրաստան: Այցի շրջանակներում ստորագրվեց 4 փաստաթուղթ⁹¹⁷: Հունիսի 10-ից 15-ը կայացավ Ամենայն Հայոց կարողիկոսի՝ Գարեգին 2-րդի այցը Վրաստան: Տեղի ունեցան հանդիպումներ համայն Վրաստանի պատրիարք Իլյա 2-րդի, Վրաստանի նախագահ Միխայիլ Սահակաշվիլի հետ: ՀՀ և Վրաստանի վարչապետների և արտգործնախարարների փոխայցելությունների շնորհիվ պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին սոցիալ-տնտեսական համագործակցությունը աշխուժացնելու համար⁹¹⁸:

2012թ. ընթացքում երկու հարեան երկրների միջև տեղի են ունեցել տարբեր մակարդակների բազմաթիվ փոխայցելություններ, այդ թվում նոյեմբերի 30-ին երևանում տեղի ունեցավ ՀՀ-ի և Վրաստանի նախագահների հանդիպումը, որտեղ քննարկվել են նաև գիտակրթական և էներգիայի ոլորտներում համագործակցությունն ամրապնդելու ու զարգացնելու հարցեր⁹¹⁹:

21-րդ դարակարգի առաջին տասնամյակում հայ-իրանական հարաբերությունները շարունակեցին իրենց զարգացման բնական ուղին լիակատար փոխվստահության և փոխըմբռնման մթնոլորտում: Երկու երկրների բարձրաստիճան դեկավարների պարբերական շփումների և տարբեր մակարդակների փոխայցելությունների շնորհիվ Հայաստան-Իրան բազմարույթ համագործակցությունը որակապես նոր փուլ քայլուից հետո:

2001 թ. դեկտեմբերի 25-27-ը ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը երկոյա պաշտոնական այցով մեկնեց Իրան: Տեղի ունեցան հանդիպումներ ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Ալի Խոմեյնիի, ԻԻՀ նախագահ

⁹¹⁶ Տես ՀՀ ԱԳՆ նախարարության ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2011 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 16:

⁹¹⁷ Տես նոյն տեղում, թ. 16, 17:

⁹¹⁸ Տես նոյն տեղում, թ. 17:

⁹¹⁹ Տես ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ., գործունեության հաշվետվությունը», թ. 11:

⁹¹⁵ Տես նույն տեղում, թ. 81:

Սոհամմաղ Խաթամիի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Հանդիպումների ժամանակ քննարկվեցին երկողմ և տարածաշրջանային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր⁹²⁰: Այցի պարտին ստորագրվեցին 10 փոխընդունման հուշագրեր և համաձայնագրեր Իրան-Հայաստան գազամույի շինարարության, Քաջարանի բունելի կառուցման և այլ բնագավառներում համագործակցության շուրջ: 2004թ. սեպտեմբերի 8-9-ը երկօրյա պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց ԻԻՀ նախագահ Մոհամմադ Խարամին: Պաշտոնական այցի արդյունքներով ստորագրվեց Համատեղ կոմյունիկե, Դաշնագիր Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Խալամական Հանրապետության միջև՝ համագործակցության սկզբունքների և հիմունքների մասին: Այցելությանը զուգահեռ սեպտեմբերի 8-ին Երևանում գումարվեց հայ-իրանական կապերի համակարգման միջկառավարական հանձնաժողովի 5-րդ նիստը՝ մասնակցությամբ երկու երկրների նախագահների⁹²¹:

2006 թ. հուլիսի 5-ից 6-ը երկօրյա աշխատանքային այցով ԻԻՀ մեկնեց ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի գլխավորած պատվիրակությունը: ՀՀ նախագահը հանդիպումներ ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Մ. Ահմադինեժադի, Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի քարտուղար Ա. Լարիջանիի հետ: Այցի արդյունքում ստորագրվեց երկու երկրների նախագահների համատեղ հայտարարություն համագործակցության ամրապնդման և անվտանգության ապահովման վերաբերյալ⁹²²:

2007 թ. մարտի 19-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը և ԻԻՀ նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադը պաշտոնապես բացեցին Իրան-Հայաստան գազատարը: Նույն օրը ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Իրանի Խալամական կառավարության միջև Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցելու և շահագործելու բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագիրը⁹²³: Ուսումնասիրվեցին Սեղ-

րիում նավթավերամշակման գործարանի կառուցման հնարավորությունները: Երկու երկրների միջև իրականացվեցին օպտիկամանրաբելային մոլուխային գծի միացման աշխատանքները, ՀՀ - տարածքում անցկացվեցին սահմանային մոլուխային մանրաբելի գծեր և այլն:

2007 թ. հոկտեմբերին կայացավ ԻԻՀ նախագահի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն: Ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական, այդ բվում ապրանքաշրջանառության ծավալների ավելացման վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր⁹²⁴: 2007-2012 թթ. նոյնական տեղի ունեցան երկու երկրների նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Մահմուդ Ահմադինեժադի փոխադարձ պաշտոնական այցելություններ, որոնց ընթացքում ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական, առևտրային և շինարարական ոլորտի համագործակցության բազմաթիվ փաստաթղթեր: Դրանց շնորհիվ ավարտվեցին ՀՀ - Իրան այլնուրանքային ավտոճանապարհների բարեկարգված նոր հատվածների շինարարությունները, ընթացքի մեջ դրվեցին երկարգծի կառուցման, ինչպես նաև «Ազարակ-Շինուհայր» էլեկտրահաղործման օդային երրորդ գծի աշխատանքները: Երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառության ծավալները 2000 թ. 100 մլն դոլարից 2005 թ. հասան 175 մլն-ի, իսկ 2011 թ. 300 մլն դոլարից ավելի և շարունակվում են աճել: Իրականացվեցին և ընթացքի մեջ են մի շարք կարևոր ռազմակարական նշանակություն ունեցող ծրագրեր⁹²⁵:

2000-2012 թթ. ընթացքում տեղի ունեցան հայ-իրանական կապերի համակարգման միջկառավարական համատեղ հանձնաժողովների 11 նիստեր (10-րդը կայացավ 2011 թ. մայիսի 29-30-ը՝ Թեհրանում ՀՀ Էներգետիկայի նախարար, հանձնաժողովի համանախագահ Արմեն Մովսիսյանի գլխավորությամբ): Կողմերի միջև ստորագրվեցին 7 տասնյակից ավելի միջազգային և միջզերատեսչական տարբեր բնույթի փաստաթղթեր⁹²⁶:

2011 թ. մարտի 27-ին ԻԻՀ նախագահ Մ. Ահմադինեժադի հրա-

⁹²⁰ Բաղայան Գ., Հայաստան-Իրան հարաբերությունները 20 տարեկան են, էջ 257:

⁹²¹ Տես նույն տեղում, էջ 264:

⁹²² Տես նույն տեղում, էջ 273:

⁹²³ Տես նույն տեղում, էջ 277:

վերով ՀՀ նախագահ Ս.Մարգարյանը այցելեց Թեհրան, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին տեղի ունեցավ Ի՞նչ նախագահի այցելությունը Երևան: Փոխադարձ այցելությունների շնորհիվ ստորագրվեց տարրեր ոլորտների համագործակցության վերաբերյալ վեց փաստաթուղթ՝⁹²⁷:

Հայ-իրանական քաղաքական հարաբերությունների բարձր մակարդակը ապահովեց Իրանի հավասարակշռված դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցում: Միջուկային ծրագրերի պատճառով Իրանի շուրջ առաջացած լարվածությունը, որը սպառնում էր տարածարչանի կայունությանն ու անվտանգությանը, մտահոգություն էր առաջացրել նաև Հայաստանի Հանրապետությունում: Այդ կապակցությամբ Հայաստանը հատակ դիրքորոշում արտահայտեց, ըստ որի ճանաչում է խաղաղ նպատակներով միջուկային էներգիայի օգտագործման Իրանի իրավունքը և վստահ է, որ բոլոր վիճելի հարցերը հնարավոր է լուծել խաղաղ դիվանագիտական եղանակով:

2012 թ. հոկտեմբերի 23-ից 25-ը Երևանում կայացավ հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի 11-րդ նիստը, իսկ նոյեմբերի 8-ին ՀՀ նախագահ Ս.Մարգարյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Մերլիի ՀԷԿ-ի շինարարական աշխատանքների հիմնարկերի պաշտոնական արարողությունը: Տեղի ունեցան նաև քաղաքական, իրավական, մշակութային և այլ ոլորտներում համագործակցությանը նվիրված մի շարք միջգերատեսչական փոխայցելություններ և հանդիպումներ՝⁹²⁸:

21-րդ դարասկզբին Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում, այնուամենայնիվ, հանդիպումներ ու շփումներ ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում երկու երկրների բարձրաստիճան պաշտոնյանների, հատկապես միջազգային կառույցների (ԵԱՀԿ, ՍԾՀՀ) և այլն շրջանակներում: Թուրքիայի և Հայաստանի միջև քաղաքական հարաբերությունների և դիվանագիտական շփումների մասին պահանջման մասին առաջարկը նույնականացվեց 2000 թ. Կովկասում անվտանգության և կայունության մեխանիզմ հիմնելու շուրջ երկու երկրների նախագահների միջև ընթացող նամակագրությունը: Թուրքիայի հանրապետության նախագահ Ս. Դեմիրելը նշեց, որ «Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը կախված է Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև հակամարտության լուծումից, մասնավորապես հայտարարեց, որ ԼՂ հիմնահարցի խաղաղ լուծման արդյունքում Հայաստանը կարող է ներառվել տարածաշրջանի նավթամույային նախագծերում»: Դրան ի պատասխան Ռ. Քոչարյանը ընդգծեց. «Ոչ մեկը չունի որևէ պատրանքներ, որ մենք կարող ենք գիտումներ անել այդ տարածաշրջանային նախագծերի կապակցությամբ»⁹²⁹:

Չնայած բոլքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարեկաման մասին հայտարարություններին և հայկական իշխանությունների պատասխան քայլերին, ինչպես նաև երկու երկրների պաշտոնատար անձանց միջև կայացած հանդիպումներին և նամակագրական շփումներին, այնուամենայնիվ, հայ-բոլքական մերձեցման միտումները որևէ էական արդյունքի չհանգեցին:

Ինչպես 1990-ական թթ., այնպես էլ 21-րդ դարասկզբին Թուրքիան հայ-բոլքական հարաբերությունները շարունակում եր պայմանավորել հիմնականում աղրբեջանական տարածքային ամբողջականության, ԼՂ հիմնահարցի կարգավորված շինելով, Ցեղասպանության միջազգային ճամաչման ուղղությամբ ՀՀ-ի ծավալած ջանքերով՝ ժխտելով Հայոց ցեղասպանության փաստը, պահանջելով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ամեն կերպ չնորոգանի սփյուռքահայության հակառարքական գործունեությունը, միաժամանակ ջանալով պահպանել երկկողմ շփումները և երկխոսության հնարավորությունները: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարի այս նախապայմանները:

2001 թ., անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զար-

⁹²⁷ Տես նոյն տեղում:

⁹²⁸ Տես նոյն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 12:

գացումներին՝ ՀՀ նախագահը երկխոսության ձախողման հիմնական մեղքը վերագրեց բուրքական կողմին: «Թուրքիան մնում է անզիջողական աղբբեջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանը: Մենք Թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի հետ հարաբերությունները սկսել առանց նախապայմանների: Քանի դեռ Թուրքիան շարունակում է մերժել անցյալը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը, մեր հաշտեցումը մնում է անվստահության պատանը»⁹³⁰:

Հայ-բուրքական միջպետական հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցավ Օսկանյան-Զեմ-Գուլիև առաջին եռակողմ հանդիպումը՝ 2002 թ. մայիսի 14-15-ին Ռեյկյավիկում՝ արտգործնախարար Իսմայիլ Զեմի նախաձեռնությամբ: Վերադարձից հետո Զեմը հրապարակեց Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հիմնական նախապայմանները, որոնք ըստ Էռիքյան վերը բարեկվածներն են, ավելացված այն, որ Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Աղբբեջանի և Նախիջևանի կապն ապահովելու համար:

Դարակզբին Անկարայի և Բաքվի միջև ռազմական համագործակցության ընդլայնման շուրջ միտումներ նկատվեցին, որոնք ունեն հակահայկական ուղղվածություն: Դրա վառ օրինակներից էր այն, որ բուրքական ուսումնական հաստատություններում սովորում էին ավելի քան 400 աղբբեջանական զինծառայողներ, իսկ աղբբեջանական բանակում ծառայում էին մինչև 70 բուրքական սպաներ: Միաժամանակ, պաշտոնական Բաքուն կողմ էր արտահայտվել աղբբեջանական բանակի՝ հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի շափանիշների համապատասխաննեցմանը: Ըստ Էռիքյան, այդ երկու պետությունների ռազմական համագործակցությունը գնալով ստանում էր ռազմական դաշինքի ձև՝ իր վրա կրելով համարության կնիքը: Այս առումով պատահական չէր դեռև 2000 թ. ապրիլին Անկարայում Աղբբեջանի նախկին նախագահ Ա. Էլիքբեյի ելույթը, որը բուրք եղբայրներին կոչ արեց աջակցել Բաքվին «Լեռնային Ղարաբաղը ազատագրելու հայկական ազրեսիա-

յից և Հարավային Աղբբեջանը իրանական օկուպացումից»: Նա նորից հայտարարեց «Բոլոր բուրքերի բնական իրավունքի» մասին՝ ստեղծելու համար միասնական պետություն, որում, ըստ նրա համոզման, պետք է մտներ ժամանակակից Թուրքական հանրապետությունը, Աղբբեջանական հանրապետությունը և Հարավային (Իրանական) Աղբբեջանը: «40 մլն աղբբեջանական և 70 մլն անտոլիական բուրքերը պետք է միավորվեն և ստեղծեն 110 միլիոնաց պետություն՝ տարածաշրջանային հսկա, որի կարծիքը հաշվի կառներ ամրող աշխարհը», - հավաստիացնում էր Ա. Էլիքբեյը:

Հայ-բուրքական հարաբերությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգում դրված չէր ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցը, թեև արտաքին ճնշումներին տեղիք տալով՝ վերջինս մի քանի ձևական քայլեր, այնուհանդերձ, կատարեց: Դրանցից կարելի է նշել 2001 թ. ԱՍՆ-ի նախաձեռնությամբ բուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումը: Հանձնաժողովի գործունեությունը վերապահումով կարելի է անվանել հասարակական երկխոսություն: Հանձնաժողովը ստեղծման պահին միավորում էր վեց բուրք և չորս հայ գործիչների: Նրա ծպտյալ աշխատանքը և նրա շուրջ ստեղծված բարյահոգերանական մքննոլորտը խորացրին հետագա ձախողումները: Հայտարարելով, թե քննարկումների համար «տարուներ չկան», հանձնաժողովականները հաճախ ձեռք էին մեկնում այնպիսի հարցերի, որոնք վեր էին իրենց իրավասությունից, պահանջում էին պատասխանատու մոտեցում և մասնագիտական հմտություններ: Ավելին, հանձնաժողովի գործունեությունը սկսեց շահարկվել ի վեհական Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի: Հանձնաժողովի հայ անդամները այդպես էլ շհասկացան, որ իրենց բուրք գործնկերներն ի զորու չեն հրաժարվելու տարիներ շարունակ որդեգրած ժիւտման բարդույթից: Թուրքերը չեն հաղթահարում պատության սեփական բյուրըմբունումը: Հավելյալ խոշընդոտ էր հանձնաժողովի աշխատանքներում ԱՍՆ Պետդեպարտամենտի ներգրավվածությունը: Ամերիկյան տեսանկյունից՝ հայ-բուրքական հաշտեցումը կրուցացներ պաշտոնական Երևանի կախվածությու-

⁹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

նը մուկովյան թելաղրանքից: Շուտով առանց որևէ լուրջ արդյունքների (2004թ.) հաշտեցման հանձնաժողովը հայտարարեց ինքնալուծարման մասին:

2004 թ. ընթացող հայ-բուրքակական հարաբերություններում ակտիվություն նկատվեց. հատկապես հաճախացան արտգործնախարարների շփումները⁹³¹: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացումը Թուրքիայի կողմից ընկալվում է որպես իրական վտանգ: 21-րդ դարասկզբի առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսից ցեղասպանության դեմ պայքարը բարձրացվեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգ՝ առաջնային խնդրի վերածելով, հայ-բուրքական հարաբերություններում ԼՂ հիմնահարցը ետին պլան մնելով:

2005-2008 թթ. որևէ առաջընթաց չնկատվեց հայ-բուրքական հարաբերությունների ոլորտում: Սի քանի անգամ մերժվեց Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը՝ նրա կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտման պատճառով⁹³²:

Հայ-բուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ Թուրքիայի նախագահ Արդուլահ Գյուլին 2008 թ. սեպտեմբերի 6-ին հրավիրելով Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլային հավաքականների հանդիպմանը⁹³³, իսկ հաջորդ տարի 2009 թ. հոկտեմբերին նա հրավիրվեց Թուրքիա՝ պատասխան խաղը դիմելու: ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը միջազգային հանրության կողմից անվանվեց «ֆուտբոլային դիվանագիտություն»: Աշխարհի շատ երկրներում հետաքրքրությամբ հետևում էին, թե «ֆուտբոլային դիվանագիտություն» ինչ արդյունք է տալու:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ստորագրվեցին «Երկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման

մասին» արձանագրություններ⁹³⁴: Դրանցով նախատեսվում էր բացել երկու երկրների սահմանը և կարգավորել միջազետական հարաբերությունները: Արձանագրություններն ուժի մեջ պետք է մտնեին միայն երկու երկրների խորհրդարանների կողմից վավերացվելուց հետո: Թուրքիայի խորհրդարանն անհարկի ծգձգումներով չէր վավերացման արձանագրությունները, իսկ երկրի ղեկավարները հանդիս էին զալիս նախապայմանների մասին հայտարարություններով: Ենթակա իրավիճակից՝ ՀՀ նախագահը 2010 թ. ապրիլի 22-ի հրամանագրով կասեցրեց արձանագրությունների վավերացման գործընթացը⁹³⁵: Հիմնական պատճառն այն էր, որ քուրքական կողմը հրաժարվում էր առանց նախապայմանների, խելամիտ ժամկետում արձանագրությունները վավերացնելու պարտավորությունից՝ խնդիրը կապելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն-Ադրբեյջան հակամարտության և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի հետ:

Թուրքիայի ապակառուցողական մոտեցումը համապատասխան վերաբերմունքի է արժանացել միջազգային հանրության կողմից, որը բազմից նշել է, թե ժամանակն է, որ քուրքական կողմը գործնական քայլ կատարի՝ առանց նախապայմանների արձանագրությունների վավերացման և իրականացման ուղղությամբ:

2011 թ. հոկտեմբերի 23-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած երկրարժից տուժածներին Հայաստանը տրամադրեց 40 տոննա մարդասիրական օգնություն⁹³⁶:

2012 թ. Թուրքիայի ոչ կառուցղական դիրքորոշման պատճառով Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում որևէ զարգացում տեղի չի ունեցել:

Փասորեն արդի պայմաններում վերահաստատվել է միջազգային հանրության աջակցությունը հայ-բուրքական հարաբերություններում, առանց նախապայմանների կարգավորման գործընթացում Հայաստանի Հանրապետության սկզբներային դիրքորոշման:

⁹³¹ Տես ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2003, 2004 թթ. ամփոփումը», թ. 3, 4:

⁹³² Տես Օսկանյան Վ., նշված աշխ., էջ 506:

⁹³³ Տես ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը» թ. 6:

⁹³⁴ Տես նոյեմբերի 10-ին, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 10:

⁹³⁵ Տես նոյեմբերի 15-ին, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2010 թ. ամփոփումը» թ. 15:

⁹³⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 17.01.2012:

Ե. Ղարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը

20-րդ դարավերջին դարաբաղյան ընդհատված բանակցությունները շարունակվեցին 2001 թվականի սկզբին, որի արդյունքում 2001 թ. ապրիլին ստեղծվեց Ջի Վեստի փաստաթուղթը, որը որոշակի առաջընթաց արձանագրեց⁹³⁷: Այն հստակորեն ամրագրում էր Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման փաստը, քննարկում էր առաջնային կարևորություն ունեցող հարցերի քննարկում էր առաջնային կարևորություն ունեցող հարցերը: Կարճ ժամանակ խիջևան կայուն հաղորդակցության հարցերը: Կարճ ժամանակ անց Աղրբեջանը հրաժարվեց բանակցություններից և առաջարկեց նորանոր պահանջներ: Աղրբեջանի նոր դեկավարությունը իշխանության գալով՝ սկզբում նտադիր էր սպառնալիքի լեզվով խոսել, բայց դա կարճ տևեց: Շուտով 2004 թ. սկսվեց «Պրահայան բանակցությունները»՝ ուղղված կողմերի երկխոսության աշխուժացմանը: Նախագահները շարունակում էին հանդիպել, թեև ոչ նախկին հաճախականությամբ: Զուգահեռաբար ընթանում էին արտգործնախարարների հանդիպումները, որոնց ժամանակ օրակարգային խնդիր էր ԼՂՀ կարգավիճակը: 2007 թ. առաջ եկան Մադրիդյան հիմնական սկզբունքները⁹³⁸, որոնք ներառում էին երեք կարևորագույն միջազգային նորմեր՝ տարածքային ամբողջականություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունք և ուժի կիրառման բացառություն: Համաձայն այդ սկզբունքների նախատեսվում էր, որ Ղարաբաղը պետք է ունենա միջանկյալ կարգավիճակ, որը քոյլ կտարացած լինի անվտանգ ապրել: Փախստականները պետք է վերադառնային իրենց նախկին բնակության վայրերը, պետք է տեղակայվեին միջազգային խաղաղապահ ուժեր և անցկացվեր Արցախի կարգավիճակի վերաբերյալ հանրաքվե: Այստեղ առաջ էր քաշվում նաև ազատագրված տարածքների վերադարձի և այլ հարցեր, որոնք բնականաբար ընդունելի չեն ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի հարցերը,

մար: Մադրիդյան սկզբունքները, որպես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում փարփող բանակցությունների հիմք, ընդունվեցին 2008 թ. նոյեմբերի 2-ի Մոսկովյան հոչակագրով⁹³⁹: Հոչակագրով հաստատում էր, որ հակամարտությունը պետք է լուծվի միայն բաղաքական բանակցությունների ճանապարհով: 2009 և 2010 թթ. շարունակվեցին ՀՀ և ԱՀ նախագահների միջև ուղղակի շփումները⁹⁴⁰, նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների այցելությունները տարածաշրջան: 2010 թվականից բանակցությունների քննարկման փուլում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում մշակված Մադրիդյան սկզբունքների նորացված տարբերակը⁹⁴¹: Հարկ է նշել, որ Ղարաբաղյան խնդրով ցանկացած բանակցությունների, այդ թվում նախագահների երկխոսության ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում է պաշտպանել այն սկզբունքը, որ ցանկացած վերջնական համաձայնություն կամ փաստաթուղթ անվիճելիորեն պետք է ստանա նաև Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման առանցքային կողմից՝ ԼՂՀ-ի հավանությունը: Միայն այդ դեպքում է հնարավոր սկզել խնդրի կարգավորումը: ՀՀ-ի համար խնդրի կարգավորման հիմքը շարունակում է մնալ ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ամրագրումն ու դրա միջազգային ճանաչումը, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության միջազգային երաշխիքների ապահովումը, ՀՀ-ի հետ կապը ցամաքային սահմանի առկայությամբ՝ բացառելով անկլավը: Միայն նման փաստերի ընդունումն ու դրանց ամրագրումը հնարավոր կղարձնի խնդրի կարգավորումը:

Ի դեպք միայն 2008-2011 թթ. ընթացքում Հայաստանի և Աղրբեջանի նախագահները եռակողմ ձևաչափով (նկատի ունենք Ռուսաստանի Դաշնության նախագահին) հանդիպել են երեք անգամ Սանկտ-Պետերբուրգում, երկուական անգամ՝ Մոսկվայում և Սո-

⁹³⁷ Տես Օսկանյան Վ., Աշխատանքային գործառնությունները ՀՀ պահպանական գործառնության մեջ՝ 190, 198, 199:

⁹³⁸ Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2009 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 2, 3:

⁹³⁹ Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2010 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 7, 8:

⁹³⁷ Տես Օսկանյան Վ., Աշխատանքային գործառնությունները ՀՀ պահպանական գործառնության մեջ՝ 190, 198, 199:
⁹³⁸ Տես նույն տեղում, թ. 200:

շիում, մեկ անգամ՝ Աստրախանում, որոնց ընթացքում լընդունվել են մի շարք փաստարդեր. 2008-ին Մայենդրֆի հոչակագիրը, 2010-ին՝ Աստրախանի հայտարարությունը և 2011-ին՝ Սոչիի հայտարարությունը⁹⁴².

Իսկ այն փաստը, որ 2009 թ. հուլիսի 10-ի Ակվիլայի, 2010 թ. հունիսի 26-ի Մուսկոկայի և 2011 թ. մայիսի 26-ին Դովիլում Մեղվեդլի, Օքամայի և Սարկոզիի հանդիպումներն ու հայտարարությունները նպատակ ունեին ամեն ինչ անել խաղաղ ճանապարհով կարգավիրելու դարաբաղյան հակամարտությունը և վերջին հաշվով խնդրի լուծման ուղղությամբ հասնել որոշակի արդյունքների ու բեկման, խոսում է Հայն մասին, որ այդ հակամարտությունը գտնվում է մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում: Խնդրի լուծման ուղղությամբ հատկապես որոշակի հույսեր էին կապված 2011 թ. հունիսի 24-ին Թաթարստանի մայրաքաղաք Կազանում Եռակողմ՝ Ռուսաստանի նախագահ Դ. Մեղվեդլի, Հայաստանի նախագահ Ս. Սարգսյանի և Աղրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևի հանդիպման հետ, որը, սակայն, չարդարացրեց այդ հույսերը՝ բավարարվելով միայն հայտարարությամբ այն մասին, որ հանդիպելով Կազանում՝ երեք պետությունների նախագահները արձանագրեցին մի շարք հարցերի շուրջ փոխըմբռնման ձեռքբերում, որոնց լուծումը կնպաստի հիմնական սկզբունքներին հավանություն տալու համար պայմանների ստեղծմանը⁹⁴³:

Սիաժամանակ Հայաստանի և Աղրբեջանի նախագահները երախտագիտություն են հայտնում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ Երկրների առաջնորդներին և քարձու են գնահատում պայմանագրածությունների ձեռքբերմանն օժանդակելու Ո՞՛ նախագահի անձնական ջանքերը:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, որևէ համաձայնություն հիմնարար սկզբունքների շուրջ Կազանում ձեռք չբերվեց, որն էլ ի շիրու այս պայմանագրածությունը առաջնորդության մեջ առաջնային տեղում էր:

⁹⁴² Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2011 թ. գործունեության հաշվետվություն», թ. 8, 9:

⁹⁴³ Տես նույն տեղում, թ. 8, 9, «Հայաստանի Հանրապետություն», 25.06.2011:

դարձրեց այն ակնկալիքները, որ Կազանյան հանդիպումը կարող էր դառնալ բեկումնային: Դժվար չէ համոզվել, որ դարարադյան հիմնախմնիքը դեռ երկար ու երկար քննարկումների նյութ կարող է դառնալ: Բոլոր դեպքերում բանակցությունները շարունակվում են՝ հույս ներշնչելով, որ դրանք կարող են երկուստեք ընդունելի տարբերակների հանգեցնել և հակառակորդ կողմը ի վերջո կհասկանա, որ ինքը որևէ իրավունք չունի Ղարաբաղի նկատմամբ:

2011 թ. դեկտեմբերին Վիլյուսում կայացած ԵԱՀԿ արտգործնախարարների խորհրդի շրջանակներում ընդունվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ Երկրների պատվիրակությունների դեկապարների և Հայաստանի ու Աղրբեջանի արտարին գործերի նախարարների հայտարարությունը, որով վերահստատվեց բացառապես խաղաղ միջոցներով ու միջազգային իրավունքի հիման վրա դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման այլնուրանքի բացակայությունը, շիման գծում միջադեպերի քննության մեխանիզմի ստեղծման կարևորությունը և դիպուկահարների դուրսբերումը⁹⁴⁴:

2012 թ. հունվարի 23-ին Ո՞՛ նախագահի իրավերով Սոչիում տեղի ունեցավ Հայաստանի, Ռուսաստանի և Աղրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպում, որտեղ քննարկվեցին ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման ընթացքն ու հեռանկարները: Երեք Երկրների դեկապարներն ընդգծեցին ԼՂ հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ իրականացված աշխատանքի մեծ ծավալ՝ սկսած 2008 թ. նոյեմբերի 2-ի հանդիպումից, երբ ընդունվեց Մուսկովյան հոչակագիրը: Նախագահները հայտարարեցին, որ ինտենսիվ բանակցությունների շնորհիվ առաջընթաց ձեռք բերվեց ԼՂ կարգավորման հիմնարար սկզբունքների համաձայնեցման շուրջ⁹⁴⁵:

Ի զարգացումն 2011 թ. մարտի 5-ին Սոչիում արված համատեղ հայտարարության, ՀՀ, Ո՞՛ և Աղրբեջանական հանրապետության

⁹⁴⁴ Տես նույն տեղում:

⁹⁴⁵ Տես նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվություն», թ. 4, 5, 6, «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.01.2012:

նախագահներն ի գիտություն ընդունեցին համանախագահների և ԵԱՀԿ-ի գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի՝ շփման գծերի երկայնքով դիպոլկահարների հեռացման, միջադեպերի հետաքննության անցկացման մեխանիզմի վերաբերյալ համատեղ գեկույցը, փաստաբությունը, որը սակայն այլրեջանական կողմը միշտ անտեսում էր: Հայտարարության մեջ ընդգծվեցին ՀՀ-ի և ԱՀ-ի նախագահների պատրաստակամությունը՝ նպաստել մտավորականության, գիտական ու հասարակական շրջանների ներկայացուցիչների միջև հետագա երկխոսության հաստատմանը: Հանդիպումը մեկ անգամ ևս փաստեց Մինսկի խմբի համանախագահների ջանքերով վարվող բանակցությունների և հարցը խաղաղ ձևով լուծելու կարևորությունը:

Սակայն Աղյութանը, չնայած Սոչիի պայմանավորվածությանը, նորից շարունակում է խախտումները: Ուստի պատահական չեն նախագահ Ս. Սարգսյանի հայտարարությունը 2012 թ. մարտի 6-ին Բրյուսելում Եվրոպական խորհրդի նախագահի և ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղարի հետ հանդիպումների ժամանակ, երբ քննարկվեցին նաև ԼՂ հակամարտության կարգավորման բանկցային գործընթացի վերջին գարգառումները: Նա ընդգծեց, որ «Աղյութանը կտրականապես մերժում է վստահության կառուցման ցանկացած առաջարկ՝ ուղղված լինի դա թե տարածաշրջանային համագործակցության խրանմանը, թե՛ շփման գծում լարվածության բուլացմանը: Օրինակ՝ Աղյութանը (չնայած պայմանավորվածությանը) ցանկություն է միջադեպերի հետաքննությանը: Ավելին, ոչ մի րոպե չեն դադարել Աղյութանի կողմից պատերազմի կոչերը: Աղյութանի դեկավարությունը շարունակում է հայերի նկատմամբ ատելության սերմանումը: Բանակցություններն անհամատելի են պատերազմի քարոզության, ազգատյացության և աննախադեպ շափերի սպառազինությունների ձեռքբերման հետ: Նրանք, ովքեր պատերազմ են «խաղում», պետք է արդին վաղուց ստվարած լինեին պատմության դասերը: Աղյութանի նախագահը ընդունենք մի քանի օր առաջ հայտարարեց, որ աղյութանցիների թիվ մեկ քշնամին աշխարհասփյուռ հայությունն է: Այս հանգամանքը պետք է արժանանա միջազգային հանրության:

գնահատականին: Գլխավոր քարտուղարի հետ համամիտ ենք, որ հակամարտությունը պետք է կարգավորվի բացառապես խաղաղ միջոցներով և բանակցությունների ճանապարհով՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում: Համոզված ենք, որ ԼՂ հակամարտության վերջնական կարգավորումը հնարավոր է միայն ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի հարգման և անվտանգության համակողմանի երաշխիքների ապահովման միջոցով: Մենք բազմից շեշտել ենք, որ ԼՂ ժողովուրդը Եվրոպական ընտանիքի մաս է, նույն արժեքների կրողը: Հայաստանը մշտապես շեշտել է ԼՂ իշխանությունների հետ ուղիղ շփումների անհրաժեշտությունը»⁹⁴⁶:

Այսպիսով, Հայաստանը միշտ էլ հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին և պատրաստ է հարցի արդարացի լուծմանը:

2012 թվականը նշանավորվեց ԱՄՆ Ռոդ Այլրն և Մասաչուսեթս նահանգների, ինչպես նաև Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ռիվեր նահանգի խորհրդարանների կողմից Արցախի Հանրապետության անկախության ճանաչման վերաբերյալ որոշումներով⁹⁴⁷:

գ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ գործադրված ջանքերը

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն է: Այդ գործընթացը XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին ծավալվեց նոր ուժով: 1998 թվականից ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգում հաստատուն տեղ գրադեցրեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը: ՀՀ-ի մուտքումը հստակ է. նման ոճիրը ոչ թե մի ժողովրդի ոլորտություն է, այլ մարդկության դեմ կատարված ծանրագույն հանցանք: Դրա անպատճենիությունը խրախուսել է հետագա նման ոլորտությունները: ՀՀ-ի նման դիրքորոշումը լայն ճանաչում ու աջակցություն է տացել տարբեր երկների ու միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունված բանաձևերում:

⁹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

Եթե մինչև Հայաստանի անկախությունը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել ու դատապարտել էին ընդամենը մի քանի երկրներ ու միջազգային կազմակերպություններ, ապա 1990-ական թվականներին դրանց թիվն ավելացավ: 1998 թ. ապրիլի 24-ին Եվրախորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը Հայոց ցեղասպանությունը համարեց ՀՀ դարի առաջին ցեղասպանություն: 2000 թ. նոյեմբերի 10-ին Վատիկանն իր հայտարարության մեջ Հայոց ցեղասպանությունը համարեց ՀՀ դարի հետագա բոլոր ցեղասպանությունների սկիզբ:

1990-ական թթ. երկրորդ կեսին մի շարք երկրներ, այդ թվում՝ Ռուսաստանը, Կանադան, Կիպրոսը, Հունաստանը, Բելգիան, Լիբանանը, Արգենտինան և այլք, իրենց խորհրդարանների որոշումներով ճանաչեցին ու դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ 2000-ական թթ. նման որոշումներ կայացրին Ֆրանսիայի, Արգենտինայի, Շվեյցարիայի, Իտալիայի, Ալյանսիայի, Նիդերլանդների, Լեհաստանի, Գերմանիայի, Լիտվայի, Վենեսուելայի, Չիլիի, Շվեյցարիայի խորհրդարանները: Մի քանի երկրներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը օրենքի ուժ ստացավ⁹⁴⁸:

Ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած պետությունների թիվը շուրջ 2,5 տասնյակ է: Այն ճանաչել են նաև ԱՍԽ-ի 4 տասնյակից ավելի նահանգները և տարբեր քաղաքների քաղաքապետարանները: ԱՍԽ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը 2010 թ. մարտին, ինչպես որ 2000, 2005 և 2007 թթ., ընդունել է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող քանաձն, սակայն Կոնգրեսը, Սենատը, քաղաքական խնդիրներից ելնելով, վճռականություն չեն ցուցաբերել և ճանաչման որոշում չեն կայացրել⁹⁴⁹:

Նախկինում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու գործընթա-

⁹⁴⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, «Հայոց Սեծ Եղեռն 90» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 289-301:

⁹⁴⁹ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011, էջ 323-331:

ցում ակնհայտ էր տվյալ երկրի հայ համայնքի ազդեցության համամանքը: Լիտվայի, Ալովակիայի ճանաչումից հետո սկսվեց մի նոր փուլ, երբ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչում են այնպիսի երկրներ, որտեղ հայ համայնք գրեթե բացակայում է: Պետությունները հետևում են մարդկության դեմ գործած ծանրագույն հանցագործությունը դատապարտելու առաջադեմ մոտեցմանը⁹⁵⁰: Կարևորվում է 2005 թ. ապրիլին Գերմանիայի Բունդեսբաֆի՝ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ որոշումը, քանզի այդ երկիրը մեղքի իր բաժինն է ունեցել Մեծ Եղեռնի իրագործման հարցում:

Ներառելով ցեղասպանության ճանաչման հարցն իր արտաքին քաղաքականության օրակարգում՝ Հայաստանի Հանրապետությունն աշխատանք տարավ երեք ուղղություններով: Առաջին՝ երրորդ երկրներում երկկողմ հարաբերությունների համատեքստում, երկրորդ՝ միջազգային տարբեր ատյաններում, Թուրքիա - ԵՄ անդամակցության գործընթացում, երրորդ՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունն ավելի հստակեցվում է Եվրամիությանը Թուրքիայի լիիրավ անդամակցության գործընթացում՝ որպես սեփական պատմության հետ հաշտվելու պահանջ: Այս դրույքն ամրագրվել է 2005 թ. սեպտեմբերի 28-ին Եվրախորհրդում Թուրքիայի գեկույցում, որը հստակ նշվում է, թե որպես ԵՄ լիիրավ անդամակցության նախապայման Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը⁹⁵¹:

Վստահ լինելով, որ Թուրքիայի կողմից 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչումը կվերացնի երկու երկրների միջև առկա անվստահության մբնոլորտը և ի պատասխան 20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների ուսումնասիրման համար պատմաբանների համատեղ հանձնաժողով ստեղծելու՝ Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Էրդողանի առաջարկին՝ ՀՀ նախագահը հանդես եկավ հարաբերությունների կարգավորմամբ գրադադար միջազգական հանձնաժողով

⁹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁵¹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 90:

ստեղծելու առաջարկով: Ի հակակշիռ իշխանությունների և ցեղասպանությունների փաստը ժխտողների, Թուրքիայում մի շարք պատմաբաններ ու գիտնականներ ոչ միայն ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հանդես են գալիս այն պաշտոնապես ճանաչելու կոչերով:

2006 թ. սեպտեմբերի 4-ի եԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի Թուրքիային վերաբերող զեկուցման մեջ նոյնապես տեղ է գտել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության դրույքը⁹⁵².

Հայաստանի առաջարկությամբ ՍԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 53-րդ նստաշրջանի օրակարգում ընդգրկվեց «Ցեղասպանության հանցանքի կանխման և պատժի մասին կոնվենցիայի 50-ամյակը» վերտառությամբ հարցը: Արդյունքում ՍԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովն ընդունեց համապատասխան բանաձև, որի համահեղինակ դարձան 86 երկրներ: ՍԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 57-րդ նստաշրջանի ընթացքում (2002 թ.) Հայաստանը ներկայացրեց «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի մասին» բանաձև, որի համահեղինակ դարձան 22 երկրներ և այն ընդունվեց կոնսենսուսով⁹⁵³:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև Թուրքիայում հասարակական կարծիքի փոփոխման վրա: Այդ հարցը դադարեց տարու՝ արգելված թեմա լինելուց այդ երկրում և դարձավ ամենաքննարկվող հիմնահարցերից մեկը՝ սերտորեն կապվելով Թուրքիայի ընդիմության գործութագի հետ: Այդ գործընթացի ջատագովներից էր 2007 թ. հունվարի 19-ին Ստամբուլում ահարեկության զոհ դարձած «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայտնի հասարակական գործիչ Հրանտ Դինքը: Նրա թաղման արարողությունը վերածվեց բազմահազարանոց ցույցի: Կատարվածը մեծ ազդեցություն ունեցավ թե՛ Թուրքիայի, թե՛ միջազգային հասարակական կարծիքի վրա: Թուրք հանրության առաջադեմ ներկայացուցիչնե-

րը փողոց դրւս եկան «Մենք հայ ենք», «Մենք Հրանտ Դինք ենք» կարգախոսներով:

Սակայն պաշտոնական Թուրքիան շարունակում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը: 2006 թ. Թուրքիայի կառավարությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը հոչակեց երկրի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Թուրքերը նյութական և մարդկային մեծ միջոցներ են ծախսում ԱՍՍ-ում և Հայոց ցեղասպանությունը շճանաշած այլ երկրներում այդ գործնքացը կասեցնելու համար:

Չնայած Թուրքիայի գործադրած ջանքերին, Բելգիան օրենք ընդունեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը մերժող անձանց դատապարտելու մասին, որին 2007 թ. միացավ նաև Արգենտինան:

Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության դեմ պայքարի ու ցեղասպանությունների կանխարգելման տեսանկյունից կարևոր քայլ էր 2011 թ. դեկտեմբերի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի, իսկ 2012 թ. հունվարի 23-ին Սենատի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքի նախագծի ընդունումը, որը 45 հազար եվրո տուգանք և մեկ տարվա բանտարկություն էր նախատեսում երկրի օրենքով ճանաչված ցեղասպանությունների ժխտման համար:

Հունվարի 30-ին նախագիծը պետք է ներկայացվեր Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի ստորագրությանը, որից հետո կիրապարակվեր պաշտոնաթերթում ու օրենքի ուժ կստանար: Սակայն ինչպես միշտ, նման դեպքերում Թուրքիայի հանրապետության դեկավարությունը սվիմներով դիմավորեց նախագծի ընդունումը՝ հանդես գալով Ֆրանսիայի հետ կապերը խզելու սպառնալիքով, Հայաստանի Հանրապետության քննադատությամբ, ֆրանսիացիներին ամորթանք տալով, նախագահ Սարկոզիի հասցեին ամենասանձարձակ արտահայտություններով նրան անձնական վիրավորանք հասցնելով: Շուտով, հակառակ ենթադրությամ, հունվարի 30-ին Սենատի ընդունած օրինագիծը 77 սենատորների ստորագրությամբ, որոնց միացել էին նաև Ֆրանսիայի Ազգային

⁹⁵² Տես Մինասյան Ե., նշված աշխ., էջ 326:

⁹⁵³ Տես Հայաստան 1998-2007, էջ 91:

ժողովի 65 պատգամավորներ, բողոքարկվեց Սահմանադրական դատարանում:

2012 թ. փետրվարի 28-ին Ֆրանսիայի Սահմանադրական խորհուրդը խոսքի ազատությունը սահմանափակելու պատճառաբանությամբ հակասահմանադրական ճանաչեց ու շեյյալ հայտարարեց ցեղասպանությունների, այդ թվում Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագիծը, որը բխում է ՄԱԿ-ի ցեղասպանությունը պատժելու և կանխարգելելու կոնվենցիայից⁹⁵⁴:

Ֆրանսիայի նորընտիր նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի հայտարարությունը ու նպատակադրվածությունը ցեղասպանությունների ժխտումը քրեականացնելու վերաբերյալ օրենքի նոր տեքստ նշակելու վերաբերյալ հույս է ներշնչում, որ կգա այդ օրը, եթե Ֆրանսիայի Սենատը կընդունի Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքը:

Այսպիսով, Թուրքիան ոչ միայն չի ճանաչում Հայոց ցեղասպանության փաստը, այլև հանդես է գալիս նրա միջազգային ճանաշման դեմ՝ անտեսելով նաև հայ ժողովրդին պատճառած վնասների (նյութական և տարածքային) փոխհատուցման խնդիրը:

Հայոց ցեղասպանության 95-րդ և 96, 97, 98-րդ տարեկանների կապակցությամբ շուրջ հինգ տասնյակից ավելի երկրներում անցկացվեցին ոգեկոչման և հիշատակի հարյուրավոր միջոցառումներ, որոնց իրենց աջակցությունը ցուցաբերեցին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվել է Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողով, որը ՀՀ ԱԳՆ և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ միասին աշխատանքներ է տանում 2015 թ. այն պատշաճ և արժանավայել ձևով նշելու համար:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1990-ական թվականների սկզբին Հայաստանի ազգային անկախության վերականգնումը, հայկական զույգ հանրապետությունների՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը պատմական նոր շրջափուլ նշանափորեց հայոց նորագույն պատմության մեջ:

ԽՍՀՄ համակարգում սերտաճած և նրա օրգանական մաս կազմող Խորհրդային Հայաստանի անկախացումը բազմաթիվ դրական նվաճումների հետ նաև բազում դժվարություններ ու ծանր փորձություններ բերեց հանրապետությանը: 1980-ական թվականների վերջին նախկին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական բույն զարգացումների հետևանքով Հայաստանը, խորհրդային մյուս հանրապետությունների հետ միասին, կանգնեց համակարգային բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտության առջև: Այդ բարեփոխումներն ընդգրկում էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները՝ քաղաքական, տնտեսական, իրավական, սոցիալական ու մշակութային և իրենց բնույթով ավելի ծավալուն էին ու խորը:

Վերլուծելով քանից ավելի տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքի բարեփոխումներն ու դրանց արդյունքները՝ կարող ենք միանշանակ եզրակացնել, որ չնայած դրական ծեռքբերումներին, հնարավոր էր ամել ավելին, որ չարվեց մի շարք օրյեկտիվ ու սուրյեկտիվ պատճառներով: Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական հիմնական վերափոխում պետք է համարել առաջին հերթին շուկայական միջավայրի ձևավորումը: Գործում են քաղաքացիական ու քրեական նոր օրենսգրքեր, ընդունվում են բյուջետային, հարկային, մաքսային ու բանկային համակարգերի ու տարրեր ընկերությունների գործունեությունն ու այլ խնդիրներ կարգավորող բազմաթիվ օրենքներ ու օրենսդրական ակտեր: Սկսած 1994 թ. վերը բվարկված բարեփոխումների և ներդումների շնորհիվ երկրում արձանագրվել է տարեկան միջին հաշվով 5,9 % տնտեսական աճ, ըստ որում 2001 թ.

⁹⁵⁴ ՏԵ՛Ս ՀՅ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՅ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 6:

գրանցվել է 9,6 %, որը շարունակվել է մինչև 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, իսկ հետճամաժամային շրջանում՝ հատկապես 2012թ.՝ 7%:

Չնայած այս ամենին՝ անցած քառուհետ ավելի տարիներին Հայաստանի Հանրապետությանը չհաջողվեց վերականգնել սոցիալ-տնտեսական զարգացման, բնակչության կենսամակարդակի մինչանցումային մակարդակը: Ավելին, պաշտոնական տվյալներով բնակչության 35 տոկոսից ավելին համարվում է աղքատ, ընդունում մոտ մեկ քառորդը՝ ծայրահեղ աղքատ, բնակչության եկանուտների բնեղացումը ամենամեծն է նախկին Խորհրդային Միության երկրների շարքում: Արմատական փոփոխություններ չեն արձանագրվել նաև տնտեսական ճյուղային կառուցվածքում և համաշխարհային շուկաներում նրգունակ արտադրանք արտադրելու ոլորտում:

1990-ական թթ. սկզբներից սկսած՝ կտրուկ խօսքեցին հատկապես արտադրական կոռպարատիվ կապերը, փակվեցին ապրանքների արտահանման ուղիները և տնտեսությունն ու հասարակությունը հայտնվեցին խոր ճգնաժամի մեջ: Այդ բոլորին գումարվեցին պատերազմը, շրջափակումը, 1988 թ. երկրաշարժը, բռնագաղթը և այլն: Այդ ճգնաժամն ուներ ինչպես օրյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պատճառներ:

Հայաստանում բարեփոխումները չիրականացվեցին համալիր և առավել հետևողականորեն, ինչը կբարձրացներ բարեփոխումների գործընթացի կառավարման որակն ու արդյունավետությունը: Ի տարրերություն բարեփոխումների շուկային տարրերակ ընտրած երկրների, Հայաստանում գների և արտաքին առևտուրի ազատականացումը չուղեկցվեց ֆինանսական կայունությամբ, մակրոտնտեսական հավասարակշռության, լայնամասշտար մասնավորեցման ծավալման գործընթացներով: Հանրապետությունում կենսագործվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները հաճախ մեխանիկական ընդօրինակումն էին այս կամ այն երկրում կատարվող ընդհանուր գործընթացների առանց հաշվի առնելու տեղական առանձնահատկություններն ու ավանդույթները:

Առանց լուրջ նախապատրաստական աշխատանքների սկսվե-

ցին հողի սեփականաշնորհման աշխատանքները: Արդյունքում՝ տարեցտարի կրծատվեցին ցանքատարածությունները, անասնագլխաքանակը, զյուղացիությունը զանգվածարար հրաժարվեց իր երազած մասնավոր սեփականությունից՝ բռնելով արտագաղթի և արտագնացության կործանարար ուղին: Անկազմակերպ և շմտածված ձևով կենսագործվեց արդյունաբերության սեփականաշնորհումը: Անկախացումից հետո օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով զրկվելով հումքից և էներգիայից՝ արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր դադարեցին գործելուց: ԱՊՀ երկրներից ամենաբարձր արդյունաբերական զարգացում ունեցող Հայաստանը 1990-ականների կեսերին հայտնվեց ամենացածր մակարդակի վրա: Այս բնագավառի սեփականաշնորհումը նույնպես կատարվեց արագացված տեսնպերով՝ ավելի շուտ քանդելով նախկին հզոր արդյունաբերությունը, քան կառուցելով:

Որոշ բարեփոխումներ կատարվեցին դրամավարկային և բանկային համակարգերում ժամանակակից պահանջներին համապատասխանեցնելու նպատակով: Սակայն այստեղ ևս նկատվեցին խոշոր չափերի հասնող վարկերի ու բնակչության միջոցների յուրացումներ: Դրամավարկային վերափոխումները ըստ էության քիչ նպաստեցին հատկապես միջին և փոքր ձեռնարկությունների ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Փաստորեն պետությունն իր ֆինանսական վիճակը բարելավվեց մանր ու միջին արտադրողի հաշվին՝ կամա թե ակամա հովանավորելով ստվերային տնտեսությունն ու նպաստելով բնեղացման խորացմանը:

Անկախացումից հետո հայտարելով, որ ՀՀ-ն սոցիալական պետություն է, չմշակվեց հասարակության բոլոր շերտերի շահերը հաշվի առնող սոցիալական ամրողական քաղաքականություն: Այս բնագավառում ևս չգործարկվեցին հասարակության հատկապես անաշխատունակ և սակավազոր խավերի շահերը պաշտպանելու մեխանիզմներ: Իրականացվող սոցիալական բարեփոխումները չնպաստեցին բնակչության հիմնական կենսախնդիրների լուծմանը: Սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը քայլայիշ ազդեցություն ունեցավ նաև առողջապահության, գիտակրթական բնագավառներում: Պետական հատկացումների տարեցտարի նվազումը,

վճարովի սպասարկումները հասարակության աղքատ մեծամասնությանը զրկեցին այդ բնագավառներից օգտվելու հնարավորությունից: Դա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ գիտության, գիտակրթական հիմնարկների գործունեության վրա: Արդյունքում մոտ 4 անգամ կրծատվեց գիտական աշխատողների քանակը: Հայտնի համատարած ճգնաժամային վիճակում՝ թերագնահատվեց գիտության դերը, չգիտակցվեց, որ նա ազգային հարստություն է, նպաստավոր պայմաններ չստեղծվեցին գիտական հետազոտությունների համար: Շուտով անկախության առաջին շրջանի դժվարություններին ու թերություններին փոխարինեցին հաջողությունները: Հետագա տարիներին դրությունն աստիճանաբար շտկվեց: Վերելի ուղին բռնեցին արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը, աշխուժացավ հոգևոր-մշակութային կյանքը: Հաջողություններ արձանագրվեցին հասարակական-քաղաքական կյանքի մյուս ոլորտներում ևս: Կառուցվեցին հայկական երկու անկախ պետությունների իմբերը, կայացան Հայաստանի գույզ հանրապետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, դրական քայլեր են իրականացվել ժողովրդավարության, ազատ տնտեսության, քաղաքացիական հասարակության ստեղծման, ներքին կյանքի կայունության, խաղաղության ապահովման, մեր երկրի անվտանգության գլխավոր երաշխիքի՝ ազգային բանակի ստեղծման ու ամրապնդման, հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն վարելու և միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու գործում: Պատմության համար ակնքարք համարվող, իսկ մեր ժողովրդի համար երկար, բարդ ու ծանր փորձություններով լի քանից ավելի տարիները եղան կորուստների, փնտրութի, հաջողությունների ու նվաճումների տարիներ: Այսօր ունենք կայացած պետական կառավարման համակարգ՝ ժամանակակից պետության բոլոր հատկանիշներով հանդերձ, ունենք ազգային բանակ և սեփական ռազմական արդյունաբերություն, որը մեր ժողովրդի հզորության ու երկրի պաշտպանության գրավականն է:

Պատահական չե, որ 2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյակին նվիրված զորահանդեսի ժամանակ Հանրապետության իրապարակով անցան

հայկական արտադրության ռազմական հզոր տեխնիկան՝ զրահապատ մեքենաներ, անօդաչու թռչող սարքեր, ինչպես նաև խրոխտ շարքերով հայրենիքի պաշտպանները՝ աշխարհին ցուցադրելով իրենց մարտական պատրաստվածությունը, անկուտրում կամքն ու ոգին: Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ապրեց հպարտության հուզիչ պահեր՝ գալիքին նայելով վստահությամբ և նորանոր հաղթանակներ կերտելու վճռականությամբ: Սեփական բանակի նկատմամբ հպարտությունը, խանդակառ տրամադրությունը իշխող էր նաև հայոց բանակի կազմավորման 20-ամյակի օրերին (2012թ. հունվարի 28-ին): Իրեւ անկախության ամենամեծ ձեռքբերում նշվեց հայոց ազգային բանակի կազմավորումը և նրա համաժողովրդական սխրանքով ձեռք բերած հաղթանակը: Այդ հաղթանակով կերտված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը մեր ժողովրդի հպարտությունն է: Այն կայացած պետություն է իր բոլոր կառույցներով: Նույնիսկ պատերազմի սպառնալիքի պայմաններում նա անհամենատ ավելի ժողովրդավարական երկիր է, քան այն պետությունը, որ անընդհատ սպառնալիք է հնչեցնում հայության դեմ:

Այսպիսով, հանրապետության տնտեսության վիլուգման կասեցումը, երկրի պաշտպանութակության ամրապնդումը, հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման և այլ բնագավառների ձեռքբերումները վկայում են անկախության ուղին որդեգրած ժողովրդի իրոք անսպառ հնարավորությունների մասին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության նախագահներ*

1. Տեր-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի - 16.10.1991 (11.11.1991) - 3.11.1998
2. Քոչարյան Ռոբերտ Սեղմակի - 30.03.1998 (10.04.1998) - 19.04.2008
3. Սարգսյան Սերժ Ազատի - 19.02.2008 (9.04.2008)-ից

ՀՀ Գերագույն Խորհրդի (ՀՀ ԳԽ),
Ազգային ժողովի (ԱԺ) նախագահներ

1. Տեր-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի - 4.08.1990-16.10.1991
(11.11.1991)
2. Արարոցյան Բարկեն Գուրգենի -
ՀՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար - 11.11.1991թ.,
ՀՀ ԳԽ նախագահ - 24.12.1991թ.-5.07.1995,
ԱԺ նախագահ - 22.07.1995 - 4.02.1998
3. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի - 9.02.1998 - 7.06.1999
4. Դեմիրճյան Կարեն Սերոբի - 17.06.1999 - 27.10.1999
5. Խաչատրյան Արմեն Ավագի - 2.11.1999 - 12.06.2003
6. Բաղրասարյան Արթուր Վահանի - 12.06.2003 - 21.05.2006
7. Թորոսյան Տիգրան Սուրիկի - 1.06.2006 - 26.09.2008

* Նախագահների համար առաջին թվականը ցույց է տալիս ընտրության տարին և օրը, իսկ երկրորդը՝ պաշտոնավարման տարին և օրը:

8. Արքահամյան Հովհեկ Արգամի - 29.09.2008 - 21.11.2011,
31.05.2012-13.04.2014
9. Նիկոյան Սամվել Պարզեկի - 6.12.2011-31.05.2012
10. Սահակյան Գալուստ Գրիգորի - 29.04.2014-ից

Վարչապետներ

1. Մանուկյան Վազգեն Միքայելի - 6.08.1990 - 22.11.1991
2. Հարությունյան Գագիկ Գարուչի -
պաշտոնակատար 22.11.1991-30.07.1992
3. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի - 30.07.1992 - 2.02.1993
4. Բագրատյան Հրանտ Արարատի - 12.02.1993 - 19.09.1996
5. Սարգսյան Արմեն Վարդանի - 20.09.1996 - 20.03.1997
6. Քոչարյան Ռոբերտ Սեղմակի* - 20.03.1997 - 9.04.1998
7. Դարբինյան Արմեն Ռազմիկի - 20.04.1998 - 11.06.1999
8. Սարգսյան Վազգեն Զավենի - 11.06.1999 - 27.10.1999
9. Սարգսյան Արամ Զավենի - 2.11.1999 - 2.05.2000
10. Մարգարյան Անդրանիկ Նահապետի - 12.05.2000 -
25.03.2007
11. Սարգսյան Սերժ Ազատի - 4.04.2007 - 9.04.2008
12. Սարգսյան Տիգրան Սուրենի - 9.04.2008 - 3.04.2014
13. Արքահամյան Հովհեկ Արգամի - 13.04.2014-ից

* Վարչապետի պաշտոնը ստանձնել է 10.06.1997թ.:

ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարներ

1. Եղիազարյան Աշոտ Երեմի -	
պաշտոնակատար -	1990 - 1991
2. Հովհաննիսյան Ռաֆֆի Ռիշարդի -	1991- 1992
3. Կիրակոսյան Արման Զոնի -	
պաշտոնակատար -	1992 - 1993
4. Փափազյան Վահան Հակոբի -	1993 - 1996
5. Արզումանյան Ալեքսանդր Ռոբերտի-	1996-1998
6. Օսկանյան Վարդան Մինասի -	1998 - 2008
7. Նալբանդյան Էդուարդ Աղվանի -	2008 - ից

ՀՀ Պաշտպանության նախարարներ

1. Սարգսյան Վազգեն Զավենի - 1991 - 1992, 1995 - 1999	
2. Տեր-Գրիգորյանց Նորատ Գրիգորի -	
պաշտոնակատար-	1992-1993
3. Մանուկյան Վազգեն Միքայելի -	1992 - 1993
4. Սարգսյան Սերժ Ազատի -	1993 - 1995, 2000 - 2007
5. Հարությունյան Վաղարշակ Վաղնազի -	1999 - 2000
6. Հարությունյան Միքայել Հարությունի -	2007 - 2008
7. Օհանյան Սեյրան Մուշեղի -	2008-ից

Մինասյան Էդիկ Գարեգինովիչ

Իստորիա третьей Республики Армения

(РЕЗЮМЕ)

В работе впервые на основе архивных документов, печатных источников и с использованием научной литературы и прессы по возможности цельно и систематично анализируется история более чем двадцатилетней внутренней и внешней политики двух независимых армянских республик - РА и НКР.

Это первая попытка обобщения принципиальных подходов к самым разным сферам общественной жизни, а также освещения основных процессов развития переходной экономики республики. В отдельных главах работы рассматриваются процессы провозглашения независимости и становления государственности, государственно-правовые и административные реформы, экономические и социальные преобразования, особенности перехода к рыночным отношениям. В исследовании особое внимание уделено преобразованиям государственных структур, изменениям в сферах индустрии и сельского хозяйства, процессам приватизации, ее особенностям и последствиям. Важное место уделено финансово-банковской системе, финансово-кредитной и налогово-бюджетной политике, порожденным переходной экономикой особенно болезненным социальным проблемам, месту и роли социальных реформ, выбору социальных приоритетов, передвижениям насе-

ния, вопросам занятости, безработицы, социальной стратификации общества, подходам улучшения уровня жизни населения, реформам в здравоохранительной, культурной и научно-образовательной области. Анализируются общественно-политическая жизнь, итоги президентских и парламентских выборов, деятельность партий двух армянских республик, основные направления внешней политики РА, отношения Республики Армения с соседними странами, с Россией и с другими странами СНГ, с Евросоюзом и США. Представлен процесс международного признания геноцида армян. Отдельная глава посвящена отношениям родина-спирок (диаспора). Также в отдельной главе представлены начало и течение национально-освободительной борьбы, арцахского движения, военно-дипломатическая помощь армянского народа воевавшему Арцаху, итоги героической арцахской борьбы, провозглашение и становление НКР, обсуждение вопроса НКР в международных организациях и переговорах.

В каждой главе даются научно обоснованные практические и реалистические предложения, которые вытекают из всестороннего анализа данной проблемы.

В работе сделана попытка также обосновать место и роль Армении в регионе и в международных организациях путем анализа социально-экономических процессов и обсуждения вопросов внешней политики РА.

Minasyan Edik Garegin

The History of the third Republic of Armenia
(RESUME)

The work presents for the first time a critical analysis of the history of domestic and foreign policies of both independent Armenian republics (RA and NKR) on the basis of archival documents, published sources, scientific literature and press.

It is the first attempt to summarize the fundamental approaches to the different spheres of social life, to show the major processes of development of the transition economy of the republic. The chapters of the book discuss the processes of declaration of independence and the accomplishment of statehood, the state, legal and administrative reforms, the economic and social reorganisations, the peculiarities of turning to market relations. Special attention is given to the reorganisation of government institutions, the changes in the industrial and agricultural spheres, the processes of privatization, its peculiarities and consequences. Due attention is paid to the financial and banking system, monetary and fiscal policy, to the more painful social problems created by the transition economy, to the place and role of social reforms, the social preferences, the transposition of the population, the issues of employment, unemployment, social stratification of the society, the approaches to the problem of improvement of the living standard of the population, the reforms of the health service, cultural life, scientific and educational fields. The analysis covers the social-political life of both Armenian republics, the results of presidential and parliamentary

elections, the activity of the parties, the major directions of the foreign policy of RA, the relations of the Republic of Armenia with the neighbour countries, with Russia and countries of CIS, with EU and USA. The process of the international recognition of the genocide of Armenians is presented. A separate chapter is devoted to the relationships of motherland-diaspora. Another chapter presents the beginning and run of the Artsakh movement and the liberation struggle, the military and diplomatic aid of Armenian people to the struggling Artsakh, the results of the heroic Artsakhian struggle, the announcement and accomplishment of the NKR, the consideration of NKR issue in the international institutions and negotiations.

Each chapter presents scientifically reasoned practical and realistic suggestions which proceed from the detailed analysis of the problem. The work attempts to justify the role of Armenia in the region and in the international institutions through the analyses of social economic processes and consideration of issues of foreign policy of RA.

ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՆԿ

Արխիվային նյութեր

1. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԴՔԿՓԿՊԱ) ֆ. 1, գ. 82, գ. 25, թ. 81, գ. 84, գ. 1, թ. 68-69, գ. 128, գ. 3, թ. 1, Ֆ. 4516, գ. 1, գ. 13, թ. 1-4, գ. 25, թ. 66, 68, գ. 27, թ. 8-20, 27, 30, գ. 47, թ. 89գ. 50, թ. 7-8:
2. ֆ.113, գ. 119, գ. 161, թ. 1-3, գ. 163, գ. 185, թ. 1-2, 12-14, գ. 202, թ. 1, 3գ. 232, թ. 3, գ. 341, թ. 3, գ. 406, թ. 6-9, գ. 418, թ. 3, գ. 426, թ. 12, 13, գ. 164, գ. 323, թ. 1-4, գ. 669, թ. 1-4, գ. 716, թ. 1, 2, գ. 717, թ. 1-2, գ. 165, գ. 41, թ. 1, 3, գ. 42, թ. 1-6, գ. 127, թ. 1, 2, գ. 141, թ. 21, գ. 152, թ. 14, գ. 156, թ. 256, 257, գ. 162, թ. 1, գ. 163, թ. 1, գ. 167, թ. 6-8, 71, գ. 170, թ. 1-2, գ. 171, թ. 1-2, 4, 5, 12, գ. 172, թ. 2, 3, գ. 174, թ. 1, գ. 175, թ. 3, գ. 201, թ. 1-3, գ. 205, թ. 3, 4, գ. 247, թ. 1-6, գ. 252, թ. 14, գ. 255, թ. 24, գ. 256, թ. 1-2, գ. 259, թ. 1, 2, գ. 274, թ. 3-7, գ. 276, թ. 1-2, գ. 283, թ. 7-14, գ. 293, թ. 1, 4, գ. 298, թ. 1, գ. 317, թ. 1, 2, գ. 318, թ. 1, գ. 325, թ. 4, 5, գ. 326, թ. 2, գ. 327, թ. 1-5, գ. 331, թ. 1-2, գ. 334, թ. 2-4, գ. 346, թ. 2, 3, գ. 357, թ. 2, 1, գ. 363, թ. 1-3, գ. 374, թ. 2, գ. 389, թ. 1-7, գ. 393, թ. 3, գ. 400, թ. 4-8, գ. 401, թ. 5-8, գ. 402, թ. 1-2, գ. 403, թ. 1, գ. 407, թ. 3-7, գ. 409, թ. 1-7, գ. 411, թ. 1-2, գ. 412, թ. 1, գ. 415, թ. 42, գ. 448, թ. 1-3, 13, գ. 484, թ. 1, 3, գ. 486, թ. 2, 5, 8, գ. 487, թ. 1, 3, 9, 223-226, 241-243, 257-258, գ. 496, թ. 1, գ. 511, թ. 1, 2, գ. 519, թ. 2, գ. 521, թ. 2, գ. 562, թ. 21, գ. 167, գ. 62, թ. 1, 2, գ. 123, թ. 8, գ. 318, թ. 11, ֆ. 119, գ. 1, 5, գ. 12ա, թ. 40, 41, 56, 58, 59, 61, գ. 16, թ. 134, 152, գ. 19, թ. 70, 71, գ. 23, թ. 228, 244, գ. 26, թ. 7, 9, 11, 12, 19, 20, 82, 83, 146, գ. 28, թ. 153, 157, 160, 171, 177, գ. 49, թ. 141, 150, գ. 53, թ. 1, 21, 45, 49, գ. 79, թ. 1, 9, գ. 80, թ. 2, 3, 20, գ. 82, թ. 1, 3, 12, գ. 87, թ. 1, 3, գ. 84, թ. 16, գ. 91, թ. 3, 4, գ. 98, թ. 73, 74, գ. 258, թ. 34, 35, 123, 126:
3. ՀՀ կառավարության ընթացիկ արխիվային նյութեր և որոշումների ժողովածուներ 1991 թ., գ. 23, հ. 19, թ. 24-25, 223-242, 27, 28, թ. 257, գ. 4, հ. 35, 36, թ. 438-439, 1996թ. գ. 7, հ. 8, թ. 402, 403, 1997թ. գ. 3, հ. 2, թ. 26, 1998թ. գ. 10, հ. 3, թ. 648-650, թ. 673-674, թ. 724, գ. 11, հ. 5, թ. 58, 1999թ. գ. 2, հ. 8 թ. 506, գ. 6, հ. 23-24, թ. 68, գ. 7, հ. 2, թ. 424, 425, գ. 8, հ. 3, թ. 497, 2001թ. գ. 6, հ. 9, թ. 72,

- 73,74, 1993. № 5, հ. 35, թ. 5, №6, ի 45, թ. 23-25, 1994 № 1,2, հ. 5-6, թ. 19-20, №4, հ.29-34, թ. 15-63, №6, հ. 49, թ. 3-8, հ. 51, թ. 18-19, № 7, հ. 68, թ. 92-103, № 8, հ. 76, թ. 39-69, 1995 թ., № 1, հ. 11, թ. 42-59, №2, հ. 18, թ. 22, №3, հ. 19, թ. 3, № 6, հ. 63, թ. 53-54, հ. 90, թ. 91-101, № 8, հ.88, թ. 3-36, № 11-12, հ. 100, թ. 9, 1996 №2, հ. 16, թ. 11-16, 24-25, № 7-8, հ. 69, թ. 10-12, 38, 39, հ. 70, թ. 27-33, № 9, թ. 34-35, հ. 86, թ. 37-44:
4. ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վելլուծության նախարարության ընթացիկ արխիվ, 2001 թ., գ. 20, հ. 15-99, թ. 2:
  5. ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2002-2012 թթ. հաշվետվությունների ամփոփում»:

Տպագիր աղբյուրներ

1. Ազգ. օրաթերթ, 1990-2012թթ.
2. Արդյունաբերություն 1990-1997թ.թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 1999թ..
3. Արդյունաբերություն 1998-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004:
4. Բանբեր Երևանի համալսարանի, հ. 2, Երևան, 2000:
5. Բանկային լրատու, ՀՀ ԿԲ, Երևան, 2000:
6. Բարձրագույն կրթություն, պրակ 2, կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2007:
7. Բարձրագույն կրթություն, պրակ 5, ՀՀ ԿԳՆ, կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2012:
8. Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-1999թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2001:
9. Դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրություն («ՀՀ օրենքը միջնորդ դատարանների և դատավարության մասին», «ՀՀ դատախազության մասին», «ՀՀ դատարանակազմության մասին», «Վճռաբեկ դատարանի գործունեության մասին», «Փաստաբանական գործունեության մասին»), Երևան, 1998:
10. Դրօշակ, թիվ 3, Երևան, 1999:
11. Զեկույց իրական ակտիվներում իրականացված ներդրումների ընտրանքային հետազոտություն, Երևան, 2002:
12. Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, Գլոբալ մարդկային զեկույց 2001, Երևան, 2001:
13. Էկոնոմիկա, հ. 1-3, Երևան, 1996:
14. Էկոնոմիկա, հ 1-3, Երևան, 1999:
15. Էկոնոմիկա, հ. 7, Երևան, 2001:

16. ԽՄԿԿ XIX համամիութենական կոնֆերանսի որոշումները, Երևան, 1988:
17. Խորհրդային Հայաստան, օրաթերթ, 1988-1990 թթ.
18. Կայուն զարգացման համաշխարհային գագաթնաժողով, Յոհաննեսբուրգ, 2002:
19. Կրթություն, N1-15, Երևան, 2002:
20. Կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, իրավիճակային վերլուծության գեկույց, Երևան, 2002:
21. Համաշխարհային բանկ, Երևան, 2006:
22. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով 2003-2007թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2008:
23. Հայաստան 2001, վիճակագրական գրքույց, Երևան 2001:
24. Հայաստան 2002, վիճակագրական գրքույց, Երևան 2002:
25. Հայաստանը թվերով. 1992թ., Երևան, 1994.
26. Հայաստանի ազգային մրցունակության զեկույց 2010, բարձրագույն կրթության մարտահրավերները, Երևան, 2010:
27. Հայաստանի զարգացման ուրվագծեր, սեմինարի նյութեր, Երևան, 2002:
28. Հայաստանի ժողովրդագրական և առողջության հարցերի հետազոտություն 2000, նախնական զեկույց, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, ՀՀ առողջապահության նախարարություն, Երևան, 2001:
29. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2004:
30. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2005թ., Երևան, 2005,
31. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2009թ., Երևան, 2009:
32. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013:
33. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996թ., Երևան, 1996:
34. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երևան, 2001:
35. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երևան, գումարում, Երևան, 2004:
36. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Չորրորդ գումարում, Երևան, 2007:
37. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Հինգերորդ գումարում, Երևան, 2012:

38. Հայաստանի Հանրապետության Աշխատանքի և Սոցիալական հարցերի նախարարություն 2003-2006թ. ամփոփ հաշվետվություն, Երևան, 2007:
39. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1999, Երևան, 2000:
40. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000, Երևան, 2001:
41. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2009, Երևան, 2010:
42. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2011, Երևան, 2012:
43. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2012, Երևան, 2013:
44. Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 1999 թվականին, վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2001:
45. Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 2012 թվականին, վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2013:
46. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր. N 16 (972), 31 օգոստոսի 1990թ.:
47. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 15 մայիսի, 1995թ.:
48. Հայաստանի Հանրապետության ԿԲ-ի 2001թ. տարեկան հաշվետվություն, Երևան, 2001:
49. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2005-2009թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010:
50. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 1998-2001, Երևան, 2002:
51. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 1999-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով 2000-2004թ. վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2005:
52. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 2001-2005թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2006:
53. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 2003-2007թ. վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2008:
54. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով՝ 2005-2009թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010:
55. Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, թիվ 26 (201), 19 հուլիսի 2002:
56. Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, Երևան, 2002:
57. Հայաստանի Հանրապետության պետական ժողովողագրական քաղաքականության հայեցակարգ, Երևան 2006:
58. Հայաստանի Հանրապետության պետվիճակարչության գյուղացիական տնտեսությունների հետազոտություն, Երևան, 1997:
59. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան, 1995:
60. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան, 2005:
61. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 1999թ., վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2001:
62. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2001թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2003:
63. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2004թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2004:
64. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2006թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2006:
65. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, 2002թ. վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2003:
66. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, 2010թ., ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010:
67. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1995թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1996
68. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1996թ., հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1997:
69. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1997թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1998:
70. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1998թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1999:
71. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թվականի հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2000:
72. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2001:
73. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2002:

74. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2002 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2003:
75. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2004 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2005:
76. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2005 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2006:
77. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2006 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2007:
78. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2008:
79. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2008 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2009:
80. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2009 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2010:
81. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2011:
82. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2012:
83. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան 2013:
84. Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը մշակութային արժեքների արտահանման և ներմուծման մասին, Երևան, 2001:
85. Հայաստանի Հանրապետություն, օրաթերթ, 1991-2013:
86. Հայաստանի Հանրապետություն, Ազգային զնահատման գեկույց, Երևան, 2002:
87. Հայաստանի Հանրապետությունում մասնավոր հատվածի զարգացման մասին վերջնական գեկույց (ամփոփագիր) CRC Արտերկրյա համագործակցության ԲԸ Տոմացու և ընկ., Տոկիո, ճապոնիա, 1999:
88. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 1999:
89. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2000:
90. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2001:
91. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2002:
92. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2004թ.
93. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2008:
94. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2009:
95. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010:
96. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության գեկույց, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2013:
97. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Երևան, 2001,
98. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001:
99. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1990թ., Երևան, 1991:
100. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1991թ., Երևան, 1994,
101. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1993-1994, Երևան, 1995,
102. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Երևան, 1998,
103. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2005, Երևան, 2005,
104. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2010, Երևան, 2010,
105. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2011, Երևան, 2011,
106. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2012, Երևան, 2012,
107. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2013, Երևան, 2013:
108. Հայաստան-ՆԱՏՕ: Առաջընթացի 10 տարիներ 1999-2008 /Կազմող և առաջարանի հեղինակ Թադևոսյան Ս., Երևան, 2008:
109. Հայկական բանակ, հ. 1-2 (31-32), 2002թ, հ. 3 (37), 2003:
110. Հայկական ժամանակ, օրաթերթ, 2000-2013:

111. Հայոց ցեղասպանություն: Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում: (Նյութերի ժողովածու) (կազմող՝ Բարսեղյան Լ.), Երևան, 2005:
112. Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուս.տարում, վիճակագրական տարեգիրք, Երևան, 2013:
113. Դիմում տարի անց. նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003:
114. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 2 (958), 31 հունվարի 1990թ.
115. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 3 (959), փետրվարի 1990թ.
116. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 4 (960). փետրվարի 1990թ.
117. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 5-6 (961-962), մարտի 1990թ.
118. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր. №. 7 (987), 15 ապրիլի 1990թ.
119. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 9 (965). 15 մայիսի 1990թ.
120. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 10 (966), 31 մայիսի 1990թ.
121. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 11 (967), 15 հունիսի 1990թ
122. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 12 (968), 30 հունիսի 1990թ
123. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, №13 (969), 2 հուլիսի 1990թ.
124. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 14 (970), 31 հուլիսի 1990թ.
125. Հիմնարարական խորհրդի տեղեկագիր, № 15 (971), 23 օգոստոսի 1990թ.
126. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (Հայաստանի Հանրապետության ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003
127. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արարատի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
128. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արմավիրի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
129. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արագածոտնի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
130. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
131. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Լոռու մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
132. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Կոտայքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
133. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Շիրակի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
134. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Սյունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
135. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Վայոց ձորի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
136. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Տավուշի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
137. ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (ք.Երևանի ցուցանիշները), ՀՀ Ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003,
138. ՀՀ առևտուրը և մարդկային զարգացում, Միավորված ազգերի զարգացման ծրագիր, Երևան, 2011:
139. ՀՀ Գերագույն խորհուրդ 1990-1995թ.թ., Երևան, 1995:
140. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 18, 30 սեպտեմբերի 1990թ.
141. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №.17(973), 15 սեպտեմբերի 1990թ.
142. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր. № 19, 15 հոկտեմբերի 1990թ.
143. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995թթ.), Երևան, 1995:
144. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թթ.) գիրք Ա, Երևան, 1999:
145. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999թթ.), գիրք Բ, Երևան, 1999:
146. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000թթ.), գիրք Գ, Երևան, 2000:
147. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2001թ.) գիրք Դ, Երևան, 2001:
148. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2002թ.) գիրք Ե, Երևան, 2003:

149. ՀՀ իրավիճակային վերլուծության գեկույց, Երևան, 2002:
150. ՀՀ կառավարության 2008-2011թթ. գործումնեության արդյունքները, Երևան, 2012:
151. ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու N 1-12, 1991-1996:
152. ՀՀ կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, Երևան, 2005:
153. ՀՀ հողային օրենսդրությանը վերաբերող իրավական ակտերի ժողովածու, Երևան, 2001:
154. ՀՀ նարդու իրավունքների պաշտպանի գեկույցը, Երևան, 2008:
155. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995թթ., Երևան, 2002:
156. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999-1998թթ., Երևան, 2002:
157. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999-2001թթ., Երևան, 2002:
158. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Անկախ պետությունների շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004:
159. ՀՀ Միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004:
160. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր 3 սեպտեմբերի N 19(52) 1998:
161. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր N 17(115) 1 օգոստոսի 2000:
162. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր h. 29 (95) 19 նոյեմբերի 1999:
163. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիր» 17(50), 10 օգոստոսի 1998:
164. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «Տեղական ինքնակառավարման մասին ՀՀ օրենքը», թիվ 21(196), 21 հունիսի 2002:
165. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, №. 6, 31 մարտի 1997:
166. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, №. 11, 20 մայիսի, 1997:
167. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 12, 5 հունիսի 1997:
168. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 12 (45), 15 հունիսի 1998:
169. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 14, 20 հունիսի, 1999:
170. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 2 (100), 14 փետրվարի 2000:
171. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, №. 23, 28 փետրվարի 2000:
172. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 1 (176), 9 հունվարի 2001:
173. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 3 (135), 31 հունվարի 2001:
174. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, №. 17 (149), 15 հունիսի, 2001:
175. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 5 (180), հունվար 2002:
176. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 55 (230), 17 դեկտեմբերի, № 34 (209), 15 օգոստոսի, 2002:
177. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, թիվ 6(181), 5 փետրվարի, 2002, թիվ 3-18, թիվ 32 (207), 8 օգոստոսի 2002:
178. ՀՀ սոցիալական ոլորտի իրավական ակտերի ժողովածու, Երևան 2004:
179. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2003 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2004:
180. ՀՀ Վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2001:
181. ՀՀ վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, գեկուցագիր հ. 1, (ՀՀ տնտեսությունը 1992թ. հունվարին-դեկտեմբերին), Երևան, 1993:
182. ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, գեկուցագիր հ. 1, (ՀՀ տնտեսությունը 1993թ. հունվարին-դեկտեմբերին) Երևան, 1994:
183. ՀՀ Տնտեսական աճը, անհավասարությունը և աղքատությունը Հայաստանում, Երևան, 2002:
184. ՀՀ տնտեսական աճն արդարացի բաշխման պայմաններում, Աղքատության կրծատմանն ուղղված տնտեսական քաղաքականության ընտրություն, Երևան, 2002:
185. ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչության Երևանյան գրասենյակ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում 15 տարի. Երևան, 2007:
186. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1995, Երևան, 1995:
187. Մարդկային զարգացման գեկույց Հայաստան, 1996, Երևան, 1996:
188. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1997, Երևան, 1997:
189. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1998, Երևան, 1998:
190. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1999, Երևան, 1999:
191. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2000, Երևան, 2000:
192. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2001, Երևան, 2001:
193. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2004, Երևան, 2004:
194. Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 2006թ., կրթությունը Հայաստանում, Երևան, 2006:

195. Սեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները լորրեղի պալատում Հայոց ցեղասպանության մասին (14 ապրիլի 1999թ.) /խմբագիր՝ Բարսեղյան Լ., Երևան 2000թ.:
196. Միացյալ Նահանգների օգնությունը Հայաստանին. Նվիրումի և համագործակցության տասնամյակ, Երևան, 2001:
197. Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հնարավորություններ և մարտահրավերներ 2009, Երևան, 2009:
198. Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը, Երևան, 1986:
199. Սոցիալական բարեփոխումները Հայաստանում, Երևան, 2011:
200. Սոցիալական պետության հայեցակարգեր հայկական իրողություններ և հեռանկարներ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գիտության 2006, Երևան, 2007:
201. Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թ.: Վիճակագրական ժողովածու. Երևան, 1999:
202. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, հ. 3, սեպտեմբեր 2001:
203. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, հ. 6, Երևան, 2001:
204. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, 1(21), հունվար, 2003:
205. 2008թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրնան ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը, Երևան, 2008:

Գրականություն Հայերեն

1. Աբրահամյան Յ., Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը, Երևան, 2011:
2. Աբրահամյան Յ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2009:
3. Աբրահամյան Յ.ր., Մարտնչող Արցախ, գիրք 4, 1985-2000, Ստեփանակերտ, 2007:
4. Աբրահամյան Յ.ր., Արցախյան գոյանարտ, Երևան, 1991:
5. Աբրահամյան Յ.ր., Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997:
6. Աբրահամյան Յ.ր., ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001:
7. Աբրահամյան Յ.ր., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000:

8. Աբրահամյան Յ.ր., ԼՂԴ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը (2000-2008թ.), Երևան, 2013:
9. Աղրբեցանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009:
10. Ազգիգրեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:
11. Արայան Ի., Ընդլայն քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995:
12. Ավրոյան Յ., Ընդդեմ՝ Աղրբեցանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007:
13. Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009:
14. Աղետի գոտին Երեկ և այսօր (շին.Վերականգնողական աշխատանքներ) 1989-2008, Երևան, 2008:
15. Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում /խմբագիր՝ Շահումյան Ա.: Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ՝ Միժի, Երևան, 2001:
16. Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում, Երևան, 2000:
17. Անանյան Լ. Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Երևան, 2003:
18. Անանյան Լ., Հայկական ՍՍԴ արյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1982:
19. Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996:
20. Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998:
21. Առուստամով Ս., ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին, Երևան, 1999:
22. Ասատրյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ-50, Երևան, 2010:
23. Ավագյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:
24. Ավագյան Գ., Հայաստանի տնտեսությունը, անցած ուղին, այսօրը և զարգացման ուրվագիծը, Երևան, 1998:
25. Ավագյան Յ. Հայաստանի լեռնահանքային արդյունաբերության զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, 2003:
26. Ավետիսյան Ա., Հայոց ազգային բանակ, Արովյան, 2001:
27. Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար (1985-1992թ.), Երևան, 2004:

28. Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993:
29. Արտագաղթը Հայաստանից (Խմբ. Յ. Խառատյան). Ազգաբանական հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2003:
30. Բագրատյան Յ., Հայաստանը դարերի սահմանագծին, Երևան, 2003:
31. Բագրատյան Յ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրամից դրւըս գալու ելքերի նախն, Երևան, 2000:
32. Բագրատյան Յ., Հասարակությունը և պետությունը, Երևան, 1999:
33. Բաղրայան Գ., Հայաստան-իրան հարաբերությունները 20 տարեկան են, Երևան-Թեհրան, 2012:
34. Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը Երկար է ննում», Երևան, 1999:
35. Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995,
36. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002:
37. Բաղդասարյան Դ., Դիմակայություն, Երևան, 1998:
38. Բայրուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013:
39. Բայրուրդյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999:
40. Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում: Երևան, 2002:
41. Բարսեղյան Լ., Տարեգրություն հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտնան և ճանաչնան (1915-2000թ.) Երևան, 2004:
42. Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան իրապարակայնորեն ճանաչում է հայոց ցեղասպանությունը Երևան, 1998:
43. Բեգլարյան Յ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006,
44. Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000:
45. Գաբրիելյան Մ., Ազգատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, Երևան, 2001:
46. Գաբրիելյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Երևան, 2001:
47. Գալյան Ռ., Հորինված պատմություն, Աղբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010,
48. Գալստյան Յ., Չուղարկված նամակներ, Երևան, 2013:
49. Գալստյան Ս., Հայացք մեր կինոյին, պատմությունը և ներկան, Երևան, 2011:
50. Գեղամյան Ա., Եվրասիական Միությունը մեր ապագան է, Երևան, 2012:
51. Գեղամյան Գ., Ազգիքեկյան Ռ., Հայաստանը 1945-1990-ական թթ., Երևան, 1994:
52. Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005:
53. Ղավոյան Ս., Սարգսյան Ա., Սարգսյան Յ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Երևան, 2003:
54. Ղոնյան Լ., Երրորդ Հանրապետության ողբերգությունը և աստեղային ժամը, Երևան, 2002:
55. Եղիազարյան Բ., Սարդարյան Լ., Մանթարյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունում սերտիֆիկատային սեփականաշնորհման հիմնախնդիրների փորձագիտական հետազոտություն (1997թ. հունվար-փետրվար), Երևան, 1997:
56. Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996:
57. Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմնեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011:
58. Եվրոպայում անվտանգության համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ), պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, Երևան, 2006:
59. Զաքարյան Լ., Խորհրդահայ գյուղի մայրամուտը, Երևան, 2007:
60. Թաղենոյան Ա., Աղքատության համակարգային հիմքերը և հաղթահարման ուղիները Հայաստանում, Երևան, 2001թ.:
61. Թաղենոյան Ռ., Ղուկասներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX-XX դարեր, Երևան, 2012:
62. Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հայոց, Ստեփանակերտ, 1991:
63. Թորոսյան Տ., Լեռնային Ղարաբաղ և Կոսովո. հակամարտություններ, բանակցություններ, աշխարհաքաղաքականություն, Երևան, 2012:
64. Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006:
65. Թուրքիա-ԵԱ-Հայաստան, մարտահրավերները և հնարավորությունները, Երևան, 2009:
66. Խսիրյան Մ., Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պատմություն, Երևան, 2002:
67. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթորեր, կազմող պատմ. գիտությունների դոկտոր Արքահամյան Յ., Երևան, 2011:

68. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր, կարգավորման ուղիներ, խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մարտի, 2005թ., Երևան, 2006:
69. Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը. Դայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Երևան, 1999:
70. ՀՂՀ Ազգային Առլաս, Երևան, 2009:
71. Խաչատրյան Յ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1977:
72. Խաչատրյան Յ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներն ինչպես եղել են. «Ազդականչ 44», Երևան, 2008:
73. Խոջաբեկյան Վ., Աղետ և մտահոգություն, Երևան, 1989:
74. Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամկե, Երևան, 1991:
75. Խոջաբեկյան Վ., Զբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանուն անցման շրջանում, Երևան, 1998:
76. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերաբարությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերուն XXI դարի շեմին, Երևան, 2001:
77. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Երևան, 1979:
78. Խոջաբեկյան Վ., Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերաբարության արդի հիմնախնդիրները, Երևան, 1976:
79. Կարապետյան Բ., Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:
80. Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990,
81. Կիրակոսյան Ա., Մայրանուտի շեմին, Երևան, 2002:
82. Կիրակոսյան Գ., Անցումային տնտեսության վերափոխումները, տեսության հարցեր, Երևան, 2002:
83. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008:
84. Հակոբյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001:
85. Համազասպյան Վ., Ալեք Մանուկյան, Երևան, 1994:
86. Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, Երևան, 2004:
87. Հայաստան 1998-2007 (Խմբագիր Կարդանյան Ա.), Երևան 2008:
88. Հայաստան 2020. զարգացման և անվտանգության ռազմավարություն, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2003:
89. Հայաստանը կայուն մարդկային զարգացման հայեցակարգի տեսանկյունից: Հասարակական կազմակերպությունների գնահատականը («Համուն մարդկային հասարակության կայուն զարգացման» ասոցիացիա «ՈՒԻո+5»), Երևան, 1997:
90. Հայաստան-Թուրքիա. բաց խոսակցություն (Հասարակական երկխոսություն և զարգացումներ կենտրոն), Երևան, 2005:
91. Հայաստանի Հանրապետության արժեթղթերի շուկայի զարգացման ռազմավարություն, Երևան, 1998:
92. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008-2011թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011:
93. Հայաստանի Հանրապետության տրամսպորտը և կապը (1999-2003թթ.), Երևան, 2004:
94. Հայաստանի Հանրապետություն քաղաքական կուսակցություններ: Տեղեկագիր (Քաղաքական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամ), խմբ. Միջիբարյան Ս., Անուշյան Ս. և ուրիշներ, Երևան, 2007:
95. Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լսումներ, 19-20 դեկտեմբերի, 2007թ., Երևան, 2011:
96. Հայկական Սփյուռք տարեգիրը, Երևան, 2009:
97. Հայկական Սփյուռք տարեգիրը, Երևան, 2010:
98. Հայկական Սփյուռք տարեգիրը, Երևան, 2011:
99. Հայոց պատմություն, Դասագիրք բուհերի համար, խմբագրությամբ պրոֆեսոր Յր. Միմոնյանի, Երևան, 2012:
100. Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Խաչատրյան Վ., Աբրահամյան Յ., Երևան, 2011:
101. Հայրիկյան Պ., Անկախության ճանապարհի երեք վավերագրեր, Երևան, 1997:
102. Հայրիկյան Պ., Ժողովրդավարությունը խոսքով և գործով, Երևան, 2002:
103. Հայրիկյան Պ., Սեպտեմբեր, Երևան, 1997:
104. Հարությունյան Վ., Ղավթյան Ն., Կրթությունը Հայաստանում, Երևան, 2004:
105. Հարությունյան Ս., Անցյալի և ներկայի մասին, Երևան, 2011:
106. Հարությունյան Ս., Վալերի Չիբյան. Հաղթական իրամանատարը, Երևան, 2012:
107. Հինգ տարի անց, նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003:
108. ՀՀ արժեթղթերի շուկա. ՀՀ արժեթղթերի շուկայի տեսչության տեղեկագիր, 1998:

109. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության իմաստութ, Դայությունը սկանդինավյան երկրներում. հայ-սկանդինավյան պատմանշակութային առնչությունները, Երևան, 2010:
110. ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013:
111. Հովհաննիսյան Ն., Դայաստանի Դամրապետության արտաքին քաղաքականությունը Անդրկովկասյան-Մերձարևելյան աշխարհաքաղաքան տարածաշրջանում, Երևան, 1998:
112. Հովսեփյան Ս., ՀՀԸ-ն և հայ ժողովրդի մեջ ողբերգություն, Երևան 2002:
113. Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013:
114. Ղահրամանյան Կ., Ջյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 2003:
115. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994 թթ.), հանրագիտարան, Երևան, 2004:
116. Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թոհջը էր նա, Երևան, 1999:
117. Մամիկոնյան Ր., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, 1997:
118. Մանասերյան Թ., Նոր տնտեսական քաղաքականության ուրվագծեր, Երևան, 2000:
119. Մանասերյան Ն., Ազրարային հարցը երեկ և այսօր, Երևան, 2005:
120. Մանուկյան Վ., Գնացքից թռչելու ժամանակն է (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2002:
121. Մանուկյան Վ., Դայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան, 2002:
122. Մարգարյան Ն., Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և ժողովրդական արժեքների դերը առքատության հաղթահարման գործում, Երևան, 2001:
123. Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:
124. Մարկոսյան Ա., Գեղամյան Ն., Սոցիալական քաղաքականության պետական կարգավորման հիմնահարցերը Դայաստանի Դամրապետությունում, Երևան. 2006:
125. Մարկոսյան Ա., Դայաստանը 21-րդ դարի մարտահրավերների առջև, Երևան, 2004:
126. Մարկոսյան Ա., Մարկոսյան Է., Տնտեսության պետական կարգավորման միջոցներն ու ծները, Երևան, 2001:

127. Մարկոսյան Ա., Պետական ծեռնարկությունների ապապետականացման կառավարում, մեթոդաբանություն, ռազմավարություն և արդյունքներ, Երևան, 1997:
128. Մարկոսյան Ա., Պետությունը և շուկան, Երևան, 2000:
129. Մարկոսյան Ա., Սաֆարյան Ռ., Շուկայական տնտեսության հիմունքները, Երևան, 2002:
130. Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, տեսության և պրակտիկայի հարցեր, Երևան, 1995:
131. Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների մասին, Երևան, 1995:
132. Մարկոսյան Ա., Տնտեսագիտության բոլորի համար, Երևան, 2001:
133. Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձեռ, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013:
134. Մարտիկյան Գ., Սա Դայաստանն է, և վերջ. Լեռնիդ Ազգալյան, Երևան, 2012:
135. Մելիքյան Ս., Դայաստանի Դամրապետություն-Ամերիկայի Միացյալ Լահանգներ հարաբերությունները 1991-2000թթ., Երևան, 2010:
136. Մելիք-Չահնազարյան Լ., Աղբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Դամրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988:
137. Մելքոնյան Ա., Դայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2011:
138. Մելքոնյան Ա., Դայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Երևան 2013:
139. Մելքոնյան Է., Դայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան 2005:
140. Մելքոնյան Ա., Աշխատանքի շուկայի ծևավորման և գրադաժության հիմնախնդիրները, աղքատության հաղթահարման ՀՀ ռազմավարությունը, Երևան, 2002:
141. Մելքոնյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի Դամրապետությունը, Երևան, 1997:
142. Մելքոնյան Ա., Դայաստանի Դամրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002:
143. Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Դնարավորություններ և մարտահրավերներ, Մարդկային զարգացման ազգային գեկուց 2009թ., Դայաստան, 2009:

44. Մինասյան Ե., Արցախյան ազատագրական շարժումը և «ղեպի երկիր» կարգախոսը, ՀՅԴ հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011:
45. Մինասյան Ե., Արցախյան ազատամարտի պատմության ուսումնական վիճակն ու արդի խնդիրները, Լրատու, Ստեփանակերտ, 2012, N 2(13), էջ 72-85:
46. Մինասյան Ե., Արցախյան շարժման և ԼՂԴ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը աղբեջանական գրքերում, Միջազգային գիտաժողովի (Խաղաղ Կովկասի տարածաշրջանի զարգացման գործոն) (1991-2011թթ.) նյութեր, Երևան, 2011, էջ 4-22:
47. Մինասյան Ե., Բարձրի 1990թ. հունվարյան ջարդերը և դրանց իրավաբարեկան գնահատականը, «Տարեգիրք Բ», Երևան, 2010:
48. Մինասյան Ե., Դայ առաքելական եկեղեցին անկախության վերականգնման և հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում, «Տարեգիրք Գ», ԵՊԴ Աստվածաբանական ֆակուլտետ, Երևան, 2008,
49. Մինասյան Ե., Դայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001թթ.), «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011:
50. Մինասյան Ե., Դայ-բուլղարական հարաբերությունները ՀՅ անկախության շրջանում (1991-2008 թթ.), «Դայ-բուլղարական կախության միջազգային գործընթացները անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
51. Մինասյան Ե., Դայոց ցեղասպանության ճամաչման միջազգային նոր փուլի առանձնահատկությունները, «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011:
52. Մինասյան Ե., Դայոց ցեղասպանության միջազգային ճամաչման գործընթացները վերջին չորս տասնամյակում, Մեծ Եղեռն-90, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005:
53. Մինասյան Ե., Դայոց ցեղասպանության միջազգային ճամաչման գործընթացը, Դայոց մեծ Եղեռն 90, հոդվածների ժողովածու, Երևան 2005,
54. Մինասյան Ե., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003թթ.), Երևան, 2003:
55. Մինասյան Ե., Վարդանյան Ա., Դայենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՅ անկախության տարիներին (1991-2009թթ.), Ստեփանակերտ, 2010:
156. Մինասյան Ե., Վարդանյան Ա., ՀՅ ներքին դրությունը, տնտեսական վիճակը (2001-2011 թթ.), Լրատու, Ստեփանակերտ, 2012:
157. Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997:
158. Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրություն, Երևան, 1992:
159. Մկրտչյան Լ., Արցախ-Դարաբարդը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988:
160. Մկրտչյան Ր., Դողային հարաբերությունները և արդի ազրարային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ՀՅ-ում, Երևան, 1977:
161. Մկրտչյան Ը., Արցախ, Երևան, 1991:
162. Մոսեսովա Ի., Դովմանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992:
163. Մովսիսյան Վ., Դողի ճակատագործ. Մտորումներ տքնության, Երևան, 2001:
164. Մուսայեցյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998:
165. Նանգուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993:
166. Նանգուլյան Ս., Շահեն, Երևան, 1993:
167. Չաքրյան Ջ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-բուլղարական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998:
168. Պատմություններ աղքատության մասին, գիրք I, Երևան, 2001, գիրք II, Երևան, 2007:
169. Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004:
170. Պետրոսյան Ռ., Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001:
171. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997:
172. Պետրոսյան Ռ., Մեծն Շահեն, Երևան, 2011:
173. Պետրոսյան Ք., Հայենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001թթ., Երևան, 2011:
174. Պողոսյան Գ., Բնակչության վերաբերմունքը Հայաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումների նկատմամբ: «Հայաստանի տնտեսությունը» 20 մարտի, 2000:
175. Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին, Երևան, 2006:
176. Պողոսյան Ե., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001թթ.), Երևան, 2013:
177. Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ Երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004,
178. Սարգսյան Յ., Անտոնյան Ք., Խաչատրյան Կ., Միգրացիայի միտումներ, հետեւանքներ, Երևան, 2013:

179. Սարգսյան Յ., Հարությունյան Խ., Մանասյան Վ., Ազրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Երևան, 2011:
180. Սարգսյան Յ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, պետության դերը, Երևան, 2001:
181. Սարգսյան Վ., Սամցիսե-Զավախը-Թռեխը, Հայ-Վրացական հարաբերությունների հոլովույթում, Երևան, 2006:
182. Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը, հ. 1, Երևան, 2013:
183. Սարգսյան Ֆ., Հոդվածներ, հ. 2, Երևան, 2013:
184. Սարգսյան Ֆ., Հուշեր, հ. 3, Երևան, 2013:
185. Սարդարյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Երևան, 1999:
186. Սարունյան Ն., Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզը 1960-1988 թթ., Երևան, 2008:
187. Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմեները ստեղծել հարևանների միջև, Երևան, 2003:
188. Սերտիֆիկատային սեփականաշնորհման հիմնախնդիրների փորձագիտական հետազոտություն (1997թ. հունվար-փետրվար), Երևան, 1997:
189. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007:
190. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2008:
191. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
192. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունուն անկախության 10 տարիներին (գիտական հոդվածների ժողովածու), Հայաստանի Հանրապետության 10 և տնտեսագիտական հետազոտությունների հնատիտուտի 35-ամյա հորեցաներին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (հոկտեմբեր 2001թ.), Երևան 2002:
193. Սոուպիշին Վ., Իմ առաքելությունը Հայաստանում 1992-1994թթ., Հուշեր, Երևան, 2005:
194. Սուլվարյան Ցու., Ուզմավարական կառավարում, մեթադաբնությունը և արդի հիմնահարցերը, Երևան, 1996:
195. Տարածքային կառավարման արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
196. Տարեգիրը 2012թ., ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Երևան, 2013:
197. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (1996-2004թթ.), քաղաքականության տարբերակները և ուղիները, գիրք 1, Դ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան 2004:
198. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2004-2006թթ.), գիրք 2, Դ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2008:
199. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2007-2008թթ.), գիրք 3, Դ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2009:
200. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2009-2010թթ.), գիրք 4, Դ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան 2011:
201. Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում, տեսաւրյուն և արդյունքներ, խմբագրական կոլեգիա, Աղանքեզյան Ա., Մկրտչյան Մ., Գևորգյան Մ., Երևան, 1999:
202. Ուլուբարյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994:
203. Ուլուբարյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:
204. Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2012:
205. Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2011:
206. Փափազյան Վ., ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները, տես «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 18 սեպտեմբերի, 1996:
207. Քեոյան Գ., Հայաստանի երրորդ հանրապետության կուսակցության համակարգը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 1996:
208. Քեոյան Գ., Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, Երևան, 2002:
209. Քոթանյան Մ. Ծովայական էկոնոմիկա, Երևան, 1998:
210. Քոթանյան Յ., Անվտանգության քաղաքագիտական պրոլեմներ. ԽՄՀՄ վերակառուցում - Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս-Աֆղանստան, Երևան, 2009:
211. Օհանյան Ս., 21-րդ դարի բանակը, Երևան 2011:
212. Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, 2012:

213. Օսկանյան Վ., Ամավարտ տասնամյակ. Ելույթների ընտրանի, Երևան, 2009:
214. Օսկանյան Վ., Ամկախության ճանապարհով, Երևան, 2013:
215. Ֆահրայան Յ. Ագրարային արմատական վերակառուցումներ, անհրաժեշտություն, արդյունքներ և խնդիրներ ՀՀ-ում, Երևան, 2003:

Օտարալեզու (ռուսերեն, անգլերեն) գրականություն

1. Агабаян А., (составитель) Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.
2. Аграрная политика в развивающихся странах Азии и Африки, М., 1975:
3. Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989.
4. Амбарцумян С., Размышления о науке в Армении, Ереван, 2005.
5. Аналитический журнал, "Рынок капитала в Армении", № 7,8 (65, 66), 2001:
6. Ананян Ж., Хачатрян В., Армянские общины России, Ереван, 1993,
7. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998.
8. Армения: проблемы независимого развития (под ред. Е. Кожокина), Российский институт статистических исследований, М., 1998:
9. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника, Часть 1. Февраль 1988г.-Январь 1989г., Ереван, 1990.
10. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника. Часть 3. Январь-декабрь 1990 г., Ереван, 1990.
11. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника, Часть 4: январь 1991г.-январь 1993г., Ереван, 1994.
12. Арцах-Карабах, библиография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011.
13. Бабаян И., Воеводский К., Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992,
14. Багратян Г., Земельная реформа вопросы теории и практики, Ереван, 2003:
15. Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субъект права на самоопределение, Москва, 1993.
16. Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995:

17. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998.
18. Григорян В., История Армянского бесовства, Ереван, 2002:
19. Григорянц В., Армяне Средней Азии, История, современное положение, перспективы, Ереван, 1994, Арутюнян Ю. Об армянской диаспоре в России, Ереван, 2011,
20. Григорянц В., Возрождение армянской общины Крыма: достижения и проблемы, Симферополь, 2004,
21. Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003.
22. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003.
23. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.
24. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992.
25. Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002.
26. Иванов Э., Армения: особенности экономических отношений с Россией и перспективы их развития, Москва, 2001:
27. Ильин С.С, Бабанов А.М., Крестьянское фермерское хозяйство и рынок, Москва, 1995:
28. Казакевич И., Аграрный вопрос в Южной Корее, Москва, 1964:
29. Керолайн К., Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.,
30. Курс переходной экономики (под редакцией академика Л.И. Абалкина), Москва, 1997:
31. Манасян А., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997:
32. Манов В., Реформы в пост-социалистическом обществе, Москва, 2000:
33. Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996.
34. Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992.
35. Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.
36. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.,
37. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991.

3. Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990,
4. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
5. Новая Евразия: Россия и страны ближнего зарубежья, сборник статей 11, (под редакцией, Е.М. Кожокина), Москва, 2001:
6. Об армянской диаспоре в России, (Етносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара), Ереван, 2011.
7. Оганесян С. и др."Системы здравоохранения в переходный период, Армения, 2001г. Европейская обсерватория по системам здравоохранения, 2001:
8. Основные показатели по государствам Содружества, Статкомитет СНГ, Статический ежегодник Южно-Кавказских стран, 2001.
9. Развитие рынка ценных бумаг в России,, Третий аналитический доклад Федеральная комиссия по рынку ценных бумаг, Москва, 1997.
10. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой (накопленный опыт и перспективы), М., 2002:
11. Рыжков Н., Перестройка, История предательств. Москва,, 1992:
12. Российский статистический ежегодник, статистический сборник, Москва, 1994:
13. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996:
14. Серова Е., Хромова И., Карлова Н., Тихонова Т., Аграрная реформа в странах с переходной экономикой, Москва, 2000:
15. Содружества независимых государств в 1995 году, статистический ежегодник, Москва, 1996:
16. Социальная политика: Учебник, под общ. ред. Н.А. Болгина, Москва, 2002:
17. Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995:
18. Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.
19. Тер-Саркисян А., Худавердян В., Армянская диаспора Юга России, Москва, 1993:
20. Труд в СССР. Финансы и статистика. 1988:
21. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгait... Геноцид... Гластьность, Ереван, 1989,
22. Ходжабекян В., Асатрян В., Демографические аспекты урбанизации в Армянской ССР, Ереван, 1990:
23. Ходжабекян В., Вазе Ю., Шефер Р., Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов, Ереван, 1983.
24. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006,
25. Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
26. Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004.
27. 10 лет содружества независимых государств (1991-2000) статистический сборник, М., 2001:
28. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOSSIER, Yerevan, 2004:
29. Insurance research Leter, September, 1999.
30. „Small enterprises development, management, and extension,, Sedme N3.1999, A.Salnazaryan “Establishment of Capital Market in the RA”.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Համակարգչային ծևավորումը՝ Ա. Վարդանյանի
Սրբագրի՝ Ա. Վարդանյան

Թուղթ՝ օֆսեթ, 60X84, 1/16, 39 տպ. մամուլ
տպաքանակը՝ 300 օրինակ,
ԵՊՀ հրատարակչություն

Տպագրված է Գասպրինտ տպագրատանը:
Բուգանդի 1/3

38. Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990,
39. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
40. Новая Евразия: Россия и страны ближнего зарубежья, сборник статей 11, (под редакцией, Е.М. Кожокина), Москва, 2001:
41. Об армянской диаспоре в России, (Этносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара), Ереван, 2011.
42. Оганесян С. и др."Система здравоохранения в переходный период, Армения, 2001г. Европейская обсерватория по системам здравоохранения, 2001:
43. Основные показатели по государствам Содружества, Статкомитет СНГ, Статический ежегодник Южно-Кавказских стран, 2001.
44. Развитие рынка ценных бумаг в России,, Третий аналитический доклад Федеральная комиссия по рынку ценных бумаг, Москва, 1997.
45. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой (накопленный опыт и перспективы), М., 2002:
46. Рыжков Н., Перестройка, История предательств. Москва,, 1992:
47. Российский статистический ежегодник, статистический сборник, Москва, 1994:
48. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996:
49. Серова Е., Хромова И., Карлова Н., Тихонова Т., Аграрная реформа в странах с переходной экономикой, Москва, 2000:
50. Содружества независимых государств в 1995 году, статистический ежегодник, Москва, 1996:
51. Социальная политика: Учебник, под общ. ред. Н.А. Болгина, Москва, 2002:
52. Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995:
53. Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.
54. Тер-Саркисян А., Худавердян В., Армянская диаспора Юга России, Москва, 1993:
55. Труд в СССР. Финансы и статистика. 1988:
56. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгait... Геноцид... Гластьность, Ереван, 1989,
57. Ходжабекян В., Асатрян В., Демографические аспекты урбанизации в Армянской ССР, Ереван, 1990:
58. Ходжабекян В., Вазе Ю., Шефер Р., Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов, Ереван, 1983.
59. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006,
60. Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
61. Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004.
62. 10 лет содружества независимых государств (1991-2000) статистический сборник, М., 2001:
63. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004:
64. Insurance research Leter, September, 1999.
65. „Small enterprises development, management, and extension,, Sedme N3.1999, A.Salnazarjan “Establishment of Capital Market in the RA”.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Վարդանյանի
Սլքագրիչ՝ Ա. Վարդանյան

Թուղթը՝ օֆսեթ, 60X84, 1/16, 39 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300 օրինակ,
ԵՊՀ հրատարակչություն

Տպագրված է Գասպրինտ տպագրատանը:
Բուլղարի 1/3